TÜRK DİLİNE ARTZAMANLI VE EŞZAMANLI BAKIŞLAR

Editörler

Erkan Hirik – Neslihan Çelik – Seçil Hirik

TÜRK DİLİNE ARTZAMANLI VE EŞZAMANLI BAKIŞLAR

Editörler
Erkan Hirik – Neslihan Çelik – Seçil Hirik

ISBN: 978-625-8240-22-1

Sertifika No: 32427

Çanakkale Kitaplığı
Araştırma İnceleme Bilişim Yayın Matbaa
TİC. LTD. ŞTİ.

Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Yönetmeni
Nevin SUR

Dizgi
Hars Akademi

Kapak
Himmet AKSOY

Matbaa
Vadi Grafik Tasarım ve Reklam LTD. ŞTİ.
Sertifika No: 47479

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

2022
Paradigma Akademi

TÜRK DİLİNE ARTZAMANLI VE EŞZAMANLI BAKIŞLAR

Editörler

Erkan Hirik – Neslihan Çelik – Seçil Hirik

2022
Paradigma Akademi

ÖN SÖZ

Türklerin tarih boyunca farklı coğrafyalarda hüküm sürmeleri onların farklı toplumlarla iletişim hâlinde olmalarını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle Türk dili, kültür ve inanç çerçevesinde etkileşim hâlinde olduğu toplumlarla kültürel alışveriş yapmıştır. Tarih boyunca yapılan bu kültür alışverişi, Türkoloji bilimiyle ilgilenenlerin diğer kültürleri de tanımasını gerekli kılmıştır. Dillerin etkilenmesi ve etkilemesi "dil" kavramının doğasıdır. Türk dili de bu çerçevede dillerin doğal yapısı gereği tarihî zeminde hem etkileyen hem de etkilenen konumda olmuştur. Bunun en belirgin örneği Türkçenin yazıldığı alfabelerdir. Türkler girdikleri farklı sosyal çevrelerle beraber farklı yazı sistemleri kullanmışlardır. Hiçbir dil Türkçe kadar farklı alfabe ile yazılmamıştır. Tüm bunlar Türkçenin incelenmesinin zorluğunu ortaya koyan somut veriler olarak görülebilir. Bu bağlamda Türk dilinin tarihî seyri içerisinde fonetik, morfolojik, leksik ve semantik gelişmelerin çağdaş dil yaklaşımlarıyla da incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur.

Türkoloji çalışmalarının temelini oluşturan ayaklardan en önemlisi "dil" çalışmalarıdır. F. de Saussure'ün "artzamanlı" ve "eşzamanlı" olarak addettiği inceleme yöntemleri, Türkoloji biliminin de inceleme yöntemleri arasında yer almaktadır. Hatta kimi zaman bu iki yöntemin birlikte kullanıldığı ilgi çekici çalışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın da temel bakış açısı çağdaş dilbiliminin bu iki yöntemini bir araya getirmek ve Türk dili çalışmalarına bu yöntemlerle bakmaktır. Bu bağlamda Türkoloji bağlamlı yaptıkları çalışmalarla rüştünü kanıtlamış, seçkin 32 akademisyen tarafından 30 yazı kaleme alınmıştır. Türk dili odaklı bu yazılar, hakem kurulumuz tarafından titizlikle incelenmiştir. Hakem kurulu tarafından onay verilen yazılar ayrıca editör kurulu denetiminden de geçmiştir. Dolayısıyla çalışmada bilimsel ve etik teamüllere uyumlu ve bilimsel disiplinle yazılmış yazılar yer almıştır. Bahsi geçen yazıların nitelikli akademik ortama katkı sağlaması en büyük temennimizdir.

Kitabın ortaya çıkmasını sağlayan tüm yazarlarımıza, bize görüşleriyle yardımcı olan tüm hakemlerimize ve çalışmamızı fikir aşamasından itibaren destekleyen Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve

Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanımız Ahmet Keskin ve Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanımız Mustafa Uğur Karadeniz'e ne kadar teşekkür etsek azdır.

Erkan HİRİK - Neslihan ÇELİK - Seçil HİRİK

Editörler

Eylül 2022

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ **5**

İÇİNDEKİLER **7**

"DOĞU AVRUPA KIPÇAK TÜRKÇESİ" ADLANDIRMASI 11

Abdulkadir ÖZTÜRK

KUTADGU BİLİG'DE YER ALAN SON ÇEKİM EDATLARININ ANLAMSAL GÖRÜNÜMLERİ 27

Aslı ZENGİN

GENEL SÖZLÜKLERDE ÖRNEKLENDİRME 61

Bilge GÖKTER GENÇER

DENİZCİLİK TERİMLERİNİN ARGOLAŞMA YOLLARI 81

Ceren OĞUZ KABADAYI

İKİDİLLİLİK VE ÇOKDİLLİLİK KAVRAMLARINA TOPLUM DİLBİLİMSEL BİR BAKIŞ 113

Duygu KAMACI GENCER

ÇENGİZ-NÂME'DE YÖNELME DURUM EKİNİN SENTAKTİK FONKSİYONLARI ÜZERİNE 127

Emine TEMEL ALEMDAR

ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK 145

Emrah BOZOK

ESKİ TÜRKÇEDE 'YER' SÖZCÜĞÜNÜN BİRLEŞİK YAPI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ 159

Emriye SONKAYA

TÜRKÇEDE SEZDİRİMİN SINIRLARI 185

Erkan HİRİK & Vural AKBOĞA

AD TAMLAMASININ BENZETME ANLAMI: *KADI BURHANEDDİN DİVANI* ÖRNEĞİ 215

Ertuğrul ALEMDAR

ESKİ TÜRKÇEDE HÂL HATIR.....227

Gökçe BULUT

ELENGE SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE 235

Hilal YILMAZ

ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE *sasıg* SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE 253

Hülya ŞEN UZUNOĞLU

ESKİ TÜRKÇE - ÇİNCE İLİŞKİSİ 267

Hüseyin YILDIZ

BİR KAVRAM KARŞILAMA MEKANİZMASI OLARAK DÖNÜŞTÜRME .301

İsa SARI

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE YETER(SİZ)LİK İŞARETLEYİCİSİ: *YETİNÇSİZ* 317

Kenan AZILI

ATEBETÜ'L- HAKAYIK'TA İLETİŞİM FİİLLERİ.....331

Mediha MANGIR

ÖZBEKÇEDE BİRİNCİ KİŞİ VE KANITSALLIK ETKİLEŞİMİ: *-(i)bman* ve *ekanman* 359

Melike ÜZÜM

DİLİN BİR SAVAŞ SEBEBİ OLMASI: RUSYA ÖRNEĞİ 385

Muhammed Emin YILDIZLI & Rauf MUSTAFAOĞLU

TARİHÎ TÜRKÇEDE MOĞOLCA ALINTI FİİLLERİN KRONOLOJİK DURUMU 409

Musa SALAN

SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ YAZIM TUTARSIZLIKLARI VE NEDENLERİ: /ḳ/ > /ḫ/ SIZICILAŞMASI ÖRNEĞİ.....473

Mustafa KARATAŞ & Büşra TUNALI UÇAR

BUDDHİST ÇEVRE ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE TABÂBET İLE İLGİLİ SÖZCÜK TÜRETME FAALİYETLERİ 529

Neslihan ÇELİK

AT KOŞUM TAKIMLARI ÖRNEĞİNDE KAZAKÇADAKİ MOĞOLCA ÖDÜNÇLEMELER 543

Osman KABADAYI

HÜSÂM KÂTİB VE HAREZM TÜRKÇESİ ÖZELLİKLERİ GÖSTEREN FARKLI BİR CÜMCÜME SULTÂN MESNEVİSİ ÜZERİNE.....557

Samet ONUR

ATASÖZLERİNDE SAVAŞLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE DİL BİLGİSEL-ANLAMBİLİMSEL İLİŞKİLER 575

Seçil HİRİK

*SARF-I TÜRKÎ'*DE ARAPÇA DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ ETKİLERİ 601

Sevda KAMAN

GREGORYAN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE GÜN ADLARI VE ART ZAMANLI İNCELENMESİ 613

Soner ATALAN

ANLAM ÇEŞİTLİLİĞİ AÇISINDAN ORHUN YAZITLARI, DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK VE MUKADDİMETÜ'L-EDEB 631

Ümran ERDOĞAN

NEVAYİ'NİN "GÖNÜL DÜNYASI" 647

Yaşar ŞİMŞEK

DENİZCİLİK TERİMLERİNİN KAVRAM ALANLARINA GÖRE TASNİFİ.....661

Zahide PARLAR

“DOĞU AVRUPA KIPÇAK TÜRKÇESİ” ADLANDIRMASI

Abdulkadir ÖZTÜRK*

Türk dilinin en eski yazılı metinlerine sahip Köktürkçe döneminden başlamak suretiyle tarihî dönemlerinde gelişmeler gösteren Türk dili, çağdaş yazı dilleri kollarıyla bu gelişim ve varlık alanını sürdürmeye devam etmektedir.

M.S. 7-8. yüzyıllardan 21. asra kadar süregelen yazı dili geleneği ve buna bağlı olarak oluşan yayılım ve kullanım alanları Türk dilinin köklü ve kadim bir dil olarak dünya dilleri arasında yerini belirginleştirmiştir. Tarih boyunca Türk dilini ve kültürünü anlama, öğrenme ve de öğretme isteği farklı coğrafyalarda pek çok eserin meydana getirilmesine zemin teşkil etmiştir. Aynı zamanda Türklerin de farklı kültür ve medeniyetlerle kurmuş oldukları dinî, sosyo-kültürel, siyasi ve ticari ilişkiler temelinde ortaya çıkan gereksinimler sonucu pek çok çeviri ve özgün eserlerin kaleme alınmasına olanak sağlamıştır. Bütün bu gelişmeler Türk diline, sahip olduğu güçlü sözlü dil geleneğinin yanında edebî kimlik kazanan, kullanım alanına göre standartlaşan veya çeşitlenen yazı dillerini kazandırmıştır.

19. yüzyıl itibariyle disiplinli bir bilim hâline gelen Türkoloji, yabancı ve yerli pek çok araştırmacının çalışma alanına temel teşkil etmiştir. *Kutadgu Bilig*’in neşredilmesi, Köktürk yazıtlarının keşfi ve

* Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkistan/Kazakistan; Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye, ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz / akadirozturk@odu.edu.tr ORCID: 0000-0002-3077-458X.

çözümlenmesi, Uygur yazmalarının bulunması, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ün neşredilmesi, boy ve lehçe merkezli sözlü ve yazılı geleneklere sahip Türk lehçelerinin tasnif çalışmaları, arkeolojik çalışmalar neticesinde gün yüzüne çıkarılan Türk kültür ve dilinin mirasları gibi önemli çalışma ve gelişmeler, Türkolojiyi özel ve ilgi çekici bir konuma taşımıştır.

Türkoloji çalışmaları arasında "Türk Dili Tarihi" başlığı altında Türk dilinin tarihî ve çağdaş seyri, tasnif/sınıflandırma ve terminoloji gibi alanlara konu edilmektedir. Bu çalışmada, Türk dilinin tarihî seyri içinde Kuman-Kıpçak boylarının yazı dilini temsil eden dönem için yeni bir adlandırma teklifinde bulunulacaktır.

Türk Dilinin Tarihî Dönem Adlandırmaları

Türk yazı dilinin ilk örnekleri olarak kabul ettiğimiz Köktürk yazılı metinler, dil tarihi açısından da genel hatlarıyla bir başlangıç olarak sayılmaktadır. Türk dilini bu dönem ile sınırlandırmak elbette bilime ve akla aykırı bir yaklaşım olacaktır. Milat öncesine dayanan Türk varlığı; Sümer, Çin, Roma, Bizans, Arap gibi en eski kaynaklarda yer almakta, arkeolojik buluntular ve Orta Asya, Kafkasya, Anadolu, Doğu Avrupa gibi farklı coğrafyalarda keşfedilen kaya yazılarıyla tartışmasız kabul gören bir gerçekliktir[1].

Köktürk öncesi dönem için Türk dilinin r/l kolunu temsil eden Hun Türkçesi ve Tuna Bulgarcası, dil tarihi sınıflandırmalarında "Batı Türkçesi" veya "Eski Batı Türkçesi" dönemi içinde verilmektedir. Türk dilinin z/ş kolunu temsil eden ve günümüz Türk lehçelerinin çoğunluğunun kökeni olarak kabul edilen Köktürkçe ise "Doğu Türkçesi"nin başlangıcı olarak adlandırılmaktır.

Yazılı olarak takip edilebilen ve *Çoyrın, Ongin, Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kağan* gibi abideleri meydana getiren Köktürkçe, onun devamında gelişerek zengin bir edebiyat inşa eden Eski Uygurca ve İslami Türk edebiyatının ilk örneklerinin verildiği Karahanlıca, Türk dili tarihi sınıflandırmalarında "Eski Türkçe" başlığı altında sınıflandırılmaktadır[2].

---

[1] Konu için bkz. Taşağıl, A. (2013); Tekin, T. (1993); Chavannes, E. (2007); Mau-Tsai, L. (2011); Mangaltepe, İ. (2009).

[2] Karahanlı Türkçesinin, Türk dilinin "Eski Türkçe" döneminin son evresi olarak mı, yoksa "Orta Türkçe" döneminin başlangıcı olarak mı değerlendirilmesi

Aynı zamanda bu dönemler Doğu Türk yazı dilinin ilk üç evresi olarak da görülmektedir.

Tarihî Türk yazı dili, 13. yüzyılla birlikte çeşitlenmeye başlar. Doğu Türkçesinin dördüncü evresi ve Karahanlıca sonrasında Orta Asya Türklüğünün müşterek yazı dili olan "Harezm Türkçesi" veya diğer bir adlandırmayla "Harezm-Altınordu Türkçesi", Türk dili tarihi için "Orta Türkçe" olarak adlandırılan dönem içinde yer alır. Harezm Türkçesi döneminin paralelinde Anadolu sahasında meydana getirilen Oğuzca ise "Batı Türkçesi" adlandırmasıyla tasniflerde yerini alır; yani Batı Türk yazı dilinin ilk evresi olarak karşımıza çıkar. Yine bu dönem için farklı adlandırmalar literatürde yerini almaktadır. "Eski Anadolu Türkçesi", "Eski Türkiye Türkçesi", "Eski Osmanlıca" ve "Eski Oğuzca" gibi terimlerle bu dönem ifade edilmektedir.

Türk dilinin tarihî dönem adlandırmalarında siyasi, etnik, coğrafi ilkelere göre çeşitli kriterler kullanılmaktadır. Burada ayrıca bir tartışma konusu olabilecek bir sınıflandırma seyri söz konusudur. Köktürk-Uygur-Karahanlı-Harezm-Çağatay-Osmanlı gibi özellikle siyasi teşekküllere ve ulus adına göre bir bütünlük istikametinde adlandırmalar söz konusu iken Batı Türkçesinin ilk evresi bahsi geçen bütünlük istikametinden farklılık göstererek "Eski Anadolu Türkçesi", "Eski Türkiye Türkçesi", "Eski Oğuzca" veya "Eski Osmanlıca" gibi terimlerin kullanımıyla esasında bu bütünlüğün bozulduğu da söylenebilir. Batı Türkçesinin yazı dili olarak ortaya çıkışı, eserler meydana getirişi Anadolu'daki Beylikler dönemidir. Selçuklular döneminde resmi ve ilim dili olarak Türkçenin benimsenmemiş olması ağızlarda ve sözlü gelenekte Oğuzcanın kullanılmadığını göstermeyecektir. Batı Türkçesi yazı dilinin oluşumunda bu süreç göz ardı edilmemelidir.

---

gerektiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Araştırmacılar bu konuda bir fikir birliğine sahip değildir. Burada bu tartışmalara değinilmemekle birlikte konu için Gabain 1959, Banguoğlu 1964, Karamanlıoğlu 1973, Tekin 1976, Tezcan 1978, Caferoğlu 1984, Arat 1987, Johanson 1998, Barutçu Özönder 2002, Ercilasun 2004, Akar 2006, Özyetgin 2006, Heyet 2008, Ağca 2009, Rona-Tas 2013, Berbercan 2014, Üstüner 2015, Karademir 2016, Yıldız 2022 gibi çalışmalara bakılabilir.

Türk dilinin "Orta Türkçe" dönemi arasında konumlandıracağımız bir başka yazı dili dönemi de 14-15. yüzyıllarda Memlûk coğrafyasında eserler meydana getiren "Memlûk Türkçesi" dönemidir. Türkoloji çalışmalarında bu dönem adlandırması, bir kullanım alışkanlığına dönüşerek 20. yüzyılın ilk yarısından günümüze değin "Memlûk Kıpçak Türkçesi" olarak literatüre yerleşmiştir. Memlûk sahasında yazılan eserlerin dilinden hareketle eserlere göre değişiklik göstermek suretiyle baskın olarak Harezm ve Oğuz Türkçeleriyle yazıldığı görülmektedir. Bu dönem eserlerinde Kıpçakçanın iz ve etkileri de tespit edilebilmektedir. Ancak bu durum eserlerin dilini, tarihî Kıpçak Türkçesi bünyesine katacak bir ölçüye ulaştıramamaktadır.

15-16. yüzyıllara gelindiğinde iki kolda ilerleyen Türk yazı dili, Orta Asya'nın ortak yazı dili olarak kullanılan ve Doğu Türkçesinin beşinci evresi olan Çağatayca ile Anadolu, Azerbaycan, Suriye, Irak ve Balkanlarda kullanım alanına ulaşan ve Batı Türkçesinin ikinci evresi olan Osmanlıca, dönemin temel iki yazı dili olarak karşımıza çıkar. Ayrıca Türk dili tarihi çalışmalarında bu dönem için "Yeni Türkçe" adlandırması da yapılmaktadır.

Tarihî süreçte Türk yazı dilinin, doğu ve batı istikametinde yaygın bir kullanım alanına bürünerek standart ve karakterize bir yapıya kavuşması, özellikle devletleşme ve siyasi bir güç oluşturma ile doğrudan ilişkilidir. 8. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda adına rastlanan Kuman-Kıpçak boyları için bu durum söz konusu olamamıştır. 16-17. yüzyıllara değin müstakil bir yazı dili oluşturamamakla birlikte 14. yüzyılın başlarında yazımı tamamlanan *Codex Cumanicus,* Kıpçak ağız özelliklerinin önemli ölçüde yansıtıldığı bir eserdir. "Kuzey Türkçesi", "Kuman-Kıpçak Türkçesi" veya "Kıpçak Türkçesi" gibi bir adlandırma içinde bu esere yer vermekteyiz.

16-17. yüzyıllarda Kıpçak yazı dili, müstakil eserler vermiştir. Yurtdışı merkezli çalışmalara "Ermeni Kıpçaklar, Ermeni Kıpçakçası"[3], Türkiye merkezli çalışmalara ise "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi"[4] veya

---

[3] Edward Tryjarski, Edmund Schütz, Omelijan Pritsak, Jean Deny ve Nadejda Chirli gibi araştırmacılar çalışmalarında bu terimi kullanmaktadırlar.

[4] Türkiye merkezli çalışmalarda bu terimin yerleşmesine Hülya Kasapoğlu Çengel öncülük etmektedir.

"Gregoryan Kıpçaklar, Gregoryan Kıpçak Türkçesi"[5] olarak yerleşen bu dönemle; yani "Kuzey Türkçesi" ile tarihi Türk yazı dilleri üç kolda ilerlemiştir.

20. yüzyıl başlarından itibaren şekillenen veya ortaya çıkan Türk yazı dilleri ise "Modern/Çağdaş Türk Yazı Dilleri" veya "Modern/Çağdaş Türk Lehçeleri" olarak genel bir başlık altında değerlendirilmektedir.

Tarihte Kıpçaklar

Kıpçakları Bizanslılar ve Latinler "Kumonos, Kumonoi, Cumanus, Komani", Ruslar "Polovets, Polovtsı ya da Kumani", Çinliler "Qiṇcha (钦察)", Almanlar ve diğer Batılı milletler "Falben, Falones, Valoni, Valwen, Pallidi", Ermeniler "Khartes", Macarlar "Kun", İslam kaynakları ise "Kıpçak" olarak adlandırmıştır. Türk kaynaklarında ilk kez Şine Usu Yazıtı'nda *Türk Kıbçak elig yıl olurmış* "Türk Kıpçak elli yıl hüküm sürmüş" şeklinde kayıtlandığı düşünülen[6] Kıpçaklar, IX-X. yüzyıllarda Kimeklerin bir kolu olarak görünmüş, 1030'larda İtil boyuna gelmiş; 1054'te ise Kiev Knezliği'nin güney sınırlarında ilk kez varlık göstermişlerdir. Bu bölgeye geldikten sonra komşularını ve beraber yaşadıkları halkları oldukça etkilemiş olmalıdırlar ki bu halklar onların dilini kayıt altına alma gereği duymuşlardır. Balkaş Gölü'nden Karpatlara; Orta İdil'den Orta Doğu'ya çok geniş alanlara yayılan Kıpçaklar, tarih sahnesine çıktıklarından bu yana farklı milletlerce farklı adlarla anılsalar da kuzeyde ve güneyde siyasi, idari, askerị alanlarda büyük başarılar göstermişlerdir. Çin, Moğol, Mançu, Alman, Ermeni, Macar, Arap, Rus ve daha birçok millet ile karşılaşıp bunlarla kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Güneyde Müslümanlığı, kuzeyde Gregoryanlığı benimseyip bu dinlerin gereklerini yerine getirmişlerdir. Savaşçı özellikleri ile Orta Doğu'da siyasi istikrarı sağlamışlar ve bu bölgede Türkçe eserlerin meydana getirilmesine de neden teşkil etmişlerdir. Doğu Avrupa coğrafyasında ise XVI. yüzyıldan itibaren Gregoryanlık mezhebine özgü dinî içerikli metinler başta olmak üzere 112 eserin ortaya çıkışına da

---

[5] Bilgehan Atsız Gökdağ, Yaşar Şimşek ve Gülnisa Aynakulova gibi araştırmacılar çalışmalarında bu terimi benimsemişlerdir.

[6] Şine Usu Yazıtı, Kuzey Yüzü, IV. satır. Malov, Aydarov: *türk kıbçak*; A. Berta: *türk kagan çak*; O. Mert: *türük kıpçak*; H. Ş. User: *türk ...b[1]çk[1]* Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları, s. 64.

doğrudan katkı etmişlerdir. İşte bu metinler, *Codex Cumanicus* ile birlikte Kıpçak Türkçesinin Türk dili sınıflandırmalarındaki *kuzey grubu* adlandırmasına coğrafi olarak en çok uyan yazılı metinlerdir. Dilleri bağlı oldukları muhite ve tarihe göre birtakım farklılıklar göstermiş, ancak bu Kıpçak Türkçesinin esasına hiç nüfuz etmemiştir (Gökdağ ve Şimşek, 2014: 756; Kasapoğlu Çengel, 2012: 18-20; Rasonyi, 2006: 122; Uydu Yücel, 2013: 542-543).

8. yüzyılda Şine Usu Yazıtı'nda adına ilk kez rastlanan[7] Kıpçakların köken meselesi, Kuman-Kıpçak adlandırması vs. gibi konular günümüzde çözümlenebilmiş değildir. 11. yüzyılla birlikte tarih sahnesindeki varlıkları takip edilebilen bu Türk boyu, 8. yüzyılda merkezî Kazakistan bozkırlarında yaşarken 11. yüzyıla gelindiğinde doğuda İrtiş'ten batıda İdil'e kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. 11. yüzyıldan itibaren *Kuman-Kıpçak* homojen bir adlandırmayla Karadeniz'in kuzeyine, Güney Kafkasya'ya ve Balkanlara yayıldığı bilinmektedir. Bu durumda Deşt-i Kıpçak coğrafyası olarak adlandırılan ana bölgeyi ve Kıpçakların yaşam alanını 11. yüzyıl öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayırmak doğru olacaktır.

11. yüzyıl ve öncesinde Kıpçaklar, İrtiş-İdil nehirleri arasında yani Kazakistan bozkırlarında görülmektedir[8].

---

[7] Eski Türk yazıtları pek çok çalışmaya konu edilmekle ve bu çalışmalarda Şine Usu Yazıtı'na dair bilgiler mevcut olmakla birlikte Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*, İstanbul: KaraM Yayınları, çalışması yazıt üzerine hazırlanan müstakil bir çalışmadır.

[8] Temsili haritalar; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kypchak_steppe_11-12.png adresinden uyarlanmıştır (15.07.2022).

Temsili Harita: 11. yüzyıl ve öncesi Kıpçaklar

11. yüzyıl sonrası ise bu topraklarda yaşamayı sürdüren Kıpçakların büyük bir bölümünün çeşitli nedenlere bağlı olarak batıya doğru göç ettiği ve Don ve Tuna nehirleri arasında kalan bölgeyi yurt tuttuğunu söyleyebiliriz. Esasında Kıpçaklar için diğer milletlerce verilen Kuman, Kun, Polovets, Pallidi, Valwen ve Xarteks gibi adlandırmaların geçmeye başladığı ilk ve eski yabancı kaynakların tarihi, 11. yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle 11. yüzyıl itibariyle Kıpçakların kuzeybatı istikametindeki büyük göç hareketliliği ile bu coğrafyanın siyasi ve sosyal hayatında yer edindiği ve Bizans, Macar, Rus, Ermeni ve Gürcü gibi diğer milletlerle temasların da yoğunlaştığı bir dönem olarak düşünülmelidir[9].

[9] Konu için G. Hazai (1979); L. Rasonyi (1939); O. Pritsak (1995); S. M. Ahincanov (2009) ve A. Gökbel (2020) çalışmalarına bakılabilir.

Temsili Harita: 11. yüzyıl sonrası Kıpçaklar

Bilindiği üzere Suriye-Mısır coğrafyasına, Memlûk ülkesine göç eden veya köle olarak gönderilen bir kısım Kıpçaklar da yönetici kadrolarıyla zamanla Memlûk devletini bir Türk devleti hâline getirmişlerdir.

Kıpçaklar tespit edilebildiği kadarıyla Güney Sibirya steplerinden Doğu Avrupa'ya uzanan geniş bir hatta farklı Türk boyları ve farklı milletlerle bir arada yaşam alanı bulmuşlardır. Müstakil bir devlet meydana getiremeyen ancak Altınordu ve Memlûk devletlerinin idaresini ele almış olan Kıpçaklar, Altınordu coğrafyasındaki farklı unsurların zamanla Kıpçaklaşmasını sağlayan büyük bir güç olarak tarihteki yerini almıştır.

"Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi" Adlandırması

11. yüzyıl sonrasında Türk siyasi tarihinde yer edinen, Türk dil ve kültür tarihinin özel bir parçası olan ve günümüzde ise Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Kuzey Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya uzanan geniş bir coğrafyada çağdaş temsilcileriyle varlık gösteren Kıpçaklar ve Kıpçakça, Türkoloji'nin yakından ilgilendiği ve farklı disiplinlerce de pek çok araştırmaya konu edilen bir çalışma alanıdır. Kıpçakların menşei, onların 8. yüzyıl öncesinde hangi ad veya adlarla anıldığı, yaşadıkları coğrafya(lar), lengüistik belirsizlikler gibi başlıca sorunlu meseleler bulunmaktadır.

8-11. yüzyıl arası tarihî kaynaklarında artık adları zikredilen Kıpçakların müstakil bir yazı dili ortaya koyamamasıyla birlikte dönemin müşterek Türk yazı diliyle de eserler meydana getirememiş olması birtakım lengüistik problemleri çözümsüz kılmakta ya da tam olarak çözümünü zorlaştırmaktadır.

Araştırmacılar, Köktürk yazıtları başta olmak üzere tarihî metinlerde Kıpçakçanın izlerini arayıp elde ettikleri bulgulara dayalı olarak Kıpçakçaya dair fikir yürütebilmektedirler.

Bilim çevrelerinin malumu olduğu üzere, tarihte Kıpçakçaya daha doğrusu Kıpçak ağız özelliklerine dair malzemeler sunan *Codex Cumanicus* adlı eserin derleyicileri ve müellifleri Kıpçaklar değildir. Ancak literatürde Kıpçakların yazı diline ait ilk metin olarak, 14. yüzyılın hemen başında tamamlandığı düşünülen *Codex Cumanicus* kabul edilmektedir (Öztürk, 2019: 91).

14. yüzyıl başlarında ortaya konulan bu eserin devamında Kıpçak yazı dilini yaratacak bir gelişme, yazı dili istikametinde standartlaştıracak veya istikrarlaştıracak bir girişim de söz konusu olmamıştır. Elbette bu durumu, pek çok nedenle ilişkilendirerek açıklamak mümkündür. Neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde Kıpçakların bir yazı dili inşasının emareleri bu dönemlerde görülmemiştir.

Özellikle Kıpçakçanın lengüistik izleri; Harezm-Kıpçak, Kıpçak-Oğuz eksenlerindeki yakınlık, iç içelik ya da etkileşim paralelinde, 13-15. yüzyıllar arasındaki Harezm ve Oğuz yazı dillerine ait metinlerde aranmıştır. 13. yüzyıl sonrası Doğu ve Batı Türklüğünün iki farklı müşterek yazı dili, Memlûk sahasında sözlük, gramer, dinî, edebî ve askerî gibi muhteviyatlarla meydana getirilen eserlerin de oluşumuna kaynaklık etmiştir. Yine bu sahada 14-15. yüzyıllarda yazılmış ya da istinsah edilmiş bu eserlerin dili de tam mahiyetiyle Kıpçakçaya ait olmamıştır. Literatüre bakılacak olursa Türkoloji çalışmalarında Memlûk sahası metinleri, tarihî Kıpçak Türkçesinin temeli olarak uzunca bir dönem kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak da pek çok araştırmacı, tarihî Kıpçak Türkçesinin gramerini bu eserlerin diline dayandırmıştır.

Öztürk (2016), çalışmasında bu dönemin dili için *Memlûk Türkçesi* terimini önermektedir. Dönem dili için farklı adlandırmalara açık olmakla

birlikte dikkat çekilmesi gereken husus, bu sahada meydana getirilen eserlerin Kıpçakçaya ait olmadığı, ancak nasıl ki Köktürk, Karahanlı, Harezm ve Oğuz gibi tarihî dönem metinlerinde Kıpçakçanın izlerinin barındırıldığı gerçekliğiyle aynı şekilde bu dönem metinlerinde de devletin yönetim kadrosunu oluşturan Kıpçaklara ve Kıpçakçaya ait izleri görmek göz ardı edilmemelidir.

Tarihî Kıpçak Türkçesinin lengüistik özelliklerinin tespiti beş kolda ilerlemeli düşüncesini taşımaktayız. Buna göre yazılı metinler temelinde; bir kolda *Codex Cumanicus* merkezli yapılacak çalışmalar, ikinci bir kolda 8-15. yüzyıllar arası tarihî metinlerde aranacak Kıpçakça izler, üçüncü kolda aslında Kıpçakçanın ağız ve dil özelliklerini önemli ölçüde ortaya koyan 16-17. yüzyıl *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* dönemi metinlerinin incelenmesi, dördüncü kolda 16-19. yüzyıllar arasındaki Kırım Tatar ve Karay yazı dillerine ait ilk dönem eserlerin dilinden hareketle yapılacak analizler ve son olarak beşinci kolda da günümüz Kıpçak yazı dilleri merkezinde art-eş zamanlı karşılaştırmalı çalışmalar metoduyla ulaşılacak bütün bilgiler ve deliller ışığında net ve doğru sonuçlar elde edilebilecektir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Kıpçakçanın ağız ve dil özelliklerini önemli ölçüde ortaya koyan ve Türkiye Türkolojisi'nde *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* terimiyle yaygınlaşan bu dönem, tarihî ve çağdaş Kıpçakçanın yorumlanması ve çözümlenmesinde pek çok malzemeyi sunmaktadır. Yaklaşık aynı dönemlerde ve aynı/yakın coğrafyalarda ilk yazılı ürünlerine rastladığımız Kırım Tatar ve Karay yazı dillerini de göz önünde tuttuğumuzda Türk yazı dilleri 16. yüzyıl itibariyle doğuda Çağatayca, batıda Osmanlıca ve kuzeyde ise *Doğu Avrupa Kıpçakçası*yla; doğu, batı ve kuzey yazı dilleri olmak üzere üç kolda ilerleme göstermiştir.

16. yüzyıl Türk yazı dillerini ve coğrafyalarını şu şekilde verebiliriz:

1. Doğu Türk Yazı Dili/Çağatayca: Orta Asya.

2. Batı Türk Yazı Dili/Osmanlıca: Anadolu, Azerbaycan, Balkanlar.

3. Kuzey Türk Yazı Dili/Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi: Kırım, Ukrayna, Litvanya, Polonya ve Macaristan.

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi olarak adlandırdığımız dönem, coğrafya temelinde bir adlandırmadır. Bu dönem, aynı zamanda tarihî Kıpçak Türkçesinin bir dönemidir. Gelecekte, tarihî Kıpçak Türkçesine ait eski veya farklı bir dönemde ve de farklı bir coğrafyada yazı dilini ortaya koyacak kalıntı veya metin tespit edilmesi durumunda Kıpçak Türkçesinin tarihi dönem tasnifi yeniden şekillenebilecektir. Özellikle yukarıda da bahsedildiği üzere *Codex Cumanicus*'u bir kenarda tutarak 16. yüzyıl öncesine dair tarihî Türk yazı dillerinin ürünlerinden elde edilebilecek bulgular neticesinde tarihi Kıpçak Türkçesinin yeni bir tasnifinin yapılması da gerekecektir.

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi, Doğu Avrupa coğrafyasının bir bölümü olarak Don nehri ile Tuna nehri arasında kalan, Kırım başta olmak üzere Ukrayna, Litvanya, Polonya ve Macaristan topraklarında Ermeni, İbrani ve Arap alfabeleriyle meydana getirilen Kıpçakçayı[10] tanımlamaktadır. Bu dönemi kendi içinde; 14-17. yüzyıllar arası Kuman ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçeleriyle tarihî dönem ve temsilcileri, 15-16. yüzyıldan başlamak suretiyle günümüzde de varlığı çağdaş temsilcileriyle devam eden Karay ve Kırım Tatar Türkçeleri olmak üzere iki bölüme ayırmaktayız:

A. Tarihî Temsilcileri (14.-17. yüzyıllar)

1. Kuman Türkçesi (14. yüzyıl)
2. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi (16.-17. yüzyıllar)

B. Çağdaş Temsilcileri

1. Karay Türkçesi (16. yüzyıl ve sonrası yazı dili)
    a) Kırım Karay ağzı
    b) Haliç Karay ağzı
    c) Trakay Karay ağzı

[10] 14. yüzyıl metni olan *Codex Cumanicus*, her ne kadar Gotik harflerle yazıya geçirilmiş ve de Kıpçakçanın yazılı en eski metni olsa da bu alfabe ile başka metinlerin olmayışı ve aynı zamanda bu alfabe temelinde bir yazı geleneğinin oluşmamasına dayalı olarak bu alfabe, burada zikredilmemiştir.

2. Kırım Tatar Türkçesi (15. yüzyıl ortaları ve sonrası yazı dili)

a) Kuzey ağzı

b) Orta ağzı

c) Güney ağzı (Öztürk, 2019: 93).

Buradan da anlaşılacağı üzere tarihî yazı dili olarak kesiştiği ve aynı zamanda metin yazımının yoğunlaştığı dönem 16-17. yüzyıllardır.

Kuman Türkçesinin tek yazılı metni *Codex Cumanicus,* Ermeni harfli Kıpçak Türkçesine ait (bilinen) yazılı 112 eseri, Karay Türkçesinin Haliç ve Trakya ağzı esaslı metinlerinin yanı sıra yine ilk dönem Kırım ağzı temelinde meydana getirilen eserleri ile Kırım Tatar Türkçesinin özellikle Kuzey ve kısmen de Orta ağızlarına dayalı metinleri önemli ölçüde yakınlık taşımaktadır. Türkoloji çalışmalarında bu sahayla ilgilenen pek çok araştırmacı bu duruma dikkat çekmektedir.

Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi adlandırması ile Kuman, Ermeni Harfli Kıpçak, Karay ve Kırım Tatar Türkçeleri kastedilmektedir. Kırım'da yaşayan Nogayların, Dobruca bölgesine göç eden ve Kırım çöl şivesini konuşan Kırım Tatarlarının, Litvanya, Polonya ve Finlandiya ülkelerinde yaşayan Tatarların bir yazı dili ortaya koyamamaları dikkate alınarak bu sınıflandırmaya bu topluluklar dâhil edilmemiştir (Öztürk, 2019: 93).

Don ve Tuna nehirleri arasında sınırlarını çizdiğimiz *Doğu Avrupa* coğrafyasında; Kırım'dan Baltık Denizi'ne uzanan bölgede Lehistan Krallığı ve Litvanya Grandüklüğü (14-15. yüzyıllar), sonrasında Lehistan-Litvanya Birliği (16-17. yüzyıllar) ve Kırım merkezli bölgede ise Altınordu Devleti (14-15. yüzyıllar), sonrasında Kırım Hanlığı (15-18. yüzyıllar) hüküm süren siyasi güçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemler içinde hem tarihi Kıpçak Türkçesinin yazılı örnekleri olarak Codex Cumanicus ile Algış Bitigi, Töre Bitigi, Kamenets Vakayinamesi vb. gibi Ermeni harfli Kıpçakça metinler meydana getirilmiş hem de bu süreçte Kıpçakçanın çağdaş yazı dilleri olan Kırım Tatarcası ve Karayca doğmuştur. Bu bağlamda Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi, tarihî ve çağdaş temsilcileriyle varlık göstermektedir.

Kelime başı ve sonu /k-/, /-k/ ünsüzünün çoğunlukla /ḫ-/, /-ḫ/; /-g-/, /-g/ ünsüzünün /-v-/, /-v/ şeklini alması, diş-dudak /v/ ünsüzüne bağlı görülen ünlü yuvarlaklaşmaları, {-v}, {(O)v} ve {-wUçI}~{-vUçI}, {-UçI} fiilden isim yapma eklerinin kullanımı, {-GIn} emir kipi pekiştiricisi ve *tiyesidir*/*tiyeşlidir* yapısıyla oluşturulan gereklilik yapısı (Öztürk, 2021: 9) gibi lengüistik unsurlarının önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Günümüz Kıpçak yazı dillerinin tarihi lengüistik uzantılarını Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinin tarihî temsilcileri arasında aramak gerekmektedir.

Sonuç

Bu yazıda konu, genel hatlarıyla ele alınarak bir değerlendirmeye tabi tutulmuş ve Türk dili tarihi çalışmalarına saha ve dönem için yeni bir adlandırma teklifinde bulunulmuştur. Belirtilen alan için daha önce yapılmış karşılaştırmalı lengüistik çalışmalara yenilerinin eklenmesi de beklenmektedir. Netice itibariyle *Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesi*, 14-17. yüzyıllar arasında Kırım, Polonya, Ukrayna, Litvanya ve Macaristan bölgelerinde Kuman ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçeleriyle yazı diline ait malzemeleri sunmuş aynı zamanda 15-16. yüzyıllarla ortaya çıkarak günümüze ulaşan Kırım Tatar ve Karay Türkçeleriyle de çağdaş süreci devam ettirmiştir. Başka bir çalışmada lengüistik özellikler temelinde bu konu daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

Kaynakça

Ağca, Ferruh (2009). “11-12. Yüzyıllara Ait Maniheist-Budist ve İslamî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları”. *Türk Kültürü,* 2009/1: 1-47.

Ahincanov, Sercan M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu, Kıpçaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları.

Akar, Ali (2006). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat

Arat, Reşit Rahmeti (1987). “Türk Dilinin İnkişafı”. *Makaleler I*. (Haz. O. F. Sertkaya). Ankara: TKAE, 598-611.

Aydın, Erhan (2007). *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: Karam Yayınları.

Aydın, Erhan (2013). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (1964). "Eski Türkçe Üzerine". *TDAY Belleten*, 1964: 77-84.

Barutçu Özönder, Fatma Sema (2002). "Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz". *Türkbilig,* 2002/3: 203-210.

Berbercan, Mehmet Turgut (2014). "Türk Yazı Dilinin Tarihî Dönemleri ve Orta Türkçenin Yeri Meselesi". *Tarih Okulu Dergisi*, 17, 765-783

Caferoğlu, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi I-II.* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Chavannes, Edouard (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gabain, Annemarie von (1959). "Eski Türkçenin Yazı Dili" (Çev. Sabit Paylı)". *TDAY Belleten* 1959: 311-329.

Gökbel, Ahmet (2020). *Kıpçak Türkleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gökdağ, Bilgehan Atsız ve Şimşek, Yaşar (2014). "Gregoryan Kıpçak Türkçesi Mi, Ermeni Kıpçakçası Mı?", *Yeni Türkiye*, 60: 756-767.

Hazai, György (1979). "Kıpçak", *The Encyclopedia of Islam*, (New Edition), V, Leiden.

Heyet, Cevat (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri* (Çeviren: Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Johanson, Lars (1998). "History of Turkic". *The Turkic Languages.* London and New York: Harrassowitz.

Karademir, Fevzi (2016). "Türk Dilinin Tarihî Dönemlerini Adlandırma Sorunu". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5(2), 545-564.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1973). *Türk Dili.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2012). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, S. 10, s. 17-81.

Mangaltepe, İsmail (2009). *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Mau-Tsai, Liu (2011). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Deniz Banoğlu), İstanbul: Selenge Yayınları.

Öztürk, Abdulkadir (2016). "Memlûk Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir?", *Dil Araştırmaları*, S. 23, s. 173-203.

Öztürk, Abdulkadir (2019). "Doğu Avrupa Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri", *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 91-110.

Öztürk, Abdulkadir (2021). "13. Yüzyıldan Sonra Çeşitlenen Tarihî Türk Yazı Dilleri: Doğu, Batı ve Kuzey Türkçeleri", *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyä Yazıka*, Nobel Bilimsel, s. 1-24.

Özyetgin, Melek (2006). "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı". (Conference) *Chinese Academy of Social Science, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History*, Beijing (China) (23 January 2006). www.eurasianhistory.com.

Pritsak, Omeljan (1995). "Polovets ve Ruslar", (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 94, İstanbul.

Rasonyi, Laszlo (1939). "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, C. 3, S. 11-12, Ankara.

Rasonyi, Laszlo (2006). *Doğu Avrupada Türklük*, İstanbul: Selenge Yayınları.

Róna-Tas, András (2013). *Türkolojiye Giriş* (Çeviren: İsa Sarı). Ankara: Nobel Yayınları.

Taşağıl, Ahmet (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tekin, Şinasi (1976). "Eski Türkçe". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 142-192.

Tekin, Talât (1993). *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yayınları.

Tezcan, Semih (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili olarak Türkçe* (Ayrıbasım), Ankara: TTK Basımevi.

Uydu Yücel, Muallâ (2013). “Kumanlar (Kıpçaklar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Üstüner, Ahat (2015). *Türkçenin Tarihî Gelişmesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Yıldız, Hüseyin (2022). ““Eski Türk” Edebiyatı Terimi ve Türk Edebiyatı Tarihlerinde Eski Türkçe Edebiyat”. *Prof. Dr. Nâzım H. Polat'a Armağan* (Edt. T. Haykır, D. Apaydın, M. Akbaş). Ankara: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 473-485

URL-1: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kypchak_steppe_11-12.png (Erişim Tarihi: 15.07.2022).

KUTADGU BİLİG'DE YER ALAN SON ÇEKİM EDATLARININ ANLAMSAL GÖRÜNÜMLERİ

Aslı ZENGİN*

Giriş

İsim işletme ekleri gibi görev üstlenen, isim, zamir, isim-fiil ve sıfat-fiillerden sonra gelerek onlarla cümlenin diğer öğeleri ile arasında ilgi kuran kelimelere son çekim edatı denir. Son çekim edatları veya diğer adıyla çekim edatları isimlerin, zamirlerin, isim-fiil ve sıfat-fiillerin zarf hlini oluştururlar.

Edat kelimesinin terim olarak kullanılışına ilk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tesadüf edilir. Kaşgarlı Mahmud eserinde *erku, abang* gibi edatlar kullanmıştır: "Ol kelir mü erku" (O gelir mi ki?) (1939: 129). Burada *erku* görevli kelimesinin şüphe bildiren fonksiyonuna değinilmiştir.

Edatlar, gramer tarihçiliğimiz içerisinde genellikle farklı kelime kategorileri altında ele alınmış bir türdür. P. Holderman *Turetskaya Grammatica* (Türk Grameri) (1977: 219-223), Kâzım-Bek *Obşayya Grammatica Turetsko-Tatarskogo Yazıka* (1846: 312-337) adlı eserlerinde, edatları zarf, bağlaç, takı, ünlem gibi farklı kelime türleri içerisinde değerlendirmişlerdir. Benzer durum *Grammatica Altyaskogo Yazıka*'da (1869: 93-112) da söz konusudur. Bu eserde de zarf, takı, bağlaç ve ünlemler edat başlığı altında toplanmıştır.

Edatların müstakil bir kelime türü olarak ele alınışı fikri XIX.yy'da A. Dobiaş tarafından ortaya atılmıştır (Dobiaş, 1897). Bu tarihten itibaren Rusya'da kaleme alınan gerek genel gerekse de diyalektlere mahsus gramer kitaplarında edatlar hep müstakilen ele alınmaya başlanmıştır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, asluygun@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-0892-9880.

Türkiye'de yazılan belli başlı gramer kitaplarında da edatların müstakil bir kelime türü kategorisinde ele alındığı görülmektedir.

Edat teriminin karşılığında T. N. Gencan "ilgeç" (1997: 320], T. Banguoğlu "takı" (2000: 333), J. Deny (1941: 559) K. Bilgegil (1984: 220), Z. Korkmaz (1992: 51), M. Ergin (1993: 598), N. Hacıeminoğlu (1992: VI-VIII) "edat", Yong Song Li "sontakı" (2004) terimini kullanmışlardır.

M. Ergin "edat" terimini "ünlem, bağlama ve son çekim" gibi kelime çeşitlerini içine alacak biçimde kullanmaktadır (1993: 598).

M. Ergin bağlama ve ünlem edatlarından başka üçüncü bir tür olarak son çekim edatlarını incelemekte, bu edatların isimlerden sonra kullanıldığını ve isimlerin çeşitli zarf hâllerini yaptıklarını belirtmektedir (1993: 632).

M. Ergin, Banguoğlu ve Hacıeminoğlu edatlarla hâl ekleri arasında fonksiyon bakımından bir bağlantı kurarlar.

M. Ergin, son çekim edatları için "Bunlar işletme eki vazifesi gören edatlardır. Fonksiyonları bakımından bu edatları hâl eklerine benzetebiliriz. Son çekim edatları hâl eklerinin isim çekim eklerinin tamamlayıcıları, yardımcıları, vazife ortaklarıdır." der (1993: 632). M. Ergin "Hâl ekleriyle son çekim edatları arasındaki bu fonksiyon yakınlığı bazen aynilik hâlini alır."(1993: 632).

M. Ergin, "Sana (aldım)-Senin için (aldım)" örneğindeki yaklaşma (yönelme) hâl ekini "için" ile eş görevlilik yönüyle açıklıyor. Ergin'in verdiği ikinci örnekte [korkusundan (kaçtı), korkusundan dolayı (kaçtı)] ayrılma hâl eki ile "dolayı" kelimesi eş fonksiyonludur (1993: 632).

T. Banguoğlu, "Böylece dar bir kelime sınıfı teşkil eden takılar başlıca iki kaynaktan beslenmişlerdir: Biri takı olarak kullanılan zarflardır.(...) İkinci kaynak da ad kısmı katkı alan çekim hâlindeki yer yön adlarıdır." der (2000: 336).

T. Banguoğlu, takılarla çekim ekleri arasındaki eş işlevlilik durumunu: "Ahmet için getirdim = Ahmet'e getirdim, Kış için sakla = Kışa sakla, Hayvan gibi saldırmış = Hayvanca saldırmış, Hesaba göre doğru = Hesapça doğru" örneklerindeki için = (+*y*)*A*; gibi, göre = +*ca, +ça* şeklinde açıklıyor (2000: 333).

N. Hacıeminoğlu ise "Mâhiyet itibarı ile isim çekim eklerine yaklaşırlar. İsim çekim eklerinin gördüğü vazifelerin de bir kısmını

yüklenmişlerdir. ”der (1992: V). Ancak Hacıeminoğlu edatların müstakil kelime olmamaları, ait oldukları isimlerden mutlaka ayrı yazılmaları, mana bakımından daha geniş bir hüviyet taşımaları, isme muzâf oldukları veya hâl eki aldıklarında edatlık özelliklerini kaybettikleri şerhini de düşer (1992: 1).

Son çekim edatlarıyla hâl ekleri arasındaki bu fonksiyon yakınlığı, Haydar Ediskun tarafından: “Dalgınlıktan unuttum = Dalgınlık sebebiyle unuttum. Birazdan gelecekler = Biraz sonra gelecekler” örneklerindeki “ayrılma” = sebebiyle, sonra” şekliyle açıklanıyor (1999: 358).

Buraya kadar vermeye çalıştığımız bilgiler ışığında belli başlı araştırmacıların çalışmalarında son çekim edatlarını fonksiyonları ve anlamları bakımından şöyle tasnif ettikleri görülmektedir:

M. Ergin çekim edatlarını fonksiyon bakımından:

1. Vasıta ve beraberlik edatları

2. Sebep edatları

3. Benzerlik edatları

4. Başkalık edatları

5. Diğer hâl edatları

6. Miktar edatı

7. Zaman edatları

8. Yer ve yön edatları (1993: 637- 644).

N. Hacıeminoğlu çekim edatlarını anlam bakımından:

1.Başkalık, farklılık ifade edenler,

2.Benzerlik ve miktar bildirenler,

3.Mekân ve zaman ifâde edenler,

4.Cihet bildirenler,

5.Sebep ve gaye bildirenler,

6.Tarz ve mukayese bildirenler,

7.Beraberlik ve vasıta bildirenler.”

şeklinde sınıflara ayırdığını görmekteyiz (1992: VIII).

J. Deny de çekim edatlarını anlam bakımından bir tasnife tâbi tutmaktadır:

1.Başkalık, Farklılık İfade Edenler,

2.Benzerlik ve Miktar Bildirenler,

3.Mekân ve Zaman İfade Edenler,

4.Cihet Bildirenler,

5.Sebep ve Gâye Bildirenler,

6.Arz ve Mukâyese Bildirenler,

7.Berâberlik ve Vâsıta Bildirenler (1943: 1-3).

Kutadgu Bilig'de yer alan son çekim edatları anlamsal görünümleri bakımından şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Birliktelik-Beraberlik Anlamında

2. Sebep Anlamında

3. Vasıta Hâli Anlamında

4. Tarz Anlamında

5. Karşıtlık Hâli Anlamında

6. Amaç Anlamında

7. Yönelme Hâli Anlamında

8. Görelik Anlamında

9. Zaman Bildirme Anlamında

10. Yer Bildirme Anlamında

11. Nicelik Bildirme Anlamında

12. Yeri Sınırlandırma Anlamında

13. Zamanı Sınırlandırma Anlamında

Çalışmada R. Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin, Tercüme* ve *İndeksinden* (1991, 1995, 1979) yararlanılmıştır. Edatların fonksiyonlarının anlaşılabilir kılınabilmesi için tarafımızca tercümede bazı değişikliklere gidilmiştir.

1. Birliktelik - Beraberlik Anlamında

Bir işin başkalarıyla birlikte gerçekleştirildiğini bildirir. *Kutadgu Bilig*'de *arala*, *bile* ve *birle* son çekim edatlarının bu anlamda tesadüf edildiği bazı örnekler aşağıda sıralanmıştır:

arala

Kutadgu Bilig'de birliktelik-beraberlik anlamında tesadüf edilen *arala* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

kişi eđgüsi͡ngе ḳatılġıl ḳarıl

kişi bol ***kişiler arala*** tiril (K. B. 4543)

"*İyi insanlara katıl ve onlarla münâsebette bulun; insan ol ve* ***insanlarla*** *yaşa*."

kimi sözlegey sen kişi bolmasa

kişiler arala özü͡ng turmasa (K. B. 3424)

"*Ortada kimse yoksa ve kendin insanlarla oturmuyorsan, kimin hakkında konuşacaksın"*

bile

Kutadgu Bilig'de birliktelik-beraberlik anlamında tesadüf edilen *bile* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

siyaset ḳılur erdi *himmet* ***bile***

bu hiممet yaraşur *mürüvvet* ***bile*** (K. B. 411)

"*Siyâset icra ederken, kendi şahsî meyillerini düşünmez idi; bu himmet insaniyet ile birlikte olursa, güzel olur*."

tonın keđti ay toldı turdı örü

küsemiş ***bile*** çıḳtı bardı naru (K. B. 519)

"*Ay-Toldı yerinden kalktı ve elbisesini giydi; çıkıp, Küsemiş ile birlikte oraya gitti*."

Bular ve *olar* işaret zamirlerinin ilgi eki ve ilgi eki fonksiyonunda belirtme hâli ekiyle *bularnı͡ng bile, olarnı͡ng bile, bularnı bile* şeklinde "bunlarla beraber, onlarla beraber, bunlar ile" anlamında dokuz (9) yerde *bile* edatına tesadüf edilmiştir:

tükel üç ḳutu ol ḳapuġda kişi

bularnıŋ ***bile*** ol tiriglik işi (K. B. 4174)

"*Kapıdaki insanlar tam üç sınıftır ve hayat işi bunlar ile görülür.*"

taḳı bir seniŋde basa ol kiçig

bularnıŋ ***bile*** ol açıġ ya süçig (K. B. 4183)

"*Biri de senden sonra gelen küçüklerdir; hayatın acı ve tatlı anları bunlar ile birlikte duyulur*."

ḳatılġıl *bularnıŋ* ***bile*** eḍgüleş

ḳutaḍġay saŋa iki ajun ulaş (K. B. 4354)

"*Bunlar ile münâsebet kur ve iyi geçin; böylece saadete kavuşarak, her iki dünyada mes'ûd olursun*."

bularnıŋ ***bile*** sen ḳatıl ḥem ḳarıl

boġuzdın sıŋar sen saḳınçsız tiril (K. B. 4401)

"*Sen bunlar ile de temas et, münâsebet kur ve böylece boğazın hususunda endişesiz yaşa.*"

bularnıŋ ***bile*** me ḳatıl ay ḳadaş

arıġ bolġa boġzuŋ ḥalal bolġa aş (K. B. 4405)

"*Ey kardeş, bunlar ile de temas et ve münâsebette bulun; boğazın temiz kalır ve yiyeceğin halâl olur*."

tiriglik *olarnıŋ* ***bile*** ol ḳadaş

ḳayusın ḳadaş tut ḳayusın adaş (K. B. 4167)

"*Ey kardeş, hayat onlar ile geçer; onlardan kimini kardeş ve kimini de kendine dost edinmelisin*."

negü teg yorıġu *olarnıŋ* ***bile***

munı ma ayu bir maŋa söz ula (K. B. 4317)

"*Onlar ile nasıl bir münâsebet kurmalıyım; söz açılmışken, bunu da bana anlat.*"

bularnı ***bile*** me ḳatıl hem ḳarıl

sevindür olarıġ sevinçin tiril (K. B. 4461)

"*Bunlar ile de görüş-tanış; onları sevindir ki, kendi hayatın da huzur içinde geçsin*."

olar bardı ḳaldım *bularnı* ***bile*** men

negü teg yorıyı ne ḳılḳın yarayı (K.B. 6597)

"*Onlar gitti, ben burada kaldım; nasıl hareket edeyim, onlarla nasıl bağdaşayım*."

birle

Kutadgu Bilig'de birliktelik-beraberlik anlamında tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḳutuldı buḍun kitti emgekleri

ḳuzı ***birle*** ḳatlıp yorıdı böri (K. B. 1040)

"*Halk kurtuldu ve zahmet denilen şey ortadan kalktı; kurt, kuzu ile birlikte yaşamağa başladı.*"

negü tir eşitgil bu şi'r ayġuçı

sözüg *maʿni* ***birle*** tizip ḳoḍġuçı (K.B. 1620)

"*Şiir söyleyen ve sözü mâna ile birlikte dizip, bize bırakan insan ne der, dinle*."

Ol işaret zamirinin ilgi ekiyle *anıng birle* şeklinde "onunla birlikte" anlamıyla üç (3) yerde tesadüf edilmektedir:

yarattı kör evren tuçı evrilür

anıng ***birle*** tezginç yime tezginür (K. B. 126)

"*Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder*."

bolu birmez evren başı tezginür

anıng ***birle*** ḳılḳı yangı tezginür (K. B. 344)

"*Felek ona yar olmaz, âvâre olur; bununla birlikte hâl ve hareketinde istikrar olmaz.*"

biligsizke dẹvlẹt kelir erse ḳut

turumaz bu dẹvlẹt *anıng* ***birle*** büt (K.B. 1712)

Kim soru zamirinin ilgi ekiyle *kiming birle* şeklinde "kimin ile birlikte" anlamında sadece iki (2) yerde birliktelik, beraberlik anlamında kullanılmıştır:

kiming ***birle*** dẹvlẹt yaraşsa kelip

köngül ḳoḍḳı tutġu kiçiglik ḳılıp (K.B. 1702)

"*Devlet gelip, kiminle bağdaşırsa, o kimse tevazu göstermeli ve alçak gönüllü olmalıdır.*"

kiming ***birle*** devlet yaraşsa kelip

başın kökke tegrür yoḳaru ḳılıp (K. B. 3072)

"*Kime devlet gelip, onunla uyuşursa, onun başını yükselterek, göğe erdirir*."

2. Sebep Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme sebebini bildiren son çekim edatları *bile*, *birle, üçün* ve *üzele* edatlarıdır.

bile

Kutadgu Bilig'de sebep bildiren anlamda tesadüf edilen *bile* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

buşaḳlıḳ bile erke öv̇ke yav̇uz

bu iki ***bile*** tutçı emger et öz (K. B. 332)

"*Hiddet ve öfke insan için fenadır; bu ikisinin yüzünden vücut daima eziyet çeker.*"

oḍuġluḳ bu saḳlıḳnı ögdi eren

usallıḳ ***bile*** öldi er ming tümen (K. B. 442)

"*Uyanıklık ve ihtiyatı çok kimseler öğmüştür; ihmâl yüzünden yüz binlerce insan ölmüştür*."

aya il tutuġlı ilig saḳlaġu

usallıḳ ***bile*** yir yigüçi aġu (K.B. 2142)

"*Ey memlekete hâkim olan, onu muhafaza etmeli; zehir yiyen kimse bunu gaflet yüzünden yer.*"

otun men otunluḳ bile öz ulır

tüzün sen tüzünlük me sindin kelir (K. B. 3780)

"*Ben küstahım, küstahlığımdan dolayı azap çekiyorum; sen halimsin, hilm de senden sâdir olur.*"

seniṅde kiçiṅ saṅa tapsula

tilemegey eḍgüṅ *tepizlik* ***bile*** (K. B. 4250)

"*Senden küçükler sana haset ederler; çekememezlik yüzünden, senin iyiliğini istemezler.*"

ḳamuġ ġaflẹt ol bu sevinçin ṭarạb

bu ġaflẹt ***bile*** öz yoḳaḍur ʿạcẹb (K. B. 5270)

"*Sevinç ile neş'e hep gaflet eseridir; bu gaflet yüzünden insan kendisini öyle mahveder ki.*"

bu beglik ***bile*** sen kötürme egin

kögüz kerme artuḳ özüṅni saḳın (K. B. 5326)

"*Sen beylik ile mağrur olma, fazla kibir getirme; kendini koru.*"

tatıdı tiriglik il asġı bile

erejin avındı sevinçin küle (K. B. 5627)

"*Memleketin refahı sayesinde hayatın zevki arttı; hak sevinçle ve gülerek, günlerini huzur içinde geçirdi.*"

birle

Kutadgu Bilig'de sebep bildiren anlamda tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

tapuġ ***birle*** begler ağırlar kuluġ

tapuġ siṅse boldı kiçig öz uluġ (K. B. 611)

"*Beyler kulu hizmetlerinden dolayı yükseltirler; hizmetleri makbule geçtikçe, küçükler yükselir.*"

tapuġ ḳıl *tapuġ* ***birle*** ḳul beg bolur

tapuġ siŋ͡gmegiŋçe tilek kim bulur (K. B. 612)

"*Hizmet et, kul hizmeti sayesinde bey olur; hizmeti makbule geçmeyen insan dileğine kavuşur mu*?"

tegimsiz *tapuġ* ***birle*** törke tegir

yaraġsız yaransa kör ilke tegir (K. B. 614)

"*İkbâle bir türlü erişemeyen insan hizmeti sayesinde baş-köşeye geçer; liyakatsiz kimse, ne kadar yaranmağa çalışsa da, kapı eşiğini boylar*."

uluġluḳ bile bul öküş ilke erk

bu *erk* ***birle*** beglik ulı bolsu berk (K.B. 942)

"Kudret ve azametle birçok illere hâkim ol; beyliğinin temeli, bu kuvvet sayesinde, sağlam olsun."

bayat birdi emdi saŋ͡ga ög koŋ͡gül

uḳuş hẹm bilig ***birle*** boldu*n͡g* amul (K.B. 1940)

"Şimdi Tanrı sana akıl ve gönül verdi; akıl ve bilgi sayesinde sen işleri sükûnetle ele alıyorsun."

bu neŋ͡g ***birle*** yalŋ͡guk tilese tilek

yaşıl kökke yoḳlar neŋ͡g ol keḍ yölek (K. B. 3981)

"İnsan arzu ederse, bu varlık sayesinde mavi göğe yükselir; servet çok mühim bir destektir."

tapuġ birle itlür kamuġ türlüg iş

tapuġ birle ḳavṡur saŋ͡ga eḍgü iş (K. B. 4053)

"Her türlü iş hizmet ile yoluna girer; hizmet sayesinde insan iyi arkadaşlara nail olur."

bayattın ḳolu birsü yazuḳlarım

dụ ʿa birle bolġay keçürgey kẹrim (K. B. 5667)

"*Günahlarımın affını Tanrıdan niyaz eylesin; belki kerîm rabbim beni duâ sayesinde beni affeder*."

dụʿa ***birle*** yal͡nguk bulur eḍgülük

dụʿa ***birle*** uçmaḳ bulur me͡ngülük (K.B. 5833)

"İnsan duâ sayesinde iyilik bulur, duâ sayesinde ebedî cennete kavuşur."

üçün

Kutadgu Bilig'de sebep bildiren anlamda tesadüf edilen *üçün* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḳamuġ ḳaḍġusı erdi ụ̈mmẹt ***üçün***

ḳutulmaḳ tiler erdi raḥạt ***üçün*** (K. B. 40)

"*Bütün kaygusu ümmet için idi; rahat etmek için, onun azaptan kurtulmasını dilerdi*."

bu yal͡nguḳ atı boldı ya͡ngluḳ ***üçün***

bu ya͡ngluḳ uruldı bu yal͡nguḳ üçün (K. B. 197)

"*Bu yalnguk (insan) adı insana yanıldığı (yangluk) için verildi; yanılmak (yangluk) insan (yalnguk) için yaratıldı.*"

tümen mi͡ng tü erdem öküş ögdiler

uḳuş birle ḳılmış ***üçün*** ögdiler (K. B. 304)

"*Aklın azını azımsama, onun faydası çoktur; bilginin azını azımsama, o insan için azizdir*."

könilik üçün kök aḍaḳın turur

yayılmaz üçün yirde ot yim önür (K. B. 5600)

"*Doğruluk yüzünden gök ayakta durur; yer sabit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter.*"

üzele

Kutadgu Bilig'de sebep bildiren anlamında tesadüf edilen *üzele* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḫacịblar ***üzele*** bu bolsa uluġ

bağırsaḳlıḳın ḳılsa canın yuluġ (K. B. 2432)

"*O diğer hâciblere / hâcibler için baş olsun ve sadâkatle beye canını feda etsin.*"

sevüg can ***üzele*** iminde imin

ḳolup bulmadım men özümde öng͡in (K. B. 2942)

"*Aradım, aziz can için kendimden daha emin başka bir kimse bulamadım*."

3. Vasıta Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşmesine vasıta olan kavramları gösteren son çekim edatları *bile, birle* ve *üze* edatlarıdır.

bile

Kutadgu Bilig'de vasıta hâli anlamında tesadüf edilen *bile* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

sini koldı tün kün *bu emgek* ***bile***

anı ög sen emdi sevinçin tile (K. B. 39)

"*Bunca zahmet ile gece-gündüz hep seni üstedi; şimdi sen onu öğ ve rızasını dile*."

iki neng͡ bile er ḳarımaz özi

bir eḍgü ḳılınçı bir eḍgü sözi (K. B. 181)

"İnsan iki şey ile kendisini ihtiyarlamaktan kurtarır : biri — iyi iş ve diğeri — iyi söz."

uḳuşun aġar ol biligin beḍür

bu iki ***bile*** er aġırlıḳ körür (K. B. 289)

"*İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; bu ikisi ile insan itibâr görür.*"

usal bolma saḳlan ḳamuġ işte sen

bu saḳlıḳ ***bile*** iki ajun tilen (K. B. 443)

"*Gâfil olma, her işte ihtiyatlı ol; her ıkı dünyayı bir tedbir ile dile.*"

örü͡ng süt ***bile*** kirse eḍgü ḳılıḳ

ölüm tutmaġınça eẇürmez yorıḳ (K.B. 881)

"*Eğer iyilik ananın ak sütü ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.*"

birle

Kutadgu Bilig'de vasıta hâli anlamında tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bayat atı ***birle*** sözüg başladım

törütgen igiḍgen keçürgen iḍim (KB. 1)

"*Yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbim olan Tanrının adı ile söze başladım.*"

ḳamuġ eḍgülükler bilig asġı ol

bilig ***birle*** buldı meṣ̱el kökke yol (K. B. 208)

"*Bütün iyilikler bilginin faydasıdır; bilgi ile göğe dahi yol bulunur*."

il artar törü ***birle*** itlür ajun

il eksür bu küç birle buzlur ajun (K.B. 2034)

"*Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur*."

Ol, mu, bular işaret zamirlerinin ilgi ve ilgi fonksiyonundaki belirtme hâliyle "onun ile, bunun ile, bunlar ile" anlamlarıyla dört yerde tesadüf edilmektedir:

ma͡nga ay könilik ḳayu ol köni

anı͡ng ***birle*** yal͡nguḳ yarutsa küni (K.B. 860)

"Bana doğruluğu anlat, hangi şey doğrudur; insan onunla gününü nasıl aydınlatır."

körü barsa yinçke sakış hendese

munı ***birle*** yir kök bolur ol sasa (K. B. 2784)

"*Dikkat edersen, hendese ince hesaptır; bununla yer ve gök hesapları yapılabilir.*"

tükel üç ḳutu ol ḳapuġda kişi

bularnıŋ ***bile*** ol tiriglik işi (K. B. 4174)

"*Kapıdaki insanlar tam üç sınıftır ve hayat işi bunlar ile görülür.*"

sen alġıl bu rẹkve ḳadaşıŋ özin

munıŋ ***birle*** üşgür tilese yüzin (K.B. 6326)

"*Sen bu çanağı al, kardeşini özlediğin zaman, onu bununla hatırlarsın.*"

üze

Kutadgu Bilig'de vasıta hâli anlamında tesadüf edilen *üze* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bu yaŋlıġ beg erdi *bu bilgi* ***üze***

tirildi yorıdı ḳılınçın tüze (K. B. 410)

"*O böyle bir bey idi; işini bu bilgisi ile düzenledi; dâima böyle hareket etti ve böyle yaşadı.*"

ḳayuḳa ögelik tegir ög bolur

ḳayu *kök ayuḳluḳ* ***üze*** at alur (K. B. 4067)

"*Kimi aklı ile öğeliğe yükselir; kimi kök-ayukluk ile şöhret bulur.*"

4. Tarz Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme şeklini, tarzını bildiren son çekim edatları *bile* ve *üzele* edatlarıdır.

bile

Kutadgu Bilig'de tarz bildirme anlamında tesadüf edilen *bile* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

aya çergüçi kel mini çergüle

yıl ay tutġunı boldum *emgek* ***bile*** (K. B. 373)

"*Ey çergüçi, gel beni çergüle;* ***eziyet içinde*** *ayların ve yılların esiri oldum.*"

keçip bardı öḍ kün *yaẓalıḳ* ***bile***

bu ḳalmış künüŋ birle ʿuẓrüŋ tile (K. B. 377)

"*Hayat boş yere geçti-gitti, bari bu kalan günlerini* ***tövbe ve istiğfar ile*** *geçir.*"

bu saḳlıḳ ***bile*** kör ilin başladı

ḳutı künde arttı örü yoḳladı (K. B. 438)

"*Bak, böyle* ***tedbir ile*** *memleketini idare etti; saadeti günden-güne arttı ve yükseldi.*"

ne eḍgü bolur beg ol eḍgü kişi

kişilik ***bile*** itse il kün işi (K. B. 457)

"*Halkın işini* ***insaniyet ile*** *tanzim ederse, o iyi insan ne kadar mes'ûd bir bey olur.*"

amulluḳ ***bile*** açtı ay toldı til

siliglik ***bile*** öz sozin aydı bil (K. B. 584)

"*Ay-Toldı* ***sâkinlikle*** *söze başladı,* ***mülâyemet ve zarafetle*** *devam etti.*"

üzele

Kutadgu Bilig'de tarz bildirme anlamında tesadüf edilen *üzele* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

beg erdi ajunda bügü bilge baş

bu beglik ***üzele*** uzun boldı yaş (K. B. 405)

"*Bu dünyada bir bey vardı, hakîm ve bilgin bir baş idi;* ***beylik içinde*** *uzun bir ömür sürdü.*"

könilik ***üzele*** keser men işig

aḍırmaz men begsig ya ḳulsıġ kişig (K.B. 809)

"*Ben işleri* ***doğruluk içinde*** *hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam.*"

ḳatılġıl ḳarılġıl yitür hem içür

könilik ***üzele*** tiriglik keçür (K. B. 4444)

"*Onlara katıl, karış; onları yedir, içir ve hayatını* ***doğruluk içinde*** *geçir*."

5. Karşıtlık Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de geçen *bile* son çekim edatının sadece bir örnekte sıfat tamlaması üzerine gelerek işin karşıtlık durumunu göstermiştir. Burada *bile* edatının cümleye kattığı anlam "rağmen"dir.

bile

aya tüp tilegli beḍüklük bile

uçuz ḳılmaġu öz *beḍük tüp* ***bile*** (K. B. 4495)

"*Ey asalet ve büyüklük arayan insan, bu* ***asîl aileye rağmen*** *küçük mevkie düşme.*"

6. Amaç Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme amacını bildiren son çekim edatları *birle, üçün* ve *üze* edatlarıdır.

birle

Kutadgu Bilig'de amaç bildirme anlamında tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örneği şudur:

yanut birdi ögdülmiş aydı özüm

tilek ***birle*** keldi açayın sözüm (K. B. 3454)

"*Öğdülmiş cevap verdi : — Ben buraya bir* ***maksatla*** *geldim, dileğimi arz edeyim — dedi —*"

üçün

Kutadgu Bilig'de amaç amaç bildirme anlamında tesadüf edilen *üçün* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḳayu ev̇ke kirse bu ay terk çıḳar

çıḳarı ***üçün*** terk yatarın yıḳar (K. B. 745)

" *Bu ay hangi eve girerse, oradan çabucak çıkar****; çabuk çıkabilmek için*** *de, yattığı yeri yıkar*. "

yuluġ ḳılma özni *aḍınlar* ***üçün***

suyurḳa özüŋ͡ni küyürme küçün (K.B. 1404)

"***Başkaları için*** *kendini feda etme; kendine acı da zorla ateşe atma.*"

uv̇utluġ kerek er *uv̇utı* ***üçün***

yaġı birle ḳarşur ḳaḍıtmaz öçün (K. B. 2290)

"*Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır; o* ***şerefi için*** *düşmana karşı koyar ve intikamını almadan, ondan yüz çevirmez.*"

öz asġın tilegli öz *ülgi* ***üçün***

yaraġlıġnı teŋ͡gsiz turur tir küçün (K. B. 3494)

"*Kendi faydasını düşünen kimse,* ***menfaati için****, münasip olanın dahi uygun olmadığını söyler.*"

iki türlüg ol bu yaḳınlıḳ işi

bu iki üçün dost tutar ol kişi (K. B. 4201)

üze

Kutadgu Bilig'de amaç amaç bildirme anlamında tesadüf edilen *üze* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bayat raḥmeṭi erdi *ḫalḳı* ***üze***

ḳılınçı silig erdi ḳılḳı tüze (K. B. 42)

"*O* ***ümmeti için*** *Tanrının bir rahmeti idi; güzel tavırlı, dürüst ve kendisine güvenilir bir tabiatte idi.*"

ata emgeki bolsa *oġlı* ***üze***

ol oġlı bilir ötrü ḳılḳ yaŋ͡g tüze (K.B. 1218)

"*Baba* ***oğlunun yetişmesi için*** *emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında, iyi olarak yetişebilir.*"

ḳalı üstese elgi *arzu* ***üze***

özini tutunsa köngül til tüze (K. B. 3447)

"***Arzusunu elde etmek için*** *kuvvet bulduğu hâlde, kendisini tutar, gönlüne ve diline hâkim olur.*"

7. Yönelme Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren son çekim edatları *körü, naru, tapa, taparu ve üzele* edatlarıdır. Bu son çekim edatlarıyla tesadüf edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

körü

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren anlamda tesadüf edilen *körü* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

sözin kesti ḳoptı aḍaḳın örü

esenleşti *evke* yüz urdı ***körü*** (K. B. 4881)

"*Sözünü kesti, ayağa kalktı, vedâlaştı ve* ***evine doğru*** *yola düştü.*"

naru

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren anlamda tesadüf edilen *naru* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

yitiken kötürdi yana baş örü

tön͡gitti yana yıldırıḳ *aḍġır* ***naru*** (K.B. 6220)

"*Yedi-Kardeşler başını yukarı kaldırdı; Yıldırık yıldızı* ***Aygır burcuna doğru*** *eğildi.*"

tapa

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren anlamda tesadüf edilen *tapa* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḥaciḥ kirdi *ilig* ***tapa*** yüz urup

iligke ötündi aḍaḳın turup (K. B. 578)

Hâcib dönüp, ***hükümdarın huzuruna*** *girdi ve ayakta durarak, keyfiyeti ona arzetti.*

baḳa kör men aymış *bu sözler* ***tapa***

çın erse berü kelgil andın ḳopa (K. B. 3260)

"*Benim* ***bu söylediklerime*** *bir dikkat et; doğru ise, oradan kalk, buraya gel.*"

eḍerlerdi terkin atını tutup

ḳadaşı ***tapa*** bardı evdin turup (K. B. 3289)

"*Atını tutup, derhâl eyerledi; oradan kalkıp,* ***akrabasına doğru*** *gitti.*"

turup bardı andın yana *taġ* ***tapa***

ḳadaşı uḍu bardı elgin öpe (K. B. 5446)

"*Odgurmış oradan ayrılıp,* ***dağlara doğru*** *gitti; kardeşi elini öptü ve bir müddet beraber yürüdüler*."

taparu

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren anlamda tesadüf edilen *taparu* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

küsemiş kirip tuştı yandru çıkıp

alıp kirdi *ḥacıb* ***taparu*** oḳıp (K. B. 521)

"*Küsemiş içeri girip, hâcib ile görüştü; sonra çıkıp, onu alarak,* ***hâcıbin yanına*** *götürdü.*"

atın mindi bardı yana ḳarşıḳa
tüşüp kirdi *ilig* ***taparu*** oḳa (K.B. 5830)

"*Atına binip, tekrar saraya gitti; inip, doğruca* ***hükümdarın yanına*** *girdi.*"

ötündi iligke ayur men bu kün

barayın *ḳadaşım* ***taparu*** yoḍun (K.B. 6279)

"*Hükümdara mâruzâtta bulundu ve : — Ben bugün* ***kardeşime doğru****, onu yoklamak üzere, onu ziyaret etmek istiyorum—dedi —"*

üzele

Kutadgu Bilig'de bir işin gerçekleşme yönünü bildiren anlamda tesadüf edilen *üzele* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

negü tir eşitgil yaġılamış er

yaġısı ***üzele*** elig bulmış er (K. B. 4261)

"*Düşmanla çarpışmış ve* ***düşmanına*** *galip gelmiş olan insan ne der, dinle*."

8. Görelik Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin neye göre gerçekleştiğini bildiren son çekim edatları *birle* ve *üze* edatlarıdır. Bu son çekim edatlarıyla tesadüf edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

birle

Kutadgu Bilig'de bir işin neye göre gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

törü hem toḳu ***birle*** öġren tapuġ

tapuġ bildiŋ erse yarudı yüzüŋ (K. B. 4001)

*"**Töre ve usule göre** hizmet etmesini öğren; hizmet etmesini bilirsen, muvaffak olursun."*

negü tir eşitgil tapuġ ḳılġuçı

törü ***birle*** başlap ḳapuġ tüzgüçi (K. B. 4170)

"Hizmet eden ve ***töreye göre*** kapı işleri tanzim eden insan ne der, dinle."

üze

Kutadgu Bilig'de bir işin neye göre gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *üze* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

tapuġ *beg tapısı* ***üze*** bolmasa

yaramaz bu tapġı neçe emgese (K.B. 840)

"*Hizmet beyin **arzusuna göre** olmadıkça, ne kadar zahmet çekilmiş olursa-olsun, makbule geçmez*."

ay begler sevinçi tilegli kişi

ḳamuġ *beg tileki* ***üze*** ḳıl işi (K.B. 1609)

"*Ey beyleri memnun etmek isteyen kimse, her işi* ***beylerin arzusuna göre*** *yap*."

Ol işaret zamirinin direktif ekli hâliyle, "ona göre" anlamında bir (1) yerde tesadüf edilmiştir.

9. Zaman Bildirme Anlamında

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildiren son çekim edatları *basa, basala, birle, kidin* ve *oza* edatlarıdır. Bu son çekim edatlarından *basa* ve *basala* son çekim edatları kendilerinden önce gelen zamirlere, bulunma hâli ekiyle bağlanmışlardır. *Kidin* ve *oza* edatları ise kendilerinden önce gelen zamirlere ayrılma hâli eki fonksiyonundaki bulunma hâli ekiyle bağlanmışlardır.

Bu son çekim edatlarıyla tesadüf edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

(+*dA*) basa

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *basa* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

anıŋda ***basa*** boldı ikinç oŋgay

bir eẏde ḳalır on aḍın iki ay (K. B. 132)

*"**Ondan sonra** ikinci olarak Müşteri gelir; bir burcda on iki ay kalır.*"

bularda birisi bu til yalġanı

munıŋda ***basa***sı sözüg ḳıyġanı (K. B. 338)

*"Bunlardan biri yalan söylemektir; **bundan sonra**sı verilen sözden dönmektir.*"

özüm taplamaz neŋg biri yalġan ol

munıŋda ***basa***sı bu küç ḳılġan ol (K.B. 848)

"*Benim beğenmediğim şeylerden biri — yalandır; **ondan sonra** zulüm edenler gelir.*"

usanma ölür sen *meniŋde* ***basa***

ınanma bu dụnyaḳa bütme usa (K. B. 1093)

"*Gafil olma, benden sonra sen de öleceksin, bu dünyaya inanma, elinden gelirse, ona güvenme."*

(+*dA*) basala

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *basala* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

anıŋda ***basala*** yarar bu tapuġ

munı bilse bolmaz bu beklig ḳapuġ (K. B. 484)

"*Hizmet ancak ondan sonra bir işe yarar, insan bunu bilirse, bu kapı ona kilitli kalmaz.*"

birle

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *birle* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

keçip bardı öḍ kün yaẇalıḳ bile

*bu ḳalmış kün****üŋ birle*** ʿuẓrüŋ tile (K. B. 377)

"*Hayat boş yere geçti-gitti, bari* ***bu kalan günlerini*** *tövbe ve istiğfar ile geçir.*"

(+*tA*) kidin

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *kidin* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

negü tir eşitgil oḍunmış kişi

oḍunmış***ta kiḍin*** ökünmüş kişi (K.B. 1398)

"*Uyanmış ve* ***uyandıktan sonra*** *peşiman olmuş insan ne der, dinle.*"

seniŋ***de kiḍin*** men tirig turmayın

seniŋ ḳaḍġularıŋ közün körmeyin (K.B. 1230)

"*Ne olurdu,* ***senden sonra*** *yaşamasa idim ve senin bu ıstıraplarına şahit olmasa idim.*"

men***iŋde kiḍin*** sen negü ḳılġuŋı

ayayın eşitgil uḳulmış teŋi (K.B. 1277)

sen***iŋde kiḍin*** ḳalġa tutsa ölüm

oġul ḳız isizlikke bulġay tolum (K. B. 5291)

ay ḳaznaḳ uruġlı ajun begleri

öz***üng͡de kiḍin*** ḳoḍma ḳaznaḳ yorı (K. B. 5294)

"Ey *hazine toplayan dünya beyi, yürü,* ***kendinden sonra*** *hazine bırakma*."

(+*tA*) oza

Kutadgu Bilig'de bir işin ne zaman gerçekleştiğini bildirme anlamı taşıyan *oza* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

körü tursa biz***de oza*** barġuçı

ḳara tut ya begler ajun tutġuçı (K. B. 250)

"***Bizden önce*** *göçenlere dikkat edersen, ister halktan, ister dünyayı elinden tutan beylerden olsun*."

negü tir eşitgil ögi yetmiş er

ölümüg ölür***de oza*** uḳmış er (K.B. 1475)

"*Aklı eren ve ölümü,* ***ölmeden önce****, anlamış olan insan ne der, dinle*."

bu ögdülmiş aydı bu begler üze

tapugçı ḥaḳı bar tapuġ***da oza*** (K. B. 2957)

"*Ögdülmiş "Beyler üzerinde hizmetkârın daha* ***hizmete başlamadan önce*** *bir alacağı vardır." dedi*."

telim dụnya yigli seniṅg͡***de oza***

ḳoḍup bardı barça bu ınçıḳ üze (K.B. 1236)

"***Senden önce*** *dünyanın zevkini tadan çok kimse, ah-vah ederek, onu bırakıp gitti*."

munıṅg͡***da oza*** barmadım men aṅg͡ar

öz asġı tiler erdi mindin sıṅg͡ar (K. B. 4993)

"*O benden bir fayda beklediği için,* ***bundan önce*** *ben ona gitmedim*."

10. Yer Bildirme Anlamında

Kutadgu Bilig'de bir işin nerede gerçekleştiğini bildiren son çekim edatları *ara, içre, üze* ve *üzele* edatlarıdır. Bu son çekim edatlarıyla tesadüf edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

ara

Kutadgu Bilig'de bir işin nerede gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *ara* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bayatka tutuzdum munı yalvara

tilese küdezgey ***küyer ot ara*** (K.B. 1483)

"*Onu yalvararak, Tanrıya emanet ettim; o isterse,* ***yanar ateş içinde*** *de olsa, onu korur.*"

çavıksa kim erse bu yalġan tilin

savı bardı ***yalng͡uk ara*** sen bilin (K.B. 1671)

"*Eğer bir kimse yalan söylemekle şöhret bulmuşsa, bil ki, o* ***insanlar arasında*** *daima bu şöhretle anılır.*"

uluġ boldı ***iş tuş ara*** belgülüg

bedük boldı ***begler ara*** bu külüg (K.B. 1694)

"*Eşi-akranı arasında yükselmiş olduğu gibi, bu şöhreti ile beyler arasında da büyüklerden oldu.*"

içre

Kutadgu Bilig'de bir işin nerede gerçekleştiğini bildiren anlamda tesadüf edilen *içre* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bolur *ḳarşı* ***içre*** ağıçı işi

özin keḍ küḍezgü bu yan͡glıġ kişi (K. B. 2791)

"Hazinedarın işi ***saray içinde*** *olur; hükümdarın yakınında çalışan kimseler kendilerine çok dikkat etmelidirler.*"

il ***içre*** negü bar yaraġsız yavuz

buḍun ḥali açġıl man͡ga örtme söz (K. B. 3099)

"***Memleket içinde*** *kötü, uygunsuz neler var; bana halkın vaziyetini anlat, benden bir şey gizleme.*"

tünekte ne arzu tiler sen tilek

tilek *uçmaḳ* ***içre*** bolur ḳut yülek (K. B. 3521)

"*Zindanda ne gibi arzu ve dilek ararsın; dilek, arzu ve saadet* ***cennet içinde*** *bulunur*."

sen aymış bu sözler kim örgenseler

ajun ***içre*** bulġay tilek arzular (K. B. 4681)

"*Senin söylediğin bütün bu şeyleri insanlar öğrenirlerse, bu dünyada / dünya içinde dilek ve arzularına erişirler*."

tünek ol bu dụnya ay dụnya begi

tünek ***içre*** bolmaz saḳınçta öng͡i (K. B. 5185)

"*Ey dünya beyi, bu dünya bir zindandır;* ***zindan içinde*** *endişeden başka bir şey bulunmaz*."

üze

Kutadgu Bilig'de bir işin nerede gerçekleştiğini ifade eden *üze* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

elik külmiz oynar *çiçekler* ***üze***

sıġun muyġaḳ aġnar yorır tip keze (K. B. 79)

"*Karacalar, dişi-erkek,* ***çiçekler üzerinde*** *oynuyor; geyikler, dişi-erkek, sıçrayıp oynıyarak koşuşuyorlar*."

üzele

Kutadgu Bilig'de bir işin nerede gerçekleştiğini bildiren *üzele* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ḳılıç baş ***üzele*** meṣṣel beglik ol

küning͡e ang͡ar ming͡ ḫaṭṭarlıġ işi (K.B. 2155)

"*Beylik* ***baş üzerinde*** *bir kılıç gibidir; her gün onun için tehlikeli bin iş vardır*."

yaġız yir ***üzele*** önügli eẇin

tirip sen tolular sen ḳaznaḳ eẇin (K. B. 5365)

"***Kara toprak üzerinde*** *biten hububatı sen toplayıp, ambarlarını doldurursun*."

11. Benzetme Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin neye benzeyerek, ne gibi gerçekleştiğini bildiren son çekim edatları *sanı, teg* ve *tuşı* edatlarıdır. Bu son çekim edatlarıyla tesadüf edilen örnekler aşağıda sıralanmıştır:

sanı

Kutadgu Bilig'de bir işin neye benzeyerek, ne gibi gerçekleştiği anlamı veren *sanı* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

kişi kön͡gli tüpsüz ten͡giz teg turur

bilig yinçü ***sanı*** tüpinde yatur (K. B. 211)

"*İnsan gönlü dibi olmayan bir deniz* ***gibi****dir; bilgi onun dibinde yatan inciye benzer*."

keyik ***sanı*** ḍevlẹt kişike tezig

ḳalı kelse bekle tuşa hẹm tizig (K. B. 712)

"*Saadeti insan için, ürkek bir geyik* ***gibi****dir; eğer gelirse, sıkı tut, ayağına köstek vur*."

buḍun ḳoy ***sanı*** ol begi ḳoyçısı

baġırsaḳ kerek ḳoyḳa ḳoy kütçisi (K.B. 1412)

"*Halk koyun* ***gibi****dir; bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır.*"

bu barça ası ***sanı*** boldı tegim

asıġ ḳılġuçıġ eḍgü tutġu begim (K. B. 3001)

"*Bunların hepsi gelir ve kâr* ***gibi****dir, ey beyim, kâr getiren hoş tutulmalıdır*."

teg

Kutadgu Bilig'de bir işin neye benzeyerek, ne gibi gerçekleştiğini ifade eden *teg* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

barın͡g belgülüg sen *kün ay* ***teg*** yaruḳ

neteglikke yetgü köŋ͡gül ögde yoḳ (K. B. 12)

"*Senin varlığın, parlak güneş ve ay* ***gibi****, bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur*."

ḳıyamẹtte körkit *tolun* ***teg*** yüzin

elig tuttaçı ḳıl i̇lạhi özin (K. B. 48)

"*Kıyamette dolun ay* ***gibi*** *yüzünü göster; ey Tanrım, kendisini bana şefaatçi kıl*."

yigitlik ḳaçar ol tiriglik uçar

bu *tüş* ***teg*** ajundın özüŋ͡g terk keçer (K. B. 231)

"*Gençlik kaçar ve hayat uçar; bu rüya* ***gibi*** *dünyadan kendin çabuk göçersin*."

tuşı

Kutadgu Bilig'de bir işin neye benzeyerek, ne gibi gerçekleştiğini gösteren *tuşı* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

biliglig uḳuşluġ kişi ol kişi

anıŋ͡gda naru barça yılḳı ***tuşı*** (K. B. 3165)

"*İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan* ***gibi****dir*."

ḳara ḳılkı başsız ḳılınçı saşı

işi küḍgi barça ḳılınçı ***tuşı*** (K. B. 4324)

"*Kara halkın hareketi başı-boş ve tabiati birbirini tutmaz; onun işi gücü de hep tabiati* ***gibi****dir*."

11. Nicelik Bildiren Anlamda

Kutadgu Bilig'de bir işin sayısını, miktarını bildiren son çekim edatı olarak sadece *yolı* edatına tesadüf edilmiştir.

yolı

ilig aydı ıḍtım bitig bir yolı

bitigke yanut ḳıldı taş teg tolı (K. B. 3888)

"*Hükümdar dedi : — Bir defa mektup gönderdim, bu mektuba taş ve dolu gibi cevap verdi –*"

12. Yeri Sınırlandırma Anlamında

Kutadgu Bilig'de bir yeri, mekanı sınırlandırma anlamında *kodı..... tegi, tegi* ve *naru* son çekim edatlarına rastlanmıştır. Bu edatlardan *kodı …. tegi* edatları kendilerinden önce gelen isimlere bulunma ve yönelme hâli ekleriyle bağlanırken, *tegi* edatı yönelme, *naru* edatı bulunma hâli ekiyle bağlanmıştır:

(+*ta*) kodı…..(+*ka*) tegi

Kutadgu Bilig'de bir yeri, mekanı sınırlandırma anlamında bulunan *kodı…… tegi* son çekim edatı örneği şudur:

bu ʿarşta ***ḳoḍı*** kör şera*ḳa* ***tegi***

tözü barça bir teg bayatḳa mu͡ng̃ı (K. B. 3354)

"*Bu* ***arştan toprağa kadar*** *her şey Tanrı'ya muhtaçtır.*"

(+*KA*) tegi

Kutadgu Bilig'de bir yeri, mekânı sınırlandırma anlamında kullanılan *tegi* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

bu *yirke* ***tegi*** ol tapuġçı ḳurı

munıng̃da naru yok aġırlıḳ ḳurı (K. B. 4070)

"*Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır; bundan sonra onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur*."

a͡ng̃ar aġdım emdi birer baġnaça

başıng̃a ***tegi*** baġna sadım neçe (K.B. 6034)

"*Ben bu basamaktan birer birer basarak yukarı çıktım; başından (sonuna) kadar kaç basamak olduğunu saydım*."

şatunung̃ *başıng̃a* ***tegi*** yoḳladım

yaşımnı tükettim tiriglik yidim (K.B. 6053)

"*Merdivenin (başına) kadar yükselmem, yaşımın tükenmesi hayatımın tamamlanmasıdır*."

yime yarlıḳaġıl ḳamuġ müʿ miṇıġ

toġardın *batarḳa* ***tegi*** ay arıġ (K.B. 6512)

"*Bir de doğudan batıya kadar bütün müminlerin günahlarını bağışla*."

(+*ta*) naru

Kutadgu Bilig'de bir yeri, mekânı sınırlandırma anlamında tesadüf edilen *naru* son çekim edatı örneği şudur:

bu yirke tegi ol tapuġçı ḳurı

munıng***da naru*** yok aġırlıḳ ḳurı (K. B. 4070)

"*Hizmetkârların dereceleri buraya kadardır;* ***bundan sonra*** *onlar için artık bir yükseliş derecesi yoktur*."

13. Zamanı Sınırlandırma Anlamında

Kutadgu Bilig'de zamanı sınırlandırma anlamında *berü, burun* ve *tegi* son çekim edatlarına rastlanmıştır. Bu edatlardan *berü, burun* edatları kendilerinden önce gelen isimlere bulunma hâli ekiyle bağlanırken, *tegi* edatı yönelme hâli ekiyle bağlanmıştır:

(+*TA*) berü

Kutadgu Bilig'de zamanı sınırlandırma anlamı taşıyan *berü* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

ajunḳa apa inmişin***de berü***

uḳuşluġ uru keldi eḍgü törü (K. B. 219)

"*Âdem'in dünyaya indiğinden beri iyi nizam daima anlayışlı insanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.*"

manga kelmişingde berü men bu kün

tapuġdın kesildim baḳa kör ögün (K. B. 3364)

"*İşte bana geldiğinden beri ben bugün ibadetten geri kaldım; bir düşünsene*."

bu kün sen maŋ͡ga kelmişiŋ͡***de berü***

baḳa kör tapuġ barça ḳaldı turu (K. B. 4685)

"*Bugün sen bana geldiğinden beri, bak işte, bütün ibadet olduğu gibi geri kaldı*."

olar***da berü*** tut bu öḍke tegi

ne yaŋ͡lıġ eren ḳoptı begler begi (K.B. 6392)

"*Onlardan itibaren dünyaya ne türlü insanlar ve ne kadar beylerbeyi geldi*."

(+*TA*) burun

Kutadgu Bilig'de zamanı sınırlandırma anlamında tesadüf edilen *burun* son çekim edatı örneği şudur:

ḳayu öḍte erse bu kün***de burun***

biligligke tegdi beḍükrek orun (K. B. 220)

"*Hangi çağda olursa olsun bugüne kadar büyük yerler daima bilgiliye kısmet oldu.*

(+*KA*) tegi

Kutadgu Bilig'de zamanı sınırlandırma anlamıyla karşılaşılan *tegi* son çekim edatı örnekleri şunlardır:

iḍi eḍgü tuttuŋ͡ bu öḍ***ke tegi***

ḳamuġ arzu birdiŋ͡ bu dünya yigi (K.B. 1259)

"*Bu zamana kadar sen bana çok lütuf ve ihsanda bulundun; bütün arzularını yerine getirdin, dünyanın en iyi nimetlerini bana verdin*."

törütti igiḍti bu öḍ***ke teġi***

taḳı ma igiḍġey ay dünya begi (K. B. 3744)

"*Beni o yarattı ve bu zamana kadar da besledi; ey dünya beyi! O beni ileride de besleyecektir*."

olarda berü tut bu öḍ***ke tegi***

ne yaŋ͡lıġ eren ḳoptı begler begi (K.B. 6392)

"*Onlardan itibaren bugüne kadar dünyaya ne türlü insanlar ve ne kadar beyler beyi geldi*."

Sonuç

Kutadgu Bilig'de yer alan son çekim edatlarının anlamsal görünümleri üzerine yapılan bu incelemede şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *Kutadgu Bilig*'de son çekim edatlarının on iki (12) farklı anlamda kullanımına rastlanmıştır. Bunlar: birliktelik – beraberlik, sebep, vasıta, tarz, karşıtlık, yönelme, görelik, zaman bildirme, yer bildirme, zamanı ve yeri sınırlandırma anlamlarıdır.

2. Bu bağlamda *ara, arala, basa, basala, bile, birle, içre, kidin, körü, naru, oza, ötrü, üze, üzele,* (*+ta) berü, (+ta*) *burun, (+KA*) *tegi,* (*+KA*) *tegi,* (*+TA*) *naru, (+ta*) *kodı*.....(*+ka*) *tegi,* (*+KA*) *tegi,* (*+TA*) *naru, tapa, taparu, teg, üçün* ve *sayu* son çekim edatlarına tesadüf edilmiştir.

3. Bu edatlardan bazılarının tek, bazılarının birden fazla anlamlarının olduğu tespit edilmiştir. Tek anlamda kullanılan son çekim edatları *ara, arala, basa, basala, berü, burun içre, körü, kodı, naru, oza, ötrü, tapa, taparu, teg, tegi, tuşı, sanı, sayu, yolı*'dır. Birden fazla anlamda kullanılan son çekim edatları *bile, birle, üze* ve *üzele* edatlarıdır.

Bu edatlardan *bile*'nin birliktelik – beraberlik, sebep, vasıta, tarz, karşıtlık anlamlarında; *birle*'nin birliktelik – beraberlik, sebep, vasıta, yönelme, görelik ve zaman bildirme anlamlarında; *üze*'nin vasıta, yönelme, görelik ve yer bildirme anlamlarında; *üzele* sebep, tarz, yönelme ve yer bildirme anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Arat, R. Rahmeti (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. Rahmeti (1995). *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. Rahmeti (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks*. (Yay. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

Atalay, Besim. 1939. *Dîvânu Lugâti't- Türk Tercümesi* 1. c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1940**.** 2. c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1941. 3. c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 1943. 4. c. Dizin "Endeks". Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgegil, M. Kaya (1984). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Brockelmann, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Dankoff, Robert [with James Kelly] (1982-1985). *Mahmud al-Kašγari, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luγat at-Turk). I-III,* edited and translated with introduction and indices. Cambridge: Harvard University Press.

Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri*. çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Maarif Matbaası.

Ediskun, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Emre, Ahmet Cevat (1945). Türk Dilbilgisi. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ercilasun, Ahmet Bican-Akkoyunlu, Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (*Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. A Functional Approach to the Lexicon I-II. Wiesbaden: Otto Harrassow Verlag.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.

Ergin, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gabain, Annemarie von (1941). *Alttürkische Grammatik*. Leipzig. [1988. *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları].

Gencan, Tahir Nejat (1997). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Yayınları.

Gordlevskiy, V. A., (1869), Grammatika Altayskogo Yazıka (Altay Dili Grameri), (Altay Misyonu üyeleri tarafından hazırlanmıştır), Kazan-Tataristan: Üniversite Yayınevi.

Grønbech, Kaare (1936). *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen. [1995. *Türkçenin Yapısı*. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları].

Hacıeminoğlu, Necmettin (1971). *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.

Holderman, P. (1777), *Turetskaya grammatika*, Moskva.

Kaçalin, Mustafa S. (2002). Kutadgu Bilig. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Cilt 26, s. 478-480). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaçalin, Mustafa S. (1994). Dîvânu Lugâti't-Türk, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 9, s. 446-449). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Karaağaç, Günay (2012). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan, Akartürk (2014). "Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı III, Türkiye s.13-28.

Karahan, Leyla (1995). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kâzım-Bek,, M.A., (1846). *Obşşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka, btoroye izdaniye*, Kazan.

Koç, Nurettin (1992). *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mansuroğlu, Mecdut (1960). "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar". *TDE Dergisi*. c. X. İstanbul.

Mert, Osman (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Tezcan, Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *TDAY-Belleten*. c. 45. s. 2: 23-78.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

GENEL SÖZLÜKLERDE ÖRNEKLENDİRME

Bilge GÖKTER GENÇER*

Giriş

Bu çalışmada, sözlüğün bilgi yapısı içinde yer alan unsurlardan örneklendirme (*exemplification*) üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı; sözlükbilim alan yazınında nispeten daha az ele alınmış örneklendirme konusuyla ilgili teorik bir çerçeve çizmektir. Çalışmada, Batı'daki sözlükbilim alan yazınından yararlanarak "Sözlüksel bilginin sunumunda örneklendirmenin rolü nedir?", "Sözlüklerde başta tanım olmak üzere diğer bilgi türleriyle birlikte örnek cümleler nasıl sunulmalıdır?", "Uygun ve işlevsel örnekler nasıl olmalıdır?" soruları cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Örneklendirmeyle ilgili teorik bilgiyle uygulamadaki durumun değerlendirilmesi ve karşılaştırılmasında TDK *Türkçe Sözlük* örneklem olarak alınmıştır.

Sözlükbilim alan yazınında, 1987'de COBUILD sözlüğü örnek cümleler için kendi korpusunu kullanmadan önce örneklendirmeyle ilgili çok az çalışmanın olduğu dile getirilir. Örneklendirme konusunun tanım ve iki dilli sözlükler için eşdeğerlik gibi konulara kıyasla daha az önemli görüldüğü ve göz ardı edildiği belirtilir (Humble, 2001: 55). Bu durumun bir sebebi de sözlüklerin öncelikle metinleri üretmek için değil, anlamak için kullanılan kaynaklar olarak görülmesiydi, ancak bu anlayış sözlükbilim çalışmalarının gelişmesiyle birlikte bugün için geçerliliğini yitirmiştir.

Teorik sözlükbilim alanında hazırlanan başlıca kaynaklarda örneklendirme konusu ele alınmakla birlikte (bk. Zgusta, 1971; Jackson,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye, gokter@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6744-304X.

1988, 2002; Atkins-Rundell, 2008; Svensén, 2009) özellikle İngilizce öğrenici sözlüklerini değerlendirmeye alan Drysdale (1987), Potter (1998), Humble (2001), Laufer (2008), ve Xu (2008) örneklendirmeyle ilgili öne çıkan çalışmalardandır. Ayrıca, kodlama (*encoding*) ve kod çözme (*decoding*) süreçlerinin daha önemli hale gelmesiyle sözlükler ve örneklendirme, dil öğrenimindeki işlevi ve rolü açısından da konu edilmiştir (bk. Laufer, 1993; Nesi, 1996; Al-Ajmi, 2008; Frankerberg-Garcia 2015).

Türkçede sözlükbilimle ilgili çalışmalara bakıldığında ise örneklendirme konusunun teorik yönüne yeterince değinilmediği görülür. Genellikle başta *Türkçe Sözlük* olmak üzere genel sözlükler, tarihî sözlükler ve *Derleme Sözlüğü* ile diğer müstakil ağız sözlüklerindeki tanımlama ve örneklendirme sorunları tespit edilmiş, seçilen örnek maddeler üzerinden farklı sözlükler karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu çalışmalarda, sözlüklerde örnek cümleyle desteklenmemiş sözlükbirimler için edebi eserlerden örnek cümle önerileri sunularak konunun daha çok uygulama yönüne ağırlık verilmiştir. Türkçe sözlükbilim çalışmalarında "örneklendirme" terimi yerine çoğu çalışmada "tanıklama" terimi tercih edilmiştir. *Tanıklama*, "madde başı sözcüğün anlamı ve kullanımı için tanık gösterme, sözcüğü tanıkla destekleme" anlamındadır. Türkçe genel sözlüklerle ilgili Usta (2006), Efe (2018), Uysal (2018a, 2018b), Argunşah (2019), Göçer ve Garip (2021) örneklendirme konusunu ele alan belli başlı çalışmalardandır. Golynskaia (2019) ise konuya öğrenici sözlüğü açısından dikkat çekmiş, öncelikle Türkçedeki öğrenici sözlüğü eksikliğine vurgu yaparak hazırlanacak bir Türkçe öğrenici sözlüğü için tanımlama ve örneklendirmeyle ilgili önerilerde bulunmuştur.

Bu çalışmada, sözü geçen mevcut çalışmalardan yararlanılarak genel sözlüklerde örneklendirme stratejileri, örnek türleri, örneklendirmenin işlevi ve rolü ana hatlarıyla verilmiş ve *Türkçe Sözlük*'teki örnek cümleler teorik bilgilerden hareketle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Örneklendirme Türleri ve İşlevleri

Sözlüklerdeki örnek cümleler, bir sözlüğün iç yapısını oluşturan en önemli bileşenlerden biridir. Genellikle tanımlarla (*definitions*) birlikte sözlükbirimlerin anlam bilgisini (*semantic information*) tamamlayan unsurlar olarak nitelendirilse de örnekler sadece anlamı değil, maddebaşı

sözcükle ilgili sözlük kullanıcısının ihtiyaç duyduğu tüm bilgiyi bir arada sunar. Bu, Laufer'in de belirttiği gibi cümle içinde bir sözcüğün doğru ve doğal kullanımının, dilbilgisel, anlamsal, pragmatik ve eşdizimsel karakterinin ortaya çıkmasıyla ilgilidir (2008: 213). Stein, bir sözlük maddesinin örneklendirmeyle ilgili kısmına "gösterim kısmı" (*demonstration part*); yazım, söyleyiş, dil bilgisi, kullanım etiketleri ve anlam açıklamalarını sağlayan kısmına ise "tanımlayıcı kısım" (*descriptive part*) adını verir. Ona göre örneklendirme, yazım ve söyleyiş dışında sözlüksel bilginin tüm unsurlarıyla ilişkilidir (1999: 45, 55) (ayrıca bk.. Şekil 1). Kimi sözlükbilimciler ise örnekleri sözlüğün anlamsal özelliklerinin verildiği bölümden sonra gelen "bağlamsal bölüm" (*contextual section*) içinde değerlendirir (Svensén, 2009: 347).

Sözlükçüler tarafından çok fazla tercih edilmemekle birlikte örneklendirme, kimi kaynaklarda bir tanımlama türü olarak da değerlendirilir. Bu tanımlama biçimi, maddebaşı sözcükle ilgili sınırlı bir açıklama verip örneklerle sözlükbirimi açıklamaya dayanır. Türkçe sözlüklerde görülen bir yöntem değildir. Sözlükbirimlerin anlamını dolaylı olarak açıklayan bir cümle sunması nedeniyle "dolaylı tanımlama" (*implicative definitions*); anlamı belirli bir bağlam içinde verdiği için de "bağlamsal tanımlama" (*contextual definitions*) olarak adlandırılır. Ancak çoğu sözlük bir tanımlama biçiminden ziyade örneklendirmeyi tanımlara ek olarak kullanır (Jackson, 1988: 133; Gökter Gençer, 2018: 120).

Türkçe genel sözlüklerde maddebaşı sözcüklerin tanımlarının ardından sözcüğün kullanıldığı bağlam tanık olarak gösterilir. *Türkçe Sözlük*'teki (TS) örnekleri, daha çok Türk edebiyatının tanınmış yazarlarından seçilen cümleler oluştururken kısmen de cümle yerine sözcüğün birlikte kullanıldığı söz öbekleri, halk şiirleri ve halk türkülerinden seçilen dizeler ile sözlük hazırlayıcıları tarafından üretilmiş cümlelere yer verilmiştir. Örneklerin alındığı kaynak ve yazar adları örnek cümleden sonra açıkça belirtilmiştir.

Sözlüklerdeki örnek cümlelerin pek çok işlevi yerine getirdiği bilinmektedir. H. Xu (2008), bu işlevleri bir sözlükbirimin ve bir anlamın varlığını doğrulamak, anlam açıklamalarını güçlendirmek, sözcüğün tipik eşdizimlilikleri ve gramer yapılarını göstermek, sözcüğün kullanımına özgü stil ve pragmatik özellikleri yansıtmak biçiminde özetlemiştir.

Bir sözlük tanımı doğası gereği oldukça soyut bir yapıdır ve zor bir kavramın tam anlamıyla ancak örneği okuduğumuzda anlaşılır hale geldiği pek çok durum vardır. Birçok çağdaş sözlükte özellikle analitik ya da eşanlamlı tanımlar için örneklendirmenin önemi giderek artmıştır. Çokanlamlı sözcüklerin de tanımları örnek cümleler olmadan anlam farklılıklarını açıklamada yetersizdir, bir anlamda örnek cümleler tanımı tamamlama işlevini üstlenir. Örnekler, sözcüğün bağlamsal özellikleri göstermede de önemli bir rol oynar (Benson vd., 1986: 208; Atkins ve Rundell, 2008: 454).

Sözlük türüne, hedef kitleye veya söz varlığına göre örneklendirmede öncelenmesi gereken bazı durumlar vardır. Örneğin iki dilli sözlüklerde yabancı dil öğrenicileri için öncelikle üretici söz varlığı örneklendirilmeli, eskimiş söz varlığının örneklendirilmesinde açık ve anlaşılır cümleler seçilmeli, cümle içinde anlamı bilinmeyen veya az bilinen başka bir sözcüğe yer verilmemelidir. Terim sözlüklerinde ya da genel sözlüklerdeki terimler genellikle tek bir anlama sahip oldukları için eğer uygun şekilde tanımlandıysa çoğu zaman örnek gerektirmez. Ancak bu sözcükler içinde de birden fazla anlama sahip olanlar örneklendirilmelidir. (Creamer, 1987: 242, 245).

Özellikle öğrenici sözlüklerine odaklanan çalışmalarda örneklendirmenin kritik bir rol oynadığı dile getirilir (bk. Xu, 2008). Humble, dil öğrenenler için örneklerin seçiminde kod çözme (*decoding*) ve kodlama (*encoding*) arasındaki ayrımın büyük önem taşıdığını belirtir. Kod çözmede öğrenici sözlüksel bir ögenin anlamıyla ilgilenirken kodlamada sözcüğün sözdizimsel özellikleriyle ilgilenir. Bu nedenle örneklerin öğrenicilerin bu farklı ihtiyaçlarını karşılayabilmesi önemlidir (2001: 61-62). İki dilli sözlüklerle ilgili çalışmalarda, L2-L1 düzeyindeki (hedef dilden kaynak dile) sözlüklerde örneklendirme olmamasının kullanıcı açısından özellikle bir dezavantaj yaratmadığı ancak kaynak dilden hedef dile kodlamada, özel alanlara ait terimlerin dahi örneklendirilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır (Marello, 1987: 229). Kod çözme ve kodlama arasındaki bu ayrım, örneklendirmenin öğrenicilerin kod çözme ihtiyacına kıyasla kodlama ihtiyacını karşılamada daha işlevsel olduğunu da göstermektedir. Bu yüzden bu tür sözlüklerde üretici sözvarlığının (*productive vocabulary*) örneklendirilmesine öncelik verilmelidir.

Diğer yandan sözlükçüler tarafından örneklendirmenin kod çözme ve kodlamadaki işleviyle ilgili olarak yaygın bir şekilde kabul edilen bu görüşün aksine, Al-Ajmi'de (2008), yapılan deneysel bir çalışmanın sonucunda, İngilizce öğrenen Arapça konuşucuların tanımla birlikte örnek cümlelerin yer aldığı sözlük maddelerini kendi dillerine çevirmede yalnızca tanımı verilen maddelere göre daha fazla hata yaptıkları ortaya konmuştur. Bu konu iki dilli sözlükçülük ve dil öğrenimi açısından ayrıca bir değerlendirme gerektirdiğinden burada ayrıntılarına girilmeden yalnızca ortaya çıkan iki zıt görüşe dikkat çekilmek istenmiştir.

Sözlükbilim alan yazınında "örnek" terimi geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Örnek denildiğinde sadece cümleler değil, sözcük öbekleri, deyimsel ifadeler de anlaşılır. Örnek türleri konusunda da kaynaklarda farklı sınıflandırmalar ve adlandırmalarla karşılaşılmaktadır. Sözlüklerdeki örneklerle ilgili en çok tartışılan konu olan örneklerin nereden alınacağı sorusu farklı örnek türlerini ortaya çıkarmıştır. "Sözlükler için örnek cümleler nereden seçilmelidir?" sorusuyla ilgili olarak alan yazında iki kaynak sözlük hazırlayıcıları tarafından uzun zaman tartışılmıştır: "Örnekler sözlükçüler tarafından mı yazılmalı, yoksa özgün metinlerden mi seçilmeli?". Konuyla ilgili alan yazındaki görüşler değerlendirildiğinde, yanıtın sözlük türü ve sözlük kullanıcısının dil düzeyine göre değişebileceği görülür. Bu durum, aynı zamanda örneklendirme konusunda farklı örnek türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna göre, temelde, örnek türleri "özgün/gerçek örnekler" (*authentic examples*) ve özgün olmayan, sözlük hazırlayıcıları tarafından üretilen anlamında "üretilmiş/icat edilmiş/yapılandırılmış örnekler" (*editorial*/*invented*/*constructed* examples) biçiminde ikiye ayrılır. Özgün örnekler, belirli bir yazar tarafından belirli bir metinden alıntılandığı için "alıntı örnekler" (*qouted examples*) olarak da adlandırılır (bk. Zgusta, 1971).

Özellikle İngilizcede COBUILD'in derlem tabanlı ilk İngilizce sözlüğünün (1987) yayımlanmasıyla bir taraf örneklerin mutlaka derlemden alınması gerektiğini, hatta alıntılanan cümlede yapılacak küçük bir değişikliğin bile sözlük kullanıcısını yanlış yönlendireceğini ileri sürmüştür (Fox, 1987: 148'den akt. Svensén, 2009: 284). Fox'a (1987) göre sözlükçüler tarafından üretilmiş cümleler çok fazla bilgi içerme eğilimi taşıdıkları için genellikle yalıtılmıştır, kendi kendine yeten bağımsız

cümlelerdir. Diğer yandan iletişim tıpkı özgün örnekler gibi bağlama bağlıdır (akt. Laufer, 2008: 213). Dolayısıyla sözlükçüler tarafından üretilmiş örnekler genellikle doğal olmadıkları, iletişimsel bir eylemde ortaya çıkmadıkları için eleştirilir.

Bununla birlikte bazı sözlükbilimciler de üretilmiş örnekleri tamamen dışlamaz. Tek dilli genel sözlükler için sözlük verilerinin tamamen bir derleme dayalı olması, aynı zamanda örneklerin bu derlemden seçilmesi ideal olandır. Ancak özellikle öğrenici sözlükleri göz önünde bulundurulduğunda hedef kitlenin düzeyi ve amacı üretilmiş örneklerin tercih edilmesinde önemli bir etkendir.

Bazı durumlarda özgün metinlerden alınan örnekler öğrenici için işlevsiz, ancak ana dili konuşurlarının anlayacağı düzeydedir. Öğreniciler için hazırlanan sözlüklerde veya okul sözlüklerinde metinlerden alınan örneklerden ziyade üretilmiş örnekler tercih edilir, çünkü sözlükçünün tek bir örnekte birkaç noktayı birden göstermesine olanak sağlar. Sözlükçü amacına uygun bir şekilde vermek istediği bilgiyi doğrudan sunabilir. İngilizce ilk öğrenici sözlüklerinde gerçek durumu yansıtma iddiasında olmayan kısa parçalar kullanılmıştır. Örneğin; *serious* sözlükbirimi için *a serious illness*, *modern* sözlükbirimi için *modern technology/architecture/art* vb. (Atkins ve Rundell, 2008: 455-456).

Örneklerin özgün ya da üretilmiş/icat edilmiş olmasının dil öğreniminde pedagojik değer bakımından etkileri ve farklılıklarının olup olmadığı öğrenicilere uygulanan testlerle araştırılmış, üretilmiş örneklerin yeni sözcüklerin anlaşılmasında özgün örneklerden daha yararlı veya onlar kadar iyi olduğu ileri sürülmüştür. Yine dil düzeyi açısından da başlangıç düzeyindeki öğreniciler için özgün materyalin sözlüklerde daha az kullanılışlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (bk. Laufer, 2008).

İdeal örnek, doğrudan derlemden alınan olsa da iyi örnek olma kriterlerinin tümünü sağlayan cümleleri derlemden bulmak kolay değildir. Zgusta da örnek için bir metinden alıntı yapmanın zorluğunu, “bazen iyi bir bilgilendirici bağlam bulmanın imkansız olduğu” şeklinde dile getirir (1971: 267). Derlemden alınan örnekler, genellikle az içerik sağlama ve cümlenin dışındaki insanlara veya nesnelere gönderim yapma gibi riskler taşımaktadır. Bu nedenle derlemden tipik bir bağlamda maddebaşı sözcüğü gösteren bir cümle seçilerek üzerinde uygun düzeltmeler yapılma yoluna

gidilebilir, örneğin özel bir ismi zamirle değiştirme ya da cümledeki belirsiz bir gönderimi basitleştirme gibi (Atkins ve Rundell, 2008: 457-458). Bir metinden alıntılanan özgün cümlelerin amaca göre kısaltılarak veya dilbilgisel ve anlamsal olarak birtakım değişiklikler yapılarak kullanılması, bazı kaynaklarda "uyarlanmış örnek" (*adapted example*) adı verilen bir başka örnek türü olarak verilir (Svensén, 2009: 283).

Örnekler, ayrıca ölü (*dead example*) ve canlı (*live example*) örnekler şeklinde de sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre ölü bir örnek; özgün olmayan, üretilmiş örnektir. Yalnızca dilbilgisel bilgileri iletmek amacıyla belirsiz zamirler ya da mastar biçimler kullanılarak nötr bir örnek kullanılır. Canlı bir örnek ise kişi zamirleri veya mastar biçimler yerine çekimli biçimlerin kullanıldığı üretilmiş örneklerdir (Svensén, 2009: 283). Buna göre, TS'deki *bulamak* ve *damgalamak* maddebaşları için verilen örnekler "ölü örnek", *damlamak* ve *ısmarlamak* maddebaşları için verilenler ise "canlı örnek"tir. Örneklerde sözlükbirimlerin sözdizimsel özellikleri hakkında bilgi vermek amaçlanmıştır:

> *bulamak*: *-e, -i* Bir nesnenin her yanını bir şeye değdirerek üstünü onunla kaplamak, bir nesneyi başka bir maddeye batırmak: *Balığı una bulamak.*
>
> *damgalamak*: 1. *-i* Bir şeyin üzerine damga ile işaret yapmak, damga vurmak: *Hayvanı damgalamak. Pulu damgalamak.*
>
> *damlamak:* 2. *nesnesiz* İçindekini damla damla akıtmak*: Musluk damlıyor.*
>
> *ısmarlamak:* 3. *nesnesiz* Kendi için bir şey alınmasını başkasına söylemek: *Çarşıya gidiyorum, bir şey ısmarlayacak mısınız?*

İyi Bir Örnek Nasıl Olmalıdır?

Sözlüklerde sözlükbirimlerin örneklendirilmesiyle ilgili ortaya çıkan sorunlar, örnek cümlelerin yukarıda bahsedilen işlevleri yerine getirmemesiyle ilgilidir. Bir sözlük oluşturulurken hazırlayıcılar tarafından birtakım ilkeler ve ölçütler belirlenmesi ve maddebaşlarının seçiminden örneklendirmeye kadar belli bir strateji doğrultusunda seçimler yapılması beklenir. Bir dilin genel amaçlı büyük sözlüklerinde de genel olarak böyle bir yol izlenir.

Sözlükbilimle ilgili teorik çalışmalarda, iyi bir örneğin nasıl olması gerektiği konusunda bazı ilkeler ortaya koyulmuştur. Bunlardan biri Creamer'in (1987) çalışmasıdır. Creamer başarılı örnekler için sözlükçülerin çözüme kavuşturmaları gereken dört ana problem olduğundan söz eder: *tanımlar, örnek cümleler, örneklerin yerleşimi, örnek cümlenin bulunmaması*. Bu tespitler aynı zamanda iyi bir örneğin nasıl olması gerektiğiyle ilgili temel ilkeleri oluşturur. Bu maddeler aşağıda örneklerle açıklanacaktır:

Örnekler, tanımlardan bağımsız değildir ve sözlükbirimlerin anlamlandırılmasında tanımlarla birlikte ortaya çıkarlar. Bu nedenle iyi bir örnek seçimi için maddebaşı sözcüğün doğru şekilde tanımlanmış olması gerekir (tanımlama için bk. Gökter Gençer, 2018). Eğer bir tanım çok dar ya da ayrıntılı bir şekilde verildiyse örnekler anlamı açıklamaktan ziyade karışıklığa yol açabilir. Örneğin, çok fazla açıklama yapılmadan bir sözlükbirim yalnızca eşanlamlı sözcüklerle tanımlandıysa örnek cümlenin, maddebaşı sözcüğün anlamını doğru bir şekilde yansıtıp yansıtmadığı tam olarak anlaşılmaz. Tanımlayıcı sözcük ya da sözcüklerin birden fazla anlamının olması da maddebaşı sözcükle ilgili yeterli açıklama yapılmadığında karışıklığa neden olabilir. Kısacası, iyi bir örnek için öncelikle sözcüğün doğru bir şekilde tanımlanmış olması gerekir. Aksi takdirde örnek de işlevini ve amacını yerine getiremez. Aşağıda *Türkçe Sözlük*'ten alınan *billur* maddesinde tanımlamadan kaynaklanan bir örneklendirme sorunu görülmektedir. Örnek cümle, yeterince açıklayıcı bir tanım yapılmadığı için *billur* sözlükbiriminin gönderimde bulunduğu biçim ve maddeyle ilgili ekstra bir bilgi vermemektedir.

> *billur* 1. *isim* Bazı cisimlerin aldıkları geometrik biçim: *Su buharı billur durumunda donunca kar olur.*

Creamer'in sözünü ettiği ikinci problem, örneklerin seçimiyle ilgilidir. Bir örneğin temel amacı, maddebaşı sözcüğün kullanımını göstermektir. Etkili bir şekilde kullanılamıyorsa yer israfına neden olur ve tanımı çarpıtır. Bir örnek, tanımı yeniden ifade ediyorsa o sözcüğün kullanımına dair bir örneklendirme teşkil etmez. Aşağıdaki *boynuzlu* ve *demagog* sözlükbirimleri için verilen örnekler, sözcüklerin anlamını

pekiştirmek ya da kullanımını göstermekten çok bir tanımlama niteliğindedir.

> *boynuzlu* 2. *sıfat, mecaz* Karısının veya kadın yakınlarından birinin iffetsizliğine göz yuman (erkek): *Böyle kocalara her dilde boynuzlu derler*. - Hüseyin Rahmi Gürpınar
>
> *demagog* Laf cambazı: *Demagog, kelime oyunu içinde hakikati güme götüren bir hokkabazdır.* - Necip Fazıl Kısakürek

Örnekler tanımları değiştirmek için değil, pekiştirmek için kullanılmalı ve belirli bir amaca hizmet etmelidir. Sözlükçüler derlemden örnek seçerken yalnızca sözcük "örnekte yer aldığı" için örnek seçiminden kaçınmalıdır (Creamer, 1987: 242).

Creamer'in sözünü ettiği bir diğer problem, örneğin sözlükte uygun şekilde yerleştirilmesiyle ilgilidir. Burada örnekle kastedilen bazen tam bir cümle yerine kullanılan sözcük öbekleri veya deyimleşmiş yapılardır. Bu yapılar yukarıda sözü edilen üretilmiş/yapılandırılmış örnek türleridir. Sözlük hazırlayıcıları tarafından sözlükbirim hakkında belirli bir bilgiyi vermek üzere veya zor noktaları göstermek üzere amaca yönelik olarak kullanılır. Bu örnekler, sözlük kullanıcısının analoji yoluyla benzer biçimleri üretmesini sağlayacak bir avantaja sahiptir (Zgusta, 1971: 267).

> *damızlık* 2. *isim, halk ağzında* Maya: *Yoğurt damızlığı.Peynir damızlığı.*

Kimi maddelerin altında verilen bu tarz örneklerin aynı zamanda maddebaşı olarak listelenmesi gereken sözlükbirimlerden biri olabileceği düşünülür. Yani örnek olarak verilen bir ifade başka bir alana ait bir terim olabilir ve bu durumda ayrı bir maddebaşı olmalıdır. Örneklerin doğru yerleştirilmesi, arama sürecini kolaylaştırır ve sözlük metnine bir doğallık ve akıcılık ekler (Creamer, 1987: 243-244). TS'den seçilen aşağıdaki maddelerde örnek olarak verilen yapılar, aynı zamanda sözlükte ayrı bir maddebaşıdır:

> *gıyabi:* 1. *sıfat* Bir kimse bulunmadığı sırada yapılan, verilen: *Gıyabi hüküm.*
>
> *değirmen* 1. *isim* İçinde öğütme işi yapılan yer: *Su değirmeni.Yel değirmeni.*

Aşağıdaki *enerji* ve *genel* sözlükbirimleri için verilen örneklerde ise örnek yerleşimiyle ilgili tam tersi bir durum söz konusudur. *Enerji* maddesinde verilen "ısıl enerji" ve "mekanik enerji" terim olarak ayrı bir maddebaşı olarak verilmemiş, diğer yandan "kinetik enerji, güneş enerjisi, birincil enerji, aktif enerji" vb. terimler ayrı maddebaşı yapılmıştır. Benzer şekilde *genel* sözlükbiriminin iki ayrı anlamını örneklendirmek üzere verilen sözcük öbeklerinden "genel başkan" ve "genel müdür" ayrı maddebaşı olarak yer alırken "genel seçim" ve "genel tarih" sözcükleri ayrıca verilmemiştir. Dolayısıyla kullanıcı sözlükte *mekanik enerji* ya da *genel seçim* sözcüklerini örnekler dışında bulamayacaktır.

> *enerji:* 1. *isim, fizik* Maddede var olan ve ısı, ışık biçiminde ortaya çıkan güç, erke: *Isıl enerji. Elektrik enerjisi. Mekanik enerji.*
>
> *genel:* 1. *sıfat* Bir şeye veya bir kimseye özgü olmayıp onun bütün benzerlerini içine alan, umumi: *Genel seçim. Genel tarih.* 3. *sıfat* Yetkisi ve sorumluluğu çok olan: *Genel başkan. Genel müdür.*

Örneklendirmeyle ilgili bahsedilen problemlerden biri de örnek cümlenin bulunmamasıdır. Creamer, hangi sözcüklerin örnekleri hak ettiği sorusuna yaklaşmanın bir yolunu, bir sözcüğün "karmaşıklığı"na bakmak olarak belirtir. Bir sözcüğün "karmaşıklığı", onu doğru bir şekilde tanımlamak için gereken tanımların sayısıyla gösterilebilir. Bir sözcük ne kadar karmaşıksa örneklere olan ihtiyaç o kadar fazladır (1987: 244). Tek dilli bir genel sözlük olarak TS'de izlenen örneklendirme stratejisi, her bir anlam için tek bir örnek vermektir ancak bu eğilimin her tanımlama için geçerli olduğu söylenemez. Sözlükte örneklendirilmeye ihtiyaç duyan pek çok tanım da bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında TS'de Creamer'in sözünü ettiği "örnek yokluğu" sorununun ortaya çıktığı söylenebilir. TS'den alınan *düzen* maddesi on bir farklı anlamıyla tanımlanmıştır,

bunların içinde mecaz, terim, halk ağzına ait anlamlar da vardır. Yani Creamer'in bahsettiği sözcük "karmaşıklığı"na uygun bir örnektir. Sözlükte bütün anlamlar örneklendirilmemiştir. Bu durum, *düzen* sözcüğünün 2. ve 3. anlamları, mecaz etiketiyle verilen 5., 6. ve 7. anlamlar arasındaki anlam ve kullanım farkının anlaşılamamasına neden olmaktadır.

> *düzen*: 1. *isim* Belli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum, uyum, nizam, sistem: *Bilhassa toprak ve silah meselelerinin bir düzene konmasını, hem de tezelden istediler.* - Fikret Otyam 2. *isim* Soyut ve somut nesnelerin bir sıraya, bir hedefe, bir amaca göre sıralanması, konsept. 3. *isim* Yerleştirme, tertip: *Evin en bozuk düzeninde bile hastalığa mahsus birtakım aletler vardır.* - Reşat Nuri Güntekin 4. *isim* Bir devletin belli başlı ilkeleri bakımından yönetimde tuttuğu yol, yönetim biçimi, rejim. 5. *isim, mecaz* Bir kimseye, bir kuruluşa karşı toplu olarak alınan gizli karar, dolap, komplo. 6. *isim, mecaz* Topluca ve gizlice yürütülen herhangi bir plan, dolap, komplo.7. *isim, mecaz* Dolap, hile: *Hile, düzen dağarcığından elbette yeni bir şey bulup çıkaracak*. - Ercüment Ekrem Talu 8. *isim, müzik* Müzik aletlerinde ses ayarı, akort. 9. *isim, toplum bilimi* Toplumsal bir yapı içinde ögelerin bütüne, bütünün ögelere ve ögelerin birbirlerine göre ilişkileri: *Orta hâlli ailelerin kurduğu bu düzende herkesin bacası tüten, kapısı çalınan bir evi var.* - Nezihe Meriç 10. *isim, halk ağzında* Alet edevat takımı. 11. *isim, halk ağzında* Bez dokuma tezgâhı.

melankolik maddesinde anlamların tek bir cümleyle örneklendirilmesi sözcüğün anlam ve kullanımı için yeterince açıklayıcı değildir. 1. anlam için verilen örnek, bağlamından çıkarıldığı için anlamı desteklemekten uzaktır, bu örnek "hüzün veren, hüzün belirtisi olan" anlamını da karşılayabilir. Dolayısıyla her iki anlam arasındaki farkı yansıtabilmek için birden fazla örnek vermek kullanıcıya daha açık bir bilgi sağlayacaktır:

> *melankolik:* 1. *sıfat* Kara sevdaya tutulmuş, kara sevdalı: *Tanzimat devrinin en lirik ve en melankolik simasını kaybettik.* - Orhan Seyfi Orhon 2. *sıfat, mecaz* Hüzün veren, hüzün belirtisi olan: *Bu memleket musiki gibi hem melankolik hem şakrak bir memlekettir.* - Sait Faik Abasıyanık

Atkins ve Rundell (2008) ise örneklerin nasıl olması gerektiğiyle ilgili üç ilke belirlemiştir: *doğallık ve tipiklik, bilgi vericilik, anlaşılırlık*. Burada kısaca bu ilkeleri açıklamak yerinde olacaktır:

Atkins ve Rundell'in sözünü ettiği tipiklik; büyük bir derlemin sözcüğün en sık bulunduğu bağlamları, söz dizimsel örüntüleri, sıralamaları ve tipik biçimleri temsil etmesiyle ilgilidir. Doğallık ise daha sezgisel ve daha az nesnel bir ölçüttür. Maddebaşı sözcükle ilgili derlemde bir örnek cümle bulunmuş olması, sözlüğe eklemek için yeterli değildir. Bir dilin konuşucuları dili kendilerine özgü biçimlerle kullanabilir, doğal konuşucular için bu tür kullanımlar anlaşılabilirse de öğreniciler için bu tür kişisel kullanımların sözlükte yer alması uygun değildir. Bir başka sorun derlemden alınan örneklerin az içerik sağlaması ve cümlenin dışındaki insanlara, nesnelere gönderimde bulunma riski taşımasıdır. Çünkü derlemdeki örnekler aşırı bağlamlaştırma eğilimindedir. İyi bir örnek, çok fazla bağlamsallık ile çok az bağlamsallık arasındaki dengeyi sağlamalıdır (2008: 459-460).

TS'den alınan aşağıdaki maddelerde bağlamından koparılan örnek cümlenin sözlükbirimin kullanımını yansıtmadığı, tipiklik ve doğallık ölçütüyle çeliştiği görülür. *çapari* sözlükbirimi bir nesneye gönderimde bulunmaktadır, ancak örnek cümlede bu anlamdan hareketle, bağlama dayalı bir benzetme ya da yazarın kişisel bir kullanımı söz konusudur. Benzer şekilde *poz* sözlükbirimi için seçilen örnek cümle de bağlamının dışında verildiği için tipik ve doğal kullanımı yansıtmaktan uzaktır. Sözcüğün anlam alanı içindeki "resim, fotoğraf vb." sözcükler yerine "hasta" sözcüğüyle birlikte kullanılması da tipiklik ilkesi bakımından uygun bir örneklendirme olmadığını gösterir:

> *çapari*: *isim* Beden, köstek ve iğne bölümlerinden meydana gelen, her bir iğneye hindi, horoz, kaz, martı, tavuk,

ördek vb. kuşların kanat, kuyruk tüyleri takılan çok iğneli bir tür olta takımı: *Çocukluktan çıkmadığınız için dikkatiniz çapari gibidir*. - Ayla Kutlu

poz: 1. *isim* Resim ve fotoğrafta duruş: *Yastıkları hastaya vereceğim yan oturma pozuna göre dizdim.* - Reşat Nuri Güntekin

Tipiklik ve doğallık ilkesiyle çelişen bir başka örnek, TS'deki *kötü* sözlükbiriminin 2. anlamı için seçilen söz öbeğidir. Diğerlerinden farklı olarak özgün değil, sözlük hazırlayıcıları tarafından üretilmiş bir örnektir. *kötü* sözlükbiriminin "zararlı, tehlikeli" anlamı için verilen "kötü adam" örneği tipik kullanımı yansıtmadığı gibi, kullanıcının daha fazla bilgiye ihtiyaç duyacağı yan anlamlardan birisi olduğu için tek bir örnek verilmesi açısından da yetersizdir. Çünkü *kötü* sözcüğü, kullanım sıklığı yüksek ve çağrışımsal anlamları olan bir sıfattır. Burada, "kötü adam" örneği yerine 2. anlam için "kötü alışkanlık", "kötü beslenme", "kötü gıda" ve "kötü kolestrol" gibi örnekler tipiklik ve doğallık bakımından daha uygun olacaktır. Üretilmiş örnekler, bu tür maddebaşlarının örneklendirilmesinde bilgi verme açısından bir avantaj sağlayabilecekken burada tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır:

kötü: 2. *sıfat* Zararlı, tehlikeli: *Kötü adam*

Örneklerin bilgivericiliği, tanımın tamamlanması ve kullanıcının tanımı daha iyi anlamasına yardımcı olmasıyla ilgili bir ilkedir. Bu durumda, hiçbir yararlı bilgi taşımayan bir içerik ile okuyucuya uzun bir metin verme arasında doğru dengeyi sağlamak gerekmektedir. Kısacası örnek cümle ne bilgiden yoksun ne de bilgi yığını olmalıdır. Örnekteki bilgilerin tanımda söylenen bilgiyle çelişmemesi de önemlidir. Eğer tanım "soğuk algınlığı"nı çoğu insanda görülen basit bir hastalık olarak tanımlıyorsa şöyle bir örnek eklemek yararlı olmaz: "Soğuk algınlığı onu öldürebilirdi." (Atkins ve Rundell, 2008: 460-461).

Örneklendirmenin maddebaşı sözcüğün anlam bilgisine katkı sağlaması, beklenen en temel işlevidir. Ancak genel sözlüklerde bilgivericilik ilkesinin yerine getirilmediği pek çok sözlük maddesiyle karşılaşmak mümkündür. TS'deki *karpit lambası* maddesinde de benzer bir

durum görülür. Seçilen örnek cümle anlaşılırlık bakımından sözlük kullanıcısına yardımcı olmaz. Bu tür maddebaşlarının örneklendirilmesinde tanımlanan nesnenin özellikleri, amacı, kullanımı, benzerlerinden farkı vb. birtakım bilgilerin anlaşılabileceği ve kullanıcının nesneyi zihninde canlandırabileceği örneklerin seçilmesi yararlıdır. Aksi takdirde, örnek maddedeki gibi cümleler anlamlandırmada işlevsiz kalmaktadır:

> *karpit lambası*: *isim* Karpitin su etkisiyle asetilen gazı vermesi ve bu gazın yakılmasıyla ışık elde edilen lamba: *Karpit lambalarının yardımıyla gidiyorduk.* - Aka Gündüz

Aynı şekilde *denek taşı* sözlükbiriminin mecaz anlamı için derlemden seçilen örnek cümle, tanımı tamamlama ve bilgi verme açısından sözcüğe herhangi bir katkıda bulunmamaktadır. Örnekler, aynı zamanda maddebaşı sözcüğün anlamının örnek içinde ikame edilmesi yoluyla tanımların kontrol edilmesine de imkân sağlar. Bazen tanımla örnek cümledeki anlamın birbiriyle örtüşmediği görülür. Bu durum tanımlamayla ilgili sorunların da olduğuna işaret eder. Verilen *denek taşı* maddesinde, örnek cümledeki maddebaşı sözcüğün yerine tanımı yerleştirdiğimizde anlamın açık olmadığı ortaya çıkar:

> *denek taşı*: 2. *isim, mecaz* Bir kimse veya nesnenin değerini anlamaya yarayan şey: *Bugünün Türkiyesi'nde biricik ölçüt, denek taşı herkesin birbirini aşağılaması.* - Selim İleri

Tanımda verilen bilgi ile örnekteki bilginin birbiriyle çelişmesi de bilgivericilik ilkesiyle bağdaşmaz. TS'deki *gebermek* maddesinde tanımla örnek cümlede verilen bilgi arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. *gebermek* sözlükbirimi "sevilmeyen bir kişi ölmek" biçiminde tanımlanmış, ancak örnekte hastalık sebebiyle bir kişinin kendisinin ölmesi söz konusu edilmiştir. Burada ayrıca örnekteki "satlıcan" sözcüğü de anlaşılırlık açısından uygun bir seçim değildir. Bu sözcük nedeniyle aslında basit bir örnekle, kolaylıkla anlaşılabilecek bir sözlükbirim daha karmaşık hâle gelmiştir:

> *gebermek* 1. *nesnesiz, argo* Sevilmeyen bir kişi ölmek: *Kayıkla gelip kurtarmasalardı satlıcandan geberecektim.* - Sait Faik Abasıyanık

Bir diğer ölçüt anlaşılabilirliktir. Bu, örneklendirmede mümkün olduğunca anlaşılması zor sözcük ve yapılardan kaçınılması anlamına gelir. Ancak diğer yandan örneklendirilmesi gereken bazı sözcükler zordur ve tipik olarak diğer zor sözcüklerle ortaya çıkar. Dolayısıyla bu tür sözcükleri uygun olduğu bağlam veya sözcüklerin dışına çıkararak kullanmak da dilin gerçekleriyle bağdaşmaz ve örneklendirmenin doğallık ve tipiklik ölçütüyle de çelişir. Bu durum da örneklendirme sürecinin karmaşık olduğunu göstermektedir. Derlem dikkatli bir şekilde kullanılırsa ve verilen üç ölçüt arasında doğru denge kurulursa üretilen örnekler kullanıcı için yarar sağlayacaktır (Atkins ve Rundell, 2008: 461).

TS'den alınan aşağıdaki maddelerde *bilinç dışı* ve *kapanmak* sözlükbirimleri için seçilen örnekler anlaşılabilirlik ilkesiyle çelişmektedir. *bilinç dışı* maddesindeki örnekte yer alan "itki" sözcüğü günlük konuşma diline ait bir sözcük değildir, dolayısıyla genel kullanıcının aktif sözvarlığında yer almaz. Bu da örneğin anlaşılmasını güçleştirir. Benzer şekilde *kapanmak* sözlükbiriminin 3. anlamı için verilen örnek cümlede ise özel bir isim kullanılmıştır, bu kullanıcı için aynı zamanda yeni bir bilgidir. "Rübap" sözcüğü II. Meşrutiyet Dönemi'nde çıkan bir edebiyat dergisine gönderim yapmaktadır. Sonuç olarak, daha basit ve gündelik dilden sözcüklerle örneklendirilebilecek iki sözcük daha zor sözcüklerin yer aldığı cümlelerle örneklendirilerek anlaşılabilirlik ölçütüyle çelişmiştir:

> *bilinç dışı*: 2. *isim* İnsan ruhunun, baskı altında tutulan isteklerle bunlara bağlı düşüncelerden oluşan ve bilince ulaşamayan bölümü: *Bilinç dışı özgürlüğünün itkisiyle en sonunda âşık olmuştur.* - Selim İleri
>
> *kapanmak:* 3. *nesnesiz* Çalışamaz, etkinliğini sürdüremez duruma getirilmek: *Manzumem çıkmadı ve Rübap kapandı.* - Yusuf Ziya Ortaç

Sonuç

Bu çalışmada, Türkçe sözlükbilim alan yazınında teorik açıdan çok fazla ele alınmamış olan ve sözlükbirimlerin hem dilbilgisine hem de anlamına ait bilgiyi taşıyan örnek konusu, Batı'da yapılmış çalışmalardan hareketle değerlendirilmiştir. Türkçede daha önce bu konu genellikle tanıklama başlığı altında ele alınmıştır. Çalışmalarda, sözlüklerdeki tanıklamayla ilgili eksiklikler ve sorunlar tespit edilerek eksik veya hatalı olduğu değerlendirilen örnekler yerine edebi eserlerden örnek cümleler önerilmiştir. Bu çalışmada ise örneklendirmeyle ilgili belli başlı ilke ve ölçütler değerlendirilerek konunun teorik yönüne katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Örnekler; sözlükbirimlerin yalnızca anlamlarını açıklayan veya tanımları çeşitli yönlerden tamamlayan bir bilgi türü değil, aynı zamanda eşdizimlilik, istem vb. sözdizimsel özelliklerini, kullanımla ilgili sınırlılıklarını ve pragmatik özelliklerini göstermenin de önemli bir aracıdır.

Farklı sözlük türleri ve kullanıcı düzeyleri göz önüne alındığında, örneklendirmenin yukarıda belirtilen işlevleri ve rolü açısından öncelikleri değişebilirse de, genel olarak sözcüklerin farklı anlam görünümlerini, çokanlamlı sözcükler arasındaki anlam ve kullanım farklılıklarını, sözcüklerin leksikal kategorilere göre (isim, sıfat, zarf, edat vb.) değişen işlev ve kullanım farklılıklarını, pragmatik değer ve stilistik açısından (resmî, gayriresmî, kaba, argo, halk ağzı vb.) hangi bağlamlarda ve nasıl kullanıldığını göstermesi; örnekleri sözlüklerin çok yönlü bilgi taşıyıcıları haline getirmiştir. Ayrıca kullanım sıklığı düşük olan ve kullanıcının aktif söz varlığında bulunmayan sözcüklerin anlamlandırılmasında da tanımlarla birlikte örneklere başvurulması hem ana dili konuşucuları hem de farklı dillerin öğrenicileri için yararlı ipuçları sağlar.

Örneklendirmeyle ilgili tartışılan en önemli konu, örneklerin nereden seçileceğidir. Alan yazınında bu konuyla ilgili farklı görüşler dile getirilmiştir. "İyi bir örnek metinlerden alınan örnekler mi yoksa sözlükçüler tarafından üretilen örnekler midir?" sorusunun cevabının, sözlüğün türü veya kullanıcının amaçlarına, aynı zamanda maddebaşı sözcükle ilgili verilmek istenen bilginin içeriğine göre değişebileceği görülmüştür. Bu noktada, özellikle tek dilli ya da iki dilli öğrenici sözlüklerine odaklanan Batı'daki çalışmalarda, pedagojik fayda, kod çözme

ve kodlama gibi kavramlar ön plana çıkmış; öğrenicilere uygulanan testler ve anketler yoluyla hangi kaynaktan alınan örneğin kullanıcıya daha çok pedagojik fayda sağladığı, öğrenicinin dil öğrenimindeki kod çözme ve kodlama süreçleri açısından hangi örneğin daha etkili olduğu veya öğrenicilerin dil düzeylerinin özgün ya da üretilmiş örnek tercihinde bir etkisinin olup olmadığı tartışılmıştır.

Verilen teorik bilgiler çerçevesinde, *Türkçe Sözlük*'teki örneklendirmelerle ilgili şu öneriler sunulabilir: Mevcut durumda, örneklendirilmemiş ve tanımı yeterince açık olmadığı için örneğe ihtiyaç duyan maddebaşları tespit edilmeli; özellikle anlaşılması zor, kullanım sıklığı düşük veya kullanımda pragmatik hatalara yol açabilecek sözlükbirimler tek bir örnek yerine birden fazla cümleyle örneklendirilmeli; örnekler bilgivericilik, doğallık, tipiklik vb. ölçütler bakımından değerlendirilmeli, uygun olmayanlar tespit edilerek yeni örneklerle değiştirilmeli; tanım ve örnek uyumu sağlanmalı, tanım ve örnek yoluyla aktarılan bilginin birbiriyle tutarlı ve birbirini destekleyici nitelikte olmasına dikkat edilmelidir.

Şekil 1: İlişkisel örneklendirme modeli (Stein 1999: 55).

Kaynakça

Al-Ajmi, Hashan (2008). "The Effectiveness of Dictionary Examples in Decoding: The Case of Kuwaiti Learners of English". *Lexikos*, 18(1): 15-26.

Argunşah, Mustafa (2019). "Türkçe Sözlük'te Tanımlama ve Tanıklama Sorunları". *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi,* 7(16): 1-13.

Atkins, Sue B.T. ve Rundell, Michael (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. New York: Oxford University Press.

Benson, Morton vd. **(**1986). *Lexicographic Description of English.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Creamer, Thomas (1987). "Beyond the Definition: Some problems with examples in recent Chinese-English and English-Chinese Bilingual Dictionaries". *The Dictionary and the Language Learner*. (Ed. Anthony Cowie). Tübingen: Niemeyer, 238-245.

Drysdale, P. Dockar (1987). "The Role of Examples in a Learner's Dictionary". *The Dictionary and the Language Learner*. (Ed. Anthony Cowie). Tübingen: Niemeyer, 213- 223.

Efe, Kürşat (2018). *"Türk Dil Kurumu* Sözlüklerinde Bazı Tanımlama ve Tanıklamalar". *Route Educational and Social Science Journal*, 5(14): 819-834.

Frankerberg-Garcia, Ana (2015). "Dictionaries and Encoding Examples to Support Language Production". *International Journal of Lexicography*, 28(4): 490-512.

Golynskaia, Anna (2019). "Tek Dilli Türkçe Öğrenici Sözlüğünde Tanımlama ve Tanıklama Sorunu". *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya.* (Ed. Emine İnanır vd.), Ankara: Berikan Yayınevi, 45-58.

Göçer, Ali ve Garip, Soner (2021). "Bağlam Temelli Kelime Öğretiminde Tanıklamalardan Yararlanma: 3 Yazardan Tanıklama Örnekleri". *Uluslararası Sosyal Alan Araştırmaları Dergisi*, 10(2): 250-272.

Gökter Gençer, Bilge (2018). *Tek Dilli Genel Sözlüklerde Tanım.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Humblé, Philippe (2001). *Dictionaries and Language Learners*. Frankfurt am Main: Haag und Herchen.

Jackson, Howard (1988). *Words and Their Meaning*. London and New York: Routledge.

Jackson, Howard (2002). *Lexicography: An Introduction*. London and New York: Routledge.

Landau, Sidney (2001). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Laufer, Batia (1993). "The Effect of Dictionary Definitions and Examples on the Use and Comprehension of New L2 Words". *Cahiers de lexicologie, 63(2): 131-142.*

Laufer, Batia (2008). "Corpus-based versus Lexicographer Examples in Comprehension and Production of New Words". *Practical Lexicography, A Reader*. (Ed. Thierry Fontenelle). Oxford: Oxford University Press, 213-218.

Marello, Carla (1987). "Examples in Contemporary Italian Bilingual Dictionaries". *The Dictionary and the Language Learner*. (Ed. Anthony Cowie). Tübingen: Niemeyer, 224-237.

Nesi, Hilary (1996). "The Role of Illustrative Examples in Productive Dictionary Use". *Dictionaries,* 17: 198-206.

Stein, Gabriele (1999). "Exemplification in EFL Dictionaries". *The Perfect Learners' Dictionary (?)* (Ed. Thomas Herbest, Popp Kerstin). Tübingen: Niemeyer, 45-70.

Svensén, Bo (2009). *A Handbook of Lexicography, The Theory and Practice of Dictionary-Making*. Cambridge: Cambridge University Press.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınevi.

Usta, Halil İbrahim (2006). "Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 46 (1): 223-242.

Uysal, İdris Nebi (2018a). "Sözlük Biliminde Tanıklama ve Salâh Birsel'in Türkçe Sözlük'e Tanık Olarak Katkıları". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,* 9(22): 109-121.

Uysal, İdris Nebi (2018b). "Sözlükler Tanıklarla Daha Zengin, Daha İşlevsel: Türkçe Sözlük'e Tanık Olarak Katkılar". *Türk Dili*, 68 (793): 39-46.

Xu, Hai (2008). "Exemplification Policy in English Learners' Dictionaries". *International Journal of Lexicography*, 21(4): 395-417.

Zgusta, Ladislav (2001). *Manual of Lexicography*. The Hague: Mouton.

DENİZCİLİK TERİMLERİNİN ARGOLAŞMA YOLLARI*

Ceren OĞUZ KABADAYI**

Giriş

Dil, tarihsel süreç içinde gerek yapısal gerekse anlamsal olarak değişime uğrar. Anlamsal değişikliklere bağlı olarak sözcüklerin mevcut anlamlarının kullanımdan düşebileceği gibi bu sözcükler yeni anlamlar kazanabilir; bir diğer deyişle anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi ve başka anlama geçiş süreçlerinden biriyle anlam değişmesine uğrayabilir. Genel bir tanımla ifade edildiğinde anlam değişmeleri, bir sözcüğünün gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayıdır (Korkmaz, 2007: 19). Bu anlamsal değişmelerden biri de sözcüklerin argo anlam kazanması ya da başka bir ifadeyle argolaşmasıdır. Temel anlamının yanı sıra argo anlam kazanan sözcüklerden bir kısmı da denizcilik terimleridir.

Sözcüğün yeni anlamlar kazanarak "anlamlı bir birimin daha geniş bir kapsam içermeye başlaması; dar bir anlamdan genel bir anlama geçiş" şeklinde tanımlayabileceğimiz anlam genişlemesine uğraması sürecinde etkili olan birçok anlam olayı vardır. Bu anlam olaylarından birisi de argolaşmadır. Buradan hareketle anlam değişmesi yoluyla sözcüğün kazandığı yeni anlamlar, aynı kavram alanı içinde olabileceği gibi bir kavram alanına ya da terminolojiye ait bir anlam taşımaktan uzaklaşarak ortak dilde kullanılır bir duruma gelebilir. Bu anlamların, dolayısıyla

---

* Bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihlerinde düzenlenen "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar Çalıştayı"nda sunulan bildirinin geliştirilmiş hâlidir.

** Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Türk Dili Bölümü, Kırşehir/Türkiye, ceren.oguz@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6626-2009.

sözcüklerin, ortak dile geçişinde argolaşma bir süreç olarak görülebilir. İmer (2016: 400), konuyla ilgili çalışmasında bu süreci şöyle ifade eder: Türkçe Sözlük'te (TS) yanında *argo* kaydı bulunan ögeler, genel argo içindeki ögelerden bir bölümünün daha da genelleşerek ölçünlü dilin söz varlığı içinde kendilerine yer bulmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle TS'de kaynağı argo olarak gösterilmiş ögelere, özel dil olmaktan çıkmış ve kullanımı genelleşmiş ögeler gözüyle bakmak gerekecektir.

Bu yolla önce argo anlamlar kazanarak standart dilin bir ögesi olan unsurlardan bir bölümü de denizcilik terimleri yoluyla kendisine TS'de yer bulmuştur.

Denizcilerin Dili

Bir dilde yeni kavramları karşılama yollarından biri dışarıdan gelen bir kavramın adıyla beraber kullanılarak dile yansımasıdır. Türkçede terimlerinin tamamının yerli olduğunu söylemek son derece güçtür. Özellikle bazı bilim dallarında kullanılan terimler, doğrudan yabancı bir dilden alınan, sadece söyleyişte Türkçeyle uydurulan -çoğu kez söyleyişi bile uymayan- kelimelerdir. Bu durum terimlerin genel dile yansıması aşamasında kendini göstermekte ve genel dile bu yabacı terimler de rahatlıkla aktarılabilmektedir (Şahin, 2006: 127). Denizcilik terimleri dildeki bu sürecin belirgin örneklerinden biridir.

Türk devletlerinin denize uzak coğrafyalarda yaşam sürmeleri elbette ki dilin söz varlığına da yansımıştır. Örneğin Türkçenin söz varlığında atçılık terimlerinin hem sayıca fazla olması hem de yabancı dilden alıntılanmalarının denizcilik terimlerinden az olması Türklerin yaşadıkları coğrafya ve buna bağlı olarak gelişen yaşam şekilleriyle izah edilebilir. Türkler için "denizcilik", Anadolu Yarımadası'na göçten çok sonraları bir uğraş haline geldiğinden, denizciliğe dair Türk dilinin söz varlığında bulunan pek çok terim, tarihte denizcilikle ünlenmiş uluslardan alıntılanmış ve Türkçeye uyarlanmıştır (Yarkın, 2018: 64). Buna bağlı olarak da bugün denizcilik terimlerinin içinde İtalyanca başta olmak üzere çokça Batı kökenli sözcüğün bulunması şu şekilde açıklanabilir. Asya'dan göç eden Türkler, ilk önceleri Anadolu Yarımadası'nın iç bölgelerine yerleştiklerinden uzunca bir süre deniz ve denizcilikle hiçbir ilişkileri olmamıştır. Türklerin, Selçuklar adı altında ilk kez denizle tanışmaları XIII. yüzyılda, Akdeniz'de Alanya ve Antalya liman kentleri ile Karadeniz'de

Sinop'un ele geçirilmesi sonucunda başlamıştır. Bu bağlamda, güneyde İtalyan/Cenevizli tüccarlarla başlayan ilişkiler, Venedik dili ve İtalyancada yer alan birçok terimin kazanılmasına, günlük konuşma içerisinde kullanılmalarına neden olmuştur (Yarkın, 2018: 65). Türkçedeki denizcilik terimlerinin büyük bir bölümünün İtalyanca kökenli olması bu tarihsel süreç ile izah edilebilir.

Sözcüklerin ait oldukları kavramlarla beraber dile girmesinin yanı sıra dil kullanıcıları temel söz varlığıyla da terimler türetmişlerdir. Türklerin denizle ilk karşılaştıkları ve denizcilikle ilk uğraşmaya başladıkları andan itibaren, insan bedenindeki bazı organ ve özel yapı/davranışlardan benzetim yoluyla ürettikleri, günümüzde de geçerliliğini koruyan Türkçe birçok denizcilik terimi yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin; baş, göz, kulak, burun, çene, bıyık, sakal, kaş, boğaz, omuz, bel, kıç, omurga, kaburga, tırnak, meme, ağız, topuk, akıntı, döküntü ve çatlak gibi (Yarkın, 2018: 66). Ayrıca belirtmek gerekir ki alıntı sözcükler kadar dilin başka bir dile sözcük vermesi de son derece doğaldır, bu durum elbette ki denizcilik terimleri için de geçerli olmuştur[1].

Argolaşma

Bir sözcüğün argo anlam kazanması belli süreçlere dayanmaktadır. Bunlar anlamsal ya da yapısal süreçler olabilir. Anlamsal olarak özellikle benzetme karşımıza çıkarken yapısal boyutta sözcük kök halinde kullanılabileceği gibi türemiş halde ya da öbek halinde de argo anlamlar yüklenebilir.

Bir dil biriminin ses, biçim, yazım, anlam bakımından yazı dilinde biçimlenen ölçünlü dil dışına çıkarılarak kullanılması argo kullanım adıyla bilinir. Karaağaç (2012: 554) argoyu toplumun içindeki sınırlı bir adacığın, bir topluluğun farklı olmak, anlaşılmamak, gizlenmek, kaçınmak gibi endişelerle, toplumun ölçünlü dilinin dışına çıkarak yeni sözler uydurmak veya mevcut sözlere yeni ve özel anlamlar yüklemek olarak tanımlarken Aktunç (2010: 19) dilin gizli bir örgütü olarak argonun yazıya geçtiği, şifresi çözüldüğü anda yok olduğunu da söyler. Böylece anadilin ve çevre dillerin olanaklarından yararlanarak yepyeni sözcük ve deyimler yaratma

[1] Detaylı bilgi için bk. Derya Şerif Yarkın (2018), "Türklerin Denizciliğe Kazandırdıkları İki Terim: 'Sütliman' ve 'Körbaston'", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, C.66, S.1, s. 63-71.

serüvenine yeniden başlar. Argo, yapma bir dil olmakla beraber masa başında değil toplumsal yaşama alanlarında kültürleme sonucu oluşmuş bir dildir. Bu yönüyle doğal dillerden sayılır (Çifçi, 2006: 297).

Argo, toplumun sadece belli bir topluluğuna değil tüm topluluklarına ait bir dildir, dolayısıyla dili kullananlar kendi diline, ait olduğu gruba ya da mesleğine göre argoyu farklılaştırabilir (Karaağaç, 2012: 557). Bu da genel argonun yanında alan argosu kavramını ortaya çıkarır. Başka bir ifadeyle alanlara ait sözcüklerin argo kullanımların bir araya gelmesiyle genel argo oluşur.

Argolaşma ise bir kelimenin zaman içinde temel anlamının yanında argo bir anlam kazanmasıdır. Argo dışında sözcüklerin anlamı, anlam boşalması, abartma, meslek dili ve vurgu gibi yollarla da değişebilir (Arslan Erol, 2008: 82).

Bir bilim dalına özgü kelimeler, deyim olarak kullanılabildikleri gibi argoya da mal olmakta, terim niteliğini kaybeden bu kelimeler argonun söz varlığına dâhil olabilmektedir. Argo sözlüklerine bakıldığında söz konusu yansıma durumunun argo yönünde daha ağırlıklı gerçekleştiği de rahatlıkla söylenebilir. Terimlerin argoya geçişi konusunda iki görüş ileri sürülebilir. Birinci olarak genel dile geçen terimin kısa bir süre sonra argoya geçmesi mümkün olabilir. İkinci olaraksa zaten anlaşılmama, farklı olma amacıyla genel dildeki kelimelere değişik ve özel anlamlar yükleyen argonun genel dil dışında kalan ve genel dilden farklı anlamlar taşıyan alan kelimelerini doğrudan kendine mal etmesi söz konusu olabilir (Şahin, 2006: 127-128).

Argo kullanımlar oluşurken dilin bütün olanakları kullanılabilir; ekleme, türetme, eksiltme, kısaltma, birleşik kelime oluşturma, benzerlik ilişkisi, anlam genişlemesi, anlam daralması, diğer dillerden kelimeler alma gibi standart dildeki bütün imkanlardan faydalanılır. Standart dilden farklı olarak standart dilde olmayan saçma ek ve kelimelerle de oluşturulabilir. Argo kullanımlar oluşturulurken dilin sadece yapıcı özellikleri kullanılarak dile katkı sağlanmaz bazen de dilin yıkıcı özellikleri kullanılarak kelimeler oluşturulup dile zarar da verilebilir. Denilebilir ki argo hem yapıcı hem yıkıcı yönleri olan bir dil kullanımıdır (Sarıkaya, 2016: 13). Buna bağlı olarak da günlük hayatta kullanılması hoş karşılanmayan sözcükler de argonun söz varlığında yer almaktadır.

Argo; sözcükleri toplumda sıklıkla kullanmakta olan kesim ve ait olduğu bazı alanlar göz önüne alındığında kimi zaman toplumca hoş karşılanmayan, kaba ifadeler de barındırmaktadır. Bu bağlamda ölçünlü Türkçenin söz varlığını ortaya koyan, TS'de örnekleri verilen ve *kaba, teklifsiz, halk, alay* kaydıyla gösterilen ögeler ile *argo* kaydıyla gösterilen ögeler arasında kuramsal olarak her zaman kesin bir çizgi çizilememektedir. Her ne kadar küfür dili, kaba dil, halk dili vb. hatta türlü meslek içi/çevresel jargonların özellikleri bilinince argo ile ilgili ölçütlerin de kendiliğinden ortaya çıkacağı belirtiliyorsa da bu türden kullanımlar arasındaki çizgiyi belirginleştirmek pek kolay görünmemektedir. Bu hususta elimizde terminolojik anlamda kesin bilgiler yoktur. Öte yandan bu terimler arasındaki ayırıcı özellikleri ortaya koymak göründüğü kadar kolay değildir (İmer, 2016: 401). Aydın (2006: 90) konuyla ilgili çalışmasında bu husus için şu ifadeleri kullanır: Türkçede gerçek argoyu "teklifsiz dil", "halk dili", "kaba dil" ve "aşağılık dil" gibi dil sınıflarından ayırmak gerektiği vurgulanmıştır. Fakat argonun bu dil türlerinden tam olarak nasıl ayrılabileceği sorusu cevaplanamamıştır. Çalışmada incelenen söz varlığı içinde de bu durumu örnekleyen maddeler mevcuttur. Argo sözlüklerinde aynı anlamlarda yer aldıkları halde TS'de **dümen çevirmek** *teklifsiz,* **fora** *ünlem,* **rota *ve* rota değiştirmek** *mecaz* kaydıyla yer almaktadır.

Argo sözlüklerine ve TDK'nin *Türkçe Sözlük*'ündeki sözcüklerin argo anlamlarına bakıldığında denizcilik terimlerinde dikkate değer bir kısmının argo anlamlar kazandığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada denizcilik terimlerinden argo anlamlar kazanarak alan sözlüklerine giren terimler ve söz konusu anlam değişmelerinin anlamsal ve yapısal yönlerden süreçleri incelenmeye çalışılacaktır. Ancak öncelikle ele alınan malzemenin denizcilik kavram alanı değil yalnızca alanında kullanılan terminoloji olduğunu belirtmek gerekir.

Argolaşma Yolları

Bir sözcüğün temel anlamının yanı sıra zaman içinde argo anlamlar kazanmasının temelinde belli başlı sebeplerin varlığından bahsedilebilir. Ersoylu (2010), konuyla ilgili çalışmasında gerek anlamsal gerekse yapısal olarak bir sözcüğün argo anlam kazanmasındaki süreçleri detaylı şekilde sınıflandırmıştır. Sarıkaya (2016: 13-20) ise konuyla ilgili olarak

hazırladığı lisansüstü çalışmasında argolaşmanın temelinde yer alan yolları şu şekilde sıralamıştır:

1. Sözlükteki bir kelimenin benzerlik yönüyle anlam genişlemesine uğramasıyla yeni argo kullanımlar oluşabilir. 2. Bazı kelimeler anlam genişlemesi yoluyla argo anlamlar kazanırken bir taraftan da anlam daralmasına uğrayabilir ve anlam daralması sonucunda bazen kelime temel anlamını kaybederek sonradan kazandığı argo anlamıyla hafızalarda kalabilir. Böylece kelime sanki sadece argo anlamda kullanılıyormuş gibi, dile bu şekilde girmiş gibi bir algı oluşabilir. 3. Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler dilimizde argo olarak kullanılmaktadır. Bu kelimelerden bazıları alındığı dildeki anlamıyla bazıları da kelimeye yeni anlamlar yüklenerek argo olarak kullanılmıştır. 4. Diğer dillerden argo anlamlı kelimeler dilimize girebilir. 5. Yabancı dilden alınan bir kelime okunuşuyla dilimize girerek yerleşebilir ve bu haliyle argo anlamlar kazanabilir. 6. Bir kelime birden fazla argo kullanım alanında farklı anlamlarda kullanılabilir. 7. Dilin bazı kavram ve kelimelerinde yapılan kısaltmalar argo kelimelerde de karşımıza çıkabilir. Bu kısaltmalar farklı yollarla yapılmış olabilir. 8. Hayvan adları, hayvan sesleri ve hayvanlara özgü davranışlar argo anlamda kullanılabilir. 9. Nesne adlarına argo anlamlar yüklenebilir. 10. Vücut uzuvları da argo anlam kazanabilmektedir. 11. Duygu ve düşüncelerdeki aşırılıkları ifade eden ünlem kelimeleri de argo olarak kullanılabilmektedir. Bu ünlem kelimelerinin bazıları hayvanlara söylenen seslenme sözlerinden oluşabilmektedir. 12. İnsan isimlerinin de argo anlamlar kazanarak kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları TS'de yer alırken bazıları sadece argo kullanım sahalarında karşımıza çıkmaktadır. 13. Yardımcı fiiller kullanılarak da argo anlamlar oluşturulabilir. 14. Atasözleri, deyimler ve kalıplaşmış ifadelerin içerisinde de argo anlamlar yer alabilmektedir. 15. Bazı meslek isimleri argo anlam kazanmıştır. 16. Sayılar, il plakaları da bazen argo anlam kazanabilmektedir. 17. Anlamlı ve anlamsız kelimelerin, kullanımlarının bir araya getirilmesiyle argo kullanımlar oluşturulabilir. 18. Bazı tabu sözlerin de argo anlam kazanarak kullanıldığı görülmektedir. 19. Çok bilinip kullanılan bazı eylem ve organ isimlerini karşılayan kelimeler, toplumda eylem ile söylemin karıştırılıyor olmasından ve toplumun algısından dolayı argo olarak değerlendirilir.

Söz konusu çalışmalar ve taranan malzemeden hareketle incelenen madde başları şu argolaşma yollarına örnek olacak niteliktedir:

1. Sözlükteki bir kelimenin benzerlik yönüyle anlam genişlemesine uğramasıyla yeni argo kullanımlar oluşabilir.

Farklı anlam alanlarında kullanımda olan sözcüklere yeni anlamlar yükleyerek argo üretmek oldukça yaygın görünmektedir. Bu durum çoğu zaman benzetme şeklinde ortaya çıkabilmektedir (Yağmur ve Boeschoten, 2016: 73). Bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir (Aksan, 2009: 61). Toplumsal yaşayışta, özellikle halkın gündelik hayatında belirli nesne ve hareketlerin dile getirilmesi sırasında bu unsurların dış yapıları, dış görünümleri zaman zaman öne çıkar. Hele bir de bu nesne ve hareket unsurlarıyla ilk kez karşılaşıyorsa ve her zamankinden daha farklı bir ortam, duygu, düşünce, istek ve benzeri şeyler içinde bulunarak karşı karşıya geliyorsa, nesnelerin ve nesnelere bağlı olan hareketlerin oluş şekilleri, dış görünümleri daha çok önem kazanır. Bu durum argo toplulukları için de olagelmiştir (Ersoylu, 2016: 397). İncelenen söz varlığının sekizinde sözcük argo anlam kazanırken terim anlamı ile genişleyerek ortaya çıkan ikinci anlam arasında benzerlik ilişkisi olduğu görülmüştür.

aborda etmek: *gemi yanlamasına yanaşmak (TS, 5)*

aborda etmek: *yanaşmak, değecek kadar yaklaşmak (BAS, 32; TAS, 19)*

2. Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler dilimizde argo olarak kullanılabilir. Bu kelimelerden bazıları alındığı dildeki anlamıyla bazıları da kelimeye yeni anlamlar yüklenmesiyle argo olarak kullanılabilir.

Çeşitli anlam olayları vasıtasıyla anlam değişmesine uğrayan sözcükler dilin öz unsurları olabileceği gibi başka dillerden alıntılanarak da yeni anlamları karşılayabilirler. Argo da bu yeni anlam alanlarından biridir. “Argo bir anadilin koynundaki asalak gibi” nitelenir, yani temel olarak argo bir anadilin söz varlığından beslenir. Ancak argo kelimeler arasında, alıntı kelimeler önemli bir yer tutar (Aydın, 2016: 90).

Denizcilik terimlerinden argoya geçen sözcükler büyük oranda İtalyanca kökenlilerden oluşmaktadır. İncelenen söz varlığı arasında az sayıda Rumca, Farsça ve Türkçe kökenli sözcük de yer almaktadır.

iskele İt. scala

iskele almak*: gemi merdivenleri kaldırılıp harekete hazırlanmak (TS, 1208)*

iskele almak: *bir erkek, bir kadına sarkıntılık etmek (TS, 1208)*

iskele olmak: *(erkek) bir kadına yanaşmaya çabalamak, sarkıntılık etmek (TAS, 101)*

iskele yapmak: *(birisi) bir çıkar sağlamak amacıyla, bir kimseyle yakınlık kurmaya çalışmak (BAS, 154; TAS, 101)*

3. Bir kelime birden fazla argo kullanım alanında farklı anlamlarda kullanılabilir.

Genel argonun alan argosunun bütünü olması göz önüne alındığında aynı sözcüğün farklı alanlarda ayrı anlamlar taşıyabilmesi ve bu anlamların genel argo çatısı altında bir araya gelmesi sonucunda bir sözcük birden fazla anlamı ifade edebilir.

faça: *"Yüz, surat, çehre; yüzdeki yara, genel görünüm, kılık kıyafet; (bazı iskambil oyunlarında) destenin en altına açılan iskambil kağıdı; (gazinoda) sahneye en yakın olan masalar, ön masalar" (BAS, 112; TAS, 73)*

4. Nesne adlarına argo anlamlar yüklenebilir.

Doğadan insana aktarmalar gibi, doğadaki varlıklar arasında da benzerliklere dayanan ve benzetmenin ileri bir aşaması olan aktarmalar her dilde görülür. Araç gereç adlarında da aynı aktarmalarla karşılaşılır (Aksan, 2009: 66). Denizcilik terimleri arasında yer alan bir nesne adının da başka bir kavram alanına aktarılması neticesinde anlam argo ile genişletilebilir.

arma: *geminin yürümesine hizmet eden direk, seren, ip, halat ve yelken takımı (TS, 154)*

arma: *altın takı (yüzük, köstek vb.); saat, altın saat (BAS, 43)*

5. Sözcüklerin yapı bakımından genişletilmesi yoluyla argo anlamlar oluşturulabilir.

5.1. Yardımcı fiiller kullanılarak argo anlamlar oluşturulabilir.

Genişletilen dil unsurunun işlevlerinden biri kişide var olan ve dili, dil bilgisi kurallarını kullanmakla ilgili bulunan bazı dil alışkanlıklarına hitap etmek, onlara cevap vermek ve onları belirli durumlarda, belirli ölçüler içinde de olsa karşılamaktır. Bir diğeri ise genel dilde kullanımı sürdürülen ve kendisine yer verilen kelimeleri, duruma göre hiç olmazsa dış yapısıyla, ses yapısıyla az çok değiştirerek, argonun asıl sahip kullanıcısı bulunmayanlara, yabancı kulaklara karşı olabildiğince gizlemek, böylece onların başkaları tarafından anlaşılmasını, çözülmesini önlemektir (Ersoylu, 2010: 242-243).

iskele: *Deniz taşıtlarının yanaştığı, çoğu tahta ve betondan yapılmış, denize doğru uzanan yer (TS, 1207)*

iskele yapmak: *(birisi) bir çıkar sağlamak amacıyla, bir kimseyle yakınlık kurmaya çalışmak (BAS, 150)*

Argoda kullanılan ve aynı anlama gelen bazı deyimlerin yapısını meydana getiren kelimelerden isim olanların aynı kalmasına karşılık bunların fiil unsurları değişiklik gösterebilmektedir. Bu yüzden argoda, temel yapısı değişmeyen, anlamı aynı kalan, yalnızca kuruluşunda yer alan fiil unsurunun yerine başka bir fiilin geçmiş bulunması şeklinde görülen bir değişiklikle ortaya çıkmış olan çok şekilli deyimlerle de sıkça karşılaşılabilmektedir (Ersoylu, 2010: 281).

aborda etmek: *gemi bordasını tamamen vererek başka bir gemiye, iskeleye veya rıhtıma yanaşmak (TS, 5)*

aborda olmak: *yanaşmak, değecek kadar yaklaşmak (BAS, 28)*

Kuruluş yapısında kendisini oluşturan bütün kelimeler temel olarak aynı kalsa bile onlardan en az bir kelimenin ya yapım eki ya işletme eki ya da bunların her ikisinden birer veya birerden daha çok ek almış durumda bulunması sonucunda çeşitlilik kazanmış deyimlerin hepsinde aynı anlam yapısının korunduğu görülmektedir (Ersoylu, 2010: 292).

dümene geçmek *bk. dümenine geçmek (BAS, 97)*

dümenine geçmek *birisinin arkasına geçmek, özellikle kalabalık taşıt araçlarında sürtünmek amacıyla birisinin arkasına geçmek (BAS, 97)*

5.2. Yapım ekleri ile yeni sözcükler türetilerek argo anlamlar oluşturulabilir.

Normal bir dil niteliği taşımayan argo, bir asalak olarak üzerinde hayat bulduğu, yaşadığı, onun kurallarından ve söz varlığından istediği şekilde, dilediği ölçüde yararlanma yoluna gittiği genel dilden, gerek duyduğu ekleri almak ve kullanmakta herhangi bir sakınca ve kısıtlama görmemiştir. Türk dili yapıca sondan eklemeli bir dil olduğu, yani Türkçede kelimelere ancak sondan ek getirilebildiği için argoda, Türkçenin gerek kendi söz varlığına ait olan gerekse yabancı kaynaklardan gelmiş bulunan isimlerle, bunlarla türetilmiş fiil kök yahut gövdelerine getirilen eklerin çoğunda, en azından biçimsellik açısından herhangi bir bozulma görülmemektedir (Ersoylu, 2010: 345-355).

flama: *işaret olarak veya çeşitli amaçlarla kullanılan küçük bayrak (TS, 883).*

flamasız: *(kişi için) hiçbir görüşe bağlı olmayan; her türlü işi yapabilen, kendisinden her şey beklenebilecek (BAS, 119)*

İncelenen söz varlığı içinde işletimlik eklerin kalıcı sözcükler oluşturduğu ve bu yeni yapıyla argo anlamlar yüklendiği görülen maddeler de yer almaktadır.

dümenden *dümen yaparak, dümen amacıyla (BAS, 101; TAS, 66)*

Bir sözcüğün ek alarak ya da söz öbeği içinde bazı unsurlarının değişmesiyle aynı anlama birden çok yapı ile ulaştığı görülmektedir. Buna ek olarak aynı sözcüğün hem bir yapım eki ile türemesi hem de bir söz öbeği içinde deyim olarak kullanılması yoluyla aynı anlamı temsil ettiği örnekler de vardır.

borda: *geminin veya kayığın yanı, alabanda borda (TS, 379)*

borda etmek: *yanaşmak, yaklaşmak (BAS, 66)*

bordalamak: *bk. borda etmek (BAS, 66)*

5.3. Ad tamlaması şeklinde kelime grupları kurularak argo anlamlar oluşturulabilir.

İncelenen madde başları arasında, az sayıda da olsa, bazı sözcüklerin ad tamlaması şeklindeki kelime grupları içinde argo anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bu örneklerde Ersoylu (2010: 235) tarafından izah edilen "tek kelime iken kelime grubu biçimini kazanması" yapısına başvurulmuştur.

iskele babası: *yanaşan gemileri bağlamak için rıhtıma konmuş dökme demir veya betondan silindir (TS, 1208)*

iskele babası: *işe yaramaz, sorumsuz, çocuklarına karşı babalık sorumluluğunu gösteremeyen kişilere karşı alay yollu kullanılır; ağır davranışlı, 'kanı donmuş' kimse (BAS, 150)*

5.4. Yinelemeler yoluyla argo anlamlar oluşturulabilir.

borda: *geminin veya kayığın yanı, alabanda borda (TS, 379)*

borda borda*: yan yana (BAS, 62)*

6. Komut olarak kullanılabilir.

Ortak dilimizi nasıl ki ihtiyaçlar şekillendiriyorsa bu durumun yansımaları bir alana ait söz varlığının oluşmasında da görülmektedir. Hareket bildiren sözcüklere bakıldığında kökleri çoğunlukla İtalyancaya dayanan bu sözcüklerin çok uzun olmadığı, bir çırpıda söylenebildikleri görülmektedir. Bu kelimeler çoğunlukla, zaman ve şahıs çekimine girmeden emir kipi ile kullanılır. Bu da denizin getirdiği ivedilik zorunluluğundan ve bu sebeple tehlike karşı anında hızlı karar verme ihtiyacından kaynaklanır. Bu yolla denizcilik terimiyken argoya yansımış olan beş örnek vardır.

aganta: *yısa veya laçka edilmekte olan bir halatın ve zincirin kısa bir süre elde tutulup bırakılmaması için verilen emir (TS,35)*

aganta: *"Tut!" anlamında kullanılır (BAS, 35)*

Sözcükler argolaşarak anlam genişlemesine uğrarken bu yeni anlamlardan türeyen ya da söz öbeği halinde kullanılmaları sonucu türev sözcükler veya söz öbekleri ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak da bir madde başında esas sözcüğe bağlı alt anlamlar ve alt madde başları da

bulunmaktadır. Bu haliyle bir madde başı, yukarıda sözü edilen sınıflandırmada yer alan yöntemlerden birkaçına aynı anda örnek olabilmektedir. Bu sebeple argolaşan denizcilik terimleri alfabetik olarak sıralanmış, kullanılan yöntemlere madde ile ilgili açıklamada yer verilmiştir.

Bu çalışmada Sahil Güvenlik Komutanlığı tarafından hazırlanmış olan "Denizcilik Terimleri Listesi"[2] taranarak argo sözlüklerinde de yer alan terimler tespit edilmiş ve bu terimlerin argo anlamları ve argolaşmanın anlamsal ve yapısal süreçleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Argolaşan Denizcilik Terimleri

abaşo: TS'de Rumca kökenli olarak gösterilen sözcüğün ilk anlamı *denizcilik* kaydıyla "gemiyi baştan veya kıçtan halatla karaya bağlama" şeklinde verilmiş, ikinci sıradaki "*sıfat* altta, aşağıda bulunan, alttaki" anlamı *argo* ile kaydedilmemiştir. Ancak BAS'da *İt. a/basso* "(alt, aşağı, alttaki, aşağıdakinden) altta bulunan; aşağıda (olan); alta, aşağıya" anlamındadır.

Sözcüğün TS'deki ikinci anlamın anlam genişlemesi yoluyla ortaya çıktığı ve sonradan da biçimsel benzetme yoluyla argo anlamı kazandığı söylenebilir. Sözcük argo sözlüğünde yalnızca yalın hali ile yer almaktadır.

Sözcüğün türev kullanımları bulunmayıp yalnızca kök halinde, basit sözcük olarak argo anlam taşımaktadır.

aborda: TS'de *İt. abborda* "bir deniz teknesinin başka bir tekneye, bir iskeleye veya bir rıhtıma yanını vererek yanaşması" şeklinde tek anlamı olan sözcükle ilişkili olarak ayrıca **aborda etmek** "gemi yanlamasına yanaşmak" ve **aborda olmak** "gemi bordasını tamamen vererek başka bir gemiye, iskeleye veya rıhtıma yanaşmak" madde başları da yer almaktadır. Bunlardan **aborda etmek** için BAS'da "yanaşmak, değecek kadar yaklaşmak", TAS'da "yanaşmak, yaklaşmak" anlamı verilmiştir. **Aborda olmak** ayrıca görülmese de TS'deki anlamı **aborda etmek** ile birebir aynıdır.

Sözcük denizcilik terimi olarak tek başına kullanılmasının yanı sıra bir yardımcı fiille öbek içinde de sözlükte madde başı şeklinde de yer

[2] https://www.sg.gov.tr/denizci-dili (Erişim Tarihi 24.01.2022)

almaktadır. Sözcük TS'de tek başına sadece denizcilik terimi olarak tanımlanırken *etmek* ve *olmak* yardımcı fiilleriyle kurulan söz öbekleri benzetme yoluyla argo anlamı kazanmış ve söz öbeği yapısıyla anlam genişlemesine uğramıştır.

aganta: *İt. agguanta* TS'de "yısa veya laçka edilmekte olan bir halatın ve zincirin kısa bir süre elde tutulup bırakılmaması için verilen emir" şeklinde tek anlamlı olarak yer alan sözcük BAS'da "tut" anlamıyla verilmektedir.

Sözcük TS'de tek başına sadece denizcilik terimi olarak tanımlanırken söz konusu anlam değişmeksizin, aynı şekilde komut olarak argoya geçmiştir. Hıza ve ivediliğe bağlı olarak denizcilik terimleri arasında yer alan komut bildiren sözlerin kısa ve çekimsiz olması, söz konusu sözcüğün argo anlam kazanması sürecinde de değişmemiştir.

Sözcük komut anlamıyla kullanılan beş argo sözcükten biridir.

alabanda: TS'de *İt. alla-banda* "deniz teknelerinin iç yanları, borda karşıtı" şeklinde tek anlamlı olarak yer alan sözcük argoda "çok ilgi duyan (kimse, kimseler), askıntı" anlamını kazanmıştır. Sözcükle ilgili olarak BAS'da **alabanda olmak** "düşkünlük göstermek, askıntı olmak", **alabandayı çekmek** "*alabanda vermek kullanımıyla* fena halde azarlamak, ağır biçimde paylamak", **alabandayı yemek** "şiddetle azarlanmak, ağır biçimde paylanmak" madde başları da yer almaktadır.

TS'de **alabanda etmek** "dümeni sağa veya sola, sonuna kadar çevirmek", **alabanda yemek** "*argo* azarlamak, paylamak, haşlamak" ve **alabandayı yemek** "*argo* adamakıllı azarlanmak" madde başları da bulunmaktadır.

TAS'da ise birkaç madde başı halinde yer alır: **alabanda** *İt.* "azarlama, paylama"; **alabanda** (ya da **alabandayı**) **çekmek** (ya da **vermek**) "onur kırıcı bir biçimde azarlamak, çok kötü paylamak, aşağılayıcı sözlerle azarlamak"; **alabanda olmak (birine)** "askıntı olmak, asılmak"; **alabandayı yemek** "pek kötü, onur kırıcı biçimde paylanmak, azarlanmak, aşağılanmak".

Argo sözlüğünde sözcük hem tek başına hem de deyim halinde madde başı olarak yer almaktadır.

Sözcük *olmak* yardımcı fiiliyle kullanıldığında ve *yemek* ve *çekmek* fiilleriyle birlikte kullanıldığında farklı anlamlar taşımaktadır. Ancak sözcüklerin yapı bakımından genişletilmesi sonucunda aynı yardımcı fiille iki farklı yapıda ve yakın anlamda kullanılmıştır.

alarga: TS'de ilk sırada *İt. allarga* "açık deniz, engin" anlamı verilirken ikinci anlamı *argo* kaydıyla "uzaktan, açıktan" şeklinde, üçüncü anlamı ise denizcilik işaretiyle "açıktan geç, yaklaşma" anlamında kullanılan bir seslenme sözü" şeklinde tanımlanmıştır. LG'de "açık, geri"; AL'de "Asıl gemici ıstılahıdır. Açıkta durmak, kendini kenara çekmek, sokulmamak" şeklinde tanımlanmaktadır. TAS'da ise ayrı madde başları halinde **alarga** *İt*. "yaklaşma, uzak dur, açıktan geç"; **alargada durmak** "yaklaşmamak, uzakta durmak"; alargadan seyretmek "uzaktan bakmak"; **alarga durmak** "uzak durmak, yanına yaklaşmamak, ilgi göstermemek"; **alarga etmek** "uzaktan geçmek, uzaklaşmak; ilgiyi kesmek, geri durmak, yanaşmamak"; **alarga gelmek** "bk. alarga durmak" tanımları yer almaktadır.

BAS'da (*İt. alla larga*) TS'de argo olarak kaydedilmeyen üçüncü anlam için "yaklaşma, uzak dur, açıktan geç" anlamında kullanılır, denilmiştir. Ayrıca **alarga durmak** "yanına yaklaşmamak, uzak durmak" ve **alarga etmek** "uzaktan geçmek, yanaşmamak; uzaklaşmak; ilgiyi kesmek" madde başları da yer almaktadır.

Sözcük yardımcı fiillerle yapısal olarak genişletilmiş argo sözcüklere örnektir.

alesta: TS'de *İt. allesta* "harekete hazır, tetikte" anlamıyla verilmiştir. TS'de bu anlamın başında argo kaydı yer almazken sözcük BAS'da "hazır, tetikte, emre amade"; AL'de "Hazır, şimdi ha geliyor manasınadır." şeklinde yer almaktadır.

Sözcük TS'de tek başına sadece denizcilik terimi olarak tanımlanırken söz konusu anlam değişmeksizin, benzetme yoluyla ve basit yapıyla argoya geçmiştir.

apiko: TS'de ilk anlamı denizcilik terimi olarak gösterilip *İt. a picco* "geminin, zinciri toplayıp demirini kaldırmaya hazır olması" şeklindeyken ikinci "hazır, tetik" ve üçüncü "derli toplu, süslü, şık" anlamları *argo* kaydı ile verilmiştir.

BAS'da benzer şekilde "hazır, tetikte, alesta; şık güzel giyimli (kimse)" anlamları ile açıklanmıştır. LG'de ise "şık süslü" şeklinde tanımlanırken **apiko gezmek** "süslü gezmek" de alt anlam olarak yer alır.

TAS'da ise **apiko** *İt.* "harekete hazır, tetikte, alesta, çevik, tetik (kimse); güzel giyimli, çok şık (kimse)"; **apiko beklemek** "herhangi bir işe başlamak için her an hazır olmak" tanımları verilmektedir.

Sözcük TS'de tek başına sadece denizcilik terimi olarak tanımlanırken söz konusu anlam değişmeksizin argoya geçmiştir. Sözcük birkaç alan argosunda farklı anlamlarda kullanılmış ve böylece genel argoda birden çok anlamı karşılar hale gelmiştir.

arma: TS'de denizcilik terimi anlamı *İt. arma* "geminin yürümesine hizmet eden direk, seren, ip, halat ve yelken takımı" ikinci sırada yer almakta, BAS'da ise "altın takı; saat, altın saat" anlamına ek olarak "paylama, azarlama" şeklinde tanımlanmaktadır.

Sözcüğün argo anlamını kazanması sürecinde benzetmeye bağlı anlam değişmesi görülmekte ve argo kullanımda da basit yapıda yer almaktadır.

bandıra: TS'de *İt. bandiera* "bir geminin hangi devlete ait olduğunu gösteren bayrak" ve "yabancı devlet bayrağı" şeklinde iki anlam ile yer almaktadır. BAS'da ise ekli şekli olan **bandırasız** "serseri, kopuk; kimsiz kimsesiz; imansız, inançsız" madde başı bulunmaktadır.

Buradaki değişim sürecinde anlamsal olarak kişinin bir gemiye benzetilmesi ve gemiye ait bir terimin insan için kullanılmasına bağlı olarak benzetme anlam olayının varlığından bahsedilebilir. İncelenen madde başları arasında türemiş şekilde argolaştığı tespit edilen üç sözcükten biridir.

borda: *İt. borda* TS'de "geminin veya kayığın yanı, alabanda borda" anlamıyla denizcilik terimi olarak yer alırken BAS'da "(genellikle insan için) taraf yan; sağ ya da sol yan" anlamı bulunmaktadır. Ayrıca "yan yana" anlamında **borda borda** ve "yandan, yan taraftan" **bordadan** madde başları da vardır.

Bordalamak madde başı TS'de denizcilik terimi şeklinde belirtilerek "iki deniz taşıtı birbirine yanaşmak" ile tanımlanmıştır.

Bunlara ek olarak her iki sözlükte de **borda etmek** madde başı "yandan yanaşmak" (TS) ve "yanaşmak, yaklaşmak" şeklinde yakın tanımlarla açıklanmış ancak TS'de argo işareti konulmamıştır. BAS'da ayrıca bir de **borda etmek** ile eş anlamlı olarak **bordalamak** madde başı da yer almaktadır. TAS'da da benzer şekilde **borda etmek** "yaklaşmak, yanaşmak" olarak tanımlanırken **bordalamak** "bk. borda etmek" göndermesi ile izah edilmiştir.

LG'de ise "(Istılahât-ı bahriyeden) yan" şeklinde tanımlanırken madde başının altında **bordama gel** "yanıma gel" ve **borda borda** "yan yana oturak" tanımları yer almaktadır.

Sözcük yalın haldeyken argo anlamı kazanmamış olsa da yapım eki alarak ve söz öbeği içinde anlam genişlemesine uğramıştır. Bu söz öbekleri arasında yineleme de yer almaktadır. Ayrıca bir sözcüğün hem yapım eki alarak hem de öbek olarak aynı anlamı karşılayabilmesi durumu da bu madde ile örneklenmektedir.

Anlam benzetme yoluyla argoya geçmiş, türev sözler de buradan türemiştir.

dümen: *İt. timon* TS'de "hava ve deniz taşıtlarında, taşıta istenilen yönü vermeye ve belirli bir doğrultuda götürmeye yarayan hareketli parça" şeklinde ilk sırada tanımlanmış ancak denizcilik terimi olduğu belirtilmemiştir. Argo anlamı ise TS'de üçüncü sırada "dalavere hile" şeklinde açıklanmıştır. TS'de **dümenci** ilk sırada denizcilik işareti konulmadan "gemilerde dümeni kullanan" kimse şeklinde tanımlanırken ikinci (dalavereci, hileci, düzenbaz) ve üçüncü (en tembel) anlamlarının argo olduğu belirtilmiştir.

TS'de bu sözcükten türeyen çok sayıda madde başı yer almaktadır: **dümen bedeni** "*denizcilik* dümen boğazını oluşturmak için boydan boya konulan parça", **dümen boğazı** "*denizcilik* dümenin, dümen yelpazesinden yukarı kalan bölümü", **dümenevi** "*denizcilik* dümen boğazının geçmesi için kıç bodoslamasının üst ucuna ve teknenin kümbet olan bölümüne açılmış oval delik", **dümen neferi** "*denizcilik* gemilerde dümeni kullanan kimse", **dümen suyu** "gemi giderken arkasında bıraktığı köpüklü iz", **dümen yelpazesi** "*denizcilik* geminin ileri veya geri hareketinden meydana gelen su akıntısının baskı yaptığı dümen yüzeyi", **dümeni eğri** "*şaka yollu* yan

yan yürüyen kimse", **serdümen** "*denizcilik* dümen kullanmakla görevli bilgili ve deneyimli tayfa".

Dümen sözcüğü argoda da çok fazla karşılık bulan maddelerden birisidir. TS'de "*argo* dalavere, hile ile birini kandırma, aldatmaya çalışmak" şeklinde tanımlanan **dümen yapmak** madde başı da yer almakta, bu madde ile ilişkili olarak **dümen çevirmek** "*teklifsiz konuşmada* hileye, düzene başvurmak"**, dümeni elinde tutmak** "yönlendirici durumda olmak"**, dümeni kırmak** "*argo* çekip gitmek, kaçmak, uzaklaşmak"**, dümenine bakmak** "*argo* şartlar ne olursa olsun çıkarını gözetmek"**, (birinin) dümenini bozmak** "*argo* hileli işe engel olmak"**, (bir şeyin) dümenini elinde tutmak** "yönetmek, istediği yöne doğru götürmek"**, dümen kırmak** "yön değiştirmek"**, dümen kullanmak** "*argo* bir işi kurnazca yönetmek"**, dümen tutmak** "*denizcilik* teknenin gideceği yolu gözleyerek dümeni yönetmek" maddelerine de atasözleri, deyimler veya birleşik fiiller başlığı altında gönderme yapılmaktadır.

BAS'da **dümen** "yalan; hile, dalavere" madde başına ek olarak ayrıca **dümen burun** "eğri burun, eğri burunlu kimse", **dümenci** "yalancı hilekar, dalavereci; olduğu gibi davranmayan, rol yapan kimse; yankesicinin yardımcısı, yankesici yardakçısı; başarısız, ders bakımından hep geride kalan öğrenci", **dümen çekmek** "dümen yapmak", **dümen çevirmek** "dümen hazırlayıp uygulamak", **dümenden** "dümen yaparak, dümen amacıyla", **dümene geçmek** "bk. dümenine geçmek", **dümenine** "dümen olarak", **dümenine geçmek** "birisinin arkasına geçmek, özellikle kalabalık taşıt araçlarında sürtünmek amacıyla birisinin arkasına geçmek", **… dümenine yatmak** "bir yalana, bir hileye başvurmak; gibi yapmak, … yöntemini denemek", **dümen kırmak** "fikir değiştirmek; yön değiştirmek", **dümen koşmak** "birine dümen uygulamak", **dümen kullanmak** "bir işi ustaca yönetmek, çok iyi becermek", **dümen yapmak** "hile yapmak" madde başları da yer almaktadır.

TAS'da ise ayrı madde başları halinde şu sözcükler yer almaktadır: **dümen** *İt*. "yalan dolan, dalavere, hile, düzen"; **dümenci** "sınıfta en tembel öğrenci; olduğu gibi görünmeyen, rol yapan kimse; düzenci yalancı, dalavereci"; **dümencilik** "sınıfta en başarısız, en tembel olma durumu, sonunculuk; düzencilik, yalancılık, hilecilik, dalaverecilik"; **dümen çekmek** "bk. dümen yapmak"; **dümen çevirmek** "bir düzen hazırlayıp

uygulamak"; **dümenden** "dümen amacıyla; dümen olsun diye"; **dümeni kırmak** "yönünü değiştirerek kaçıp gitmek, uzaklaşmak"; **dümenine** "dümen olsun diye, hile olarak, aldatmak için"; **dümenine bakmak** "durum ve koşullar ne olursa olsun kendi çıkarını gözetmek, yasadışı yollarla da olsa çıkarını sağlamaya çalışmak"; **… dümenine yatmak** "yalana, hileye, düzene başvurmak, … gibi yapmak, … yöntemini denemek"; **dümen kullanmak** "bir işi kurnazca, ustaca yönetmek"; **dümen koşmak (birine)** "düzen uygulamak, hile yapmak"; **dümensiz** "düzene başvurmaksızın, dalaveresiz, düzensiz"; **dümen yapmak** "hile yapmak, dalavere çevirmek".

Söz konusu argo kullanımlar yapı bakımından türemiş sözcük olabildiği gibi çokça da öbek içinde kullanılmaktadır. **Dümenci** kullanımının yanı sıra işletimlik bir ekin kalıcı bir ad yapmasıyla oluşmuş olan **dümenden** ve **dümenine** sözcükleri de argo anlam taşımaktadır. Söz öbeği içinde kazandığı argo anlamlara bakıldığında hem yardımcı fiilin değişmesiyle hem de ilk unsurunun ekinin değişmesiyle aynı argo anlama işaret eden söz öbekleri vardır.

faça: *İt. faccia* TS'de denizcilik terimi olarak 4. sırada "yüklü geminin bordasındaki su düzeyi ile boş geminin bordasındaki su düzeyi arasında kalan bölüm" anlamıyla alırken ilk üç anlam sırasıyla "iskambil destesinin en altındaki kağıt", "yüz, çehre, surat" ve "giysi" şeklinde argo olarak gösterilmiştir. Ek olarak **faça etmek** "serenleri başa veya geriye doğru çevirerek yelkenleri sarmak", **façasını almak/al aşağı etmek** "birini mahcup etmek, bozmak", **façası olmak** "havalı, gösterişli olmak" madde başları da yer almaktadır.

BAS'da **faça** madde başı çok anlamlıdır. **Faça** "yüz, surat, çehre; yüzdeki yara, genel görünüm, kılık kıyafet; (bazı iskambil oyunlarında) destenin en altına açılan iskambil kağıdı; (gazinoda) sahneye en yakın olan masalar, ön masalar" şeklinde tanımlanırken diğer madde başları **faça açmak** "kesici bir araçla, birisini (özellikle yüzünden) yaralamak", **faça façaya** "karşı karşıya, yüz yüze", **façasını (aşağı) almak** "(birisini) döverek, hırpalayarak görünümünü bozmak; kılığına zarar vermek; mahcup etmek küçük düşürmek", **façasını bozmak** "birisini yüzünden yaralamak, yüzünde kalıcı iz bırakmak", **faça vermek** "kimliği belli olmak, tanınmak" anlamlarıyla sözlükte yer almaktadır.

TAS'da **faça** *İt.* "yüz, çehre; yüzdeki bıçak yarası; kişinin genel görünüşü, kılık, giysi; pişti oyununda destenin en altına açılan iskambil kağıdı; gazinoda sahneye en yakın olan masalar" şeklide çok anlamlı olarak yer alırken ayrı madde başları da görülmektedir: **faça açmak** "kesici bir şeyle birini yüzünden yaralamak"; **faça façaya** "yüz yüze, karşı karşıya"; **façasını almak** (ya da **bozmak**) "birini mahcup etmek, bozmak; döverek, hırpalayarak görünüşünü; kılığını bozmak"; **faça vermek** "kim olduğu belli olmak"; **faka basmak** "tuzağa düşmek, oyuna gelmek, hileye kanmak, aldanmak, aldatılmak".

AL'de "yüz, surat, sima, çehre" şeklinde tanımlanırken madde başının altında **façaya dikiz** "yürüyüşü pek biçimsiz amma, façası çok aynalı" tanımıyla beraber "*Bırak şu façası bozuğu be!*" cümlesi ve bu cümleye istinaden "Façası bozuk tabiri en ziyade çiçek bozukları için kullanılır" açıklamasına yer verilmiştir.

Bir sözcüğün birden fazla alana ait argo anlamlar kazanması durumu bu madde başında 4 ayrı anlam ile örneklenmektedir.

Faça sözcüğünün argo anlam kazanması sözcüğün "yüz, çehre, surat" ve "giysi" anlamları temeline dayandırılabilir. Çünkü argo sözlüklerinde yer alan faça sözcüğüyle kurulmuş öbeklerin taşıdığı anlamlar, bu iki anlam temellidir.

flama: *İt. flemma* Sözcük TS'de denizcilik terimi olarak belirtilmese de "işaret olarak veya çeşitli amaçlarla kullanılan küçük bayrak" şeklinde tanımlanır. BAS'da **flamasız** sözcüğü yer alır ve "(kişi için) hiçbir görüşe bağlı olmayan; her türlü işi yapabilen, kendisinden her şey beklenebilecek"; TAS'da da benzer şekilde "hiçbir görüşe bağlı olmayan (kimse); kendinden her şey beklenebilecek ya da her türlü iş yapabilen (kimse)" tanımları ile açıklanır.

Sözcük yalın haldeyken argo anlamı kazanmamış olsa da yapım eki alarak anlam genişlemesine uğramıştır.

fora: *İt. fuori* TS'de iki anlamlı görünmekte ve ilk anlam denizcilik terimi olarak "yelken açtırma, mayna karşıtı" şeklinde; ikinci anlam ise *ünlem* kaydıyla "yelkenleri açtırmak için verilen komut" şeklinde tanımlanır. BAS'da **fora** "(silahı, giysiyi vb.) çıkarma, fora edilmek şeklinde "çıkarılmak", **fora etmek** "çıkarmak" şeklinde tanımlanırken

AL'de **fora** "bıçak, tabanca çekmek"; TAS'da ise **fora etmek** (bıçak tabanca vb.) çekip çıkarmak, (giysi) çıkarmak" biçiminde yer alır.

Sözcüğün argolaşma sürecinde, temel anlamı üzerinden olmasa da sözcüğün komut anlamından hareketle benzetmeden yararlanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda aynı anlam genişlemesi üzerinden bir söz öbeği olarak da argo anlam taşımaktadır.

güverte: *İt. coverta* TS'de *denizcilik* kaydı ile "gemide ambar ve kamaraların üstü" şeklinde tanımlanır. BAS'da "(yüksek ve üstü örtülü'den) barbut masası; (kadında, kızda) vücudun ön tarafı, karın, göğüsler; kalçalar, kıç"; TAS'da ise "(kadında) dolgun göğüs" şeklinde tanımlanır.

Sözcükle ilintili olarak TS'de denizcilik terimi **alt güverte** "gemilerde güvertelerden altta bulunanı" ve BAS'da **güvertede yürümek** "kulamparalık etmek" ve **güverte yolculuğu** "şoför mahallinde değil de kasada yapılan yolculuk; (otomobilde) bagajda yolculuk" madde başları yer almaktadır.

Sözcüğün argolaşmasındaki temel bir nesne adına argo anlam yüklenmesidir. Ancak sözcük anlam genişlemesine uğramasının yanı sıra farklı söz öbekleri içinde farklı alanlara ait argo anlamlar da kazanmıştır. Bir sözcüğün birden fazla argo alanında kullanılmasına bağlı olarak farklı argo anlamlar yüklenen maddelerden biridir.

Ayrıca söz öbeği olarak isim tamlaması şeklinde kullanıldığı bir alt madde de sözlüklerde yer almaktadır.

iskandil: *İt. scandaglio* TS'de ilk anlamı denizcilik terimi olarak "denizin derinliğini ölçme" şeklindedir. BAS'da ise "kollama, dikkatle bakma, gözleme" şeklinde tanımlanırken devamında **iskandil etmek** "kollamak, dikkatle gözlemek" olarak yer alır. **İskandil etmek** TAS'da da bir madde başı olarak *İt*. "çevreyi dikkatle gözetlemek, kollamak; (birinin) tepkisini, nasıl davranacağını önceden anlamaya çalışmak, ağzını aramak" şeklindedir. Benzer şekilde TS'de de dördüncü anlam *argo* kaydıyla "gözetlemek" şeklinde verilmiştir. LG'de "ağız aramak; birinin halini teftiş etmek, tahsis etmek"; AL'de ise "Asıl gemici tabiridir. Etrafı gözetlemek, kollamak, ağız aramak" tanımlarıyla açıklanmıştır.

Sözcüğün TS'deki anlamlarına bakıldığında, hem yalın olarak hem de bir öbek içinde argo anlam kazanmış ve süreç benzetme temelli bir anlam genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır.

iskele: *İt.* scala TS'de çok anlamlı bir sözcük olup ilk anlamı "deniz taşıtlarının yanaştığı, çoğu tahta ve betondan yapılmış, denize doğru uzanan yer" ve altıncı anlamı ise "geminin sol yanı" olarak tanımlansa da denizcilik terimi olduğuna dair bir kayıt eklenmemiştir. Sözcükle ilgili olarak **iskele almak** madde başı yer almakta ve *argo* kaydıyla "bir erkek, bir kadına sarkıntılık etmek" şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak bu kullanım BAS'da yer almamaktadır.

Yine TS'de **iskele alabanda** denizcilik terimi olarak "dümeni sol yana doğru sonuna kadar çevirme komutu"**, iskele babası** "yanaşan gemileri bağlamak için rıhtıma konmuş dökme demir veya betondan silindir ve argo kaydı ile "işe yaramaz, sorumsuz", **sürme iskele** "iskeleye yanaşmış deniz taşıtlarına insanların güvenli olarak inip binmelerini sağlamak amacıyla iskele ile vapur arasına konulan tahta köprü" madde başları yer almaktadır.

BAS'da **iskele babası** "çocuklarına karşı babalık sorumluluğunu gösteremeyen kişilere karşı alay yollu kullanılır; ağır davranışlı, 'kanı donmuş' kimse", **iskele olmak** "(erkek için) bir kadın ya da kıza yanaşmaya çabalamak; sarkıntılık etmek", **iskele yapmak** "(birisi) bir çıkar sağlamak amacıyla, bir kimseyle yakınlık kurmaya çalışmak", **iskeleye bağlamak** "bir eğlenceden sonra geceleyin birlikte kalınacak kimsenin evine gitmek" madde başları yer almaktadır.

TAS'da **iskele babası** "Çocuklarına karşı babalık görevini, sorumluluğunu yerine getirmeyen kimseler için alay yollu söylenir."; **iskele olmak** "(erkek) bir kadına yanaşmaya çabalamak, sarkıntılık etmek"; **iskele yapmak** "bir çıkar elde etmek ereğiyle biriyle yakınlık kurmaya çalışmak" söz öbekleri madde başı olarak yer alır.

istinga: *İt. stringa* TS'de denizcilik terimi olarak "yelkenleri toplamak için kullanılan halat" şeklinde tek anlam yer almaktadır. BAS'da "(bağ'dan açıklaması eklenerek) pantolonunu vb. giyeceğini sıyırma; serseri, baldırı çıplak"; LG'de "baldırı çıplak" şeklinde tanımlanmıştır.

TS'de ayrıca **istinga etmek** şeklinde bir madde başı daha bulunmakta ve söz "yelkenleri toplamak" olarak açıklanmaktadır.

Birden çok yapı içinde kullanılan madde başlarından biridir. Sözcük yalın kullanımının yanı sıra bir öbek içinde de argo anlam kazanmış ve süreç benzetme temelli bir anlam genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır.

kaporta: *İt. boccaporta* TS'de çok anlamlı bir sözcük olarak yer almaktadır. Sözcüğün üçüncü anlamı denizcilik kaydı ile "gemi içinin aydınlanması ve hava alması amacıyla güvertede açılmış bulunan camekanlı yer" şeklindedir. BAS'da "kişinin genel görünümü; yüz, giysi, ayakkabı vb.nin oluşturduğu dış görünüm" ve TAS'da "kişinin yüz, giysi, ayakkabı vb.den oluşan dış görünümü" tanımına benzer olarak TS'de dördüncü anlam *mecaz* kaydı ile "kişinin yüz, giysi, ayakkabı vb.nden oluşan dış görünümü" tanımı yer almaktadır. Ayrıca TS'de yine bir denizcilik terimi olarak **kaporta kafesi** "kaportadaki camları kırılmadan korumak için cam üzerinde tutturulan metal çubuklar" da yer almaktadır.

Sözcük basit haliyle argo anlam taşımaktadır. Dilimize İtalyancadan gelmiş olması; ilk anlamı TS'de "otomobilde kaput veya ön kapak" olsa da sözcüğün temel anlamının denizcilik terimi olduğunu, kulanım sıklığı bakımından denizcilik anlamının gerilemiş olabileceğini düşündürmektedir.

kerteriz: *Rum*. TS'de denizcilik terimi olarak "bir yerine nerede olduğunu pusula ile ölçme" şeklinde tanımlanmıştır. **Kerteriz etmek** BAS'da "dikkatle bakmak; süzmek, kollamak; durumu anlamak için dikkat kesilmek"; TAS'da *Yun*. "durumu, ne olup bittiğini anlamak için dikkatle izlemek" şeklinde yer almaktadır. Ancak TS'den farklı olarak sözcüğün kaynak dili İngilizce (*quarters*) olarak gösterilmektedir.

Sözcük *etmek* yardımcı fiiliyle oluşturulmuş söz öbeği içinde argo anlam kazanmış ve bu şekilde argo sözlüklerine girmiştir.

kontra: *İt. contra* TS'de ilk anlamı "karşıt, karşı, aksi" olan sözcük denizcilik terimi olarak **kontra mizana** madde başında "dört direkli gemilerde en arkadaki direk" anlamıyla açıklanır. **Kontra gitmek** ise "birine zıt gitmek" şeklinde tanımlanmıştır.

TS'deki maddeler dışında denizcilik terimleri arasında **kontra mizana direği** "mizana direğinin gerisindeki direk", **kontra omurga** "ana omurganın aşınmaması için altına konan şerit halindeki parça", **kontra**

tavlon güverte "eski harp gemilerine ait bir güverte katı" da yer almakta, ancak bu sözcükler TS'de bulunmamaktadır.

LG'de "zıddiyyet" şeklinde tanımlanan sözcük ile ilgili olarak BAS'da **kontra gitmek** maddesi yer almakta ve "(birisine) ters davranışlarda, onun istemediği davranışlarda bulunmak" şeklinde tanımlanmakta, sözcüğün yapısal olarak genişletilip bir öbek içerisinde kullanıldığı görülmektedir. Benzer şekilde TAS'da da **kontra gitmek (birine)** madde başı yer almakta ve "sürekli olarak ters ve istemediği davranışlarda bulunmak" şeklinde tanımlanmaktadır.

laçka: *İt. lascia* TS'deki ilk anlamı "gemi halatının gevşetilip boşa bırakılması" şeklinde verilirken denizcilik kaydı da düşülmüştür. BAS'da ise sözcük "yaşlı (fahişe); yaşlı edilgin eşcinsel (erkek)" anlamlarıyla tanımlanmıştır.

Sözcük basit şekliyle, başka anlama geçerek argolaşmış ve bu yolla anlam genişlemesine uğramıştır.

mayna: *İt. maina* TS'deki ilk anlamı denizcilik notu ile "yelken indirme, fora karşıtı" şeklindedir. Sözlükteki ikinci anlam argo notuyla "bırakılma, son verilme" olarak yer alırken üçünü anlam yine denizcilik kaydıyla "indir anlamında kullanılan bir seslenme sözü" olarak tanımlanır.

Sözcükle ilintili olarak TS'de bir de "herhangi bir şeyi halat ve palanga aracılığıyla denize veya yere indirmek" anlamıyla **mayna etmek** madde başı yer alır. Sözün ikinci anlamı *mecaz* kaydıyla "fırtına yatışmak" şeklinde açıklanmıştır.

BAS'da sözcük "durma, bitme; son verilme, stop" ve "dur, bitir, son ver anlamında kullanılır" şeklinde tanımlanmıştır. Sözcüğün esas şekli TS'den farklı olarak *ammainare* olarak geçer. Sözcükle ilişkili olarak **mayna etmek** "durdurmak, bitirmek, son vermek" ve **mayna olmak** "durmak, bitmek, son verilmek" maddeleri de yer almaktadır. TAS'da **mayna** "son verilme, bırakılma, bitirilme, durma; *ünl.* dur, bitir, son ver anlamında buyruk"; **mayna etmek** "durmak, durdurmak, bitirmek, son vermek"; **mayna olmak** "son verilmek, durmak, bitmek, sona ermek" ve LG'de ise "mola'ya bak" şeklinde **mola** maddesine gönderme yapılmış ve söz konusu madde başı "durmak; tevkif etmek; dinlemek" şeklinde tanımlanmıştır.

Sözcük yalnızca yardımcı fiillerle kurulmuş söz öbekleri içerisinde argo anlam taşımakta, ayrıca "dur, bitir, son ver" anlamıyla komut ifade eden sözcükler arasında da yer almaktadır.

orsa: *İt. orza* Hem çok anlamlı hem de çok şekilli sözcüklerden biridir. TS'deki ilk anlamı denizcilik kaydıyla "yelkenleri rüzgarın estiği yönde çevirmekte kullanılan, her iki taraftan yelkenin ortasına bağlanan ip" şeklinde açıklanırken sonraki üç tanımın da denizcilik terimi olduğu aşikar olsa da tanıma bu kayıt eklenmemiştir. Sözlükteki ikinci anlam "geminin rüzgar alan yanı, rüzgarüstü, boca veya rüzgaraltı karşıtı", üçüncü anlam "geminin rüzgarın geldiği yöne döndürülmesi" ve dördüncü anlam "geminin rüzgarın geldiği yöne döndürülmesi için söylenen söz" şeklindedir.

TS'de sözcükle ilintili olarak **orsa alabanda** "gemiyi birdenbire rüzgarın üstüne çevirme" ve **orsa boca** *denizcilik* kaydı ile "geminin bazen rüzgar yönüne yaklaşarak, bazen ondan uzaklaşarak yol alması" madde başları da yer alır. Orsa bocanın ikinci anlamı *mecaz* kaydıyla "bata çıka, iyi kötü" şeklindedir.

BAS'da **orsa boca** *İt. orza poggia* madde başı yer almakta ve "çok sarhoş kimsenin dengesiz yürümesini nitelerken kullanılır" ve "elden geldiği kadar, şöyle böyle anlamlarında söylenir" şeklinde tanımlanır. TAS'da **orca poca** (ya da **boca**) "Çok sarhoş birinin yalpalayarak yürümesini anlatır." şeklinde izah edilmiştir. AL'de **orsa boca** şeklinde yer alan söz öbeği "yalpalayarak yürümek" ile tanımlanmıştır. Ayrıca AL'de **sancak, iskele** şeklinde bir madde başı da yer almakta "Orsa bocanın aynıdır." ifadesiyle açıklanmaktadır.

Burada sözcüğün bir yineleme içinde ve benzetme yoluyla argo anlam kazandığı söylenebilir.

palamar: *Rum.* TS'de denizcilik notuyla "gemileri iskele, rıhtım veya şamandıraya bağlamaya yarayan kalın halat" şeklinde, sözcükle ilintili olarak yer alan madde başı **palamarı koparmak** (veya çözmek) ise *argo* kaydıyla "kaçmak, sıvışmak" olarak tanımlanır.

BAS'da sözcükle ilgili olarak **palamarı çözmek** (veya **almak, koparmak, toplamak**) "(bir yerden) uzaklaşmak, ayrılmak, kaçmak",

palamar vermek "gelmek, yaklaşmak, yanaşmak" maddeleri bulunmaktadır.

TAS'da iki ayrı madde başı halinde yer alır: **palamarı koparmak** (ya da **çözmek** ya da **toplamak**) *Yun.* kaçmak, sıvışmak, kaçıp gitmek"; **palamar vermek** "yakına gelmek, yaklaşmak, yanaşmak".

Sözcük, bir öbek içinde argo anlam kazanmış ve bu anlam genişlemesi benzetme anlam olayıyla ortaya çıkmıştır.

patalya: *İt. battella* TS'de *denizcilik* kaydıyla "her iki küreği bir kişi tarafından çekilen, birden üç çifteye kadar savaş gemisi sandalı" şeklinde tanımlanmıştır.

BAS'da ise "dolandırıcı yardımcısı, dümenci, yardakçı (patalyacı da denir)" şeklinde tanımlanmıştır. Burada bir nesne adını argo anlam kazanması durumu söz konusudur. Ayrıca BAS'da **patalya durmak** madde başı da yer almakta ve "patalya olarak çalışmak, yardakçılık etmek", TAS'da benzer biçimde **patalya** "dolandırıcı yardakçısı, dümenci"; **patalya durmak** "(birine) yardakçılık etmek" şeklinde tanımlanmaktadır.

rota: *İt. rotta* TS'deki ilk anlamı "bir gemi veya uçağın gidiş yönü, izleyeceği yol" ve ikinci anlamı mecaz notuyla "görüş veya tutuma göre gidilen, izlenen yol" şeklindedir.

BAS'da ise "tarz, yöntem; yol yordam; yaklaşım" tanımı yer almaktadır.

Sözcük basit halde ve benzetme anlam olayıyla argolaşarak anlam genişlemesine uğramıştır.

sancak: *T. sanç-ġak* > *sanç-ak* > *sancak* Bir denizcilik terimi olarak TS'de "gemilerin sağ yanı" şeklinde tanımlanmıştır. Sözcükle ilintili ve denizcilik terimi olarak **sancak alabanda** "dümeni sağ yana doğru sonuna kadar çevirme komutu", **sancak bağı** "gemideki işaret flamalarını, sancakları salvolarına bağlamak için kullanılan ip", **sancak gemisi** "savaş gemileri filosunda, filotillasında komutanın içinde bulunduğu gemi", **sancak sahibi** "donanma, filo ve üs komutanları gibi gemilerine fors çekme hakkı olan askeri personel" madde başları da yer almaktadır.

BAS'da sözcüğün sadece **sancak iskele** kullanımı yer alır ve sözcük "sağ sol, sağdan soldan" şeklinde tanımlanır. AL'da ise aynı ifade

"(Istılâhat-ı bahariyeden) Sağ ol" şeklinde tanımlanırken madde başının altında **sancak iskele pendifrank atmak** "sağına soluna vurmak" kullanımı da verilmiştir.

Burada sözcük argo anlam kazanırken bir öbek içinde kullanılmıştır.

volta: *İt. volta* TS'de ilk anlam denizcilik terimi olarak "bir halatı bir yere bir kez dolama veya babalara yöntemince sarma" şeklinde bir tanımken sözcüğün dördüncü anlamı *argo* kaydıyla "sürekli aşağı yukarı gidip gelme, yürüme, dolaşma" olarak yer alır. TS'deki ilintili ve argo anlamı taşıyan madde başları ise **volta atmak** "bir aşağı bir yukarı dolaşmak", **voltasını almak** "kaçmak, savuşmak", **volta vurmak** ilk anlam *denizcilik* "gemi zikzak yapmak", ikinci anlam "bir aşağı bir yukarı dolaşmak", **voltaya geçmek** "volta atmaya başlamak" şeklindedir.

Volta sözü BAS'da yer alan çok şekilli madde başlarından biridir. Volta "(özellikle dar bir yerde, hapishane koğuşunda, avlusunda) bir aşağı bir yukarı gidip gelme; 'gitme, gidiş' anlamında söylenir; (emir biçiminde) yürü git, defol, uzaklaş anlamlarında söylenir" şeklinde tanımlanırken **volta almak/voltasını almak** "gitmek, savuşmak", **voltalamak** "bir aşağı bir yukarı yürümek", **voltalanmak** "gitmek", **volta volta** "yallah, hemen gidiş, savuşma anlamlarında söylenir", **volta vurmak** "volta atmakla eşanlamlı" şeklinde tanımlanmıştır.

TAS'da **volta** *İt.* "(özellikle dar bir yerde, hapishane avlusunda vb.) bir aşağı bir yukarı gidip gelme; (buyruk olarak) Yürü, git başımdan, defol!" ve ayrı madde başları halinde **volta almak** "bk. voltasını almak"; **volta atmak** "(dar bir alanda) bir aşağı bir yukarı yürümek, gidip gelmek, dolaşmak"; **voltalamak** "bir aşağı bir yukarı dolaşmak, volta atmak, volta vurmak"; **voltalanmak** "alıp başını gitmek, kaçıp gitmek, savuşmak; kovulmak, defedilmek"; **voltasını almak** "(biri) kaçıp gitmek, savuşmak, çekilmek; **volta vurmak** "bk. volta atmak" tanımları yer almaktadır.

Sözcük, birden fazla yapı içinde argo anlamlar kazanmış maddelerden birisidir. Söz öbeği içinde yüklenmiş olduğu bir argo anlamı yapım eki ile türemiş bir türevi ile de karşılamaktadır. Ayrıca yineleme şeklinde kullanılan iki örnekten biridir.

yalpa: *Far. yāl pā* Sözcüğün TS'deki ilk anlamı denizcilik terimi olarak "rüzgar veya dalgaların etkisiyle geminin bir sancağa, bir iskeleye

yatıp kalkması" şeklinde tanımlanırken sözcükle ilintili **yalpa vurmak** "rüzgar, deniz ve yolun durumu dolayısıyla deniz taşıtları iki yana sallanmak" ve **yalpa yapmak** "yalpalamak" madde başları da bulunmaktadır.

Yalpa attırmak BAS'da "kırıtmak, kalçalarını abartılı biçimde sağa sola sallamak"; TAS'da da "kalçalarını abartılı biçimde sağa sola sallamak" şeklinde tek madde başı olarak yer almaktadır.

Sözcük argo anlamını anlamsal olarak benzetme yoluyla ve yapısal olaraksa söz öbeği içinde kazanmıştır.

zoka: *Rum.* TS'de ilk anlamı "büyük balıkları tutmakta kullanılan, küçük balık biçiminde, ucu iğneli kurşun parçası", diğer anlamı *argo* kaydıyla "aldatıcı şey, tuzak, hile" şeklindedir. Sözcükle ilintili olarak argo anlamı taşıyan **zokayı yutmak** "aldatılıp zarara sokulmak" maddesi de yer almaktadır.

BAS'da *Yun.* "hile, tuzak" olarak tanımlanan sözcüğün **zokaya düşmek** "hileye aldanmak, tuzağa düşmek" (**zokaya gelmek**, **zokayı yutmak** biçimlerinde de söylenir) ve **zokayı yutturmak** "hile yapıp aldatmak, tuzağa düşürmek" şekilleri de yer alır. TAS'da ayrı madde başları halinde **zoka** "aldatıcı şey, tuzak, hile"; **zokaya gelmek** "tuzağa düşmek, hileye kanmak; **zokayı yutmak** "tuzağa düşmek, hileye kanmak, aldatılmak"; **zokayı yutturmak** "hileyle aldatmak, tuzağa düşürmek" ve AL'de ise **zoka** "ağ, tuzak, dalavere, manita, numara, mantar, mandepsi" anlamları verilmektedir.

Sözcüğün argolaşmasının temelindeki anlam olayı benzetmedir. Sözcüğün argo anlamı hem kök şeklinde basit sözcük olarak hem de söz öbeği içinde kullanılmaktadır.

Sonuç

Çalışmada denizcilik terimleri arasında yer alıp aynı zamanda argo anlamlar ile sözlüklere giren madde başları incelenmiştir. Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalardan hareketle bir tasnif oluşturulmuş, bunun neticesinde sözcüklerde görülen anlam değişmelerinin yapısal ve anlamsal görünümlerine dair şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Sözcüklerin argo anlam kazanmasında en çok görülen anlam olaylarından biri benzetmedir. Örneğin **rota** sözcüğünde "bir gemi veya uçağın gidiş yönü, izleyeceği yol" anlamından hareketle, insan gemiye benzetilmiş ve insan için "görüş veya tutuma göre gidilen, izlenen yol" anlamı kullanılırken **apiko** sözcüğünde yine "geminin, zinciri toplayıp demirini kaldırmaya hazır olması" anlamından hareketle gemi ve insan arasında benzerlik ilişkisi kurularak "hazır, tetik; derli toplu, süslü, şık" anlamlarıyla argo şeklinde kullanılmıştır.

Anlamları göz önüne alındığında sözcüklerin bir kısmının nesne adları olduğu tespit edilirken bazı sözcüklerin ise hareketleri ifade ettiği görülmektedir. Örneğin **arma, bandıra, dümen, flama, istinga, orsa, palamar, patalya, zoka** sözcükleri nesne adlarını karşılarken **alabanda, borda, faça, güverte, kaporta, sancak** sözcükleri geminin bir bölümünü ifade etmekte; **abaşo, aborda, apiko, iskandil, kerteriz, laçka, mayna, volta, yalpa** sözcükleri ise hareketleri tasvir etmektedir. Bunların yanı sıra **alesta** ve **kontra** sözcükleri bir durumu anlatmak için kullanırken **iskele** sözcüğü bir yer adını karşılar. **Alarga, aganta**, **fora, mayna** ve **volta** sözcükleri ise komut ifadesi taşımaktadır. Bir söz öbeği olarak **iskele alabanda** ve **sancak alabanda** kullanımları da denizcilik terimi olarak komut işlevi üstlenseler de bu kullanımlar argoda bir anlam yüklenmemiştir.

Yukarıda sıralanan bu sözcükler her ne kadar denizcilik terimleri arasında genellikle birer anlam taşısalar da argoya geçtikleri zaman aynı alan argosu içinde birden çok anlamı ya da farklı alan argolarında bulunan çeşitli anlamları karşılayabilmektedirler. İki ayrı argo anlamda kullanılan **arma** ve dört ayrı argo anlamda kullanılan **faça** sözcükleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Denizcilik terimlerinin argo anlam kazanmasının temelindeki sebeplerden biri söz konusu terimlerin çok büyük bir bölümünün yabancı dillerden gelmiş olmasına bağlanabilir. Çünkü bir sözcüğün hem yabancı kökenli hem de dar bir alana ait olması sebebiyle özellikle günlük dil kullanımından uzak olanları karşılayan sözcükler, ortak dilde sıklıkla karşımıza çıkmaz. Bu yabancılık, argonun ihtiyacı olan gizliliğe imkân vermektedir. İncelenen 31 sözcüğün 26'sı İtalyanca, 3'ü Rumca, 1'i Türkçe ve 1'i Farsçadır.

Argolaşmanın temelinde yer alan yollardan biri yapısal değişikliklerdir. Sözcükler basit şekilleriyle argo anlamda kullanılabildikleri gibi türetimlik ekler; yardımcı fiiller; ad tamlamaları, kısaltma grupları ve ikilemeler gibi kelime grupları vb. şekillerle de bu anlamları karşılayabilirler. Örneğin **abaşo, kaporta, rota** sözcükleri basit şekilde; **dümenci, flamasız, voltalamak** sözcükleri türetimlik ekler vasıtasıyla; **iskele babası** isim tamlaması şeklinde; **façaya dikiz** kullanımı yönelme grubu şeklinde; **faça vermek, iskandil etmek, mayna olmak** gibi kullanımlar yardımcı fiiller aracılığıyla; **borda borda, faça façaya** gibi kullanımlar ise ikilemeler yoluyla argo anlam kazanmıştır. Bunların yanı sıra **"Aganta!"** gibi komut anlamında kullanılan basit sözcüklerin emir kipiyle çekimlenmiş birer cümle durumunda oluğunu da söylemek mümkündür.

Sözcük yapısı bakımından incelendiğinde bu madde başlarından 7'si basit, 2'si türemiş, 8'i söz öbeği; 11'i hem basit hem söz öbeği, 3'ü hem basit hem türemiş hem de söz öbeği olarak argolaşmıştır.

Bunlara ek olarak argo anlam kazanırken 2 sözcük yineleme yapısı içinde, 2 sözcük ad tamlaması şeklinde, 3 sözcük de türemiş olarak sözlüklerde yer almıştır. Söz öbeği şeklindeki yapıların çoğu isim ve fiil unsurundan oluşan birleşik fiillerdir.

Sözcükler öbek yapı içinde argo anlamlar yüklenirken farklı sözcük gruplarıyla karşılaşılmıştır. Bunlar arasında yoğunluk yardımcı fiillerle oluşturulan deyimler ve birleşik fiillerdir. Bu anlamlardan 4'ü aynı anlamı farklı yardımcı fiillerin karşılaması durumuna örnek olurken 3'ü birleşik fiilin ilk unsurunun ekinin değişmesi durumuna örnektir. Hem ek hem de yardımcı fiille aynı anlamı karşılama durumunu örnekleyen 2 madde vardır.

Argo sözlüklerinde yer alan bu anlamların birçoğunu TS'de de tanıklamak mümkündür. Bu tanımlar çoğu zaman *argo* kaydıyla gösterilseler de argo sözlüklerinde aynı anlamlarda kullanıldıkları halde TS'de **dümen çevirmek** *teklifsiz,* **fora** *ünlem,* **rota** ***ve*** **rota değiştirmek** *mecaz* kaydıyla yer almış; bazı anlamlar ise hiçbir kayıt ile gösterilmemiştir. Bu durum dilin canlılığının doğal bir sonucu olarak sözcüğün kullanım alanının tespit edilmesinde belirli standartların koyulamamasıyla ilişkilendirilebilir.

Sadece belirli bir meslek grubu tarafından kullanılan terminolojiden argo yoluyla standart dile geçen ve farklı yapılarla çeşitlenerek söylenmesi zor ya da uygunsuz olan birçok kavram ve durum için ifade kolaylığı sağlayan bu sözcükler Türkçenin anlatım zenginliğinin bir göstergesidir.

Kısaltmalar

AL: Argo Lugatı

BAS: Büyük Argo Sözlüğü

Far.: Farsça

İng.: İngilizce

İt.: İtalyanca

LG: Lugat-ı Garibe

Rum.: Rumca

TAS: Türkçenin Argo Sözlüğü

TS: Türkçe Sözlük

T.: Türkçe

Yun.: Yunanca

Kaynakça

A. Fikrî (1887). *Lugat-ı Garibe* (Haz. Didem Dolanbay), İstanbul: Gram Yayınları.

Aksan, Doğan (2009). *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınları.

Aktunç, Hulki (2010). *Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, İstanbul: YKY Yayınları.

Aydın, Mehmet (2016). "Lugat-ı Garîbe", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin), İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 87-100.

Çifçi, Musa (2006). "Argonun Niteliği ve Argoya Bakış Açımız", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.6, S.2, s. 297-301.

Ersoylu, Halil (2010). *Türk Argosu Üzerinde İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Ersoylu, Halil (2016). Türk Argosunda Genel Dilin Hayvan Adlarından Yararlanılma, *Argo* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Gülden Sağol Yüksekkaya), İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 371-398.

İmer, Kamile (2016). Türkçe Sözlükteki Argo Ögeler, *Argo* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Gülden Sağol Yüksekkaya), İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 399-406.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınevi.

Kaygılı, Osman Cemal (2019). *Argo Lugatı*, İstanbul: İndie Yayınları.

Püsküllüoğlu, Ali (1996). *Türkçenin Argo Sözlüğü*, Ankara: Arkadaş Yayınları.

Sarıkaya, Hasibe (2016). *Türkçe Sözlük'te Argo ve Argolaşma*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Şahin, Hatice (2006). "Terimlerin Genel Dile Yansımasına Dair Bazı Gözlemler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C.1, S.20, s. 123-129.

Türkçe Sözlük (2010), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yağmur, Kutlay ve Boeschoten, Hendrik (2016). Dilbilim Yöntemleri Işığında Argonun İncelenmesi, *Argo* (Ed. Emine Gürsoy Naskali-Gülden Sağol Yüksekkaya), İstanbul: Ka Kitap Yayınları, s. 71-80.

Yarkın, Derya Şerif (2018). "Denizcilerin Türkçeye Kazandırdıkları İki Terim 'Sütliman' ve 'Körbaston'", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 66, Sayı 1, s. 63-71.

URL-1: https://www.sg.gov.tr/denizci-dili (Erişim Tarihi: 24.01.2022)

İKİDİLLİLİK VE ÇOKDİLLİLİK KAVRAMLARINA TOPLUM DİLBİLİMSEL BİR BAKIŞ

Duygu KAMACI GENCER*

Giriş

Tarih boyunca ticaret, savaşlar, dinler, sömürgecilik faaliyetleri, göçler ya da çeşitli toplumsal olaylar vesilesi ile toplumlar karşı karşıya gelmiş; bu karşılaşmalar kaçınılmaz olarak dilsel ve kültürel temas ortamları yaratmıştır. Yaşanan dilsel temaslar sonucunda bireyler (kimi zaman da toplumlar) iki ya da çokdilli olma özelliği göstermiştir.

İki/çokdillilik birer kavram olarak 21. yüzyılın politik ortamında filizlense de tarih boyunca birden fazla dile sahip olma üzerine çeşitli mitler, efsaneler ya da inanışlar söz konusu olmuştur. Çokdillilik denilince şüphesiz akla ilk gelen anlatı, Babil Kulesi efsanesidir. Kutsal kitaplarda da yer alan[1] ve bir meta-anlatı olarak da kabul edebileceğimiz bu anlatı, dünya üzerindeki dil çeşitliliğinin adeta bir simgesi haline gelmiştir. Babil Kulesi

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir/Türkiye, dkamaci@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7200-2767.

[1] "Yaratılış 11:1-9 1-Başlangıçta dünyadaki bütün insanlar aynı dili konuşur, aynı sözleri kullanırlardı. 2-Doğuya göçerlerken Şinar bölgesinde bir ova bulup oraya yerleştiler. 3-Birbirlerine, "Gelin, tuğla yapıp iyice pişirelim" dediler. Taş yerine tuğla, harç yerine zift kullandılar. 4-Sonra, "Kendimize bir kent kuralım" dediler, "Göklere erişecek bir kule dikip ün salalım. Böylece yeryüzüne dağılmayız." 5-RAB insanların yaptığı kentle kuleyi görmek için aşağıya indi. 6- "Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarına göre, düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar" dedi, 7- "Gelin, aşağı inip dillerini karıştıralım ki, birbirlerini anlamasınlar." 8-Böylece RAB onları yeryüzüne dağıtarak kentin yapımını durdurdu. 9-Bu nedenle kente Babil[a] adı verildi. Çünkü RAB bütün insanların dilini orada karıştırmış ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıtmıştı." (URL-1)

efsanesine göre çokdillilik insanlığa verilen bir cezadır. Babil Kulesi, tekdillilik nosyonu eşliğinde yorumlandığında dilin, insanları bir arada tutmaya yarayan bir araç olarak görüldüğü sonucuna götürse de bu efsanenin özüne inildiğinde, esasen kültürel homojenleşmenin, toprak ve dil birliğinin sağlanmasının politik bakımdan ne tür tehlikelere yol açacağı vurgusu vardır (Maher, 2017: 34).

Kültürel ve dilsel çeşitlilik Babil Kulesi efsanesinde olumsuz bir anlamda kodlansa da çeşitliliğin kutsandığı farklı bağlamlar da mevcuttur. Bu noktada hem kültürel hem de dilsel çeşitliliğin bağlama ve söyleme göre değişebilecek olgular olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bugün dünya üzerinde dilsel çeşitliliği yasalar eşliğinde teminat altına alan ülkeler olduğu gibi bünyesindeki çeşitlilikleri yasal olarak tanımayan, tekdilliliği norm olarak kabul eden ülkeler de mevcuttur.

Bağlamsal ve söylemsel düzlemde birbirinden farklı değerler alabilen ikidillilik ve çokdillilik kavramlarına toplum dilbilimsel bir bakış açısı ile yaklaşmayı amaç edinen bu çalışmada, öncelikli olarak dilin tanımı, dil-kültür ilişkisi, dil-kimlik ilişkisi ve çokkültürlülüğe yer verilecek, ardından ikidillilik ve çokdillilik kavramlarının toplum dilbilimsel yansımaları çeşitli argümanlar eşliğinde ele alınacaktır.

1. Dil Nedir?

İkidillilik ya da çokdillilik kavramları söz konusu olduğunda akıllara gelen ilk soru dilin tanımının ne olduğudur. Dilin tanımı, söz konusu kavramların sınırlarının belirlenmesinde oldukça önemlidir. Kavramsal olarak dil, farklı disiplinlerde farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Örneğin psikolojide dil, belirli bir konuşma topluluğunda iletişimi sağlayan sistem olarak tanımlanmasının yanında sözsüz iletişim sistemlerine de karşılık gelmektedir.

> 1. konuşma sesleri veya yazılı semboller yoluyla düşünce ve duyguları ifade etmek veya iletmek için bir sistem. 2. kendine özgü kelime dağarcığı, dilbilgisi ve ses sistemi ile belirli bir konuşmacı grubu tarafından kullanılan belirli iletişim sistemi. 3. İşaret dili veya bilgisayar programcılığında kullanılan diller gibi herhangi bir karşılaştırılabilir sözsüz iletişim aracı. (APA, 2015: 585-586)

Felsefe de psikoloji disiplini gibi dili "*belirli ve standart anlamları olan sözcüklerden ve bir iletişim yöntemi olarak kullanılan konuşma formlarından meydana gelen yapı ya da bütün*" (Cevizci, 2010: 448) olarak ele almaktadır. Dile daha çok kültür odaklı yaklaşan sosyoloji ise dili, insan kültürü ve sosyal etkileşimin merkezinde bulunan ve kültürün bölünmez parçası olarak kabul edilen (Bruce ve Yearley, 2006: 168) bir fenomen olarak tanımlamaktadır.

Psikoloji, felsefe ve sosyoloji yapısal bir bakış açısı ile dilin bir sistem olduğu noktasında birleşse de bu disiplinler içinde sosyoloji, dilin işlevselliğini de göz önüne alarak dil ve kültür arasındaki ilişkiyi dile getirmesi bakımından diğerlerinden ayrılmıştır.

Dilbilimin farklı düzlemlerinde (biçimbilim, sözdizimi, anlambilimi, edimbilim gibi) farklı şekillerde tanımlanabilecek dil, toplum dilbilimsel bağlamda çoğunlukla *değişkeler* (variation) üzerinden açıklanmıştır. Dünya üzerindeki tüm dilleri belgelendiren ve bu diller için çeşitli veriler sunan Ethnologue dili, konuşma toplulukları içindeki değişkeler eşliğinde karakterize ederken, dil ve *lehçe* (dialect) ayrımını yapmak üzere ISO 639-3 kriterlerini kullanmıştır.

- Her bir değişkenin konuşmacıları diğer dil çeşitliliğini işlevsel bir düzeyde içsel olarak anlıyorsa, birbiriyle ilişkili iki türün normalde aynı bireysel dile ait olduğu düşünülür. Konuşmacılar diğer dil değişkelerini öğrenmeye gerek duymadan kendi dil değişkelerinin bilgisine dayanarak birbirlerini anlayabilirler.
- Dil değişkeleri arasında anlaşılırlığın aykırı olduğu durumlarda, her iki konuşmacı topluluğun da anladığı merkezi bir değişkeye sahip ortak bir edebiyatın veya ortak bir etno-dilbilimsel kimliğin varlığı, aynı bireysel dilin dil çeşitleri olarak kabul edilmesi gerektiğinin güçlü göstergeleri olabilir.
- Bununla birlikte değişkeler arasında iletişimi sağlamak için yeterli anlaşılırlığın olduğu durumlarda, yerleşik standardizasyon ve farklı edebiyatlarla birleştiğinde uzun süredir belirgin bir şekilde adlandırılmış etno-dilbilimsel kimliklere sahip olduklarında farklı diller olarak ele alınabilirler. (URL-2)

Ethhnologue'un dilleri lehçelerden ayırt etme kriterlerine bakıldığında dillerin belgelendirilme süreçlerinde dilbilgisel değişkeler

dışında dil konuşucularının kültürel kimliklerinin de önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu noktada dilllerin kültür ile kurduğu ilişki ayrıca önem kazanmaktadır. Birden fazla dile sahip olmak aynı zamanda birden fazla kültüre sahip olmayı da gerektirir varsayımından hareketle dil ve kültür arasında bir ilişkinin var olup olmadığı ya da bu ilişkinin niteliği ve önemi yüzyıllar boyunca literatürde tartışma konusu olmuştur.

2. Dil ve Kültür İlişkisi

Toplum dilbilimsel bağlamda dil, konuşucunun çevresi ile kurduğu ilişkilerle şekillenen ve sürekli biçimde inşa halinde olan toplumsal bir süreçtir (Dovchin, 2020: 14). *Kültür* (culture) ise bireyin toplumda edindiği tüm alışkanlık ve yetenekleri içeren karmaşık bir bütün ve bireylerin toplumsal yapı ile süreçleri yorumlama modeli (Švejcer, 1986, 13; Kecskes, 2014, 114) olarak tanımlanabilir. Kültür ve dil arasındaki ilişkinin niteliği ve derecesi sıklıkla sorgulansa da bireylerin toplumsal yapıları ve süreçleri yorumlarken dilleri kullanmaları, kültür ve dil arasında bir köprü inşa etmektedir: "*Diller ifade ederler, insanları harekete geçirirler; dünyayı ve toplumsal grupların diğer üyelerini birbirlerine bağlarlar.*" (Jourdan, 2006, 147)

Literatürdeki dil ve kültür arasındaki ilişkinin sorgulandığı tartışmalarda her kültürün benzersiz bir sistem olduğunu öne süren *kültürel görecelik* (cultural relativism) kavramı önemli yer tutmaktadır. 18. yüzyılın düşünsel ortamında filizlenen romantizm, dilleri sistemli bir yapı olarak görmekten ziyade, onların ulusal ruhu ve kültürü yansıttığı düşüncesini ortaya atmış ve bu düşünce 20. yüzyıl etno-dilbilimcileri Edward Sapir (1884-1939) ile Benjamin Lee Whorf'u (1897-1941) *dilsel görecelik* (linguistic relativism) hipotezine götürmüştür.

Sapir-Whorf hipotezi olarak da bilinen dilsel göreceliğe göre her dil kendi içinde bir düşünce sistemi oluşturmaktadır. Dil ve düşünce birbirine doğrudan bağlıdır. Dilsel göreceliğin daha güçlü formu olarak da bilinen *dilsel belirlenimcilik* (linguistic determinism) ise dilleri, konuşucuların bilişsel yapılarını kodlayan, sınıflandıran ve hatta söz konusu bilişsel yapıları oluşturan bir sistem olarak değerlendirir. Dolayısı ile diller, konuşucuların gerçeklik algılarını belirlediği için topluluklar/toplumlar arasında kültürel farklılıklar da korunmaktadır (Sarangi, 2009: 96).

Dil ve kültür arasındaki ilişkiye dair ortaya konan ve döneminde rağbet gören tüm bu görüşlerden farklı olarak dil ve kültür arasında doğrudan, zorunlu bir ilişkinin var olamayacağını dile getiren araştırmacılar da mevcuttur. Sarangi (2009: 97) için "*tek dil, tek kültür*" düşüncesi bizleri bir dizi analitik sorunlara götürecektir. Bu nedenle kültür ve dil arasındaki ilişkileri *söylem* (discourse) bakımından ele almak ve bölgeler ile diller arasındaki dinamizmi gözden kaçırmamak gerekmektedir.

3. Dil ve Kimlik İlişkisi

Dil ve kültür arasındaki ilişkiyi daha bireysel düzleme indirgemek için dil ve kimlik arasındaki ilişkiye de değinmek gerekecektir. Kültür ve kimlik kavramsal açıdan benzerlikler taşısa da her iki kavram da farklı durumları işaret etmektedir. Kültür, bir grup insan tarafından paylaşılan her türlü eserler ve bu eserleri yapmaları ile ilgili bir süreç iken kimlik, grubun üyeleri tarafından söz konusu eser ve yapma biçimlerinin içselleştirilmesidir. Bu noktada kimlik, bireylerin içsel, kültür ise bireylerin dışsal kültürel aidiyetlerinin tanınması anlamına gelmektedir (Nunan ve Choi, 2010: 3-5). Bu bağlamda *dilsel kimlik* (linguistic identity), bireylerin benlik duyguları ile dil, lehçe veya sosyolekt olarak bilinen çeşitli iletişim araçları arasındaki varsayılan/atfedilen ilişkidir (Block, 2006: 36). Dilsel kimlikler zaman içinde bireylerin gereksinimleri doğrultusunda değişiklik gösterebilmektedir. Göç, eğitim, toplumsal statü, bağlı olunan dilsel gruba aidiyet hissetmeme gibi nedenlerle bireyler farklı dilsel kimlikleri benimseyebilmektedir. Ayrıca dilsel kimlik, diğer kimlik türleri (etnik, ulusal, cinsel kimlik gibi) ile doğrudan etkileşim halindedir.

İki ya da çokdilliliği dilsel kimlik bazında değerlendirmek, iki/çokdilliliğin bireylerin kimlik çatışmalarına ne şekilde etki ettiği sorusunu da akıllara getirmektedir. Özellikle toplum dilbilimsel bakış açısı, dil seçimi ile bireylerin kimlik gelişiminin doğrudan ilişkili olduğunu ve iki/çokdilliliğin esasında bir kimlik ve özdeşleşme sorunu olduğunu dile getirmektedir. Erken dönem toplum dilbilim araştırmalarında (toplumsal statü, cinsiyet, yaş gibi değişkeler ile tanımlanan) kimlik kavramının dil kullanımları ile bütünleştirilmesine karşın geç dönem araştırmalar, dilsel biçim ve stratejilerin doğrudan kimlik çeşitleri ile ilişkilendirilemeyeceğini savunmuştur (Wei, 2008: 13). Bu bağlamda diller yerine toplumsal

etkileşimlerin kimlik üzerinde daha da belirleyici olduğu yönünde bir kanaat oluşmuştur.

4. Çokkültürlülük (Multiculturalism)

Literatürde çoğunlukla politik bir kavram olarak karşımıza çıkan *çokkültürlülük* (multiculturalism) "*siyasal bir proje, (...) çokkültürlü toplumu ve farklılıkları olumlu ve istenilir gören ideolojik ve normatif bir tavır*" (Yanık, 2019: 44) olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar çokkültürlülük genel itibariyle politik meselelere atıfta bulunsa da bu kavram aynı zamanda toplumların hem demografik hem psikolojik (Murdock, 2016: 94) hem de sosyolojik yönlerini karşılamaktadır.

> "Çokkültürlülük, belli bir toplum ya da ülkenin, özgün ve ayırt edici değerleri, inançları ve kültürel gelenekleri olan çok çeşitli etnik gruplardan oluşması gerçeğini çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda, daha çok demografik bir durumu betimleyen çokkültürlülük kültürel çeşitlilikle aynı anlamda anlaşılabilir. Aynı zamanda kültürel temas yoluyla vücut bulan bir durumu tanımlamak üzere kültürlenme, melezleşme ya da kültürlerarasılılığa da atıf yapmaktadır." (Göktuna Yaylacı, 2017: 352)

Çokkültürlülüğün tarihini insanlık tarihine kadar götürebilen araştırmacılar için çokkültürlü politikaları ilk olarak Romalılar uygulamıştır. Öyle ki Roma İmparatorluğu'nun dünya üzerine yayılması ve uzun bir dönem hakimiyetini koruması, söz konusu çokkültürlü politikalar ile ilişkilendirilmiştir (Murdock, 2016: 95).

Çoğunlukla liberalizmle aynı potada değerlendirilen çokkültürlülüğün bir terim olarak hayatımıza dahil oluşu 1960'lı yılların sonuna rastlamaktadır[2]. Bu dönemde artan göçler sonucu Kanada ve

---

[2] Çokkültürlülüğün politik bakımdan benimsenmesinde esas kırılma noktası II. Dünya Savaşı'nın sona ermesidir. Savaş sonrasında dünya güvenliği ve barışını korumak düşüncesi ile 1945'te kurulan Birleşmiş Milletler, 1946'da İnsan Hakları Komisyonu'nu kurarak 1948'de kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde dünya üzerindeki tüm insanların hareket özgürlüğüne ve tüm insanların eşitliğine vurgu yapmıştır:

"Madde 2-Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi başka bir ayrım gözetmeksizin bu Bildirge ile ilan olunan bütün haklardan ve bütün özgürlüklerden yararlanabilir. Ayrıca ister bağımsız olsun ister vesayet altında veya özerk olmayan ya da başka bir egemenlik kısıtlamasına bağlı ülke yurttaşı olsun, bir

Avustralya gibi ülkelerin çokkültürlü politikaları benimsemesi ile kamusal söyleme dahil olan çokkültürlülük, çokdillilik politikaları ile doğrudan ilişkili hale gelmiştir.

> "Kanada'da tartışma, 1960'larda İngilizce ve Fransızca konuşulan bölgeler arasındaki sorunlu ilişkilerle başladı. İki Dillilik ve İki Kültürlülük üzerine bir Kraliyet Komisyonu, İngilizce ve Fransızcanın resmi diller olarak kabul edilmesini tavsiye etti. Ancak 1969 İki Kültürlü ve İki Dilli Yasası, Kanada'daki diğer azınlıklar sorununu da gündeme getirdi ve Kraliyet Komisyonu'nun Kanada kimliğine daha geniş kültürel çoğulculuğun eklenmesi yönündeki tavsiyesi, resmi politika olarak kabul edildi." (Rattansi, 2012: 33)

Kanada, Avusturya gibi ülkeler çokkültürlülük politikalarını benimseyerek dilsel çeşitlilikleri tanımışlarsa da kimi ülkeler asimilasyon ya da entegrasyon gibi göç politikaları uygulayarak hem kültürel hem de dilsel çeşitliliğin önünde bariyer oluşturmuşlardır.

5. İkidillilik (Bilingualism) ve Çokdillilik (Multilingualism)

En temel biçimi ile iki ya da daha fazla dilde dilsel becerilere sahip olmak olarak tanımlanabilecek ikidillilik[3] ve çokdillilik hem bilişsel hem de toplumsal bakımdan araştırmacıların dikkatini çeken bir kavram olmuştur. 1970'lerden itibaren ikidillilik üzerine yapılan araştırmalar, farklı araştırma yöntemlerinin kullanıldığı dilbilimsel, psiko dilbilimsel ve toplum dilbilimsel olmak üzere üç ayrı koldan ilerlemiştir (Wei, 2008: 5). Dilbilimsel araştırmalar iki ya da çokdilli konuşucuların dilbilgisel sistemleri arasında bir ilişkinin olup olmadığı, söz konusu dilbilgisel sistemlerin eşzamanlı ya da ardışık bir biçimde öğrenilip öğrenilmediği gibi sorular üzerine temellendirilmiştir. Psiko dilbilimsel bakış açısı ise çokdilli bilginin bilişsel organizasyonu, çokdilliliğin edinim süreci ve çokdilli kullanım üzerine yoğunlaşarak kullandıkları metodoloji ile teorik ve betimleyici dilbilimden ayrılmıştır. Diğer iki disiplinden farklı olarak

---

kimse hakkında, uyruğunda bulunduğu devlet veya ülkenin siyasal, hukuksal veya uluslararası statüsü bakımından hiçbir ayrım gözetilmeyecektir." (URL-3)

[3] Literatürde sıklıkla karşımıza çıkan ve kimi zaman ikidillilik olarak da Türkçeye aktarılan ikideğişkelilik (diglossia), resmi ve resmi olmayan bağlamlarda kullanılan iki farklı lehçe ya da dil kullanan toplulukları ifade etmektedir. İkidillilik ve ikideğişkelilik arasındaki farklar, Fishman (1980) tarafından tüm yönleri ile ortaya konmuştur.

toplum dilbilimsel bakış açışı, iki/çokdilliliği toplumsal bakımdan inşa edilen fenomen olarak değerlendirirken, ikidilli/çokdilli bireyleri toplumsal aktör olarak görerek bireylerin dil seçimlerini iletişim ile değil doğrudan kimlikle ilişkilendirmişlerdir. Toplum dilbilimsel bağlamda iki ya da çokdillilik, *kendi* (self) ile *ötekini* (other) tanımlamakta önemli rol oynamaktadır (Wei, 2008: 5-13).

Günümüzün küresel dünyasında anadili dışında ikinci bir dil bilen ya da en azından eğitim hayatında yabancı dil öğrenenlerin sayısı giderek artmaktadır. Ancak tekdillilik (monolingualism) karşısında ikinci ya da üçüncü bir dil bilmenin sınırlarının nereye çekileceği öteden beri tartışma konusu olmuştur. Diğer taraftan ikidillilik hem bireysel hem de toplumsal düzeyde farklı nitelikler de göstermektedir (Edwards, 2012: 6). İkidillilik toplumsal bağlamda bir üst sınıf göstergesi de olabilmektedir. Öyle ki literatürde ikidilliliği özgür bir biçimde tercih etmiş bireyler, *elit ikidilliler* (elite bilinguals) olarak tanımlanmıştır (Adams, 2004: 9). Özetle ikidillilik, dilsel bir kavram olmaktan öte toplumsal ve psikolojik (bilişsel) bir kavramdır (Edwards, 2003: 41).

İkidilliliğin toplumsal ve psikolojik arka planı onun bir problem olarak görülmesine de yol açmıştır. İkidilliliğe karşı endişeleri körükleyen soruları Wei (2008) şu şekilde sıralamıştır:

> Aynı anda birden fazla dil öğrenmek çocukların entelektüel gelişimini etkileyebilir mi? İkidilli ve çokdilli çocuklar özel eğitim ihtiyaçları sunuyor mu? İkidillilik ve çokdillilik şizofreni, bölünmüş veya karışık kimlik veya akıl hastalığına neden olabilir mi? İkidillilik ve çokdillilik topluluklar arasında sosyal düzensizliğe yol açar mı? (Wei, 2008: 3)

İki/çokdillilik her daim dilsel ve kültürel temaslar ile ortaya çıkmış, söz konusu temaslar çokdilli olma zorunluluğunu (kimi bağlamda gerekliliğini) doğurmuştur. Dilsel temaslarda ortaya çıkan dilsel boşluklar *geçerdil* (lingua franca) ya da çeviri ile telafi edilmiştir. Tarihte geçerdil işlevi gören diller, belli bir ekonomik ve politik güce sahip geniş iletişim dilleri (Latince ve İngilizce gibi), edinilmesi daha kolay olan ve pragmatik bir amaçla seçilen bir dilin sınırlandırılmış biçimi (New Guinea karma dili gibi) ya da yapay diller (Esperanto gibi) olmak üzere çeşitlenebilmektedir (Edwards, 1994: 39-40). Dilsel çeşitliği aşma ve dilsel boşlukları telafi

etmede kullanılan bu stratejiler, çoğunlukla bireysel değil toplumsal nitelik göstermektedir.

Tekdilliliği norm olarak değerlendiren dil politikaları ve ideolojileri, iki/çokdilliliğin başa çıkılması gereken bir problem olduğu noktasında birleşmişlerdir. Her ne kadar tarihte çokdillilik norm özelliği gösterse de ulusçuluk düşüncesi ile karakterize edilen modern ulus devletler[4] ile tekdillilik norm haline gelmiş, ulus devletler çeşitli dilsel politika ve ideolojilere yönelmişlerdir.

6. İkidillilik, Çokdillilik ve Dil Politikaları

Dil ideolojisi, dilin yapı ve kullanım bakımından rasyonelleştirilmesi, bir konuşma topluluğunun üyelerinin toplumsal deneyimlerinde dile atfettikleri düşünceler ya da dilin doğası üzerine oluşturulan ortak sağduyulardır (Woolard ve Schieffelin, 1994: 57). Söz konusu ideolojiler ve politikalar dinler, rasyonalite, ulusçuluk ya da modernite gibi söylemler ile çeşitlenmiştir.

Ulus devlet yapısı için devlet ve iktidar mekanizmalarının temel bileşeni olan ulusal diller, modernist standartlaştırma süreçleriyle yazılı olmayan ya da siyasi bakımdan temsil edilmeyen dilleri marjinalleştirmiş, bir ulusun üyesi olmak tekdillilik ve tekkültürlülük (monoculturalism) ile bağdaştırılmıştır (Blommaert, 2010: 3).

Mevcut ideolojileri doğrultusunda devletlerin uyguladıkları dil politikaları, ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Bugün dünyada çokdilliliğin norm olarak kabul edildiği ülkeler yanında, çokkültürlü nitelik gösteren kimi devletlerde çokdilliliğin adeta bir kaos ortamı yarattığı düşünülerek azınlık dilleri *dilsel soykırıma* (linguistic genocide) uğramış ya da bu ülkeler dilsel çeşitliliği hiyerarşik biçimde sıralamak üzere farklı politikalar geliştirmiştir.

İkidillilik ve çokdillilik üzerine yapılan toplum dilbilimsel araştırmalarda genel itibariyle dil ideolojileri ve dil politikaları, sadece toplum temelinde ele alınsa da söz konusu ideoloji ve politikalarda devletlerin de rolü bulunmaktadır. Bu rolü yansıtmak üzere kullanılan *dil rejimi* (language regime) kavramı, devletlerin tekelindeki dilsel ideoloji ve

[4] Modern ulus devletlerin ortaya çıkmasında ulusçuluk kadar askeri, ekonomik ve politik gerekçeler de belirleyici olmuştur (Aydın, 2018).

politikaları görünür kılmak, devlet gelenekleri ile dil arasında kavramsal bir bağlantının varlığını ortaya koymak üzere kullanılmıştır (Sonntag ve Cardinal, 2015: 5; Dailey-O'Chain, 2017: 34).

Her ne kadar ulus devletlerin inşa sürecinde tekdilli politikalar kurucu rol üstlense de günümüzde eğitim, göç ya da özgürlükçü ve çoğulcu söylemler tekdilli devlet politikalarının önünde set oluşturmaktadır (Bloommaert vd., 2012: 8). Bu noktada devletler, yeni dil politikaları benimsemek durumunda kalmışlardır.

Tekdililik ve çokdillilik politikaları arasındaki ayrımı epistemolojik olarak problemli bulan Pennycook (2010: 132) günümüzde artık söz konusu politikaları ya da söylemleri yeniden üretmek ve dil eğitimini de politik amaçlar ile şekillendirmek yerine, insanların -özellikle de çocukların- gerçek hayatta ne şekilde dil kullandıklarına odaklanmak gerektiğini ifade eder. Pennycook (2010) için iki/çokdillilik bireysel bir niteliğe sahip olsa da izlenen baskıcı dil politikalarına karşı duran aktivist hareketler ya da İngilizce gibi küresel geçerdillerin diğer diller üzerindeki etkilerini en aza indirmeye yönelik gerçekleştirilen çeşitli projeler (tehlikedeki dillerin belgelendirilmesi) ile dilsel çeşitliliğin korunmasına yönelik faaliyetler yürütülmektedir.

Sonuç

İki/çokdillilik çoğunlukla dilbilimsel ve psikolojik bağlamda farklı anlamlara gelse de bu kavramlara toplumsal bir bakış açısı ile bakmak oldukça önem arz etmektedir. Tarihi seyir içinde çeşitli vesileler ile karşı karşıya gelen toplumlar, dilsel bağlamda bir çeşitlilik ortamı da oluşturmuştur. Dilsel ve kültürel çeşitlilik beraberinde dilsel politikaları da getirmiş, özellikle ulus devletlerin bünyesinde tekdilliliğin norm olarak kabul edilmesiyle çokdillilik çözülmesi gereken bir problem halini almıştır.

Bugün dünya üzerindeki çoğu ülkede tekdillilik norm iken artan göç hareketleri, iki/çokdilli eğitim, uluslararası ticaret, özgürlükçü ve çoğulcu söylem gibi çoğunlukla küreselleşme ile bağdaştırılabilecek dinamikler nedeniyle iki/çokdillilik de norm halini alabilmektedir. Özellikle İngilizcenin hem ekonomik hem de teknolojik gücü arkasına alarak, dünya üzerindeki geniş yayılımı, başka kültür ve dillerin etkisine kapalı ülkelere/bölgelere dahi ulaşmış durumdadır. Geçmişte İngilizcenin dünyayı

tekdilliliğe götüreceği tezi (dilsel emperyalizm tezi) rağbet görse de bugün İngilizcenin bir çeşitlilik ortamı yarattığı tezi daha çok dikkate alınmaktadır.

Hem İngilizce gibi konuşucu sayısı çok olan dillerin hem de resmi olarak tanınmayan ve kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya kalan dillerin mevcut durumu göz önüne alınarak, dilsel çeşitlilik ortamı devam ettirilmeli, dilsel politikalar ise hem parçacıl hem de bütüncül (küresel) düzeyde yeniden gözden geçirilmelidir. Söz konusu politikaların belirlenmesi ve tehlikedeki dillerin koruma altına alınabilmesi adına, ikidillilik ve çokdillilik araştırmaları ise disiplinlerarası bir nitelik göstermelidir.

Kaynakça

Adams, James N. (2004). *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge: Cambridge University Press.

APA (2015). *American Psychological Association Dictionary of Psychology*, (Ed. Gary R. Vandenbos), Washington: APA.

Aydın, Rıfat (2018). "Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(1), 229-256.

Block, David (2006). *Multilingual identities in a global city: London stories*. UK: Palgrave Macmillan.

Blommaert, Jan (2010). *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blommaert, Jan; Leppänen, Sirpa ve Spotti, Massimiliano (2012). Endangering Multilingualism. (Ed. Jan Blommaert) *Dangerous Multilingualism: Northern Perspectives on Order, Purity and Normality*, USA: Palgrave Macmillan, 1-24.

Bruce, Steve ve Yearley, Steven (2006). *The Sage Dictionary of Sociology*. London: Sage.

Cevizci, Ahmet (2010). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.

Dailey-O'Cain, Jennifer (2017). *Trans-National English in Social Media Communities*. UK: Palgrave Macmillan.

Dovchin, Sender (2020). *Language, Social Media and Ideologies Translingual Englishes, Facebook and Authenticities*. Switzerland: Springer.

Edwards, John (1994). *Multilingualism*. Routledge, London&New York.

Edwards, John (2003). "The Importance of Being Bilingual*"*. (Ed. Jean-Marc Dewaele vd.), *Bilingualism: Beyond Basic Principles,* UK: Multilingual Matters, 28-42.

Edwards, John (2012)." Bilingualism and Multilingualism: Some Central Concepts". (Ed. T. K. Bhatia ve W. C. Ritchie) *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. London: Wiley-Blackwell, 5-25.

Fishman, Joshua A. (1980) "Bilingualism and biculturism as individual and as societal phenomena". *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1(1), 3-15.

Göktuna Yaylacı, Filiz (2017). "Süper-Çeşitlilik Çağında Çokkültürcülük". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (1), 345-364.

Joshua A. Fishman (1980). "Bilingualism and biculturism as individual and as societal phenomena". *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1(1), 3-15.

Jourdan, Christine (2006). "Pidgins and creoles genesis: an antropological offering". (Ed. C. Jourdan ve K. Tuite) *Language, Culture, and Society Key Topics in Linguistic Anthropology*. New York: Cambridge University Press, 135-155.

Kecskes, Istvan (2014). "Language, Culture, and Context". (Ed. Farzad Sharifian) *The Routledge Handbook of Language and Culture*, New York: Routledge, 113-128.

Maher, John. C. (2017). *Multilingualism A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Murdock, Elke (2016). *Multiculturalism, Identity and Difference: Experiences of Culture Contact,* UK: Palgrave Macmillan.

Nunan, David ve Choi, Julie (2010). "Language, Culture, and Identity Framing the Issues". (Ed. D. Nunan ve J. Choi) *Language and Culture Reflective Narratives and the Emergence of Identity*, London: Routledge.

Pennycook, Alastair (2010). *Language as a Local Practice*. New York: Routledge.

Rattansi, Ali (2012). *Multiculturalism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Sarangi, Srikant (2009). "Culture". (Ed. Gunter Senft vd.) *Culture and Language Use*, Amsterdam: John Benjamins Pub., 81-104.

Sonntag, S. K. ve Cardinal, L. (2015). "State Traditions and Language Regimes: A Historical Institutionalism Approach to Language Policy". *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, 8(1), 5-21.

Švejcer, Aleksandr D. (1986). *Contemporary Sociolinguistics Theory, Problems, Methods*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.

Wei, Li (2008). "Research Perspectives on Bilingualism and Multilingualism", (Ed. Li Wei and Melissa G. Moyer) *The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*, UK: Blackwell.

Woolard, Kathryn A. ve Schieffelin, Bambi B. (1994). "Language Ideology". *Annual Review of Anthropology*, 23, 55-82.

Yanık, Celalettin (2019). *Dünyada ve Türkiye'de Çokkültürlülük*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

URL 1- https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yaratılış%2011:%201-9 28.07.2022

URL 2- https://www.ethnologue.com/about/problem-language-identification 28.07.2022

URL 3- https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights 28.07.2022

ÇENGİZ-NÂME'DE YÖNELME DURUM EKİNİN SENTAKTİK FONKSİYONLARI ÜZERİNE

Emine TEMEL ALEMDAR*

Giriş

Türk dilinin söz diziminde en temel öğeyi fiiller meydana getirir. Başka dillerden ödünçleme yoluyla alınmayan ve hem gramatikal açıdan hem de anlam bakımından bize art zamanlı bir inceleme imkânı sunan fiiller, söz diziminin birincil unsurlarını oluşturur (Ergin, 2007: 398-399). Bir cümleyi meydana getiren unsurların çoğu fiille bazen de diğer isimlerle çeşitli anlam ilgileri kurar ve bunun sonucunda ortaya özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı gibi öğeler çıkar. İşte bu aşamada cümle kuruluşunda etkin olarak görev alan ve cümle öğelerinde belirleyici olan bazı ekler devreye girer. Bu ekler, isim çekim eklerinden durum (hâl) ekleridir.

Bu makalede, ismin durum eklerinden biri olan ve "yönelme", "yaklaşma", "dativ", "istikamet" veya "-e" hâli gibi çeşitli terimler altında adlandırılan durum ekinin 16. yüzyılda Doğu Türkçesiyle kaleme alınmış olan *Çengiz-Nâme* metni üzerinden sentaktik fonksiyonları tespit edilip sınıflandırılmak suretiyle incelenmeye çalışılacaktır.

1. *Çengiz-Nâme* Adlı Eserin Tavsifi

Çinggis Han (1206-1227) hâkimiyeti altına aldığı toprakları ölmeden önce dört oğlu arasında paylaştırmış, Kıpçak bozkırlarından doğuda İrtiş Nehri'ne ve güneyde İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan bölgeyi büyük oğlu Coçi Han'a (1222-1227) vermiştir. Coçi Ulusu olarak adlandırılan bu geniş toprakların batı kısmı olan Altın Orda / Ak Orda'da

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, emine.temel@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5575-8615.

Coçi Han'ın oğlu Batu (1224-1255), bugünkü Kazakistan'dan ibaret olan Gök Orda'da da diğer oğlu Orda-için (1225-1250) hâkimiyet kurmuşlardır. Daha sonra ise bu topraklarda torunları Berke (1256-1266), Münke Temür (1266-1280), Toktagu (1290-1312), Özbek (1312-1340) ve Cani-bek (1340-1357) hanlar hükmetmişlerdir (Togan, 1981: 62).

Altın Orda Devleti'nin tarihi hakkında bilgi veren önemli ve nadir yazılı kaynaklardan biri olarak karşımıza *Çengiz-Nâme* adlı eser çıkar. Bu eser, Doğu Türkçesiyle 16. yüzyılda Harezm'de bir yıl hüküm süren İş Sultan'ın isteği üzerine Ötemiş Hacı tarafından Hive'de kaleme alınmıştır (T 37a).[1] Batu Han'dan başlayıp Toktamış Han'ın Altın Orda'da tahta geçmesine kadarki olayların anlatıldığı bu eser ilk defa 1967 yılında Kazakistan'ın tanınmış Doğubilimcisi V.P. Yudin tarafından Taşkent'te bulunmuştur. Eserin bilinen üç yazma nüshası vardır: Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın hususi kütüphanesinde yer alan Orengburg, Özbekistan Şarkiyat Enstitüsünde dinî içerikli yedi eserin içinde yer alan ve sonu eksik olan Taşkent (Kafalı, 1971: 64) ve Almatı'da Kazakistan Bilimler Akademisi Ğılım Ordası Merkez Kütüphanesinde (Şafiği 2015) yer alan Almatı nüshasıdır. Biz ise bu çalışmamızda Taşkent nüshasını esas aldık. Toplam 24 varaktan ve ortalama 18 satırdan oluşan bu eserde öncelikle kullanılan yönelme durum ekleri tespit edilmiş daha sonra bu ekin cümle içinde kazandığı sentaktik fonksiyonları tanımlanmaya çalışılmıştır.

2. İsim Durum Eklerinden Yönelme Durumu

Türk dil bilgisi kitaplarında ve çeşitli gramer terimleri sözlüklerinde isim durum eklerinin sayısı ve adlandırılması konusunda henüz bir fikir birliğine varılmadığı görülür. İsim durum eklerini çeşitli sınıflandırmalar ve farklı terimler altında inceleyen müstakil çalışmalardan öne çıkanları şu şekildedir:

Gencan (1971: 134), Ediskun (1985: 110-114) ve Bilgegil (2009: 160) ismin durumlarını "yalın, -i (akkuzatif), -e (datif), -de (Lokatif) ve -den (Ablatif)" olmak üzere beş başlık altında tasnif etmişlerdir. Öte yandan Kononov (1956: 109-110), Lübimov (1959: 688-689), Hatiboğlu (1972: 10) ve Banguoğlu (2007: 327) ismin durumlarını "genitif çekimi (iyelik, tamlayan, kimin hâli)"; Deny (1941: 172-173; 615-616) ve Atabey vd.

[1] Taşkent Nüshası / Varak numarası: 37a

(1976: 37-35) "genitif (tamlayan) ile görelik (eşitlik) hâleti"; Topaloğlu (1989: 81) ve Korkmaz (2009: 23-25) "ilgi, araç (vasıta) ve eşitlik hâli"; Karamanlıoğlu (1994: 76), Hacıeminoğlu (1997: 66; 2008: 31), Timurtaş (2012: 173), Gabain (2007: 65), Ergin (2007: 241-243) ve Eraslan (2012: 157-158) ise bunların hepsine ayrıca "yön (istikamet, direktif, cihet, yön gösterme) eki"ni de dâhil ederek göstermeyi tercih etmişlerdir. Karaağaç ise "sözleri bir araya getirmekte aracı olan ekler" şeklinde tanımladığı ve "ekli veya edatlı durum çekimi" adını verdiği hâl eklerine yukarıda sıralanan eklerin dışında "neden, karşılaştırma, benzerlik ve sınırlama durumları"nı da ilave etmiştir (2012: 337-340; 2018: 340-341).

Dilâçar, şekil ile görevin birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyler. Gramerde görevi; bir kelimenin, bağlamda çıkma durum ekinin her zaman ve her koşulda çıkma ifade etmediğini, örneğin "Kapıdan girdi." cümlesinde herhangi bir ayrılma, kopma, uzaklaşma anlamının olmadığını dolayısıyla bu ekin *ismin -den hâli* şeklinde adlandırılmasının daha doğru ve uygun olduğunu öne sürer (1971: 94). Öte yandan Lübimov "-de" ekini öne sürerek bu ekin "-de hâli" şeklinde adlandırılmasının doğru olmadığını çünkü "-de"nin sadece bir ek olduğunu ifade eder ve bu eke kendi adının verilmesi gerektiğine dikkati çeker. Aynı şekilde ismin diğer hâllerine de müstakil bir ad verilmesinin gerekliliğinden bahsederek şöyle bir adlandırma yapar: 1. Asıl hâl (ev), 2. Geçiş hâli (ev-i), 3. İyelik hâli (ev-in), 4. İstikamet hâli (ev-e), 5. Yer hâli (ev-de), 6. Çıkış hâli (ev-den) (1959: 688-689). Biz ise bu çalışmamızda *-e* eki için ismin en yaygın ve ana görevi olan "yönelme" durum ve anlamını ifade ettiği ve dil bilgisi terimlerinin geleneksel adlandırılma şekliyle de tutarlılık gösterdiği için uluslararası terminolojide de kabul gören "yönelme durum eki" terimini kullanmayı uygun gördük. Herhangi bir ekin şekline veya adına bakarak o eki cümle içinde tek bir görev veya fonksiyon altında tanımlamak uygun değildir. Ek, cümle içinde beraber kullanıldığı kelimelerle birlikte bir anlam değeri kazanır.

Yapılan çağdaş ve özellikle tarihî dil bilgisi çalışmalarında genellikle yönelme durum ekinin sadece "yönelme, yaklaşma" anlamları üzerinde durulduğu görülür. Öte yandan yönelme durum ekinin farklı fonksiyonlarına değinen bazı müstakil çalışmalar da vardır. Bu çalışmalar kronolojik sırayla şu şekildedir:

Atabey vd., ad durumları altında yer verdiği yönelme durum ekinin Türkiye Türkçesindeki beş farklı kullanımına değinir. Atabey vd.'ye göre bir cümlede esas itibariyle "yaklaşma, varma, yönelme" anlatan tümleçler kuran bu ek, yükleme aynı zamanda "amaç", "fiyat", "zaman" ve "yer" ilgisiyle de bağlanır. Atabey vd., bu ekin "ilgeçli tamlama" (*akşama dek* vb.), "iyelik ekiyle kalıplaşmış deyim" (*suyuna gitmek* vb.) ve "ikileme" (*sırt sırta* vb.) şeklindeki söz öbeklerinin kuruluşlarında da etkin olarak görev aldığına dikkati çeker (1976: 39-40).

Ediskun, ismin durumları altında incelediği *-e* durumunun (datif) Türkiye Türkçesinde genellikle fiilin yönünü gösterdiğini ancak anlam sınırının ise daha geniş olduğunu belirtir. Ediskun'a göre *-e* durumu ismi fiile 1. Amaç 2. Fiyat ve bedel 3. Zaman 4. Yer ve 5. Mecaz ilgileriyle bağlar (1993: 111).

Eckmann isim çekimi altında ele aldığı datif ekinin Doğu Türkçesindeki on dört farklı kullanımına yer verir: 1. Vasıta ve gaye bildirir. 2. *Kérek, layık, uygun yaraşır* gibi kelimelerle kullanılır. 3. Hareket ifade eden fillerle kullanılarak hareketin yöneldiği yeri bildirir. 4. *Bar, yoḳ, -dur /-dür, érür* ve sahiplik ifade eden kelimelerle kullanılır (iyelik datifi). 5. Meçhul bir fiilin fâiline işaret eder. 6. Kazancı bulunan veya zarara uğrayan şahıs veya nesneye işaret eder (kazanç veya zarar datifi) 7. Bir şahsın bakış açısına işaret eder. 8. Mevcut bir hususiyetle münasebeti olanı bildirir (münasebet veya belirtme datifi). 8. Bir hareketin sonucunu bildirir (sonuç datifi) 9. Amacı bildirir (amaç datifi) 10. Bilhassa duygu ifade eden fiillerle kullanılarak bir şeyin olma sebebini bildirir (sebep datifi) 11. Bir kimsenin bir şey için verdiği fiyat veya değeri bildirir (fiyat ve değer datifi) 12. Zaman bildirir (zaman datifi) 13. *Sal-* fiiliyle kullanılarak "taklit etmek, yapmacık olmak, ….gibi görünmek" anlamlarını bildirir. 14. Üstünlük ifade eden kelimelerle kullanılarak bir şeyin karşılaştırıldığı şahıs veya nesneyi bildirir (karşılaştırma datifi) (2003: 66-69).

Korkmaz, ad çekimi (durum gösterme) eklerinin altında yer verdiği yönelme durum ekinin Türkiye Türkçesinde kullanılan toplam on bir farklı fonksiyonundan bahseder: 1. Yönelme işlevi 2. Zaman ve süre işlevi 3. Amaç, maksat bildirme işlevi 4. Sebep (-dan dolayı, -dığı için) işlevi 5. Fiyat, miktar ve oran işlevi 6. Açısından, ayrıca, bakımından; -maktansa, ile, karşı (zıtlık), süreklilik, şartıyla, beraberlik işlevi. 7. Fiildeki hareketin

yönünü belirler. 8. Zarf görevinde ikilemeler (*arka arkaya* vb.) oluşturur. 9. Zarf görevinde edat grupları (*dek, değin, doğru, göre, kadar, karşı, rağmen, üzerine*) oluşturur. 10. Kalıplaşmış birleşik zarflar oluşturur (*aç karnına, bir bakıma, oldum olası, boşuna, boş yere, başlı başına, bunun üzerine, yalnız başına*). 11. Anlamca kaynaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiil grupları oluşturur (*açığa vur-, ardına düş-, kafasına koy-, şakaya vur-, yollara düş-* vb.) (2009: 280-289).

Ergin ise yönelme durum ekinin Türkiye Türkçesinde karşımıza çıkan fonksiyonlarını sadece liste olarak sıralar: Yaklaşma, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, hedef, fiyat, bedel, leh, aleyh, ilgi, kabul, gereklik, uygunluk, konu, aitlik, vasıf, tarz, görüş, ayrılma, değişme, başkalaşma, yaptırma, tercih vs. (2007: 233).

Sev, hâl eklerinin altında yer verdiği yönelme hâl ekinin sözdiziminde "yer tamlayıcısı" ve "zarf" olmak üzere iki temel görevi üstlendiğini söyler. Yer tamlayıcısı görevi altında eklendiği kelimeyi "yer" ve "yön" ilgisiyle yükleme bağlayan bu ek, zarf görevi altında zaman bildiren kelimelere eklenerek zaman zarfları kurar. Ayrıca bu ek "miktar ve süre sınırı" ile "sebep, maksat" anlamlarını da karşılar (2007: 320-327).

Eraslan, isim işletme eklerinin altında ve hâl ekleri başlığında yer verdiği yönelme durum ekinin Eski Uygur Türkçesinde kullanılan toplam on dört farklı fonksiyonu üzerinde durur: 1. Bir şeyden kaynaklanma ifadesi 2. Bulunma ifadesi 3. Birlikte, beraber olma (ile), karşılaşma ifadesi 4. Sebep (için) ifadesi 5. Karşı ifadesi 6. Dolayı ifadesi 7. Tarafından ifadesi 8. Nesne ifadesi 9. İçine ifadesi 10. Her ifadesi 11. Esnasında ifadesi 12. Üzerine ifadesi 13. Sahip olma ifadesi 14. Hususunda ifadesi (2012: 143-144).

Karaağaç, ad çekim ekleri başlığı altında, "ekli ve edatlı durum çekimi" olarak adlandırdığı hâl eklerinden yaklaşma durum ekinin Türkiye Türkçesindeki on beş farklı kullanıma yer verir: 1. Yaklaşma, yakınlaşma durumu 2. Yönelme, yönünü ona dönme durumu 3. Hareketin yöneldiği yeri bildiren yer durumu 4. *Var, yok, -dur, erür* ve sahiplik ifade eden sözlerle kullanılan iyelikli yaklaşma durumu 5. Bilinmez bir eylemin öznesine işaret eden öznelik yaklaşma durumu 6. Kazancı bulunan veya zarara uğrayan kişi veya varlığa işaret eden kâr-zarar yaklaşması durumu 7. Bir kişinin bakış açısı durumu 8. Mevcut bir özellikle ilişkisi olanı belirtme

durumu 9. Bir hareketin sonucunu bildirme durumu 10. Amacı belirten amaçlık yaklaşma durumu 11. Bir şeyin iç veya dış nedenini ifade eden nedenlik yaklaşma durumu 12. Bir kimsenin herhangi bir şey için verdiği fiyat veya değer durumu 13. Zaman ifadelerinde zamanlık yaklaşma durumu 14. "Salmak, vurmak, dökmek" gibi eylemlerle kurulan kalıplaşmış yaklaşma durumu 15. Bir şeyin karşılaştırıldığı kişi veya nesneyi belirten karşılaştırma durumu (2012: 338-340).

Yönelme durum ekinin Doğu Türkçesindeki kullanımları ile ilgili olarak çoğunlukla şekil açısından incelemelerin yapılmış olduğu, anlam yönünden ise detaylı bir araştırmanın olmadığı gözlenmiştir. Bu bağlamda, *Çengiz-Nâme* metni incelendiğinde *+GA / +KA / +A* şekillerinde karşımıza çıkan ve işlek olarak görev alan 401 yönelme durum ekinin cümle içinde diğer öğelerle birlikte 24 farklı anlam ilgisi kurduğu tespit edilmiştir. Dâhil olduğu kelimelerin bünyesinde "yer tamlayıcısı" ve "zarf tümleci" olmak üzere başlıca iki temel görevde kullanılan bu ek, cümledeki diğer unsurlarla birlikte pek çok ayırt edici anlama sahiptir. Aşağıda, yönelme durum ekinin *Çengiz-Nâme* metninde tespit edilen fonksiyonları öne çıkan örnekleriyle birlikte sunulmaya çalışılmıştır:

3. *Çengiz-Nâme*'de Yönelme Durum Ekinin Fonksiyonları

3.1. İsmi fiile "muhatap" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime yüklemin bildirdiği iş, oluş, hareket ve durumun muhatabı olan kişi veya olguya işaret eder. İncelenen metinde yönelme durum ekinin yer-yön bildirme fonksiyonundan önce en fazla ilgi kurduğu anlam ilişkisi "muhatap bildirme"dir. Her yönelme durum eki almış olan kelime bir yere yönelme veya yaklaşma ifadesi içermeyebilir. Bu tür kelimeler cümledeki eylemi gerçekleştiren öznenin yanında o eylemden doğrudan etkilenen veya o eylemin gerçek muhatabı olan kişi veya olguyu da temsil edebilir. Metinde genellikle *bér-, ay-, ayt-, kel-, ḳıl-* fiilleriyle ilgi kuran bu ekin "muhatap bildirme" fonksiyonu toplam 113 kelimede tespit edilmiştir:

'Maŋ**ga** bu ḥiḳāyetlerni kitābet ḳılıp bériŋgiz.' tép (37a/47). " '*Bana* bu hikâyeleri yazıp veriniz.' demiş."

Köŋgülleri ḳāfir dīnidin evrülüp Müslümānlıḳ**ġa** meyl ḳıldılar (49a/491) "Gönülleri kâfir dininden dönüp *Müslümanlığa* meyletti."

Yaḫşı Ḫᵛāce atasınıŋ ünin tanıdı taḳı Celāleddīn Sulṭān**ġa** aydı. (57a/800) "Yahşi Hoca, babasının sesini tanıdı ve Celaleddin Sultan'a dedi."

3.2. İsmi fiile "yer" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, yüklemin bildirdiği iş, oluş ve eylemin gerçekleştiği yeri gösterir. İncelenen metinde çoğunlukla *yiber-* ve *kel-* filleriyle ilgi kuran bu ekin "yer bildirme" fonksiyonu toplam 90 kelimede tespit edilmiştir:

'Sizni öltürgey.' tip ḳaçırıp Çerkes vilāyetin**ġa** yiberip érdim. (46a/369) " 'Siz (onu) öldüreceksiniz.' deyip kaçırıp Çerkez *iline* gönderdim."

Berke Ḫānnıŋ ḳaravılları ol tefe**ge** çıḳdılar. (42b/239) "Berke Han'ın bekçileri o *tepeye* çıktılar."

Ḫān ḳāytıp yine Aḳ Köl**ge** keldi. (53b/661) "Han dönüp yine *Ak-Köl'e* geldi."

3.3. Kalıplaşmış yapı içinde kullanılanlar

Yönelme durum eki, bazı durumlarda çeşitli kelime gruplarının oluşmasında görev alabilir. İncelenen metinde yüklem görevinde kullanılan birleşik fiil grubu ile zarf tümleci görevinde kullanılan edat ile tekrar gruplarının kuruluşlarında yer alan toplam 47 yönelme durum eki tespit edilmiştir:

3.3.1. Birleşik fiil grubu olarak

Yönelme durum eki almış olan isim, bazen temel veya yardımcı bir fiile birleşerek anlamca kaynaşmış, kalıplaşmış veya deyimleşmiş birleşik fiil grubu oluşturabilir. İncelenen metinde birleşik fiil grubunun kuruluşunda etkin olarak görev alan toplam 32 yönelme durum eki tespit edilmiştir:

Ol iki ilni Ṣayın [Ḫān] salġan yurtumızda **öz ḫālımızġa ḳoy**ġandur. (38b/98) "O iki ili alıp, Sayın Han (için) kurulan ordada (bizi) *kendi hâlimizde bırakt*ı."

Andın **Ḥaḳ raḥmetiġa vāsıl bol**dı. (49b/502) "Ondan sonra *Allah'ın rahmetine kavuş*tu."

Bazarçı, Begim **ḳolġa tüş**ti. (54a/678) "Bazarçı (ve) Begim *esir düştü.*

3.3.2. Edat grubu olarak

İncelenen metinde yönelme durum ekinin "tegrü, ornıġa, utru ve ḥaḳḳına" gibi son çekim edatlarıyla birleşerek toplam 16 edat grubu oluşturduğu tespit edilmiştir:

3.3.2.1. "tegrü" son çekim edatıyla kurulanlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "-A kadar" anlamındaki *tegrü* edatıyla birleşerek fiile "zaman ve yer yönünden "sınırlandırma" ilgisiyle bağlanır:

Tā **bir hafta on künge tegrü** iş küçleri bu boldı. (40b/169) "Ta *bir hafta on güne kadar* işleri güçleri bu oldu."

Tā bu **çaḳġa tegrü** men anıŋ͡ maḥālimni çekgen érdim. (39a/114) "*Bu güne kadar* ben onun (bu) konumuna tahammül ettim."

Ḥażret-i Şeyḫ Buḫāra'dın **Ḳara Kölge tegrü** uzata keldi. (41b/211) "Hazret-i Şeyh (onu) Buhara'dan *Kara Köl'e kadar* uğurladı."

3.3.2.2. "utru" son çekim edatıyla kurulanlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "utru" edatıyla birleşerek fiile "ilgi" ve "-A karşı" anlamlarıyla bağlanır:

" **'Aŋ͡ġa utru** çıḳıp uruşmaḳımız maṣlaḥat bolmaġay.' tédiler." (42a/222) " '*Onun karşısına* çıkıp savaşmamız doğru olmaz.' dediler."

Yaġıġa utru at saldı. (42b/249) "Atını *düşmana karşı* sürdü."

3.3.2.3. "ornıġa" ikincil son çekim edatıyla kurulanlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "ornıġa" edatıyla birleşerek fiile "makam" ilgisiyle bağlanır. Bu ekin tespit edilen iki örneği de aynı bağlamdan oluşur:

Atamız öldi érse, [**atam**] **ornıġa** hemān atam sen. (39a/109) "Babamız öldüğünde *onun yerine* hemen babam sen oldun."

3.3.2.4. "ḥaḳḳına" ikincil son çekim edatıyla kurulanlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "ḥaḳḳına" edatıyla birleşerek fiile "için, -e özgü, mahsus" ilgisiyle bağlanır:

Bu ʿazīzler **anıng͡ ḥaḳḳına** Fātiḥa oḳudılar. (49a/482) "Bu azizler *onun için* Fatiha okudular."

3.3.3. Tekrar grubu olarak

Yönelme durum eki, bir örnekte ise tekrar grubunun kuruluşunda yer alarak fiile "nitelik" ilgisiyle bağlanır:

Sen **kündin küng͡e** karır sen. (50a/533) "Sen *günden güne* yaşlanırsın."

3.4. İsmi fiile "yön" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, yüklemin bildirdiği hareketin yönünü belirler. İncelenen metinde daha çok *bar-, yüri-, sal-* fiilleriyle ilgi kuran bu ekin "yön bildirme" fonksiyonu toplam 41 kelimede tespit edilmiştir:

Andın Ḳoral vilāyeti üstüng͡**e** yüridi. (41a/179) "Ondan sonra Koral ili *üzerine* yürüdü."

Bular aydılar: 'Bizlerni ḫān ḳaşı**ġa** alıp [barıng͡ız].' (48b/464) "Bunlar dediler: 'Bizleri hanın *huzuruna* alıp götürünüz.' "

Yılḳısın keltürüp alnı**ġa** saldı. (58b/844) "At sürüsünü getirip *önüne* koydu."

3.5. İsmi fiile "-e özgü, …için" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "için" kavramı etrafında fiile "-e özgü, -e has, -e mahsus" ilgisiyle bağlanır. Bu ekin "bir şeye veya şahsa özgü" anlamı toplam 17 kelimede tespit edilmiştir.

Atlarıng͡**ge** yem bolsun tip Ḫᵛārezm vilāyetini bérdi. (37b/62) "*Atlarına (atları için)* yem (otlak) olsun diye (ona) Harezm ilini verdi."

Sizler bu sözge ne aytur siz? (50a/519) “Sizler bu *söz için* (*söze mahsus*) ne dersiniz?”

Andın soñg añga Çonaḳ Ḥüseyin térler érdi. (51a/574) “Bundan sonra *onun için* (*ona has*) Çonak Hüseyin derlerdi.”

3.6. İsmi fiile “+dA / bulunma” ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, yüklemin bildirdiği hareketin yerini belirler. Bu ek, doğrudan “-dA” ekinin yerine kullanılır veya sadece anlam itibariyle “bulunma” ifadesi bildirir. Bu ekin “bulunma” fonksiyonu toplam 16 kelimede tespit edilmiştir:

ʿAḳl terāẕisiġa muvāzene ḳılıp maʿḳūlnı ḫaṭrımda kizlep nāmaʿḳūlnı ber-ṭaraf ḳılur érdim. (36b/32) “Akıl terazisinde (söylenenleri) tartıp kabul edilebilir (bilgileri) hafızamda saklayıp makul olmayanı bir tarafa bırakırdım.

Her kişi ṭarafġa baş köterdi. (54a/687) “Herkes her *yerde* isyan etti.”

Şibān Ḫānġa taʿalluḳ il-kün barı sañga yıġılsunlar. (59a/865) “Şiban Han’a ait tüm kavimler *sende* toplansınlar.”

3.7. İsmi fiile “amaç” ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile “amaç” ilgisiyle bağlanır. İncelenen metinde bu fonksiyon 15 kelimede tespit edilmiştir:

Salṭānatımġa dāʿiye boldı. (37a/40) “*Saltanatım için* duacı oldu.”

Aydılar: İyemiz ḫān yumuşıġa yiberip érdi. (46a/392) “Dediler: Sahibimiz (bizi) *hizmet etmek için* göndermişti.”

Ölerimizge sebeb bolup ḳıyāmetġa tegrü yaman atnı betiñge alma” tédi. (52b/631) “ ‘Bizim *ölmemiz için* sebep olup kıyamete kadar kötü adı yazma.’ dedi.”

3.8. İsmi fiile "+A karşı" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "-A karşı (olmak)" ilgisiyle bağlanır. Bu ekin "-A karşı" fonksiyonu toplam 13 kelime tespit edilmiştir:

Birbiriñ**ge** ẓulm-i ẕiyādelıḳ ḳılmaḳġa ḳoymaġaylar... (36a/9) "*Birbirlerine (karşı)* çok zulmetmesinler diye …"

İcen Ḫānnı nökerleri iyesi**ge** ʿaṣī bolup İcen Ḫānnı tamām oġlanları birle öltürüp érdi. (40a/144) "İçen Han'ın nökerleri (kendi) *efendilerine karşı* isyan edip İçen Han'ı bütün oğullarıyla birlikte öldürdüler."

Ve Urus Ḫān hem bu iller**ge** bisyār cefā ḳıla başladılar. (56a/754) "Ve Urus Han da bu illere *(illerdeki insanlara karşı)* büyük eziyet etmeye başladı."

3.9. İsmi (isme) "ilgi" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, kendisinden sonraki unsura "ilgi" ilişkisiyle bağlanır. Bu ekin "ilgi" bildirme fonksiyonu toplam 12 kelimede tespit edilmiştir:

" 'Ol sekiz kişiniñ her birisi miñ öy**ge** atam turur.' tér érdi." (42a/215) " 'O sekiz kişinin her biri bin *yurdun* (sahipleri olan) atalarımızdır.' derdi."

" 'Men ölgendin soñ añ**ga** ḫānlıḳ talaşur.' tép..." (45b/356) " ' Ben öldükten sonra *onun* hanlığına (başkaları) karışır.' deyip…"

Biz**ge** baş bola berseler, anıñ üstige yürisek. (58a/827) "*Bizim* başımız olabilse, onun üstüne yürürüz."

3.10. İsmi fiile "-In içine" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "bir şeyin içine (girmek)" ifadesiyle bağlanır. Bu ek bazı kullanımlarda sadece yönelme veya yaklaşma bildirmekle kalmaz bunun da ötesine geçerek "içine dâhil olmak" anlamını karşılar. İncelenen metinde bu anlamı karşılayan toplam 7 kelime tespit edilmiştir:

Bular yürüp tanūr**ġa** kirdi. (49a/487) "Bunlar yürüyüp *tandıra (tandırın içine)* girdi."

Su**ġa** tüşkende atdılar. (55a/732) "*Suya (suyun içine)* düştüğümde (bana ok) attılar."

3.11.İsmi fiile "birlikte, ile" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "ile, birlikte" ilgisiyle bağlanır. Bu ekin "vasıta, araç" fonksiyonu toplam 7 kelimede tespit edilmiştir:

Sordılar ki "Sizler ne kişiler turur, ne iş**ke** yüriyür siz, ne işke barur siz." (48b/467) "(Han) sordu ki "Sizler kimsiniz? *Ne işle* uğraşıyorsunuz? Şimdi hangi işi yapmak için geldiniz?""

Ammā ʿArab Oġlan**ġa** turup körüşdi. (59a/859) "Ama *Arap Oğlanla* devamlı görüştü."

3.12. İsmi fiile "sebep-sonuç" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime "-den dolayı, yüzünden" anlamı kazanarak fiile "sebep" ilgisi ile bağlanır. Bu ekin "sebep-sonuç" fonksiyonu toplam 4 kelimede tespit edilmiştir:

Men anıng̣ ḫānlıḳın**ġa** çıdar men tédi érse ḫānnıng̣ bu sözler**ge** köng̣li bozulup… (39a/118) "Ben onun *hanlığından dolayı* tahammül ederim dediğinde (Çengiz) Han'ın bu *sözlerinden dolayı* duygulanıp…"

3.13. İsmi fiile "arasında" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "arasında" ilgisiyle bağlanır. İncelenen metinde bu ek, iki örnekte "baḫşiş ḳıl-" bir örnekte de "üleşdür-" fiilleriyle birlikte kullanılmıştır:

Bu vilāyetlerni tört oġlı**ġa** baḫşiş ḳıldı. (37b/58) "Bu illeri *dört oğlu arasında* paylaştırdı."

Ḥān hem a͡ng̃a öçeşip altun termeni bozup Ḳazaḳlarınġa üleşdür boldı érse... (53b/657) "Han da ona kızıp altın temreni yıkıp (altınları ise) *Kazakları arasında paylaştırdığı* için…"

3.14. İsmi fiile "+çA" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime doğrudan "+çA" eki yerine kullanılarak fiile "olarak" ilgisiyle bağlanır ve yüklemi nitelik yönünden tamamlar. Oldukça önemli ve dikkat çekici olan bu fonksiyon sadece iki kelimede tespit edilmiştir:

İcen aydı, "Meni͡ng̃ sendin yaşġa uluġ ékenim rāst." (38a/71) "İçen dedi: 'Benim senden *yaşça* büyük olduğum doğrudur.'"

İcen hem yükünip aydı "Belī Ḫānım yaşġa uluġ ékenim rāst." (39a/113) "İçen de diz çökerek dedi: 'Evet, hanım. *Yaşça* büyük olduğum doğrudur.' "

3.15. İsmi fiile "arasına, içine" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "arasına, içine" ilgisiyle bağlanır. Bu ek iki örnekte de "ḳoş-" fiiliyle birlikte kullanılmıştır:

Ol otuz mi͡ng̃ kişiġe, a͡ng̃a yaḳın ayırdı͡ng̃, ol kişini yine leşker ḳoşup baḳmaġan vilāyetlerġa yibergil. (40a/154) "Ona yakın (olsun) diye ayırdığın 30 bin *askere (askerin arasına)* yine asker ekleyip, onu gidilmemiş illere gönder."

…otuz mi͡ng̃ kişiġe yine on mi͡ng̃ Ḳıyat Yuraldaynı ḳoşup Ḳırım Kefe vilāyetleriġa salġap yiberdi. (40a/156) "…*otuz bin kişiye (kişinin arasına)*, on bin Kıyat (ve) Yuralday katıp (onu) Kırım ve Kefe illerine gönderdi."

3.16. İsmi fiile "gibi" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "gibi" ilişkisiyle bağlanır. Bu ek, tespit edilen iki örnekte de aynı kelime grubu içinde kullanılmıştır:

Taḳı bir oġlan yigitni żaʿife ṣūretiġa yasap körsetdiler érse, körgeç żaʿifesi ḫātırınġa keldi. (44b/313) "Ve yiğit oğlanı kadın *görünüşüne* sokup (*kadın gibi* giydirip) (Hana) gösterdiklerinde, (Han) (onu) görünce eşi aklına geldi."

3.17. İsmi fiile "nazarında" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "nazarında, kabul ve anlayışına göre" ilişkisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Siznin͡ġ közin͡ġizge yaman körinür men tép, bu cihetdin ḳabūl ḳılmay men. (39a/116) "Sizin *gözünüzde* (sizin nazarınızda) kötü görüneceğim deyip bu yüzden (han olmayı) kabul etmeyeceğim."

3.18. İsmi fiile "+A göre" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "+A göre" ilişkisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

… İdil Deryāsıdaġı vilāyetlerni ḫan yosuḳına Sayın Ḫanġa bérdi. (39b/122) "İdil Nehrindeki illeri, Han *yasasına göre* Sayın Han'a verdi."

3.19. İsmi fiile "hakkında" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "hakkında" ifadesiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Sizler bu sözge ne aytur siz? (50a/519) "Sizler bu söze ne dersiniz?"

3.20. İsmi fiile "boyunca" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile zaman anlamını veren "boyunca" ilgisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Bir künlükke yaḳın bir kişinin͡g yanındın ḳalmas turur. (44b/320) "Bir gün *boyunca* kişinin yanından ayrılmaz."

3.21.İsmi fiile "olarak" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "olarak" ilgisiyle bağlanır. Fiildeki hareketin niteliğini bildiren bu ek sadece bir kelimede tespit edilmiştir:

Biz anın͡g ġarażını bilmeyin żāhirine ḥükm ḳılduk. (49b/514) "Biz onun amacını bilmeden *zahiren* hüküm kıldık."

3.22. İsmi fiile "+ArAk" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, fiile "+ArAk" ilgisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Taḳı bir emlek ayġırnı atnı yekip baş salıġġa ḳoyabérdiler. (54a/680) "Toy bir aygır, atı alıp (yollarda) *savrularak* gidiverdiler.

3.23. İsmi fiile "+dA / zaman" ilişkisi ile bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, doğrudan "+dA" eki yerine kullanılarak fiile "zaman" ilgisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Son͡gıġġa ḳayta ken͡geş étip atlanurnı ber-ṭaraf ḳıldı. (58a/830) "*Sonunda* dönüp istişare edip sefere çıkmaktan vazgeçti."

3.24. İsmi fiile "+dAn / nitelik" ilişkisiyle bağlar

Yönelme durum eki almış olan kelime, doğrudan "+dAn" eki yerine kullanılarak fiile "nitelik" ilgisiyle bağlanır. Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı sadece bir kelime tespit edilmiştir:

Köçlerin alnıġa salıp son͡gıdın yasap barur érdiler. (57a/793) "Teçhizatlarını *önden* götürüp arkadan bir tertipte gidiyorlardı."

Sonuç

İncelenen 16. yüzyıl Doğu Türkçesi metninde 401 yönelme durum ekinin cümle içinde 24 farklı fonksiyon ile kullanıldığı tespit edilmiştir. Cümlede sıklıkla "yer tamlayıcısı" bazen de "zarf tümleci" görevlerinde bulunan kelimelere dâhil olan yönelme durum eki, en çok yüklemin bildirdiği hareketten doğrudan etkilenen kişiyi temsil etme ve fiile muhatap ilgisiyle bağlanma fonksiyonuyla kullanılmıştır. İkinci olarak da fiildeki hareketin yerini ve yönünü karşıladığı fonksiyonu gelir. Bunun yanı sıra bazı temel ve yardımcı fiiller ve son çekim edatlarıyla birleşerek kelime grubu teşkilinde de etkin bir rol oynadığı görülür.

Türk dil bilgisi çalışmalarında genellikle ekler, şekillerinin karşılık geldiği birkaç görevi kadar incelenmekte ve şekil ile anlam ayırt edilmeksizin iç içe geçmiş durumda ele alınmaktadır. Herhangi bir ekin anlam ve görevleri incelenirken cümle içindeki kullanımına dikkat edilmeli ve kazandığı fonksiyonlar bu bağlamda değerlendirilmeye çalışılmalıdır. Aksi hâlde hem ekin geldiği kelimenin taşıdığı anlam hem de o kelimenin cümle içinde yüklendiği görev ne doğru bir şekilde tespit edilebilir ne de isabetli bir hükme varılabilir. İncelenen tarihî dönem metninde de yönelme durum ekinin Doğu Türkçesinde taşıdığı fonksiyonlarının oldukça çeşitli ve çok yönlü olduğu tespit edilmiştir. Bu çeşitliliğin göz önünde bulundurularak Türk dilinin tarihî ve çağdaş tüm metinlerinde sadece kelimelerin değil eklerin de kavram alanlarının incelenmesi, hem sentaks alanında hem de semantik alanda yapılacak pek çok çalışmaya katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Atabey, Neşe vd. (1976). *Sözcük Türleri I. Bölüm (Giriş, Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç*). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgegil, M. Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi,* Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).* (Terc.: Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.

Dilâçar, Agop (1971). "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi". *TDAY-Belleten*, 83-145.

Eckmann, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ediskun, Haydar (1985). *Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ediskun, Haydar (2009). *Türkçe Dilbilgisi.* Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem (2007). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Bayrak Yayınları.

Gabain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gencan, Tahir Nejat (1971). *Dilbilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (1997). *Harezm Türkçesi Grameri.* Ankara: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, Vecihe (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kafalı, Mustafa (1971). "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Rolleri ve Ehemmiyetleri". *Tarih Enstitüsü Dergisi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dilbilgisi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaağaç, Günay (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karamanoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kononov, Andrey Nikolayeviç (1956) *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, İnstitut vostokovedeniya.

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lübimov, Konstantin (1959) "Türkçede Kaç İsim Hâli Var?". *Türk Dili*. 8(96): 688- 690.

Sev, Gülsel (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Şafiği, Maksut vd. (2015). *Qazaq Jazbalarındağı Handar Şejiresi*. Almatı: Ğılım Baspası.

Timurtaş, F. Kadri (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yudin, Veniamin Petrovich (1992). *Ütemiş Hadji Çingiz-Name*. (Haz.: G. Baranov, İndeks: M.H. Abuseitova). Alma-Ata: Kazakistan Bilim Akademiyası.

ESKİ TÜRKLERDE ASKERLİK

Emrah BOZOK*

Yaşam Şekli ve Askerlik

İnsanoğlunun hayatını idame ettirme çabası, onun yaşadığı coğrafyasıyla bütünleşmesine bakılarak anlaşılır. Türkler, bulundukları coğrafya gereği zor bir iklime sahip, bozkır olarak adlandırılan bir sahayı sahiplenmişlerdir. İklim şartlarının zorlayıcı, besin kaynaklarının ve bitki örtüsünün zayıf olduğu bir bölgede hayatta kalmak ve somut kültür ürünleri ortaya koymak her toplumun harcı olmayan bir durumdur. Hatta çoğu araştırmacı, bölgede hayatta kalmanın, maddi kültür ürünü vermekten daha büyük bir başarı olduğunu ileri sürmüştür (Taşağıl, 2019: 29).

Türklerin oluşturduğu bozkır kültür kuşağının sınırları çağlara göre değişkenlik gösterse de ana saha Avrasya olarak tanımlanmaktadır. Çevresi tarım kültür kuşağıyla çevrili bir alanın ortasında yer alan Avrasya, tarımdan ziyade hayvancılık yapmaya elverişlidir. Dolayısıyla hayvancılık temeline dayanan bir ekonomide tarımsal ürün ihtiyacının ikame edilmesi adına, komşularla ilişki içinde olunması sosyal ve kültürel ihtiyaçtan ziyade bir zaruret hâlidir. İpek Yolu gibi ticaret unsurunun da bir gelir kaynağı yaratması, bölgede ilişkileri kaçınılmaz hâle getirmiştir. Küçükbaşta koyun, keçi; büyükbaşta at, sığır ve deve sürüleri şeklinde oluşan hayvan kaynaklı beslenme ekonomisi bu geçim kaynaklarının bakımı ve beslenmesini sağlamak için geniş otlak alanlara olan ihtiyacı da beraberinde getiriyordu.

Bozkır gibi zor bir coğrafya geniş otlakların nöbetleşe kullanımını zorunlu kıldığından yaylak ve kışlak denilen yaşam sitili bu zaruriyetlerin mecbur bıraktığı bir yaşam tarzını Türk insanına dayatıyordu. Ancak bu

* Doç. Dr., Millî Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu Dekanlığı Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ankara/Türkiye, ebozok@kho.msu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5369-7487.

tam anlamıyla yeri yurdu olmayan bir göçebelik değildir. Belli sınırlar içerisinde yazın serin ve otlak, kışın da sıcak ve besin kaynağına elverişli yerler arasında her yıl yaşanan bir döngü şeklindedir. Taryat Yazıtı'nda geçen şu ifadeler bu yaşam şekline dair açık bilgiler ihtiva etmektedir: *Ötüken ili Tegres ili ikin ara ılagım tarıglagım sekiz Selenge Orkun Tugla Sewin Teledü Karaga Burgu ol yerimin suwumun konur köçür ben* (Tar B 4) "Ötüken iliyle Terges ili, ikisinin arasında (yer alan) ova (ve) tarlalarım; sekiz (kollu) Selenge, Orhun, Tula, Sevin, Teledü, Karaga, Burgudur. (Bana ait bu) topraklarımın (arasında) konar göçerim.". Yazıtta geçen Ötüken ve Tegres illeri arasında yani sınırları belli bir alanda konup göçüldüğü açıkça belirtilmiştir.

Bozkırda geliştirilen ilişki tarzı bazen dostane çerçevede olduğu gibi bazen de sınırlı imkânların paylaşılması için güç kullanmayı gerekli kılmıştır. Bozkır gibi yaşayışı zor bir alanda hayatını idame ettirmeyi başaran Türkler, bu coğrafyanın kendilerine zorunlu kıldığı güçlü olma, dayanıklılık ve mücadele iradesini savaş meydanlarında kullanmak ve rakiplerine karşı gündelik hayatlarını zorlaştıran koşulların doğal kazanımlarını lehlerinde kullanmayı fevkalade bir şekilde başararak bölgede hâkimiyetlerini sağlamışlardır. Normal zamanlarda hayatlarını zorlaştıran koşullar, olağandışı bir durum olan savaş sırasında bir kazanım olarak karşılarına çıkar.

Savaş ekonomisi diyebileceğimiz bir ekonomik yapının da Türk yurtlarında varlığı söz konusudur. Yazıtlarda gördüğümüz savaş sonucu alınan ganimet ve tazminatların Türklerin hayatlarını idame ettirirken ya üretmedikleri ya da bölgede bulunmayan araç veya ürünler olduğunu söyleyebiliriz. Yazıtlarda geçen *altun kümüş işgiti kutay bungsuz anca birür* (KT G 5; BK K 3) "altın, gümüş (ve) ipeği, sıkıntısız öylece (varılan anlaşmaya göre) veriyor"; *bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti* (KT K 12) "on bin (er), ipek, altın, gümüş (anlaşmaya göre) eksiksiz getirdi"; *kokılık öş altun kümüş kergeksiz kelürti* (BK G 11) "kokuluk, altın, gümüş (anlaşmaya göre) eksiksiz getirdi"; *sarıg altun ürüng kümüş kız koduz eğri tebi agı bungsuz kelürti* (T II G 4) "sarı altın, beyaz gümüş, kız kadın, hörgüçlü deve (ve) ipek(leri) (anlaşmaya göre) sıkıntısız getirdi" ifadeleri bize savaş sonucu elde edilen tazminatların değerli madenlerden, gündelik kullanım malzemelerinden, ihtiyaç duyulan hizmetkâr ve binek veya ulaşım hayvanlarından oluştuğunu gösterir açık delillerdir.

Rásonyi'nin XI. yüzyılda Arap müellif İbn Hassul'un Türklere dair yazdığı risaleye dayanarak verdiği kayıt yaşam şeklini özetlemesi bakımından önemlidir:

> Bütün kavimler arasında şecaat, cesaret bakımından Türklerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiç biri yoktur. Cenab-ı Hak onları arslan sıfatında yarattı. Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere de alışıktırlar. Zaruret hâlinde, pek aza kanaat getirerek gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerin başbuğu bölgenin emiri olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka bir şey düşünmez! (1971: 63-64).

Askerî Yapı ve Teşkilatlanma

Türklerin bozkırda kurdukları devletin hakanı ve onun yanında şad ile yabguyla beraber devleti idare ettiği bilinmektedir. Yaşamı da yaylak ve kışlak olarak ikili şekilde idame ettiren Türklerin ordu teşkilatlanması da bu minvalde ikili düzendedir. Ana ordu, yaya(*yadag*) ve atlı(*atlıg*) birlikler olmak üzere ikili teşkilatlandırılmıştır.

Ordu-millet kavramı, bozkır kültürünün Türk'ün yaşam şekliyle harmanlanmış bir sitili olduğunu söyleyebiliriz. Savaşçılar aileleriyle savaşa yakın bir yere konumlanır ve savaşan erkeğe kadını ve çocukları da destek olur. Topyekûn savaş halinde olan Türk halkı, ordu ve halk bütünleşmesini sağlar.

Dünya askerî düzenine Metehan (M.Ö. 209) zamanından itibaren girdiği kabul edilen onluk sistem, Türklerin hem sistemli teşkilatlanmasını hem de dirlik ve düzenini yansıtması bakımından önemlidir. Sevk ve idarenin sistemli ve disiplinli yürütülmesi, bir ordu düzeninde en önemli ayrıntıdır. 1/er, 10/onbaşı, 100/yüzbaşı, 1000/binbaşı, 10.000/tümenbaşı şeklindeki onluk düzen, her onluğun başında bir komutanın olması ve bugün dahi modern dünya ordularında kullanılan askerî rütbe tayininde temel unsurdur. Türk ordusunun sistemli teşkilat yapısı, daimî olması, ücretli askerlerden oluşmaması ve ağırlıklı kısmının süvari birliklerinden teşkili onu rakiplerine üstün kılan yapısal etkenlerdir.

Kutadgu Bilig'de düzenli ve tanzim edilmiş bir ordunun koordineli hareket etmesi gerektiği, askerin ne önde ne arkada kalması gerektiği (KB 2344, KB 2345), *yezek* "öncü birlik"lerin (KB 2342, KB 2349) ve *tutgak* "keşif kolu"nun (KB 2342) bulundurulması ve savaş sırasında veya öncesinde *tıl ıçgın-* (KB 2350), *tıl al-* (KB 2351) "haber (istihbarat) elde etmek" gerektiği vurgulanır. Bu durum, hem savaş sırasında hem de savaş öncesinde dahi Türk askerî yapısında belli bir sistemin varlığını kanıtlar.

Yazıtlarda *kışla-* ifadesi birkaç defa geçer: *Amga Korgan kışlap yazınga oguzgaru sü taşıkdımız* (KT K 8) "*Amga Korgan* kışlasında kışlayıp yaz gelince Oğuzlar tarafına ordu çıkardık.", *Amgı Korgan kışladukda yut boltı yazınga oguz tapa süledim* (BK D 31) "Amgı Korgan kışlasında kışı geçirdiğimizde yut hastalığı yaşandı, yazında Oğuz'a doğru asker yürüttüm.", *anta yana tüşdüm Ötüken irin kışladım yagıda boşuna boşunuldum* (ŞU D 7) "Oradan geri döndüm. Ötüken'de (kuzeyinde) kışladım, düşmandan kurtulup rahatladım.". *Kışla-* eyleminden türetilen *kışlag* sözü, kışın geçirildiği yer anlamıyla kullanılmıştır. Orta Türkçe döneminde çok heceli kelimelerin sonundaki /g/ sesinin düşmesiyle *kışla* kavramı ortaya çıkmış ve günümüzde askerlerin toplu olarak barındıkları yapılar bütünü bir de koyun ve keçi sürülerinin geceledeği veya kışın barındığı kapalı ağıl (TS, 2011: 1427) anlamlarını karşılar hâle gelmiştir. Ayrıca ifadelerde geçen *Amga Korgan kışlap yazınga oguzgaru sü taşıkdımız* (KT K 8), *Amgı Korgan kışladukda yut boltı yazınga oguz tapa süledim* (BK D 31) "Amga Korgan'da kışlayıp/kışladıktan sonra yazın da Oğuz(lar) taraf(ın)a (doğru ordu) sevk ettim." ifadesinden eski Türklerin askerî harekâtlarında belli bir zaman dilimini de gözettiklerini görmekteyiz. Yine yazıtlarda birkaç yerde geçen *uda bas-, uka bas-, usın süngügün aç-* ifadeleri de zaman planlaması bakımından yazıtlar döneminde yazın ya da ilkbaharda sabaha karşı harekâtların yapıldığı kaydını da göstermektedir.

DLT'de savaşı tasvir eden bir şiirde, birbirlerine sırt vererek güç toplayan askerlerin ölüme aldırmadan ok attıkları betimleniyor: *Alplar arıg alkışur / Küç bir kılıp arkaşur / Bir bir üze alkaşur / Eḍgermeḍip ok atar* "Savaşı tasvir ederek diyor ki: Kahramanlar birbirlerini yok ediyorlar. Birbirlerine sırt vererek güçlerini topladılar. Yardım maksadıyla birbirlerini övüyorlar. Her biri ölüme aldırmadan ok atıyor." (DLT, 2014: 110-111). Savaşta gözü pek davranan böyle askerler için Kutadgu Bilig'de *tuzı etmeki hem aşı king kerek / atı ton tolumı angar teng kerek* (KB 2317) beytinde

harpçinin tuzu ekmeği ve yemeği bol; atı, elbisesi ve silahı da buna denk olmalı şeklinde hükümdara tavsiyelerde bulunulur.

Kaşgarlı Mahmud, DLT'de *ay bitigi* "askerin isimlerinin ve erzakının kaydedildiği defterin adı" (DLT, 2014: 18) ve *anıng atı aydın yoḍuldı* "onun adı sultanın divanından silindi" (DLT, 2014: 381) şeklinde verdiği kayıtların varlığı, bize Türk askerinin erzaklarına varıncaya kadar kayıt altına alındığını gösteren açık delillerdir.

Günümüzde vatan hizmeti olarak görülen askerliğin köklerini nereden aldığı bilinmemektedir. Eldeki veriler ışığında bu anlayışı temellendiren en eski örnek *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*'nda bizzat Oğuz Kağan tarafından zikredilen sözlerde görülebilir. Askerliğin Türk inanışında Tanrı'ya bir borç olduğunu destan devri sözlü ürünlerinden Oğuz Kağan Destanı'nda geçen Kağan'ın evlatlarına nasihatleriyle biten şu cümlelerinde görebiliriz:

> *Oguz Kagan ogullarıga yurtın üleştürüp birdi takı tedi kim ay ogullar köp men aşdum uruşgular köp men kördüm cıda bile köp ok atdum aygır birle köp yörüdüm duşmanlarnı ıglagurdum dostlarumnı men külgürdüm* ***kök tengrige men ötedim*** *senlerge bire men yurtum tep tedi.* (OKD 42) "Oğuz Kağan ülkesini oğulları arasında paylaştırdı ve (onlara) 'Ey oğullar(ım), ben çok yaşlandım, çok savaş gördüm, mızrak ile çok ok attım, at ile çok yürüdüm, düşmanlarımı ağlattım, dostlarımı güldürdüm. **Tanrıya (borcumu) ödedim.** Yurdumu size veriyorum' dedi." (Ağca, 2019: 147)

Türkler ve Silah

Oğuz Kağan Destanı'nda madeni silahların vurgusu yapılır: *bugu yidi adug yidi cıdam öltürdi temür bolsa kıyatnı şungkar yidi ya okum öltürdi yil bolsa tep tedi kitdi* (OKD 5-6) En eski sözlü kültür ürünü olarak varlığını sürüdürmüş ve yazıya geçirilmiş bir eser olarak Türk'ün efsanevi bir karakterinin tasvirinde madenî silah bilgisinin yansıması kayda değer bir veridir.

Ergenekon (Anadolu'da da Ergene ve Ergani yer adlandırmaları) adı verilen destanın ana teması olan demir dağı eritme motifi, bu bölgenin ve Ergenekon adının ortak noktası değerli maden yatağı olduğu gerçeğidir.

Anadolu coğrafyası düşünüldüğünde Türklerin yurt edinme tecrübeleri, Bozkır coğrafyasından sonra tarım havzası ve maden yataklarıyla ticaret yolları üzerinde olan jeopolitik öneme haiz yerin olması da hem tarihî bir gerçek hem de coğrafya kader ilişkisini delillendiren bir örnek durumundadır. Herkesin gözünün üzerinde olduğu değerli bir yere sahip olmak da dolaylı olarak güvenlik önlemleri ve savunma bakımından güçlü bir ordu ve asker gücünü de beraberinde getirmektedir.

Kaşgarlı Mahmud, *kuş kanatın er atın* kaydıyla nasıl ki kuş kanadıyla muradına ererse er de atıyla muradına erer açıklamasında bulunur (DLT, 2014: 14). Atı evcilleştirme ve kendi hizmetinde kullanma becerisi Türk kültürünün ortak dünya mirasına katkılarından biridir. Atın hem bir ulaşım hem de tekerlekli araba bağlanarak lojistik (at arabası) aracı olarak kullanılması, savaş meydanlarında Türklere, rakiplerine göre üstünlük sağlamıştır. Çöl kültüründe nasıl deve uyumlu bir araç ise bozkırda da at güç, hız ve hareket kabiliyetiyle Türk savaşçısının yâreni olmuştur. Türkler, bozkırda atı kullandıkları gibi çöller de deveyi kullanmışlardır. Osmanlı ordusunda *hecinli süvari* adıyla bilinen birliklerde *hecin* "deve" kullanıldığı da bilinmektedir.

Yazıtlarda Köl Tigin'in savaş sırasındaki durumunun anlatıldığı bir bölümde *üçünç Yigen Silig Beging kedimlig torug at binip tegdi ol at anta ölti yarıkınta yalmasınta yüz artuk okın urtı yüzinge başınga bir tegürmedi* (KT D 33) "Üçüncü olarak *Yigen Silig Beg*'in zırhlı doru atına binip (düşmana) saldırdı. O at (da) orada öldü. (Köl Tigin'in) zırhından ve giyiminden yüzden fazla ok isabet etti (buna rağmen zırhları) yüzüne, başına bir ok temas ettirmedi." ifadelerine yer verilir. İfadelerde atlı birlikle savaşıldığını, hem atın (*kedimlig*) hem de savaşçının (yarık) zırhlı olduğunu, üzerinde savaş giyiminin (*yalma/yelme*) olduğunu, Köl Tigin'in bu ifadelerden daha evvel iki namlı atı da heder ederek nasıl düşman üzerine saldırdığını yazıtlardan net bir şekilde görebiliyoruz. Kaldı ki, Bilge Kağan bu pasajın devamında *tedükin Türk begler kop bilir siz* (KT D 34) "(Onun düşmana nasıl) saldırdığını Türk beyleri, çokça bilirsiniz!" sözleriyle kardeşi Köl Tigin'in savaşçı olarak başarısını hem de gözü pek bir asker oluşunu tasdik etmektedir.

Yazıtlarda geçen *tügünlüg at* "(kuyruğu) düğümlü at" kavramı, bizce sembolik savaş dilinin veya savaş meydanında birbirini tanıma adına

geliştirilen gizli anlaşma dilinin yansımasıdır. Tunyukuk Türk milleti için yaptıklarını anlatırken *Türk bodun ara yaraklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim* (T II D 4) "Türk milletinin içinde silahlı düşmanları gezdirmedim, kuyruğu düğümlü atlarını koşturmadım." ifadesine yer vermiştir. DLT'de de bu duruma benzer bir örnek bulunur: *alp er atın çermetti* "*Kahraman adam atının kuyruğunu ipekle ördürdü. Bu kahramanların alametlerindendir*." (DLT, 2014: 341). Kaşgarlı Mahmud'un bu ifadenin açıklamasında yer verdiği kahramanlık alameti olarak görülmesi ne kadar değerliyse de savaşçı atlarının da mücadeleden evvel bir hazırlığa tabi tutulduğunu bilgisini de açığa çıkarır. Atın kuyruğunun düğümlenmesi işinin başka birisi tarafından yapıldığını, bizzat bu işle meşgul olan kişilerin olduğunu da örnekteki ettirgen eylem yapısından görebiliriz. Kuyruğu düğümlü at, savaşmak üzere hazırlanmış atı kastetmektedir. Kaşgarlı'nın açık bir şekilde belirttiğine göre bunun bizzat kahramanlık alameti olması değerli bir bilgidir. Hem zırhlı at hem de kuyruğu düğümlü at ifadeleri, savaş meydanlarında Türk askerinin mukavemetini yansıtırken aynı zamanda hızlı ve hareketli olmasına da imkân vermiştir. Atın ipekle örülmüş düğümlü kuyruğunun olması da bu durumun bir ritüel olarak gelenekleştiğine açık delillerden biridir.

Savaş âdeti olarak atın kuyruğunun bağlanması veya ipekli ile ördürülmesinin yanında Kaşgarlı *humaru* (< *kumaru*) sözü ile "mallardan hatıra olanı Türk büyüklerinden biri öldüğünde onun adına mallarından hatıra olarak hükümdar için bir parça ayrılmasına denir. Bu hatıra aynı zamanda sefere çıkan birinin akrabalarına kendisini hatırlamaları için bıraktığı bir şey için de geçerlidir" (DLT, 2014: 193) şeklinde bir açıklamayla durumu ifade eder.

Savaş araç ve gereçlerinin bazen şiirde ok ve süngü ile kirpik, yay ile kaş gibi sevgilinin güzellik unsurlarını betimlediği bazen de okun, yayın ve süngünün Türklerin alfabelerine de yansıdığını ve bu sayede alfabenin ve şiirlerin yerli ve millî olduğunu da kanıtlayan bir durumdan bahsedilebilir. Kutadgu Bilig'de *yagıçı yaragçı kişi ol tuçı / yagı sançguçı hem yetürgen uçı* (KB 2316) beytinde harpçi (*yagıçı yaragçı*) yanında her daim silah taşıyan kişi olarak tanımlanır. Bu durum aslında Türklerin gündelik hayatlarında dahi yanlarından pek ayırmadıkları korunma ve saldırı teçhizatlarına sanat dilinde yer verecek kadar bağlı olduklarının da göstergesidir.

İskit/Saka dönemine tarihlendirilen Esik Kurganı'ndan çıkarılan Altın Elbiseli Adam, kıyafetlerindeki asalet ve zarafetle devrinin bütün ihtişamını yansıtmaktadır. Ceketi/gömleği, çizmesi ve başlığıyla Türk bir şehzadeye/hakana ait olduğu düşünülen som altından tasarlanmış elbise, devrin sanat anlayışını yansıtması bakımından son derece önemli bir arkeolojik buluntudur. Elbisenin pantolon ve ceket/gömlek ikilisinden oluşması, ceketin önden birleşen iliklerinin olması ve belden kemerli oluşu hem bir sanat eseri olması hem de Türk savaşçısının genel hatlarını da ortaya koyması bakımından ayrı ayrı değerlidir.

Oğuz Kağan'ın Canavarı öldürdüğü sahnenin anlatıldığı bölümde Türk'ün yanında taşıdığı pusatlarını göstermesi bakımından kayda değerdir: *Oguz Kagan bir iris kagas kişi irdi. Bu kıyatnı avlamak tiledi. Künlerde bir kün avga çıkdı. Cıda birle ya ok birle takı kılıç birle kalkan birle atladı, bir bugu aldı.* (OKD 3-4) "Oğuz Kağan (ise) cesur bir kişiydi. Bu canavarı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı ile, yay (ve) ok ile, kılıç ile, kalkan ile hücum etti; bir erkek geyik avladı." (Ağca, 2019: 69-71). Yine Oğuz Kağan'ın canavarı öldürdüğü sahne de şöyle tasvir edilir:

> *Kıyat kelip başı birle Oguz kalkanın urdı Oguz cıda birle kıyatnıng başın urdı anı öltürdi kılıç birle başın kesdi aldı ketdi kine kelip kördi kim bir şungkar kıyat içegüsin yimekde turur ya birle ok birle şungkarnı öltürdi başın kesdi ... bugu yidi adug yidi cıdam öltürdi temür bolsa kıyatnı şungkar yidi ya okum öltürdi yil bolsa tep tedi kitdi.* (OKD 5-6) "Canavar gelip kafası ile Oğuz (Kağanın) kalkanına vurdu. Oğuz (Kağan da) kargı ile gergedanın başına vurdu (ve) onu öldürdü. Kılıç ile başını kesti, alıp gitti. Tekrar (oraya) geldiğinde bir doğanın canavarın bağırsaklarını yemekte olduğunu gördü. Yay ile, ok ile doğanı öldürdü (ve onun) başını kesti. … (Canavar) geyiği yedi, ayı(yı) yedi, kargım demir (gibi) olmalı (ki onu) öldürdü. Doğan, canavarı yedi; yay ve okum rüzgâr (gibi) olmalı (ki onu) öldürdü, dedi, [gitti.]" (Ağca, 2019: 74-75).

İfadelerde geçen *kılıç, kalkan, cıda, ok, ya*(yay) gibi savaş araçlarıyla *cıdam temür bolsa* ve *ya okum öltürdi yil bolsa* sözleri bize madenî savaş aletlerinin kullanılmasının yanında bu madenlerin sahip olduğu özelliklerin de ince ayrıntılarıyla bilindiğini göstermektedir. Çünkü kargı ucunun demir

madeninden olması mukavemet açısından artı sağlasa da ağırlık yönünden okun ucunda kullanılmaması gerektiği bilinmektedir. Çünkü *ya okum (onu) öltürdi yil bolsa* sözlerindeki hava, rüzgâr, yel anlamlarını karşılayan yüzey yapıdaki *yil* kavramı, derin yapıda hafifliği ve uzağa gitmeyi de ifade etmektedir. Bu durum ve arkeolojik kazılarda bölgede bulunan tunç, bronz ve bakır temrenler Türklerin ok uçlarında demirden ziyade daha az yoğunluğa ve ağırlığa sahip madenleri tercih ettiklerini ve bu bilgiyle hareket ettiklerini, edebi eserlerine kadar bu bilgilerini yansıttıklarını göstermektedir.

Çin Seddi'nden başlayarak Macaristan'a kadar geniş bir sahaya yayılmış olan tasvirî dikilitaşlar (balbal, taş baba, sımtaş vb.) bulunmaktadır. Bunlar adeta Türk'ün şehadet parmakları gibi topraktan çıkmış bir şekilde tarihin ve Türk askerinin kadim tasvirleri olarak tarihe şahitlik etmektedir. Tasvirî askerlerin, toprak askerlerden (Tarrakota'lardan) daha büyük ve Türk üretimi olduğunu sağ elinde duran ant kadehi ve sol elindeki kemerli kılıcından da anlayabiliriz.

Oğuz Kağan Destanında geçen (Oğuz Kağan) *kine bir adug aldı, altunlug bilbagı birle yıgaçka bagladı kitdi* (OKD 4, 6-7) "(Oğuz Kağan) yine bir ayı(yı) avladı. (Onu) altın[lı] kemer[i] ile ağaca bağladı [ve gitti]" (Ağca, 2019: 71) ifadesi Kağanın altın kemer bağladığını da kanıtlamaktadır. DLT'de kemer bağlamak anlamında *kurşa-* (DLT, 2014: 307, 469) eylemi geçer ve bu eylemden *kurşag* "kuşak" (DLT, 2014: 203) adı dahi türetilmiştir. Bu bağlamda *kurşag* "kuşakla kuşanma" (DLT, 2014: 203), *kurşan-* "kemer kuşanmak" (DLT, 2014: 306-307), *kurşat-* "kuşanmayı emretmek, kemer kuşatmak" (DLT, 2014: 338) eylemleri de kayıtlıdır.

Kurşag kelimesinin kökü *kur* adı olmalıdır. Çünkü Kaşgarlı *kur* adını "kuşak, kemer" (DLT, 2014: 142, 193, 306, 307, 338, 383, 475) anlamıyla verdiği gibi "mertebe, rütbe" (DLT, 2014: 141) olarak da kaydetmiştir. Hatta *kurdaş-* eylemi, "aynı mertebede/rütbede olmak" anlamıyla *ol beg birle kurdaşdı* "o, bey vb. ile aynı mertebede oturdu" (DLT, 2014: 296) şeklinde DLT'de kayıt altına alınmıştır. O hâlde *kur* sözünün kuşak, kemer temel anlamı yanında bu kemeri takan kişinin askerî bir kimliği de olduğunu söylemek veya kemere göre bir sınıf ayrımı gözetildiğini de düşünmek mümkündür. Bu bağlamdan hareketle Anadolu'da geleneksel

güreş müsabakalarında yıllardır ödül ve nam olarak verilen altın kemer uygulaması ve gelinlik kızlara ziynet olarak takılan altın kemer köklü bir geleneğin belli izleri olarak günümüzde de yaşamaktadır. Günümüzde Türk Silahlı Kuvvetlerinde bu geleneğin hâlâ yaşatıldığını söylemek mümkündür. Meç töreni[1] veya meç kuşanma olarak bilinen ant içme ve meç kuşanma kutlamasında kılıcıyla birlikte Türk ordusunda subay olacak Harbiyelilere törenle giydirilen üzeri sarı tokalı deri/kumaş kemer bel bağı; kadim Türk askerî geleneğinin bir tezahürü olarak günümüzde sembolik değeriyle varlığını sürdürdüğünün bir kanıtıdır. Hem Altın elbiseli adam hem de altın kemer motifi, günümüzde Türk ordusunun tören kıyafetlerinde hem rütbe göstergesi olarak yıldızın hem de Türk askerî üniformasındaki diğer takıların altın sarısı renkte olmasını açıklamaktadır. Ayrıca hem balballar hem de yeniçeri kıyafetindeki kemer ve kuşak, Cumhuriyet döneminde tasarlanan üniformanın sanılanın aksine İngilizlerden alınmadığını da ortaya koymaktadır.

Askerlikle İlgili Bazı Terimler

Türklerde askerî kavram ve unvanların çokça kullanıldığı yazıtlarda sübuta ermiş bir konudur (Gömeç, 2002; Eker, 2007; Turan, 2018). Çünkü bozkır yaşamı ve askerlik sistemi, insanları her daim savaşa hazır olmaya ve kahraman ruhu taşımaya mecbur bırakmaktadır. Arkeolojik kazılarda elde edilen temrenlerde ucu simetrik delikli olarak yer alan mevcut oklar, namıdiğer ıslıklı ok; kullanılan malzeme ve teknik haricinde günümüzde asimetrik savaş yöntemlerinden biri olan psikolojik harbin de çok erken zamanlarda Türkler tarafından kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı ordusunda somut halini de gördüğümüz dünyanın ilk askerî bandosu da olan mehter, savaş sırasında askere ritim ve moral verirken düşman askeri ve kuşatma altındaki birliklere de korku veren ve kaygılanmalarını sağlayan psikolojik bir unsurdur. Kuşatma altındaki bir yerin karşısında ön saftaki birliklerin ateş yaktırılarak gecenin karanlığındaki görüntüsü dahi kalelerle

[1] Kara Harp Okulu'na alınan öğrenciler, birinci sınıf eğitim ve öğretimine başlamadan önce, yaklaşık beş hafta Atış ve Tatbikat Bölgesinde (Menteş / İZMİR) intibak eğitimine tâbi tutulurlar. Bu sürecin sonunda başarılı olan Harbiyeli adayları "Askerlik ve Harbiyeli Şeref" yeminlerini yaparak, Harbiyeli olurlar. Harbiyenin ve Harbiyelinin simgesi olan meç, Harbiyeli adayının, Harbiyeli sıfatını kazandığı ATAT'daki yemin töreni esnasında giydirilen belden bağlanan yaldızlı bir kayışla birlikte kını olan düz, ince kılıçtır.

çevrili surların ardında savunma hattında bekleyen askerler için görsel bir harp taktiğidir. Türk askerinin günümüze ulaşan bu gibi özellikleri, teşkilatlanma yapısı, disiplini, rütbe ve birlik adları bu kavram alnına giren söz varlığının da aynı oranda geniş ve çeşitli olmasına yol açmıştır.

Askerî rütbe adları *sü* "asker, ordu", *sübaşı* "ordunun komutanı", *sübay* "subay", *çabış* "çavuş", yüzbaşı, binbaşı vb. şeklinde Metehan'dan itibaren uygulanan onluk sisteme göre şekillenmiştir. Askerî düzenin belli bir disiplin, kural ve sıra içermesi temel durumlarından biri olup sıra, düzen anlamını karşılayan *çerig* sözü de aynı zamanda parça bütün ilişkisiyle "asker" anlamını da karşılamıştır.

Eski Türkçe'de vurmak anlamını karşılayan *ur-* eyleminden *uruş* "savaş", *urug* "dövüş" ve *urungu* "savaşçı" sözleri; vurulan yerden veya nesneden yansıma *tok* sesinden tokı- eylemi ve oradan da *tokuş* "savaş" sözü; yine savaş araç gereçlerinden biri olan *süngü* ile ilişkili olan *süngüş* "savaş, muharebe" adı; "düşman" anlamını karşılayan *yagı* sözünden de *yagıladaçı* "mücadeleci, savaşçı", *yagıçı yaragçı* "savaşçı, harpçi" vb. türetmeler kullanılmıştır.

Askerî yapının teşkilatlı ve düzenli olması Türk ordusunun ana güç unsurlarından biridir. Bu teşkilatlanma içerisinde ordunun da belli kolları ve organize yapıları bulunması tabii bir durumdur: *yézek* "öncü asker", *tutgak* "keşif kolu", *yelme* "iz süren", *keşşaf* "öncü", *yorçu* "kılavuz", *yirçi/yirtçi* "rehber, kılavuz, yön gösteren"; *til almak* ve *tıl ıçgınmak* "haber(istihbarat) elde etmek", *tıngçı* "haberci", *körüg* "casus", *kır yagı* "gizli düşman", *tutug/tutgun* "tutsak, esir" vb. sözleri, Türk ordusunun hem savaş öncesi hem de savaş sırası ve sonrasında teşkilatlı yapısını yansıtmaktadır. Ayrıca bu söz varlığı erken dönemde Türk askerinin mücadeleden evvel olası gelişmeleri, haber alma ve istihbarat olanaklarını da kullandıklarını gösteren açık delillerden birkaçıdır.

Türklerde ilkbahar ve yaz aylarında ve özellikle de sabahın erken saatlerinde, düşmanın uykusunun en ağır olduğu zaman diliminde harekât yapılması yazıtlara yansıyan durumlarından biridir. Bu durumu; *basıg* "gece baskını yapılacak yer", *ılgar/yılgar* "baskın, hücum, akın, atlı hücum", *akıncı* "akıncı, gece düşman basan asker", *uda bas-, uka bas-* "uykuda bas-/uykuya bas-", *usın süngügün aç-* "uykusunu süngüyle aç-" vb. söz varlığı da doğrular.

Kahraman, yiğit anlamına gelen *alp, sökmen, yigit, alpagut, uragut* vb. unvanların varlığı yanında doğada gücü kuvveti, mücadelesi ve hızlı, atik ve çevik özellikleriyle ünlenen çeşitli hayvan adlarının figüratif dil kullanımıyla bazı unvanları oluşturulduğu da görülür: *böri* "kurt"; *arslan, böbür, tonga* "aslan, kaplan"; *togan, tugrul, çagrı* "kuş, doğan, tavşancıl" vb.

Yazıtlarda geçen *Tengri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş* (KT D 12, BK D 11) "Tanrı güç bahşettiğinden kağan babamın askerleri kurt gibiymiş, düşmanıysa koyun gibiymiş." ifadelerinde Türk askerini kurda benzeten Bilge Kağan için düşmanı temsil eden figür ise kurdun avı olan koyundur.

Sonuç

Eski dönemlerde savaşın paradigmasını değiştiren iki unsur olarak maden ve at kavramlarını söyleyebiliriz. Çünkü madenleri tanıma ve edebi eserlerine yansıyacak şekilde bunları hem teçhizat hem de sanat eseri olabilecek şekilde kullanabilmeleri, silah üretimi bakımından rakiplerine üstünlük sağladığı gibi atın evcilleştirilmesi de sağladığı gücün yanında hız ve hareket desteği anlamına gelmektedir. Bugünün koşullarında nasıl karadan ve havadan mobilize ateş destek vasıtaları savaşların kaderini değiştiriyorsa o dönemde de mukavemeti ve etki gücü yüksek madenî silahlara sahip olmak ve sahip olunan bu teknolojiyi hareketli ve süratli bir araçla birlikte kullanabilmek askerî anlamda hiç kuşkusuz bir üstünlük vesilesidir.

Maden bilgisi ve atın evcilleştirilmesiyle sağlanan teknik üstünlük, beşerî insan gücü olmadan bir değer ifade etmemektedir. Dolayısıyla sahip olduğunuz bu üstünlüğü, en etkin biçimde kullanarak elde edeceğiniz caydırıcılık ve saygınlık bu iki aracı kullanacak yetişmiş insan gücünüzle tekâmüle erecektir.

Türk savaşçısının bozkır yaşam tarzını özetleyen kültürünü, onun kendine seçtiği çeşitli hayvan figürlerinde de görmek mümkündür. Dilin kullanımı ve edebi eserlerine yansımış şekilleri, bugünden geriye doğru kıymetli izleri takip edip yorumlamak, atalarını daha iyi tanıyarak ve geçmişi idrak ederek yeni bir gelecek tayin etmesinde Türk gençlerine yol gösteren bilgiler sunacaktır.

Kısaltmalar

B → Batı Yüzü

BK → Bilge Kağan Yazıtı

D → Doğu Yüzü

DLT → Dîvânu Lugâti't-Türk

G → Güney yüzü

K → Kuzey Yüzü

KB → Kutadgu Bilig

KT → Köl Tigin Yazıtı

OKD → Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı

T → Tunyukuk Yazıtı

Tar → Taryat Yazıtı

TS → Türkçe Sözlük

ŞU → Şine Usu Yazıtı

Kaynakça

Ağca, Ferruh (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arat, R. Rahmeti (2007). *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Eker, Süer (2007). *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihi Askeri Terminoloji Modern Dönemde Rütbe ve Birlik Adları*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, A. Bican (2021). *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2002). "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar". *ERDEM*, 12(26): 929-945.

Rásonyi, László (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Taşağıl, Ahmet (2019). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Türkçe Sözlük (2011). Ankara: TDK Yayınları.

Turan, Fikret (2018). "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 58 (1): 155-173.

ESKİ TÜRKÇEDE 'YER' SÖZCÜĞÜNÜN BİRLEŞİK YAPI BAĞLAMINDA İNCELENMESİ*

Emriye SONKAYA**

Giriş

Sürekli olarak değişen ve gelişen dünyada zamanla ortaya çıkan yenilikler ve gereksinimler doğrultusunda dil de devamlı bir değişim ve gelişim içerisinde varlığını sürdürmektedir. Bir dildeki değişim ve gelişimlerin önemli ölçüde gözlemlendiği alanlardan birisi de söz varlığıdır.

Bir dil, toplumun ve zamanın gereksinimlerine göre yeni kelimeler yaratarak veya yabancı dillerden kelimeler alarak söz varlığını genişletmekte ve zenginleştirmektedir (Korkmaz, 2017: 117). Ergin'e (2009: 148) göre bir dilde yeni anlam, nesne ve hareketleri karşılamak için yeni gövde ve söz öbeklerinin oluşumu dilin doğal zenginlik kaynaklarıdır. Her dil bu doğal zenginlik kaynaklarından kendi yapısal özelliklerine göre yararlanmakta ve böylece söz varlığını zenginleştirmektedir. Eklemeli bir dil olan Türkçede yeni gövde ve söz öbeklerinin oluşum süreci olan sözcük yapımı iki temel yol ile gerçekleşmektedir. Bu yollar genel olarak kök ve gövde hâlindeki sözcüklerin türetilmesi ve birleştirilmesi şeklinde ifade edilebilir.

Türetme, Türkçede isim veya fiil kök ve gövdelerine yapım eklerinin getirilmesiyle gerçekleştirilen en işlek ve yaygın olan sözcük yapım

---

* Bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihinde "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar Çalıştayı"nda sunulan "Eski Türkçede 'Yer 'Sözcüğünün Birleşik Yapı Bağlamında İncelenmesi" başlıklı bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

** 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, sonkayaemriye@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5802-1184.

yoludur. Bu çalışmanın konusu olan birleştirme yöntemi de sıklıkla başvurulan sözcük yapım yollarından birisidir.

Birleşik Sözcüğün Tanımı

Birleştirme yolu ile yapılan sözcükler çeşitli kaynaklarda *bileşik sözcük* (Vardar 2007: 44; Günay, 2007: 243; Hengirmen, 2009: 78), *birleşik sözcük* (Hatiboğlu, 1982: 28), *birleşik kelime* (Topaloğlu, 1989: 43; Banguoğlu, 2015: 294; Korkmaz, 2010: 47) ve *birleşik söz* (Karaağaç, 2013: 207) gibi adlandırmalar ile ele alınmıştır.

Birleşik sözcüğün tanımı ise genel olarak iki ya da daha fazla sözcüğün yeni bir kavramı karşılamak için birleşmesi şeklinde yapılmıştır (Topaloğlu, 1989: 43; Banguoğlu, 2015: 294; Ergin, 2009: 385; Korkmaz, 2017: 190; Günay, 2007: 243; Hengirmen, 2009: 78; Karaağaç, 2013: 207). Bununla birlikte tanımlamalarda birleşiklerin yapısal ve anlamsal özellikleri üzerine farklı görüşler de yer almaktadır. Bu görüş farklılıklarının özellikle birleşik sözcük ile söz öbeği ayrımının tam olarak yapılamamasından kaynaklandığı görülmektedir.

Birleşik Sözcük ve Söz Öbeği Ayrımı

Araştırmacıların birleşik sözcüklerin tanımı ve söz öbeklerinden ayrımı konusunu genellikle yazım, ses, anlam, vurgu, çekimlenme ve bileşenler arasına başka bir unsurun girip girmemesi gibi özellikler bakımından ele aldıkları tespit edilmiştir.

Hatiboğlu'na (1982: 28), göre bir birleşik sözcükte bileşenler "ses düşmesi, ses türemesi, sözcük türü kayması veya anlam kayması bakımlarından aralarına ek giremeyecek kadar kalıplaşmış" olmalı ve birleşik sözcükler bitişik yazılmalıdır. Banguoğlu'na (2015: 295), göre birleşik sözcükler "belirtme öbekleri"nin özel bir anlam ile tek kelime gibi kullanılır olmasıyla oluşur, ancak bu anlam ve şekil bütünleşmesi derece derece olduğu için "belirtme öbekleri" ile arasında kesin bir sınır çizmek kolay değildir. Bununla birlikte Banguoğlu (2015: 296), bir sözlük değeri kazanmış olan her "belirtme öbeği"nin birleşik sözcük sayılmasının yerinde olacağını, birleşik sözcüklerde kavram bütünlüğünün esas olduğunu ve bunların şekil değişikliği ile sınırlanamayacağını belirtir. Birleşik

sözcüklerin bileşenlerinin ayrı ya da bitişik yazılmalarının ise itibarî olduğunu, anlamla ilgili olmadığını ancak Türkçede bitişik yazma eğiliminin güçlü olduğunu ifade eder. Korkmaz (2017: 190), bir söz öbeği yapısındaki her birleşik sözcüğün, birleşiği oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer sözlük anlamı kazandığını, bu anlam değişikliğinin de birleşik sözcüğü sıradan bir söz öbeğinden ayıran özellik olduğunu belirtir. Korkmaz'a (2010: 47) göre birleşiklerden benzetme yolu ile ilk anlamlarını kaybetmiş olanlar (*katırtırnağı*), birleştirme sırasında ses düşmesine uğrayanlar (*cumartesi, sütlaç)* ve iki fiil birleşimine dayananlar (*yazıvermek*) bitişik, diğerleri (*kara yolu, öğrenci yurdu*) genellikle ayrı yazılır. Özkan (1996: 98-99), anlamca kaynaşma derecesi ne olursa olsun sözlük değeri kazanmış olan her "belirtme grubu"nun bir birleşik sözcük hükmünde olduğunu belirtir. Ayrıca birleşik sözcüklerden birleşik isimlerin, şekilce kaynaşıp değişikliğe uğrayanların, özel isim olanların birleşik, bunların dışındakilerin anlamca kaynaşma derecelerine bakılmaksızın ayrı yazılması gerektiğini ifade eder.

Sonuç olarak yazım konusunda bazı araştırmacılar ses ve anlamı ölçüt olarak alırken bazıları da anlamın belirleyici olmadığını ifade etmektedir. Bu görüş farklılıkları yazımın birleşik sözcüğün belirlenmesinde yeterli ve güvenilir bir ölçüt olarak yer almayacağını göstermektedir. Anlamın ise araştırmacılar tarafından genel olarak kabul edilen önemli bir ölçüt olduğu görülmektedir. Kimi araştırmacılar birleşik sözcüğün bileşenlerinin ses ve anlam bakımından aralarına ek girmeyecek kadar kaynaşmış ve kalıplaşmış olması gerektiğini belirtirken kimilerine göre ise birleşik sözcüklerde şekil ve anlam kaynaşması derece derecedir. Bundan dolayı özellikle söz öbeği yapısında olan birleşiklerin bileşenlerinin anlamsal açıdan bütünleşerek tek bir kavramı karşılar hale gelmesi ve bir sözlük değeri kazanmış olması yapının söz öbeklerinden ayırt edilmesinde önemli ölçütlerdir.

Birleşik sözcüğün tanımı ve söz öbeklerinden ayrımı konusunda üzerinde durulan diğer bir ölçüt de vurgudur. Vurgunun da çoğunlukla birleşiklerin kaynaşma derecelerine göre değerlendirildiği görülmektedir. Araştırmacılar genel olarak bazı birleşiklerde öbek vurgusunun kaybolup tek kelime vurgusunun oluştuğunu veya tam olarak kaynaşmış birleşiklerde vurgunun son heceye kaydığını (*bayku'ş, kahvaltı', açıkgö'z* vb.), iyice kaynaşmamış birleşiklerde ise öbek vurgusunun devam ettiğini (*Karaciğer,*

beyaz peynir, dik açı, iş adamı, binbaşı) belirtmişlerdir (Gencan, 2007: 283; Banguoğlu, 2015: 120, 295; Göğüş, 1962: 247; Ergin, 2009: 386; Tekin, 2013: 347-349; Demircan, 1977: 267-269, 275).

Yapılan açıklamalara göre bazı birleşiklerde tek kelime vurgusunun olması vurgunun birleşik sözcüklerin tespitinde ayırt edici bir özellik olabileceğini düşündürürken bazı birleşiklerde de anlamsal özelliklere bağlı olarak vurgunun yerinin ve niteliğinin değişmesi yeterli bir ölçüt olmayacağını göstermektedir.

Birleşik sözcüklerin tanımı ve söz öbeklerinden ayrımı konusunda belirleyici olarak değerlendirilen diğer ölçütler ise birleşik sözcüğün ilk bileşeninin herhangi bir ek almaması ve bileşenlerin başka bir sözcük ile de bölünememesidir (Hatiboğlu, 1963: 206; Sarı, 2016: 201; Çürük, 2017: 58-64). Ancak bununla ilgili istisna olan durumlar üzerine farklı yaklaşımlar da vardır. Çürük (2017: 69-70), *öğretmenler odası* ve *kimsesizler yurdu* gibi örneklerdeki istisnaî duruma dikkat çeker ve bu örneklerde ekin ilk bileşene gelmesinin sebebi olarak ilk bileşenin topluluk anlamı ifade etmesini gösterir. Yani *öğretmenler odası* birleşiği ile aslında *öğretmenlere ait oda*nın kastedildiğini belirtir. Hatta Çürük (2017: 70), bunun gibi örneklerde eksiltmenin söz konusu olabileceğini, çünkü Türkçede ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerde bile ilk ögenin çokluk eki almadığını belirtir. Bununla birlikte tamlayan durumunun, sadece birleşik sözüklerde bileşenlerin arasına giremediğini belirtir (Çürük, 2017: 59). Örneğin *duvar saati*nin, *benim duvar saati* şeklinde kullanımı doğruyken *benim duvarın saati* şeklinde kullanımı doğru değildir. Çünkü *duvar saati* bir birleşik sözcüktür, araya tamlayan ekinin girmesi mümkün değildir. Ancak *çocuk kitabı* örneği *senin çocuk kitabın* şeklinde kullanılabildiği gibi *senin çocuğunun kitabı* şeklinde de kullanılabilir. Çürük (2017: 59), bu ikili kullanımı *çocuk kitabı*nın artık bir tür adı oluşturmasından dolayı sözlükselleşme sürecine girmiş olmasıyla açıklar.

Birleşik sözcüklerin tespiti konusunda ilgili çalışmalarda değerlendirilen bir ölçüt de sözlükselleşmedir[1]. Akşehirli (2012: 21-22),

---

[1] Sözlükselleşmenin tanımlandığı ve birleşik sözcüklerin belirlenmesinde bir ölçüt olarak değerlendirildiği çalışmalardan bazıları: Nadir Engin Uzun (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 89-90; Soner Akşehirli (2013). "Türkçede Ad+Ad(s)I Biçimindeki Ad Bileşiklerinin

söz varlığındaki değişme açısından sözlükselleşmenin son aşama olduğunu ve bu değişimin anlık oluşumlarla başlayıp kurumsallaşma ile devam ettiğini belirtir. Anlık oluşumu, temel sözcük oluşum yolları ile ortaya çıkan ve henüz sözlük birimi hâline gelmemiş yeni sözcükler olarak tanımlayan Akşehirli (2012: 22), kurumsallaşmayı ise anlık oluşum aşamasından geçmiş yeni sözcüğün toplum tarafından "bilinen" bir birime dönüşmesi, yaygınlık kazanması olarak tanımlamaktadır. Akşehirli (2012: 22) ayrıca, bir sözcüğün belirli bir biçimsel ve anlamsal içerikle sözlükselleşmiş olmasında kullanım sıklığı ve tarihsel geçmişi ile belirlenebilecek yaygınlaşma derecesinin önemine vurgu yapar. Akşehirli'ye (2012: 25) göre, süreç açısından aslında aynı dilsel olguyu ifade eden "tamlama" ve "birleşme" ile ilgili sorulacak asıl soru ikisi arasındaki farkın ne olduğu değil, hangisinin hangi koşulda sözlükselleştiği sorusu olmalıdır. Bu düşünceyle Akşehirli, birleşik yapıların sözlükselleşme koşullarını belirleyebilmek için birleşmeyi işlevleri açısından ele almak gerektiğini belirtir ve "ad bileşiği" olarak kabul ettiği *ad+ad(s)I* şeklindeki yapıları sözlüksel boşlukları doldurma, yaratıcı bir adlandırma ya da betimleme yapma ve metinsel olmak üzere üç temel işleve göre değerlendirir (Akşehirli, 2012: 25-30).

Birleşik sözcüklerin tanımı ve söz öbeklerinden ayrımı konusunda değerlendirilen ölçütlerden hareketle anlamın kuvvetli bir ayırt ediciliğe ve genel olarak diğer ölçütleri de kapsayıcı bir niteliğe sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Birleşik Sözcük Üzerine Yapılan Sınıflandırmalar

Birleşik sözcükler oluşum yolları, yapıları, sözcük türleri ve anlamsal özellikleri bakımından çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır. Yapılan bu sınıflandırmalarda da yine anlamın önemli bir ölçüt olarak yer aldığı görülmektedir.

Sözlükselleşmesi". *26. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (24-26 Mayıs 2012). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, 21-31; İsa Sarı (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Yasemin Çürük, (2017). *Türkçede Birleşik Sözcükler: İsimler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 67-69.

Hatiboğlu (1963: 206), birleşik sözcüklerin anlam kayması, ses kaynaşması ve sözcük sınıfı kayması şeklinde üç yolla yapıldığını belirtir. Anlam kayması ile birleşik sözcük oluşumunu da her iki kelimenin de gerçek anlamının kayması (*hanımeli, suçiçeği* vb.) ve birinci veya ikinci kelimenin gerçek anlamının kayması (*ateşböceği, atlıkarınca* vb.) şeklinde üçe ayırır (Hatiboğlu, 1963: 207-209). Özkan (1996: 96-97), birleşik sözcüklerin anlamca kaynaşma ve şekil bakımından kaynaşma şeklinde iki yolla oluştuklarını ve esas olanın anlamca kaynaşma olduğunu belirtir. Anlamca kaynaşmanın ise birleşiği oluşturan bileşenlerden her ikisinin veya birinin anlamını yitirmesi ya da iki bileşenin de kendi anlamlarını koruması şeklinde üç derecede gerçekleştiğini ifade eder (Özkan, 1996: 96). Göğüş (1962: 246) de birleşik sözcüklerin anlamca kaynaşma derecelerini üçe ayırır: 1. Bileşenleri öz anlamlarıyla kullanılanlar (*bilirkişi, enli boylu vb.*), 2. Bileşenlerinin biri öz anlamını kaybetmiş olanlar (*kınaçiçeği, gözbebeği vb.*), 3. Bileşenlerinin her ikisi öz anlamını kaybetmiş olanlar (*kirlihanım* (bir çiçek), *hanımeli* vb.). Göğüş (1962: 246), birinci gruptakilerin dilde sayıca fazla olduğunu, birçok tamlama ve ikilemenin bu birleşikler arasına girdiğini belirtir.

Korkmaz (2007: 270), birleşik sözcükleri taşıdıkları nitelikler bakımından iki türe ayırır. Birincisi bileşenlerden her birinin kendi anlamını koruyarak ortaklaşa yeni bir kavrama karşılık oluşturan birleşiklerdir. Bu birleşikler belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, edat grubu, zarf grubu, bağlaşa grubu (ikileme) ve birleşik fiil oluştururlar*: el aynası, yer fıstığı, açık-yeşil, cebi delik, sabaha karşı, düşe kalka, kabul etmek* vb. İkinci tür birleşikler ise bileşenlerinin biri veya tamamının ses ya da anlam bakımından değişip dönüşmesiyle yeni bir kavrama karşılık olan birleşiklerdir ve bitişik yazılırlar: *pazartesi, nasıl, affetmek, akşamsefası, imambayıldı, başvurmak, düşeyazmak* vb. (Korkmaz, 2007: 270-271).

Tekin (2013: 345-348), Bloomfield'in İngilizce için yaptığı sınıflandırmayı Türkçeye uygulayarak birleşik sözcükleri "sözdizimdışı birleşikler" (*Tekirdağ, başörtü, sütbeyaz, yerbilim, otoyol, açıkgöz, kırkayak* vb.), "sözdizimsel birleşikler" (*baykuş, dalgakıran, gecekondu, alış-veriş, okur-yazar ilkokul, akarsu, serinkanlı, peki, er-geç, anıt-mezar* vb.) olarak ikiye ayırır. Bununla birlikte Tekin (2013: 348-350), Türkçede bu iki tip birleşikler dışında pek çok birleşik sözcük bulunduğunu belirtir

ve bunları da "sözlük anlamlarını koruyan birleşikler" (*kara biber, beyaz eşya, su böreği, masa örtüsü* vb.) başlığı altında değerlendirir. Her iki bileşeni ya da baş sözcüğü kendi sözlük anlamını koruyan ve söz öbeği yapısında olan bu birleşiklerin "anlamlı tek bir birim" işlevi görmeleri sebebiyle "birleşik sözcük" sayılmaları gerektiğini belirtir.

Geleneksel yaklaşıma göre yapılan sınıflandırmalarda anlamın genellikle bir birleşikte, bileşenlerden her ikisinin veya birinin anlamını yitirmesi ya da iki bileşenin de kendi anlamlarını koruması şeklinde bir derecelendirmeyle ölçüt olarak yer aldığı görülmektedir. Sarı (2016: 207), birleşikler üzerine yapılan bu tür anlamsal sınıflandırmaların temelinde tamlayan-tamlanan ilişkisinin bulunduğunu ancak bir tamlama yapısında olmayıp, tamlayan-tamlanan (niteleyen-nitelenen) ilişkisinin bulunmadığı, farklı anlam çevrelerinde oluşan birleşiklerin de var olduğunu belirtir. Bu tür birleşiklerde belirli bir baş ögenin bulunmadığını ya da baş ögenin gerçekten baş olup olmadığının tartışmalı olduğunu ifade eden Sarı (2016: 207), ögeler arasındaki anlamsal ilişkiler bakımından farklı bir sınıflandırma önerisinde bulunur. Bu sınıflandırmada birleşikler, birleşik sözcükte (anlamsal) baş ögenin var olup olmamasına ve bunların anlamı şeffaf ve geçirimsiz kılma derecelerine göre, merkezlilik kavramı etrafında dört türe ayrılır: 1. İçmerkezli birleşikler, belirgin bir baş içeren ve bu baş ögenin anlamının genel anlamı önemli ölçüde etkilediği/belirlediği birleşiklerdir (*elsabunu, dış borç, zeytinyağı, resim çiz-, pişman ol-* vb.), 2. Dışmerkezli birleşikler, yapı dışında baş içeren, bu sebeple genel anlamı yapıyı oluşturan ögelerce belirlenemeyen birleşiklerdir (*açıkgöz, keçiboynuzu, kazayağı, bülbülyuvası, hanımeli, öteberi, balayı, veryansın* vb.), 3. Yarımerkezli birleşikler, belli-belirsiz bir baş içeren, yani başın, genel anlamı önemli ölçüde etkilemediği birleşiklerdir (*yayınevi, dönme dolap, dayak yemek, telefon etmek* vb.), 4. Eşmerkezli birleşikler, birden fazla baş içeren, genel anlamın ögelerin ayrı ayrı anlamlarına eşit olduğu birleşiklerdir (*uyurgezer, çekyat, gelgit, yapboz, ana-baba, eğitim-öğretim* vb.) (Sarı, 2016: 208-213).

Baş ögenin ölçüt olarak yer aldığı bir sınıflandırma da Çürük tarafından yapılmıştır. Çürük (2017: 104-120), birleşik sözcükleri söz dizimsel ve anlam bilimsel bir bakış açısıyla tümleyen, niteleyici ve sıralı birleşikler olarak üçe ayırıp her birini de baş ögenin durumuna göre iç ve dış merkezli birleşikler olarak incelemiştir. Bu incelemeyle birlikte Çürük

(2017: 121-142), birleşikleri anlamsal özelliklerine göre de dörde ayırmıştır: 1. İki ögesi de anlamını koruyan birleşik sözcükler, 2. Metafor yoluyla oluşan birleşik sözcükler, 3. Metonimi yoluyla oluşan birleşik sözcükler, 4. Metafor ve metonimi yoluyla oluşan birleşik sözcükler.

Yapılan sınıflandırmalarda anlamın genellikle ya tek başına ya da birleşiklerin şekil özellikleri ile beraber bir ölçüt olarak yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte bileşenlerin sözcük yapılarına (kök+kök, kök+türemiş, kök+birleşik vb.), birleşiklerin sözcük türlerine (birleşik isim/sıfat/zarf/zamir/eylem/bağlaç vb.) ve yapılarına (isim/sıfat tamlaması şeklindeki birleşikler, ikileme şeklindeki birleşikler vb.) göre yapılan sınıflandırmalar da bulunmaktadır (Banguoğlu, 2015: 297-318; Özkan, 1996: 99-109; Korkmaz, 2017: 191-204; Çürük, 2017: 83-94).

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Eski Türkçede birleşik sözcük ilgili gramer kitaplarında sözcük yapımı, kelime grupları ve isim konuları içerisinde alt başlık olarak yer almıştır.[2] Konunun Eski Türkçe kapsamında müstakil olarak ele alındığı çalışmalar da mevcuttur.[3]

Bu çalışmada ise *yer* sözcüğünün Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerindeki kullanımları birleşik yapı bağlamında incelenip, tespit edilen yapıların birleşik sözcük olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışılacaktır. Bununla *yer* kavramının tarihî dönemlerden itibaren Türk dilinde ve Türklerin sosyal, kültürel ve dinî hayatında taşıdığı önemi ortaya koymak amaçlanmaktadır. Ayrıca birleştirme gibi bir dilin hem şekil hem

---

[2] Talat Tekin (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. 3.b., İstanbul: Sanat Kitabevi, 97-100.; A.Von Gabain (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev.: Mehmet Akalın). 5.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 107-110.; Kemal Eraslan (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 122, 312-313, 514-516.

[3] İsa Sarı, (2018). "Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu* (1-7 Haziran 2018 Ulanbator-Moğolistan) *Bildiriler Kitabı*. (Ed. Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş). C. 2, İstanbul: Kesit Yayınları, 1252-1267.; Yasemin Çürük (2018). "Orhon Yazıtlarında Birleşik Sözcükler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(1): 42-51.; Gülfidan Çiçekli (2019). *Orhon Türkçesinde Söz Yapımı: Birleştirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

de anlam olarak gelişmişliğini dolayısıyla kadimliğini gösteren sözcük yapım yolunun Eski Türkçedeki işlekliğinin tespiti amaçlanmaktadır.

Çalışmada incelenecek yapılar ad kategorisinde yer alan örneklerle sınırlandırılmıştır. Tespit edilen yapıların esasen söz öbeği mi olduğu yoksa bir sözlük değeri kazanarak birleşik sözcük hüviyeti mi kazandığı yukarıda açıklanan ölçütler doğrultusunda değerlendirilecektir. Bu ölçütlerden özellikle anlam odaklı bir değerlendirme yapılacaktır. Gerekli görülmesi durumunda Karahanlı Türkçesindeki kullanımlara da yer verilecektir.

Bulgular ve Değerlendirme

Çalışmada, *yer* sözcüğünün birinci veya ikinci unsur olarak yer aldığı sözcük yapılarını incelemeye geçmeden önce sözcüğün Eski Türkçe sözlüklerindeki anlamlarına değinmek yerinde olacaktır. Clauson (1972: 954), *yer* sözcüğünün temelde "yer", genişlemiş anlam alanıyla da "yeryüzü (gökyüzüne karşıt olarak), kara, toprak, bölge" anlamlarında kullanıldığını belirtir. Caferoğlu (2015: 298) ise sözcüğü "1. Yer 2. Memleket 3. Şimal, kuzey" şeklinde anlamlandırır. Doğan ve Usta (2014: 403), sözcüğün Eski Uygur Türkçesindeki anlamlarını "1. yer, mevki; yeryüzü, toprak, dünya=Skr.prthivi, loka. 2. şimal, kuzey; orada, solda" olarak verir.

Yer sözcüğünün bu anlamlar ile yer aldığı ve bu çalışmada incelenecek olan sözcük yapıları şunlardır*: yér sub/yér suv, yér teŋri, yér kök, yér altı, yér katı, yér yagı, yér yüzi, öŋ yér, sü yéri, Yér Bayırku yéri, Az yér, teŋri yéri, yalaŋuklar yéri, burkan yéri.* Bu yapılar, '*Yer*'in birinci unsur olarak yer aldığı yapılar' ve '*Yer*'in ikinci unsur olarak yer aldığı yapılar' olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1. *Yer*'in Birinci Unsur Olarak Yer Aldığı Yapılar

1.1. İkileme şeklindeki yapılar: *yér sub/yér suv, yér teŋri, yér kök*

yér sub/ yér suv "yeryüzü, dünya, ülke, mal-mülk"

yér sub yapısı Köktürkçede "yer, toprak, yurt, ülke, bölge" (T II B 3; KT D 19, 20; BK D 17) anlamları ile Eski Uygur Türkçesinde "yeryüzü,

dünya, memleket, âlem, toprak" (TT II A 41; TT VI 141; Maytrı 13/8, 54/20, 100/5; Kuan 151, 190; Ayazlı, AYS VI. 435/4, 455/3) anlamlarıyla ve Karahanlı Türkçesinde de "mal-mülk, yer, toprak, yurt" (KB 2278, 3439, 5781) anlamlarıyla yer almıştır.

Bu üç döneme ait metinlerde de *yér sub/yér suv*nun ikileme yapısında kullanıldığı örneklerde *yér* ve *su* sözcükleri kendi anlamlarıyla yapıya katılmaktadır. Bununla birlikte bileşenler arasında anlam birleşmesi ve genişlemesinin oluşmasıyla yapının daha genel bir anlamı ifade eder duruma geldiği görülmektedir. Bundan dolayı *yér sub/yér suv* yapısı birleşik sözcük olarak kabul edilen ikilemelerden birisi olmuştur (Tekin, 2003: 97; Sarı, 2018: 1263).

yér teŋri, yér kök "dünya, evren"

Yapının ikinci bileşeni olan *teŋri* sözcüğü Eski Türkçede "tanrı; ruh; gök, gökyüzü; haşmetli, majeste, hazret vb." (Clauson, 1972: 523; Caferoğlu, 2015: 242; Doğan-Usta, 2014: 319-320) anlamları ile yer almaktadır. Sözcük antonimi olan *yér* sözcüğü ile oluşturduğu *yér teŋri* yapısına "gök, gökyüzü" anlamı ile katılmaktadır. *yér teŋri* yapısının ise Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi metin yayınlarında çoğunlukla "yer ve gök" şeklinde çevrildiği tespit edilmiştir:

<...> *[yėr] teŋri* kılıntokda uygur kagan olormış "<...> *yer (ve) gök* yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş." (UY, Tes K1)

ymä *yer t(ä)ŋri* yok ärkän öŋrä nä bar ärmiş tepän biltim(i)z, "Dahası *yer ve gök* (henüz) yokken önceden neyin var olduğunu öğrendik." (Huast 200-202)

amraq ögüküm *yer täŋri* törümiştä bärü bay yemä bar yoq çıγay yemä bar "Sevgili yavrum, *yer ve gök* yaratıldığından beri, zengin de var, yoksul da var." (İKP V/7-VI/2)

Tespit edilen örneklerden hareketle yapının bileşenlerinin *yér sub/yér suv* örneğinde olduğu gibi kendi anlamlarını korudukları görülmektedir. Bununla birlikte anlam birleşmesi ile yapının daha genel olarak "dünya, evren" anlamlarını ifade ettiği düşünülebilir ve yapı birleşik sözcük olarak değerlendirilebilir. Ancak birleşik sözcüklerin bileşenleri arasına herhangi bir unsurun girmemesi ölçütüne aykırı olarak yapının ilk bileşeninin ek aldığı örnekler de tespit edilmiştir:

t(ä)ŋrili yäkli nädä ötrü süŋüşmiş, y(a)ruklı k(a)ralı kaltı katılmış *yerig t(ä)ŋrig* kim yaratmış tepän biltim(i)z "Tanrı ve şeytanın neden dolayı savaştıklarını, ışık ve karanlığın nasıl karıştığını, *yeri ve göğü* kimin yarattığını öğrendik." (Huast 202-206)

inčip *yirtä täñridä* añ aγïrï ögütmiš kiši titir . "Nun ist aber das Geehrteste *auf Erden und im Himmel* der gepriesene Mensch" (TT VI 29)

köŋ͡glüŋ͡gin ögrünçlüg ḳılġıl / *yirke teŋ͡grike* sevinç tutġıl "Gönlünü ferah tut, / *yere, göğe* sevinç göster." (ETŞ 35/10)

Bu örneklerden hareketle Eski Türkçe döneminde yapının ikili bir kullanıma sahip olduğu çıkarımı yapılabilir. Yapının *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen bir örneğinde ise ikinci bileşen *teŋri*nin yerini *kök* sözcüğünün aldığı görülmektedir:

ay *yir kök* iḍisi ḫalayıḳ bile / ruzını anutmış yigil sen küle "*Yer, gök* ve mahlûkların rabbi her kesin rızkını hazırlamıştır; sen güle-güle ye." (KB B3)

1.2. Belirtisiz isim tamlaması şeklindeki yapılar: *yér altı, yér katı, yér yagı, yér yüzi.*

yér altı "yer altı", ***yér katı*** "toprak altı"

Yer altı yapısına Türkçe Sözlük'te birleşik sözcük olarak iki ayrı maddede yer verilmiştir. Birincisi "gizli ve yasa dışı; alışılmışın dışında olan, aykırı" (TS, 2010: 2578) mecaz anlamları ile sıfat olarak verilen *yeraltı* maddesidir. İkincisi ise fizikî bir yer adı olarak "yerin yüzeyi altındaki bölümü" (TS, 2010: 2578) anlamında verilen *yer altı* maddesidir. Bugün *yeraltı* ve *yer altı* şeklinde iki ayrı yazım ile soyut ve somut anlamlarda kullanılan yapının Eski Türkçe dönemi metinlerinde de bu anlamlar ile yer aldığı belirlenmiştir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen örneklerin bazılarında *yér altı* sözcüğünün mecazî olarak "yeraltı ruhlarının veya yeraltı güçlerinin bulunduğu yer" anlamıyla kullanıldığı görülmektedir:

ötrü ol ödün *yir altïnqïlar* qïïnčïlar ölütčïlär alqu kitgäi . "Dann werden *die Erdgeister*, die Peinigenden und Mordenden, sämtlich sich entfernen" (TT VI 88-89)

Bu örnekte *qïïnčïlar* "işkenceciler" ve *ölütčïlar* "katiller" ile beraber anılan *yir altïnqïlar*ın *die Erdgeister* "yer hayaletleri/ruhları" anlamıyla çevrilmiş olması sözcüğün eksiltili yapıda kullanıldığını göstermektedir. Bu kullanımla sözcüğün "yeraltı ruhları" anlamını karşıladığı, yani mecazî anlamda bir yeraltı dünyasını ifade ettiği de düşünülebilir.

ol üzüt yäklär, *yir altïnqï ärkliglär* yimä taplaγailar, yirig topraqïγ boš qodup barγailar . "Und jene Geister, Dämonen und *unterirdischen Mächte* werden daran Gefallen finden und die Erde freigebend fortgehen." (TT VI 293-294)

Bu örnekte ise yapının yine *üzüt* "ruh" ve *yäklär* "şeytanlar" ile birlikte *yir altïnqï ärkliglär* "yeraltı güçleri" şeklindeki kullanımı mecazî olarak bir yeraltı dünyasını ifade etmektedir.

Bu iki örnekte *yér altı* yapısının mecazî ve soyut anlamda bir yer belirtmek üzere birleşik sözcük olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Tespit edilen diğer örneklerde ise yapının iki bileşeni de kendi anlamlarını korumakla birlikte anlam birleşmesi ile yerin bir katmanını ifade eden bir birleşik sözcük olarak kullanıldığı belirlenmiştir:

kaçan biz ötrü kamagun ol d(a)rni tutdaçı kişig küyü küẓätü tuṭup adasız tudasız kılgay biz , yänä ažun ažunta *yer altınkı* agılıklarıg körgäli uḍaçı bolgay , aṭ yol ayag çiltäg tiläsär oŋay bütgäy "O vakit biz bütün o tılsımı (*dhāraṇī*) tutacak kişiyi koruyup$_2$ sıkıntısız$_2$ kılacağız ve dünyadaki *yer altındaki* hazineleri görebilecek ad, yol, saygı onur istese kolayca gerçekleştirecek." (Ayazlı, AY VI. 443/22-444/6)

ince k(a)ltı ed tavar kazganguluk *yėr alṭınkı* agılıklarıg tapguluk .. "Mesela mal mülk kazanmak, *yer altındaki* hazineleri bulmak" (Çetin, AY VIII. 534/18-20)

yér altı yapısının Karahanlı Türkçesinde fiziksel olarak "yerin yüzeyinin alt tarafı" şeklindeki somut anlamıyla birleşik sözcük olarak kullanıldığı bir örnek tespit edilebilmiştir:

aŋar turur nä kim köklär içindäki nä kim yär içindäki ne kim ol ekki araḳı taḳı nä kim *yär altındaḳı* (TİEM 73 228v/5-6)

Kutadgu Bilig'de ise *yér altı* yapısının yerine *yér katı* yapısının kullanıldığı bir örnek dikkat çekmektedir:

kerek yir öze tur kerek *yir ḳatın* / çaẏıḳsa özüng̉ kör bu eḍgü atın "İyi ad ile şöhret kazandıktan sonra, ister *yerin* üstünde, ister *altında* ol." (KB 5572)

Bu örnekte *yir öze* "yer üstüne" sözcüğüne antonim olarak *yir katı* yapısının verilmesi yapının "yer altı" anlamında kullanıldığını göstermektedir. *Yer katı* yapısı Türkçe Sözlük'te (2010: 2580) ise "giriş katı" anlamıyla birleşik sözcük olarak yer almaktadır.

Fiziksel olarak "yer altı" anlamında kullanıldığı tespit edilen bu örnek dışında *yér katı* sözcüğünün *Kutadgu Bilig*'de çoğunlukla *kara* veya *yagız* sıfatları ile beraber "kara toprak altı" anlamında kullanıldığı belirlenmiştir (KB 4722, 4820, 5363, 5416, 6402). *Yér* sözcüğü bu yapıya "toprak" anlamı ile katılmaktadır. Sözlüklerde "kat, katman, tabaka, kıvrım, sıra; kez, defa" (Clauson, 1972: 593; Caferoğlu, 2015: 170; Doğan-Usta, 2014: 170) anlamları ile yer alan *kat* sözcüğü ise yapıya "katman, tabaka" anlamları ile katılmaktadır. Belirtisiz isim tamlaması yapısındaki *yér katı* birleşiminde bileşenlerin anlamca kaynaşması ile yapının genel olarak "yer altı, toprak altı/içi" anlamları ile kullanıldığı söylenebilir. Bugün birleşik sözcük olarak TS'de (2010: 2371) yer alan *toprak altı* "toprağın içi" yapısından da hareketle KB'de hem "yer altı" hem de "toprak altı" anlamlarıyla verilen *yér katı* yapısı da birleşik sözcük olarak kabul edilebilir[4].

yér yagı "yer yağı, dünya suyu (?), petrol"

Clauson (1972: 895), *yag* sözcüğünün "gres yağı, katı ve sıvı yağ, vb." için kullanılan genel bir terim olduğunu, belirli türlerinin bir önceki sözcükle belirtildiğini ifade eder. *künçit yagı* "susam yağı" (Heilk I 92), *sag yag* "tere yağı, sadeyağ" (Heilk I 145; DLT III 154-11), *kara yag* "neft" (DLT III 222-18) gibi türleri tarihî metinlerdeki örneklerindendir. İbnü-Mühennâ Lûgati'nde geçen *yer yagı* "petrol, neftyağı" da bu türlerden birisidir (İML 90). *yér yagı* yapısının Eski Türkçede de bir örneği *Altun Yaruk*'ta tespit edilmiştir:

---

[4] *Kutadgu Bilig*'de geçen *yér koyı* (KB 4512), *yagız yér koyı* (KB 4721), *kara yér koyı, yagız yér oyı* (KB 3570) yapıları da *yér altı* ve *yér katı* sözcükleri gibi 'toprak altı' anlamıyla birleşik yapıda değerlendirilebilecek diğer yapılardır.

üçünç yene y(e)me *yir yagı* .. kodı çöker kamagda .. (Kaya, AY VIII. 556/20-22)

Çetin (2020: 383), bu örneği "Üçüncüsü de *yer yağının (dünyanın suyunun)* tamamıyla aşağıya çökmesidir." şeklinde çevirerek *yér yagı* yapısına "yer yağı (dünya suyu)" anlamını vermiştir. Yapı bugün Türkçe Sözlük'te (2010: 2582) ise "petrol" anlamıyla *yer yağı* şeklinde birleşik sözcük olarak yer almaktadır. Yapının İML ve TS'teki anlamlarına karşılık AY çevirisi düşündürücüdür. AY'deki kullanımı "dünya suyu veya yeryüzü suları" anlamıyla çevrildiğinde yapının metaforik bir anlamla birleşik sözcük olarak kullanıldığı söylenebilir. Ancak yapının bu anlamda başka bir örneğinin tespit edilememesi bu düşüncenin soru işareti ile bırakılmasına yol açmaktadır. Bununla birlikte İML ve TS'deki kullanımları dikkate alındığında *yér yagı* yapısının Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren, *yağ* kavramının bir alt türünü karşılamak üzere, bileşenleri anlamca kaynaşmış bir birleşik sözcük olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

yér yüzi "yeryüzü"

Bugün Türkçede (TS, 2010: 2582) "yer kabuğu; dünya" anlamları ile şekil ve anlamca kaynaşmış olarak kullanılan *yeryüzü* birleşik sözcüğünün Eski Uygur Türkçesi metinlerinde (Tokyürek, AYS IV. 313/7; ETŞ 20/93, 35/3) ve Karahanlı Türkçesinde (TİEM 73 372r/8) "toprak, yeryüzü, dünya" anlamlarıyla yer aldığı örnekler mevcuttur. Tespit edilen örnekler arasında yapının *yagız yér yüüzi* şeklindeki kullanımı yanı sıra *yagız yérniŋ yüüzinte* (Kaya, AY VII. 492/24) şeklinde ilk unsurun tamlayan eki aldığı bir örnek de bulunmaktadır. Yapının bu şekilde ikili kullanımı *yeryüzü* birleşiğinin Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren sözlükselleşme sürecine girdiğini kanıtlar niteliktedir.

2. *Yer*'in İkinci Unsur Olarak Yer Aldığı Yapılar

Bu başlık altında değerlendirilen maddelerden *öŋ yér* maddesi dışındaki maddeler belirtisiz isim tamlaması yapısında olduğu için anlam odaklı bir yaklaşımla tasnif yapılmıştır.

2.1. Somut olarak bir yer anlamı karşılayan yapılar: *öŋ yér, sü yéri, Yér Bayırku yéri, Az yér*.

öŋ yér "çöl, ıssız yer"

*öŋ*ün sözlüklerdeki anlamı "ıssız, tenha, çöl; kurak, çorak" (Clauson, 1972: 168; Doğan-Usta, 2014: 254) şeklindedir. *Öŋ yér* yapısı *Yenisey Yazıtları*'nda tespit edilen örneğinde "ıssız yer" olarak, Eski Uygur Türkçesindeki örneklerinde ise "çöl" anlamıyla çevrilmiştir:

bitig bo *öŋ yėrde* kaş er taş bal[balı] <...> y^2 <...>y^2 <...> "Yazıt (işte) bu(dur). *Issız yerde* kaş? erin taş balbalı <...>" (STİYY E34)

Özlük at *öŋ͡g yirde* arıp oŋ͡gup turu kalmiş. "(Bir) binek atı *çölde* yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin halde kalakalmış." (IB 17)

antaγ bar kim ol tïnlïγ örtkä örtänmäz, suwda ölmäz, taγda *öñ yirtä* qanta yorïsar bars irpiz böri ulatï yawlaq tïnlïγlar alqu täzärlär . "so wird es so sein, daß diese Wesen im Brande nicht brennen, im Wasser nicht sterben, (und) wenn sie im Gebirge oder *in der Wüste*, wo auch immer wandern, so werden Tiger, Luchs, Wolf und sonstige böse Wesen alle fliehen "(TT VI 114-117)

Bu yapının *öŋ kürtük yerlärtä* "çöl ve karlı yerlerde" (Tokyürek, AYS IV. 211/17) ve *öng körtük yirdä* "in der Schnee-Wüste" (BT V 25/556-557) gibi genişletilmiş olarak kullanıldığı örnekleri de tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra *sansarlıg öŋ kürtüküg ärṭip* "saṃsāralı çöl ve karı aşıp" (Tokyürek, AYS IV. 211/21-22) ve *öñ kürtükler yaş arıg semekler* "ıssız yerler, yeşil ormanlar" (Şen, 2002: 220) gibi örneklerde yapının *öŋ kürtük* şeklinde eksiltili olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu örneklerdeki *kürtük* sözcüğünün sözlük anlamı ise "kar yığını"dır (Clauson, 1972: 739). Belirlenen örneklerden hareketle *öŋ kürtük* yapısının *öŋ kürtük yér* yapısından eksilme ile oluştuğu düşünülebilir. Yapılan taramada *öŋ* sözcüğünün "çöl" anlamıyla tek başına, coğrafî bir terim olarak kullanıldığı bir örnek tespit edilememiştir. Dolayısıyla *öŋ* sözcüğünün *yér* sözcüğü ile oluşturduğu *öŋ yér* "çöl" yapısının bileşenlerinin kendi anlamlarını koruduğu, bununla birlikte yapının coğrafî bir kavramı karşılayan bir birleşik sözcük olarak kullanıldığı söylenebilir. *öŋ kürtük yér* ve *öŋ kürtük* yapılarının ise hem "çöl ve karlı yer" şeklinde bir coğrafî anlamla hem de

bileşenlerinin anlamlarının birleşmesiyle daha genel olarak "ıssız yer" anlamıyla kullanıldıkları düşünülmektedir. Bu yapıların özellikle daha genel bir anlam içeren "ıssız yer" kavramını karşılamak üzere kullanımları ve bu kullanımla sözlükselleşmiş olmaları durumunda yapıların birleşik sözcük oldukları çıkarımı güçlenebilir.

sü yéri "savaş alanı"

Yapının tek örneği *Irk Bitig*'de tespit edilebilmiştir:

Alp er oglı süke barmiş. *Sü yirinte* erklig sabçı törütmiş tir. "Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. *Savaş alanında* (kendine) güçlü bir sözcü türetmiş, der." (IB 55)

Bu yapının ilk unsuru *sü* sözlüklerde "ordu, asker, savaş" (Clauson, 1972: 781; Caferoğlu, 2015: 213; Doğan-Usta, 2014: 295) anlamlarıyla yer almıştır. *Yér* sözcüğü ise yapıya "yer, alan" anlamları ile katılmıştır. *sü yéri* yapısının Eski Türkçedeki kullanım sıklığının örneklerle tespit edilememesi ve yapıdaki iki unsurun da kendi sözlük anlamlarını koruması yapının birleşik sözcük olarak kabul edilmesinde soru işareti oluşturabilir. Ancak yapının "savaş alanı" anlamıyla tek bir kavramı karşılayarak belli bir tür adı oluşturması birleşik sözcük olarak değerlendirilebileceğini düşündürmektedir. Nitekim bugün de bu anlam *savaş alanı* (TS, 2010: 2043) birleşiğiyle benzer yapıda karşılanmaya devam etmektedir.

Yér Bayırku yéri "Bayırku ülkesi"

Yér Bayırku yéri yapısının daha iyi çözümlenebilmesi için öncelikle birinci bileşen olan *Yér Bayırku* sözcüğünü yapısal açıdan değerlendirmek gerekmektedir. *Yér Bayırku* yapısının ikinci bileşeni olan *Bayırku* sözcüğü Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşayan bir boyun adıdır (Taşağıl, 2004: 51). Köktürk yazıtlarına göre de bu boy devletin doğusunda ve Oğuzların kuzeyinde yaşıyordu (Gömeç, 2016: 14). Yazıtlarda "Bayırku" şeklinde geçen boy adı Çince belgelerde "Pa-ye-ku", Tibetçede "Bayarbgo" ve "Bayarkata" şeklinde geçmektedir (Gömeç, 2016: 14). *Bayırku* adı yazıtlarda iki yerde (KT D 35, 36) tek başına, bir yerde (KT D 34) *Yér Bayırku* yapısında ve iki yerde (KT G 4, BK K 3) de *Yér Bayırku yéri* şeklindeki kullanımıyla tespit edilmiştir. *Yér Bayırku* yapısına Ergin (2015: 151) "kavim adı", Aydın (2018a: 176) "Bayırkuların yaşadığı yer", Ercilasun (2016: 731) "yer (ülke) adı, Bayırku ülkesi" anlamlarını

vermektedir. Thomsen (2011: 226) da *Yér Bayırku*nun kesinlikle bir halkın adı olması gerektiğini belirtir. Bu kullanım ve anlamlandırmalardan hareketle *yér* sözcüğünün "yer, ülke" anlamlarıyla boyun asıl adı olan *Bayırku* sözcüğüyle birleşip kalıplaştığı ve oluşan *Yér Bayırku* yapısının da hem boy adı hem de yer adı olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bir yer adı olarak da anlamlandırılan *Yér Bayırku* yapısının aynı zamanda *Yér Bayırku yéri* şeklindeki kullanımı da bu düşünceyi destekler niteliktedir. Şahin (2006: 64), *Yér Bayırku yéri*nin Bayırku etnonimine bağlı olarak "Yir Bayırku yeri", "Bayırku ülkesi" anlamına geldiğini belirtir. Bununla birlikte Kül Tigin (KT G 4) ve Bilge Kağan (BK K 3) yazıtları üzerine yapılan yayınlarda yapı farklı şekillerde çevirilmiştir. Orkun (2011: 24) "Yer Bayırku yeri", Ergin (2015: 37, 89) "Yir Bayırku yeri" şeklinde çevirirken, Tekin (2010: 21, 45) "Yir Bayırku toprakları" ve "Yir Bayırku ülkesi" anlamlarıyla iki farklı şekilde çevirmiştir. Ercilasun (2016: 501, 545) "Yir Bayırku toprakları", Aydın (2018a: 48, 75) "Yer Bayırku toprakları" şeklinde çevirmiştir. Bu farklı çevirilerle beraber *Yér Bayırku yéri*nin "Bayırkuların yaşadığı yer/ülke/memleket" anlamıyla birleşik sözcük yapısında bir yer adı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Az yér "Az ülkesi"

Yér sözcüğünün bir yer adı oluşumunda kullanıldığı örneklerden birisi de *Az yér* yapısıdır. Çoğunlukla Köktürk yazıtlarında (KT D 19, 20, 38; KT K 2, 3, 5, 8; BK D 16, 17, 26; T I D 6, 7) geçtiği tespit edilen *Az* sözcüğü bir boy adıdır. Gömeç (1994: 51), Köktürkçe kaynaklara göre Azların, Tannuola'nın kuzey taraflarında, hâlen Batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarlarında yaşadıklarını, bu bölgenin de Ötüken'in kuzey-batısında Türklerin oturduğu bir yer olduğunu belirtmektedir. Taşağıl (2004: 50) da Azların, Türgişlerin kuzeyinde Kırgızlarla aralarında olduğu tahmininde bulunmaktadır. Sözcüğün *Az yér* yapısıyla Tonyukuk yazıtında tespit edilen tek örneğine göre de Azlar, Anı Irmağı yakınlarında oturmaktadır:

Eşit[t]im: Az yir y[olı?] Anı b[irle … er]miş, bir at oruḳı ermiş, anın barmış. — "İşittim: Az ülkesinin yolu Anı boyunca … imiş, bir at yolu imiş, onunla gitmiş." (Ergin, 2015: T I D 7)

Bu örnekteki *Az yér* yapısını Orkun (2011: 108) "Az yer" şeklinde çevirirken, Ecilasun (2016: 605) ve Aydın (2018a: 110) "Az ülkesi" anlamıyla çevirmiştir.

Eski Türkçe metinlerinde *Az yér* yapısının başka örnekleri tespit edilememiştir. *Az* sözcüğünün tek başına bir boy adı olarak kullanıldığı birçok örnek varken tek örneği bulunabilen *Az yér* yapısının, "Az ülkesi" anlamıyla birleşik sözcük yapısında bir yer adı olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Yer sözcüğünün *Yér Bayırku yéri*, *Az yér* yapılarında olduğu gibi *Kırkız yéri (*KT D 17; BK D 15)*, Uygur yéri* (Suci 1), *enetkek yéri* (Kaya, AY S. 3/16) şeklinde başka boy, millet adlarıyla kullanıldığı benzer örnekler de bulunmaktadır. Bu kullanımlar *yer* sözcüğünün, Eski Türkçede bileştirme yoluyla bir yerin adlandırılmasında başvurulan bir sözcük olduğunu düşündürmektedir.

2.2. Soyut olarak bir yer anlamı karşılayan yapılar: *teŋri yéri, yalaŋuklar yéri, burkan yéri.*

teŋri yéri "tanrı ülkesi, tanrı yeri, gökyüzü, tanrılar dünyası, tanrı cenneti"

teŋri sözcüğü Eski Türkçede "tanrı; ruh; gök, gökyüzü; haşmetli, majeste, hazret vb." anlamları ile yer almıştır (Clauson, 1972: 523; Caferoğlu, 2015: 242; Doğan-Usta, 2014: 319-320). Sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde *yér* sözcüğü ile oluşturduğu *teŋri yéri* yapısı (T II A 1; Huast 198; TT VI 126, 405, 406; Maytrı 12/14, 47/8; Kaya, AY II. 44/21, III. 143/01-21) Budizm ile ilgili bir dinî terimi karşılaması sebebiyle birleşik sözcük görünümü sunmaktadır. *teŋri yéri* teriminin Sanskritçe karşılığı olan *deva-loka* Budizmde, tanrıların yerleşim yeri olan "tanrısal/göksel dünya"dır ve Saṃsāra'nın beş veya altı şekildeki yeniden doğuş yazgısının (Gati) en yükseği ve iyisidir. Tanrı olarak yeniden doğuş, önceki bir yaşamda gerçekleştirilen erdemli eylemlerin yararlı bir sonucudur ve bu nedenle tüm devalokalar, varoluşun yararlı seviyeleri olarak kabul edilir (Buswell-Lopez, 2014: 234).

teŋri yéri yapısı anlam itibarıyle birleşik sözcük olarak düşünülse de birleşik sözcük ölçütlerinden birisi olan ilk bileşenin ek almaması kuralına aykırı olan *teŋriler yéri* (TT VI 197) şeklinde kullanımı da tespit edilmiştir. Bu kullanıma benzer olan *öğretmenler odası* ve *kimsesizler yurdu* gibi örneklerdeki istisnaî duruma dikkat çeken Çürük (2017: 69-70), bu örneklerde ekin ilk bileşene gelmesinin sebebi olarak ilk bileşenin topluluk anlamı ifade etmesini gösterir. Yani *öğretmenler odası* birleşiği ile aslında *öğretmenlere ait oda*nın kastedildiğini belirtir. Hatta Çürük (2017: 70), bunun gibi örneklerde eksiltmenin (öğretmenlerin odası / öğretmenlerin dinlenme odası > öğretmenler odası gibi) de söz konusu olabileceğini, çünkü Türkçede ad+ad+(s)I yapısındaki öbeklerde bile ilk ögenin çokluk eki almadığını söyler.

Budizm inancında da birden fazla tanrının olması sebebiyle *teŋriler yéri* yapısındaki çokluk ekinin topluluk anlamı ifade etmek için kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim Budist terminolojide *teŋri yéri* gibi yeniden doğuş döngüsünün bir yönünde de *yalaŋuklar yéri* "insanlar âlemi/dünyası" bulunmaktadır.

yalaŋuklar yéri "insanlar âlemi/dünyası"

yalaŋuk sözcüğünün anlamı sözlüklerde "insan, insanoğlu, canlı" (Clauson, 1972: 930; Caferoğlu, 2015: 281; Doğan-Usta, 2014: 382) olarak verilmiştir. *Yér* sözcüğü ile oluşturduğu *yalaŋuklar yéri* yapısı tespit edilen örneklerde "insanlar âlemi, insanlar dünyası" (Maytrı 34/11, 91/28) anlamıyla geçmektedir. Budizmde yeniden doğuş döngüsünün altı yönünden birisi Sanskritçe *manuṣya-gati* "human existence" terimi ile ifade edilmektedir (URL-1, Soothill ve Hodous: 138). *Manuṣya*, yani insan, tanrılar, yarı tanrılar, hayvanlar, ruhlar ve cehennem sakinleri ile birlikte Saṃsāra'daki altı yeniden doğuş dünyasından (Gati) birisidir. Budist kozmolojisinde, insanlar ana yönlerde Sumeru Dağı'nı çevreleyen dört ada kıtasında oturur. Ancak, yaygın olarak karşılaşıldığı şekliyle insanlar yalnızca Jambudvipa'nın güney kıtasında bulunur; diğer üç kıtanın insan sakinleri, hem yükseklik hem de yaşam süresi bakımından onlardan ileridedir. (Buswell-Lopez, 2014: 530).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde budizmdeki "insanlar âlemi/dünyası" kavramını ifade için *yalaŋuklar yéri* yapısı ile birlikte

yalaŋuk yértinçüsi (Kaya, AY S. 14/13, V. 400/20, VIII. 542/05), *yalaŋuklar yértinçüsi* (Kaya, AY II. 41/15) yapılarının da kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir.

burkan yéri "Burhanlar ülkesi/dünyası"

teŋri yéri ve *yalaŋuklar yéri* yapısındaki diğer bir terim ise *burkan yéri* (BT XX 0923) / *burkanlar yéri* (TT VI 126, 288-289) terimidir. Terimin Sanskritçe karşılığı olan *buddhakṣetra* "buddha alanı", belirli bir buddhanın alanını oluşturan bölge anlamındadır (Buswell-Lopez, 2014: 153). Bu alan Mahāyānada, mükemmel aydınlanmaya ulaşan, orada doğan tüm varlıkları bilgilendirerek onları aydınlanmaya hazırlayan kişinin edindiği manevî alandır (URL-1, Soothill ve Hodous: 226).

teŋri yéri, yalaŋuklar yéri ve *burkan yéri* yapıları birleşik sözcük ölçütlerine göre değerlendirildiğinde yapılardaki bütün unsurların kendi sözlük anlamlarını korudukları görülmektedir. Bununla birlikte bu örnek yapılarda soyut anlamdaki birer dinî terimi karşılayacak şekilde anlam birleşmesinin sağlanması ile birleşik sözcük oluşumunun gerçekleştiği söylenebilir. Birleşik sözcük olarak kabul edilmeleri hâlinde bu yapılar oluşum yolu bakımından çeviri yoluyla oluşan birleşiklere örnek olarak düşünülebilir. Demircan (1977: 265-268), çeviri yolunu (öyküntü yöntemi: anlam alımı) birleşiklerin oluşum yollarından birisi olarak göstermektedir. Aksan (2015: 34) ise çeviri sözcük türlerinden birisi olarak ele aldığı tam çeviri sözcüklerin yeni, yabancı kavramların dilde anlatımına olanak veren terimler içerisinde pek çok olduğunu belirtir. Eski Uygur Türkçesinde de özellikle dinî metin çevirileri ile beraber basit, türemiş ve birleşik yapıda birçok çeviri sözcüğün söz varlığına eklendiği bilinmektedir.

Sonuç

Yer, Köktürklerin inancında Tanrı'nın yarattığı bir kutsal olarak dağları, taşları, suları ve yurt edinilen toprakları ile önemli bir kavram olmuştur. Uygurlar döneminde ise Budizm ve Maniheizm inançları etkisiyle birlikte kullanıldığı unsurlarla daha soyut anlamlar ifade eder hâle gelmiştir. *Yer* sözcüğü tarihî dönemlerden itibaren, Türklerin yaşamında karşıladığı "yer, yeryüzü, toprak, dünya, memleket, mevki" şeklindeki soyut ve somut bütün anlamları ile dilde çeşitli yapılarla varlığını işlek olarak sürdürmüştür. *Yer* sözcüğünün Eski Türkçede birleşik yapı

bağlamında kullanımının konu edildiği bu çalışmada ele alınan örnekler ile yapılan değerlendirmeler doğrultusunda şu sonuçlara varılmıştır:

1. *Yer* sözcüğü Eski Türkçede hem yapıyı niteleyen, tamlayan birinci unsur olarak hem de nitelenen, tamlanan ikinci unsur olarak birleşik sözcük oluşumunda yer almıştır.
2. Tespit edilen örnekler çoğunlukla belirtisiz isim tamlaması yapısında olmakla birlikte ikileme ile oluşturulmuş örneklerde de *yer* sözcüğünün anlama katılması söz varlığında kullanım alanının genişliğini göstermektedir.
3. *Yer* sözcüğünün, birleşik olarak değerlendirilebilecek örneklerin çoğunda kendi sözlük anlamlarını koruduğu, bununla birlikte yapıdaki diğer unsurlarla anlam birleşmesini sağlayarak daha genel anlamlar ifade eder duruma geldiği görülmüştür.
4. İncelenen örneklerde *yer* sözcüğünün genellikle somut ve soyut anlamda, özel ad veya tür adı olarak bir yer anlamıyla birleşik sözcük oluşumuna katıldığı belirlenmiştir.
5. Türkçede yeni kavram ve varlıkların karşılanmasında çokça başvurulan birleştirme yöntemi Eski Türkçede de sözcük yapımında çeşitli yollarla başvurulan bir yöntem olmuştur. Gerekli olduğunda yabancı dillerden alıntı yapmak yerine, yabancı sözcüklerin karşıladığı kavramlara ana dilde karşılıklar türetmek, Eski Tükçede birleşik sözcüklerin oluşum yollarından birisi olarak kabul edilebilir. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde Maniheizm ve Budizmin öğrenilmesi ve yayılması amacıyla Toharca, Sanskritçe ve Çince gibi dillerden yapılan çevirilerle dinî terminolojiye ait birçok kavrama Türkçe karşılık bulma ihtiyacı doğmuştur. *Yer* sözcüğü bağlamında tespit edilen *teŋri yéri, yalaŋuklar yéri* ve *burkan yéri* gibi örneklerin de bu ihtiyacın bir sonucu olarak birleştirme yoluyla yapılan sözcüklerden olduğu düşünülmektedir.
6. Çalışmada ele alınan yapılar birleşik sözcüğü belirlemede kullanılan ölçütlere göre değerlendirildiğinde birleştirme yönteminin Eski Türkçede de sıklıkla kullanıldığını söylemek mümkündür. Hiç şüphesiz bu durum günümüz itibarıyla Türkçenin erişilebilen en eski yazılı metinlerinden beri işlenerek gelişen kadim bir dil olduğu tezini de desteklemektedir.

Kısaltmalar

Ayazlı, AYS: *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap* (Ayazlı, 2012).

B: Batı

BK: Bilge Kağan Yazıtı

BT V: *Berliner Turfantexte V* (Zieme, 1975).

BT XX: *Berliner Turfantexte XX* (Zieme, 2000).

Çetin, AY: *Altun Yaruk VIII. Kitap* (Çetin, 2020).

D: Doğu

DLT: *Divanü Lûgat-it Türk* (Atalay, 2021).

ETŞ: *Eski Türk Şiiri* (Arat, 2007b).

G: Güney

Heilk I: *Zur Heilkunde der Uiguren I* (Arat, 1930).

Huast: *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası* (Özbay, 2019).

IB: *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı* (Tekin, 2017).

İKP: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Hamilton, 2015).

İML: *İbnü-Mühennâ Lûgati* (Battal, 1934).

K: Kuzey

Kaya, AY: *Uygurca Altun Yaruk* (Kaya, 2021).

KB: *Kutadgu Bilig I Metin* (Arat, 2007a); *Kutadgu Bilig II Çeviri* (Arat, 1994).

KT: Kül Tigin Yazıtı

Kuan: *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar* (Tekin, 2019a).

Maytrı: *Uygurca Metinler II Maytrısimit* (Tekin, 2019b).

STİYY: *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları* (Aydın, 2019).

Suci: Suci Yazıtı

T: Tonyukuk Yazıtı

Tes: Tes Yazıtı

TİEM 73: *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)* (Kök, 2004); *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r/7)* (Ünlü, 2004).

Tokyürek, AYS: *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç* (Tokyürek, 2018).

TS: *Türkçe Sözlük* (TDK, 2010)

TT II: *Türkische Turfan-Texte II* (Bang ve Gabain, 1929).

TT VI: *Türkische Turfan-Texte VI* (Bang, vd., 1934).

UY: *Uygur Yazıtları* (Aydın, 2018b).

vb.: ve benzeri

vd.: ve diğerleri

Kaynakça

Aksan, Doğan (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. C.3, 6.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akşehirli, Soner (2013). "Türkçede Ad+Ad(s)I Biçimindeki Ad Bileşiklerinin Sözlükselleşmesi". *26. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri* (24-26 Mayıs 2012). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi, 21-31.

Arat, Reşit Rahmati (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren I.* Berlin.

Arat, Reşid Rahmeti (1994). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. 6.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arat, Reşit Rahmeti (2007a). *Kutadgu Bilig I Metin*. 5.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (2007b). *Eski Türk Şiiri*. 4.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim (2021). *Divanü Lûgat-it Türk (Çeviri)*. 8.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap: Karşılaştırmalı Metin Yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, Erhan (2018a). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. 2.b., İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayıncılık

Aydın, Erhan (2018b). *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayıncılık.

Aydın, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.

Bang, Willi ve Gabain, A. Von (1929). *Türkische Turfan-Texte II.* Berlin.

Bang, Willi vd. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI: Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.

Banguoğlu, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri*. 10.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Battal, Aptullah (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Buswell, Robert E. ve Lopez, Donald S. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Caferoğlu, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Çetin, Engin (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap: Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çürük, Yasemin (2017). *Türkçede Birleşik Sözcükler: İsimler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demircan, Ömer (1977). "Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu". *TDAY-Belleten*, C.25: 263-275.

Doğan, İsmail ve Usta, Zerrin (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Ergin, Muharrem (2015). *Orhun Abideleri*. 49.b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gencan, T.Nejat (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.

Göğüş, Beşir (1988). "Türkçe'de Bileşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği". *TDAY-Belleten (1962)*: 245-264.

Gömeç, Saadettin (1994). "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar". *Belleten*, 58/221: 51–54.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2016). "Bayırkular Hakkında Kısa Bir İnceleme". *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 59/349: 14-18.

Günay, Doğan (2007). *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Hamilton, James Russel (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması.* 3.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hatiboğlu, Vecihe (1982). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. 4.b., Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.

Hatiboğlu, Vecihe (1988). "Kelime Grupları ve Kuralları". *TDAY-Belleten (1963)*, C.11: 203-244.

Hengirmen, Mehmet (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. 3.b., Ankara: Engin Yayınevi.

Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ceval (2021). *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin ve Dizin*. 2.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2007). "Türkiye Türkçesinde Benzetme Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*. Ankara: 269-274.

Korkmaz, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. 4.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. 5.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Orkun, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Birleştirilmiş 3.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özbay, Betül (2019). *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. 2.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, Mustafa (1996). "Yapılış, Yazılış ve Kullanılışları Bakımından Birleşik Kelimeler". *İlmî Araştırmalar* 2: 95-110.

Sarı, İsa (2016). "Türkiye Türkçesindeki Birleşik Sözcüklerin Merkezlilik Odağında Sınıflandırılması". *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18: 199-217.

Sarı, İsa (2018). "Eski Türkçede Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu* (1-7 Haziran 2018 Ulanbator-Moğolistan) *Bildiriler Kitabı*. (Ed. Şaban Doğan ve Melis Sezen Güneş). C. 2, İstanbul: Kesit Yayınları, 1252-1267.

Soothill, William Edward ve Hodous, Lewis. *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. Digital Edition (URL-1).

Şahin, İbrahim (2006). *Eski Türkçe Dönemi (VI.-XI. Yüzyıl) Temel Eserlerinde Geçen Yer Adları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şen, Serkan (2002). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Taşağıl, Ahmet (2004). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M.Ö. III-M.S. X. Asır*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, Şinasi (2019a). *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh)*. 2.b., Ankara: Türk Dil KurumuYayınları.

Tekin, Şinasi (2019b). *Uygurca Metinler II Maytrısimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. 3.b., İstanbul: Sanat Kitabevi.

Tekin, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*. 4.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (2013). "Birleşiklerin Tanımı ve Yazımları". *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri*. (Haz.Emine Yılmaz-Nurettin Demir). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 343-350.

Tekin, Talat (2017). *Irk Bitig*: *Eski Uygurca Fal Kitabı.* 2.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thomsen, Vilhelm (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. (Çev.: Vedat Köken). 2.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, Hacer (2018). *Altun Yaruk Sudur IV.Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Türkçe Sözlük (2010). 11.b., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. 2.b., İstanbul: Multilingual Yayınları.

Zieme, Peter (1975). *Berliner Turfantexte V*: *Manichäisch-Türkische Texte*. Berlin.

Zieme, Peter (2000). *Berliner Turfantexte XX*: *Vimalakīrtinirdeśasūtra*. Berlin.

URL-1: "A Dictionary of Chinese Buddhist Terms". https://mahajana.net/texts/soothill-hodous.html (Erişim: 26.07.2022)

TÜRKÇEDE SEZDİRİMİN SINIRLARI*

Erkan HİRİK**
Vural AKBOĞA***

Giriş

Dilbilim çalışmaları için 20. yüzyıl önemli bir dönemeci oluşturmaktadır. Saussure'ün "Genel Dilbilim Dersleri" dilbilim disiplininin gidişatına önemli ölçüde yön vererek anlambilim çalışmalarının farklı bakış açılarıyla ele alınmasını sağlamıştır. Dilin sözcükler yığını ve listesi olmadığını ifade ederek dilin kendi içerisinde ses, biçim, söz dizimi, anlam ve kullanım bakımından sistemlerin birbirleriyle bağlantılı büyük bir mekanizma olduğunu belirten Sausure (1998), dil (langue) ve söz (parole) ayrımından bahseder. Bu iki kavram, dilin soyut ve somut olan iki aşamasını birbirinden ayırmaktadır. "Dil yetisine ilişkin incelemenin iki bölümü vardır: Bunlardan biri temel niteliklidir ve özü bakımından toplumsal ve bireyden bağımsız olan dili ele alır; bu inceleme yalnızca anlıksaldır. Diğer bölüm ikincil bir önem taşır ve konusu, dil yetisinin bireysel yanı, daha açık bir deyişle seslemeyi de kapsayan sözdür. Bu inceleme anlıksal-fiziksel niteliklidir." (Saussure, 1998: 49). Saussure'ün bu sözlerinden her ne kadar dil ve söz ayrımını gözettiği anlaşılsa da bunları bütünün iki parçası olarak ele aldığı da görülmektedir. Ancak dilin bireysel kısmı olarak nitelendirdiği somut kısmı, Saussure tarafından ikincil öneme sahip kısım olarak belirlenmiştir. Ergenç (2008: 10) Saussure'ün

---

* Bu çalışma 26-27 Mayıs 2022 tarihinde Samsun Üniversitesi bünyesinde düzenlenen "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar" konulu çalıştayda sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye, erkanhirik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6978-8981.

*** Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Nevşehir/Türkiye, vuralakboga@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8506-3956.

dilin bireyüstü soyut ve bireyin kullanımındaki somut yönünün olduğuna işaret ettiğini ve dilbilimin asıl konusu olarak *soyut olan dilin işleyişini ortaya koymayı* işaret ettiğini söyleyerek aynı noktayı vurgulamaktadır. Saussure'den sonra yapısal dilbilim çözümlemesi, dil/söz temel karşıtlığına dayanarak göstergeler dizgesi olarak kabul edilen *dili* inceleme konusu yapmıştır. Bu çözümleme, çeşitli nedenlerle dilin rastlantısal ve bireysel gerçekleşmesi olan *sözü* inceleme alanı dışında tutmuştur. Aynı şekilde Avrupa bilim akımları, Prag okulu, Kopenhag okulu da *sözü* inceleme alanlarının dışında bırakmışlardır. L. Bloomfield'in Amerikan dağılımcılık akımının bu ayrımla ilgili tutumu da aynı şekilde olmuştur (Kıran ve Kıran, 2018: 382).

Anlambilim çalışmaları yapısal dilbilim çalışmalarına ek olarak kullanıma dayalı dil bağlamında da ele alınmaya başlanmıştır. Çağdaş dilbilim çalışmalarında bugün anlambilim ve dilin kullanımdaki özelliklerini inceleyen edimbilim çalışmalarının sınırları belirlenmeye çalışılırken çeşitli görüşler ortaya çıksa da Lyons'ta (1987) bu ayrım açık bir şekilde görülmektedir:

- Anlambilim anlamla, edimbilim ise kullanımla ilgilidir.
- Anlambilim dil yetisi ile edimbilim ise dil kullanımı ile ilgilidir.
- Anlambilim anlamın geleneksel yanlarıyla, edimbilim ise geleneksel olmayan yanlarıyla ilgilidir.
- Anlambilim salt/doğrudan anlamla (literal), edimbilim salt anlam dışı ile uğraşır.
- Anlambilim doğruluk koşullu anlam, edimbilim ise bunun dışındaki anlamla uğraşır.
- Anlambilim tümce anlamıyla, edimbilim ise sözce anlamı (ya da yorumu) ile ilgilidir.

Dilbilim, söz dizimi ve anlambilimin birleşimi olarak tanımlanan dilsel dizgenin incelenmesi ile ilgilenirken edimbilim dilin kullanımı, konuşmanın görünümü ve özellikleriyle ilgilenmektedir (Günay, 2018: 132). Bilişsel süreç ile birlikte insan zihninde oluşan bu nedenle de soyut bir kavram gibi de ele alınabilen dil, söz ya da yazıya döküldüğünde somut hâle gelir. Kişi, söz edimini gerçekleştirdiğinde bunu belirli bir zaman ve uzamda, belirli kişiler ve şartlar altında yapmaktadır. Çok değişkene sahip

olan bu edimsel süreç, çoğunlukla aynen tekrar edilmesi mümkün olmayan bir eylemin ortaya çıkmasını sağlar. Keza sözce farklı bağlamlarda farklı anlamları karşılayabilen yapıları ifade ederken, tümce ise farklı bağlamlarda tek bir anlamı karşılar. Dolayısıyla edimbilimin dili incelerken bağlam adı verilen her türlü şartı da inceleme alanına kattığı ve bunların etkisini de göz önünde bulundurduğu söylenebilir.

20. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte dil çalışmalarının edimbilimsel bakış açısıyla ele alınmaya başlamasının neticesinde geleneksel kod modelin (düzenekleme modeli) insan bildirişimini açıklamada yetersiz olduğu fark edilmeye başlanmıştır. Bu modele göre, bir konuşur/yazar iletmek istediği düşüncesini bir dil vasıtasıyla kodlar, dinleyici/okur da bu kodu çözümleyerek aynı düşünceye ulaşmış olur. Burada düşüncenin aynen aktarımı söz konusudur. Ancak Grice (1975) ile geleneksel bakış açılarına alternatif farklı bir model ortaya çıkmıştır. Çıkarımsal model olarak adlandırılabilecek bu yönteme göre bildirişimin sağlanması basit bir kodlama/kod çözme işleminden çok daha fazlasıdır. Burada konuşurun ilettiği şey, *belirli bir anlamı iletme niyetinin kanıtıdır*. Dinleyici bu kanıtlara sahip olduktan sonra gerekli aşamalardan geçerek konuşurun niyetine çıkarım yoluyla ulaşır. Çıkarımsal model, dilin düzenekleme sürecinin varlığını inkâr etmez. Dolayısıyla geleneksel modelin hatalı değil eksik olduğunu savunur. Açık bir kodlama ve kod çözme sürecinden sonra belirli ilkeler vasıtasıyla çözülmesi gereken örtük bir çıkarım süreci yer almaktadır. Sezdirim, diğer edimbilimsel kavramlarla birlikte bu sürecin ana hattını oluşturmaktadır. Bu nedenle sezdirimin tanımıyla ilgili belirsizlikler bildirişim sisteminin bütününü etkileme potansiyeline sahiptir. Bu durum, sınırları daha açık bir sezdirim tanımı ve tasnifini gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte hangi tür söylemlerin sezdirim olarak değerlendirilmesi gerektiği, sezdirimin sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiği cevaplanması gereken sorular olarak ortaya çıkmaktadır.

1. Bildirişimsel Sezdirim Kuramı (Conversational Implicature Theory)

Sezdirim terimi ilk kez H. Paul Grice tarafından kullanılmıştır. Grice (1975), konuşurun kastettiğinin konuşur tarafından kullanılan söylemin içerdiğinden/ifade ettiğinden farklı olduğunu görmüş ve bu iki anlamın birbirinden ayrışması üzerine çalışmaya başlamıştır. Bu

anlamlardan ilki kullanılan cümlenin uzlaşımsal (geleneksel) anlamını işaret ederken diğeri aynı söylemde kullanılarak konuşurun kastettiği ya da ima ettiği bağlama dayalı, değişkenlik taşıyabilen anlamı işaret eder. Örneğin,

[1] Ayşe: *Ahmet'in doğum gününe gidiyor musun?*

Betül: *Çalışmam lazım.* [Sezdirim: Ahmet'in doğum gününe gelemiyorum.]

Yukarıda [1] numaralı örnekte Grice'a göre "Çalışmam lazım." ifadesinde yüzey yapıda anlamsal olarak söylenenden daha çok *doğum gününe gelemediği* dolaylı şekilde işaretlenmektedir. Örnekte Betül'ün söyleminde işaret ettiği anlam *sezdirim* (implicature); yaptığı eylem ise *sezdir-* (to implicate) olarak adlandırılmaktadır.

Sezdirimler konuşurun/yazarın niyetinde yer alan; konuşurun, muhatabına kullandığı ifadelerle kastettiği anlamlara ek olarak, belirli ilkeler vasıtasıyla örtük bir şekilde ilettiği bildirilerdir. Konuşur, muhatabına birtakım bilgileri kapalı şekilde göndermektedir. Bu bilgiler gerçek hayat bilgisi, daha önceki tecrübeler, zaman, mekân vb. birçok değişkeye göre muhatap tarafından çözümlenebilir hâle gelmektedir. Böylece sezdirim süreci tamamlanmaktadır.

Söylenen, Grice için teknik bir terimdir. Genellikle o cümlenin sözdizimsel bileşenleri tarafından belirsizlik giderme ve bağlam-duyarlı ifadeler için gönderme (reference) belirleme süreçleriyle belirlendiği kabul edilir (Borg, 2010: 269). Grice anlambilim ve edimbilim terminolojisinden uzak durmasına rağmen cümlelerin anlambilimsel ve literal içeriğinden bahsederken sıklıkla *bir cümle tarafından söylenen* ifadesini kullandığı görülür. Edimbilimsel anlam söz konusu olduğundaysa *bir ifade tarafından sezdirilen* yapısını tercih etmektedir.

Grice tarafından *uzlaşımsal/geleneksel sezdirim* (conventional implicature) ve *uzlaşımsal olmayan sezdirim*[1] (non-conventional

[1] Grice, çalışmasında *uzlaşımsal olmayan sezdirimlerin* tanımına, alt başlıklarına ya da içeriğiyle ilgili detaylı açıklamalara yer vermemiştir. Sadece bu sezdirimlerin varlığından bahsetmiş ve onun alt sınıflarından biri olarak nitelendirdiği bildirişimsel sezdirimlere (BS) yönelmiştir. Muhtemelen bu nedenle Türkiye'deki çalışmalarda ve yabancı birçok çalışmada Grice'ın

implicature) olarak iki çeşit sezdirim türü belirlenmiştir. Sezdirimi belirleyen unsur, sözcüklerin geleneksel anlamıysa buna *uzlaşımsal sezdirim* (US) adı verilir. Diğer durumdaysa sezdirilen düşünceyi belirleyen unsur, söylemle ilgili özellikler olarak belirlenmiştir ve bunlara *uzlaşımsal olmayan sezdirim* (UOS) adı verilmiştir.

Bildirişimsel sezdirimler (BS), Grice'ın kuramına adını vermekle birlikte UOS'lerin çoğunu kapsamaktadır. BS'ler US'lerin aksine söylenenin dilbilimsel anlamıyla belirlenmez. Onları belirleyen, söz konusu söylemin özellikleridir. Allot (2018: 2) bildirişimsel sezdirimlerin sınırlarını şöyle verir:

- *Bir konuşurun sözceleme yoluyla ima ettiği şeydir.*
- *Konuşur anlamının ya da sözcenin içeriğinin bir parçasıdır.*
- *BS, sözceye doğrudan ve açık bir şekilde katkıda bulunmaz.*
- *BS, söylenenlerin dilbilimsel anlamı tarafından kodlanmaz.*

Grice (1975), BS'leri öngörmek ve onların nasıl anlaşıldığını açıklayabilmek ve BS'leri tanımlayıp sınıflandırmak için bir teori geliştirmiştir. Geliştirdiği teori sağlıklı bildirişimin gerçekleşmesi için temelde bir ilke ve dokuz alt ilkeyi (maxim) içerir. Temel ilke "İş Birliği İlkesi (Cooperative Principle)" adını taşımaktadır. Alt ilkeler ise "Nitelik (quality), nicelik (quantity), bağıntı (relation), tarz (manner)" şeklindedir. Davis (2007: 12), sağlıklı bir bildirişim için bu ilkelere doğal olarak uyulduğunu ifade eder. Grice, ilkelerini açıklarken bir ev inşası örneğini verir. Bir ev inşası sırasında A kişisi B kişisine yardım ederken "tenis raketi" uzatmaz, çekiç uzatır (bağıntı ilkesi). A kişisi B'nin ihtiyacı olduğu kadar çivi uzatır (nicelik ilkesi). A kişisi B'ye yamuk ya da kırık olmayan düzgün çivileri uzatır (nitelik ilkesi). Ayrıca A kişisi B kişisine etkili ve hızlı bir şekilde yardım eder (tarz ilkesi). Bu ilkelerin temel noktası bağlama dayanmaktadır. Yani iletişim hâlinde olan bireylerin yalnızca söylemlerden hareketle değil aynı anda mekân, zaman ve ilgili nesneleri birlikte algılayarak hareket ettiği ve anlamı ortaya çıkardığı

---

sezdirim kuramına atıf yapılırken sezdirimler *uzlaşımsal* ve *bildirişimsel* olarak ikiye ayrılmış ve bu başlık göz ardı edilmiştir. Uzlaşımsal olmayan sezdirimlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Moeschler (2012), Allot (2018).

anlaşılmaktadır. Grice, bu ilkelerin akılcı iletişim kurmak isteyen konuşurlar tarafından genel olarak uyulan ilkeler olduğunu belirterek böylece bir dinleyicinin, konuşurun sözcesiyle ilgili akla uygun bir şekilde varsayımlara sahip olabildiğini ifade etmektedir (Bach 2006: 24-25). BS'ler Grice'ta "genelleştirilmiş bildirişimsel sezdirimler" (GBS) ve "özelleştirilmiş bildirişimsel sezdirimler" (ÖBS) olarak iki başlık altında değerlendirilmiştir. Bu ayrım daha sonra sezdirim çalışmalarının yönünü belirleyecek öneme sahiptir.

1.1. Genelleştirilmiş Bildirişimsel Sezdirimler

Grice, özel koşulların yokluğunda (bu durumu "normalde" olarak ifade ediyor) belirli sezdirim ileten cümlelerin olduğunu öne sürer. Yule (1996: 40) aynı görüşü edimbilimsel terimlerle "gerekli çıkarımları yapabilmek için sözcenin bağlamında özel bir arka plan bilgisine ihtiyaç duyulmadığı örneklerin var olduğunu" söyleyerek ifade eder. Bunlar genelleştirilmiş bildirişimsel sezdirim (GBS) olarak adlandırılmıştır.

[2] Doobie: *Bella ve Cathy'i davet ettin mi? (Did you invite Bella and Cathy?)*

Mary: *Bella'yı davet ettim. (I invited Bella.)* (Yule, 1996: 40).

Kurama göre Mary'nin cevabını duyan Doobie'nin Mary'nin nicelik alt ilkesinin farkında olduğunu ve iş birliğine uygun davrandığını varsayması gerekir. Bu ilke ve alt ilkelerin kabul edildiği varsayıldığından Cathy'nin davet edilmemiş olduğu çıkarımı yapılır. Aksi durumda Mary'nin Cathy'i davet ettiğini iletmesi gerekirdi. Bu durumda konuşur, dinleyicinin sözcede yer almayan unsurun (Cathy) davet edilmediğinin anlaşılmasına niyet etmesi beklenir. Bu şartlar sağlandığında Mary tarafından, GBS gerçekleştirilmiş olur (Yule, 1996). Daha açık bir tabirle Mary Cathy'yi davet etmediğini söylememiş olmasına rağmen Doobie, bu durumu iş birliği ilkeleri çerçevesinde sezmiş ve GBS şartları sağlanmıştır.

1.2. Özelleştirilmiş Bildirişimsel Sezdirimler

Kimi durumlarda, konuşurun iletmek istediği düşünceye ulaşabilmek için özel bir bağlama ihtiyaç duyulur. Bu şartlar altında gerçekleşen sezdirimler, özelleştirilmiş bildirişimsel sezdirimler (ÖBS) olarak adlandırılmaktadır.

[3] Rick: *Hey, bu gece partiye geliyor musun?* (Hey, coming to the party tonight?)

Tom: *Ailem ziyarete geliyor*. (My parents are visiting.) (Yule, 1996: 43).

Verilen örnekte Tom'un cevabı yüzey yapıda bağıntı ilkesiyle tutarlı görünmez. Tom'un cevabının bağıntılı olabilmesi için Rick'in bu çerçevede diğer öğrencinin sahip olmasını beklediği bazı varsayımsal bilgilerden yararlanması gerekir. Bu şartlar altında sezdirimin bağıntı ilkesi vasıtasıyla belirlenmiş olması, onun bildirişimsel olmasına neden olurken sezdirimin çıkarımının sağlanabilmesi için özel bağlamsal bilgilere ihtiyaç duyulması da onu özelleştirilmiş bildirişimsel sezdirim yapmaktadır.

2. Neo-Gricean Sezdirim Teorisi

Grice, sezdirimler içerisinde belli türleri diğerlerinden ayırmıştır. Uzlaşımsal olan ve olmayan sezdirimler ayrıldıktan sonra bildirişimsel sezdirimlerin altına genelleştirilmiş ve özelleştirilmiş sezdirim türleri yerleştirilmiştir. Grice'tan sonra yapılan çalışmalarda bildirişimsel sezdirimlere odaklanılmıştır. Bu çalışmalarda GBS'ler ve ÖBS'ler daha çok tercih edilmiştir. Neo-Gricean yaklaşımlarda GBS ve ÖBS'lerin farklı türler olduğu iddia edilerek ayrı teorik işlem gerektirdiği belirtilmiştir. Bu yaklaşımlar belirli bir sözcüksel ögenin veya dilbilgisel yapının varlığına dayanan edimbilimsel çıkarımlara odaklanarak GBS'lere yönelmiştir (Allot, 2018).

Carston (1995: 213) edimbilimde önemli bir çalışma dizisinin başlangıç noktası olarak Grice'ın verdiği iki GBS örneğini göstermektedir:

[4] a. *Dün güzel bir ev gördüm. (I saw a beautiful house yesterday.)*

b. *O ev benim değil(di). (The house was not my own.)*

[5] c. *Bir parmak kırdım. (I broke a finger.)*

d. *Kırılan parmak benim kendi parmağımdır. (The broken finger is my own.)*

Carston (1995) normal şartlarda yani özel bir durum olmadığı taktirde (a) daki örneğin (b)'dekini sezdirdiğini (c)'deki söylemin de (d)'yi sezdirdiğini bunun da nicelik alt ilkesinden kaynaklandığını belirtir. Neo-

Gricean sezdirim teorisi özel şartları harici tutarak bu gibi örneklerle GBS'ler üzerine yoğunlaşmaktadır.

2.1. Ölçümsel sezdirim (Scalar Implicature)

Ölçümsel sezdirim, konuşma ilkesine dayanan BS'lerin bir türüdür ve Grice'ta genelleştirilmiş nicelik sezdirimlerine karşılık gelmektedir (Moeschler, 2012; Röhrig, 2010). Bu sezdirimler, bir sözcede ölçümsel terimlerle karşılaşıldığında hesaplanırlar. Ölçümsel terimler, benzer veya karşıt anlambilimsel anlamı olan aynı gramer kategorisindeki sözcüklerdir (bazı, hepsi, olasılık, kesinlik vb.). Bu sözcüklere ölçümsel denme nedeni, anlambilimsel güçlerine ve bilgi verme derecelerine göre bir ölçek altında düzenlenebilir olmalarıdır (Röhrig, 2010: 10). Bu tür ölçeklere Horn ölçeği (Horn scales) adı da verilir, bunun nedeni ölçümsel sezdirim terimini Laurence Horn'un ortaya koymuş olmasıdır (Levinson, 1989).

Aslında mantıksal sözcüklerin genel ve sistematik davranışlarını gösteren ilk araştırma, Gazdar (1979) tarafından gerçekleştirilmiştir. Miktar belirleyicileri (bazı, tüm vb.) arasındaki anlambilimsel ve edimbilimsel ilişkiyi o gözlemlemiştir. Aşağıdaki dört cümle, bu ilişkinin farklı türlerini göstermektedir:

a. Bazı öğrenciler partideydi.

b. Öğrencilerin hepsi partide değildi.

Burada (a) ve (b) arasındaki ilişki ölçümsel sezdirimin tipik örnekleri olarak ele alınabilir.

[6]

Muhtemelen iki saat önce yola çıktılar.

Sezdirim: *İki saat önce yola çıkmış olma durumları kesin değil.*

[7]

Mary sınavlarından bazılarından başarısız oldu.

Sezdirim: *Mary sınavlarının hepsinden başarısız olmadı*.

Ölçümsel sezdirimlerin nasıl ortaya çıktığı ya da nasıl işlediğiyle ilgili yapılan incelemeler sonucunda Neo-Gricean olarak adlandırılan bakış

açısı ortaya çıkmıştır[2]. Bu yaklaşımın araştırma konusunun nicelik bildiren mantıksal sözcükler olması nedeniyle çalışmalar GBS'ler içerisinde sınırlandırılmıştır.

3. Bağıntı Kuramı (Relevance Theory)

Sperber ve Wilson (1986; 2002) insan bildirişimine önceki araştırmacılar gibi toplumsal değil bilişsel açıdan yaklaşırlar. Bağıntı Kuramı (Relevance Theory) adını verdikleri kuramlarında konuşur ve dinleyicinin, insan bilişinin bir özelliği olduğu savunulan bağıntı ilkesini varsayarak bildirişimde yer aldığını ileri sürerler.

Bağıntı Kuramı, insanların bilişsel sistemlerinin evrimleşme şekli nedeniyle bağıntıyı en üst düzeye çıkarmak için otomatik bir eğilime sahip olduklarını iddia eder. Bunun sebebi de insan bilişsel sisteminin sürekli bir seçim baskısı altında kalması olarak gösterilir. Verimliliği artırmak için algısal mekanizmalarımız potansiyel olarak bağıntılı uyaranları otomatik olarak seçme, hafıza mekanizmalarımız otomatik olarak bağıntılı varsayımları etkinleştirme, çıkarımsal mekanizmalarımız da bunları en verimli şekilde işleme eğilimindedir. Wilson ve Sperber (2006: 610) bu eğilimi Bilişsel Bağıntı İlkesi altında toplamıştır.

İnsanın bilişsel özelliği, bağıntının en üst düzeye çıkarılmasına yönelik olma eğilimdedir. Bu husus *bilişsel bağıntı ilkesi* olarak ele alınır. Karşıdaki kişinin en bağıntılı olana yöneleceğini bilen kişi, her durumda kesin sonuçlar alamamakla birlikte muhatabının zihinsel durumunu tahmin etme imkânına sahiptir. Böylece doğru bir uyaran (stimulus) seçerek şartlara uygun bağlamsal varsayımları harekete geçirecek ve muhatabını kendi amaçladığı sonuca yönlendirebilecektir. Bunu bilen konuşur, açık bir uyaran kullanarak dinleyiciyi mevcut sözcenin bunu işlemeye değecek kadar bağıntılı olduğunu varsaymaya teşvik eder. Aksi hâlde dinleyicinin ilgisini çekmek mümkün değildir. Dinleyici ve konuşur arasındaki çıkarımsal bildirişimin sağlanmasına imkân veren bu varsayımsal antlaşma, *bildirişimsel bağıntı ilkesi* olarak adlandırılır. Bağıntı ilkesi, dinleyenin

---

[2] Neo-Gricean bakışta sezdirim sadece ölçümsel sezdirimlerle sınırlandırılmamıştır. Belirsiz sezdirimler olarak başlıklandırılabilecek R ilkesi ve I ilkesinden doğan farklı sezdirim türleri de belirlenmiştir. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Horn, 1984; Levinson, 1989; Röhrig, 2010; Moeschler, 2012.)

konuşmacının söyleminde kastettiği anlama çıkarım yoluyla ulaşılabilmesini sağlayan bir açıklama ortaya koymayı hedefler. Bağıntı Kuramı'nda bu süreç alt hedeflere ayrılır. Bu süreçte çözülmesi gereken "belirsizlikler (ambiguities)" ve "göndermesel belirsizlikler (referential ambivalences)", yorumlanması gereken "eksiltiler" (ellipsis) ve başa çıkılması gereken, "açık içeriğe ait diğer belirsizlikler" olabilmektedir. Ayrıca tespit edilmesi gereken sezdirimler, çözülmesi gereken edimsel belirsizlikler, yorumlanması gereken metaforlar ve ironilerle de karşılaşılabilmektedir.

2.1. Bağıntı Kuramı ve Sezdirim

Grice söylenen ve sezdirilen arasında bir ayrım yapmaktadır. Bağıntı Kuramı'nda ise bu ayrım iki tanedir. Bunlardan birincisi dilbilimsel olarak kodlanan ve edimbilimsel olarak ima edilen ve çıkarsanan yapılar arasındadır. İkincisi ise açık ifade içeriğinin bir parçası ve örtük ifade içeriğinin bir parçası olan yapılar arasındadır (Allott, 2018: 12).

Bağıntı Kuramı'nda üç aşama söz konusudur:

- *Mantıksal yapı: Bu aşama sözcelerin belirtkeler aracılığıyla çözülmesidir. Buradaki girdi tamamen anlambilimsel yolla elde edilmiş olan dilbilgisel girdidir.*
- *Açığavurum: Bu aşamada tek bir önerme biçimine varılır. Mantıksal yapının üzerine edimbilimsel sürecin devreye girmesiyle belirsizlik giderme, gönderim belirleme, tamamlama, zenginleştirme vb. işlemler gerçekleştirilerek açık bir ileti elde edilir.*
- *Sezdirim: Bu aşamada sözcelerin altında yatan niyet belirlenmeye çalışılır. Süreç edimbilimsel olarak ilerler. Açığavurum olarak nitelendirilen içeriklerin dışında kalan her yapı bir sezdirim olarak kabul edilir.*

Allott'un ilk ayrımı olan kodlama ve çıkarsama, mantıksal yapıyı açığavurum ve sezdirimden ayırmaktadır. Dinleyicinin mantıksal yapıya ulaşma süreci, tamamen anlambilimsel yolla işlenirken açığavurum ve sezdirim süreçleri edimbilimsel olan çıkarım yoluyla işlenir. Diğer ayrımdaysa edimbilimsel yolla elde edildiği düşünülen açığavurum ve sezdirim arasındaki fark söz konusudur. Bağıntı Kuramı'na göre

edimbilimsel bir yolla elde edilmesine rağmen açığavurumlar açık ifade içerikleriyken sezdirimler örtük ifade içerikleridir.

Bağıntı Kuramı'nda bir sezdirim, aslında açığavurum olmayan herhangi bir bildirilen varsayım olarak tanımlanır. Sezdirimler, öncelikli olarak onların başka bir kavramla olan ilişkileri bakımından değerlendirilirler (Haugh, 2002: 120). Sezdirimlerin kavramsal içeriğine ise tamamen çıkarım yoluyla ulaşılmalıdır. Bu nedenle Bağıntı Kuramı'nda sezdirimler Gricean ve Neo-Gricean yaklaşımdakinden çok daha sınırlıdır.

[8]

Max: Parti nasıldı, iyi geçti mi?

Amy: Yeterince içki yoktu ve herkes erken ayrıldı. (Carston ve Hall, 2012).

Bu diyalogda Amy'nin söylediğinden çok daha fazlasını anlatmak istediği açıkça görülmektedir. Örneğin "içki" sözcüğünün tanımına su, ayran, kola, gazoz vb. dahil birçok unsur girerken burada çok daha dar (alkollü içecek) bir anlamda kullanılmıştır. Sözcedeki "herkes" ifadesinin anlamı da buradaki anlamından çok daha geniştir. Buna benzer birkaç belirsizlik daha giderildikten sonra Amy'nin kastettiğinin aşağıdakine benzer bir anlam olduğu söylenebilir.

- *Partideki insanları tatmin edecek yeterlilikte alkollü içecek yoktu ve bu nedenle partiye gelen herkes oradan beklenenden erken ayrıldı.*

Bu durumda altı çizili gösterilen söylemlerin her biri söylenenin ötesine geçmiştir. Ancak bunlardan birini ya da bunların tamamında elde edilen düşünceyi sezdirim olarak tanımlamak bağıntı kuramına göre doğru değildir. Çünkü bunlar konuşurun kodladığı anlamın karşılıkları olmasalar dahi açıkça fakat edimbilimsel olarak iletilmiş ifadelerdir. Amy'nin sözleri aracılığıyla Max tarafından ulaşılması beklenen örtük anlam, yani sezdirim ise aşağıdaki gibidir:

- *Parti iyi geçmedi.* (Sezdirim)

Dolayısıyla *sezdirim* sözcenin bütüncül anlamından hareketle konuşurun dinleyiciye aktarmak istediği iletiyi kapsamaktadır. Verilen

örnekte görüldüğü üzere bağıntı kuramında açık – örtük ayrımı elde edilen ifadenin, söylenen ifadenin bir gelişimi olup olmadığıyla yapılmaktadır. Altı çizili kısımların her biri Amy'nin kodladığı ifadenin bir gelişimi olarak kabul edilir. Eğer mantıksal yapının çeşitli edimbilimsel süreçlerle birlikte gelişmiş bir hâli söz konusuysa burada açık bir ifade, yani açığavurum vardır. Bağıntı Kuramı bu açıklığı bir derece meselesi olarak görmektedir. Edimbilimsel olarak çıkarım yoluyla elde edilen içeriğin katkısı arttıkça açıklık seviyesi azalmaktadır. Ancak bir gelişimden ziyade farklı bir işlev söz konusuysa burada örtüklük var olur. Dolayısıyla bu şekilde elde edilen içerik sezdirim olarak değerlendirilmektedir.

4. Türkçe Üzerine Yapılmış Sezdirim Çalışmaları

Türkçe üzerine yapılmış çalışmalarda *sezdirim* kavramının farklı alanları işaretlediği görülmektedir. Bu nedenle sezdirim kavramını kullanan çalışmaları alanlara ayırarak ele almak gerekmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde *sezdirim* kavramının kullanıldığı alanları şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

- *Metindilbilim*
- *Edimbilim*
- *Metinlerarasılık*
- *Türkçe Öğretimi ve Yabancılara Türkçe Öğretimi*
- *Diğer Alanlar*

Tümceyi en büyük dil birimi olarak gören geleneksel dil çözümlemelerinin, anlam belirsizliğini giderme konusunda yetersiz kalması neticesinde dil araştırmacılarının ilgisi, tümce üstü birimleri çalışma alanı yapan farklı yöntemlere kaymıştır. Bu nedenle metindilim çalışmalarında sezdirim ele alınan kavramlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Metindilbilimsel incelemelerde ağırlık metin içindeki tek tek cümleler değil metnin bütünüdür. İncelenen, metnin bir bütün olarak yapısı ve işlevi; metni oluşturan yapılar arasındaki bağlar ve ilişkilerdir (Özkan, 2004: 182). Sezdirim kavramının metindilbilim çözümlemelerine dâhil edilmesi şüphesiz buradan kaynaklanır. Sezdirim, farklı alanlarda farklı şekillerde tanımlanmış olsa da her birinde *söylenenin ötesine geçme* durumu söz konusudur. Günay (2003: 70) bir bilginin aktarımı esnasında açık ve örtük olmak üzere iki farklı yöntemin kullanılabileceğini, örtük ise önvarsayımsal

ya da sezdirimsel olarak aktarılabileceğini ifade eder. Ona göre sezdirim, bir bağlam ya da sözceleme durumunda verilen bilgilerden çıkarım yoluyla ulaşılabilecek bir bilgiyi belirtir. Günay'dan sonra bu konudaki çalışmalara bakıldığında, metindilbilim çalışmalarında genel düşüncenin, sezdirimin metindilbilimin temel kavramlarından olan bağdaşıklığın alt başlıklarından biri olarak değerlendirilen örtük anlatımı/yapıyı meydana getiren unsurlardan biri olduğu görülür (Balcı, 2006: 193; Balcı, 2018: 97; Eskimen, 2010; Kılıç, 2017: 213; Günay, 2018: 350).

Edimbilim çalışmalarında sezdirim kavramının Grice'in bildirişimsel sezdirim kuramı üzerine inşa edildiği görülmektedir. İmer vd. (2011) sezdirimi edimsel ve anlambilimsel bir kavram olarak nitelendirmiş ve "bildirişimsel sezdirim", "genelleştirilmiş sezdirim", "özelleştirilmiş sezdirim" ve "uzlaşımsal sezdirim" madde başları, ayrı ayrı Grice'ın teorisi çerçevesinde tanımlanmış, tek başına "sezdirim" maddesiyse yine Grice'ın söylenen-sezdirilen ayrımını temel alarak "bir sözcenin biçiminden çıkarılan ancak o sözcenin doğruluk koşullarını belirlemeyen her türlü anlam" olarak tanımlanmıştır[3].

Metinlerarasılık çalışmalarında sezdirim kavramının herhangi bir edimbilimsel kuram ya da benzer bir müstakil kuram çerçevesinde ele alınmadığı ve açıklanmadığı görülmektedir. Metinlerarasılık çalışmalarında daha dar bir kapsamda "anıştırma" terimiyle sezdirim kapsamına değinilmektedir. Anıştırma, bir şeyin onu düşündüren başka bir şey aracılığıyla çağrışımı olarak tanımlanmaktadır (Bars, 2015: 478; Büyükçam ve Zorlu, 2018: 482; Daşdemir, 2016: 21; Günay, 2018: 350; Evat, 2018: 75; Aktulum, 2011: 420). Bu çalışmalarda sezdirim kavramına atfedilen kapalılık ya da örtüklük sıfatı, gönderme yapma yöntemi üzerinden belirlenmiştir. Gönderme yapılmak istenen metnin, düşüncenin ya da olayın kimliğinin açıkça belirtilmediği/tanımlanmadığı durumlar örtük ya da kapalı olarak değerlendirilmiştir. Buradan sezdirimin gönderme yapmanın bir yöntemi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

---

[3] Benzer şekilde birçok araştırmacı, sezdirimi Grice'ın kuramıyla paralel şekilde kullanmışlardır (Çürük, 2014: 14; Kılıç, 2009: 67; Turan, 2011: 2; Önalan ve Akpınar, 2018; Yetkiner, 2009: 16; Yemenici, 1995: 156; Yavuz, 2018: 11; Yılmaz, 2020: 59-63; Aslan, 2005: 118; İkiz, 2020: 11-21)

Türkçe öğretimi ve yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarında sezdirimle ilgili iki farklı bakış açısıyla karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilkinde sezdirim, metindilbilim çalışmalarında yer aldığı hâliyle, tümceler arası bağıntı ögelerinden biri olarak kullanılmaktadır (Göçer, 2013: 13; Kurnaz, 2018: 57; Aktaş ve Şentürk, 2016). Diğer bakış açısına göre ise sezdirim örtülü anlam oluşturan kavramlardan biri olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmalarda örtülü anlam, bir sözcenin içerdiği açık anlam ile bu açık anlam üzerinden erişilebilecek öncüller aracılığıyla sezdirilen tür olarak tanımlanmaktadır. Sezdirim, örtülü anlam oluşturduğu düşünülen "mecazlar, bağdaştırmalar, metafor, duygu değeri/çağrışımlar, aktarmalar, derin yapı yüzey yapı ayrımı gösteren cümleler, önvarsayımlar, deyimler ve atasözleri" kavramlarından biri olarak ele alınmaktadır (Tiryaki ve Kayatürk, 2017; Onan ve Tiryaki, 2012). Bu çalışmalarda sezdirim kavramının dâhil olduğu kategoriye bakıldığında sezdirimin örtük anlatım yöntemlerinden biri olarak açıklandığı görülmektedir.

Medyada siyasal söylem ve medyada yanıltmaca unsurlarının incelendiği (Güdekli, 2016: 139; Büyükkantarcıoğlu, 2007) çalışmalarda sezdirimin Grice'ın kuramı çerçevesinde kabul edildiği görülmektedir. Bayat'ın (2017: 3) şikâyet edimini incelediği çalışmasında ve Ağca'nın (2018) üslupbilim çalışmasında ise sezdirim birer yöntem olarak değerlendirilmiştir. Bayat, sezdirim kavramını şikayet edimini gerçekleştirme stratejilerinden biri olarak kullanırken Ağca da üslupbiliminin bir tekniği olarak kullanmıştır.

5. Türkçede Sezdirimin Sınırları

Türkçede sezdirimle ilgili çalışmalara bakıldığında kavramın yabancı kaynaklara göre daha geniş bir kapsamda kullanıldığı, sınırlarının geniş olarak ele alındığı görülmektedir. Sezdirim kavramıyla ilgili tüm çalışmaların benimsediği ortak nokta, onun *sez-* eyleminden gelen kapalı, hisse dayalı anlamıdır. Nitekim TDK sözcüğü, açık bir kanıt olmaksızın, olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, kestirmek, hissetmek şeklinde tanımlamaktadır. Sözcüğün kökündeki bu geniş anlamı sınırlandırmayan çalışmalar birçok belirsizliğin doğmasına neden olmaktadır.[4] Bu nedenle

[4] Türkçede sezdirimle ilgili çalışmalar incelendiğinde sezdirimlerin edimsel ve anlatısal olarak iki farklı türünün olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akboğa, 2022)

kavramın dört farklı ölçüt üzerinden sınırlandırılması gerektiği düşünülmektedir. Sezdirimin sınırları şu kavramlarla belirgin hâle gelebilmektedir:

- Yöntem/Çıktı
- Niyet Katmanı
- Kapsam
- Hesaplanabilirlik

5.1. Bir Yöntem ya da Sonuç/Çıktı Olarak Sezdirim

Grice (1975: 43-44), sezdirim terimini ortaya attığı çalışmasında açık bir şekilde sezdirimi, konuşurun kastettiği anlam; sezdir- eylemini de konuşurun yaptığı eylem olarak adlandırmıştır. Buradan sezdirimin bir yöntem olarak değil, bir sonuç/çıktı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Grice'tan sonra bu terimle ilgili önemli yenilikler yapılmasına rağmen sözcük aynı şekilde çıkarım sonucu elde edilen, konuşurun niyetindeki anlam olarak kabul edilmiştir. Bağıntı kuramı da bu çıktıları açığavurum ve sezdirim olarak ayırmış ve sezdirim burada yine konuşurun örtük olarak ilettiği anlam, yani bir sonuç olarak ele alınmıştır. Türkiye'de metindilbilim ve edimbilim çalışmaları sezdirimi birer sonuç olarak değerlendirirken diğer çalışmalarda durumun böyle olmadığı görülür. Bu çalışmalar sezdirimi birer yöntem olarak kabul etmektedir. Türkçe öğretimi ve yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarında sezdirim örtük anlatım yöntemlerinden biri, metinlerarasılık çalışmalarında ise bir metne, düşünceye ya da olaya gönderme yapma yöntemlerinden biri olarak açıklanmaktadır. Benzer şekilde üslupbilim çalışmalarında ve medya çalışmalarında sezdirim yine birer yöntem olarak kullanılmaktadır.

Sezdirimi temel alan ya da bir şekilde sezdirime değinen çalışmalarda sezdirim ve sezdirme/sezdirmek arasındaki ayrımın çalışmalar arasındaki ilgiyi engelleyecek bir noktada olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak sezdirimi konuşurun niyetindeki örtük anlam olarak bir sonuç/çıktı; sezdirmeyi de konuşurun eylemi olarak bir yöntem şeklinde kabul etmek bundan sonraki çalışmaların ilişkisi açısından önemli görülmektedir.

5.2. Niyet Katmanı

Sezdirimin sınırları çizilirken dikkat edilmesi gereken ikinci ölçüt niyet katmanıdır. Hem Grice hem de Bağıntı Kuramı temsilcileri, sezdirimin özellikleri arasında doğrudan ya da dolaylı olarak bu kritere yer vermişlerdir. Grice (1975) bildirişimsel sezdirim kuramının teorisini verdiği bölümde konuşmacının, söylediğinin iş birliği ilkeleriyle tutarlı olduğunun farkında olması gerektiğini söyler. Onun kuramına göre dinleyici, konuşurun sezdirmek istediği düşünceye iş birliği ilkeleri üzerinden ulaşacağı için konuşurun dinleyicinin sezdirimle bu ilkeler arasındaki bağlantının farkında olması gerekmektedir. Aksi hâlde dinleyici, konuşurun niyetinde olmayan bir düşünceye çıkarım yoluyla ulaşmış olacaktır. Bağıntı Kuramı'nda ise niyet şartı, çıkarımsal bildirişimin sağlanmasının bir şartı olarak verilmiştir. Wilson and Sperber (2006: 611) bu ihtiyacı vurgulamak için "açık çıkarımsal bildirişim" (ostensive-inferential communication) adını verdiği süreç içerisindeki iki niyete dikkat çeker:

Açık Çıkarımsal Bildirişim

a. Bilgilendirici Niyet: Dinleyiciyi bir şey hakkında bilgilendirme niyeti.

b. Bildirişimsel Niyet: Dinleyiciyi, kişinin bilgilendirici niyeti hakkında bilgilendirme niyeti.

Anlama durumu bildirişimsel niyet yerine getirildiğinde gerçekleşir. Bu da dinleyicinin bu niyeti fark etmesiyle mümkün olmaktadır.

Türkiye'deki çalışmalara bakıldığında sezdirimin bu özelliğinin göz ardı edildiği görülmektedir. Edimbilim çalışmalarında çoğunlukla Grice'ın kuramı temel alınmış olsa da kuramın teorisinin yer aldığı bölüme odaklanılmadığı için bu konuda bir belirsizlik söz konusudur. Metindilbilim çalışmalarının odak noktaları, bilginin açık ya da örtük aktarımı ve çıkarım süreci olmuştur. Bu nedenle niyet katmanı belirleyici bir özellik olarak değerlendirilmemiştir. Bu durum metinlerarasılık, Türkçe öğretimi ve diğer alanlarda da benzer şekildedir. Tüm bu çalışmalar sezdirim kavramına örtüklük ve dolaylılık özelliği üzerinden yaklaşmış,

tanımlarında ya da açıklamalarında niyet katmanının gerekliliğine dair bilgilendirme ihtiyacı hissetmemişlerdir.

[9] *(Durum: Sibel balkonda otururken ayaktaki eşine)*

Sibel: Bugün hiç su içmedim.

Böyle bir bağlamda Sibel şu üç düşünceden birini aktarıyor olabilir:

a. Bana su getirir misin?

b. Ben (Sibel) bugün (15.03.1990) hiç su içmedim.

c. Ben (Sibel) bugün (15.03.1990) çok az su içtim.

Burada b ve c maddelerindeki gibi bilgilendirici sözceler üzerinden bir yakınma ya da başka bir duygusunu paylaşma ihtiyacını giderme durumu söz konusu olabilecekken a'da ise bir istek ihtimali söz konusudur. Sezdirimi kastedimden ayıran daha önceki ölçütler vasıtasıyla b ve c'nin birer kastedim a'nın da sezdirim olduğu/olabileceği sonucuna ulaşılırken a'nın konuşurun iletme niyetinde olduğu bir düşünce olup olmama ihtimali sorgulanmalıdır. Aksi hâlde dinleyici, konuşurun iletme niyetinin olmadığı bir düşünceye (Bana su getirir misin?) çıkarım yoluyla ulaşabilecektir. Bu durumda dinleyicinin ulaştığı bu düşünce bir çıkarım olacakken bir sezdirim olarak nitelendirilemeyecektir. Böylece her sezdirimin bir çıkarım olduğu, her çıkarımınsa bir sezdirim olmadığı bilgisi farklı bir açıdan desteklenmiş olmaktadır.

Konuşurun iletmek istediği düşünceyle ilgili belirsizliği gidermek için kullanabileceği tonlama, jest ve mimikler vb. yöntemler bulunmaktadır. Bu yöntemler vasıtasıyla dinleyici, konuşurun niyetiyle ilgili çıkarım yapma imkânına sahip olmaktadır. [9] numaralı örnekte Sibel'in sözcesinin üzerine kocasına boş bir bardak uzatması kocasının Sibel'in niyetine ulaşmasını sağlayacaktır. Böylece kocasının çıkarım yoluyla elde ettiği a maddesindeki düşünce bir sezdirim niteliği kazanacaktır.

5.3. Sezdirimin Kapsamı

Sezdirimle ilgili çalışmalarda görülen üçüncü ve en önemli sorun ise sezdirimin kapsamıyla ilgilidir. Bu sorunun temelinde yine sezdirim sözcüğünün içerisindeki kapalı, örtük, hisse dayalı anlamların yatması vardır. Sözcüğü bu geniş anlam çerçevesinde ele alan ve sınırlarını belirlemede eksik kalan çalışmalar sezdirimi söylenmeden, dolaylı olarak iletilen tüm anlamları kapsayacak şekilde kabul etmişlerdir. Ancak güncel çalışmalar bu anlamların tümünün sezdirim olarak kabul edilemeyeceği yönündedir. Bu nedenle hangi yapıların sezdirim kavramı içerisine dâhil olduğu/olacağı belirsiz görünmektedir.

Farklı disiplinlerde sezdirim ile ilgili çalışmalara bakıldığında sezdirimle ilgili ortak noktalardan biri hepsinde sezdirimin tanımlanma aşamasında *açıkça söylenmeyen, söylenmeyen, dolaylı olarak söylenen* ya da buna benzer ifadelerin kullanılması gelmektedir. Bu nedenle, sezdirim terimini tanımlayabilmek ya da sınırlarını belirleyebilmek için öncelikle yapılması gereken *söylenen/açıkça söylenen* ve *sezdirilen/sezdirim* terimlerini birbirlerinden ayırmaktır. Grice *söylenen* ve *sezdirilen* arasındaki ayrımı yaparken anlamın temelde doğruluk koşullu olup olmama özelliğinden faydalanmıştır. Bir ileti gerçek dünya içerisinde doğrulanabiliyorsa bu onun doğruluk koşullu anlamıdır. Doğrulanamıyorsa doğruluk koşullu anlam söz konusu değildir. Bu ayrım üzerinden *söylenen*, konuşurun ilettiği ifadenin doğruluk koşullu (anlambilimsel) anlamını karşılarken *sezdirilen*, doğruluk koşullu olmayan (edimbilimsel) anlamı karşılar olmuştur.

Hem Grice'ın kuramını benimseyen hem de müstakil bakış açısına sahip çalışmaların *sezdirilen*i edimbilimsel anlamla, *söylenen*i de anlambilimsel anlamla bir tuttuğu görülmektedir. Bu durum her edimbilimsel çıkarımın bir sezdirim olarak kabul edilmesine neden olur.

[10]

A: Onu seviyorum.

Yukarıdaki örnekte "o" zamiri vasıtasıyla kastedilen kişinin belirlenme süreci, tamamen bağlamın özelliklerine göre bir çıkarım

sonucunda gelişen edimbilimsel yöntemler vasıtasıyla gerçekleşebilmektedir.

[11]

B: Kar yağıyor.

Bu örnekte konuşurun ifade ettiği iletinin doğrulanabilmesi ya da bir anlam ifade edebilmesi için bu olayın nerede gerçekleştiğinin de iletilmiş olması gerekmektedir. Bu bilgi anlambilimsel yöntemler vasıtasıyla değil, yine edimbilimsel yollarla dinleyiciye ulaştırılmıştır.

Verilen iki örnekte görüldüğü gibi sadece edimbilimsel ve anlambilimsel yöntem vasıtasıyla ayrım yapmak *söylenen* ve *sezdirilen* kavramlarını sınırlandırmak için yeterli değildir. Aksi hâlde bu örnekler birer sezdirim olarak kabul edilse burada bir yanlışlık söz konusu olmayacaktır. Edimbilimsel bağlam vasıtasıyla anlamlandırılan yapılar bu örneklerde görüldüğü gibi sadece kişi, zaman ya da yer bilgisi değildir. Aşağıdaki gibi örneklerde karşılaşılan edimbilimsel yapılar, örtüklük açısından sezdirime çok daha yakın oldukları için *söylenen, sezdirilen* ayrımı çok daha önem kazanmaktadır.

[12]

A: Halı saha güzel miydi?

B: Top çok kötüydü, hiç kimse zevk almadı.

Yukarıdaki örnekte zaman, kişi ve yer bilgilerinin bağlam üzerinden iletilmesinin yanı sıra bazı sözcüklerin anlamlandırılma süreci de benzer şekilde gerçekleşmektedir. Örneğin "*halı saha"* sözcüğüyle anlatılmak istenen, sözcüğün sözlüksel anlamı değildir. Sözcük TDK'de "futbol oynanmak üzere zemini halı vb. özel bir maddeyle kaplı ve etrafı tel örgüyle çevrili alan" olarak tanımlanmıştır. Örnekte ise "bahsi geçen mekânda yapılmış olan etkinlik" anlamında kullanılmıştır. Dinleyici bu bilgiye çıkarım yoluyla ulaşır, bu durumda sadece çıkarım ya da edimbilimsellik üzerinden yapılan bir ayrım, bu anlamın da sezdirim olarak nitelenmesine neden olacaktır. Benzer şekilde "hiç kimse" sözcüğünün anlamı normalde tüm insanoğlunu kapsayacak genişliktedir. Ancak burada

çok daha dar olan "halı sahada yer alan kişilerin hepsi" anlamında kullanılmıştır.

İster kişi, zaman, mekân bilgisi olsun ister bir sözcüğün daha dar ya da geniş bir anlamı olsun, ister sözcüğe yeni bir anlam yüklenmiş olsun, bu durumların her birinde edimbilimsel sürecin işlediği görülmektedir. Bu nedenle söyleneni tek başına sezdirimden ayırmak, yukarıdaki yapıları karşılamayacağı için bir boşluk söz konusu olacaktır. Bu boşluğu doldurmak için anlambilimsel ve edimbilimsel süreci birbirinden ayırdıktan sonra edimbilimsel süreci de kendi içerisinde bölme ihtiyacı doğmaktadır. Nitekim bu durumu fark eden Bağıntı Kuramı temsilcileri bir değil, iki ayrım yoluna gitmişlerdir. Bu ayrımlardan,

- İlki dilbilimsel olarak kodlanan ve edimbilimsel olarak ima edilen ve çıkarsanan yapılar arasında,
- İkincisi açık ifade içeriğinin bir parçası ve örtük ifade içeriğinin bir parçası olan yapılar arasındadır.

Sezdirimler her iki ayrımın da ikinci tarafına düşer. Yani edimbilimsel olarak çıkarsanan, örtük ifade içerikleridir. Kuramın ilk kriteri olan kodlama ve çıkarsama farkı, edimbilimsel ve anlambilimsel yapıyı birbirinden ayırarak *söylenen*in belirlenmesini sağlar. Konuşur tarafından *söylenen*, kodu çözümüş uzlaşıma dayalı anlamdır. Bu süreçte herhangi bir çıkarım söz konusu değildir. Edimbilimsel yapılar içerisinde yapılan diğer ayrımdaysa açıklık ve örtüklük üzerinde durulur. Bir çıkarım sürecinin ardından elde edilen yapı açıksa buna açığavurum (explicature), örtükse sezdirim adı verilmiştir. Açık ve örtük ayrımını yapmak kimi durumlarda zorlu bir hâle gelebilmektedir. Bu tür durumlarda yine belirli ölçütlere ihtiyaç vardır.

Çıkarım yoluyla ulaşılan, edimbilimsel sürecin işlediği iki yapıyı ayıran başlıca özellik açığavurumun, söylenenin (mantıksal yapı) bir gelişimi olmasıdır. Bu durumda Grice'taki gibi bir "söylenen – sezdirilen" ayrımının yerine "söylenen (mantıksal yapı) – açığavurum – sezdirilen (sezdirim)" ayrımının yapılması bu eksiği tamamlamaktadır.

Aşağıdaki örnek açığavurum ve sezdirim ayrımının tüm katmanlarıyla görülmesine imkân sağlaması bakımından önemlidir.

[13]

(Durum: Sibel şehir dışında bir iş toplantısı için valizini hazırladı ve kapıya kadar getirdi. Ardından kocasına)

Sibel: Ben hazırım.

Burada Sibel'in iletmek istediği düşünce şunlardan biri olabilir:

a. Ben hava alanına gitmek için yola çıkmaya hazırım.

b. Beni hava alanına bırakabilir misin?

Sibel'in kocasının elde ettiği bu çıktıların her ikisi de hem iptal edilebilirdir hem de literal (uzlaşımsal) anlamıyla söylenmemiştir. İkisine de Sibel ve kocasının *Sibel'in uçakla bir yere gittiğini bildiği* özel bir bağlamdan çıkarım yoluyla ulaşılmıştır. Dolayısıyla bu ölçütlerden hiçbiri kastedileni sezdirilenden ayırmak için yeterli değildir. Ancak a maddesindeki olasılığa bakıldığında bu düşüncenin Sibel'in kodladığı mantıksal yapının (söylenen) bir gelişimi olduğu görülür. Madde b'de ise durum farklıdır. Burada söylenenin bir gelişiminden bahsedilemez. Bu defa, elde edilen gelişime ek olarak iletilen başka bir anlam söz konusudur.

Bildirişim üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların çoğunun aynı fikirde olduğu konu, söylenen veva sezdirilen arasında iki terime de belli açılardan uzak üçüncü bir aşamanın mevcut olduğudur. Bu aşamanın sınıflandırılması ya da adlandırılması aşamasında farklı görüşler bulunmaktadır. Nitekim bu çalışmada da Bağıntı Kuramı'nda öne sürülen söylenen-açığavurum-sezdirim ayrımına belli noktalarda farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmaktadır. Bu nedenle söylenen ve sezdirilen arasındaki aşamanın açığavurum yerine bir kastedim olduğu düşünülmektedir. Kastedim ve açığavurum arasında ortak noktalar olmakla birlikte iki terim farklı kavramları karşılamaktadır.

Kastedim ve *açığavurum* arasındaki ilk fark, açık ve örtük ayrımında bulunmaktadır. Bağıntı Kuramı'na göre açığavurum, edimbilimsel olarak çıkarsanan açık ifade içerikleridir. Bu ifade içeriklerinin açık olarak kabul edilme nedeni, konuşucunun iletmek istediği düşüncenin açığavurumun elde edilmesiyle açık olarak görülmesidir. Ancak bu durum sezdirim için de geçerlidir. Bir sezdirim de çıkarım süreci

tamamlandıktan sonra konuşurun niyetini açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumda açık/örtük ayrımının yapılması çok mümkün görülmemektedir. Nitekim hem özgün diliyle *explicate-* eylemi hem de Türkçedeki karşılığı olan *açığavur-* eylemi içerisindeki örtük anlamı yansıtan sözcüklerdir. Bir şeyi açıklamak için onun belirli bir derecede örtük olması gerekmektedir. L. Horn (2005: 193) ve Bach (2010: 126) da bahsi geçen içeriklerin örtük bir şekilde iletilmesi nedeniyle *explicature* (açığavurum) terimine itiraz ederler. Kastedim/sezdirim ayrımına bakıldığında ise çok daha tutarlı sonuçlar elde edilmektedir. Kastedimi oluşturan aşamalar incelendiğinde bu aşamaların sezdirimle benzer şekilde bağlamsal ipuçları üzerinden çıkarım yoluyla işlediği görülmektedir. Bu çıkarım süreçlerinin her biri aynı derecede çıkarım gerektirmese de bu durum kastedimin de örtük bir süreç sonucunda elde edildiği gerçeğini değiştirmemektedir. Kastet- eylemi, içerisindeki örtüklüğü sözcüğün anlamı vasıtasıyla temsil edebildiği için tercih edilmiştir. Sözcüğün sözlük anlamı, bu örtüklüğün yanında söylenen vasıtasıyla söylenmek istenene işaret ettiği için de mantıksal yapının bir gelişimi olan bu aşamanın adlandırılmasında uygun bir kök olarak değerlendirilmiştir.

Kastedim ve açığavurum arasındaki ikinci farkta ise söylenen ve sezdirilene olan yakınlık yer almaktadır. Bir sözcenin açığavurumu sezdirime çok daha yakın görülür ve kimi örneklerde ayrımı belirlemek oldukça zordur. Kastedimde ise sınırlar daha açıktır. Aşağıdaki ilk madde söylenenle bağı açısından kastedimi söylenene yaklaştırırken ikinci madde sezdirilenden uzaklaştırmaktadır. Söylenen ve kastedim arasındaki fark çok daha açık olduğu için söylenen/kastedilen/sezdirilen ayrımını yapmak söylenen/açığavurum/sezdirilen ayrımına göre daha basittir.

- *Kastedim,* konuşurun mantıksal yapı (söylenen) aracılığıyla iletebildiği, bağıntılı en geniş anlamdır.
- *Sezdirim,* kastedilene ek olarak sezdirilir[5].

[14]

A: Halı saha güzel miydi?

B: Top çok kötüydü, hiç kimse zevk almadı.

[5] Ayrıntılı bilgi için bkz. (Haugh, 2002; Bach, 2010)

Daha önce verilen bu örnekte B'nin sözcesinin kastedimi aşağıdakine yakın bir şekilde belirlenebilir:

- Dün, halı sahada oynadığımız futbol topu (güzel futbol oynamaya imkân tanıma açısından) çok kötüydü, (halı sahada yer alan) hiç kimse (futbol oynamaktan) zevk almadı.

Görüldüğü üzere kastedim B tarafından söylenen üzerine inşa edilmiştir. Ancak B'nin bu sözler vasıtasıyla iletmek istediği bir düşünce daha vardır. O da bu kastedime ek olarak iletilen, yani sezdirilen şu düşüncedir:

- *Hayır, halı saha hiç güzel değildi.*

5.4. Hesaplanabilirlik

Sezdirimin sınırları çizilirken kullanılacak son ölçüt sezdirimlerin *hesaplanabilirlik* (calculability) özelliğidir. Hesaplanabilirlik Grice'ın uzlaşımsal sezdirimleri uzlaşımsal olmayan sezdirimlerden ayırırken kullandığı kavramlar biridir. Grice'a göre sezdirimler, sözcelenen sözcüklerin geleneksel anlamı, göndermelerin tanımları ve arka plan bilgisi gibi bağlamsal verilere güvenebilen dinleyici tarafından "hesaplanabilir" ya da "çözümlenebilir" olmalıdır (Grice, 1975: 49). Davis (2007: 14) hesaplanabilirliği, "bir sezdirimi sözcelenen cümlenin anlamı ve sözcenin bağlamı gibi belirli gerçeklerle birlikte, iş birliği ilkesinden özel bir şekilde çıkarmak" şeklinde açıklar.

Burada üzerinde durulması gereken nokta sezdirimin "iş birliği ilkesi üzerinden özel bir şekilde" çıkarılıyor olmasıdır. Çünkü aksi hâlde edimbilimsel düzlemde yer alan her türlü işlem bağlamsal ipuçları ve arka plan bilgileri vb. veriler vasıtasıyla çözümlendiği için sezdirimleri kastedimlerden ayırmak mümkün olmayacaktır. Bu kavramın çıkış noktası Grice olduğu için burada onun iş birliği ilkeleri ön planda tutulmuştur. Ancak önemli olan nokta sezdirimin özel bir ilke vasıtasıyla iletiliyor olmasıdır. Bağıntı kuramında bu ilke *iş birliği ilkesi* değil *bağıntı ilkesi*dir. Davis (2016: 185) de Carston'ın açığavurumla ilgili görüşlerini değerlendirdiği bölümde hesaplanabilirliği Grice'ın iş birliği ilkesinden, Horn ve Levinson'un Neo-Gricean ilkelerinden veya Sperber ve Wilson'un

bağıntı ilkelerinden türetilmek şartıyla sezdirimlerin tipik bir özelliği olarak kabul etmektedir. Bu durumda hesaplanabilirliğin sezdirimin sınırları çizilirken kullanılabilecek bir ölçüt olabilmesi için öncelikle hesaplanabilirliğin bu husus vurgulanarak açıklanması gerekmektedir. Böylece sezdirim öncelikle diğer anlambilimsel kavramlardan daha sonra kastedimlerden ayırt edilebilecektir.

[15]

A: Motosiklet kullanan dostlar, Boğaz Köprüsü sırat köprüsü gibi.

Yukarıdaki örnekte A kişisinin kastedimi aşağıdakine yakın bir ifadedir:

- *An itibariyle İstanbul'da motosiklet kullanan dostlar, Boğaz Köprüsü sırat köprüsü gibi tehlikeli.*

Eski bilgi: *Boğaz köprüsü İstanbul'dadır.*

Yeni Bilgi: *Kişi, Boğaz köprüsüyle ilgili bilgilendirme yapmıştır.*

Sonuç*: Kişi, İstanbul'da yaşayan insanlara hitap etmektedir.*

Görüldüğü üzere A kişisinin kastedimi ilettiği sözcenin; ansiklopedik bilgiler, ortak arka plan bilgisi, zaman/mekân vb. bağlamsal bilgiler vasıtasıyla geliştirilmesi sonucunda elde edilmektedir. Yukarıdaki çıkarım, kastedimi oluşturan aşamalardan sadece birini gösterse de çıkarım sürecinin uzunluğu değişmekle birlikte işlem yine aynı olmaktadır. Buradaki önemli konu çıkarımın gerçekleştirilebilmesi için herhangi bir ilkeye ihtiyaç duyulmamasıdır. A kişisinin aynı sözce vasıtasıyla ilettiği sezdirime bakıldığındaysa çıkarımın hesaplanabilirlik seviyesinde gerçekleştiği görülmektedir:

i. Öncelikle A kişisi muhatabına "Motosiklet kullanan dostlar, Boğaz köprüsü sırat köprüsü gibi." der. Burada *kullan-, dost* sözcüklerinin hangi anlamda kullandığı henüz belirlenmemiştir. Bununda yanında zaman ve mekân bilgileri henüz belirsizdir. Ayrıca Boğaz Köprüsü ve sırat köprüsü arasındaki benzetme yönü de belirsizdir.

ii. Muhatap tarafından a maddesindeki belirsizlikler giderilerek A'nın kastedimine ulaşılır.
iii. Bağıntı Kuramı'na göre A'nın sözcesi bağıntı ilkesi gereği bağıntılı olmak durumundadır.
iv. Motosiklet kullanan kişilere neden böyle bir bilgilendirme yapıldığının belirlenmesi bağıntıyı sağlayacaktır.
v. Sırat köprüsünden geçmek çok zor ve tehlikelidir. Ayrıca ölümü çağrıştırır.
vi. Ölümün söz konusu olduğu yerden uzak durmak mantıklı bir tercih olacaktır.

Tüm bu veriler ve bilgiler ışığında A kişisinin motosiklet kullanıcılarına yönelik sezdirimi şudur: *"İstanbul'da yaşayan motorcular, an itibariyle Boğaz Köprüsü'nü kullanmamanız gerektiğini düşünüyorum."*

Sonuç

Sezdirim dile çıkarımsal bildirişim modeliyle yaklaşan çalışmaların bir şekilde değinmesi gereken kavramlardan biridir. Yapılan çalışmalarda sezdirim kavramı kullanılmış olsa da "sınırlarının" çizilmemiş olduğu dikkat çekicidir. Hatta yapılan çalışmalarda farklı ölçütlerle farklı sınırlandırmalarla kavramın anlatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu hususlar sezdirim kavramının sınırlarının belirlenmesinin bir gereklilik olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Gerek dil çalışmalarında gerek farklı disiplinlerde dilsel sezdirim kavramının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar karşılaştırıldığında sezdirim terimiyle farklı kavramların karşılandığı fark edilmektedir. Bu farklılığı gidermek ve sezdirim çalışmalarının ortak bir düzlemde ilerlemesini sağlayabilmek amacıyla sezdirimin genel literatürdeki yeri ve sınırları araştırılmıştır. Bu araştırma sonucunda sezdirimin özelliği olarak nitelendirilen birçok kavramın (iptal edilebilirlik, ayırt edilemezlik/çıkarılamazlık, uzlaşımsallık vb.) benzer edimbilimsel kavramlarda da bulunmaları nedeniyle mevcut farklılığı giderme konusunda işlevsiz olduğu görülmüştür. Bu durumda Türkçeyle ilgili sezdirim çalışmalarının mevcut belirsizliğini giderecek farklı özellikler belirleme ihtiyacı doğmuştur. Böylece bu ihtiyacı karşıladığı düşünülen dört özellik belirlenmiştir. Bunlar kısaca sezdirimin işlevi (bir sonuç/çıktı

ya da yöntem olması), kapsamı (söylenen – kastedilen – sezdirilen ayrımı), koşulu (niyet katmanı içermesi) ve çıkarım süreci (hesaplanabilirliği) olarak ifade edilebilir.

Bu özellikler dikkate alındığında sezdirimlerin niyet katmanı içeren, hesaplanabilir çıktılar olarak nitelendirilmesinin ve kastedimden ayrı bir edimbilimsel kavram olarak kabul edilmesinin sonraki sezdirim çalışmalarının bütünlüğü için önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Ağca, Mustafa (2018). "Metinlerarasılık Bağlamında Hüseyin Nihal Atsız'ın Yolların Sonu Adlı Şiir Kitabı ve Orhun Yazıtları Üzerine Stilistik Açıdan Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *Uluslararası Filoloji Sempozyumu.* (Ed. Nadir İlhan). Elâzığ: Asos Yayınevi, 285-295.

Akboğa, Vural (2022). "Türkçede İki Tür Sezdirim: Edimsel ve Anlatısal Sezdirim", *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 793-810.

Aktaş, Elif ve Şentürk, Leyla (2016). "Örtülü Anlam Unsurlarının Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Çalışma Kitaplarındaki Yeri". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, (5)1: 371-394.

Aktulum, Kubilay (2011). *Metinlerarasılık/Göstergelerarasılık*. Ankara: Kanguru Yayınları.

Allott, Nicholas (2018). "Conversational İmplicature". *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics (Online Encyclopaedia)*. (Ed. M. Aranoff). Oxford: Oxford University Press.

Aslan, Sema (2005). "Türkiye Türkçesinde Sezdirmeye Dayalı Rica Stratejileri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (2): 114-126.

Bach, Kent (2006). "The top 10 misconceptions about implicature". *Drawing the Boundaries of Meaning: Neo-Gricean Studies in Pragmatics and Semantics in Honor of Laurence R. Horn*. (Ed. B Birner and G Ward). Amsterdam: Benjamins, 21-30.

Bach, Kent (2010)." Impliciture vs. explicature: What's the difference?". *Explicit communication*. (Ed. B. Soria & E. Romero). London: Palgrave Macmillan, 126-137.

Balcı, Hülya Aşkın (2018). *Metindilbilimin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.

Balcı, Hülya Aşkın (2006). "Metindilbilim Açısından Bir Çözümleme". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(21): 191-204.

Bars, Mehmet Emin (2015). "Battal Gazi Destanı'nda Göndergeler ve Anıştırmalar Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1): 465-490.

Bayat, Nihat (2017). "Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Şikâyet ve Özür Edimine İlişkin Görünümler". *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, (41): 1-16.

Borg, Emma (2010). "On Three Theories of Implicature: Default Theory, Relevance Theory and Minimalism". *Meaning and Analysis: New Essays on Grice*. (Ed. K. Petrus). Palgrave Macmillan, 268-287.

Büyükçam, Serap Faiz ve Zorlu, Tülay (2018). "Metinlerarasılık ve Mimarlık". *Art-Sanat Dergisi*, 9(0): (479-493).

Büyükkantarcıoğlu, Nalan (2007). "Reklam Söyleminde Anıltıcı Argümanlar ve Tüketici Farkındalığı". *Tüketici Yazıları (I)*. (Ed. Müberra Babaoğul ve Arzu Şener). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 97-115.

Carston, Robyn & Hall, Alison (2012). "Implicature and Explicature". *Cognitive Pragmatics*. (Ed. Hans-Jörg Schmid). Boston and Berlin: De Gruyter Mouton, 47-84.

Carston, Robyn (1995). "Quantity maxims and generalised implicature". *Lingua*, 96(4): 213-244.

Çürük, M Selcen (2014). "Konuşmaya Dayalı Sezdirimler: Harezm Türkçesi Örneğinde Bir İnceleme", *Türkbilig*, 28(0): 13-33.

Daşdemir, Özkan (2016). "Davutoğlu Süleyman Hikayesinde Tevrat Kaynaklı Dönüştürmeler". *Turkısh Studies International Periodical fort he Languages, Literature and Hisyory of Turkish or Turkic*, 11(20): 11-24.

Davis, A. Wayne (2007). *Implicature: Intention, convention and principle in the failure of Gricean teory*. New York: Cambridge University Press.

Davis, A. Wayne (2016). *Irregular Negatives, Implicatures, and Idioms.* Berlin: Springer Publishing.

Ergenç, İclal (2008). "Dilin Beyindeki Gerçekleşimi ve Konuşma Eylemi". *Kognitif Nörobilimler*. (Yay. Karakaş, S.) Ankara: MN Medikal & Nobel.

Eskimen, Ayşe Derya (2010). "Refik Halit Karay'ın "Gözyaşı" Hikayesi Üzerine Bir Metin Dilbilimsel İnceleme". *X. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiriler*. (Ed. Suna Ağıldere ve Nurettin Ceviz). Ankara: Bizim Büro Basımevi, 376-384.

Evat, Yılmaz (2018). "Murathan Mungan'ın Şahmeran'ın Bacakları'nda Metinlerarası İlişkiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(58): 75-82.

Gazdar, Gerald (1979). *Pragmatics, Implicature, Presupposition and Logical Form*. New York: Academic Press.

Göçer, Ali (2013). "Türkçe Öğretmenliği Öğrencilerinin Yazma Eğitimi Dersinde Yetizleme Çalışması ile Oluşturdukları Metinlerin İncelenmesi". *Milli Eğitim*, 198(0): 5-25.

Grice H. Paul (1975). "Logic and conversation". *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*. (Ed. P. Cole & J. L. Morgan). New York: Academic Press, 41-58.

Güdekli, Ayşad (2016). "Yeni Medyada Siyasal Söylem: 7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi Sürecinde Siyasi Liderlerin Twitter Kullanımı". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1): 131-154.

Günay, Doğan (2003). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual.

Günay, Doğan (2018). *Söylem Çözümlemesi.* İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Haugh, Michael (2002). "The Intuitive Basis of Implicature: Relevance Theoretic Implicitness versus Gricean Implying". *Pragmatics*, 12(2): 117-134.

İkiz, Volkan (2021). *Türkçede Sezdirim*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İmer, Kamile vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Kılıç, Veysel (2009). *Anlambilime Giriş: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Yayıncılık Eğitim.

Kılıç, İlknur (2017). "Mustafa Balbay'ın Seçilen Makalelerinin Metindilbilim Açısından Bir Çözümlemesi". Sakarya University Journal of Education, 7(1): 209-222.

Kıran, Zeynel ve Kıran, Ayşe Eziler (2018). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Kurnaz, Özge (2018). "Berna Çetin Akgün'ün Gezi Yazılarının Metin Dilbilimsel Çözümlemesi ve Yabancılara Türkçe Öğretiminde Okuma Materyali Olarak Kullanıma Uygunluğun İncelenmesi". *International Journal of Teaching Turkish as a Foreign Language*. 47-69.

Horn, Laurance (1984). "Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q- and R-based implicature". *Meaning, form, and use in context.* D. Shiffrin (ed.), Washington, DC: Georgetown University Press: 11-42.

Horn, Laurance (2005). "Current issues in Gricean pragmatics". *Intercultural Pragmatics 2*. De Gruyter Mouton, 191-204.

Levinson, Stephen C. (1989) "Conversational Implicature". *Pragmatics.* Cambridge University Press: 97-166.

Lyons, John (1987). *New Horizons in Linguistics 2*, England: Penguin Books.

Moeschler, Jacques (2012). "Conversational and Conventional Implications". *Cognitive Pragmatics.* Schmid, H. J. (ed.), Berlin. 405-433.

Onan, Bilginer ve Tiryaki, Esra Nur (2012). "Türkçede Örtülü Anlam Oluşturan Unsurlar ve Ana Dili Öğretimindeki İşlevleri". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9)19: 223-240.

Önalan, Okan ve Akpınar, Kadriye Dilek. (2018). Edimbilim ve Dil Öğretimi. Yabancı Dil Öğretimine Genel Bir Bakış- 2. Kitap. Yılmaz, H. v.d. (ed.),59-68.

Özkan, Bülent (2004). "Metindilbilimi, Metindilbilimsel Bağdaşıklık ve Haldun Taner'in "Onikiye Bir Var" Adlı Öyküsünde Metindilbilimsel Bağdaşıklık Görünümleri". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1): 167-184.

Röhrig, Stefanie (2010). *The acquisition of scalar implicatures*, Gottingen: Universitatsdrucke Gottingen.

Saussure, Ferdinand (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev.: Berke Vardar). İstanbul: Multilingual.

Sperber, Dan ve Wilson, Deirdre (1989). "Relevance: Communication and Cognition". *Mind & Language*, 4(1-2): 138-146.

Sperber, Dan ve Wilson, Deirdre (2002). "Pragmatics, Modularity and Mind-reading". *Mind & Language*, 17(1-2): 3-23.

Tiryaki, Esra Nur ve Kayatürk, Nuray (2017). "Yabancılara Türkçe Öğretimi Kitaplarındaki Dinleme Metinlerinin Örtülü Anlam Açısından Değerlendirilmesi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14)39: 300-319.

Turan, Ümit Deniz (2011). "Ölçümsel Sezdirim Üzerine Gözlemler". *Dilbilim Araştırmaları*, 2(0): 1-15.

Wilson, Deirdre ve Sperber, Dan (2006). "Relevance Theory". *The Handbook of Pragmatics*, (Ed. L. Horn & G. Ward). Blackwell Publishing. 607-632.

Yavuz, Alper (2018). "Sözcük Sezdirimine Dayalı Nefret Sözcükleri". *ETHOS*, (11)2: 1-29.

Yemenici, Alev (1995). "Söylem Çözümlemesinde Üç Temel Yaklaşım ve Kültürlerarası İletişimde Söylem Çözümlemesinin Önemi". *Dilbilim Araştırmaları*. 6: 152-166.

Yetkiner, Neslihan Kansu (2009). *Çeviribilim Edimbilim İlişkisi Üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi.

Yılmaz, Engin (2020). *Edim Bilimine Giriş: Kavram-Kuram-Uygulama*. Ankara: Pegem Akademi.

Yule, George (1996). *Pragmatics*. USA: Oxford University Press.

AD TAMLAMASININ BENZETME ANLAMI: *KADI BURHANEDDİN DİVANI* ÖRNEĞİ*

Ertuğrul ALEMDAR**

Giriş

Kadı Burhaneddin (1345-1398) Kayseri'de doğmuştur. Babası Kayseri Kadısı Şemsettin Mehmet, Oğuzların Salur boyundandır; annesi, Selçuklu devrinin nüfuzlu kişilerinden Abdullah Çelebi'nin kızıdır. Kadı, doğduktan kısa bir süre sonra annesini kaybetmiş, yetişmesinde babası önemli rol oynamıştır. Dört yaşında öğrenime başlamış; Arapça, Farsça öğrenmiştir. 1356'da Kayseri'de çıkan karışıklık sonucu Şam'a gitmiş, karışıklık sonlandıktan sonra tekrar Kayseri'ye dönmüştür. On dört yaşındayken babası ile birlikte Mısır'a gitmiş, devrin ilimlerini öğrenmiştir. On dokuz yaşında hac dönüşünde babasını kaybedince Halep'e gidip öğrenimine devam etmiştir. Kayseri'ye döndükten sonra kadılık yapmıştır. Yaşamı siyasi ve askerî mücadeleler ile geçmiş, kadılıktan sonra vezirlik, naiplik yapmış ve en sonunda kendi adıyla anılan devletine bey olmuştur (Yücel, 1987: 1-2).

Kadı, bu maceralı hayatın içinde dinî ve edebi eserler de vermiştir. *İksîru's-Saâdât fî Esrâri'l-İbâdât* ve *Tercihu't-Tavzîh* adlı iki dinî eseri vardır. Arapça ve Farsça şiirler yazdığı bilinmekteyse de Farsça şiirleri tespit edilememiş, Arapça şiirlerinden yalnız üçü *İksîru's-Saâdât fî*

---

* Bu yazı TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı tarafından desteklenmiştir.

** Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul/Türkiye, ertugrulalemdar@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4709-3545.

Esrâri'l-İbâdât adlı eserinin sonunda yer almaktadır (Alpaslan, 1977: LI-LIII).

Kadı'nın Türkçe divanının tek nüshası British Museum'dadır ve Or. 4126 numara ile kayıtlıdır. Altı yüz sekiz sayfadan oluşan divanda 1268 gazel, 45 eksik gazel, 3 beyit, 20 rubai, 116 tuyuğ vardır (Alpaslan, 1977: LI-LIII). Muharrem Ergin, Kadı Burhaneddin'i Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri, divanını da Türk dilinin çok kıymetli bir hazinesi olarak kabul etmektedir. Ona göre "Şairin dili bu devre ve sahayı hayret edilecek bir zenginlikte temsil etmektedir. Kelime hazinesi çok geniş, dili kullanış şekli ve ifadesi çok kıvraktır. Şiirlerinde onun Türkçeyi avuçlarında nasıl hamur gibi yoğurduğunu, nasıl şekilden şekile soktuğunu büyük bir hayretle ve hayranlıkla takip edersiniz. Gerek mana ve nüans bakımından, gerek şekil bakımından kelime oyunları Kadı Burhaneddin'de fevkalade yüksek, hatta bazan da anlaşılması güç bir dereceye varmaktadır." (1980: III).

Bu çalışmada *Kadı Burhaneddin Divanı*'nın Muharrem Ergin yayını (1980) taranmış, seçilen örnekler üzerinden ad tamlamalarının 14. yüzyıl Eski Oğuz Türkçesindeki "benzetme" anlamı incelenmeye çalışılmıştır.

1. Benzetme

Benzetme, bir edebiyat terimi olarak TDK'nin *Türkçe Sözlük*'ünde "bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek olarak gösterme işi" şeklinde tanımlanmıştır (1988: 269). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te yine edebiyat terimi olarak "anlamı güçlendirmek, anlatılanı daha ilgi çekici kılmak için aralarında ortak taraflar bulunan iki şeyden zayıfını kuvvetlisine benzetme sanatı, teşbih, temsil" anlamı verilmiştir (Ayverdi, 2010: 134).

Doğan Aksan, benzetmeyi "anlatıma güç vermek amacıyla, birtakım nesneler, kavramlar arasında gördüğü yakınlıklardan, benzerliklerden yararlanarak bunlardan birini anlatırken ötekini de anması eğilimidir." şeklinde tanımlamaktadır (2000: 187). Ona göre benzetme "bir nesnenin, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir." (1998: 61).

Hilal Oytun Altun, benzetmeyi içerik olarak ikiye grupta incelemiştir. Birinci tür "farazi benzetme"dir. Bu benzetme bir tür edebî benzetmedir ve benzetmeyi yapanın hayal gücüne bağlıdır; benzeyen ve kendisine benzetilen arasındaki ilişki zaruri değildir. İkinci tür benzetme ise benzetmeyi yapanın hayal gücüne bağlı değildir, burada benzerlikten öte aynılık, denklik, eş değerlik, aynı sınıfa dâhil olma söz konusudur (2012: 185-186).

Edatlarla yapılan benzetmenin dört ögesi vardır: 1. benzetilen 2. kendisine benzetilen 3. benzetme yönü 4. benzetme edatı. Bu ögelerin biri ya da ikisi olmadan da benzetme oluşturulabilir (Aksan, 1998: 61). Eski Türk Edebiyatında en sık kullanılan sanatlardan biri olan benzetme bu ögelerden herhangi birinin bulunup bulunmamasına göre farklı adlar almıştır (Kırman, 1998: 103).

Eski Oğuz Türkçesinde benzetme anlamı bazı sözcükler ve eklerle sağlanmıştır. Benzetme için sık sık başvurulan sözcükler son çekim edatlarıdır. Bu dönemde kullanılan Türkçe kökenli son çekim edatları: *bigi*, *gibi*, *teg* ~ *deg*. Bunlardan başka bu dönemde Farsça kökenli benzetme edatları da kullanılmıştır: *-vār*, *-āyīn*, *-misāl*, *-veş*, *çü*, *mānend* (Timurtaş, 2012: 103-104). Aynı dönemde bazı bağlama edatları da benzetme anlamıyla kullanılmıştır: *şöyle kim*, *eyle ki*, *nite ki*, *nite kim*, *san*, *sanki*, *san kim*, *sanasın*, *beñzer*, *gūyiyā* (Timurtaş, 2012: 102). Bazı fiiller de cümleye benzetme anlamı katmaktadır: *zan olun-*, *kıyas et-*, *andır-*, *benze-*, *de-*, *dön-*, *san-* (Kırman, 1998: 103). Bu sözcüklerden başka *-ce* / *-ca*; *-casına* / *-cesine*; *-cılayın* / *-cileyin*; *-layın* / *-leyin* gibi eklerle de benzetme yapılmıştır (Kırman, 1998: 102).

2. Ad Tamlamalarının Anlamları

Muharrem Ergin, ad tamlamalarını "iyelik gurubu ve isim tamlaması" başlığı altında incelemiştir. Ergin'e göre ad tamlaması "iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime gurubudur. Bir ismin mânâsının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır..." (2013: 381).

Günay Karaağaç, ad tamlamalarını "iyelik öbeği" ve "ilgi durumu öbeği" ile birlikte "ilişkilendirme öbekleri" başlığı altında incelemiştir. Ona göre ad tamlamaları "Bir adın başka bir adla ilişkilendirildiği söz öbeğidir."

(2012: 486). Ergin, "iyelik gurubu" ve "isim tamlamasını" ayrı ayrı tanımladıktan sonra "... isim tamlamasına da iyelik gurubu diyebileceğimiz gibi diğer iyelik guruplarına da isim tamlaması diyebiliriz." diyerek her iki adlandırmanın aynı sözcük grubu için kullanılabileceğini belirtmiştir (2013: 382).

Ad tamlamalarının anlamlarının sınıflandırılması konusunda Ergin bir tasnife yer vermese de söz konusu sözcük grubunun anlamlarıyla ilgili olarak "Bir nesnenin başka bir nesnenin parçası olduğunu, bir nesnenin başka bir nesneye ait bulunduğunu veya bir nesnenin başka bir nesne ile tamamlandığını ifade etmek için bu kelime grubuna" başvurulduğunu ifade etmiştir (2013: 381).

Mehmet Özmen (2013: 56), ad tamlamalarının "iyelik ve sınırlama" anlamlarını söz konusu etmiştir.

Leylâ Karahan (2013: 42), ad tamlamasının iki isim unsuru arasında "aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb." anlam ilgileri olduğunu ifade etmiştir.

Kaya Bilgegil (2009: 118-119) belirtili ad tamlamalarını anlamlarına göre "sahiplik, aitlik, sebep, tahsis, niteleme, belirsizlik" olmak üzere altı başlıkta değerlendirmiştir. Belirtisiz ad tamlamalarını ise "bir tek varlık, ürün, araç, sebep, içe konulan şey, **benzerlik**, menşe, belirtende muayyenlik, mensupluk, nesne, amaç, niteleme, benzerlikten başka bir mecaz, yöneliş, makam, görevli" olmak üzere on altı başlıkta incelemiştir.

Haydar Ediskun (1985: 114-120), ad tamlamalarını "isim takımları" başlığı altında incelemiştir. Ad tamlamalarının anlam özelliklerini "belirtili ve belirtisiz ad takımları" olarak ayrı ayrı incelemiştir. Belirtili ad tamlamasının anlam özelliklerini şöyle sıralamıştır: Bir nesnenin bir nesneye gerçekten ya da varsayıl olarak ilgisi vardır, bir niteliğin bir nesneye ait olduğunu gösterir, parçanın bütüne ait olduğunu gösterir, bir miktarın bir nesneye ait olduğunu gösterir, işin özneye ait olduğunu gösterir, işin nesneye ait olduğunu gösterir, durumun onu oluşturana ait olduğunu gösterir. Ediskun'un tespit ettiği belirtisiz ad tamlamalarının anlam özellikleri ise çok daha fazladır. Ona göre belirtisiz ad tamlamalarında tamlama unsurları arasında cins, çeşit, tür, familya, neden, kaynak, neden yapıldığı, amaç, ödev, nitelik, yer, zaman, topluluk, araç -

gereç, simge, mecaz, **benzeyen - benzetilen**, ulus, toplum, bölge, ad, açıklayarak tanımlama, özne, nesne, kötü bir topluluğa ait olma gibi anlam ilgileri görülür.

Sibel Barcın, 2016 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinde *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda yer alan sözcük öbeklerini biçimi ve ögeleri yönüyle incelemiştir.

Asu Ersoy (2021: 303), Ahmed-i Dâʿî'nin Türkçe divanındaki mecaz anlamlı ad tamlamaları üzerine yaptığı çalışmasında ad tamlamalarını anlam ilgilerine göre dokuz grupta incelemiştir: "aitlik, sahiplik, bütün - parça, nitelik - nicelik, varlık - eylem, yer - yön, ayırma - tahsis, araç, ölçü."

3. Ad Tamlamasının Benzetme Anlamı

Kadı Burhaneddin Divanı'nda benzetmeler genellikle beklenene uygun olarak sevgilinin güzellik unsurları ve âşığın kendisi ile ilgilidir. Bu benzetmeler 14. yüzyıl Eski Oğuz Türkçesinin imkânları kullanılarak çeşitli yollarla yapılmıştır.

Kadı Burhaneddin, dönemin ve sahanın diğer şairleri gibi benzetme yapmak için edatlar ve fiiller olmak üzere sözcüklerden, benzetme anlamı olan bazı eklerden ve sözcük öbeklerinden faydalanmıştır.

Benzetme edatlarıyla yapılabilir: *bilüñ* ***gibi*** *hilāl olduḫ ağızuñ* ***tek*** *ḫayāl olduḫ* (2/2b/14)

Bazı eklerle yapılabilir: *ben****cileyin*** *ḥüsnüñe ḳarşu şehā ḥayrān ḳanı* (89/46a/10)

Bazı fiillerle yapılabilir: *ferişteye* ***beñzer*** *ādem-zād* (64/33b/11)

Ad cümlesi şeklinde olabilir: *yār gözi* ***Türk*** *ü ḳaşı* ***yaydur*** (332/167b/7)

Bu çalışmada *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda yer alan ad tamlaması ile yapılan benzetmeler örnekler üzerinden incelenmiştir.

Aşağıdaki beyitte sevgilinin ağzı küçüklüğü yönüyle noktaya benzetilmiştir. Türkiye Türkçesinde genellikle "nokta ağız" ya da "nokta

gibi küçük ağız" şeklinde ifade edilebilecek benzetme bu beyitte ad tamlaması kullanılarak yapılmıştır:

görmek ***ağızı noḳṭasın*** *nūr-ı baṣar degül midür*

yañaġını ay añlamaḫ ḥüsn-i naẓar degül midür (12/7b/8)

"(Sevgilinin) nokta (gibi küçücük) ağzını görmek göz nuru değil midir? (Onun) yanağını (parlaklığı ve pürüzsüzlüğü yönüyle) aya benzetmek hüsnünazar, iltifat değil midir?"

Başka bir beyitte sevgilinin ağzı goncaya benzetilmiştir. Farsça kökenli gonca, "henüz açılmamış veya açılmak üzere çiçek, tomurcuk" demektir (Türk Dil Kurumu, 1988: 861).

ağızuñ ġoncasındandur *icāzet*

ki geldi yine bülbüller maḳāle (79/41a/9)

"Gonca (gibi) ağızından icazet geldiği için bülbüller yine dile geldi."

Kadı Burhaneddin Divanı'nda sevgilinin gözü genellikle keskinliği ve deliciliği yönleriyle ok, kılıç vb.ne benzetilmiştir. Ok, kılıç vb. keskin ve delici silahlara benzeyen göz, kirpik gibi sevgilinin güzellik unsurları âşığın yüreğini yaralamaktadır. Aşağıdaki beyitte sevgilinin gözü ad tamlamasıyla neştere benzetilmiştir:

yürek ṭamarından ***gözi neşteri*** *ḳan alur*

bir seyl olıban ol ṭamar aḫasını bilmez (20/11b/13)

"(Sevgilinin) neşter (gibi keskin) gözü (âşığın) yüreğinin damarından kan alır ama (sevgili) o damarın sel olup akacağını bilmez."

Aşağıdaki beyitte sevgilinin kirpiği oka benzetilmiştir.

kirpügüñ oḫına *cānı umaç ḳılmışam*

zīrā ki atdıġı yire evvel naẓar düşer (25/14a/2)

"(Sevgilinin) ok (gibi keskin, delici) kirpiklerine (ben) can(ımı) hedef (olarak) koydum zira (okun) atıldığı yere önce (senin) nazar(ın) düşer."

Eserde "ok" benzetmesiyle birlikte en sık kullanılan benzetmelerden biri de sevgilinin kaşlarının "yay"a benzetilmesidir. Sevgilinin kaşları şekli itibarıyla kimi zaman "mihrab"a ve genellikle "yay"a benzetilmiştir.

gözüñ oḫına *vü* ***ḳaşuñ yayına***

göñülden nāzük olmaya nişāne (74/38b/14)

"(Senin) ok (gibi) gözün ve yay (gibi) kaşın için gönülden daha nazik (uygun, münasip) bir nişane yoktur."

Aşağıdaki beyitte sevgilinin kaşı şekli yönüyle mihraba benzetilmiştir. Arapça kökenli mihrap "cami, mescit gibi yerlerde Kâbe yönünü gösteren, duvarda bulunan ve imama ayrılmış olan oyuk ve girintili yer" demektir (Türk Dil Kurumu, 1988: 1561).

namāzı ***ḳaşı miḥrābında*** *ḳıldum*

çü anda oḫıdum sebʿ-i meṡānī (80/41b/3)

"(Sevgilinin) kaşını mihrap edinip namaz kıldığımda orada Fatiha suresini okudum."

Divanda sevgilinin dudakları genellikle rengi itibarıyla lal taşına, ateşe; tatlılığı dolayısıyla şekere benzetilmiştir. Aşağıdaki beyitte sevgilinin dudaklarının bu iki özelliği birlikte yer almaktadır. *Kandan* sözcüğü hem rengi dolayısıyla "kandan oluşmuş" hem de "nereden" anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Aynı şekilde *sor-* eylemi de beyitte "soru sormak" ve "emmek" anlamlarına gelecek şekilde yer almıştır:

ṭuṭaġuñ şekkerinüñ *rengini ḳızıl gördüm*

çünki sordum anı ḳandan didiler gerçek mi (70/36b/6)

"Senin şeker (gibi tatlı) dudaklarının rengini kızıl gördüm. Bunun (nedenini) sorduğumda 'kandan' dediler, gerçek mi?"

Sevgilinin güzellik unsurları bazı Arap harflerine benzetilmektedir. Örneğin sevgilinin dudakları mim (م) kaşları ise nun (ن) harfine benzetilmektedir:

aġızı mīmi*yile* ***ḳaşı nūnı***

ḳılurlar ʿaḳl ile göñülümi cer (260/131b/2)

"(Sevgilinin) mim (gibi) ağızı ile nun (gibi) kaşı (benim) aklımı ve gönlümü çekip (yağmalayıp) alır."

Divanda sevgilinin yüzü pürüzsüzlüğü, parlaklığı yönüyle bazen güneşe, aya bazen de yanaklarının kırmızılığı yönüyle güle benzetilmiştir:

sun iy sāḳī elüñden içelüm mül

yüzüñ güline *ḳarşu zār bülbül* (412/207b/1)

"Ey saki! Sun, elinden şarap içelim. Bülbül (senin) gül yüzüne karşı ağlamakta."

zülfine ṭolaşıp ***yüzi şemsi****ne irişdük*

tecdīd ḳılalum yine īmānı [degül mi] (516/259b/12)

"Zülfüne dolaşıp güneş (gibi parlak, pürüzsüz) yüzüne eriştik. İman(ımızı) yeniden tazeleyelim, değil mi?"

Divanda sevgilin beli inceliği yönüyle "kıl"a benzetilmiştir. Genel olarak âşığın sevgilinin beline ulaşması ya çok zordur ya da imkânsızdır. Aşağıdaki beyitte hem kıl benzetmesi ad tamlamasıyla yapılmıştır hem de sevgilinin beline ulaşmanın zorluğu ifade edilmiştir.

bili ḳılına *irmege bir ʿaḳabe var ortada*

yüz ayaġına sürerem ol yoḫuşı aşam diyü (201/102a/1)

"Sevgilinin kıl (gibi ince) beline ulaşmak için ortada yokuş var. O yokuşu aşayım diye ayağına yüz sürerim."

Sevgilinin beli o kadar incedir ki adeta âşık için hayal gibidir. Âşık, sevgilinin belini gözle görülememesi yönüyle canıyla karşılaştırmaktadır.

bili ḳılına *sundum el elüme nesne gelmedi*

cānumı gördüm ü didüm sen daḫı dermiyān mısın (159/81a/15)

"Sevgilinin kıl (gibi ince) beline el sundum (uzattım), elime nesne gelmedi. Canımı gördüm ve sordum: 'Sen de ortada, meydanda mısın?'"

Kadı Burhanddin Divanı'nda benzetmeler yoğunlukla sevgili ile ilgili olsa da âşık ile ilgili benzetmeler de mevcuttur. Sevgili ile ilgili benzetmeler onun güzelliğini anlatmak üzere yapılırken âşık hakkındaki benzetmeler ise genellikle onun perişanlığını, sevgili yüzünden içinde bulunduğu kötü durumu göstermek için yapılmıştır. Âşıkla ilgili benzetmelerin konusu sıklıkla onun gönlüdür. Aşağıdaki beyitte âşığın gönlü kuşa benzetilmiştir. Sevgili sürekli tuzaklar kurarak bu kuşu avlamak istemektedir:

göñlüm ḳuşı *bir oġradı ḳurtıldı ṭuzaḫdan*

yüz kez ṭutılur gīsūyile ḫāla dönerse (46/24b/16)

"Kuş (gibi) gönlüm (sevgilinin kurduğu tuzağa) bir kere yakalandı, kurtuldu. Ancak dönüp (geri gelirse sevgilinin tuzağı olan) saçları ile benine yüz kez tutulur, (yakalanır)."

Başka bir beyitte âşık ile sevgilinin gönülleri karşılaştırılmış, sevgilinin gönlü taşa, âşığın gönlü cama benzetilmiştir:

göñülüm sırçasını *uşadursın*

nigārā göñülüñ sengīn degül mi (56/29b/5)

"Cam (gibi kolay kırılır) gönlümü parçalarsın. Ey put gibi güzel sevgili! (Senin) gönlün taştan (yapılmış) değil mi?"

Diğer bir beyitte âşığın gönlü denize benzetilmiştir:

bu ***göñülüm deñizi*** *ṭaşa gerek*
düşmen ura başını ṭaşa gerek (62/32b/4)

"Bu deniz (gibi coşkun) gönlüm taşsa gerektir. Düşmanın başını taşa vursa gerektir."

Sevgilinin gözleri yağmacıdır. Âşığın gönlü eve benzetilmiştir. Sevgili gözleri ve kirpikleriyle bu evi yağmalamaktadır.

taladı gözleri ***göñülüm evin***

ḳılur kirpükleri cānumı ġāret (71/37a/10)

"(Sevgilinin) gözleri gönül evimi yağmaladı, kirpikleri de canımı yağmalar."

Âşık sevgili için sürekli kanlı gözyaşı dökmektedir. Âşığın döktüğü kanlı gözyaşları lal taşına benzetilmektedir. Aşağıdaki beyitte âşığın gözleri kan denizine demir atmış bir gemiye benzetilmiştir:

gözlerüm gemisi *lenger ṣaldı ḳan deñizine*

ġarḳ-ı ḫūn olsun eger ʿazmini bā-sāḥil ḳıla (35/19a/11)

"Gemi gözlerim kan denizine demir attı. Eğer (bu kan denizinden kurtulup) sahile çıkmaya azmederse kana batsın, (yok olsun)."

Sonuç

Kadı Burhaneddin Divanı'nda *aġızı noḳṭası, aġızuñ ġoncası, gözi neşteri, kirpügüñ oḫı, gözüñ oḫı, ḳaşuñ yayı, ḳaşı miḥrābı, aġızı mīmi, ḳaşı nūnı, ṭuṭaġuñ şekkeri, yüzüñ güli, yüzi şemsi, bili ḳılı, göñlüm ḳuşı, göñülüm sırçası, göñülüm deñizi, göñülüm evi, gözlerüm gemisi* gibi ad tamlamaları ile genellikle sevgili ve âşıkla ilgili benzetmeler yapılmıştır.

Söz konusu ad tamlamalarının -istisnalar dışında- belirtisiz ad tamlaması yapısında olduğu görülmüştür. Bazı beyitlerde *bilüñüñ ḳılı* (128/65b/3) örneğinde olduğu gibi belirtili ad tamlamasının da benzetme anlamı tespit edilmiştir. Bu tamlamada söz konusu olan sevgilinin "belindeki kıl" değil sevgilinin "kıl gibi ince bel"idir.

Ad tamlamalarında söz sırasına göre birinci öge yardımcı, ikinci öge ise asıl unsurdur Başka bir deyişle tamlayan "yardımcı" tamlanan "asıl" unsurdur. Örneğin parça - bütün anlamı taşıyan *uçmaġuñ ḳapusı* (39/21a/2) ad tamlamasında *uçmaḳ* yardımcı, *ḳapu* asıl unsurdur. *Gül ḳoḫusı* (49/26a/2) ad tamlamasında *gül* yardımcı, *ḳoḫu* asıl unsurdur. *Kadı Burhaneddin Divanı*'ndaki yukarıda örnekleri verilen benzetme anlamlı ad tamlamalarında Türkçenin bu ilkesinin dışında bir durum söz konusudur. Örneğin *yüzüñ güli* ad tamlamasında asıl unsur tamlanan olan "gül" değil, tamlayan olan "yüz"dür.

Ad tamlamalarıyla yapılmış benzetmelerde benzeyen unsur tamlayandır. Kendisine benzetilen ise tamlanandır. *Yüzüñ güli* örneğinde tamlayan olan yüz "benzeyen", tamlanan olan "gül" kendisine benzetilen konumundadır.

Türkçedeki "benzetme" anlam olayı söz konusu edildiğinde genellikle edatlar ve bazı ekler sayılmaktadır. Bunlara ad tamlamaları başta olmak üzere sözcük grupları da eklenmelidir.

Kaynakça

Aksan, Doğan (1998). *Anlambilim - Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3. Cilt. Ankara: TDK Yayınları.

Alpaslan, Ali (1977). *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Altun, Hilal Oytun (2012). "Eski Anadolu Türkçesinde Benzetme Yapıları". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (17), 165-192.

Ayverdi, İlhan (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.

Barcın, Sibel (2016). *Kadı Burhaneddin Divanı'nda Kelime Grupları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bilgegil, Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Ediskun, Haydar (1985). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ergin, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İÜEFY.

Ergin, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.

Ersoy, Asu (2021)." Ahmed-i Dâèî'nin Türkçe Divanı'nın Mecaz Anlamlı İsim Tamlamaları ve Kullanımları Üzerine". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 298-310.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan, Leylâ (2013). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kırman, Aydın (1998). "Necati Bey Divanı'nın ilk Yüz Gazelindeki Benzetme Sanatlarının Dil Yönünden incelenmesi". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(5).

Özmen, Mehmet (2013). *Türkçenin Sözdizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.

Timurtaş, Faruk Kadri (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Yücel, Yaşar (1987). *Kadı Burhaneddin*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ESKİ TÜRKÇEDE HÂL HATIR

Gökçe BULUT*

Eski Türkçede hâl hatır sormak için neler kullanıldığı ile ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde, Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig adlı eserinde ve Eski Uygur Türklerinden kalan mektuplarda bazı ifadelere rastlamaktayız. Bu eser ve belgelerde geçen ifadelerden yola çıkarak Eski Türklerin hâl hatır sormak yani birinin sağlığını, iyi olup olmadığını sormak ve kendisinin sıhhatinden haber vermek için neler kullandığını öğrenebilmekteyiz. Bu eserlerden özellikle Eski Uygur Türkleri tarafından yazılan mektuplarda geçen ifadelerden Eski Türkçenin günlük konuşma dili hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde 'esen' maddesinde "Sıhhatte misin?" anlamında *esen mü sen* dendiği geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 36). Sözlüğün 'sag' maddesinde *ymīŋ sa.g mu* dendiği ve bunun da 'bedenin sağlıklı mı?' demek olduğu yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 410). Eserin 'köŋül' maddesinde *köŋlüŋ neteg* dendiği ve 'gönlün nasıl?' demek olduğu söylenmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 496). Son olarak sözlüğün 'īnç' maddesinde *köŋül īnç mü* dendiği ve 'gönlün rahat mı' demek olduğu yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 528).

Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig adlı eserinde hâl hatır sormakla ilgili şu beyitler geçmektedir:

523 ayıttı ḥacib emdi könglüng neteg

kelip ḳayda tüştüng ne ornung neteg

* Öğr. Gör., Milli Savunma Üniversitesi Deniz Harp Okulu İstanbul/Türkiye, gkcebulut@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2742-6100.

Hacip sordu: Nasılsın, gönlün hoş mu; burada nereye indin, yerin nasıl? (Arat, 2008: 171)

1069 ayıttı ilig emdi könglüng neteg

negü il iging emdi uḍḳung neteg

Hükümdar soru: Nasılsın, bu hastalığın nedir; şimdi uykun nasıl? (Arat, 2008: 263).

3197 iligdin selam köngül aytu bitig

bitidim esenlik öze ay tetig

Bu hükümdarın selam ve hatır sorma mektubudur; bunu esenlik dileğiyle yazdım, ey zeki insan (Arat, 2008: 579).

3198 esen barmu erki et öz inçlikin

negü teg yüḍer erki öḍlek yükin

Vücudun sağ ve sıhhatte midir; devran yükünü acaba nasıl yükleniyor. (Arat, 2008: 578)

3907 iligdin öküş ögdi aytıġ selam

ıḍur men sanga ay uḳuşı temam

Hükümdar seni çok överek hatrını soruyor ve selam gönderiyor, ey kamil akıllı insan (Arat, 2008: 683).

3908 köngül aytu ıḍtım bitidim bitig

negü teg erür sen ay bilge tetig

Hatır ve gönül sormak üzere sana bir mektup yazdım, ey zeki bilge, nasılsın? (Arat, 2008: 683).

5831 ayıttı ilig andın oḍġurmışıġ

ayur inç esen barmu ḳılḳı bışıġ

Hükümdar ona Odgurmış'ı sordu, dedi ki: O kamil insanın sıhhati nasıldır, rahat mıdır? (Arat, 2008: 969)

Eski Uygur Türkleri tarafından yazılan mektuplarda rastladığımız hâl hatır sorma ifadelerinden yola çıkarak Eski Türkçenin günlük konuşma dili hakkında bilgi sahibi olmaktayız. 9. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Moğolistan ve Doğu İpek Yolu boyunca önemli ölçüde faaliyet gösteren Uygurlar geriye Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış çok büyük bir metin külliyatı bırakmışlardır (Moriyasu, 2011: 36). Bu külliyat içerisinde mektuplar da yer almaktadır. Eski Uygur Türkçesi ile kaleme alınmış mektupların yazılış tarihleri 9. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında dağılım göstermektedir. Mektupların büyük bir kısmı 20. yüzyılda Çin'de ortaya çıkarılmıştır. Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan havzasında, Kansu'daki Dunhuang'da ve mektupların bir kısmı da Kara-khoto kalıntılarında bulunmuştur (Moriyasu 2011: 32). Belgeler Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, Japonya, Çin ve Türkiye'de çeşitli kurumlar tarafından muhafaza edilmektedir.

Günlük konuşma ifadeleri olarak birinin hâlini hatırını sorma ve kişinin kendi sağlığını karşı tarafa bildirmesi ile ilgili ibarelere Eski Uygur Türklerinden kalan mektuplarda sıkça rastlamaktayız.

Eski Uygur Türklerinden kalan bu mektupların giriş bölümünde genellikle gönderici/göndericilerin adı ve mektubun türü bulunur. Sonrasında alıcı/alıcılara hitap kısmı gelir. Gönderici ve alıcı kısımlarından sonra kalıplaşmış bir ifadeyle önce mektubun alıcısı selamlanarak hâl hatır sorulur:

ırak yirdin yaguk köngülin isinü amranu esengüleyü üküş üküş köngül ay(ı)tu ıdur biz (Pelliot Ouïgour 3)

"Uzak yerden yakın gönülle sıcak ve samimi duygularla selamlayarak pek çok hâl hatır sorarak (mektup) göndeririz."

yırak yirden üküş köngül ayıtı ıdur biz (Pelliot Ouïgour 4)

"Uzak yerden çok hâl hatır sorarak (mektup) göndeririz."

ıraktan esengüleyü üküş köngül ötünü teginür biz (Ch/U 6854)

"Uzaktan selamlayarak hürmetle çok hâl hatır sorarız."

ıraktan üküş köngül ayıtu ıdur men (U 5890)

"Uzaktan çok hâl hatır sorarak (mektup) gönderirim."

köngül ayıt- ve *köngül ötün-* "hâl hatır sor-" anlamında mektuplarda kullanılan kalıp bir ifadedir. Tezcan ve Zieme, *köngül ayt-* ifadesini "sich nach dem Befinden erkundigen" olarak anlamlandırır. (1971: 454). Hamilton burada *köngül* kelimesinin daha genel bir ifadeyle kişinin fiziksel ve moral durumunu belirttiğini söyler (1986: 99). Moriyasu ise *köngül*'ün burada alıcının gönlü, mental durumunu > sağlığını ifade ettiğini ve *köngül ayıt-* ve *köngül ötün-*'nin birinin sağlığını/hâlini hatırını sormak şeklinde tercüme edilmesi gerektiğini söylemektedir (2012:2). Wilkens, sözlüğünde bu ibarelere "hatır sor-" anlamını vermektedir (2021: 405).

Mektupların girişindeki bu kalıplaşmış selamlama ve hâl hatır sorma bölümünden sonra karşı tarafın esenliğini öğrenmeye yönelik gerçek hâl hatır sorma ifadeleri yer almaktadır. Mektuplarda geçen hâl hatır sorma ifadeleri şu şekildedir:

edgü+mü esen+mü net[e]g s(e)n (Pelliot Ouïgour 12)

"İyi ve esen misin? Nasılsın?"

inç erki [siz]ler (U 5941)

"İyisiniz değil mi?"

inç erki siz-ler (U 5693 (T II T 520))

"İyisiniz değil mi?"

inç+mü siz (U 6155)

"İyi misiniz?"

neteg inç+mü sen (U 5759 (T II Y 54))

"Nasıl, iyi misin?"

neteg erür siz (Pelliot Ouïgour 3)

"Nasılsınız?"

neteg siler edgü+mü esen+mü (Or. 8212 / 120 (Ch.0013a))

"Nasılsınız? İyi ve sağlıklı mı?"

neteg inç+mü sen (U 6194 (U 6194))

"Nasıl, iyi misin?"

[ne]teg inç+mü siz-ler (5754 (T II Y 43))

"Nasılsınız, iyi misiniz?"

neteg inç erki siz-ler (U 5890 (T III M 253))

"Nasılsınız, iyisiniz değil mi?

neteg [inç+mü] yarlıkar (U 5928 (T IV x 505))

"(Zatıalileri) nasıllar, iyiler mi?"

neteg inç mü y(a)rlıḳar m[u] (U 5795 (T III 100))

"(Zatıalileri) Nasıllar, iyiler mi?"

köngli edgü yini yinik+mü neteg (Ch/U 6854 (T II 122))

"Keyfi iyi, sağlığı yerinde mi, nasıl?"

köngülüngüzler egdü+mü yiningizler yinik+mü neteg erür sizler (Or. 8212 / 123 (Ch.00284))

"Keyfiniz iyi mi, sağlığınız yerinde mi? Nasılsınız?"

könglüng edgü+mü yining yini[k]+mü neteg erür sen (Pelliot Ouïgour 9)

"Keyfin iyi mi, sağlığın yerinde mi? Nasılsın?"

köngli egdü+mü yini yinik+mü neteg y(a)rlı[kar] erki (U 5281 (T M 107))

"Gönlü iyi mi? Bedeni sağlıklı mı? (Zatıalileri) Nasıllar acaba?"

[kön]gül tüzüklüg inç y(a)rl(ı)ḳar mu erki (U 5644 (T II S))

"Gönül sağlıklı ve huzurlu mu acaba?"

Tüm bu hâl hatır sorma ifadelerinden sonra mektubun göndericisi kendi sağlığı hakkında karşı tarafı bilgilendirmektedir. Mektubu gönderen kişinin kendi sağlığını bildiren bu ifadeler şu şekildedir:

[biz] yme bu b(i)tig b(i)tig(i)nçe edgü esen(i)n erür biz (Pelliot Ouïgour 15)

"Biz de bu mektup yazılıncaya kadar iyi ve sağlıklıyız."

biz yme munta edgü esen erür (Pelliot Ouïgour 3)

"Biz de burada iyi ve sağlıklıyız."

biz yme munta edgü esen erür biz (Pelliot Ouïgour 12)

"Biz de burada iyi ve sağlıklıyız."

biz su inç biz (U 5890 (T III M 253))

"Biz gayet iyiyiz."

inç m(e)n (U 5941)

"İyiyim"

m(e)n su inç m(e)n (U 7252 (T II B 66)

"Ben gayet iyiyim."

m(e)n su inç turur m(e)n (U 9003 (T III T 296))

"Ben gayet iyiyim."

kulutı yme inç 'esen teginür (U 5929 (T 4 Xusup))

"Kölesi de iyi ve sağlıklıdır."

Eski Türkçenin metin külliyatı içerisinde Uygur Türklerinden kalan bu şahsi mektupların bulunması eski Türklerde yazışma geleneğinin eskiliğini ve yaygınlığını göstermektedir. Mektuplar eski Türklerin sosyal ve kültürel yaşamlarını ortaya koymalarının dışında dil tarihi bakımından da önemli metinlerdir. Bu mektuplar sayesinde eski Türklerin günlük konuşma dili hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Kaynakça

Arat, Reşid Rahmeti (2008), *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford: Clarendon Press.

Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat (2015), *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamilton, James (1986), *Manuscrits Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-houang,* 2 Cilt, Paris: Peeters france.

Moriyasu, Takao, (2011), "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)", *Memoirs of the Graduate School of Letters Osaka University, 51,* s. 32-69.

Moriyasu, Takao (2012), "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road (Part 1)", *Memoirs of the Graduate School of Letters Osaka University, 52,* s. 1-98.

Moriyasu, Takao (2019), *Berliner Turfantexte XLVI, Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road,* Belgium: Brepols Publishers.

Raschmann, Simone Christiane (2007), *Alttürkische Handschriften, Teil 13: Dokumente, Teil 1,* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Raschmann, Simone Christiane (2009), *Alttürkische Handschriften, Teil 14: Dokumente, Teil 2,* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Tezcan, Semih ve Peter Zieme (1971), "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica,* Budapest, s. 451-460.

Wilkens, Jens (2000), *Alttürkische Handschriften, Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfan-sammlung,* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Wilkens, Jens (2021), *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigursich-Deutsch-Türkisch – Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe,* Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

URL 1- http://idp.bl.uk/ (Erişim: 12.07.2022)

URL 2- https://gallica.bnf.fr/accueil/en/content/accueil-en?mode=desktop (Erişim: 13.07.2022)

URL 3- http://turfan.bbaw.de/dta/ (Erişim: 13.07.2022)

ELENGE SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

Hilal YILMAZ*

1. Giriş

Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren oldukça zengin bir söz varlığına sahip olduğu bilinmektedir. Yapı itibarıyla güçlü türetme ve birleştirme yeteneği olan Türkçe, somut ve soyut çeşitli kavramları kolaylıkla oluşturabilen bir dildir (Aksan, 2004: 43). Türkçe, eklemeli bir dil olduğu için isim ve fiil kök ve gövdelerine yapım eklerinin getirilmesi ile yeni sözcüklerin türetilmesi olanağına sahiptir. Türkçenin en eski yazılı metinlerinde dahi türetilmiş sözcüklerin varlığı, Türkçenin sözcük türetme kabiliyetini göstermektedir. Belirli dil kuralları dahilinde yeni sözcüklerin türetilmesi Türkçenin söz varlığını zenginleştirir. Türk dili üzerine yapılan çeşitli çalışmalarda Türkçe sözcüklerin ilk şekline ve köküne gidilmektedir. Bu çalışmalar, Türkçedeki bütün köklerin tek heceli olduğu düşüncesini geliştirmektedir (Ercilasun, 2014: 29).

Söz varlığı açısından gelişmiş bir dil olan Türkçe üzerine tarihselden moderne gerek Türkler gerekse yabancılar tarafından pek çok sözlük yazılmıştır. Türk sözlükçülük geleneği, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud (1008- 1090) tarafından Arapça olarak yazılmış olan *Divânû Lügâti't-Türk* ile başlamıştır. 11. yüzyıldan başlayarak Türk yurtlarının çeşitli bölgelerinde yazılmış olan Türkçe sözlükler, daha sonraki dönemlerde yazılan sözlükleri de etkilemiş ve zamanla Türk sözlükçülük geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin (1441- 1501) ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması amacıyla Türk yurtlarında çeşitli sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Genellikle Osmanlı

* Arş. Gör., Haliç Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, hilalyilmaz@halic.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0090-1936.

Devleti, İran, Azerbaycan, Hindistan veya Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin tarihî gelişimi için büyük bir değere sahip olan bu sözlükler, bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. Bu dönemde yazılmış sözlüklerden biri de Osmanlı sahasında yazılmış olan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'dir.

Şeyh Süleyman Efendi (1821- 1890) tarafından 1298 (1882) yılında yazılmış olan sözlük, Doğu Türkçesi- Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür. Sözlük aynı zamanda *Şeyh Süleyman Efendi Lugati* olarak da bilinmektedir. Yaklaşık 8000 sözcük içeren bu sözlükte Ali Şîr Nevâyî, Ahmed Yesevî (15. yy) ve Şîr Muhammed Mūnis (1778- 1829) başta olmak üzere çeşitli şairlerin eserlerinden örnekler yer almaktadır (Rahimi, 2018: 89). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de yer alan Türkçe sözcüklerden biri de "ateşin pertevi, şulesi, harareti" anlamlarına sahip *elenge* sözcüğüdür (ŞS, 1882: 20b). Bugün çeşitli modern Türk lehçelerinde birtakım ses değişiklikleri ile yaşayan bu sözcüğün tarafımızca "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamlarına gelen **ya-* fiil kökünden türediği düşünülmektedir.

Fatma Özkan, *Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/ Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?* başlıklı çalışmasında Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamlarına gelen **ya-* kökünden türeyen ve bugün modern Türk lehçelerinde yaşayan çeşitli sözcükler olduğunu belirtmiştir (Özkan, 2003: 158). Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde yer alan *elenge* sözcüğünün anlamının "ateşin pertevi, şulesi, harareti" olduğu göz önüne alındığında bu sözcüğün de **ya-* köküyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

1. Tarihi Türk Lehçelerinde *Elenge*

Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Orhun Abideleri'nden itibaren Türkçede **ya-* fiil kökünden türediği düşünülen birçok sözcük bulunmaktadır. Özkan'ın makalesinde belirttiği gibi "*yagdu, yalın, yapur-, yaru-, yaşuk, yalav* sözcükleri; **ya-* fiil kökünden -k-, -l-, -p-, -r- ve -ş- ile türemiş sözcüklerdir ve **ya-* fiilinin "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamlarını bünyelerinde barındırmaktadırlar (Özkan, 2003: 159- 161)". Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde yer alan "ateşin pertevi, şulesi, harareti" anlamlarına gelen *elenge* sözcüğü ise "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak",

"aydınlatmak" temel anlamlarına gelen **ya-* fiil kökünden -l+ ekiyle türetilmiştir.

19. yüzyılda yazılmış olan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de *elenge* şeklinde karşımıza çıkan sözcük, Klasik Sonrası Doğu Türkçesi dönemi metinleri içerisinde yer alan mütercimi bilinmeyen *Acâibü'l-Mahlûkat* tercümesinde *'aleng* şeklinde yer almaktadır. Sözcüğün bu metindeki anlamı "alev; öfke" şeklindedir. Sözcüğün "öfke" anlamını, "alev" anlamından anlam genişlemesi ile zamanla kazandığı düşünülebilir. Sözcüğün metindeki kullanım biçimleri aşağıda gösterilmiştir.

Nāme mażmunıdın muṭṭali bolup [128b] (1) ġażab otı 'alengge urup ayttı ki (128a/15- 128b/1)

"İçeriğinden haberdar olunca [128b] (1) öfkelenip <şöyle> dedi (Çelik, 2019: 136)".

(9) Her kim ol bütġa ḳol sunsa, ol büt özini yıraḳ tartıp (10) ḳattıġ ün bile feryād ḳılġay. Aġzıdın otlar 'aleng urġay. (11) Bu kimerse ot arasıda köyüp ḳalġay (138b/9-11).

"Biri o puta elini uzatırsa, o put kendini uzaklaştırıp (10) şiddetli <bir> sesle feryat eder. Ağzından ateşler, alev<ler> çıkar (Çelik, 2019: 144)".

İskender ġażabı 'aleng urup "Kişi kigürdiki leşkerini ṭayyar ḳıl-[157a] (1) sun. (Acâibü'l- Mahlûkat 156b/15- 157a/1).

"Bu söz İskender'e ulaştı. (15) İskender <Canfur'a> hiddetlenip "Herkes içeri soktuğu askerini hazırla-[157a] (1) sın (Yılmaz, 2019: 111)".

Tarafımızca yapılan çalışmalarda *elenge* sözcüğüne Doğu Türkçesi dışındaki Türkçenin tarihi dönemlerinde rastlanmamıştır. Ancak *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde yer alan "yaktırmak" anlamındaki *yakdurmak* sözcüğü, "alev" anlamına gelen *yalan* sözcüğü, "alevlenmek, yanmak, parlamak" anlamlarına gelen *yalınamak* sözcüğü ve "alevlenmek" anlamına gelen *yalınlamak* sözcüğü (Caferoğlu, 1968: 280- 282); *Codex Cumanicus*'ta yer alan "yalım, alev" anlamlarına gelen *yalın* sözcüğü ve "ışık yakmak" anlamındaki *yandur- yanduru* sözcüğü (Grönbech, 1992:

216- 218) ve *İbni Mühenna Lugati*'nde yer alan "ateş, alevlenmek" anlamlarındaki *yalanmak* sözcüğü (Taymas, 1997: 84) *elenge* sözcüğünün tarihi gelişimini açıklamamıza yardımcı olabilecek sözcüklerdir.

Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde yer alan *yakdurmak, yalan, yalınamak* ve *yalınlamak* sözcükleri, *Codex Cumanicus*'taki *yalın, yandur-* ve *yanduru* sözcükleri ve *İbni Mühenna Lugati*'nde yer alan *yalanmak* sözcüğü; *Şeyh Süleyman Efendi Lugati*'nde yer alan *elenge* sözcüğünün Türkçenin tarihi ve çağdaş dönemlerinde görülen *yal-, yak-, yan-* fiilleriyle ilişkili olabileceğini ve bu fiillerle ortak bir kökten gelmesinin muhtemel olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle *elenge* sözcüğünün köken bilgisini açıklayabilmek için öncelikle *yak-, yal-* ve *yan-* fiilleri üzerinde durulacak daha sonra sözcüğün kökenine yönelik fikirlerimiz belirtilecektir.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı çalışmasında *yak-* fiilinin muhtemelen **ya-* fiil kökünden geldiğini ve bu sözcüğün *yal-* ve *yan-* fiilleriyle bağlantılı olduğunu belirttikten sonra sözcüğün anlamını "tutuşturmak, yanmak" olarak vermiştir. Ayrıca sözcüğün Orta Türkçe dönemine kadar kaydedilmediğini ancak oldukça eski bir sözcük olduğunu ve *yaktur-* fiiliyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir. "Yak- Emphatic (?) f. of *ya-; cf. 1 yal-, 2 yan-; 'to ignite, burn (something Acc.)'; not noted before the mediveal period but morphologically a very old Word and see 3 yaktur- (Clauson, 1972: 897a)".

Clauson çalışmasında *yal-* fiilinin de muhtemelen **ya-* fiilinden geldiğini, sözcüğün "alev almak, yanmak, parlamak" gibi anlamlara sahip olduğunu ve sadece Kuzeydoğu Türk lehçelerinden Altay, Teleüt ve Şor lehçelerinde yaşadığını belirtmiştir. Sözcüğün Uygur Türkçesi metinlerinde ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçtiğine dair örnekler vermiştir. Ayrıca sözcüğün Doğu Türkçesi döneminde "parlamaya neden olmak" anlamıyla *yéle-* biçiminde kullanıldığına da değinmiştir. "yal- Pass. f. of *ya:-, cf. 3 yak-, 2 yan-; normally Intrans. 'to blaze, burn, shine' and the like; occasionally irregularly Trans. 'Survives only (?) in NE. Alt. Tel. yalı- (sic.) 'to blaze, shine' R III 165; Şor çal- do. 1877, but see yalın. Uyğ. VIII ff. Bud. (just as a fire blazes up under the influence of dry fuel, so also under the influence of grasping (upādāna) the fires of action (bhava)) örtenür yalarlar 'flame up and blaze' U II 9,30: Xak. XI o:t yaldı: 'the fire

blazed up (iltahaba); an done says ba:ş yaldı: 'the wound burnt' (or ached, amadda); snd kü:n yü:züg yaldı: 'the sun tanned (lawwahat) the face and blackened it' (şawwadathu) Kaş III 63 (yala:r, yalma:k); a.o. III 65 (2 yan-): KB kün ay teg yala 'shining like the sun and moon' 415: (Çağ. XV ff. yéle- duraxşanidan 'to cause to shine', San. 3511 26 (quotns.) may be connected) (Clauson, 1972: 918a)".

Clauson; bu maddede belirttiği *yéle-* sözcüğü için Mīrzā Muḥammed Mehdī Ḫan bin Muḥammed Naṣīr-i Esterābādī (18. yy) tarafından 1758-1760 yılları arasında yazılmış olan *Senglah* sözlüğüne gönderme yapmaktadır. Doğu Türkçesi için oldukça önemli bir sözlük olan *Senglah* üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de 1960 yılında Clauson tarafından yapılan çalışmadır (Rahimi, 2020: 531- 533). Clauson'un bu çalışması tarafımızca incelendiğinde *yéle-* sözcüğünün İndeks bölümünde yıldur- maddesinin altında yer aldığı ve 35Ir şeklinde varak numarasının verildiği görülmüştür (Clauson, 1960: 80).

yéle- sözcüğü Fethali Kaçar'ın (19. yy) *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde de yer almaktadır. Sözcük burada *yile-* (يلامك) şeklinde gösterilerek "aydınlatmak, ışıklandırmak, ışıtmak, parlatmak" anlamlarıyla verilmiştir (Rahimi, 2018: 7931). Sözlükte bu madde verilirken belirtilen dipnotla sözcüğün *Senglah* kaynaklı yanlış bir sözcük olduğu belirtilmiştir (Rahimi, 2018: 7931). Tarafımızca bu sözcüğün yanlış olduğu düşünülmemektedir. *Senglah*'ta geçen ve Clauson'un da kendi etimolojik sözlüğünde yer verdiği yile-/ *yéle-* sözcüğü **ya-* fiil kökünden türemiş ve bu sözcüğün temel anlamını bünyesinde barındırmaya devam eden bir sözcüktür.

Clauson; *yan-* fiilinin de yine muhtemelen **ya-* fiil kökünden geldiğini ve bu sözcüğün *yak-* ve *yal-* fiilleriyle bağlantılı olduğunu belirtmiş, *yan-* fiilinin anlamını ise "yanmak, alevlenmek" olarak belirtmiştir. "2 yan- Refl. f, of *ya:-, cf. 3 yak-, I yal-;'to burn, blaze up', and the like (Clauson, 1972: 942a)".

Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen* adlı çalışmasında yer alan *yak-* madde başında bu fiilin "yakmak" anlamına geldiğini ifade etmiştir. "mtü. jak 'brennen' (Räsänen, 1969: 180a)".

Räsänen, *yal-* madde başında ise bu fiilin Eski Uygur Türkçesinde "alev; yanmak, alevlenmek, tutuşmak" gibi anlamlara geldiğini; *yalı* şeklinin "alevlenmek, ateş almak" anlamlarına geldiğini ve *ya-n* ve *ya-k* fiillerinin de bu sözcükle ilişkili olduğunu kaydetmiştir. "uig. (Gab.) jal 'flammen', mtü. jal 'verbrennen, entbrennen, sich entzünden'; oir. jaly 'aufflackern, anbrennen' tel. jaly; kaz. jalky 'leuchten'; kaz. jalky 'leuchtend'; uig. usw. jalyn 'flamme'; krm. jal-yn çag. jal-kun 'flamme' (Räsänen, 1969: 181a)."

Räsänen, *yan-* madde başında bu **ya-* kökünden geldiğini ve fiilin "yanmak, tutuşmak, heyecanlanmak" anlamlarına geldiğini belirtmiştir. "*ja-n KB. çağ. osm. usw. jan 'brennen, sich entzünden, erregt sein' (Räsänen, 1969: 184b)".

Ervand Sevortyan'ın *Etimologiçeskiy slovar' Tyurkskih yazıkov* adlı sözlüğünde de *yak-* madde başında bu fiilin anlamı "yakmak" olarak verilmiş ayrıca tüm araştırmacıların *yak-* fiilinin **ya-* fiilinden geldiğini savunduğunu belirterek, *yal-* ve *yan-* sözcüklerinin de bu kök ile ilişkili olduğunu ifade etmiştir. "йак-; Все исследователи (см., Напр., Сев. АГ 291, Зай. 31, Räs. VEWT 180a, C1. 897) рассматривают йак- производную форму от *йа- представленного также в йал- и йаи- (Sevortyan, 1989: 81-82)."

Sevortyan, *yan-* madde başında ise bu fiilin Uygur Türkçesi dışında "yanmak" anlamında kullanıldığını belirtmiştir. "йан-; гореть, во всех источниках, кроме уйг (Sevortyan, 1989: 112)".

Dîvânu Lügâti't- Türk'te yer alan *yak-*, *yal-, yalın* ve *yaktur-* sözcükleri, *elenge* sözcüğünün tarihsel gelişiminin açıklanması açısından önemlidir. *Dîvân*'da bu sözcükler şu şekilde yer almaktadır:

"Bir Türk hakimiyetinde kimiŋ bile ka.ş bolsa yaşın yakma.s denir (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 356)". "(yal-) ōt yaldı ateş alevlendi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 377)". "(yaktur-) ol anıŋ ewi.ŋe ōt yakturdı o, onun evinde ateş yaktırmak için emir verdi ve o da ateş yaktı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 387)". "Yalın ateşin alevi. ōt yalını (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 356)".

Elenge sözcüğünün tarihsel gelişimini açıklamaya çalışırken incelediğimiz *yak-*, *yal-* ve *yan-* fiillerinin Altay dilinde nasıl karşılandığı

çalışmamız için yol gösterici olacaktır. Starostin, S. A., Dybo, A. V. ve Mudrak O. A. tarafından 2003 yılında hazırlanan *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* adlı sözlüğün giriş bölümünde "Altaik Dillerinin Sınıflandırılması ve Proto-Altayik Dillerinin Tarihi" tablosu yer almaktadır. Bu tabloda "yakmak" anlamındaki *burn* madde başının karşılığı olarak Türkçe **jak-* fiilinin verilmiştir (Starostin vd., 2003: 230). Yine sözlüğün giriş kısmında Proto Türkçe döneminde **jal-* sözcüğünün "alev" anlamına geldiği; **jalin* sözcüğünün ise "yıldırım, şimşek" anlamlarına geldiği belirtilmiştir (Starostin vd., 2003: 14).

Sözlükte yer alan **dàli* madde başının anlamı "kızartmak, yakmak" şeklinde verilmiştir. Bu sözcüğün Türkçedeki karşılığı burada verilmemiş olmasına rağmen tarafımızca bu sözcüğün *yal-* fiil köküyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. "dàli to roast, burn: Tung. *dalga-; Mong. *dölü; Jpn. *(d)ìr-; Kor. *tàr- (Starostin vd., 2003:460- 461)". Ayrıca bu maddenin sonunda * *dàli* sözcüğünün olası bir Türkçe karşılığı için * *ʒiale* maddesine bakılması gerektiği belirtilmiştir. "On a possible Turkic reflex see under * *ʒiale* (Starostin vd., 2003: 461)".

* *ʒiale* madde başında yer alan bilgilere göre * *ʒiale* sözcüğü, "yakmak, parlamak" anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün Türkçe karşılığı **jal-* şeklindedir ve anlamı "1) yakmak, parlamak; 2) alevlenmek" şeklimdedir. Ayrıca * *ʒiale* sözcüğü açıklanırken sözcüğün Türk lehçelerindeki örnekleri arasında yer alan ve "kızartma tavası" anlamına gelen *jalgavu* sözcüğüne yer verilmiştir. Kıpçak Türkçesinde yaşayan *jalgayu* sözcüğü **jal-* fiilinin anlam alanını yansıtan bir sözcüktür. "ʒiale to burn, flash: Tung. *ʒild-; Mong. *ʒali; Turk. *jal-. PTurk. *jal- 1 to burn, blaze 2 flame (1 гореть, пылать 2 пламя): OTurk. *jal-* 1 (OUygh.), *jalɨn* 2 (OUygh.); Karakh. *jal-* 1 (MK), *jalɨn* 2 (MK); Tur. *jalɨn* 2; Gag. *jalɨn* 2; Turkm. *jalɨn* 2; MTurk. *jalɨn* 2 (Бор. Бад.); Uzb. *jalɨŋ* 2 (dial.); Krm. *jalɨn* 2; Kirgh. *ʒalɨn* 2; Kaz. *žalɨn* 2; KKalp. *žalɨn* 2; Kum. *jalɨn* 2; Nogh. *jalɨn* 2; SUygh. *jalɨn* 2; Khak. *čalɨn* 2; Oyr. *jalɨn, dalɨn* 2; Tv. *čalɨn* 2; Chuv. *śolъm* 2.

◊ VEWT 181, EDT 918, 929, ЭСТЯ 4, 106-107, Лексика 23, 356-357, 363, Федотов 2, 133-134, TMN 4, 187. Cf. also Kypch. *jalgavuč* 'frying pan' (ЭСТЯ 4, 13). Turk. **jaltɨr-* 'to flash, blazed' (ЭСТЯ 4, 94) > Mong.

iltira- id.; **jaltɨrɨm* (ЭСТЯ 4, 281) 'lightning' > Mong. *jildurum* id. (Щербак, 1997, 121) (Starostin vd., 2003: 1541)".

Yine bu sözlükte yer alan **děkà* sözcüğünün anlamı sözlükte "yakmak" olarak belirtilmiştir. Sözcüğün Türkçe karşılığı ise **jak-* şeklinde gösterilmiş ve **jak-* fiilinin anlamı "1) yakmak; 2) ışık, ışın; 3) yakmaya hazırlamak" şeklinde verilmiştir. Ayrıca bu madde başındaki açıklamalarda yer alan bir bilgide **jak-* fiilinin "yanmak" anlamındaki **jan-* fiilinden ayırt edilmesi gerektiği belirtilmiştir. "*děkà* to burn: Tung. *deg-ʒe-gi-; Turk. *jak-; Jpn. *dák-; Kor. *thǎ-. PTurk. *jak- 1 to burn (tr.) 2 light, ray 3 to produce fire (1 жечь 2 свет, луч 3 высекать огонь): Karakh. jaq- 1 (MK); Tur. jak- 1; Gag. jaq- 1; Az. jax- 1; Turkm. jaq- 1, jaɣtɨ 2; Khal. ja:q- 1; MTurk. jaq- 1 (Abush.); Uzb. jɔq- 1, jɔɣdu 2; Uygh. jaq- 1; Krm. jaq- 1; Tat. jaɣ- 1, jaqtɨ 2; Bashk. jaq- 1, jaqtɨ 2; Kirgh. ʒaq- 1; Kaz. žaq- 1; KKalp. žaq- 1, žaqtɨ 2; Kum. jaq- 1; Nogh. jaq- 1; Tof. ča'q- 3; Chuv. śot- 1, śo-dъ 2; Yak. saq- 1. ◊ VEWT 180, TMN 4, 201-202, EDT 897, ЭСТЯ 4, 62, 81-82, Федотов 2, 146, Лексика. 362. This stem should be distinguished from *jan- 'to burn (intr.)' (Starostın vd., 2003: 469)".

An Etymological Dictionary of Altaic Languages adlı sözlükte yer alan tüm bu bilgiler ışığında Proto Türkçe döneminden itibaren Türkçede "yakmak, ışıklandırmak" anlamlarıyla ilinti olarak **jak-*, **jal-* ve **jan-* fiil köklerinin olduğu anlaşılmaktadır. Proto Türkçe döneminden itibaren benzer anlam alanlarına sahip olan **jak-*, **jal-* ve **jan-* fiillerinin ortak bir **ja-* kökünden gelmiş olması muhtemeldir.

2. Çağdaş Türk Lehçelerinde *Elenge*

Doğu Türkçesi döneminde *elenge* şeklinde karşımıza çıkan sözcüğün bugün Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi gibi birçok modern Türk lehçesinde de yaşadığı görülür. Sözcüğün bazı ses değişiklikleriyle yaşadığı lehçelerdeki durumu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Lehçe	**Sözcük**	**Anlamı**	**Yer Aldığı Sözlük**
Doğu Türkçesi	*elenge*	Ateşin pertevi, şulesi, harareti (ŞS, 1882: 20b).	*Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*
Özbek Türkçesi	*alanga (аланга)*	Alevlerden yükselen bir alev (Marufov, 1981: 67a)	*Özbek Tilinin İzahli Lugati*
	alanga (аланга)	1) Alev, ateş 2)Yangın (Yusupova, 2018: 27a).	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
	alangalanmoq	Tutuşmak, alevlenmek, parlamak (Yusupova, 2018: 27a).	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
	alangalantirmoq	1) Ateşe vermek, tutuşturmak 2) Yakmak 3)Körüklemek, alevlendirmek (Yusupova, 2018: 27a)	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
	alangalanuvchan	Yanıcı (Yusupova, 2018: 27a).	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
	alangalatmoq	Alangalantirmoq (Yusupova, 2018: 27a).	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
	alangali	Yanan, alevli, ateşli; samimi, sıcak (Yusupova, 2018: 27a).	*Özbekçe- Türkçe Sözlük*
Yeni Uygur Türkçesi	*eleñgü*	Yalkun, bişaret, belge (Uyġur Tiliniŋ İzahlik Luġiti, 1990: 293a)	*Uygur Tilinin İzahlıg Lugati*
	eleñgülük	Eleñge sözünün abstrakt isim şekli: Kasım ġazaplanıp şundak digen balsımu, lakin anıŋ̄ gözleride alislıḳaçan elengülük peyda bolġandı (UTİL, 1990: 293a).	*Uygur Tilinin İzahlıg Lugati*

	eleñge	Alev (Necip, 2008: 112a)	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*
Kazak Türkçesi	*elen- alan*	Tan yeri yeni ağarmaya başladığı zaman (Oraltay vd., 1984: 74)	*Kazak Türkçesi Sözlüğü*
Azerbaycan Türkçesi	*alangu*	Küçük alev, alevcik (Akdoğan, 1999: 19)	*Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*
Türkiye Türkçesi	*yalangı*	1) Alev; 2) Tutuşturucu, talaş; ince kuru odun vb. (DS, 1979: 4139).	*Derleme Sözlüğü*
	yalangu	Fırında ikinci kez ekmek pişirmek için yakılan ateş (DS, 1979: 4139).	*Derleme Sözlüğü*
	yalañkı	1. Yalangı (I) 2. Ateş, güneş ısısı 3. Alev 4. Sıcaklık (DS, 1979: 4139).	*Derleme Sözlüğü*
	yalanlanmak	Alevlenmek (DS, 1979: 4140).	*Derleme Sözlüğü*

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi Doğu Türkçesinde *elenge* biçiminde yaşayan sözcük, Özbek Türkçesinde *alanga* biçimindedir. Ancak sözcüğün anlamına dair farklı sözlüklerde farklı ifadeler yer almaktadır. Sözcüğün anlamı; *Özbek Tiliniŋ İzahli Lügati*'ne göre "alevlerden yükselen bir alev" (Marufov, 1981: 67a) şeklinde, Özbekçe- Türkçe sözlükte ise "1) "alev, ateş"; 2) yangın" şeklinde verilmiştir (Yusupova, 2018: 27a). Ayrıca Özbekçe- Türkçe sözlükte *alanga* sözcüğünden türemiş *alangalanmoq, alangalantirmoq, alangalanuvchan, alangalatmoq, alangali* (Yusupova, 2018: 27a) sözcüklerinin yer alması *alanga* sözcüğünün Özbek Türkçesi içerisinde yeni sözcükler türetilecek kadar kullanım sıklığına sahip olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Elenge sözcüğü, Yeni Uygur Türkçesinde *eleñge* biçiminde "alev" anlamıyla yer almaktadır (Necip, 2008: 112a). Sözcük, Uygur *Tilining İzahlıg Lugati*'nde ise *eleñgü* şeklindedir ve sözcüğün anlamlarından biri "alev"dir (UTİL, 1990: 154b).

Sözcük, Kazak Türkçesinde *elenge* veya *alanga* biçiminde yaşamamaktadır ancak bu lehçede yine bu sözcüklerle aynı kökten geldiği düşünülen *elen- alan* sözcüğü bulunmaktadır. "Tan yeri yeni ağarmaya başladığı zaman" (Oraltay vd., 1984: 74) anlamına gelen *elen- alan* sözcüğü **ya-* fiil kökünden türemiş bir sözcüktür. *Elen- alan* sözcüğü **ya-* fiilinin "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamlarını doğrudan yansıtmamakla beraber bu temel anlamlardan ortaya çıkmış başka bir kavramı yansıtır. Tan yerinin yeni ağarmaya başladığı zama; güneşin doğmaya başladığı ve bu nedenle gökyüzünün kızıllaştığı bir zamandır. Bu noktada *elen- alan* sözcüğü ile **ya-* fiil kökü arasında anlam bilgisi açısından örtüşme bulunmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde "küçük alev, alevcik" anlamlarıyla yer alan *alangu* sözcüğünün (Akdoğan, 1999: 19) Doğu Türkçesinin söz varlığında yer alan *elenge* sözcüğü ile ilişkili olduğu ve bu sözcüğün de **ya-* fiil kökünden geldiği anlaşılır. Sözcüğün bugün Azerbaycan Türkçesinde art sıralı ünlülerle *alangu* şeklinde yaşadığı ve sözcüğün **ya-* fiilinin temel anlam alanını koruduğu görülmektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında da bugün *elenge* sözcüğüyle bağlantılı olarak *yalangı, yalangu, yalañkı, yalanlanmak* sözcükleri bulunmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde yer alan *yalangı* sözcüğü "1) Alev; 2) Tutuşturucu, talaş; ince kuru odun vb." anlamlarına; *yalangu* sözcüğü "fırında ikinci kez ekmek pişirmek için yakılan ateş" anlamlarına; *yalanlanmak* sözcüğü "alevlenmek" anlamına gelmektedir (DS, 1979: 4139- 4140). *Yalañkı* sözcüğü için sözlükte *yalangı* sözcüğüne gönderme yapılmakta ve "1) Ateş, güneş ısısı; 2) Ateş; 3) Sıcaklık" anlamları verilmiştir (DS, 1979: 4139).

Derleme Sözlüğü'nde yer alan *yalangı, yalangu, yalañkı, yalanlanmak* sözcükleri Tokat, Ankara, Muğla, Niğde, Adana, Kars, Uşak ve Eskişehir gibi Türkiye'nin farklı bölgelerinde kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin de yine **ya-* fiil kökünden geldiği ve bu sözcüğün temel anlamlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *yalangı, yalangu, yalañkı, yalanlanmak* sözcükleri ve Azerbaycan Türkçesinde görülen *alangu* sözcüğü, Doğu Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *elenge* sözcüğünün Türkçenin Doğu Türklük sahasının yanı sıra Batı Türklük sahasında da kullanıldığını gösterir. Bu sözcüklerin varlığı ile *elenge* sözcüğünün Doğu Türkçesinin ve Batı Türkçesinin ortak söz varlığı içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Elenge sözcüğünün bir takım ses değişiklikleriyle bugün hem Batı Türklük sahası içerisinde yer alan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde hem de Doğu Türklük sahası içerisinde yer alan Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve Kazak Türkçesinde yaşaması, *elenge* sözcüğünün Türkçenin Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayrıldığı 13. yüzyıldan çok daha önce Türkler tarafından yaygın olarak kullanılmasıyla açıklanabilir.

3. *Elenge* Sözcüğünün Kökenine İlişkin Görüşler

19. yüzyılda *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de Şeyh Süleyman Efendi tarafından "ateşin pertevi, şulesi, harareti" anlamlarıyla verilen *elenge* sözcüğüne tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkçenin daha önceki tarihi dönem sözlüklerinde rastlanmamaktadır. Ancak *elenge* sözcüğünün anlam alanıyla ortak anlamlara sahip *yak, yal-* ve *yan-* fiil köklerinden türemiş birçok sözcük, Eski Türkçe döneminden itibaren Türk diliyle yazılmış çeşitli metinlerde yer almaktadır. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olduğu ve sözcük türetme kuralları göz önüne alındığında *yak-, yal-* ve *yan-* fiillerinin -k-, -l-, ve -n- ekleriyle ortak bir **ya-* fiil kökünden geldiği düşünülebilir.

Fatma Özkan, *yıldırım, yıldız, alev, alaz/ yalaz, ışın ve ışık* sözcüklerinin kökenleri hakkında bilgiler verdiği ilgili makalesinde "*alev* sözcüğünün **ya-* fiil kökünden geldiğini belirterek -l+ eki ile isim, +a- ile isimden fiil ve -gu+ eki ile de tekrar isimleştiğini belirtmiş ve sözcüğün etimolojik gelişimini *ya-l+a-gu> *yalawu> *yalavu> *yalau> *yalav> alav> alev şeklinde açıklamıştır (Özkan, 2003, 161)".

Yukarıda verilen bilgiler göz önüne alındığında Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde yer alan *elenge* sözcüğünün de *alev* sözcüğüyle benzer bir etimolojik gelişim gösterdiği düşünülebilir. *Elenge* sözcüğünün

Türkçenin tarihi ve çağdaş metinlerinde yer alan *yak-*, *yal-* ve *yan-* fiilleri ile ilişkili olduğu; bu sözcüğün "ışık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamındaki **ya-* fiil kökünden türediği anlaşılmaktadır. Özellikle Clauson'un *yal-* fiilini açıklarken bu fiilin Doğu Türkçesi döneminde "parlamaya neden olmak" anlamına gelen *yéle-* şeklinde kullanıldığın belirtmiş olması *elenge* sözcüğünün etimolojik ve fonetik gelişimini açıklamak açısından yol göstericidir.

Elenge sözcüğü; **ya-* fiil kökünün -l+ eki ile isimleşmiş, +a- eki ile yeniden fiil haline gelmiş, -n- fiilden fiil yapma ekiyle fiil halini devam ettirmiş ve -gu+ eki ile isimleşmiş bir sözcüktür. Bu sayede *elenge* sözcüğünün **yalangu> yelengü> elengü> elenge* şeklinde bir gelişim yaşadığı düşünülebilir.

**yalangu> yelengü> elengü> elenge* şeklindeki gelişimi sırasında sözcük, bazı ses değişimleri yaşamıştır. Sözcükte önce öndamaksıllaşma görülmüş, sonra ön sesteki y- sesi düşmüş ve son olarak son seste -ü> -e şeklinde ünlü genişlemesi yaşanmıştır.

Dil, ön ünlüleri art sıralı ünlülere göre daha kolay çıkarır. Bu nedenle art sıradan ünlünün ön ünlüye dönüşmesi Türkçede sıkça gerçekleşen bir ses olayıdır. Bu nedenle Türkçede en eski metinlerden itibaren öndamaksıllaşma görülür. Eski Türkçe döneminde görülen bıŋ > biŋ (Tekin, 2016: 59); amtı> emti, uçun> üçün (Eraslan, 2012: 81); Kıpçak Türkçesinde görülen ayıt-> eyit, yaşıl> yeşil (Güner, 2020: 81- 82); Özbek Türkçesinde görülen sākin (Ar.)> sekin, suhbet (Ar.)> sühbet (Coşkun, 2014: 37); Yeni Uygur Türkçesinde görülen kımız> kimiz, kıl-> kil- (Öztürk, 2015: 13) bu ses olayına örnektir. Bu örneklerde olduğu gibi *yalangu* sözcüğünde de öndamaksıllaşma yaşanmış ve sözcük *yelenge* şeklini almıştır.

y- sesinin Eski Türkçe dönemine ait metinlerde ön seste kullanıldığı görülür. Ancak zamanla bu ses bazı sözcüklerde düşmüştür. Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülen yılduz> ılduz, yırla-> ırla (Timurtaş, 2012: 62); Doğu Türkçesinde görülen yıdlan-> ıdlan-, yıl> ıl, yinçü> inçü (Eckmann, 2017: 43); Kıpçak Türkçesinde görülen yamġur> amġur, yıpar> ıpar (Karamanlıoğlu, 2019: 21); Özbek Türkçesinde görülen yılan> ılan

(Coskun, 2014: 49) bu ses olayına örnektir. *Yalangu* sözcüğünde de zaman içerisinde y- sesi düşmüş ve sözcük *elengü* haline gelmiştir.

Ünlü genişlemesi de Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçede görülen bir ses olayıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen ortu> orta, törü> töre (Eraslan, 2012: 81); Kıpçak Türkçesinde görülen baltu> balta, ıġaç> ağaç, ıġla-> ağla- (Güner, 2020: 81); Özbek Türkçesinde görülen bir-> ber-, yir> yer, yigirmi> yigirmä, kibi> käbi (Coşkun, 2014: 35); Yeni Uygur Türkçesinde görülen yoġun> yoġan, tilkü> tilke, toġru> toġra (Doğan, 2010: 638); Türkiye Türkçesinde görülen törü> töre, töpü> tepe (Ergin, 2019: 99) bu duruma örnektir. *Yalangu> yelengü> elengü* sözcüğünde son seste yer alan -ü sesi genişleyerek -e sesine dönüşmüş ve sözcük *elenge* biçimini almıştır.

Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî'de yer alan *elenge* sözcüğü bugün modern Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde birtakım ses değişiklikleri ile sözcüğün türediği düşünülen **ya-* fiil kökünün temel anlam alanlarını yansıtacak şekilde yaşamaktadır.

Sonuç

Şeyh Süleyman Efendi tarafından 19. yüzyılda Doğu Türkçesi-Osmanlı Türkçesi şeklinde hazırlanan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* adlı sözlük, Türkçenin söz varlığını gösteren önemli sözlüklerden biridir. Bu sözlükte yer alan *elenge* sözcüğü, "ateşin pertevi, şulesi, harareti" anlamlarına gelmektedir (ŞS, 1882: 20b). Yaptığımız çalışmalar sırasında *elenge* sözcüğüne 19. yüzyılda yazılmış olan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* dışında Türkçenin diğer tarihi sözlüklerinde rastlanmamıştır.

Elenge sözcüğü, Türkçenin tarihi ve modern lehçelerinde yaşayan *yak-, yal-* ve *yan-* fiillerinden türemiş çeşitli sözcüklerle ortak anlam alanına sahiptir. Bu nedenle *yak-, yal-* ve *yan-* fiilleri ile bu fiillerden türemiş sözcüklerin ortak bir kökten geldiği düşünülmektedir. "Işık ve ateş saçmak", "ışıldamak", "parıldamak", "aydınlatmak" temel anlamlarına gelen **ya-* sözcüğü; *yak-, yal- yan-* fiilleri ile bu fiillerden türemiş sözcükler için ortak kök olarak düşünülebilir. Dolayısıyla *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*'de yer alan "ateşin pertevi, şulesi, harareti"

anlamlarındaki *elenge* sözcüğü de **ya-* fiil kökünden türemiş bir sözcük olarak bu kök sözcüğün anlam alanını yansıtmaktadır.

*ya-l+a-n-gu şeklinde etimolojik gelişim gösteren sözcük, Türk dilinin tarihi dönemlerinde **yalangu> yelengü> elengü> elenge* şeklinde fonetik bir gelişim yaşamıştır. Sözcük bugün birtakım ses değişiklikleri ile Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

Kısaltmalar

DS: Derleme Sözlüğü

ŞS: Şeyh Süleyman Efendi Özbekî el-Buharî

UTİL: Uyġur Tiliniŋ İzahlik Luġiti (1990).

yy. : Yüzyıl

Kaynakça

Aksan, Doğan (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.

Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük (1999). Haz. Yaşar Akdoğan. İstanbul: Beşir Yayınevi.

Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, Gerard (1960). *Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdi Xān*. London.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Coşkun, Mustafa Volkan (2014). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çelik, Gamze (2019). *Doğu Türkçesiyle Yazılmış Acayibü'l- Mahlukat ve Garayibü'l- mevcudat (101a-150b yaprakları) (dil incelemesi- metin- Türkiye Türkçesine Aktarım- Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Derleme Sözlüğü XI, XII (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Doğan, Levent vd. (2010). *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Eckmann, Janos (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (2019). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Grönbech, Kaare (1992). *Kuman lehçesi sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. çev. Kemal Aytaç, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Güner, Galip (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1992). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Maimaitiaili, Nuerjiamali (2019). *Çağdaş Uygurcanın Ağızları ve Söz Varlığı*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi.

Necip, Emir Necipoviç (2008). *Yeni Uygur Sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Oraltay, Hasan vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ozbek Tiliniŋ İzahli Lügati (1981). Moskova.

Özkan, Fatma. (2003). Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/ Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 157- 178.

Öztürk, Rıdvan (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Rahimi, Farhad (2018). Çağatay Türkçesi Sözlükler Bibliyografyası. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 7(1), 69-104.

Rahimi, Farhad (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü I- II*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Rahimi, Farhad (2020). Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(2), 530-552.

Räsänen, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Sevortyan, Ervand Vladimirovich (1989). *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurskih Yazıkov*. Obşettyurskie i Mejtyurkskie osnovı na bukvu Moskva: C, J, Y.

Starostin, Sergei Anatolyevich vd., (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Brill.

Şeyh Süleyman Efendi-i Özbekî el-Buhârî. (1882). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul: Mihrân Matbaası.

Taymas, Abdullah Battal (1997). *İbnü- Mühannâ Lûgati*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Timurtaş, Faruk Kadri (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI U- Z (1979). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uyġur Tiliniŋ İzahlik Luġiti (1990). Millertler Neşriyatı.

Yılmaz, Hilal (2019). *Doğu Türkçesiyle Yazılmış 'Acâyibü'l Mahlukat ve'l-Garayibü'l Mevcûdat (151a-200b yaprakları: Dil İncelemesi, Metin, Türkiye Türkçesine Aktarım, Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yusupova, Nasiba (2018). *Türkçe- Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE *sasıg* SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE*

Hülya ŞEN UZUNOĞLU†**

Giriş

Bir dilin söz varlığı içerisinde yer alan temel söz varlığı (çekirdek sözcükler), yabancı sözcükler, deyimler, atasözleri, kalıp sözler ve terimler gibi unsurlar ile bu unsurların zaman içerisinde geçirdiği anlam, ses, şekil ve söz dizimi değişiklikleri o dilin tarihi gelişimini ortaya koymaktadır (Aksan, 2004: 11).

sasıg sözcüğü, Türk dilinin Eski Türkçe döneminden itibaren dilimizde mevcut olan bir sözcüktür. *sası* (< *sası-g*), *Türkçe Sözlük*'te "küf ve çürük gibi kokan; kokuşmuş; tatsız" olmak üzere üç anlam ihtiva etmektedir (2011: 2041). Türk Runik harfli metinlerde tespit edilemeyen *sasıg* sözcüğüne ilk kez Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde rastlanmaktadır.

Etimolojik Sözlük ve Gramerlerde *sası-* ve *sasıg*

Sovyet dönemi Türkologları V. M. Nadalyayev, D. M. Nasilov, E. R.Tenişev ve A. M. Şçerbak'ın hazırladığı ve 1969 yılında yayımlanan Türk runik harfli yazıtlar, Eski Uygur Türkçesi dönemi metinleri ve Orta Türkçe dönemi eserlerinin söz varlığını içeren *Drevnetyurski Slovar* (Eski

---

* Bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihinde "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar Çalıştayı"nda sunulan "Eski Türkçe Metinlerde *sasıg* Sözcüğü Üzerine" başlıklı bildiriden genişletilerek hazırlanmıştır.

** 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, hulyasenuzunoglu@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6104-9703

Türkçe Sözlük)'da *sası-* madde başında "вонять, пахнуть" [kötü kokmak, bir şeyden pis kokmak, kokusunu almak (bir şeyin hissetmek)] anlamları verilmektedir. Sözlükte *sası-* fiilinin yanı sıra sözcüğün dar-yuvarlak ünlülü formu olan *sasu-* maddesi de yer almaktadır. *sası-* fiilinin fiilden isim yapma eki *-(X)g* ile türemişi olan *sasıg* sözcüğü, Eski Türkçe metinlerden *sasıg barıg, yıdıg sasıg* ikilemeleriyle örneklendirilmiş ve "протухший" [kokmuş, çürük] şeklinde anlamlandırılmıştır (Nadalyayev vd., 1969: 490).

Martti Räsänen'in 1969'da çıkan *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme) başlıklı etimolojik sözlüğünde *sası* madde başı altında şu bilgilere yer verilmektedir: "*uig. mtü. sasy 'faulen, stinken'; čag. sasi, tar. sesi, kom. usw. sasy; uig. mtü. sasy-γ 'stinkend', čag. sasik, tar. sesik, uig. sarsyγ id., osm. usw. sasy id.; jak. as-āx* 'сырой, влажный, гнилой' *Vgl. oben sarsy*" (Räsänen, 1969: 405). Buna göre sözlükte "çürümek, kokmak" anlamına gelen *sası-* fiili ile "kokmuş, kötü kokulu" *sasıg* sözcüğünün tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerindeki varyantları kaydedilmiştir.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinin Etimolojik Sözlüğü)'te *sası-* fiilinden türemiş olan *sasıg* sözcüğünü "stinking, malodorous" [kokuşmuş, kötü kokulu] şeklinde anlamlandırarak sözcüğün bazı fonetik değişikliklerle çağdaş Türk lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü belirtmektedir (1972: 856). Sözlükte, *sasıg* sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde *yıdıg sasıg* ikilemesiyle yer aldığı ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te *burıg* sözcüğü ile birlikte kullanıldığı, Harezm Türkçesinde *sasıg* "stink, stinking" [kokmuş, kokuşmuş] anlamını sürdürdüğü, Çağatay Türkçesinde *sasıg* "an unpleasent smell" [Hoş olmayan, rahatsız edici koku] anlamını taşıdığı ve Kıpçak Türkçesi döneminde *sası* "kötü koku" anlamıyla kullanıldığı kaydedilmiştir (Clauson, 1972: 856).

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* (Eski Türkçede Söz Yapımı) adlı eserinde *sası-* fiilinden, fiilin gösterdiği hareketin sonucunu teşkil eden fiilden isim yapma eki *-(X)g* ile elde edilen *sasıg* sözcüğünün "stinking" [kokuşmuş] anlamını taşıdığını bunun yanı sıra *yıdıg* sözcüğü ile birlikte metinlerde tanıklandığını belirtir (1991: 201, 784). Bununla birlikte *sasıg* sözcüğünün "to be rough or harsh, to behave harshly" [kaba ve sert olmak, sert bir şekilde davranmak] anlamına gelen *sars-* fiilinden türemiş

olan *sarsıg* sözcüğü ile karıştırıldığına dikkat çekmektedir (Erdal, 1991: 200):

612/23-613/3 *ne üçün tip tiser.. kim m(e)n ilkisizdin berü bo* ***yıdıg sarsıg*** *kanlıg yiringlik sevgüsüz taplagusuz yarsınçıg et'özke inçip ınantım* (Kaya, 1994: 323). [Niçin diye sorulduğunda ben ezelden beri bu kötü kokan, kanlı irinli, sevimsiz, iğrenç vücuduma böylece inandım.]

Altun Yaruk'taki *yıdıg sarsıg* ikilemesinin imlasının müstensih hatası olabileceğini ve *sarsıg* sözcüğünün *sasıg* şeklinde okunması gerektiğini belirten Erdal, bahsedilen karışıklığın *Kutadgu Bilig*'de de mevcut olduğunu söylemekte, *sası-* fiilinden *-t* ettirgenlik ekiyle ile türetilen ve "kokutmak, kötü koku yaymak" anlamına gelen *sasıt-* fiilinin anlam itibarıyla *sarsıt-* fiiline uygun olacak şekilde *sōk-* ile kullanıldığı bilgisine yer vermektedir:

sevindi tidükte ***sasıtur söker*** */ yazıldı tidükte buşup kaş tüger.* (Arat, 1979: 476). "O 'memnun oldu' derken, ortalığı berbat eder, söğer; 'yüzü güldü' derken, hiddetlenir, kaşlarını çatar." (Arat, 1985: 344; Erdal, 1991: 200).

Clauson'un sözlüğünde bulunan *sasıt-* maddesinde *Kutadgu Bilig*'den verilen örneğin *sarsıt-* "to ill-use somebody and treat him harshly" [(birine) kötü davranmak, sert davranmak] fiiline ait olduğunu söyleyen Erdal, ayrıca *sası-t-* "to cause to stink" [kokutmak, kötü koku yaymak] maddesi altında *Codex Cumanicus*'ta yer alan *sas* "vapour" [buhar] sözcüğünün doğru yazılmış ve eski olduğu göz önünde bulundurulduğunda *sası-* fiilinin *sas* sözcüğünden isimden fiil yapma eki *+I-* ile türemiş olabileceğini de belirtmektedir (1991: 784).

Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nda Clauson'un sözlüğüne işaret ederek, *sası-* "bozulup kötü kokmak" fiilinin Eski Türkçe *sası-* ile aynı manada kullanıldığını kaydeder. Söz sonundaki *g* sesinin düşmesi ile ortaya çıkan *sası* sözcüğünün aynı sözcüğün tekrarı ile ikileme oluşturduğu *sası sası* "kötü kötü" *sası sası kok-* "kötü kötü kokmak" kullanımlarına da yer vermektedir (Tietze, 2019: 205).

Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde *sasıg* sözcüğünü "çürük, kokmuş, fena" anlamlarıyla karşılamıştır (Caferoğlu, 2011: 198). Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-*

Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü) adlı sözlüğünde *sasıg* sözcüğünü "stinkend, verpestet || kokuşmuş, kötü kokulu; Gestank || kötü koku, pis koku" anlamlarıyla karşılamakta ve sözcüğün *sasıgsız* "ohne Gestank, geruchlos || kötü kokusuz, kokusuz" *sasıg šumnu* "der stinkende Teufel" || "kokuşmuş şeytan" biçimlerini kaydetmektedir (Wilkens, 2021: 589).

A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*'nde *sasıġ* sözcüğünü "çürük, kokmuş" anlamlarıyla karşılamakta, *sarsıġ, sarsaġ* sözcüklerini *sasıġ* sözcüğünün versiyonları olarak değerlendirmektedir (Gabain, 2007: 292). Ancak ilgili sözcükler "çürük, kokmuş" anlamlarını taşıyan *sasıġ* sözcüğünden farklı bir sözcüktür ve "kaba, haşin, sert" anlamına gelmektedir.

Tarihi Türk Lehçelerinde *sası-* ve *sasıg*

Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde *sasıg* sözcüğüne *Türkische Turfantexte* serisinin altıncı cildini teşkil eden *Sekiz Yükmek* adlı sutra içerisinde rastlanmaktadır. Metin dizininde *sası-* "faulen" [çürümek, kokuşmak] ve *sasıɣ* "faul" [çürük, kokmuş] şeklinde anlamlandırılmakta *sasıg* sözcüğü *yıdıg sasıɣ* "stinkend" [kokmuş, pis kokulu] ikilemesi içerisinde kullanılmaktadır (Bang-Kaup vd., 1934: 89, 92):

444-445 *ätüzi alqu qan yiriñ aqar tökülür, yarsïnčïɣ bolur. ätüzi* ***yïdïɣ sasïɣ*** *bolup, alqu kiši yarsïyur, yaqmaz bolur*. (Bang-Kaup vd., 1934: 52). "sein ganzer Körper zerfließt als Blut und Eiter und wird widerwärtig sein, sein Körper wird stinkig und faul sein. und alle Menschen werden sich vor ihm ekeln und sich ihm nicht nähern." [Bütün vücudundan kan ve irin akar; iğrenç duruma gelir. Vücudu çürüyüp kokuşmuş duruma gelir ve herkes ondan iğrenir, (kimse) ona yaklaşmaz.] (Bang-Kaup vd., 1934: 53).

Türkische Turfantexte dizisinin onuncu cildi içerisinde *sası-* fiilinin ettirgen biçimi olan *sasıt-* fiili "stinkend machen" [kokutmak] *ıdıt-* fiili ile ikileme oluşturmaktadır (Gabain, 1959: 49):

547-550 *kaçan ölüm yagı kelser tolp et'özin* ***ıdıtıp sasıtıp*** *içi içegüsi taşılıp karnı kiperip bagırsukları salınıp kan yiriŋ arıgsız birle katı üzüksüz akar*.. "Wenn der Feind Tod einmal kommt, läßt er ihren ganzen Körper (übel) riechen und stinken. Ihr Inneres und Eingeweide werden herausfallen, ihr Bauch wird platzen, ihre Gedärme werden heraushängen. Blut, Eiter und Unreinlichkeit werden, mit einander vermischt,

unaufhörlich fließen." (Gabain, 1959: 36-38). [Ölüm (denilen) düşman geldiğinde bütün bedenini kokutup, iç organları dışarı çıkıp, karnı patlayıp, bağırsakları dışarı çıkıp, kan, irin ve pislik birbirine karışarak durmaksızın akar.]

Budizmin Hînayâna mezhebinin Vaibhâsika tarikatine ait olan, Prajnâraksita tarafından Toharcadan Eski Uygur Türkçesine çevrilen bir yükünç ve yirmi yedi ülüşten meydana gelen *Maitrisimit Nom Bitig*, Budist Türk çevresi metinleri arasında gerek içeriği gerekse dil özellikleri bakımından önemli bir eserdir (Elverskog, 2020: 177; Tekin, 1960: 30). *Maitrisimit Nom Bitig*'in Sengim ve Hami nüshalarında *sasıg* sözcüğü yer almaktadır. Sengim nüsnasında *sası-* fiili, Şinasi Tekin'in hazırladığı Türkçe neşirde "kokmak" şeklinde, *Maitrisimit Nom Bitig*'in *BTT IX*'daki neşrinde ise *sası-* "stinken" [pis kokmak] olarak yer almaktadır (Tekin, 1960: 455; 1980b: 111). Aşağıdaki örneklerde yer alan *sası-* fiili her iki nüshada da *yıdı- sası-* biçiminde ikileme olarak kullanılmıştır:

74,6-9 *amarıları uzun turkaru kentü saçlarınta kömülüp içtin sıŋ͡gar ḳurt ḳavşayu* ***yıdıyu sasıyu*** *kelirler* .. (Tekin, 1960: 139). "Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp içerinde kurtlar kaynaştığı hâlde pis kokular neşrederek gelirler" (Tekin, 1960: 138, 139, 246).

174, 3-9 [*munta togup toga teglük bolup t[e]g muna oyda oprıda tüşer biz kamılur biz örmen igin tolp etözümüzteki etimiz yinimiz kurt kovşap (a)rıgsızlık yıdıg köl osuglug* ***yıdıyur sasıyur***] "Hier wiedergeboren, sind wir jedoch blind geworden, und da fallen und stürzen wir in Löcher und Gruben! Durch die Flechtenkrankheit höhlen die Würmer Fleisch und Haut an unserem ganzen Körper aus; die Unreinigkeit stinkt und fault wie ein Stinksee." (Tekin, 1980a: 175). [Burada yeniden doğup, kör olup ve orada düşüp çukurlara boylu boyunca düşeriz. Cüzzam hastalığı nedeniyle, solucanlar vücudumuzun her yerindeki et ve deriyi oyarlar; Pisliklerimiz kokuşmuş bir göl gibi pis kokar, çürür].

koltuklarınta ter üner..et'özlerinte ***yıdıg sasıg*** *yıd üner* .. (Geng, 2008: 367). [Koltuk altlarından ter yayılır. Vücutlarından kötü koku yayılır.]

Dilde ünsüzle biten sözcüklerin kök ve tabanlarına ünsüzle başlayan eklerin getirilmesi esnasında kullanılan ve anlam değiştirici olmayan

bağlantı ünlüsü /I/ /U/, Eski Türkçe metinlerin bağlı bulundukları diyalektler bakımından tasnif edilmesinde kullanılmış ölçütlerden biridir (Ağca, 2021: 120; Korkmaz, 2010: 35). Budist ve Manihaist Türk çevresi eserlerinde bağlantı ünlüsü düz geniş /A/ biçiminde de kullanılmaktadır. Türk runik harfli yazıtlarda bulunan palatal n /ń/ ünsüzünün Eski Uygur Türkçesi Manihaist çevre metinlerinde /n/, Budist çevre metinlerinde /y/ şeklinde okunmasını bir diyalektolojik bir mesele olarak açıklayan Gabain'e göre bağlantı ünlüsü /I/ /U/' nün Manihaist çevre eserlerinde /A/ olarak okunması n ağzının bir özelliğidir (Gabain, 2007: 2-3). Laut, *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler* adlı eserinde n ağzı olarak değerlendirilen ölçütlerden biri olan /A/ bağlantı ünlüsünün Budist Türk çevresi eseri olan *Maitrisimit Nom Bitig*'de kullanıldığı birçok örneğe yer vermektedir (Laut, 1986: 68-69).

Maitrisimit Nom Bitig'in Sengim ve Hami nüshalarında *sasıg* sözcüğü, *sasıg* biçiminin yanı sıra bağlantı ünlüsü düz geniş /a/ ile *sasag* "kokuşmuş, (pis) koku" olarak da kullanılmıştır (Tekin, 1960: 455).

101,1 [***sasag*** *suvlug* ...] "stinkendes wasser" (Tekin 1980a: 226) [kokuşmuş su]

2324 [*ang ilki yarsınçıg* ***yıdıg sasag*** *bolur*..] "Erstens: Widerwärtig und stinkend sind sie." (Geng ve Klimkeit, 1988: 178-179). [Birincisi: iğrenç (ve) kokuşmuştur.]

111,7 ... */ / / üskütek yarsınçıġ* ***sasıġ*** (Tekin 1960: 180) "… iğrenç ve pis koku" (Tekin 1960, 271).

198,16-20 [*tonları etükleri kirlig bolur.. hua çeçekleri kavrılur in bolur.. koltuklarınta ter üner.. et'özlerinte* ***yıdıg sasıg*** *yıd üner*] "Ihre Kleider und Schuhe sind schmutzig. Ihre Blumen verdorren und werden zu Dreck. Aus ihren Achselhöhlen tritt der Schweiß heraus. Von ihren Körpern steigt übelriechender, fauliger Geruch auf." (Tekin 1980a: 248). [Giysileri ve ayakkabıları kirlenir. Çiçekleri kurur. Koltuk altlarından terler akar. Vücutlarından kötü, kokuşmuş bir koku yayılır.]

Budist Türk çevresi külliyatı içerisinde avadāna türü olarak değerlendirilen *Daśakarmapathāvadānamālā*'da *sasıg* "stinkend" [kokuşmuş] anlamı ile yer almaktadır (Wilkens, 2016b: 1043):

5377-5380 *ičі ičägüsi teşilmäkiŋä bütün bagırıntın [barça]* ***yıdıg sasıg*** *yavız yıd ünär* "Dadurch dass ihre Eingeweide ausgeflossen sind, steigt überall von ihrem Bauch bis zu ihrem Mund ein stinkender übler Geruch auf." (Wilkens, 2016a: 506-507). [İç organları yarıldığı vakit, karnından ağzına kadar her yerde kötü bir koku ortaya çıkar.]

Türk Budist külliyatı içerisinde uydurma (apokryphal) sutralardan biri olan, Çinceden tercüme edilmiş *Kşanti Kılguluk Nom Bitig* (Günah Çıkarma Kitabı) içerisinde *sasıg* sözcüğü "verpestet, stinkend" [kokuşmuş, kötü kokulu] anlamları ile karşılanmıştır (Barutçu Özönder, 2002: 492; Wilkens, 2007b: 403).

3634-3637 *altı kırk törlüg ädlär üzä bütmiš bo ätözlüg koguš kap-nıŋ* ***yıdıg sasıg*** *oronlug yıdın yıdlamalım* "Wir wollen nicht den Geruch des stinkenden Ortes, nämlich des Ledersackes, welcher dieser Körper (hier) ist, der durch die 36 Arten (unreiner) Substanzen verfertigt ist, riechen." (Wilkens 2007a: 270-271). [Bu kokuşmuş yerin, yani otuz altı çeşit necis maddeden yapılmış beden olan bu deri çuvalın kokusunu almak istemiyoruz.]

3639-3641 *öŋdür[ti ulug kičig] akmıš akıglarnıŋ [**yıdıg sasıg**] yıdların yıdlamalım* (Wilkens 2007a: 270). "Wir wollen nicht die [stinkenden] Gerüche der nach vorn ausfließenden [kleinen und großen] Ausflüsse riechen." [İleriye doğru akan [küçük ve büyük] [kokuşmuş] kokularını koklamak istemiyoruz.]

Budizmin amitābha kültüne ait Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde de *sasıg* sözcüğüne "çürümüş, bozulmuş" anlamı ile rastlanmaktadır:

543-544 *kan yiriŋ alku kkrlig [tap]çalıg* ***yıdıg s[asıg]*** *arıgsızlar üzä tolmış toşmış ärür, yintäm [yok] ök ärür* "kan irin (ve) bütün kirli, lekeli, kokmuş çürümüş pislikler ile dolmuştur taşmıştır. Sadece yokluğu da olur" (Karaayak, 2021: 110, 269).

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sası-* madde başı altında "kokuşmak" anlamını veren Kâşgarlı Mahmud, *sasıg* sözcüğünü *barıg* madde başı altında izah etmektedir: "barıg kokmuş şey. Bu kelime çift olarak kullanılır sasıg barıg" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: 160).

Peygamberlerin hayatını ve mucizelerini, sahabelerin menkıbelerini konu edinen ve "peygamber kıssaları" anlamına gelen *Kısasü'l-Enbiyâ* (1310), Harezm Türkçesi dönemi eserlerindendir. (Ercilasun, 2010: 371). Eserde *sası-* fiili "kokmak, bozulmak", *sasıg* sözcüğü "kokmuş, pis koku" anlamlarını taşımaktadır (Ata, 1997: 538-539):

8r12-13 *Bażılar aymışlar: Ādem tofraḳdın yaratıldı, tofraḳ turmışınça körklüg bolur.Yana Havvā etdin yaratıldı, et turmışınça* ***sasır*** (Ata, 1997: 12).

22r13-15 *Bażılar aymışlar: taŋ atġunça mücāhede körer ol yėrde alarnı kördüm, ḳuduġ içinde teben asılmışlar, yėr yüzindeki ḳamuġ arıġsız* ***sasıġ yıdlıġlar*** *tütün bolup burunlarıŋa kirür.* (Ata, 1997: 31).

Türk Edebiyatında kırk hadis türü olan, Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdîs*'te "kötü, pis kokmak" anlamlarına gelen *sası-* fiili, "pis, kötü koku" anlamında kullanılan *sasıg* sözcüğü ve bu sözcüğün son sesinin düşmüş biçimi olan *sası* sözcüğü "kokmuş, pis kokan" yer almaktadır (Eckmann vd. 2014: 361).

397/17 -398/1 *taqı andag yigrengey erdim, neteg kim sizler ol* ***sası*** *ölügseni yigrenür-sizler; anıŋ͡g üçün kim Taŋ͡grı te'ālā dünyānı yigrendi, peygāmbar 'as taqı yigrendi*. (Eckmann vd., 2014: 276).

420/16-17 *Sizni aytur kim ḫalīfanıŋ͡g aġzı sasıyur, hēç anıñ birle yawuq kişi sözleyü bilmez sasıġıdın, tėp aytur, tėdi erse, ḫalīfa aydı kim* (Eckmann vd., 2014: 292).

Mukaddimetü'l-Edeb'de ise *sası-* fiili "kokuşmak, bozulmak" anlamlarıyla karşılanmıştır. Eserde *sasıg* bulunmamaktadır. (Yüce, 2014: 172).

34/7 ***sası-dı*** *et, yıḏlandı /meŋ͡gzedi aŋ͡ga, oḫşadı aŋ͡ga*

46/5 *yıḏlandı et, çürüdi et,* ***sasıdı*** *et* (Yüce, 2014 :37-39).

14. yüzyılda Karadeniz'in kuzey bölgesinde yaşayan Kıpçak (Kuman) Türklerinin konuşma dilini içeren, Almanlar ve İtalyanlar tarafından derlenmiş, iki bölümden oluşan *Codex Cumanicus*'ta *sası-* "kokmak, pis kokmak", *sasımış* "kokuşmuş, pis kokmuş bk. ımış", *sası* "kokmuş, pis kokulu" anlamları ile bulunmaktadır (Argunşah ve Güner,

2015: 548, 549, 806; Ercilasun, 2010: 382) Eserde *sasıg* sözcüğü son sesinde yer alan *g*'nin düşmesi ile *sası* olarak yer alır.

62b/5-6 *nėme yoḫ düny[e] üstinde, nėçik yaman* ***sasır****, nėçik* ***sasır*** *yazuklı can tėŋeri allında*. "*Günahkâr ruhun Tanrı önünde pis koktuğu gibi dünya üstünde pis kokan herhangi bir şey yoktur.*" (Argunşah ve Güner, 2015: 266, 357).

62b/17 *kaçan bir murdar* ***sası*** *kişi, kelepen keldi*. "Bir pis kokulu cüzzamlı kişi geldi" (Argunşah ve Güner, 2015: 267, 358).

Çağatay Türkçesi sözlüklerinden *Abuşka Lugati'nde* yer alan *sasıg* sözcüğü hakkında "yaramaz râyihaya dirler" açıklaması yapılmıştır (Atalay, 1970: 266). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı eserde "kokmuş, kokuşmuş, sası" anlamına gelmekte olan *sasıg Mahbûbu'l-Kulûb*'da aşağıdaki örnekte geçmektedir (Rahimi, 2018: 778):

69b 8-9 *Şunḳār meskeni şāh-nıŋg bilegi yurtçı maḳāmı ölügseniŋg sasıg beden ve süŋgegi*. (Kargı Ölmez, 1993: 243). "Şahinin meskeni hakanın kolu, karganın makâmı leşin kokmuş bedeni ve kemiğidir" (Türk, 2016: 113).

Türk İslam Eserleri Müzesi No. 40'ta muhafaza edilen Kur'an Tercümesi'nde *sası-* "vasfı değişmek, bozulup kokmak", *sasımış* "vasfı değişmiş, kokmuş" anlamları ile karşılanmıştır (Topaloğlu, 1978: 505):

242a-5 *Meseli uçmağun ol kim va'da olındı korkıcılar: Anun içinde ırmaklardur sudan sasımamış, dakı ırmaklardur südden, azmadı tadı, dakı ırmaklardur baldan sâfî olınmış* (Topaloğlu, 1976: 418).

Batı Türkçesinin ilk devresini yansıtan *Dede Korkut Kitabı*'nda *ṣası* "fena kokulu, kokmuş, pis, murdar" anlamlarında kullanılmıştır. (Ergin, 2009: 260).

Yidi biñ kaftanınuñ ardı yırtuḫlu yarımından ḳara ṣaçlu ṣası dinlü din düşmeni alaca atlu kāfir bindi, yılgadı, dün puçuğında Ḳazan Bigüñ ordusma geldi (Ergin, 1964: 15).

Senüñ etüñden oğul yiyeyin mi, yoḫsa ṣası dinlü kāfirüñ döşegine gireyin mi (Ergin, 1964: 21).

Tarama Sözlüğü'nde *sasımak* "bozulup kokmak, fena kokmak", *sası* ise "fena, murdar; pis kokulu" anlamlarıyla kaydedilmiştir. (2019: 3324). *Türkçe Sözlük*'te *sası* "küf ve çürük gibi kokan; kokuşmuş; tatsız" anlamları ve *sası kokmak* "yiyecek bozulmak, çürümek" birleşik fiili ile tanıklanmaktadır (2011: 2041). Türkiye Türkçesi ağızlarında *sasıg* sözcüğü *sası* "tatsız, tuzsuz (yiyecek)", *sasık* "kokmuş, bayatlamış" *sasuk* "tatsız, tuzsuz (yiyecek); yağsız, yavan" *susu* "tatsız, tuzsuz (yiyecek)" biçimleriyle kullanılmaktadır. Ayrıca ağızlarda *sası* "kuru fasulyenin haşlandığı su" ve *sasısını al-* "Çürük ya da fena kokulu sebzelerin kokularını haşlayıp suyunu süzerek gidermek" kullanımları da mevcuttur. (Derleme Sözlüğü, 2019: 3551).

Değerlendirme - Sonuç

Türk runik harfli yazıtlarda rastlanmayan *sasıg* sözcüğü, ilk olarak Eski Uygur Türkçesi dönemi yazılı kaynaklarında tanıklanmakta, Türk dilinin tarihi ve modern yazı dillerinde kullanılmaktadır. Eski Türkçe metinlerde "kötü koku, pis koku, kokuşmuş, çürümüş" anlamlarıyla karşımıza çıkan *sasıg* sözcüğü, "kötü kokmak, pis kokmak, çürümek" anlamına gelen *sası-* fiilinden türemiştir.

Çalışmada, tarihi Türk lehçelerinde "çürük; kokmuş; kokuşmuş; pis koku, pis kokulu, rahatsız edici koku" anlamlarını taşıyan *sasıg* sözcüğü incelenmiştir. Bununla birlikte metinlerde sözcüğün kökü olan *sası-* fiili ve ettirgen biçimi olan *sasıt-* fiili, "kokutmak" anlamı ile tespit edilmiştir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ağız özelliklerine bağlı olarak *sasıg* sözcüğünün yanı sıra *sasag* biçimi de tanıklanmıştır. Metinlerde *sasıg* sözcüğünün tek başına kullanımının dışında "kötü koku" anlamına gelen *yıdıg* sözcüğü ile birlikte kullanılarak *yıdıg sasıg* "pis kokan, kokuşmuş" ikilemesini oluşturduğu örnekler de mevcuttur.

Tarihi dönem metinlerinde *sasıg* sözcüğünün zaman zaman aslında "kaba, sert" anlamına gelen *sarsıg* sözcüğü ile karıştırıldığı tespit edilmiştir. Harezm Türkçesi dönemi metinlerinden itibaren *sasıg* sözcüğüyle birlikte sözcüğün sonundaki *g* sesinin düşmesiyle oluşan *sası* biçiminin de kullanıldığı takip edilmektedir. Eski Türkçeden beri kullanılan *sasıg* sözcüğü tarihselden moderne çeşitli yan, soyut, mecaz anlamlar kazanmak suretiyle anlam genişlemesine uğramıştır.

Kaynakça

Aksan, Doğan (2004). *Türkçenin Sözvarlığı Türk Dilinin Sözcükbilimiyle ilgili Gözemler*, Saptamalar. Ankara: Engin Yayınevi.

Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce haz.) İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1985). *Kutadgu Bilig Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, Aysu (1997a). *Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıb*asım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, Aysu (1997b). *Kısasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Bang-Kaup, W. vd. (1934). *Türkische Turfantexte VI: Das buddhistische Sūtra Sekiz Yükmek. SPAW,* Phil.-hist. Kl., 10, Berlin.

Barutçu Özönder, Sema (2002). "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat". *Türkler Ansiklopedisi*, 3. C. 481-501.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Eckmann, Janos (tıpkıbasım), Tezcan, S., Zülfikar, H. (yayımlayanlar) ve Ata, A. (dizin-sözlük) (2014). *Nehcü'l-Feradis "Uştmaḫlarnıñ Açuq Yolı" Maḥmūd Bin ʿAli*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eimer, Helmut vd. (1988). *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit Teil I: Text, Übersetzung und Kommentar*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Elverskog, Johan (2020). Budist Uygur Edebiyatı. (Çev. Mustafa Ağca-Dilek Uzunkaya). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama.

Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti`t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, Marcel (1991a). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. I.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz

Erdal, Marcel (1991b). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol. II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Ergin, Muharrem (1964). *Dede Korkut Kitabı: Metin, Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Seri: IV-Sayı:A 2.

Ergin, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı II: İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, von Annemarie (1959). *Türkische Turfantexte X. Das Avadāna des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski + Aus dem Nachlaß herausgegeben*. Berlin: Akademie Verlag.

Gabain, von Annemarie (2007). *Eski Türkçenin Grameri. (Çev. Mehmet Akalın)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Geng, Shimin (2008). *Study on the Uighur Maitrisimit (Hami Version)*. Pekin: Central University for Nationalities Press.

Karaayak, Tümer (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kargı Ölmez, Zuhal (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Laut, Jens Peter (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler.* Wiesbaden: Harrassowitz.

Räsänen, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen.* Helsinki.

Rahimi, Ferhad (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Sözlük (Metin)-İnceleme-Dizin*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit. Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İpdidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika tarikatine âit bir eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 263. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 54. Araştırma Serisi No. 44.

Tekin, Şinasi (1980a). *Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berlin: Akademie Verlag.

Tekin, Şinasi (1980b). *Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*. Berlin: Akademie Verlag.

Topaloğlu, Ahmet *(1976). Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası Kur'an Tercümesi, Birinci Cilt (Giriş ve Metin).* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Topaloğlu Ahmet (1978). *Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası Kur'an Tercümesi*, *İkinci Cilt (Sözlük)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Türk, Vahit (2016). *Mahbûbu'l-kulûb (Gönüllerin Sevgilisi) / Ali Şir Nevâyî*, 906/1501 ; İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Wilkens, Jens (2007a). *Das Buch von der Sündeltingung Teil 1 Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.

Wilkens, Jens (2007b). *Das Buch von der Sündeltingung Teil 2 Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig*. Turnhout, Belgium: Brepols Publishers.

Wilkens, Jens (2016a). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. BTT XXXVII (2)*. Turnhout: Brepols.

Wilkens, Jens (2016b). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā. BTT XXXVII (3)*.Turnhout: Brepols.

Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V (2019). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V (2019) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük (2011). haz. Şükrü Haluk Akalın .. [ve başk.] 11. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüce, Nuri (2014). *Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaḫşari, el-Ḫvarizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Ḫvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ESKİ TÜRKÇE - ÇİNCE İLİŞKİSİ

Hüseyin YILDIZ*

Eski Türkçe ile Çince ilişkisini açıklamak, bir yazının sınırlarını elbette aşacaktır. Buna mukabil, bu konuda söylenecek bazı hususları burada ele almak, en azından Çincenin Eski Türk dili için önemini anlamada yardımcı olacaktır. Eski Türk dilinin Çince ile ilişkisini incelerken birkaç başlık halinde ve kısaca yazı, dil tarihi, tarih ve köken konularına değinmek konuya ilgi duymaya yeni başlayanlar için yeterli olsa gerektir.

1. Çince Yazılı Metinler

Eski Türklerin VI.-IX. yüzyıllar arasında diktiği pek çok Eski Türkçe yazıttan söz edilebilir. Eski Türk dilinin ilk ürünleri olan Köktürkçe yazıtların büyük çoğunluğu tek dilli olsa da sekiz yazıtta birden fazla dil kullanıldığı görülmektedir[1].

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye, turkbilimci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8055-7946.

[1] Eski Türk yazıtlarında iki dillilik konusu Yıldız 2022'de ele alınmıştır. Bununla beraber söz konusu yazıtlar hakkında bilgi almak için Mori 1972, Bazin 1975, Çağatay ve Tezcan 1976, Roux 1982, Klyaştornıy ve Livşiç 1992, Yoshida ve Moriyasu 1999, Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga 2001, Taşağıl 2003, Alyılmaz 2003, Eker 2010, Orkun 2011, Ōsawa 2012, Ölmez 2012, Alyılmaz 2013a, Alyılmaz 2013b, Xin 2013, Yalınkılıç 2013, Aydın ve Ariz 2014, Ercilasun 2016a, Ercilasun 2016b, Ölmez 2015, Maue ve Ölmez 2018, Vovin 2019, Aydın 2021, Vovin 2021'ye bakılabilir.

Tablo 1. Eski Türklerde Birden Fazla Dilli Yazıtlar

Yazıt	Dönem	Türkçe	Çince	Soğdca	Sanskrit
Bugut	I. Türk Kağanlığı	-	-	+	+
Hüys Tolgoy	I. Türk Kağanlığı (?)	?	-	?	?
Köl Tigin	II. Türk Kağanlığı	+	+	-	-
Bilge Kağan	II. Türk Kağanlığı	+	+	-	-
I. Karabalgasun	Uygur Kağanlığı	+	+	+	-
Somon-Sevrey	Uygur Kağanlığı	+	-	+	-
Kutlug Kunçuy / Śāriputri	Uygur Kağanlığı	+	+	-	-
Karı Çor Tigin	Uygur Kağanlığı	+	+	-	-

Tablo 1'e göre iki dilli 4 yazıt ile, üç dilli 1 yazıtın birer yüzü Çincedir. Üstelik bunların bir kısmı önemli metinlerdir. Mesela Eski Türk yazıtları denilince akla ilk gelen ve Köktürkçenin en hacimli temsilcileri olan *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* bengütaşlarının batı yüzleri Çincedir. 3 dilli olması bakımından Türk dili için ilk ve tek olma özelliği gösteren *I. Karabalgasun* yazıtı Türkçenin yanı sıra, Soğdca ve Çince yazılmıştır. *Kutlug Kunçuy / Śāriputri* ile *Karı Çor Tigin* yazıtları da yine Türkçe ve Çince yazılmıştır. Ayrıca yazıtların dönem dağılımına bakıldığında da iki dilli yazıtların VIII. yüzyılda yoğunlaştığı söylenebilir. Nitekim Tablo 1'deki sekiz yazıttan (*Köl Tigin* bengütaşından itibaren) altısı 732 tarihinden sonra dikilmiştir. Yine bu tarihten itibaren anılan altı yazıtın beşinde Çince metinlere rastlanması, Eski Türkçe yazıtlardaki Çince etkisinin de bu tarihlerden itibaren görülmeye/artmaya başladığını düşündürmektedir. Bu durum Köktürk ve Uygurların, Çin'de 618-907 yılları arasında hüküm süren Tang Hanedanlığı (唐) ile ilişkilerine de bağlanabilir.

2. Çinlileşmiş Türkler

Eski Türklerin zaman zaman Çin'in bazı bölgelerine hâkim olduğu, hatta bazı Çin kaynaklarında Çin hanedanı olarak gösterilenlerin Türk kökenli[2] olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında en meşhurları Tabgaç / *To'pa* (拓跋) ve Şa-t'o / *Sha-t'o* (沙陀) Türkleri olarak bilinenlerdir[3].

III. yüzyıldan itibaren Hun topraklarına yerleşmeye başlayan Hsien-pei'lerin Hun, Ting-ling, Wu-huan gibi halklarla karışarak Kuzey Çin'de

[2] Bu konuda Yıldırım 2017'de Türk kökenli 35 Çin ailesinin listesi verilmektedir.

[3] Tabgaçlar ve Şa-t'o Türkleriyle ilgili olarak Eberhard 2000, Alptekin 2017, Otkan 2020, Balcı 2021 gibi kaynaklara bakılabilir.

birlik kurmasıyla oluşan Tabgaçlar (386-534), Çin Hanedanları listesinde Kuzey Wei Hanedanlığı (北魏朝) olarak da yer almaktadır.

Yine Çin tarihinde Beş Hanedan Dönemi olarak bilinen dönemde Şa-t'o Türklerinin kurduğu dört hanedan bu bakımdan önemlidir:

Tablo 2. Çin'de Hüküm Sürmüş Şa-t'o Türklerinin Kurduğu Hanedanlıklar

Hanedanlık	**Tarih**
Hou Tang (後唐 / II. Tang)	923 – 936
Hou Jin (後晉 / II. Jin = II. Chin)	936 – 946
Hou Han (後漢 / II. Han)	947 – 950
Hou Zhou (後周 / II. Zhou = Kuzey Han)	951 – 960

Çin tarihinde, Çin'i ele geçiren yabancı devletlerin de hanedan olarak sayılmasına bağlı olarak Tabgaçlar ve Şa-t'o Türkleri de bu şekilde değerlendirilmiştir. Hatta yaklaşık 1 asır Çin'de iktidar olan Kubilay Hanlığı, Çin tarihinde Yuan (元朝 /1271–1368) hanedanlığı olarak adlandırılmaktadır.

3. Türk-Çin Kısa Paralel Tarihi

Türklerin tarih sahnesine çıkışı çok eski dönemlere gitse de Türklere dair yazılı kayıtlar, *Altın Elbiseli Adam* yazıtı da dikkate alınırsa, günümüzden yaklaşık 2500 yıl öncesine kadar gidebilmektedir. Bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hunlarından itibaren, Türk–Çin ilişkileri takip edilebilmekte, Çin kaynaklarında Türklere dair anlatı ve ibareler yer almakta, Türkçe kaynaklarda ise Çince alıntılara rastlanabilmektedir. Başlangıçtan, VII–XIII. yüzyıl arasında varlık gösteren Eski Türkçe döneminin sonuna kadar Türklerin ve Çinlilerin siyasi tarihleri karşılaştırıldığında genelde Türk–Çin, özelde ise Türkçe–Çince ilişkilerine dair siyasi tarihlerin bilinmesi; muhtemel karşılaştırmalarda hangi dönemlerin ve hangi döneme ait kayıtların dikkate alınacağını belirlemesi bakımından önemlidir. Bu sebeple şu tabloya göz atmakta fayda vardır.

Tablo 3. Tarih Boyunca Türk ve Çin Siyasi Oluşumları

ÇİN HANEDANLARI	**HÜKÜM SÜRESİ**	**TÜRK DEVLETLERİ**	**HÜKÜM SÜRESİ**
Xia Hanedanı (夏朝)	MÖ 2070–1600	–	–
Shang Hanedanı (商朝)	MÖ 1600–1046	–	–
Batı Zhou Hanedanı (西周)	MÖ 1046–771	–	–
Doğu Zhou Hanedanı (東周)	MÖ 770–256	–	–
Qin Hanedanı (秦朝)	MÖ 221–207	Hiung–nu	MÖ 220–MS 45
Batı Han Hanedanı (西漢)	MÖ 202–MS 9		
Xin Hanedanı (新朝)	9–23		
Doğu Han Hanedanı (東漢)	25–220	Kuzey Hiung–nu	48–156
		Batı Hiung–nu	48–216
		Güney Hiung–nu	48–216
ÜÇ KRALLIK (三國)			
Cao Wei (曹魏)	220–266		
Shu Han (蜀漢)	221–263		
Doğu Wu (東吳)	222–280		
Batı Jin Hanedanı (西晉)	266–316	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
Doğu Jin Hanedanı (東晉)	317–420	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
ALTI KRALLIK (十六國)			
Han Zhao (漢趙)	304–329	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
Cheng Han (成漢)	304–347	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
II. Zhao (後趙)	319–351	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
I. Liang (前涼)	320–376	Birinci Chao	304–329
		Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500

		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
I. Yan (前燕)	337–370	Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
I. Qin (前秦)	351–394	Dai Hanedanlığı	310–376
		İkinci Chao	319–351
		Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
II. Yan (後燕)	384–409	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
II. Qin (後秦)	384–417	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Batı Qin (I) (西秦)	385–400	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
II. Liang (後涼)	386–403	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Güney Liang (I) (南涼)	397–404	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Kuzey Liang (北涼)	397–439	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469

		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Güney Yan (南燕)	398–410	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Batı Liang (西涼)	400–421	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Hu Xia (胡夏)	407–431	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Kuzey Yan (北燕)	407–436	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Güney Liang (II) (南涼)	408–414	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Batı Qin (II) (西秦)	409–431	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535

		Xia Devleti	407–431
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
KUZEY HANEDANLARI (北朝)			
Kuzey Wei (北魏)	386–535	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Xia Devleti	407–431
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Doğu Wei (東魏)	534–550	Alchon Hunları	370–670
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Batı Wei (西魏)	535–557	Alchon Hunları	370–670
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
Kuzey Qi (北齊)	550–577	Alchon Hunları	370–670
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
		Avar Kağanlığı	562–823
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Kuzey Zhou (北周)	557–581	Alchon Hunları	370–670
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
		Avar Kağanlığı	562–823
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl

GÜNEY HANEDANLARI (南朝)			
Liu Song (劉宋)	420–479	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Avrupa Hun İmparatorluğu	375–469
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Güney Qi (南齊)	479–502	Kidarite Krallığı	320–500
		Alchon Hunları	370–670
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Liang (梁朝)	502–557	Alchon Hunları	370–670
		Tabgaçlar (Kuzey Wey)	386–535
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Chen (陳朝)	557–589	Alchon Hunları	370–670
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Avar Kağanlığı	562–823
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
		Doğu Göktürk Kağanlığı	583–630
		Batı Göktürk Kağanlığı	583–657
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl
Sui (隋朝)	581–619	Alchon Hunları	370–670
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Göktürk Kağanlığı	552–582
		Avar Kağanlığı	562–823
		Kuzey Zhou Hanedanlığı	557–581
		Doğu Göktürk Kağanlığı	583–630
		Batı Göktürk Kağanlığı	583–657
		Kutrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Utrigurlar	V.–VI. yüzyıl
		Sabir Hanlığı	V.–VI. yüzyıl

Tang (I) (唐朝)	618–690	Alchon Hunları	370–670
		Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Nezak Hunları	484–665
		Avar Kağanlığı	562–823
		Doğu Göktürk Kağanlığı	583–630
		Batı Göktürk Kağanlığı	583–657
		Seyanto Hanlığı	630–647
		Büyük Bulgar Hanlığı	630–665
		Tuharistan Yabgu Devleti	630–700
		Hazar İmparatorluğu	630–965
		Çaç Şehir Devleti	658–742
		Kangar Birliği	659–750
		Türk Şahiler	665–850
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		II. Doğu Göktürk Kağanlığı	681–744
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
Wu Zhou (武周)	690–705	Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Avar Kağanlığı	562–823
		Tuharistan Yabgu Devleti	630–700
		Hazar İmparatorluğu	630–965
		Çaç Şehir Devleti	658–742
		Kangar Birliği	659–750
		Türk Şahiler	665–850
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		II. Doğu Göktürk Kağanlığı	681–744
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Tang (II) (唐朝)	705–907	Ak Hun İmparatorluğu	440–710
		Avar Kağanlığı	562–823
		Hazar İmparatorluğu	630–965
		Çaç Şehir Devleti	658–742
		Kangar Birliği	659–750
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		II. Doğu Göktürk Kağanlığı	681–744
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
		Türgişler	717–766
		Uygur Kağanlığı	744–840
		Karluk Kağanlığı	756–840
		Büyük Yan	756–763
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091

		Tolunoğulları	868–905
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
BEŞ HANEDAN (五代)			
II. Liang (後梁)	907–923	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
II. Tang (後唐)	923–937 =>	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
II. Jin (後晉)	936–947 =>	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947

		Hou Han	947–951
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
II. Han (後漢)	947–951 =>	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
II. Zhou (後周)	951–960	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
ON KRALLIK (十國)			
I. Shu (前蜀)	907–925	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200

		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Yang Wu (楊吳)	907–937	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Ma Chu (馬楚)	907–951	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Wuyue (吳越)	907–978	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200

		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Min (閩)	909–945	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Güney Han (南漢)	917–971	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202

Jingnan (荊南)	924–963	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
II. Shu (後蜀)	934–965	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Güney Tang (南唐)	937–976	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036

		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Kuzey Han (北漢)	951–979 =>	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Liao (遼朝)	916–1125	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Hou Tang	923–937
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Hou Jin	936–947
		Hou Han	947–951
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040

		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194
		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Tanrıbermiş Beyliği	1074–1098
		Çaka Beyliği	1081–1098
		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Çubukoğulları Beyliği	1085–1092
		Suriye Selçukluları	1092–1117
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Kuzey Song (北宋)	960–1127	Hazar İmparatorluğu	630–965
		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Karahanlı Devleti	840–1042
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kansu Uygur Krallığı	848–1036
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		İhşîdî Hanedanlığı	935–969
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Kuzey Han	951–979
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194
		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Tanrıbermiş Beyliği	1074–1098
		Çaka Beyliği	1081–1098

		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Çubukoğulları Beyliği	1085–1092
		Suriye Selçukluları	1092–1117
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Zengi Devleti	1127–1259
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
Batı Xia (西夏)	1038–1227	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Peçenek Hanlığı	860–1091
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Oğuz Yabgu Devleti	950–1040
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194
		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Tanrıbermiş Beyliği	1074–1098
		Çaka Beyliği	1081–1098
		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Çubukoğulları Beyliği	1085–1092
		Suriye Selçukluları	1092–1117
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Zengi Devleti	1127–1259
		Fergana Karahanlı Devleti	1141–1212

		İldenizliler	1146–1225
		Erbil Beyliği	1146–1232
		Salgurlular	1147–1284
		Irak Selçukluları	1157–1194
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
		Bengal Halaç Hanedanı	1204–1231
		Delhi Sultanlığı (Memlük Hanedanı)	1206–1290
		Çobanoğulları	1227–1309
		Çağatay Hanlığı	1227–1347
		Ak Orda	1227–1378
Jin (金朝)	1115–1234	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194
		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Suriye Selçukluları	1092–1117
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Zengi Devleti	1127–1259
		Fergana Karahanlı Devleti	1141–1212
		İldenizliler	1146–1225
		Erbil Beyliği	1146–1232
		Salgurlular	1147–1284
		Irak Selçukluları	1157–1194
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
		Bengal Halaç Hanedanı	1204–1231
		Delhi Sultanlığı (Memlük Hanedanı)	1206–1290
		Çobanoğulları	1227–1309

		Çağatay Hanlığı	1227–1347
		Ak Orda	1227–1378
		Resûlî Krallığı	1229–1454
Batı Liao (西遼)	1124–1218	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Birinci Bulgar İmparatorluğu	681–1018
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194
		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Zengi Devleti	1127–1259
		Fergana Karahanlı Devleti	1141–1212
		İldenizliler	1146–1225
		Erbil Beyliği	1146–1232
		Salgurlular	1147–1284
		Irak Selçukluları	1157–1194
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
		Bengal Halaç Hanedanı	1204–1231
		Delhi Sultanlığı (Memlük Hanedanı)	1206–1290
Güney Song (南宋)	1127–1279	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Yenisey Kırgız Kağanlığı	840–1207
		Kimek–Kıpçak Konfeder.	880–1200
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Deşt–i Kıpçak	900–1241
		Karluk Hanlığı	960–1222
		Gazne Devleti	962–1187
		Karahoca Uygur Krallığı	991–1209
		Büyük Selçuklu Devleti	1037–1194

		Doğu Karahanlılar	1042–1211
		Batı Karahanlılar	1042–1212
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Dilmaçoğulları Beyliği	1085–1192
		Horasan Selçukluları	1092–1194
		Danişmendli Beyliği	1092–1202
		Saltuklu Beyliği	1092–1202
		Kirman Selçukluları	1092–1230
		Anadolu Selçukluları	1092–1243
		Harezmşahlar Devleti	1097–1231
		İnaloğulları Beyliği	1098–1183
		Ahlatşahlar Beyliği	1100–1207
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Böri Şam Atabeyliği	1117–1154
		Aksungurlu Emirliği	1122–1225
		Zengi Devleti	1127–1259
		Fergana Karahanlı Devleti	1141–1212
		İldenizliler	1146–1225
		Erbil Beyliği	1146–1232
		Salgurlular	1147–1284
		Irak Selçukluları	1157–1194
		Tatar Konfederasyonu	VIII.yüzyıl–1202
		Bengal Halaç Hanedanı	1204–1231
		Delhi Sultanlığı (Memlük Hanedanı)	1206–1290
		Çobanoğulları	1227–1309
		Çağatay Hanlığı	1227–1347
		Ak Orda	1227–1378
		Resûlî Krallığı	1229–1454
		Karluk Krallığı	1238–1266
		Altın Orda Devleti	1242–1502
		Bahri Hanedanı	1250–1389
Yuan (元朝)	1271–1368	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Árpád Hanedanlığı	895–1301
		Mengüçlü Beyliği	1072–1277
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Salgurlular	1147–1284
		Delhi Sultanlığı (Memlük Hanedanı)	1206–1290
		Çobanoğulları	1227–1309
		Çağatay Hanlığı	1227–1347
		Ak Orda	1227–1378
		Resûlî Krallığı	1229–1454
		Altın Orda Devleti	1242–1502
		Bahri Hanedanı	1250–1389
		Terter Hanedanlığı	1280–1323
		Delhi Sultanlığı (Haleci Hanedanı)	1290–1321

		Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Banu Assaf	1306–1591
		Basarab Hanedanı	1310–1627
		Delhi Sultanlığı (Tuğluk Hanedanı)	1321–1398
		Doğu Çağatay Hanlığı	1347–1570
		Bengal Sultanlığı	1352–1576
		Sufi Hanlığı	1359–1388
Kuzey Yuan (北元)	1368–1635	İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Ak Orda	1227–1378
		Resûlî Krallığı	1229–1454
		Altın Orda Devleti	1242–1502
		Bahri Hanedanı	1250–1389
		Terter Hanedanlığı	1280–1323
		Delhi Sultanlığı (Haleci Hanedanı)	1290–1321
		Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Banu Assaf	1306–1591
		Basarab Hanedanı	1310–1627
		Delhi Sultanlığı (Tuğluk Hanedanı)	1321–1398
		Doğu Çağatay Hanlığı	1347–1570
		Bengal Sultanlığı	1352–1576
		Sufi Hanlığı	1359–1388
		Timur İmparatorluğu	1370–1507
		Akkoyunlular	1378–1508
		Karakoyunlular	1380–1469
		Nogay Ordası	1398–1642
		Şeybani Hanlığı (I)	1428–1468
		Kazan Hanlığı	1438–1552
		Kırım Hanlığı	1441–1783
		Astrahan Hanlığı	1446–1556
		Kasım Hanlığı	1452–1681
		Sibir Hanlığı	1464–1598
		Kazak Hanlığı	1465–1729
		Büyük Orda	1466–1502
		Adilşah Devleti	1490–1686
		Küçük Nogay Ordası	1449–1783
		Şeybani Hanlığı (II)	1500–1599
		Taşkent Hanlığı	1501–1627
		Safeviler	1501–1736
		Kutbşahlar	1512–1687
		Yarkand Hanlığı	1514–1680
		Hive Hanlığı	1515–1920
		Babür İmparatorluğu	1526–1858
		Buhara Hanlığı	1561–1785
		Bucak Ordası	16. ve 17. yüzyıl

		İdil Bulgar Hanlığı	665–1391
		Artuklu Beyliği	1102–1408
		Ak Orda	1227–1378
		Resûlî Krallığı	1229–1454
		Altın Orda Devleti	1242–1502
		Bahri Hanedanı	1250–1389
		Terter Hanedanlığı	1280–1323
		Delhi Sultanlığı (Haleci Hanedanı)	1290–1321
		Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Banu Assaf	1306–1591
		Basarab Hanedanı	1310–1627
		Delhi Sultanlığı (Tuğluk Hanedanı)	1321–1398
		Doğu Çağatay Hanlığı	1347–1570
		Bengal Sultanlığı	1352–1576
		Sufi Hanlığı	1359–1388
		Timur İmparatorluğu	1370–1507
		Akkoyunlular	1378–1508
		Karakoyunlular	1380–1469
Ming (明朝)	1368–1644	Nogay Ordası	1398–1642
		Şeybani Hanlığı (I)	1428–1468
		Kazan Hanlığı	1438–1552
		Kırım Hanlığı	1441–1783
		Astrahan Hanlığı	1446–1556
		Kasım Hanlığı	1452–1681
		Sibir Hanlığı	1464–1598
		Kazak Hanlığı	1465–1729
		Büyük Orda	1466–1502
		Adilşah Devleti	1490–1686
		Küçük Nogay Ordası	1449–1783
		Şeybani Hanlığı (II)	1500–1599
		Taşkent Hanlığı	1501–1627
		Safeviler	1501–1736
		Kutbşahlar	1512–1687
		Yarkand Hanlığı	1514–1680
		Hive Hanlığı	1515–1920
		Babür İmparatorluğu	1526–1858
		Buhara Hanlığı	1561–1785
		Bucak Ordası	16. ve 17. yüzyıl
		Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Basarab Hanedanı	1310–1627
		Nogay Ordası	1398–1642
II. Jin (後金)	1616–1636	Kırım Hanlığı	1441–1783
		Kasım Hanlığı	1452–1681
		Kazak Hanlığı	1465–1729
		Adilşah Devleti	1490–1686
		Küçük Nogay Ordası	1449–1783

		Taşkent Hanlığı	1501–1627
		Safeviler	1501–1736
		Kutbşahlar	1512–1687
		Yarkand Hanlığı	1514–1680
		Hive Hanlığı	1515–1920
		Babür İmparatorluğu	1526–1858
		Buhara Hanlığı	1561–1785
		Bucak Ordası	16. ve 17. yüzyıl
Qing (清朝)	1636–1912	Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Nogay Ordası	1398–1642
		Kırım Hanlığı	1441–1783
		Kasım Hanlığı	1452–1681
		Kazak Hanlığı	1465–1729
		Adilşah Devleti	1490–1686
		Küçük Nogay Ordası	1449–1783
		Safeviler	1501–1736
		Kutbşahlar	1512–1687
		Yarkand Hanlığı	1514–1680
		Hive Hanlığı	1515–1920
		Babür İmparatorluğu	1526–1858
		Buhara Hanlığı	1561–1785
		Kumul Hanlığı	1696–1930
		Tunus Beyliği	1705–1881
		Hokand Hanlığı	1709–1876
		Karamanlı Hanedanlığı	1711–1835
		Afşar Hanedanı	1736–1802
		Haydarabad Nizamlığı	1724–1948
		Buhara Emirliği	1785–1920
		Kaçar Hanedanlığı	1781–1925
		Bökey Orda	1801–1845
		Yedişehir Uygur Hanlığı	1865–1877
		Bucak Ordası	16. ve 17. yüzyıl
Güney Ming (南明)	1644–1662	Osmanlı İmparatorluğu	1299–1922
		Kırım Hanlığı	1441–1783
		Kasım Hanlığı	1452–1681
		Kazak Hanlığı	1465–1729
		Adilşah Devleti	1490–1686
		Küçük Nogay Ordası	1449–1783
		Safeviler	1501–1736
		Kutbşahlar	1512–1687
		Yarkand Hanlığı	1514–1680
		Hive Hanlığı	1515–1920
		Babür İmparatorluğu	1526–1858
		Buhara Hanlığı	1561–1785
		Bucak Ordası	16. ve 17. yüzyıl

Tablo 3'teki veriler[4] dikkate alındığında, Türk devletleriyle Çin hanedanlıkları arasında bazı eşleştirmeler yapılabilir. Şöyle ki Hiung-nular dönemini esas alırsak Hiung-nuların bölünme öncesi döneminde (MÖ 220–MS 45) Çin topraklarında Qin Hanedanı (秦朝 / MÖ 221–207), Batı Han Hanedanı (西漢 / MÖ 202–MS 9), Xin Hanedanı (新朝 / 9–23) ve Doğu Han Hanedanı (東漢 / 25–220)'nın varlık gösterdiğini görürüz. Bununla beraber Çin'deki Doğu Han Hanedanlığı döneminde Hiung-nular bölünmüş ve Kuzey Hiung–nular (48–156), Batı Hiung–nular (48–216) ve Güney Hiung–nular (48–216) şeklinde varlık göstermişlerdir.

386–535 yıllarında hüküm süren Tabgaçların (Kuzey Wey) ömrü boyunca, altı krallık, kuzey ve güney hanedanları dönemleri boyunca 18 Çin hanedanlığı gördüğü söylenebilir: I. Qin (前秦 / 351–394), II. Yan (後燕 / 384–409), II. Qin (後秦 / 384–417), Batı Qin (I) (西秦 / 385–400), II. Liang (後涼 / 386–403), Güney Liang (I) (南涼 / 397–404), Kuzey Liang (北涼 / 397–439), Güney Yan (南燕 / 398–410), Batı Liang (西涼 / 400–421), Hu Xia (胡夏 / 407–431), Kuzey Yan (北燕 / 407–436), Güney Liang (II) (南涼 / 408–414), Batı Qin (II) (西秦 / 409–431), Doğu Wei (東魏 / 534–550), Batı Wei (西魏 / 535–557), Liu Song (劉宋 / 420–479), Güney Qi (南齊 / 479–502), Liang (梁朝 / 502–557).

Göktürk Kağanlığının ilk döneminde (552–582), Çin coğrafyasında Batı Wei (西魏 / 535–557), Kuzey Qi (北齊 / 550–577), Kuzey Zhou (北周 / 557–581), Liang (梁朝 / 502–557), Chen (陳朝 / 557–589) ve Sui (隋朝 / 581–619) hüküm sürmekteyken; Doğu Göktürk Kağanlığı (583–630) ve Batı Göktürk Kağanlığı (583–657) şeklinde ikiye ayrıldığı 583 yılından itibaren Çin'de Chen (陳朝 / 557–589), Sui (隋朝 / 581–619) ve Tang (I) (唐朝 / 618–690) hanedanlıklarının varlığı görülmektedir. Chen ve Sui hanedanlıkları, ilk dönemde de varlık gösterse de Tang (I) ve devamında Tang (II) dönemleri MÖ III. yüzyıldan MS X. yüzyıla kadar Türk devletlerinin en uzun süre muhatap oldukları hanedanlıklar olarak dikkat çekmektedir. Hatta meseleye tersinden bakmak gerekirse, aradaki 15 yıllık Wu Zhou (武周 / 690–705) hanedanlığı hariç olmak üzere, Tang

[4] İkinci dönem Anadolu Beylikleri ve Azerbaycan hanlıkları başta olmak üzere, başka beylik ve hanlıklarla Tablo 3'ün daha da geliştirilmesi mümkündür. Ancak Çin ile ilişkilerin daha çok Orta Asya üzerinden gerçekleştiği hesaba katılırsa, Tablo 3'teki veriler genel kanaatin şekillenmesi bakımından yeterli olacaktır.

hanedanlığının (唐朝) birinci (618–690) ve ikinci (705–907) dönemini kapsayan yaklaşık 300 yıllık süreçte Orta Asya'da 29 Türk devleti hüküm sürmekteydi:

Alchon Hunları (370–670)
Ak Hun İmparatorluğu (440–710)
Nezak Hunları (484–665)
Avar Kağanlığı (562–823)
Doğu Göktürk Kağanlığı (583–630)
Batı Göktürk Kağanlığı (583–657)
Seyanto Hanlığı (630–647)
Büyük Bulgar Hanlığı (630–665)
Tuharistan Yabgu Devleti (630–700)
Hazar İmparatorluğu (630–965)
Çaç Şehir Devleti (658–742)
Kangar Birliği (659–750)
Türk Şahiler (665–850)
İdil Bulgar Hanlığı (665–1391)
II. Doğu Göktürk Kağanlığı (681–744)
Birinci Bulgar İmparatorluğu (681–1018)
Tatar Konfederasyonu (VIII. yüzyıl–1202)
Türgişler (717–766)
Uygur Kağanlığı (744–840)
Karluk Kağanlığı (756–840)
Büyük Yan (756–763)
Karahanlı Devleti (840–1042)
Yenisey Kırgız Kağanlığı (840–1207)
Kansu Uygur Krallığı (848–1036)
Peçenek Hanlığı (860–1091)
Tolunoğulları (868–905)
Kimek–Kıpçak Konfederasyonu (880–1200)
Árpád Hanedanlığı (895–1301)
Deşt–i Kıpçak (900–1241)

Tablo 3'e göre Çin tarihinde en uzun süreli hükümdarlık yapan Han Hanedanlığı (MÖ 206–MS 220 = 426 yıl)'dır. Sırasıyla onu Song Hanedanlığı (960–1279 = 319 yıl) ve Tang Hanedanlığı (618–907 = 289 yıl) takip etmektedir. Qin (MÖ 221–206) ve Sui (581–618) hanedanlıkları ile Üç İmparatorluk (222–280) ve Beş Hanedan On Krallık (907–960) dönemleri kısa ömürlüdür. Aynı tabloya göre Türk tarihinde uzun ömürlü devletler sırasıyla Asya Hunları (Hiung–nu) (MÖ 220–MS 216 = 436 yıl), Türk Hakanlığı (Karahanlılar) (840–1212 = 372 yıl) ve Hazar Devleti (630–965 = 335 yıl)'dir. Türgişler (717–766) ve II. Türk Kağanlığı (Kutluk) (671–744) devletleri dışındaki Türk siyasi güçlerinin en kısa süreli olanları 100 yıla yakın hüküm sürmüşlerdir. Uygur Kağanlığının kolları hesaba katılırsa Uygurların 450 yıldan fazla hüküm sürdükleri düşünülebilir.

XIII. yüzyılın sonuna kadar olan süreçte, Türklerin en uzun devletini kuran Asya Hunlarının (Hiung–nu) çağdaşı olan Han Hanedanlığı da Çinlilerin en uzun hanedanlığıdır. Bu sebeple Türk–Çin ilişkilerinde Qin ve Han hanedanlıklarına yönelik kaynaklar önem arz etmektedir. Yine bir başka Türk devleti olan Tabgaçlarla ilgili olarak, onların çağdaşı olan Jin ve Güney–Kuzey hanedanlıkları dönemlerine yönelik kayıtlar dikkate

alınmalıdır. Tang Hanedanı zamanında siyasi varlığını sürdüren 11 Türk devleti vardır. Bu bakımdan özellikle I. Türk Kağanlığı (Köktürk), II. Türk Kağanlığı (Kutluk), Uygur Kağanlığı, Türk Hakanlığı (Karahanlılar) ve Kansu Uygurları için bu dönem Çin kaynakları çok önemlidir.

4. Tarihîlik Bakımından Türkçe ve Çince

Türk dilinin sistematik olarak yazılı metinleri literatürde VI. yüzyılda Çoyr yazıtından itibaren başlatılsa da, Türkçe kelimelerin yazımı MÖ. 220–MS 216 yılları arasında hüküm süren Asya Hunları zamanındaki Çin kaynaklarına, hatta MÖ IV–V. yüzyıllara tarihlendirilen *Altın Elbiseli Adam* yazıtına kadar gidebilmektedir. Çincenin kemik ve kaplumbağa kabuğu üzerine yazılı ilk metinleri ise Cou hanedanının başlangıç dönemine hatta MÖ. XIII–XI. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Dillerin ilk ürünlerinin tarihleri, dönem adlandırmalarını da belirlediği için Eski Türkçeyle, Eski Çincenin, Eski Farsçanın, Eski Arapçanın aynı tarihlere denk gelmesi beklenemez. Bu durum Türkçe ile Çince arasında da farklı tarihlendirmelere sebep olmuştur. Nitekim VII.-XIII. yüzyıl arasını kapsayan Eski Türkçe döneminin Çin dilindeki karşılığı *Geç Orta Çince*'dir.

VI.-X. yüzyıllar arasındaki Sui, Tang, Song ve Kuzey-Güney hanedanları dönemini kapsayan Geç Orta Çince veriler bu bakımdan Eski Türkçe için daha çok önemsenmesi gereken dönem olarak da dikkat çekmektedir.

5. Türkçe – Çince Kelime Alışverişleri

Eski Türklerin ilişkide olduğu dilleri anlamak için metinlere; daha doğrusu metinlerin söz varlığına bakmak yeterlidir. Eski Türkçe metinlerin sözvarlığına yönelik çalışmalar genellikle sözlük formatında hazırlanmış çalışmalar olup, bazı gramer çalışmalarında da sözlük ve dizinler bulunabilmektedir. Adında "Eski Türkçe" ibaresi geçen sözlük ve gramer çalışmalarında, alıntı kelimeler için, kısaltmalar listeleri üzerinden dil adlarına bakmak araştırmacılara bir fikir verebilir. Bunun için Eski Türkçe sözlük ve gramerleri arasında en bilinenlerden 10 esere (DTS, EDPT, UW/V–I, HA, ETS, EUTS, EUTSV, ETG, EUTG ve OTWF) bu açıdan bakıldığında şöyle bir tabloyla karşılaşılmaktadır:

Tablo 4. Eski Türkçe Literatüründe Dil Kısaltmaları

Dil	*DTS*	*EDPT*	*UW/V–I*	*HA*	*ETS*	*EUTS*	*EUTSV*	*ETG*	*EUTG*	*OTWF*
Aramice	+				+					
Arapça	+	+	+	+	+	+				+
Baktriya Dili				+						
Çince	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**
Eski Hotan Sakacası				+						
Eski İbranice	+									
Eski Yazılı Moğolca	+									
Farsça	+				+	+		+	+	
Geç Hotan Sakacası				+						
Geç Orta Çince				+						
Grekçe/Yunanca	+		+	+	++	+	++			
Harezmce	+									
Hint–Avrupa	+			+						
Hintçe					+					
Hotan Sakacası				+						
Hristiyan Soğdcası				+						
İbranice				+						
İranca	+									
Kuça Dili							+			
Latince				+						
Maniheist Soğdcası				+						
Moğolca	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**	**+**
Orta Farsça	+		+	+						
Orta Hintçe				+			+			
Orta İranca			+	+						
Orta Moğolca				+						
Partça	+		+	+	+		+	+	+	
Pehlevice					+	+				
Proto Toharca A				+						
Sakaca	+		+				+			
Sanskritçe	+		+	+	+	+	+	+	+	+
Soğdca	+		+	+	+		+	+	+	
Süryanice	+			+	+	+	+			
Tangutça				+						
Tibetçe	+		+	+	+	+	+		+	+
Toharca	+		+	+	+	+		+	+	
Tumşuk Sakacası				+						
Tunguzca									+	
Yeni Farsça			+	+						

Tablo 4 yorumlandığında Eski Türkçe literatüründen seçilen 10 eserin tamamında Çince ve Moğolca kısaltmalarına yer verdiği görülür. Aynı eserlerin 9'unda Sanskritçe; 8'inde Tibetçe; 7'sinde Arapça, Farsça, Partça, Soğdca ve Toharca; 6'sında Grekçe/Yunanca ve 5'inde Süryanice kısaltmasına işaret edilmiştir. Eserlerde toplam dil kısaltmasının 39 olduğunu, ancak bunların bazılarının bir dilin lehçesini karşıladığını; en sık dil kısaltmasına yer veren eser olarak HA'nın öne çıktığını da burada belirtmek gerekmektedir. Çince ve Moğolcanın tüm eserlerde kısaltmayla ifade edilmesi, bu dillerin Eski Türkçe ile ilişkide olduğunu ortaya koymanın yanında, araştırmacıların da bu durumu vurgulamak istediklerini göstermektedir.

G. Decsy ise Eski Türkçedeki Çince kelimelerin sayısını 85 olarak belirlemiştir. Bu sayıya göre Çince kelimeler Decsy'nin tablosunda ikinci sırada yer almaktadır (1998: 90).

Tablo 5. Decsy'ye Göre Eski Türkçedeki Alıntıların Dağılımı

Sanskritçe Alıntılar	166
İranî Alıntılar	28
Çince Alıntılar	**85**
Soğdca Alıntılar	28
Süryanice Alıntılar	4
Toharca Alıntılar	2
Saka Dilinden Alıntılar	1
Toplam	314

Konuyla ilgili bir diğer istatistik bilgisi Ceval Kaya tarafından verilmektedir. Altun Yaruk'taki kelimelerin kökene bağlı sayı ve oranlarını veren Kaya, şöyle bir tablo sunmaktadır (Kaya 1994: L):

Tablo 6. Kaya'ya göre Altun Yaruk'taki Kelime İstatistiği

	Kelime		**Madde Başı**	
Köken	*Sayı*	*Oran %*	*Sayı*	*Oran %*
Türkçe	67160	90,88	2884	81,06
Arapça	3	0,00	2	0,06
Çince	**828**	**1,12**	**82**	**2,30**
Grekçe	1163	1,57	3	0,08
Orta Farsça	426	0,58	6	0,17
Sanskritçe	3748	5,07	516	14,50
Soğdca	486	0,66	25	0,70
Tibetçe	17	0,02	4	0,11
Toharca	9	0,01	2	0,06
?	60	0,08	34	0,96
Toplam	73900	100,00	3558	100,00

Günay Karaağaç, *Türkçenin Verintiler Sözlüğü* (TVS) ve *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü* (TAS) isimli eserlerinde modern dönemde Türkçenin diğer dillerle etkileşimini bir tabloyla ortaya koymaktadır (2015: 129):

Tablo 7. TVS ve TAS'de Yer Alan Yabancı Dillere Ait Kelime Sayıları

	TAS	**TVS**	**Türkçe Sözlük (TDK)**
Almanca	106	136	85
Arapça	5787	1802	6463
Arnavutça	2	2413	1
Bulgarca	18	3995	8
Çekçe	–	185	–
Çince	**10**	**218**	**3**
Ermenice	17	3166	23
Farsça	1203	1696	1374
Fince	2	113	2
Fransızca	5858	73	4974
İngilizce	477	254	538
İspanyolca	50	85	39
İtalyanca	680	188	632
Latince	83	4	94
Macarca	19	1143	19
Makedonca	–	1749	–
Portekizce	8	34	3
Romence	2	1548	–
Rusça	42	1468	40
Sırp–Hırvat	3	3065	24
Urduca	6	232	–
Yunanca	476	2644	503
Genel	**14849**	**26211**	**14825**

Tablo 5, 6 ve 7 yorumlandığında Çince alıntı kelimeler Decsy'de ikinci, Kaya'da üçüncü sırada gösterilirken Karaağaç'ta 14. sıradadır. Bu durum[5] Çince yeni kelimelerin Türkçede zaman geçtikçe daha az alıntılandığını, önceden alıntılanan kelimelerin de zamanla unutulup kullanımdan düştüğünü göstermektedir. Ancak her üç tablodaki ortak sonuç Çincenin

[5] Burada Decsy'nin korpusunun hacmi ve Kaya'nın temel aldığı Altun Yaruk'un içeriği ve niteliği de dikkate alınmalıdır. Ayrıca Karaağaç'taki veriler için de Eski Türklerin batıya göçüyle Çin'in etki alanından uzaklaşması, buna mukabil önce din münasebetiyle Ortadoğu (Arapça ve Farsça), sonra da kültürel etkilenme sonucu Batı (Fransızca, İngilizce vd.) toplumlarıyla yakınlaşması dikkate alınmalıdır.

Türkçeyle göz ardı edilemeyecek ölçüde önemli bir ilişkisinin olduğu gerçeğidir.

* * *

Eski Türkçe ile Çince ilişkisi hakkında beş başlıkta ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız bilgilerin, daha derinlikli çalışmalarla ele alınmaya ihtiyacı olduğu açıktır. Yapılacak olan yeni çalışmalarda tarih bilimi ile dil bilimi disiplinlerinin birlikte çalışması gerekliliği kendini hissettirmektedir. Disiplinler arası bu tür çalışmaların artmasıyla Eski Türkçe – Çince ilişkisini daha net konumlandırmak mümkün olabilecektir.

Kısaltmalar

DTS: Nadalyayev vd. 1969,

EDPT: Clauson 1972, ETG: Gabain 1988,

ETS: Bayat-Çınar 2020,

EUTG: Eraslan 2012, EUTS: Caferoğlu 1993,

EUTSV: Doğan-Usta 2014, HA: Wilkens 2021,

OTWF: Erdal 1991, TAS: Karaağaç 2015,

TVS: Karaağaç 2008, UW/V-I: Röhrborn 2010

Kaynakça

Akalın, Şükrü Haluk vd. (2011). *Türkçe Sözlük.* (11. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Alptekin, Cahit (2017). *Sha-t'o Türklerinin Tarihi. Çin Tahtında Bir Türk Boyu.* İstanbul: Cinius.

Alyılmaz, Cengiz (2003). Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13: 11-21.

Alyılmaz, Cengiz (2013a). Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2/2: 1-61.

Alyılmaz, Cengiz (2013b). Turfan'da Bulunan Çince Tapınak Kitabesi Üzerindeki (Kök)türk Harfli Kutlug Kunçuy ve Śāriputri Yazıtları. *Yalımkaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. Ankara: TKAE, 115-136.

Aydın, Erhan (2021). *Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Aydın, Erhan; Ariz, Erkin (2014). *Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar.* Bilig, 71: 65-80.

Balcı, Tuğba Gökçe (2021). *Tabgaçlar. Bozkırdan Çin Tahtına.* İstanbul: Kronik.

Bayat, Fuzuli; Çınar, Minara Aliyeva (2020). *Eski Türkçe Sözlük.* İstanbul: Ötüken.

Bazin, Louis (1975). Turcs et Sogdiens: Les Enseignements de L'Inscription de Bugut (Mongolie). *Mélanges Linguistiques Offerts à Émile Benveniste, Collection Linguistique, publiée par la Société de Linguistique de Paris*. Paris. LXX: 37-45.

Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* (İlk baskı: 1968). İstanbul: Enderun.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

Çağatay, Saadet.; Tezcan, Semih. (1976). Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı. *TDAY Belleten 1975-1976*, 23-24: 245-252.

Decsy, Gyula (1998). *The Turkic Protolanguage: A Computational Reconstruction.* Bibliotheca Nostratica, XI. Bloomington: Eurolingua.

Doğan, İsmail; Usta, Zerrin (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı.* Ankara: Altınpost.

Eberhard, Wolfram (2000). *T'o-pa ve Şa-t'o Devletlerinin Haricî Münasebetleri.* (Çev. Eşref Bengi Özbilen). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Eker, Süer (2010). Orhon Yazıtları: İran dilleriyle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine. *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 1. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 321-332.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016a). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* (17. Baskı). Ankara: Akçağ.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016b). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.* İstanbul: Dergâh.

Ercilasun, Ahmet Bican (2017). Bilinmeyen Metinlerin Çözülmesi Konusunda Teorik Bir Yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam Yazıtı İçin Yeni Bir Okuma Denemesi. *Dil Araştırmaları,* 20: 7-14.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Klyaştornıy, Sergey G.; Livşiç, Vladimir A. (1992). Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış (Çev. Emine Gürsoy-Naskali). *TDAY Belleten 1987*, 35: 201-241.

Maue, Dieter; Ölmez, Mehmet (2018). The Khüis Tolgoi inscription. *Ideas behind symbols – languages behind scripts. Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC) (August 27 –*

September 1, 2017) Székesfehérvár, Hungary. (Edt. Ákos Bertalan Apatóczky). Szeged: University of Szeged, 73-89.

Mori, M. (1972). A New Materials on the Sogdians in the Tu-chüeh Empire. *Shigaku – Zasshi*, LXXXI/2: 77-86.

Nadalyayev, Vladimir. M vd. (1969). Drevnetyurskiy Slovar'. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".

Orkun, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları.* (Birleştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Ōsawa, Takashi (2012). Birinci Eski Türk Kağanlığı'nda Umna Kağan'ın Güzergâhı ve Onun Oynadığı Siyasi ve Kültürel Rol Üzerine 2007-2008 Yılındaki Moğol ve Japon Ortak Yüzey Araştırmalarına Göre. *TDAY Belleten 2012/1*, 60/1: 59-76.

Otkan, Pulat (2020). *Tabgaçlar. Toplum ve Ekonomi.* İstanbul: Ötüken.

Ölmez, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük.* İstanbul: Bilgesu.

Ölmez, Mehmet (2015). İlk Türk Kağanlığından Günümüze Ne Kaldı? *XI. Milli Türkoloji Kongresi (11-13 Kasım 2014) Bildirileri*. 1. Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 477-484.

Ölmez, Mehmet (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları.* İstanbul: Bilgesu.

Roux, Jean Paul (1982). Les Inscriptions de Bugut et de Tariyat sur la religion des Turcs. *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata*. Napoli: 451-461.

Röhrborn, Klaus (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: ab- − äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Sertkaya, Osman Fikri; Alyılmaz, Cengiz; Battulga, Tsend (2001). *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara: TİKA.

Taşağıl, Ahmet (2003). Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında. *Avrasya Etüdleri,* 25: 3-24. [Tekrar Baskı → (2004). *Belleten*, 68/252: 403-422.]

Vovin, Alexander (2019). A Sketch of the Earliest Mongolic Language: the Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions. *International Journal of Eurasian Linguistics*, 1 (2019): 162-197.

Vovin, Alexander (2021). The Directionality of The Earliest Turco-Mongolian Language Contacts Revisited --The data from Mongolic Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions--. Türklük Bilgisi Araştırmaları / Journal of Turkish Studies. Ayagka Tegimlig Bahşı: Marcel Erdal Armağanı. (Yayına Hazırlayanlar: Irina Nevskaya, Hatice Şirin, Ferruh Ağca). Harvard Universitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 527-534.

Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe.* Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Xin, Luo (2013). Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2/2: 62-78.

Yalınkılıç, Tuba (2013). Kül Tigin Yazıtının Çince Metni ve Tercümesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi,* 2/2: 79-85.

Yıldırım, Kürşat (2017). *Bir Zamanlar Türk İdiler*. *Türk Kökenli Çin Aileleri*. İstanbul: Ötüken.

Yıldız, Hüseyin (2022). Eski Türk Yazıtlarında İki Dillilik. *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı.* (Edt. Hasene Aydın, İbrahim Karahancı). İstanbul: Efe Akademi, 561-567.

Yoshida, Yutaka; Moriyasu, Takao (1999). Bugut Inscription (Japonca). *Provisional Report of Researches On Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998.* Tokyo: Osaka University: 122-125.

BİR KAVRAM KARŞILAMA MEKANİZMASI OLARAK DÖNÜŞTÜRME

İsa SARI*

Giriş

Sözcük yapımı, dillerde kavram karşılama yöntemlerinden sadece biridir. Diğer bir ifadeyle yeni (veya var olan) kavramları, hareketleri, durumları ve daha pek çok olguyu/varlığı ifade etmek için çeşitli kavram karşılama yöntemleri işletilir. Bunlardan biri de sözcük yapımıdır. Dilin yapısal niteliklerine göre değişmekle beraber ekleme, birleştirme, kırpma, harmanlama, büküm, tonlama gibi birbirinden oldukça farklı sözcük yapım mekanizmaları bulunmaktadır. Ancak sözcük yapımı dışında, hâlihazırda var olan sözlüksel unsurların metafor, metonimi, yakıştırma gibi çeşitli anlamsal süreçlerle farklı veya ilişkili kavramları karşılar hâle gelmesi de dilde sözcük yapımı dışında kavram karşılamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Bu noktada, kavram karşılamanın sözcük yapımını kapsadığını, diğer bir ifadeyle her sözcük yapımının esasında kavram karşılamaya yönelik olduğunu ancak her kavram karşılama ihtiyacının sözcük yapımıyla sonuçlanmayacağını belirtmek gerekir.

Kavram karşılama noktasında dönüştürme, İngilizce gibi Germen dilleri için (kısmen) tipik ve türetken ise de (Valera, 2015: 333), Türkçede atipik bir mekanizmanın ürünüdür. Bu çalışmada, bu mekanizma kavram karşılama-sözcük yapımı ilişkisi kapsamında değerlendirilecek, Türkçede sözcük yapımı veya kavram karşılama süreçleri üzerinden dönüştürme konusu kuramsal/kavramsal yönüyle sınırlı örnekler üzerinden ele alınacak ve özellikle AD-EYLEM veya EYLEM-AD sınıfları arasındaki dönüştürme

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/Türkiye, isasari@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3766-1438.

süreçleri irdelenecektir. Diğer yandan örneğin *yavruağzı* gibi esasında bir ad öbeğiyken sözlükselleşmiş bulunan ancak *yavruağzı* [*renkli/renginde*] *ayakkabı* yapısı içinde sıfat işleviyle kullanılan, bu çalışmada ikincil olarak tanımlanacak dönüştürmeler veya ad soylu sözcüklerin alt kategorileri arasında gerçekleşen, düşük/değişen oranlarda sözlükselleşen veya hiç sözlükselleşmeyen eksiltmeli dönüşümler ile dilbilgisel > sözlüksel veya tersi dönüşümler[1] bu çalışmanın kapsamı dışında tutulacaktır.

1. Dönüştürme

Sıfır biçimli türetim, işlev değişimi, değiştirim veya *işlevsel dönüşüm* gibi farklı terimlerle de tanımlanagelen *dönüştürme* (conversion), daha çok sözdizimsel ve anlamsal düzeylerin ön planda tutulduğu, mevcut sözlükbirimlerin dâhil olduğu sınıflarda çeşitlenme ortaya çıkaran bir kavram karşılama ve kısmen sözcük biçimlendirme/oluşturma sürecidir. Bu süreç, birincil sözcük yapım davranışları göz önünde bulundurulduğunda, esas itibarıyla sözlüksel unsurların şekil yapılarında herhangi bir artırım veya eksiltime neden olmaz; yalnızca sözdizimsel yerleştirimlerinde farklılıklara yol açar ve buna bağlı olarak daha çok eylemler ad, adlar ise eylem sınıfından sözcüklere dönüşür. Bunun yanı sıra AD-SIFAT, SIFAT-ZARF gibi farklı sözcük sınıfları arasında da dönüşümler gözlemlenebilir. Genel olarak yeni bir sözvarlığı ögesi biçimlenmediği için bir türetim veya oluşum, diğer bir ifadeyle yeni bir yapısal biçimlenme söz konusu değildir. Bu süreçte anlam özelliklerinin değişmesi veya artması, diğer sözcük türetim mekanizmalarında olduğunun aksine biçim (yapı) açısından herhangi bir artış veya azalmayla sonuçlanmaz. Başka bir deyişle, sözcük sınıfının değişimiyle, yapısal açıdan işaretlenmemiş bir türetim ortaya çıkar (Valera, 2015: 323). Dolayısıyla, sadece var olan sözlüksel ögelerin sahip oldukları anlam bileşenlerinde veya içeriklerinde artışa neden olması ve yapının ait olduğu sözcük sınıflarını daha da genişletmesi sebebiyle dönüştürme, yalnızca anlam-sözdizimi etkileşimiyle kavram karşılama yolları arasında değerlendirilebilir. Bu yönüyle ve yapısal şekillenmeler açısından sözcük biçimlenmesi veya sözcük oluş(tur)umu gibi

[1] Bu tür dönüşümler dilbilgiselleşme ve sözlükselleşme kapsamında değerlendirilmekte olup dönüştürmenin makro ölçeğini ilgilendirmektedir. Daha dar kapsamda dönüştürme, sözlüksel unsurlar arasında gerçekleşir ve ilgili literatürde dönüştürmeden kasıt -diğer dönüştürmeye kıyasla- bu tür "mikro" olarak tanımlanabilecek dönüştürmelerdir.

mekanizmalar arasında değerlendirilemez. Ancak dönüşüme uğrayan sözlüksel unsurun, dilin gerek zihinsel gerek yazılı sözvarlığında farklı bir konumda (slotta) kodlanması gerektiğinden hareketle, dönüştürmenin hem kavram karşılama hem de sözcük yapımı mekanizmaları arasında değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Dolayısıyla -her ne kadar kapsayan-kapsanan ilişkisine dayansa da- dönüştürmenin kavram karşılama ile sözcük yapımı arasına konumlandırılabileceği savunulmalıdır. Ancak dönüştürme her zaman kalıcılıkla sonuçlanmadığı için, diğer bir ifadeyle dönüştürme sonucu ortaya çıkan yapılar geçici olabileceğinden hareketle, bu süreci anlık kavram karşılama ihtiyacını gidermeye yönelik olarak tasarlamak da olasıdır. Zira dönüşümlerden bir kısmı, dil konuşurlarının sözce üretimleri esnasında anlık bir kavram karşılama ihtiyacının geçici olarak karşılanmasına yönelik ortaya çıkabilir. Bu ise kalıcılıktan ziyade geçiciliği ve anlık olmayı ortaya çıkaracağından, bu tür durumlarda kalıcı sözcük yapımından bahsedilemez. Dolayısıyla böylesi dönüştürmeler bilhassa anlık kavram karşılama kapsamında değerlendirmeye daha elverişlidir.

Dönüştürme sürecinde sözcük sınıfının değişimi daha çok açık sınıf üyeleri (open set items) arasındadır. Kapalı sınıf üyelerinden (closed set items) açık sınıf üyelerine değişim meydana gelmesi ve bunun çeşitli bağlamlarda kalıcı olarak kullanılması durumunda sözlükselleşmeden (bir başka bakış açısıyla dilbilgiselliğin kaybından) bahsedilebilir (Brinton ve Traugott, 2005: 38). Zira bu durumda işlevsel kullanımdan sözlüksel kullanıma geçiş, yani sözcük hâlini alma ve anlamsal içerik kazanma durumu söz konusudur. Esasında bu süreç de, yukarıdaki dipnotta belirtildiği üzere, makro perspektifte bir dönüşüm ise de, dilbilimsel literatürde dönüştürme (*conversion* vd.) ile kastedilen daha çok sözlüksel unsurların kendi içlerindeki dönüşümleridir.

Van Goethem (2017: 36) gibi bazı araştırmacılar, dönüştürme sonucunda yeni bir sözlüksel unsurun (sözlükbirimin) oluştuğunu savunur. Öte yandan başkaca araştırmacılar ise dönüştürme mekanizması sonucunda eş adlılık, çok anlamlılık, eş anlamlılık gibi farklı anlamsal süreçlerin ortaya çıktığı şeklinde de yorumlamalarda bulunur (krş. Valera, 2015: 327). Ancak sözcüksel sınıfın/kategorinin değişimi, bu tür anlamsal süreçleri arka planda tutar. Dolayısıyla dönüştürme sonucunda, bu dönüştürme anlık değilse, yeni bir sözlükbirim oluşumundan söz edilir. Bunun sonunca,

örneğin, ortaya çıkan bu yeni sözlükbirim, ait olduğu kategorinin çekim/türetim ekleriyle işaretlenmeye başlar ve o sınıfın mutlak bir üyesi gibi davranır ve yukarıda da belirtildiği üzere, dilin sözvarlığı içinde farklı bir konumda kodlanmak ve sözlüklerinde ayrı bir madde başı olarak tanımlanmak durumundadır.

Dönüştürme, özellikle Germen dillerinde yaygın bir geçerliliği olan sözcük biçimlendirme mekanizmaları arasındadır ve bazı araştırmacılarca *transposition* (~yer değiştirme), *functional shift* (işlevsel dönüşüm), *null affixation, null derivation* veya *zero derivation*, yani 'sıfırbiçimli ekleme' veya 'sıfır türetim', 'sıfırla türetim' olarak da ifade edilir (Marchand, 1969: 361; Adams, 1973: 37; Brinton ve Traugott, 2005: 37; Bauer ve Hernández 2005). Zira herhangi bir unsur eklenmeden veya eksiltilmeden yeni bir sözcükbirimin ortaya çıktığı varsayılır, diğer bir ifadeyle, var olan sözcükbirim yeniden (farklı veya ilişkili olabilecek bir) anlam kazanır. Ancak anlamdaki değişim yönüyle dönüştürme de tıpkı bir ekleme gibi davranır ve bu sebeple dönüştürme sürecinde de biçimsel anlambilim (morfosemantik) kapsamında bir türetimden söz edilebilir ki ekleme gibi bir türetim sürecinin tipik özellikleri arasında anlamda değişim yer alır (Manova, 20111: 59). Bu süreç bazı araştırmacılarca biçimbilgisel bir süreç olarak tanımlansa da (bk. Don, 1993; Buck, 1997: 1), dönüştürmede biçimbilgisinden ziyade sözdizimi ve anlamsal süreçler ön plandadır. Dolayısıyla dönüştürmeyi salt biçimbilgisi kapsamında değerlendirip bu mekanizmayı biçimsel süreçler etrafında tanımlamak, dönüştürmenin arka planındaki bileşenleri açıklamada yetersiz kalacaktır.

Dönüştürmenin yaygın olarak görüldüğü dillerde sözcük sınıflarındaki değişim eksiz, diğer bir ifadeyle herhangi bir çekim veya türetim unsuru olmadan ortaya çıkar ve genellikle EYLEM > AD, AD > EYLEM sınıfları arasında değişim göze çarpar: *water* 'su' > (*to*) *water* 'sulamak' gibi. Özel adlar da dönüştürme sonucunda farklı sözdizimsel/anlamsal özellikler kazanabilir: *Google* > *(to) Google* ‘Google’da arama yapmak’ gibi. Bunun yanı sıra, sıfattan eyleme veya farklı sözcük sınıfları arasında değişen ögeler de yer alabilir:

post 'posta’ (AD) > *to post* 'postalamak' (EYLEM)

sour ‘ekşi’ (SIFAT) > *to sour* 'ekşimek/ekşitmek' (EYLEM)

Dönüştürme, yukarıda da vurgulandığı üzere, anlık kavram karşılama ihtiyaçlarına anında ve kolayca çözüm sunabilecek bir mekanizmadır. Bu sayede, konuşurun ifade edeceği veya tanımlamasını gerçekleştireceği kavramla ilişkili sözvarlığı unsurunun dilde karşılığının bulunmaması veya o an konuşurun aklına gelmemesi durumunda dönüştürme süreci zihinsel süreçlerle aniden gelişebilir. Örneğin İngilizcede 'şişelemek' veya 'bir sıvıyı şişeye dökmek' gibi bir hareketin adını ifade etmek için, ad sınıfından bir sözlüksel unsur olan *bottle,* eylem olarak anlık bir şekilde *to bottle* ile dönüşüme uğrayabilir ve bu eylem uygun bağlam içinde ilk defa duyulsa dahi alıcı/dinleyici tarafından anlaşılabilir. Türkçede bu tür anlık bir sözlüksel unsur ihtiyacını karşılama ve dolayısıyla anlık türetim süreçleri daha çok ekleme ile gerçekleşir. Örneğin 'tornavida ile yaralamak' gibi bir anlam içeriği anlık ihtiyaç sonucunda, daha kısa bir ifade yöntemi olarak *tornavidala-* eylemiyle hareketin adına dönüşebilir ancak burada söz konusu olan dönüşümden ziyade ekleme yoluyla sözcük yapımıdır.[2] Dolayısıyla İngilizcede olduğunun aksine basit adların hareket adlarına dönüşmesi "sıfır biçimli ekleme"den ziyade mutlak eklemeyle yapılır.

Yukarıda kısaca değinildiği üzere, ekler işletilmeksizin sözlüksel dönüştürme, Türkçenin genel bir eğilimi değildir. Örneğin *su* gibi bir adı, eşzamanlı yaklaşımla, herhangi bir işaretleyici olmadan sözdizimsel/sözlüksel süreçlerle eylem veya benzer olarak bir eylemi aynı şekilde ad/sıfat olarak kullanmak sık rastlanan bir kullanımı yansıtmaz. *Su* adı ancak *+lA-* addan eylem yapım eki aracılığıyla *su-la-* şeklinde eylem veya *+k* ekinin eklenmesiyle *sula-k* şeklinde sıfat olarak kullanılabilir. Ancak iki eylemin birleştirme yoluyla bir arada kullanılması ve yeni bir kavramı ifade eder hâle gelmesiyle sözlükselleşmiş dönüştürmeler gözlemlenebilir: *kapkaç, yapboz, kaçgöç, çekyat, gelgit* gibi. Yine de, dönüştürme yoluyla ortaya çıkan yeni yapıda anlamsal özellikler öncekiyle ilgili, bir bakıma onun devamı niteliğindeyken, Türkçede bu şekilde ortaya çıkan dönüştürmelerle şekillenmiş yeni yapı kısmen anlamca geçirimsiz hâle gelir, yani anlamsal nedensizleşmeye uğrayabilir. Öyle ki, *çekyat* artık 'çekmek' ve 'yatmak' anlamlarının bütünleşmesiyle, emir kipinden de

[2] Esasında bu örnekte ve benzer durumlarda ekleme yoluyla da olsa bir kategorik dönüşüm söz konusudur ancak bu dönüşüm çalışmanın konusu kapsamındaki dönüşümden farklıdır.

bağımsız olarak somut bir kavramın göstereni olmuş, *kaçgöç* 'kaçmak' ve 'göçmek' anlamlarının özelliklerinden sıyrılıp bir bakıma durum ifade etmeye başlamıştır. Buna rağmen, anlamsal ilgi yine de sezdirimseldir ve *çekyat* adında hem *çek-* hem de *yat-* eylemlerinin anlamsal özellikleri korunmaktadır. Öte yandan, benzer olarak *yapboz* yapısında da hem 'yapmak' hem de 'bozmak' içerikleri söz konusudur. Diğer örneklerde de bu tür anlamsal özellikler ve ilişkiler korunmakta veya bunların izlerine rastlanılmaktadır. Dolayısıyla, *karaborsa* gibi dışmerkezli (exocentric) bir yapıdaki mutlak nedensizleşme bu tür dönüştürmelerde gözlemlenmeyebilir. Bundan hareketle, *çekyat* gibi örnekleri dönüştürme sürecinin çıktıları şeklinde tasarlamak ve değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Dönüştürme süreciyle beraber Türkçede bazı sözcük türleri bağlama bağlı olarak sözcük sınıfları arasında değiştirimli olarak kullanılabilir ve esasında açık veya kapalı sınıftan tüm sözcükler, hatta görevli biçimbirimler dahi ad, sıfat gibi işlevlerle sözdizimsel yerleştirim içerisinde kullanılabilir. Örneği *gibi* edatı uygun bağlamda yüklemleşebilir hatta adlaşabilir (bk. *gibi gibiyim*). Ancak sadece ilgili değiştirimin kalıcı olması durumunda yeni kök oluşumundan (veya sözcük yapımından/sözlüksel unsur oluşumundan) söz edilebilir. Diğer taraftan, ana sözcük kategorileri etrafında dönüştürmeyle ortaya çıkan yeni anlam özelliklerine sahip mevcut ögeler, temel anlamı ya barındırır ya da onunla doğrudan ilgilidir ve çoğunlukla adın eylemi veya eylemin adı durumundadır.

2. Birincil ve İkincil Dönüştürme Türleri

Keskin sınırlarla birbirinden ayrılabilen, örneğin AD < > EYLEM sınıfları arasındaki geçişler birincil, eksiltme sonucunda veya ad-sıfat gibi sınırları muğlak sözcük sınıfları arasında gerçekleşen geçişler ise ikincil dönüştürmeleri ortaya çıkarır.

(1) a. Bir *güzel*e vuruldum.

b. Köyün ortasında bir *taş* ev vardı.

Bu noktada (1a)'daki gibi bir bağlam içerisinde yer alan *güzel,* esasında öbekten eksiltme yoluyla (örn. *güzel [kız])* adın işlevini üzerine çekmiştir. Dolayısıyla bu dönüştürmeler ikincil süreçlerle şekillenir ve ikincil dönüştürmeler olarak adlandırılmalıdır. Yine benzer olarak (1b)'de

yer alan *taş* da esasında arka planda *taştan [yapılma] ev* gibi bir öbekten eksiltmenin yüzeydeki görünümüne aittir. Dolayısıyla burada bir AD-SIFAT dönüşümünden çok yine eksiltme söz konusudur ve buradaki dönüştürme de ikincil addedilmelidir. Giriş kısmında örnek verilen *yavruağzı ayakkabı* yapısında da esasında arka planda bir eksiltme söz konusudur ve derin yapıda [[*yavruağzı rengi(nde)] ayakkabı*]] öbeği kodlanmış durumdadır. Dolayısıyla bu tür ikincil dönüşümleri birincil dönüşümlerden ayırt etmek gerekir. Ancak bu türden dönüşümlerin -en azından bir kısmının- sıfat-ad sınıfları arasındaki kesin dönüşümlerden kaynaklandığını savunanlar da vardır (bu konudaki tartışmalar ve görüşler için bk. Bağrıaçık 2018). Öte yandan eklemeyle yapılan dönüştürmeler de doğal ikincil dönüştürmeler arasındadır: *tornavida ~ tornavidala-* gibi bir örnek, geri planda 'tornavida ile tamir etmek' veya yukarıda da örneklendiği üzere 'tornavida ile yaralamak' gibi bir anlam içeriği barındırsa da, ekleme yoluyla ikincil olarak *tornavida* adı eyleme dönüştürülmüş durumdadır ve yeni sözcük oluşumu söz konusudur.

Türkçede, artzamanlı süreçte sözdiziminde farklı rollerle kullanılan, bir kısmı ekli bazı unsurların zamanla kalıplaşarak sözlüksel veya işlevsel unsurlar hâlini alması, sık rastlanan bir durumdur. Ancak bu süreç ikincil dönüştürme kapsamında değerlendirilebilir. Bu bağlamda *öte, ile, göre, bile* gibi örnekler (bk. Sarı, 2000) ikincil dönüştürme süreci sonucunda şekillenmiş yapılar arasında sayılmalıdır. Bu tür dönüştürmelerde, dönüştürme mekanizmasının doğal bir sonucu olarak sözdizimsel işlev değişmekle birlikte anlam ileri düzeyde farklılık gösterir. Bunlar da, yukarıda değinilen makro ölçekteki dönüşümlerin ürünleridir. Ancak *sakın* gibi bir sözcük, yapısal herhangi bir bütünleşme ve kalıplaşmadan ziyade anlam ve işlev yönüyle farklılaşmıştır. Dolayısıyla bu tür yapısal açıdan saf örnekler artzamanlı süreçte ortaya çıkmış birincil dönüştürmeler arasında yer alır.

Dönüştürmenin sözcük yapımından (daha doğrusu biçimbilgisel süreçlerden) çok sözdizimini ilgilendiren bir olgu olduğunu savunan araştırmacılar da vardır. Bununla ilgili olarak Plag çeşitli görüşleri sıralar (2003: 114-116). Esasında Türkçede de, yukarıda belirtildiği üzere, herhangi bir sıfat, hatta zarf veya başka bir sözcük sınıfından yapı, bunun yanı sıra dilbilgisel işaretleyiciler adlaşabilir ve bu durum tamamen sözdizimsel bir görünüm arz eder. Ancak adlaşan (veya başka bir sözcük

sınıfına dönüşen) yapılar sözlüksel bir niteliğe sahip olup süreklilik kazanırsa, burada kalıcı bir dönüştürmeden, diğer bir ifadeyle sözlükselleşmeden söz edilebilir. Bunlar da birincil dönüştürmenin sınırları dâhilindedir.

3. Türkçede Dönüştürmeler

İkincil dönüştürme biçimleri Türkçede yaygın olsa da, bilhassa sözlükselleşmiş ve dolayısıyla sözvarlığında kalıcılaşmış birincil dönüştürmeler, Türkçenin güncel görünümünde ve tarihi varyantlarında diğer ekleme, birleştirme vb. kavram karşılama/sözcük yapım yollarına kıyasla nadirdir. Eşzamanlı olarak dönüştürme sonucunda şekillenmiş görünen ancak artzamanlı birtakım seslik veya biçimbilgisel gelişmelerle ortaya çıkış süreçleri açıklanabilen örneklerin sayısı azımsanamayacak seviyededir (krş. *ekşi ~ ekşi-, boya ~ boya-*). Diğer taraftan *güreş ~ güreş-* veya *yarış ~ yarış-* gibi dönüşümlü görünen ve artzamanlı gelişmelerle de açıklanamayan yapılar muhtemelen **güreşiş, *yarışış* gibi yapılardan kısalmıştır (akt. Wilkens, 2016: 3382). Bu noktada, son zamanlarda bilhassa korona virüsü salgını sürecinde sıkça kullanılır hâle gelen *bulaş* da *bulaş-* eyleminden dönüşmüş görünmekle beraber bu yapı da diğerleri gibi *bulaşı* veya *?bulaşış*'tan gelmiş olmalıdır. Benzer olarak *dalaş- ~ dalaş, düşün- ~ düşün* gibi örnekler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu tür dönüştürme görünümlü örnekleri *sahte dönüştürme* olarak tanımlamak mümkündür ve aşağıda da değinileceği üzere büyük bir kısmı dilde özleştirme/sadeleştirme hareketleri esnasında ortaya çıkarılmıştır. Buna benzer olarak birer jeoloji terimi olarak *kayşa* ve *kayşa-* dönüştürme sonucunda ortaya çıkmış görünmektedir (Wilkens, 2016: 3382). Bu noktada *kayşa* 'toprak kayması' *kayşa-* 'kaya, toprak vb. yerinden koparak aşağıya kaymak' eyleminden dönüştürme yoluyla ortaya çıkmıştır.

Bazı araştırmacılar tarafından Türkçede eşsesli çeşitli sözlüksel unsurların dönüştürme sonucu ortaya çıktığı belirtilir. Kornfilt, "zero derivation" başlığı altındaki "deriving verbs from adjectives" alt başlığında *ekşi* ve *kuru* örneklerini vererek bunların sıfattan eyleme değiştiğini ifade eder (1997: 455). Ayrıca "deriving verbs from nouns" kısmında da (1997: 453) *acı-, boya-* örneklerini sıralayarak, bunların *acı* ve *boya* adlarından geliştiğini, "bazı adların fiil gövdeleri işlevi gördüğü"nü savunur. Aynı şekilde Göksel ve Kerslake de *kuru* ve *kuru-* örneğini vererek, benzer bir

duruma dikkati çeker (2005: 52). Uzun ise dönüştürmeyi "kayma" başlığı altında ele alır ve *boya/boya-* gibi örnekleri değerlendirir (2006: 44). Esasında, verilen bu örneklerde eşzamanlı yaklaşımla dönüştürme görünür olsa da, artzamanlı gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda dönüştürmeden söz etmek mümkün görünmemektedir. Zira ilgili örneklerin tarihi metinlerle tanıklanan en eski biçimlerindeki ses ayrımları barizdir. Öyle ki *ekşi* ve *kuru* sözcükleri Eski Türkçede mevcut bulunan *ekşi-g* ve *kurı-g* biçimlerinden gelişmiş; bu biçimlerdeki *-g+* eylemden ad türetme eki Türkiye Türkçesinde sesçe kaybolarak (bu gelişim Türkiye Türkçesinin de dâhil olduğu Batı Oğuz grubundaki dillerin genel bir eğilimidir), dönüştürme görünümü sunan yapılar ortaya çıkarmıştır. Daha açık bir ifadeyle, her iki ad soylu sözcük esasında eylemden türeme olup eylem biçimleri aslidir ve artzamanlı düzlemde herhangi bir dönüştürme söz konusu değildir. *boya-* ve *boya* yapılarında da benzer bir durum söz konusudur. DLT'de de tanıklanan *bodu-* kökü /d/ > /y/ ses değişimiyle *boya-* şekline gelişmiş, ad olan *boya* ise *bodu-* köküne yine *-g+* ekinin eklenmesi ve daha sonra, yukarıda da belirtildiği üzere, Türkiye Türkçesinde, daha genel bir itibarla Batı Oğuz Türkçesi grubunda bu eki oluşturan /g/ sesinin düşmesiyle ortaya çıkmıştır (krş. Tekin, 1973). Yine de bu tür örnekler, mutlak eşzamanlı yaklaşımla ve dil konuşurlarının zihinsel sözvarlıklarında kaynak biçimlerin (asli biçimlerin) kodlu olmaması göz önünde bulundurulduğunda dönüştürme olarak değerlendirilebilir bir görünüm sunmaktadır fakat bu durumda da hangi biçimin hangisinden geliştiği gibi bir soru(n) yöneltilmek durumunda kalınacaktır.[3]

---

[3] Plag (2003: 108-111), dönüştürmenin gözlemlendiği örneklerde ilk önce hangi biçimin ortaya çıkmış olduğunun nasıl araştırılması gerektiğine değinir ve bu duruma dair dört ölçüt belirler: Birincisi, tarihî metinlerin tanıklığıdır. Diğer bir ifadeyle, tarihî metinlerde sesçe aynısına göre daha önce yer alan yapının esas biçim olması gerekir. İkincisi, anlamsal çeşitliliktir. "Türemiş sözcükler anlamsal açıdan köklerine göre daha karmaşıktır." ve bu durumda, daha az karmaşık olan biçimin esas biçim olması gerekir. Bu hususta *to bottle* 'şişeye yerleştirmek' örneğini verir ve burada, 'şişeye yerleştirme' eyleminin ortaya çıkabilmesi için şişe kavramının daha önceden dilde var olması gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla bu örnekte, *to bottle* eylemi *bottle* adından türemiştir. Üçüncü ölçüt vurgudur ve vurgudaki değişmelerin izlenmesi gereklidir. Bu sayede hangi biçimin esas olduğunun bulunabileceği belirginleşir. Dördüncü ve son ölçüt ise sıklıktır.

Bununla beraber, yukarıdaki örneklerde olduğunun aksine daha eski biçimleri tanıklanamayan ve tamamen dönüştürme görünümünde olan yapılar da mevcuttur: *göç/göç-, dik/dik-* gibi. Zira tarihî metinlerde dahi bu sözcükler hem ad hem de eylem olarak kullanılmakta, bir dönüştürme niteliğinde olsalar da, hangisinin hangisinden türediği belirsiz görünmektedir. Bu noktada, Eski Türkçede tanıklanan *tıl* 'tatma ve konuşma organı' ile *til-* 'uzunlamasına kesmek' sözcükleri göz önünde tutularak bir varsayımda bulunmak ihtimaller dâhilinde görünmektedir. Hem *tıl* hem de *til-* Türkiye Türkçesinde tek bir seslik yapıyla, *dil* ve *dil-* ile karşılanmakta, diğer bir ifadeyle, *dil* ve *dil-* Türkiye Türkçesi için bir dönüştürme örneği görünümü sunmaktadır. Buna karşın, anlam ilişkisi açısından bir dönüştürme mümkün görünmemektedir, zira *dil* adı ve *dil-* eylemi arasında, görünürde hiçbir anlamsal bağ bulunmamaktadır ve Tekin'in görüşü de bu yöndedir (1973: 52). Fakat daha geniş bir perspektiften yaklaşıldığında, *dil-* eylemindeki kesme işlemi görüntü itibariyle *dil şeklinde kesmek* olarak düşünülebilir. Öyle ki, Kaşgarlı Mahmud *til-* eylemi için "Boylamasına kesilen her şey için [...]" ifadesini kullanmaktadır (DLT: 240). Bu noktada sadece insan dili akıllara getirilmemeli, daha uzun ve "dilim" şeklinde düşünülmeye daha müsait başka canlıların dilleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca Kaşgarlı'nın kullandığı "yarılan" ifadesi de önemli bir hareket noktasıdır, zira gerek insan gerek hayvan dili üzerinde belirgin bir yarık bulunmaktadır. Bu açıdan Eski Türkçedeki *tıl* adı ile *til-* eylemi arasındaki anlam ilişkisi ortaya çıkacaktır. Bundan hareketle, Türkiye Türkçesindeki *dik* ve *dik-* yapılarının bir dönüştürme örneği olduğu düşünülüp bunların tanıklanamayan biçimlerinin, *dil* adının eski biçiminin art ünlü taşıması göz önünde bulundurularak *tık* >> *dik,* eylemin ise *tik-* > *dik-* şeklinde geliştiği varsayılabilir. Zira *şiş* 'şişmiş olan, şişik' ile *şiş-* sözcüklerinin tarihi biçimleri göz önünde bulundurulduğunda aynı durumun söz konusu olduğu görülecektir (*şiş* < Eski Türkçe *şış/sış, şiş-* < *şiş-*). İlgili örnekleri çoğaltmak, ayrıca *göç/göç-* gibi yapıları da benzer süreçlerle açıklamak

---

Türemiş yapılar kök biçimlere göre daha az sıklıkta kullanılır ve *water* 'su' yapısının *to water* 'sulamak' yapısından daha sık kullanılması, ikincisinin ilkinden geliştiğinin bir göstergesi olabilir (Plag, 2003: 108-111). Bu dört ölçüt Türkçedeki olası dönüştürme örneklerine uygulanabilir ve pek çok benzer sonuca ulaşılabilir.

mümkün görünmektedir. Ancak bunlar artzamanlı olarak tasarlanacak farklı bir derleme çalışmasının konusudur.

Dönüştürme sürecinin *don/don-* gibi olası diğer örnekleri (bk. Tekin, 1973: 65) Türkçenin eski dönemlerinde ortaya çıkmıştır ve bunlar Türkiye Türkçesinde sözcük yapımının konusu olamayacak kadar belirsizdir, fakat *güven/güven-* gibi nispeten yeni olan ve daha çok dilde sadeleştirme/özleştirme hareketleri sırasında ortaya çıkarılmış dönüştürme örneklerine de rastlamak mümkündür. Bu örnekte *güven-* esas biçimdir ve ET *küven-* yapısından ses değişimiyle Türkçede kullanılmaktadır (bk. EDPT: 690), fakat *güven* adı sadeleştirme/özleştirme hareketleri sırasında oluşturulmuştur ve dönüştürmeye bir örnek teşkil eder. Benzer olarak *tanı/tanı-* ikilisindeki *tanı* adının da sadeleştirme/özleştirme hareketleri sırasında *tanı-* eyleminden dönüştürme yoluyla ortaya çıkarılmış olması muhtemeldir.

İngilizcede birleşikler veya sözlükselleşmiş öbekler gibi kökten daha geniş yapılarda da dönüştürme görülebilmektedir: *blacklist* 'kara liste' > *to blacklist* 'kara listeye almak' gibi (Adams, 1973: 39). Ancak Türkçede böyle bir durum söz konusu değildir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Türkçede bu örnekteki gibi ad yapısının eylem şekline ihtiyaç duyulduğunda, eklemeye veya sözdizimsel genişletmeye başvurulur ve *kara listeye almak*, belki ?*kara listele-* şeklinde bir yapı ortaya çıkar. Bunun yanı sıra dönüştürme Türkçede genellikle bir veya iki heceli yapılar üzerinde gerçekleşir.

Örneklerine çok az rastlansa da, herhangi bir ekin veya birleştirmenin dâhil olmadığı dönüştürmeler Türkçede de mevcuttur. Bu noktada *bas* gibi sınırlı terimsel kullanımların yanı sıra daha çok konuşma diline ve kısmen argoya ait *kal gel-, ayık-* gibi EYLEM-AD ve AD-EYLEM birincil dönüştürmeler değişken oranlarda kullanılabilmektedir. Bunlardan en bilineni -her ne kadar argoda kullanılsa ve geçmiş yıllarda daha fazla oranda kullanılmış olsa da- *kal gel-* yapısı içerisindeki *kal*'dır.

(2) a. Yasemin'e sahnede **kal** geldi! (URL-1)

b. Oyuncular genellikle '**kal** geldi' diye niteler. Bazısı da buna 'trak' der. Sanatçının sahnede donup kalması durumudur. Hafızadaki her şey bir anda silinir. Böyle bir durum en son TV 8'deki

Canım Doktor programının sunucularından Ebru Keser'in başına geldi. (URL-2)

Bu yapı, bilhassa sosyal paylaşım mecralarında merak edilmiş ve sıkça tartışılmış, yorumlanmıştır. (2b)'de olduğu gibi yapının anlamıyla ve hangi durumu karşıladığıyla ilgili açıklamalar da mevcuttur.

Yine bilhassa argoda sıkça örneklerine rastlanılan bir diğer dönüştürme örneği de *fark-* sözcükbiçimidir. (3)'te görüleceği üzere *fark etme-* birleşik eyleminin geniş zaman olumsuzu olarak, 'fark etmez', 'sorun değil' gibi anlamları ifade edecek şekilde kullanılmaktadır.[4]

(3) a. [T]iki camiasının üyeleri tarafından dile gelen, "fark etmez"in bayağılaşmış hali olan "fark yapmaz"ın kısaltılmış hali. (URL-3)

b. "Bana **farkmaz**", "**farkmıyor** ya bu level da da kasarsın" gibi cümlecikler duyuyorum wow oynarken, yutkunuyorum. (URL-4)

Bu tür dönüşümlerde, dönüşüme uğrayan unsur hedef sözcük kategorisinin tüm özelliklerini alabilir veya kısmî olarak ilgili kategorinin özelliklerini üstlenebilir. Örneğin *kal gel-* örneğinde *kal* kısmen adlaşmıştır ve yalnızca bu yapı içerisinde bir kalıp olarak kullanılmaktadır. Bu yapının dışında, örneğin ?*kaldan çıktı* gibi bir öbek içerisinde yer aldığı tanıklanmış değildir. Dolayısıyla bu örnekte *kal* ad sınıfının herhangi bir unsuru gibi tam olarak adlaşmış değildir, sınırlı bir kullanım bölgesi içinde işletilmektedir. Öte yandan *fark-* dönüştürülmüş eylemi potansiyel olarak *?farktı, ?farkacak, ?farkabilir* gibi çekimli eylem yapıları içerisinde anlık oluşumlar sonucu ya da örneksemeyle yer alabilir. Dil konuşurları tarafından *farkmaz* yapısının zihinsel süreçlerde çözümlemesiyle ve unsurlarına ayrıştırılmasıyla bu yapıdaki *fark-*'ın bir eylem olarak işlev gördüğü analiz edilir ve dolayısıyla *fark-* ögesi eylem sınıfının sahip olduğu tüm ayrıcalıklara sahip olabilir.

Yine daha çok konuşma dilinde kullanım alanı bulan dönüştürmelerden biri de *don* adıdır. Esasında *don-* eyleminden

[4] Buna rağmen, nasıl ortaya çıktığıyla ilgili kesin bilgilerin bulunmadığı bu yapıyı *fark etmez* yapısından eksiltme olarak yorumlamak da mümkündür. Ancak böyle olsa dahi, kısaltılmış yapıdan dönüştürme söz konusudur.

dönüştürülen bu ad (4)'te de görüldüğü üzere, 'donuk' anlam ilgisiyle insanları tanımlamak ve nitelendirmek için kullanılır.

(4) [...] işletmecisi çok **don** birisi selam bile vermez güler yüz yok. (URL-5)

Fransızca kökenli *bas* (< *basse*) sözcüğünden farklı olarak *bas-* eyleminden dönüştürme yoluyla ortaya çıkmış bulunan ancak genel sözlüklerde listelenmeyen *bas* adı da birinci dönüştürmenin örnekleri arasındadır ve tuvaletlerde rezervuarda biriken suyu üzerine basılmak yoluyla akıtan mekanizmanın adıdır. Üzerine basılması yoluyla işlevini gerçekleştiren bu mekanizmada anlam ilgisi barizdir. Bu noktada *Bas basmıyor.* gibi kullanımlara rastlamak mümkündür.

Addan eyleme dönüştürmelerin bir örneği de, yine daha çok argoda ve konuşma dilinde kullanım alanı bulan *ayık-* eylemidir. *Ayık* adından eylemleşen bu dönüştürme daha çok geçmiş zaman çekimlerinde *Ayıktın mı?* veya *Henüz ayıkmadı.* gibi örneklerde 'farkına varmak, uyanmak, aklı başına gelmek' anlam ilgisiyle kullanılır. Ancak yazılı dilde sözlüksel anlamı itibarıyla esas anlamsal içeriğini taşır ve 'kendine gelmek' anlamını da barındırır.

Bu tür basit yapıdaki örneklerin yanı sıra *kapkaç, kaykay, kaçgöç, gelgit* gibi iki eylemin kök halde bir araya gelip bir eylemin veya kavramın adı olması da dönüştürme sürecinin bir çıktısıdır. Bu tür yapılar farklı bakış açılarıyla farklı başlıklar/kategoriler etrafında değerlendirilseler de, eylemlerin biçimsel işaretlenme olmaksızın ada dönüşmesi kapsamında dönüştürmenin örnekleri olarak da değerlendirilmeye elverişlidir. Ayrıca *unutmabeni, gecekondu, battıçıktı* gibi tümce düzeyinden sözlükselleşme yoluyla adlaşan yapıları da yine geniş perspektifte dönüştürme kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Sonuç

Dönüştürme, genel itibarla daha çok mevcut sözlüksel (ve daha geniş perspektifte dilbilgisel) unsurların herhangi bir eksiltim veya artırıma uğramaksızın, diğer bir ifadeyle yapısal değişim veya dönüşümler uygulanmaksızın ve biçimsel olarak işaretlenmeksizin anlam içeriklerinin genişletilmesi veya var olan dilbilgisel kategorilerinin (sözdizimindeki işlevlerinin) farklılaşması/genişlemesidir. Sözlüksel düzeyde bu yönüyle

dönüştürme, dilin sözvarlığındaki mevcut unsurlarla kavram karşılamaya ve daha dar düzeyde, söz yapımına olanak sağlayan bir süreç olarak tasarlanır. Her ne kadar dönüştürme Türkçenin kavram karşılama mekanizmaları arasında türetken bir görünüm sunmasa da, bu yolla ortaya çıkarılmış çeşitli örnekler bulunmaktadır ve Türkçede bu kavram karşılama mekanizmasının gerisindeki süreçler yeterince tanımlanmış değildir.

Bu çalışmada, dönüştürme bir kavram karşılama mekanizması olarak değerlendirilmiş ve birincil dönüştürme ile ikincil dönüştürme biçimleri tanımlanmış ancak odak birincil dönüştürme üzerinde olmuştur. Mevcut bazı örnekler üzerinden Türkçede dönüştürme mekanizmasının kavramsal ve kısmen kuramsal zeminine dair değerlendirmelerde de bulunmuş, böylece bu mekanizmanın Türkçede ne derece etkin olduğu araştırılmaya çalışılmıştır.

Öznitelikleri itibarıyla bir kavram karşılama yöntemi olarak dönüştürme, sürece dâhil unsurlarda biçimsel herhangi bir farklılık sunmasa da her durumda yapı-anlam ilişkisi esasına dayanan yeni bir sözlüksel unsur ortaya çıkarır. Diğer bir ifadeyle dönüştürmeye uğrayan her yapıda içsel öznitelik yönüyle değişimler yer alır. Ancak anlık dönüşümlerde bu tür öznitelik değişimleri kalıcı değildir. Dolayısıyla dönüşümleri de anlık ve kalıcı dönüşümler şeklinde bir alt sınıflandırma kapsamında değerlendirmek mümkündür. Sözlüksel türetkenlik açısından Türkçede dönüştürme yoluyla sözcük oluşturma/kavram karşılama genel bir tutumu yansıtmaz. Sadece sözdizimsel yerleştirimlerde sözcük sınıfları arasında bağlamsal geçişler gözlemlenir. Dilde özleştirme/sadeleştirme hareketleri esnasında Batı dillerine örnekseme yoluyla bazı sözlüksel unsurlarda dönüştürme tercih edilmişse de bunların pek çoğu kalıcı hâle gelmemiştir. Eşzamanlı olarak Türkçe sözvarlığının bir ögesi halini alacak ileri dönüştürmelerin örnekleri nadirdir. Bu yönüyle Türkçenin birincil dönüştürme süreçleri itibarıyla "dönüştürme atipik" bir dil olduğu savunulabilir.

Kaynakça

Adams, Valerie (1973). *An Introduction to Modern English Word-Formation*. London: Longman.

Bağrıaçık, Metin (2018). "Conversion in Turkish: An Overview". *Word Structure,* 11(2): 148-174.

Bauer, Laurie ve Hernandez, Salvador Valera (2005). Conversion or Zero-Derivation: An Introduction. *Approaches to Conversion/Zero-Derivation.* (Ed. Laurie Bauer ve Salvador Valera Hernandez). Münster: Waxmann Verlag, 7-17.

Brinton, Laurel J. ve Traugott, Elizabeth Closs (2005). *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buck, Rosemary A. (1997). "Words That Are Their Opposites: Noun to Verb Conversion in English". *Word*, 48(1): 1−14.

DLT=Kaşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (Haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Don, Jan (1993). *Morphological Conversion*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Utrecht University.

EDPT=Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Göksel, Aslı ve Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. London & New York: Routledge.

Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London & New York: Routledge.

Manova, Stella (2011). *Understanding Morphological Rules with Special Emphasis on Conversion and Subtraction in Bulgarian, Russian and Serbo-Croatian*. Dordrecht: Springer.

Marchand, Hans (1969). *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*. Wiesbaden: Otto-Harrasowitz.

Plag, Ingo (2003). *Word-Formation in English (Cambridge Textbooks in Linguistics).* Cambridge: Cambridge University Press.

Sarı, Mustafa (2000). "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması". *Türkoloji Dergisi,* 13(1): 227-242

Tekin, Talat (1973). "Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri". *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* 5: 36-46.

Uzun, Nadir Engin (2006). *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya Eğitim Yayıncılık.

Valera, Salvador (2015). "Conversion". *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe,* (Ed. Peter O. Müller vd.). C. 1, Berlin: Mouton de Gruyter, 322-339.

Van Goethem, Kristel (2017). "Lexical Categories and Processes of Category Change. Perspectives for a Constructionist Approach". *Zeitschrift für Wortbildung / Journal of Word Formation,* 1(2): 31–61.

Wilkens, Jens (2016). "Turkish". *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, (Ed. Peter O. Müller vd.). C. 5, Berlin: Mouton de Gruyter, 3367-3385.

URL-1: http://www.kanald.com.tr/umutsuzevkadinlari/haberler/yasemine-sahnede-kal-geldi/30302.aspx, erişim tarihi: 30.06.2022

URL-2: http://www.sabah.com.tr/yazarlar/gunaydin/aytug/2013/09/15/ebruya-nasil-kal-geldi, erişim tarihi: 30.06.2022

URL-3: http://www.uludagsozluk.com/k/farkmaz/, erişim tarihi: 25.06.2022

URL-4: http://www.tr.instela.com/farkmaz--58854, erişim tarihi: 25.06.2022

URL-5: http://www.tripadvisor.com.tr/Hotel_Review-g15324070-d8483637-Reviews-Igdebaglari_Ganohora_Butik_Hotel-IgdebaglarI_Tekirdag_Province.html, erişim tarihi: 25.06.2022

BUDİST UYGUR METİNLERİNDE YETER(SİZ)LİK İŞARETLEYİCİSİ: *YETİNÇSİZ*

Kenan AZILI*

Giriş

Yeterlilik, eylem kılıcısının "yeterli olma durumu, yeterlik", "bir işi yapma gücünü sağlayan özel bilgi, ehliyet" ve "görevini yerine getirme gücü, kifayet" (TS) ifadeleriyle tanımlanmaktadır. Yeterliliğin dilbilgisel işaretlenişi ise *yeterlilik kategorisi* altında değerlendirilmekte ve literatürde, genellikle terimin temel anlamlarına bağlı tanımlarla açıklanmaktadır. Dünya dilleri üzerine yapılan sayısız çalışmada, bu kategorinin işaretlenmesi için biçimsel, sözcüksel ve söz dizimsel stratejilerin kullanıldığı görülmekle beraber, yaygın bir biçimde, söz dizimsel stratejilerin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Tipolojik olarak Türkçenin yeterlilik kategorisini işaretlemek için farklı bir şekilde strateji geliştirdiğini söylemek mümkündür.

Bilindiği gibi, tarihsel süreç boyunca, Türkçede yeterliliği işaretleyen formların genellikle **FİİL+ZF+FİİL** biçiminde gramerleşmiş olması, bu kategoriye ait formların *"tasvir (descriptive) fiilleri"* veya *"fiil birleşimleri"* adı verilen bir gramer kategorisi altında değerlendirilmesini sağlamıştır. Bu konuda en önemli çalışmalardan birini yapan Gabain (1953), *"fiil birleşmeleri"* şeklinde adlandırdığı gramer biçimlerini üç gruba ayırıp ikinci grupta yeterlilik kategorisine ait kullanım şekillerini gösterir. Diğer birçok çalışma; "karmaşık fiiller" (Deny, 2002: 465), "tasvir fiilleri" (Banguoğlu, 1974: 488; Topaloğlu, 1989: 140; Korkmaz, 1992: 146 vd.) ve "fiil birleşimleri/birleşik fiiller" (Ergin, 1989: 386; Ercilasun, 1984:

* Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi Türk Dili Bölümü, Bayburt/Türkiye, kenanazili@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9055-3842.

45; Bozkurt, 1995: 366; Eker, 2005) adı altında yeterlilik kategorisini değerlendirmektedir. Ayrıca yakın zamanlarda, çeşitli modern yazı dillerindeki özel biçimler ve yeterlilik kategorisinin işaretleyicilerden bağımsız bir şekilde kategorik açıdan kiplik değerlerini ve buna bağlı söz dizimsel alanlarını belirlemeye yönelik sayıları gittikçe artan kimi çalışmaların yapıldığını zikretmek gerekir.

Genel Türkçede yeterlilik kategorisi, işaretleyiciler bakımından çeşitlilik gösterse de, kimi türlü fiillerle çekimlenme bakımından fiil birleşimi olarak şekillendiğini gösterecek yaygın kullanıma sahip olduğu görülür. Türkçenin ilk yazılı evrelerinden bu yana yeterlilik kategorisine ait aşağıdaki biçimler göz önünde bulundurulduğunda, bu kategorik değerlendirme daha iyi anlaşılabilir[1]:

- Yazıtlar ve klasik Uygur çevrelerine kadar yaygın olarak **-X u-**: *artat**I** **U**daçı erti* (KT D22), *yaratun**U** **U**maduk* (BK D9), *kiter**Ü** **U**gay sizler* (AY 405/17), *qıl**U** **U**sar men* (İKP 28/4). Nadiren de olsa zarf-fiil biçimi değişkenlik göstererek **-p u-** kullanılmıştır (Erdal, 2004: 260): *başgarı**P** **U**mayukum erür.*
- Diğer bir biçim olarak Uygur çevrelerinde **-GAlI u-** veya **-GAlI bol-** şekilleri tanıklanır: *yeged**geli** **u**gay sizler* (U IV A77), *asıg kıl**galı** **u**daçı siz* (AY 660/2), *sözle**geli** **bol**ur* (Üİ 36/4), *bil**geli** **bol**gay* (AY 114/1).
- **İslamî çevrelerde** bu yapıların yanında modern yazı dillerinde görülen **bil-** fiili ile oluşturulan **-A/-U bil-** şekli kullanılmaya başlamıştır: *köndr**ü** **bil**mez* (KB 2077), *Yör**e** **bil**se* (KB 5993), *yet**e** **bil**di* (AH 237).

Modern Türk yazı dillerinde ise, bu biçimlerden bazıları devam ederken, genel olarak **-A bil-/-p bil-** ve **-A al-/-p al-** ve bunlara bağlı şekillerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Ersoy (2016: 86-87)

---

[1] Burada verilen şekiller ve örnekler konunun sınırlarını aşmamak adına sınırlı tutulmuştur. Eski Türkçenin yeterlilik kategorisi için daha geniş bir çerçeve çizmenin mümkün olduğu unutulmamalıdır. Bilhassa, Eski Uygur metinlerinde yeterliliği işaretleyen farklı analitik şekillerin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında *fiil + -mAk + İyEkl bolur/bolmaz* gibi "ihtimal/iktidarîlik" işaretleyen karmaşık şekillerden bahsetmek mümkündür (Ağca, 2007).

tarafından hazırlanan liste, yaygın kullanım biçimlerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

	Olumlu Yeterlilik	**Olumsuz Yeterlilik**
Gagavuz Türkçesi	***-(y)A bil-***	***-AmA-***
Azerbaycan Türkçesi	***-Abil-***	***-Abilme-***
Türkmen Türkçesi	***-p bil-***	***-p bil+ (-mA-, -mAz-, -mAr-)***
Özbek Türkçesi	***-a al-, -a bil-, ol-***	***-a almä-***
Yeni Uygur Türkçesi	***-A al-***	***-A alma-***
Kazak Türkçesi	***-A al-, -(I)p bil-, (I)p bol-***	***-A alma-***
Kırgız Türkçesi	***-A/-O al-, -(I)p/-(U)p al-***	
Karakalpak Türkçesi	***-A al-***	
Nogay Türkçesi	***-A/-y al-, -(I)p bil-, -A/-y bol-***	
Tatar Türkçesi	***-A/-p al-, -p bul-,***	
Başkurt Türkçesi	***-rgA bul-, -p bul-, -y al-, -A/-y bil-***	***alma-, bilme-***
Kırım Tatar Türkçesi	***-(y) al-, -p ol-***	***-A alma-***
Tuva Türkçesi	***-a/-y al-, -p ol-***	
Hakas Türkçesi	***-ıp hal-***	***-bin hal-***
Altay Türkçesi	***-p bol-***	***-p bol-***

Tablo 1. *Modern Türk Yazı dillerindeki yeterlilik kategorisine ait şekiller* (Ersoy 2016: 86-87)

Görüldüğü üzere, Türkçe yeterlilik kategorisine ait işaretleyiciler, tarihsel süreçten günümüze kadar, bir fiille çekimlenen zarf-fiil (-U/-A/-p) ve bir yardımcı fiilden (u-/bol-/bil-/al-) mürekkep (**FİİL+ZF+FİİL)** gramerleşmiş bir form görünümüne sahiptir. Bu çerçevede, kategoriyi, işaretlediği kavramsal ve kipsel alan dışında, fiil birleşimi altında değerlendirmek kaçınılmaz bir durumdur. Ancak tarihsel metinlerde, yukarıdaki yaygın biçimler dışında, benzer biçimsel süreçlerle meydana gelmiş farklı şekilleri bulmak mümkündür. Bu çalışmada değerlendirilecek *yetinçsiz* biçimi, dikkatlerden kaçan farklı formlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Farklı Bir Yeterlilik İşaretleyicisi: *Yetinçsiz*

Eski Uygur metinlerinde tanıklanan ve yeterlilik kategorisi içinde değerlendirilebilecek bir form tespit edilmektedir. Bu form, kendinden önceki fiillere *-U* zarf-fiili ile bağlanarak birleşik fiil biçimi oluşturan *yetinçsiz* sözcüğüdür. *FİİL+U yetinçsiz* şeklinde kullanılan formun, yeterlilik kategorisine bağlı olarak "olumsuzluğu", yani "yetersizliği" işaretlediği anlaşılmaktadır:

(a) **BT II 675**'de *ulatı adın ontun sıyarkı* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *alku tamularda közünürde…*

(a) örneğinde olduğu gibi, ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** ifadesinin, Çince kaynak metinlerde yer alan 不可思議 "kavranılamaz, tasavvur ve ifade edilemez" şeklinde bir kavrama karşılık olarak tercüme edildiği anlaşılmaktadır (Ayazlı, 2009: 4; Gulcalı, 2015: 306). Bu açıdan, tercüme sonucu türetilen formun bir olasılık kipliğini değil; beklenildiği gibi, yeterlilik kipliğini işaretlediği görülmektedir[2].

[2] Türkçede yeterlilik kategorisini işaretleyen sözcüksel ve biçimsel işaretleyiciler, tıpkı birçok dünya dilinde olduğu gibi, kiplik açısından *yeterlilik*, *izin* ve *olasılık* gibi kiplik çerçevelere sahiptir. Hatta bu kiplik sınır, belirli bir hiyerarşik düzenle *yeterlilik* → *izin* → *olasılık* şeklinde ortaya çıkmaktadır (Hirik, 2013: 147). Böyle bir durum sonucunda, birçok işaretleyicinin yeterlilik ve olasılık açısından kiplik değerleri birbirine karışabilmekte, bilhassa bazı formlar için dikkatli olmayı gerektirmektedir. Yukarıda ele alınan formun olasılık kipliği açısından değerlendirilmesi mümkün olsa da, formun tercüme yoluyla kaynak metinden aktarıldığı gerçeği, bu değerlendirmeye izin vermemekle birlikte, formun yeterlilik kipliği için kullanıldığını göstermektedir.

Morfolojik ve Morfo-Sentaktik Yapı

Bağımsız bir sözcüksel değer olarak formun, ***yet-(i)n-ç+siz*** (Clauson, 1972: 892) şeklinde bir etimolojik oluşumundan bahsedilebilir. Diğer taraftan, Erdal'ın ileri sürdüğü morfolojik yaklaşıma göre ise ***yet-(i)nçsiz*** şeklinde türediği kabul edilebilir. Çünkü Erdal ***-(X)nçsXz*** olarak ele aldığı morfemin "un-VERB-able" (gerçekleştirilemeyen) şeklinde semantiği olduğunu ileri sürer (1991: 299). Bu yaklaşımla birlikte, formun morfo-semantik açıdan yetersizliği işaretlediği düşünülebilir.

Literatürdeki bütün köken teklifleri, sözcüğün ***yet-*** fiilinden türediği konusunda ittifak halindedir. Oysa Genel Türkçenin hiçbir döneminde ***-U yet-*** birleşik fiili, yeterlilik kategorisini işaretlememektedir. Yapılan taramalarda, yalnızca birkaç modern yazı dilinde birleşik fiil olarak kullanıldığı anlaşılan yapının yeterliliği değil; "tamamlanmışlığı, bitmişliği" işaretlediği anlaşılmaktadır (Tulum, 1997: 218-219):

Yok, häli ***angläb yetgäningizcä*** *yok.* "Hayır, halen (tamamiyle) anlamış değilsiniz.".

Åtä änäsigä öz sözini yetkäzişgä Säydiy ***işånib yetmädi****.* "Ana babasına kendi sözünü ulaştıracağına (tamamen) inanmadı."

Öte yandan, formun kökünü oluşturan ***yet-*** fiili; kavram alanı itibariyle, tahmin edileceği gibi, yeterlilik kategorisi semantiğine sahip bir fiildir. Öyle ki Türkiye Türkçesinde işaretlediği kategori dahi bu kökten türemiş bir isimle anılmaktadır. Bu minvalde, kök fiilin eylem iktidarını gösteren ve bu iktidarî alana sahip bir işaretleyici olarak yeterlilik kategorisini işaretliyor oluşu gayet tabii bir durumdur. Zira kök fiil, Türkçenin erken dönemlerinde bile temel kavram alanı olan "ulaşmak, yetmek"ten metaforik aktarım sonucu "yeterli olmak" kavram alanına geçişi sağlayabilmiştir:

U III 71'de *birök seniŋ küçüŋ* ***yetmeser*** "ancak senin gücün yetmese (yeterli olmasa)"

KB 2886'da *yaragay bu işke* ***yetilgey*** *küçi* "Bu işe gücü yeten uygun olur"

Formun türetildiği kök fiil ve çekimlendiği +sXz yokluk morfemi göz önünde bulundurulduğunda, Uygur çevrelerinde kullanılan ***-U yetinçsiz***

formunun, çekimlendiği eylemlerin gerçekleşemeyeceğini işaretlemesi bakımından kök fiilin kavramsal alanını koruduğu söylenebilir. Dolayısıyla zarf-fiil ile kendisinden önceki fiillere bağlanarak yetersizlik/iktidarî olumsuzluk işaretlemek için kullanıldığı düşünülen form tanıkları şu şekilde gösterilebilir:

(b) **AY 414**'te *birök üç üdki burhanlarka tapıg udug agır ayag kılmış bolsarlar ötrü* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *ulug buyan edgü kılınçıg kılmış kazganmış bolgaylar*

(c) **AY 541**'de *bu nom erdinig eşidteçi tınlıglar* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *bilge biliglig yarukın yarup yaltrıp*

(d) **AY 612**'de *bu nom erdinig eşidgeli bolup* ***saḳınu sözleyü yetinçsiz*** *buyan eḍgü ḳılınç ḳazġantımız*

(e) **BT II 675**'te *ulatı adın ontun sıŋarkı* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *alku tamularda közünürde emgek tegindeçi kin yme emgek tegindeçi alku kamag tınlıgarıg küsüşüm teginür*

(f) **BT VII 69b**'de *üç kölüŋüteki* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *şazınıg berk yarp tutup alku edgülerke tükellig bolmakımız bolsun*

(g) **BT VIII 297**'de *burkanlarnıŋ bodistvlarnıŋ adiştitler* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *erser yme kentü et'özke tegmek alp erür*

(h) **BT XXV 481**'de *öŋreki kut kolunmaklıg küçleri üze* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *küçleri üze ülgüsüz üküş erksinmeklig küçleri üze*

(i) **Abhid. 26R9**'de *edgüsi edremi simi çızıgı* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *erür*

(j) **Maitr. 54**'de *kentler içinteki tınlıglarka* ***sakınu sözleyü yetinçsiz*** *asag tusu kılu yarlıkap*

(a)-(j) örneklerinde -ve sayısı artırılabilecek daha birçok tanıkta-düzenli olarak *yetinçsiz* sözcüğünün bir zarf-fiille birlikte yalnızca *sakın-* ve *sözle-* fiillerine bağlandığı görülmektedir. Bu durum dilbilgiselleşme açısından bir donuklaşmanın gerçekleşmiş olabileceğini düşündürse de, aşağıdaki örnekler ((k)-(n)), ilk fiillerden yalnızca birinin kullanılabildiğini göstermektedir. Böylece değişken fiil biçimleri ile kullanımın, -*U yetinçsiz*

formunun metinlerdeki canlı aşamasını göstermesi açısından kıymetli veriler olduğunu söylemek mümkündür[3]:

(k) **AY 455**'te *kamag teŋriler kuvragı sanı sakışı kolusuz* ***sakınu yetinçsiz*** *titirler*
(l) **AY 514**'te *anıŋ tüşi utlısı* ***sözleyü yitinçsiz*** *titir*
(m) **AY 656**'da *teŋrim siziŋ ne törlüg arıg adkak uguş maitri yarlıkançuçı köni yorıgıŋı* ***sakınu yetinçsiz*** *erürler*
(n) **Maitr. 13**'te *anta ötrü purnabtri tükel bilge teŋri teŋrisi burkannıŋ* ***sakınu yetinçsiz*** *edgüsin öp sakınıp ince tip tidi*

Yetinçsiz formunun çekimlendiği eylemlerdeki değişimler, dilbilgiselleşme aşamasında henüz canlı olduğunu ve donuklaşmadığını gösterirken, aynı zamanda, geç tarihli **U 2378a** fragmanındaki yalnızca bir örnekte görülen bir biçim formun farklı fiillerle de çekimlenebildiğini gösteren dikkat çekici bir örnektir:

(o) ***körü kolulayu yetinçsiz*** *sanpukik atlıg ıduk et'özke çın kertü köŋülin töpön yinçürü yükünürmen* (Uzunkaya, 2018: 227)

Sözcüksel Bir Değer Olarak Yetinçsiz

Eski Uygurca dışında hiçbir tarihsel ve modern yazı dilinde tanıklanamayan ***yetinçsiz*** sözcüğünün, kontekstten bağımsız olarak değerlendirildiğinde, genellikle "ulaşılamaz, erişilemez" kavram alanına sahip olduğu düşünülmüştür (Nadelyayev vd., 1969: 259; Clauson, 1972: 892; Erdal, 1991: 354; Wilkens, 2021: 894).

Gerçekten sözcük, herhangi bir fiil birleşimini oluşturmadığı örneklerde bu anlamı korumuş; hatta bu kavram alanını genişleterek "Çok geniş, ulaşılamayacak kadar geniş" kavramını işaretleyecek bir anlama sahip olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu yüzden Erdal (1991: 354) mekânsal olarak geniş alanlar için sözcüğün kullanımına dikkat çeker:

(p) **Maitr. 30**'da ...***yetinçsiz*** *orun...* "geniş yer"

[3] Öte yandan, (k)-(n) örneklerinin dilbilgiselleşme aşamasındaki canlı kullanımı yanında, tek fiilli şekillerin bir kısalma eğiliminde olduğu da düşünülebilir. Çünkü (a)-(j) örnekleri ile (k)-(n) örnekleri arasında sentaktik ve semantik açıdan hiçbir fark olmayıp, karşıladıkları kavramsal değerler de hemen hemen aynıdır.

Formun ***yetiz*** ile ikileme formunda kullanımı da bu kavramsal alanı destekler:

(q) **BT XX 200**'de ***…yetinçsiz yetiz*** *yagız yir…* "geniş, enli yağız yer"
(r) **Maitr. 48**'de *…**yetinçsiz yetiz** yagız yir…* "geniş, enli yağız yer"
(s) **TT VI 241**'de *…**yetinçsiz yetiz** keng alkıg…* "geniş, enli"

Fakat tarihsel metinlerde tespit edilen bu örneklerdeki sözcüğün, fiil birleşiminden kısalarak sözcükselleşme aşamalarını tamamlayıp yeterlilik kategorisini işaretleyen sözcüksel bir birim olduğu anlaşılmaktadır. Bu mesele hakkında Erdal (1991: 355), *yetinçsiz* formunun önceki fiillerden kısalarak bu hale gelmiş olabileceğine dikkat çekmekte ve *eşidü kanınçsız* ifadesinin *kanınçsız* olarak kısaltıldığını örnek göstermektedir. Bu haliyle formun yeterlilik kategorisini işaretleyen ve daha dar bir biçimde "tarifsiz" kavram alanına transfer olarak anlamsal gelişimini tamamladığı söylenebilir. Ayrıca, Budist çevrede fiil birleşimi dışında tek başına kullanılan örnekler de bu çerçevede düşünülebilir. Mesela, (p)-(s) gibi niteleyici olarak kullanılan örneklerde mekansal genişlik "tarifsiz genişlikte, tarif edilemez derecede geniş" gibi bir kavramsal alana bağlı kısalmalar olarak değerlendirilebilir. Formun kısalarak kullanılması hakkında, aşağıda verilen örnekler daha dikkat çekicidir:

(t) **AY 646**'da *ulsuz tüpsüz edgüleriŋiz kök kalık teg **yetinçsiz** tegirmi körkle yarukuŋuz ontun sıŋar tolu erür*
(u) **AY 648**'de *teŋrim siziŋ **yetinçsiz** edgülüg taloy içinte tamızkıya*
(v) **HT 34a**'da ***yetinçsiz** sevinç üze sevinü teginip bo yinçge ötügüg orduta ötünü tegindim*

(v) örneğinde yer alan ifade, çalışmalarda, formun temel anlamına bağlı kalınarak "Ulaşılmaz bir sevinç ile sevinip bu incelikli isteği sarayda sunuverdim" şeklinde aktarılmaktadır. Hâlbuki burada sözcüğün *sakınu sözleyü yetinçsiz* biçiminden kısaldığı kabul edilirse, aynı kavramsal alana bağlı olarak "Tarifsiz (tarif edilemez) bir sevinç ile sevinip bu incelikli isteği sarayda sunuverdim" şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır. Aynı şekilde **Hochz 23**'te *yetinçsiz edgü eş adaş yigrek edgü ka kadaş yelim yılı*

yıgaçlı teg yaraşıp ifadesindeki *yetinçsiz edgü eş adaş* "Ulaşılmaz iyi bir dost" olarak değil; "Tarif edilemez/tarifsiz iyi bir dost" şeklinde anlaşılmalıdır.

Sonuç

Eldeki bütün veriler dikkate alındığında, formun diğer yeterlilik kategorisinden bazı farklarının olduğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle canlı şekiller ve daha sonra sözcükselleşmiş donuk biçimler, niteleyici olarak kullanılmış ve bu işlevleriyle söz diziminde sıfat ve zarf olarak görev almıştır. Her ne kadar tanığı bulunmasa da bitimli şekillerin veya başka bir ifadeyle fiil birleşimleri ile doğrudan eylem işaretleyen biçimlerin de bulunması muhtemeldir. Aksi halde, Türkçenin tipolojik yapısı gereği, kavramsal ve biçimsel süreçlerin gelişmesi mümkün olmayacaktır[4]. Zira, morfemleşmeye kadar gidebilecek olan bu gelişim için, Mehmet (2007: 83) şu hiyerarşiyi belirlemektedir:

> *"1. Aşama: temel fiil (bağımsız bir sözlüksel parça) → 2. Aşama: yardımcı fiil (bağımlı/bağımsız) → 3. Aşama: tasvir fiili (bağımlı/bağımsız) → 4. Aşama: aksiyon morfemi (bağımlı) → 5. Aşama: Etkisizleşme durumu"*

Fiillerin yeterlilik kategorisi açısından gelişimi genellikle üçüncü aşamada gerçekleşmektedir. Burada ele alınan form ise, üçüncü aşamaya kadar gelişmiş, daha sonra bağımsız bir görünüme sahip olarak sözcüksel bir işaretleyici ve niteleyici vasfını kazanmıştır. Bu aşama, bir açıdan, Johanson'un (2002: 95) kılınış işaretlerinin azalmasının yardımcı fiillerin dilbilgiselleşmesine bağlaması ile açıklanabilir ve böylece sözcükselleşme sürecinin gerçekleşmesi anlaşılabilir. Sonuç olarak, yetersizliği işaretleyen formun gelişimini şu biçimde tasarlamak mümkün olabilir:

---

[4] Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde, Özellikle *iber-* < *ıdu ber-* ve *-yor* < *-A yorır* gibi örnekleri artırılabilecek buna benzer sözcükselleşme ve dilbilgiselleşme örnekleri mevcuttur. Dolayısıyla bu gibi gelişim/değişim meselelerinde Türkçenin tipolojik eğilimleri göz önünde bulundurulmalıdır.

→ DİLBİLGİSELLEŞME VE SÖZCÜKSELLEŞME ADIMLARI →			
	Bağımlı/Bağımsız	*Bağımlı*	*Bağımsız*
BİÇİM	**FİİL+*U yet*+ZAMAN+ŞAHIS**	**FİİL+*U yetinçsiz***	***yetinçsiz***
DİLBİLGİSEL KARŞILIK	Birleşik Fiil Olarak Yeterlilik İşaretleyicisi	Özel Yetersizlik İşaretleyicisi	Sözcüksel İşaretleyici
ÖRNEK	****sözleyü yetti***	***sözleyü yetinçsiz***	***yetinçsiz sevinç***
AKTARIM	*söyleyebildi*	*söylemesi mümkün olmayan/tarifsiz*	*tarifsiz sevinç*

Formun ortaya çıkışındaki ilk adım olarak tasarlanabilecek olan -*U yet*- birleşik fiil yapısının bitimli bir şekilde kullanımının tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde tespit edilememiş olması farklı açılardan izah edilebilir. Öncelikle tarihsel metinlerde yaygın olan -*X u*- biçiminin baskın tercihi temsil etmesi, -*U yet*- şeklinin belirli çevrelerde sınırlı kullanımına sebep olmuş olmalıdır. Böyle bir durumda ise, yazı diline girecek kadar kullanım yaygınlığı olmadığı için, tespit edilemiyor olması anlaşılabilir bir durumdur. Üstelik, senkronik açıdan, diğer tarihsel yazı dillerinde de tespit edilememesi formun diyalektik bir kullanıma sahip olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Zira yalnızca geç tarihli[5] Budist Uygur metinlerinde tespit edilen form, hem sınırlı metinlerde hem de sınırlı örneklerde görülmektedir.

Diğer taraftan, örneklerin diğer tarihsel telif metinlerde yer almayışı ve formun tespit edildiği metinlerin tercüme geleneğine bağlı olarak türetilmiş olduğu gerçeği; ele alınan biçimin tercüme ürünü olduğunu da düşündürmektedir. Üstelik tercüme metinlerde form, diğer paralel yapılarla birlikte kullanılmaktadır. Erdal **Maitr 138r 21**'deki ***sakınu yetinçsiz*** ifadesinin benzer türetime sahip ***sözleyü alkınçsız*** ile paralel olduğuna dikkat çekmektedir (1991: 355). Bu şekliyle söz konusu fiillerin yakın kavramları işaretleyen ve tercüme metinlerde birbirinin yerine de kullanılabilen biçimler olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik yukarıda verilen

[5] Örneklerin geçtiği metinlerin tarihi için ayrıca bk. Ağca, 2021.

dilbilgisel gelişim sürecinin *alkınçsız* gibi diğer sözcüksel değerlerde de izlenebileceği çıkarımı yapılabilir.

Bu veriler ışığında, Genel Türkçedeki yeterlilik kategorisine ait formlara, hiç olmazsa Eski Türkçe sınırları içerisine, ***-U yet-** de dâhil edilmelidir. Ayrıca türetilen ***-U yetinçsiz*** ve nihayet ***yetinçsiz*** biçimleri de dilbilgiselleşme ve sözcükselleşme açısından yeterlilik kategorisinde farklı alt birim işaretleyicileri olarak değerlendirilmesi gereken şekillerdir.

Kısaltmalar

Abhid.: *Abhidharmakośabhāṣya*

AH: *Atebetü'l-Hakayık*

AY: *Altun Yaruk Sudur*

BT: *Berliner Turfan-texte Serisi*

BK: *Bilge Kağan Yazıtı*

Hochz.: *Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen*

HT: *Hsüen-Tsang Biyografisi*

İKP: *Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi*

KB: *Kutadgu Bilig*

KT: *Köl Tigin Yazıtı*

Maitr.: *Maytrısimit Nom Bitig*

TS: *Türkçe Sözlük*

U: *Uigurica Serisi*

Üİ: *Üç İtigsizler*

Kaynakça

Ağca, Ferruh (2007). "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde, fiil + -mak + iyek bol- Yapısı Üzerine", *Türkbilig*. 14: s. 3-21.

Ağca, Ferruh (2021). *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TTK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Ayazlı, Özlem (2009). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Banguoğlu, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.

Barat, Kahar (2000). *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters*. Indiana: Indiana University Resarch Institue For Inner Asian Studies.

Barutçu-Özönder, F. Sema (1998). *Abidarim Kınlıg Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kıngurüsinden Üç İtigsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bozkurt, Fuat (1995). *Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Cem Yayınları.

Clauson, Sir Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.

Deny, Jean (2002). *Türk Dili Grameri*. (Çev.: A. Ulvi Elöve). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Eker, Süer (2005). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ergin, Muharrem (1989). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ersoy, Feyzi (2016). "Çuvaş Türkçesinde Yeterlilik Kategorisi". *Dil Araştırmaları*. (18): 85-102.

Gabain, Annemarie von (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri". *TDAY Belleten*. 1953: 16-28.

Gulcalı, Zemire (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Hamilton, J. Russell (2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi Kötü Prens Öyküsü***. (**Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.

Hirik, Seçil (2013). "Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü". *Dil Araştırmaları*, 12: 139-161.

Johanson, Lars (2002). *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. Richmond: Curzon

Kara G. ve Zieme P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. Berliner Turfantexte VII. Berlin: Akademie Verlag.

Kara G. ve Zieme P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berliner Turfantexte VIII. Berlin: Akademie Verlag.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1992.

Mehmet, Gülsün (2007). "Yeterlilik Kategorisi ve Salar Türkçesindeki Görünümü". MTAD. 4(3): 80-90.

Müller, F. W. Karl (1922). *Uigurica III*, Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII). Berlin.

Müller, F. W. Karl ve Gabain A. von. (1945), *Çaştani Bey Hikâyesi – Uigurica IV-A*. (Çev.: S. Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.

Nadalyayev, V. M, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Dryevn-yetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk.

Röhrborn, Klaus (1971). *Eine uigurische Totenmesse*. Berliner Turfantexte II. Berlin: Akademie Verlag.

Shogaito, Masahiro (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Turcologica. Band: 99. Herausgegeben von Lars JOHANSON. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tekin, Şinasi (1976). *Maytrısimit-Burkancıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Tezcan, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfantexte III. Berlin: Akademie Verlag.

Topaloğlu, Ahmet (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ötüken Yayınları.

Tulum, M. Mahur (1997). *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzunkaya, Uğur (2018). "A Fragment of Old Uyghur *Uṣṇīṣavijayānāma-dhāraṇī* from the Berlin Turfan Collection". *Erdem*. 75: 223-250.

Wilkens, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig, I-II*. Berliner Turfantexte XXV. Turnhout: Brepols.

Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen [Online Version].

Zieme, Peter (2000). *Vimalakirtinirdesasutra, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. Berliner Turfantexte XX. Turnhout: Brepols.

Türkçe Sözlük, https://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 12.04.2022).

ATEBETÜ'L- HAKAYIK'TA İLETİŞİM FİİLLERİ

Mediha MANGIR*

Giriş

İletişim kavramı, dilin bir iletişim dizgesi olarak betimlenmeye başlaması ile dil bilimi çalışmalarının da nesnesi olmuştur. Bir sinyal sistemi kullanılarak bir kaynak ve alıcı arasında mesaj alışverişi ya da "bir bütünde tepkiye veya durum değiştirmeye neden olan her türlü etki" (Karaağaç, 2013: 338) olarak tanımlanan iletişim, farklı disiplinler tarafından da incelenmiştir. Bu betimlemelerin çoğunda kaynak ve hedef, insandan; kanal da doğal dilden başka araçlar olarak nitelendirilir. Dilsel iletişimde ise kaynak ve hedef insan, kanal da doğal dildir. Roman Jakobson, dilsel iletişim modelinde altı ögenin (konuşucu / gönderen, dinleyici / gönderilen, bildiri / mesaj, bağlantı / kanal, kod, bağlam) varlığına işaret eder (Rifat, 2014: 86). Bu durumda dilsel iletişim, konuşucuyla dinleyici arasında bildiri alışverişi; karşılıklı bildiri aktarımı, bildirim eyleminin çift yönlü görünümüdür (Vardar, 2002: 43). İletişim ayrıca, bir başka özneye yönelik sözce üreticisi konuşan özne ile bu sözceyi dinleyen ve/veya açık ya da gizli cevap veren alıcı arasındaki sözel değiş-tokuştur (Dubois vd.'den aktaran Günay, 2004: 215). Kişiler arası iletişim yalnızca mesajların karşılıklı değiştirilmesini değil esas olarak anlamın yaratılmasını ve değiş tokuşunu içerir (Hartley, 2010:45).

Temel iletişim varsayımları üzerinde çalışan Amerikalı bilim adamları Paul Watzlawick, Janet H.Beaven ve Don D. Jackson'a göre, iletişim kuramamak olanaksızdır. Bir başka ifadeyle hiçbir şey yapmamak da davranıştır ve mesaj değeri taşır. Burada beden dili ve sunduğu iletiler

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Samsun/Türkiye, mediha.mangir@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9455-7042.

söz konusu edilmelidir. Araştırmacıların 1967'de hazırladıkları *Pragmatics of Human Communication* adlı kitap, insan etkileşimini konu alan birçok çalışmaya kaynaklık eder. Bu çalışmaya göre iletişimin ilişki ve içerik olmak üzere iki düzeyi vardır. İlişki düzeyi, içerik düzeyini belirlediğinden daha üst aşamadadır. Çalışmadaki diğer varsayım, mesaj alışverişindeki dizisel yapının anlam oluşturmasına yöneliktir. Ayrıca araştırmacılar, düşünsel ve duygusal mesajların iletilmesinde farklılık olduğunu belirtirler. Sözlü iletişim düşünceyi, sözsüz iletişim ise duyguları en etkili şekilde ifade eder. Araştırmacıların bir diğer görüşü de iletişim durumlarının eşit ya da eşit olmayan ilişkiler içinde gerçekleştiğidir. Buradan hareketle kişiler arası iletişimde kabullenme (conformation), reddetme (rejection) ve umursamama (disconfirmation) olmak üzere üç benlik tanımı öne çıkar. Farklı bağlamlarda ve ilişki düzeylerinde kişiler arasında bu benlik tanımlarından biri ya da tamamı aktif olur (Watzlawck vd. 1967: 48-91).

Kişiler arası iletişimde anlam değiş tokuşu merkezde bulunurken özellikle kanalın seçimine bağlı olarak gönderici ve alıcı açısından birtakım yeterliklerin olması beklenir. Bu yeterliklerden yoksunluk iletişim uzmanları tarafından gürültü[1] olarak kabul edilir. Her türlü iletişim bağlamında mesajın doğru algılanması, öğrenme ortamlarına benzer şekilde, duyular aracığıyla gerçekleşir. Bağlamın farklılaşması, farklı duyu organlarının kanal olmasını gerektirirken bazı iletişim durumlarında da ne kadar çok duyu organı işe koşulursa anlama ulaşma o denli kolaylaşmış olur.

Bu çalışmada, temel iletişim ögeleri olan gönderici, alıcı, ileti, kanal, bağlam, kod ile iletişimin yönü (göndericiden alıcıya-alıcıdan göndericiye) dikkate alınarak anlam değeri kazanan iletişim fiilleri Atebetü'l-Hakayık adlı eser çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. Fiil

Fiiller, en eski dil çalışmalarından bu yana üzerinde düşünülmüş ve tartışılmış dil ögeleridir. Dilin doğuşu ile ilgili tartışmaların bir bölümünde

[1] Gürültü, mesajın iletilmesine ve kodun açılmasına engel olabilecek her şeydir. Fiziksel gürültü (fren sesi, güneş gözlüğü takmak, ışık ya da ısı fazlalığı/azlığı vb.), fizyolojik gürültü (görme ve duymada bozukluklar, baş ağrısı, açlık,uykusuzluk vb.), psikolojik gürültü (önyargılar, iletişime kapalılık, aşırı duygu yükü vb.) ve semantik gürültü (dil farklılıkları, mecazlar, jargon vb.) olmak üzere dört tip gürültü tanımlanır (Devito 2004'ten aktaran Gürüz, D. ve Temel Eğinli, A. 2008: 18-19).

insanların ilk kelimelerinin fiiller olduğu görüşü yer alsa da önce varlık ve nesnelerin bulunduğu ve bunlarla doğrudan ya da dolaylı olarak hareketlerin ilişkilendirilebileceği görüşü de yaygındır.

Sözlüksel öge olarak fiil, evrensel kabul edilen iki kategoriden biridir. Dil bilimsel düşünce tarihinin ilk zamanlarından beri bu kategori, özellikle morfolojik ve semantik açıdan incelenmeye değer bulunmuştur. Dil bilimi araştırmalarının söz dizimine yönelmesiyle fiil de söz dizimine katkısı dolayısıyla incelenmeye başlanmıştır (Taylan, 2001: VIII-IX). Pinker'e göre söz diziminin kilit olgularından biri, cümlelerin fiil etrafında inşa edilme usulüdür. Bu olgu pek çok terimle –alt sınıflandırma, ötüm, yüklem-üye yapısı, durum yapısı, fiil inşası- adlandırılır. Fiil, sadece bir eyleme ya da duruma atıfta bulunmaz cümlenin ana gövdesini de işaretler (2018: 46).

Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda kelime türlerinin farklı ölçütler dikkate alınarak tasnif edildiği görülür.[2] Bu tasniflerde fiil, evrensel dil ulamları çerçevesinde isimlerle birlikte anılan ikinci önemli kategoridir. Yaygın olan görüşe göre isim kökleri, dilin kendi başlarına var olan bağımsız durumdaki ögeleridir. Fiillerin gerçekleşmesi ise nesnelere/varlıklara bağlıdır (Korkmaz, 2003: 527, Ergin, 1999: 281). "Varlık, varsa vardır, eylem ise ancak varlık ile vardır." (Karaağaç, 2012: 431). Birçok nesne/varlık, aynı hareketi yapabileceğinden bir hareket, birçok varlık ve nesneyi kapsar. Bu nitelik farklılığı neticesinde de isim kökleri birer tek varlık, nesne veya kavramı karşılarken fiil kökleri ise birçok varlık, nesne ve kavram arasında ortaklaşan soyut hareketleri işaretler.

Türkçe fiil tanımlamalarının geleneksel çalışmalarda anlam üzerinden, sınıflandırma çalışmalarının biçim üzerinden yapılmaya çalışıldığı görülür. Erdem (2016: 190), fiillerle ilgili bilgilerin gramer kitaplarının biçim bilgisi bölümünde yer aldığını, ancak fiiller anlatılırken kullanılan yöntem ve ölçütlerin söz dizimi ve anlam ağırlıklı olduğunu belirtir. Ona göre, Türkçe geleneksel çalışmalarda morfolojik ve sentaktik özellikler sergileyen kelime türleri, genellikle anlam başta olmak üzere belirgin bir şekilde birbiri içine geçmiş biçim bilgisel ve söz dizimsel

[2] Bu çalışmanın kapsamını aşacağından birkaç kaynak vermekle yetinilecektir: Deny (2009), Banguoğlu (2000), Ergin (1993), Korkmaz (2003), Gencan (1975)

özelliklerle değerlendirilir. Bunu yöntemsizlik olarak betimleyen Erdem, fiillerin tasnifi için dil bilimi yaklaşımı dikkate alınarak biçim bilgisel, söz dizimsel ve anlam bilimsel ölçütlerden yararlanılmasını önerir. Araştırmacı ayrıca Croft (2012) ve Vendler'in (1967) fiillerin kılınış sınıflandırma çalışmalarına dikkati çekerek Türkçedeki fiiller için benzer çalışmalar yapılabileceğini söyler (Erdem, 2016: 199).

Sözlüksel ve söz dizimsel düzlemde farklı görünümler sunan fiillerin son zamanlarda yapılan tasniflerinde ayırt edici özellik (distinctive feature) de dikkate alınarak konuşanın, dinleyenin, eyleyenin, eyleme maruz kalanın durumu ile görünüş ve kılınış ulamları açısından yapılan anlam temelli çalışmaların sayısı artmıştır.[3] Yıldız (2017), dünya dilleri ve Türk dili üzerine yapılan 29 ayrı fiil sınıflandırmasını değerlendirmiş ve kendi tasnif önerisini sunmuştur. Yıldız'ın öne çıkardığı çalışmalardan biri Beth Levin'e ait olan sınıflandırmadır. Levin, çalışmasını iki bölüme ayırmış, ilk bölümde fiilleri sınıflandırmadaki "değişkeler"i ele almıştır (1993: 25-109). İkinci bölümde ise fiil sınıflarını 49 ana başlıkta değerlendirmiştir (1993: 111-276). Yıldız, basit ve genel bir tasnif olması dolayısıyla Biber ve arkadaşlarının tasnifini de öne çıkarır. Biber vd. (1999), hareket fiilleri, iletişim fiilleri, mental fiiller, sebep fiilleri, oluş fiilleri, varlık veya ilgi fiilleri ve görünüş fiilleri olmak üzere fiilleri yedi ayrı başlıkta değerlendirmiştir.

Türk dili üzerine yapılan ilk en kapsamlı fiil tasnifinin Şirin User'e (2009) ait olduğunu söyleyen Yıldız, Kuliyev'in (1992) tasnifinin de sadece Azerbaycan Türkçesi için değil genel Türkçe için önemli olduğunu belirtmiştir (2017: 351). Son zamanlarda yapılan bir çalışma da Türkiye Türkçesindeki fiillerin tematik olarak sınıflandırıldığı Ralph Jaeckel ile Gülnur Doğanata Erciyeş tarafından yayımlanan "A Dictionary of Turkish Verbs in Context and by Theme" adlı çalışmadır. Bu çalışmada 15 genel başlık altında 1072 alt başlığa yer veren araştırmacıların yararlandıkları sözlüklerden biri de Roget's International Thesaurus (RIT)'tır. Sözlükte 7. başlık "Behavior and The Will (Davranış ve İrade)" adlı bölümde 343 ve 347. alt başlıkların iletişime (communication) ayrıldığı görülür (2006: 666-670).

---

[3] Hacıeminoğlu (1984), Sarıyev-Güder (1998), Barutçu Özönder (1999), Karahan (1999), Uğurlu (2003), Karadoğan (2009), Şirin User (2009), Yıldız (2016) (2017), Doğan (2017), Hirik (2018).

Dilsel ürünlerin (metin, söylem gibi) betimlenmesi, çözümlenmesi ve yorumlanmasında cümlenin odağı olarak nitelenen fiiller de önemli bir yere sahiptir. "Doküman Analizinde Fiilin Rolü (Role of Verbs in Document Analysis)" (1998) adlı çalışmada bir metindeki fiiller kümesinin bir bütün olarak ele alındığında, metindeki olayların ve eylemlerin kavramsal haritasının çıkarılabileceği söylenir. Bu çalışmaya göre metinlerdeki fiillerin tematik sınıflandırılması ile metin türlerinin tespiti de kolaylaşır (Klavans-Kan, 1998: 681). Bu çalışmada da öğüt / tavsiye niteliği taşıyan Atebetü'l-Hakayık adlı eser, sınırlılık dolayısıyla bir fiil türü (iletişim fiilleri) bakımından değerlendirilecektir.

2. İletişim Fiilleri

İletişim fiilleri, kişiler arası etkileşimi bir başka ifadeyle duygu ve düşüncelerin aktarımını karşılayan fiillerdir. İletişimin doğası gereği bu fiillerin anlam ekseni, göndericiden alıcıya bir mesajın iletilmesi yönündedir. İletişim fiillerinin görünüş, çatı ve isteme bağlı olarak farklılaştığı görülür (Boas 2010: 61-65). Erdem (2007: 94), Arnazarov (2002)'dan hareketle iletişim fiillerini sözel süreçte yer alan konuşmaya dayalı fiiller olarak tanımlarken sınıflandırmalarda sözsüz iletişime yönelik fiillere de yer verildiği görülür.

Dil bilimsel bakışla anlamsal ölçütler dikkate alınarak gerek dünya dilleri gerek Türkçe üzerine yapılan fiil sınıflandırmalarında iletişim fiileri (communication verbs) genel başlık ya da bir alt başlık olarak kendine yer bulur. Levin (1993), çalışmasının birinci bölümünden itibaren 37., ikinci yani fiil tasnifini yaptığı bölümde ise 29. sırada genel başlık olarak iletişim fiillerine yer verir ve bu fiilleri dokuz alt başlıkta değerlendirir.

- Mesaj Aktarma Fiilleri (Verbs of Transfer of a Message)
- Anlatma Fiilleri (Tell)
- Konuşma Tarzı Fiilleri (Verbs of Manner of Speaking)
- İletişim Aracı Fiilleri (Verbs of Instrument of Communication)
- Konuşma Fiilleri (Talk Verbs)
- Gevezelik Fiilleri (Chitchat Verbs)
- Söyleme Fiilleri (Say Verbs)
- Sızlanma Fiilleri (Complain Verbs)
- Tavsiye Fiilleri (Advise Verbs) (Levin, 1993: 202-211)

Biber vd. (1999) özellikle konuşma ve yazma edimlerini karşılayan fiilleri iletişim fiilleri olarak betimler ve kurgu metinler, haber metinleri ile akademik metinlerde kullanılan en yaygın on iki iletişim fiilini [*sor-* (ask), *ara-* (call), *iddia et-* (claim), *tanımla-* (describe), *teklif et-* (offer), *söyle-* (say), *konuş-* (speak), *öner-* (suggest), *(karşılıklı) konuş-* (talk), *anlat-* (tell), *teşekkür et-* (thank) ve *yaz-* (write)] sayar (Biber vd. 1999'dan aktaran Doğru, 2021: 139). Barutçu Özönder (1999: 56-57) de fiillerin çekiminden söz ettiği çalışmasında fiilleri leksik-semantik açıdan değerlendirirken Tatar Türkçesindeki fiillerin 11 alt sınıfa ayrıldığını belirtir. Bu sınıflandırmada geçen ses fiillerinin bir bölümü ve konuşma fiilleri iletişim fiilleri olarak betimlenebilir. Arnazarov ise Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki ortak fiilleri değerlendirdiği çalışmasında fiilleri anlam bakımından 7 başlıkta incelemiş, iletişim fiillerini "nutuk fiilleri (de-, söyle-, sor-)" olarak adlandırmıştır. Araştırmacı, bazı iletişim fiillerini de sesleniş fiilleri içinde örneklendirmiştir (2004, s. 193-194). Hatice Şirin (2009)'in eski runik harfli metinlere yönelik söz varlığı çalışmasında yer verdiği fiillerin tematik açıdan sınıflandırması, alandaki ilk kapsamlı çalışma olarak değerlendirilir. Şirin, bu tasnifte 23 tematik başlık belirlemiş ve 9. başlıkta etkileşim / iletişim fiillerini kılış ve oluş açısından ele almıştır (2009: 331-448). Yıldız (2016), "Eski Uygurcada Mental Fiiller" adlı çalışmasında mental fiilleri biliş, psikolojik durum ve algı olmak üzere üç genel başlıkta değerlendirmiş, bu başlıkları da metnin sunduğu malzemeye uygun bir şekilde alt kollara ayırmıştır. Bu çalışmada iletişim fiillerinin biliş fiillerinin alt başlıklarından biri olduğu ve anlam parçacıklarının da dikkate alınarak 17 başlıkta değerlendirildiği görülür:

- Sözlü Temas Fiilleri
  - Konuşma Fiilleri
  - Söyleme Fiilleri
  - Bildirme Fiilleri
  - Anlatma Fiilleri
  - Ezber Fiilleri
  - Şikayet Fiilleri
  - Sorma Fiilleri
- Ses Çıkarma Fiilleri
- Tartışma Fiilleri
  - Söyleşme Fiilleri
  - İtiraz Fiilleri
  - -
  - Münakaşa Fiilleri
  - Müzakere Fiilleri
- Övgü Fiilleri
- Açıklama-İtiraf Fiilleri
- Öğüt Fiilleri

- İstek Fiilleri
- Kandırma Fiilleri
- Şarkı Söyleme Fiilleri
- Emir Fiilleri
- Ant Fiilleri
- Kınama Fiilleri
- Hakaret Fiilleri
- Kutlama Fiilleri
- Kabul Fiilleri
- Alay Fiilleri
- İltifat Fiilleri (Yıldız 2016: 153-186).

Yıldız (2017), yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yapılan fiil tasniflerini incelediği çalışmasında ise fiilleri tematik olarak 7 başlıkta ele almıştır:

- Oluş Fiilleri
    - Varoluş Fiilleri (doğ-, öl-, yaşa-..)
    - Olma Fiilleri (ısın-, üşü-, piş-,..)
    - Değişim Fiilleri (yaşlan-, büyü-, küçül-…)
- Durum Fiilleri (otur-, yat-, uyu-..)
- Hareket Fiilleri (aç-, kaz-, koş-, ..)
- Bağlantı Fiilleri (sebep ol-, yol aç-, etkile-..)
- Mental Fiiller
    - Biliş Fiilleri (bil-, düşün-, anla-..)
    - Psikolojik Durum Fiilleri (üzül-, kork-, sevin-..)
    - Algı Fiilleri (gör-, işit- tat-..)
- İletişim Fiilleri (söyle-, anlat-, konuş-..)
- Doğa Fiilleri (yağ-, es-..) (Yıldız, 2017: 361)

Yıldız, iletişim fiillerini, 2016'da yaptığı çalışmada mental fiillerin içinde biliş fiillerinden biri olarak betimlerken bu çalışmada iletişim fiillerini ayrı bir başlık olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, çalışmasında Kuliev'in 6 başlıkta ele aldığı tasnife de yer verir (Yıldız, 2017: 353). Bu tasnifte, seslenme fiilleri ile mental (psişik faaliyet) fiiller içindeki nitk (konuşma) fiilleri, iletişim fiilleri olarak nitelendirilebilir. Hirik (2018) mental fiiller üzerine yaptığı çalışmada mental sürecin işleyiş şeklini ölçüt

alarak girdi basamağı, işlem basamağı ve çıktı basamağı fiillerinden söz eder. İfade fiillerini çıktı basamağında duygu ve açıklama fiilleri olarak değerlendiren Hirik, açıklama fiillerini de dilsel ve görsel olmak üzere ikiye ayırır (Hirik, 2018: 72-75). Dilsel açıklama fiilleri, iletişim fiilleri kapsamında düşünülebilir.

İletişim fiillerini ele alan bir diğer araştırmacı Seyit Nazar Arnazarov, Türkmen dili üzerine yaptığı çalışmada söyleyiş fiillerini 2 başlıkta incelemiştir.

- Söyleme sürecinin içeriğini anlatan fiiller
    - Duygu katkısı olmayan fiiller
    - Olumlu duygu katkısı olan fiiller
    - Olumsuz duygu katkısı olan fiiller
- Söyleme sürecinin tarzını anlatan fiiller

Arnazarov, "sohbet, haber, soru, cevap, rica, emir, danışma, izâh, selam, vedalaşma, yemin, davet, teklif, sunuş, hitap, onay, ret, tekrar" ile ilgili iletişim fiillerini, duygu katkısı olmayan fiiller içinde değerlendirmiştir. "Teşekkür, dua, kutlama, müjde, övgü, şaka" ile ilgili fiilleri olumlu duygu katkısı olan söyleyiş fiilleri grubuna dâhil ederken "kötü söz, beddua, azar, şikâyet, aldatma, tartışma, övünme, gıybet, töhmet" ifade eden fiilleri olumsuz duygu katkısı olan söyleyiş fiilleri olarak incelemiştir (Arnazarov 1982: 79-125'ten aktaran Erdem 2007).

3. Atebetü'l Hakayık

Karahanlılar dönemi, Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilir. İslamiyetin kabulüyle değişen zihniyet, yaşam şekli, idare biçimi gibi olguların iz düşümü üretilen metinlere de yansır. Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından Karahanlılar döneminde yazılmış "Gerçeklerin/ Hakikatlerin Eşiği" anlamına gelen Atebetü'l-Hakayık, manzum bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Fazla hacimli olmayan bu dil yadigârı dinî ve tasavvufî konuları işleyen manzumelerden oluşur. Metindeki alt başlıklar şöyledir:

I. Tanrının Medhi Hakkında (1.-20. Satırlar)
II. Peygamberin Medhi Hakkında (21.-30. satırlar / 5 beyit)

III. Dört Sahâbenin Medhi Hakkında (31.-40. satırlar / 5 beyit)
IV. Büyük Emîr Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in Medhi Hakkında (41.-68. satırlar / 14 beyit)
V. Kitabın Yazılması Hakkında (69.-80. satırlar / 6 beyit)
VI. Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında (81.-128. satırlar / 12 dörtlük)
VII. Dilin Muhafazası Hakkında (129.-176. satırlar / 12 dörtlük)
VIII. Dünyanın Dönekliği Hakkında (177.-224. satırlar / 12 dörtlük)
IX. Cömerdliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında (225.-264. satırlar / 10 dörtlük)
X. Tevâzû ve Kibir Hakkında (265.-293. satırlar / 7 dörtlük)
XI. Harislik Hakkında (294.-316. satırlar / 6 dörtlük)
XII. Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında (317.-380. satırlar / 16 dörtlük)
XIII. Zamânenin Bozukluğu Hakkında (381.-464. satırlar / 21 dörtlük)
XIV. Kitab Sâhibinin Özrü Hakkında (465.-484. Satırlar)

Atebet'ül Hakayık üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Metnin okunmasına yönelik son çalışma Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından 2019'da yayımlanmıştır. Bu çalışmada, Atebetü'l Hakayık'ın Semerkand, Ayasofya, Topkapı ve Uzunköprü nüshaları tanıtılmış, eserin Hollanda nüshası esas alınarak tenkidli metni hazırlanmıştır. Çalışmada inceleme bölümü ile bütün nüshaların –Uzunköprü dışında- tıpkıbasımlarına da yer verilmiştir (Yükneki, 2019). Metinde geçen fiilleri çalışan İbrahim Salar (2013), fiilleri yapıları bakımından ele almış, fiilimsileri ve fiil çekimini de incelemiş; metindeki fiilleri sözlük biçiminde düzenlemiştir. Ayrıca Yıldız (2018) tarafından eserdeki algı fiilleri üzerine ve Merhan (2009) tarafından birleşik fiiller üzerine yapılan çalışmalar da dikkate değerdir.

Bu çalışmada Atebetü'l-Hakayık, fiil tasniflerinin birçoğunda genel ya da alt başlık olarak görülen "iletişim fiilleri" açısından değerlendirilirken metnin sunduğu malzemeden hareketle kısmen Arnazarov'un tasnifi esas alınmıştır.

4. İnceleme

4.1. Sözlü İletişim Fiilleri

İletişimin temel ögelerinden kaynak, dilsel iletişim modelinde konuşmacıdır ve iletişimi başlatan kişidir. İnsanlar arası ilişkilerde düşüncelerin aktarımında daha çok sözlü iletişim kullanılır (Cüceloğlu 2011: 26). Genel anlamda dilsel ürünlerin odağını oluşturan fiil, iletişimde de önemli izleklerdendir. İletişim anlamını işaretleyen fiillere konuş- söyle-, de-, anlat-, sohbet et-, söv- , beddua et-, teşekkür et-, selam söyle-, oku- vb. örnek olarak gösterilebilir. Bunlar, dilsel ürünlerde (söylem, metin, sözce vb.) olumlu ya da olumsuz duygu içerikleriyle karşılanabilir. Aşağıdaki sınıflandırmada tanık mısra numaralarından bazıları parantez içinde verilmiştir.

4.1.1. İletişim sürecinin içeriğini anlatan fiiller

4.1.1.1. Duygu içerikli olmayan sözlü iletişim fiilleri

ay- (3-4-65-119-129-173-188-191-502): Söylemek, demek, isnat etmek, ifade etmek.

biligsiz ne ***aysa ayur*** ukmadın

anın öz tili öz başını yiyür

(Bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi başını yer.)

eşitgil biliglig negü tip ***ayur***

edepler başı til güdezmek tiyür

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, gili gözetmektir)

ayıt-(500-508): Söylemek

ayıbka koyuptur halayık ara

galat manilerni ***ayıtmış*** yana

(Bir çokları da), yanlış mâna vermek suretiyle, halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.)

bildür-(107): Bilmek, bildirmek

bilig ***bildürür*** bil bilig kadrini

biligni biligsiz otun ne kılur

(Bilginin kadrini yine bilgi bildirir, bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?)

çın tut- (58): İtiraf etmek , tasdik etmek

anıŋ bahşişindin bulıt uvtanur

bu sözni bütün ***çın tutar*** düşmanı

(Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır; bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder.)

emr-ü ma'ruf kıl- (405): Dinin emirlerini bildirmek

kanı ***emr-ü maruf kılur*** edgü er

kanı kendü edgü kişi turgu yir

(Hani emr-i mâruf, hani iyi adam; iyi insanın duracağı yerin kendisi nerede.)

kol- (312): Bir şey istemek.

haber bar birilse eger ademi

iki kol dinar ma ol üç kol ***kolur***

(Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

okı- *(466): Okumak

bitidim kitabnı mevaiz mesel

okısa tatır til yimiş teg asel

(Kitabı mevizalar şeklinde yazdım; dil okursa bal yemiş gibi tatlı olur.)

ötün- (41): Arz etmek, ricada bulunmak.

aya til törüt medh ***ötüŋgil*** kanı

men artut kılayın şahımka anı

(Ey dil, medihler yarat ve sun, hâni, ben onları şahıma armağan edeyim.)

pend al- (293): Öğüt dinlemek

yime ***pendim al*** kel uzatma emel

emel asrasında busuglı ecel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır)

sır ay- (173): Sır söylemek

işim tip inanıp sır ayma sakın

nece me ınançlıg iş erse yakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp sırrını söyleme)

---

* Anlama dil becerilerinden *okumak* ve *dinlemek* ile anlatma becerilerinden *yazmak* ve *konuşmak* da iletişim fiileri olarak değerlendirilmelidir. Bu dil faaliyetlerinin gerçekleşmesinde temel iletişim ögelerinin (gönderici-mesaj/nesne - alıcı) varlığı söz konusudur.

sözle- (117-133-143-156-226-357): Söylemek, konuşmak

sanıp ***sözlegen*** er sözi söz sagı

öküş yaŋşagan til unulmaz yagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.)

sözni sözle- (156): Sözünü söylemek.

ağız til bezeki köni söz turur

köni ***sözle sözni*** tilinni beze

(Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

ti- (104-124-284-289-295-322): Demek, söylemek.

bilig yind usanma bil ol hak resul

bilig çinde erse siz arkaŋ ***tidi***

(Bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

bütün kılkı filin öte irtegil

kerem kimde erse anı er ***tigil***

(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de.)

ur- (81): Teveccüh etmek, söylemek, misal vermek , yapmak, ortaya koymak.

biligdin ***urur*** men sözümke ula

biligligke ya dost özüŋni ula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış.)

4.1.1.2. Duygu içerikli olan sözlü iletişim fiilleri

- Olumlu duygu içerenler (teşekkür,dua, kutlama, müjde, övgü, şaka..)

hamd ay-(1): Hamd etmek

İlahi öküş ***hamd ayur*** men sana

Senin rahmetindin umar men ona

(Tanrım, (dâima) sana çok hamdederim; (dâima) senin rahmetinden hayır umarım.)

ög- (126-236-450-227): Sena, övmek, hamd etmek.

biliglig sözi pend nasihat edeb

biligligni ***ögdi*** ‘acem hem ‘arab

(Bilgilinin sözü öğüt, nasihat ve edebdir; bilgiliyi acem de arab da övdü.)

akı erni ***öggil*** öger erse sen

bahılka katıg ya okun kezlegil

(Öğersen cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

öküş kıl- (336): Methetmek

eger kelse erdin saŋa edgülük

öküş kıl ol erniŋ senasın tile

(Eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

selam* ıd- (31-51): Selam göndermek.

yime tört işinge ***ıdur*** men ***selam***

olardın usanmak kaçan ol manga

(Yine dört arkadaşına selâm gönderirim; onları anmaktan hiç usanmam.)

sena al- (238): Sena almak, övgü almak

akı er biligni yete bildi kör

anın sattı malın ***sena aldı*** kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı.

yad kıl- (72): Yad etmek

kitabımnı körgen eşitgen kişi

şahımnı dua birle ***yad kılsu*** tip

(Kitabımı gören (yahut) eşiden (her) kes şahımı du'â ile yâd etsin.)

- Olumsuz duygu içerenler

ceza kıl- (464): Şikayet etmek

sana renc ana genc birigli ugan

ceza kılma ya renc idisi tarup

(Sana ıztırap ve ona hazine veren Tanrıdır; ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.)

---

* Arnazarov (1982), selam ile ilgili fiilleri duygu içermeyenler grubuna almış olsa da "selam gönder-", mecaz ve tehdit içermediği sürece olumlu anlam değerine sahiptir.

gile kıl- (396) : Sitem etmek, şikayet etmek.

sen artak sen anın ajun artadı

selük bu ajunka ***kılur*** sen ***gile***.

(Sen (kendin) bozuksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

la'n ıd- (36): Lanet etmek, Allah'ın rahmetinden mahrum kalmak.

kim erse bu tört işke bed i'tikad

tutar erse min ***la'n ıdur*** men ana

(Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin (kere) lanet ederim.)

sökül- (247): Sövülmek.

yirilgen ***sökülgen*** tirip birmegen

tirip birür ersen̨ nece tirse tir

(Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyen toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.)

söküş- (453): Sövme, sövüşme.

Ajunka bu ***söküş*** melamet nelik

Kazalar yorıtgan yaratgan melik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden tanrıdır.)

söküş kötür- (242): Sövme almak, sövülmek**.**

bahıl tirdi zer sim haramdın öküş

vebal kötrü bardı özele söküş

(Hasis, haram ile çok altın ve gümüş topladı, vebal yüklenerek ve üstelik söğüş alarak gitti.)

söz sökünç kel- (231) : Sövülmek, kötü söz almak.

akı bol sana ***söz sökünç kelmesün***

sökünç kelgü yolnı akılık tıyur

(Cömert ol, sana söz ve sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.)

tazarru kıl-(148): Yalvarmak*

eşit büt bu sözke kamug taŋda ten

turup tilke yüknüp ***tazarru kılur***

(Dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

yalgan er- (153): Yalan söylemek

tili ***yalgan erdin*** yırak tur teze

keçür sen me umrüng̃ könilik öze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir.)

---

* *Yalvarmak* fiilinin kiplik anlamında yoğun ve ısrarlı olan isteme eylemine rağmen düşük dereceli bir beklenti vardır. Ayrıca göndericinin ısrarı nedeniyle eyleyici üzerinde bir baskı oluşturması da negatif anlam değerini artırır (Aslan Demir, 2008: 161)

yanşa-[**] (134-151): Gevezelik etmek

sanıp sözlegen er söz, söz sagı

öküş ***yanşagan*** til unulmaz

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.)

4.1.2. İletişim sürecinin tarzını anlatan fiiller

sözü az kıl-(157): Sözü kısa kesmek

küdezgil tiliŋni kel az kıl sözüŋ

küdezilse bu til küdezlür özüŋ

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun.)

sözü boşlag ıd-(135): Boş konuşmak, gereksiz söz söylemek

sözün boşlag ıdma yıga tut tilin

yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

söz bilip sözle-(226): Sözünü bilerek söylemek

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesen söz bilip sözlegil

(Ey dost, bilgilinin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle.)

[**] Y*anşamak* fiili olumsuz anlam değeriyle metinde yer alırken iletişim şekli (tarzı) olarak da değerlendirilmiştir.

sözni ukup sözle-(357): Sözünü düşünerek söylemek

ukup sözle sözni ivip sözleme

sözün kizle kidin başın kizleme

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

tilin bekle- (144): Dilini tutmak, muhafaza etmek

öküş sözlegende ökünen telim

tilin ***beklegende*** ökünmiş kanı

(Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?)

tilin yıga tut- (132-135) : Dilini tutmak

sözüŋ boşlag ıdma yıga tut tiliŋ

yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Sözünü başıboş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başıboşluğu bir gün başa belâ olur.)

yanşa- (134-151): Gevezelik etmek

sanıp sözlegen er söz, söz sagı

öküş yaŋşagan til unulmaz

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.)

4.2. Sözsüz İletişim Fiilleri

Kişiler arası ilişkilerde genellikle sözlü ve sözsüz iletişim kanalları aynı anda kullanılır. Yüz yüze iletişim ortamlarında sözlü etkileşim kadar

sözsüz mesaj alışverişi de yapılmış olur. Konuşma esnasındaki yüz ifadeleri (mimikler), el kol hareketleri (jestler), beden duruşu (postür), sesin yükselip alçalması yani tonlamanın yanı sıra kıyafet, takılar vb. ile de alıcıya çeşitli mesajlar verilir. Söz ile düşünce aktarımı yapılırken beden dili ile de genellikle duygu aktarımı gerçekleşir. Cüceloğlu (2011: 34-35), sözsüz iletişimin özelliklerini duyguları belirtme, etkililik, çift anlamlılık ve belirsizlik olarak sayar. Peter Hartley (2010: 226) de sözlü olmayan iletişim ögeleri olarak yüz ifadesi, bakış, jestler, duruş, bedensel temas, uzamsal davranış, giysiler ve görünüş, sözlü olmayan sesler ve kokuyu sayar. Hartley bunlardan paralingüistik (dil ötesi: kelime dışındaki tüm sesler), kinesik (beden dili) ve tonlamayı öne çıkarır (2010: 228). Buradan hareketle kişiler arası etkileşimde çok önemli bir yere sahip olan sözsüz iletişim izleklerini de takip etmek dilsel ürünlerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

4.2.1. Duygu içerikli olmayan sözsüz iletişim fiilleri

bir- (246-247-248-276-432): Vermek.

aya mal idisi akı edgü er

bayat ***birdi*** erse sana sen me bir

(Ey mal sahibi iyi ve cömert adam, Tanrı sana verdi ise, sen de ver.)

biti- (465-475-509): Yazma eylemi

bitidim bu taŋsuk turaf sözlerin

kalı barsa özüm sözüm kalsu tip

(Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım.)

sebeb erdi bu iş ***bitidük*** kitab

kerek kıl icabet kerek kıl itab

(Bundan dolayı kitabı yazdık, ister kabul et, ister hoş görme.)

eşit- (147): Dinlemek

eşit büt bu sözke kamug tangda ten

turup tilke yüknüp tazarru kılur

(Dinle ve bu söze inan ki vücut her sabah kalkıp eğilerek dile yalvarır.)

4.2.2. Duygu içerikli olan sözsüz iletişim fiilleri

- **Olumlu duygu içerenler**

artut kıl- (42): Hediye etmek

aya til törüt medh ötünil kanı

men ***artut kılayın*** şahımka anı

(Ey dil, medihler yarat ve sun, hâni, ben onları şahıma armağan edeyim.)

bölek ıd- (79): Hediye göndermek

bölek ıddım anı şahımka men ök

havadarlıkımnı tükel bilsü tip

(Ben onu şahıma, bağlılığımın nişanesi olsun diye hediye gönderdim.)

hedye kıl-(483-484) : Hediye vermek

sana ***hedye kıldım*** bu tansuk sözüm

mana hedye kılsu dua tip sini

(Sen de bana duâ hediye edersin diye, bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.)

kol yaz- (222): kol açmak

nikab kötrür ajun birer yüz açar

yazar kol kuçar teg yana terk kaçar

(Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarım açar, fakat hemen kaçar.)

kuç- (222): Kucaklamak.

nikab kötrür ajun birer yüz açar

yazar kol ***kuçar*** teg yana terk kaçar

(Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarım açar, fakat hemen kaçar.)

kül- (172): Gülmek.

kamug yaşru işin bolup aşkara

bu körgen eşitgen saŋa ***külmesün***

(Bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.)

- **Olumsuz duygu içerenler**

buş- (52): Hiddetlenmek

Re'iyyetka müşfik selim til halim

Velikin ***buşarda*** sera arslanı

(O re'âyâ'ya karşı şefkatli, doğru ve yumşak dillidir; fakat hiddetlendiği zaman Şerâ arslanı kesilir.)

buşur- (347): Can sıkmak, hiddetlendirmek.

Uluglarnı ***buşrup*** saŋa bu mizah

Kiçiglerni küstah kılur bil yakin

(Bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir, küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil.)

kaş çat- (205): Kaş çatmak

Ajun külçirer baz alın ***kaş çatar***

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alnı buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar.)

kına-(446): İşkence etmek, cezalandırmak

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu ***kınar***

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir.)

öçüktür- (139): Kızdırmak, hiddetlendirmek

Öçüktürme erni tilin bil bu til

Başıktursa bütmez büter ok başı

(İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

yüz evir- (424): Yüz çevirmek

kim ol malsız erse ol erni körüp

yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Malı olmayanı görünce, başlarını çevirip gözlerini yumarak, geçerler.)

Sonuç

Atebetü'l-Hakayık, bir öğüt ve ahlak kitabıdır. Metnin ana kesitlerindeki başlıklar, erdemli insan olma üzerine bazı kavramları öne çıkarırken içerikte, bu yolda yapılması ve yapılmaması gerekenler hakkında öneriler bulunur. Metinde sosyal bir varlık olan insanın diğerleriyle etkileşimine de işaret edilir. Bu çalışmada, temel iletişim ögeleri olan gönderici, alıcı, ileti, kanal, bağlam, kod ile iletişimin yönü (göndericiden alıcıya-alıcıdan göndericiye) dikkate alınarak anlam değeri kazanan iletişim fiilleri Atebetü'l-Hakayık eseri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Cümlenin odağı olarak nitelenen fiiller, duygu, düşünce ve isteklerin aktarıldığı söz varlığı ögeleridir. Fiillerin tematik olarak değerlendirilmesi, dilsel ürünlerin (metin, söylem, sözce, gibi) betimlenmesi, çözümlenmesi ve yorumlanmasına önemli ölçüde katkı sağlar. Fiillerin sınıflandırılmasında genel ya da alt başlık olarak hemen hemen bütün çalışmalarda yer alan iletişim fiilleri, kişiler arası etkileşim biçimleri ile etkileşim içeriğini işaretler. İletişimin doğası gereği bu fiillerin anlam ekseni, göndericiden alıcıya bir mesajın / nesnenin iletilmesi yönündedir.

Bu çalışmada her ne kadar Arnazarov'un tasnifi esas alınmışsa da iletişimin sözlü ve sözsüz biçimlerinin birlikte değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Çünkü sözlü iletişim ortamlarında çoğu zaman sözsüz iletişim ögeleri (beden dili, jest, mimik, tonlama vb) de mesaj değeri taşır. Hatta bazı bağlamlarda sözsüz mesajların daha etkili olduğu bilinir. Buna göre Atebetü'l-Hakayık'ta tespit edilen iletişim fiileri şöyledir:

- Sözlü iletişim fiilleri
  - ✓ İletişim sürecinin içeriğini anlatan fiiller
    -Duygu içerikli olmayan iletişim fiilleri (ay-, ti-, sözle-, çın tut- vb.)
    -Duygu içerikli olan iletişim fiilleri
    - ➢ Olumlu duygu içerenler (ög-, öküş kıl-, sena al- vb.)
    - ➢ Olumsuz duygu içeren (gile kıl-, sökül-, yalgan er- vb.)
  - ✓ Söyleme sürecinin tarzını anlatan fiiller (sözü az kıl-, tilin bekle-, yanşa- vb.)

- Sözsüz iletişim fiilleri
  - Duygu içerikli olmayan sözsüz iletişim fiilleri (bir-, biti-, eşit-)
  - Duygu içerikli olan sözsüz iletişim fiilleri
    - ➢ Olumlu duygu içerenler (artut kıl-, kuç-, kül- vb.)
    - ➢ Olumsuz duygu içerenler (buş-, kaş çat-, öçüktür- vb.)

Atebetü'l- Hakayık'ta tespit edilen iletişim fiillerinin sözlü iletişime yönelik olanları daha fazladır. Sözlü iletişim fiilleri içinde de içerikle ilgili olanların iletişim tarzını ifade edenlere göre ön planda olduğu görülür. İletişim içeriğini ifade edenler arasında da duygu içeriği olmayan fiiller ağırlıktadır. Bu fiillerden *ay-, ayıt-, ti-, sözle-* fiillerinin temel aktarım fiilleri olması dolayısıyla kullanım sıklığı diğerlerine göre fazladır.

Metinde tespit edilen iletişim fiillerinin üç farklı yapıyı da temsil ettikleri görülür: "ay-, ti- ög-, kül-, kuç- buş-" gibi basit yapıda olanlar; "ayıt-, bildür-, sözle-, öçüktür-" gibi türemiş yapıda olanlar ve "yad kıl-, yüz evir-, kaş çat-, bölek ıd-, gile kıl-, söküş götür-" gibi birleşik yapıda olanlar. Metinde birleşik yapıdaki iletişim fiillerinin oranının fazla olması, metnin birleşik fiil söz varlığı ile de eş güdümlüdür. Salar (2013: 240), Atebetü'l- Hakayık'taki 457 fiilden 129 tanesinin basit, 112 tanesinin türemiş ve 216 tanesinin de birleşik yapıda olduğunu söyler. Bu durumda metindeki fiil varlığının % 47, 26'sı birleşik yapıdadır. İletişim fiillerinin büyük oranda birleşik yapıda olması bu istatistiki sonuçla temellendirilebilir.

Atebetü'l- Hakayık, insanlar arası ilişkiler, tutumlar ve olgulara yönelik öğüt ve öneri içerikli bir eser olduğundan farklı tematik fiillerin tespiti de eserin anlamsal çözümlemesine, yorumlanmasına ve alana katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Aslan Demir, Sema (2011). "*Türkiye Türkçesi İstek Kategorisine Semantik-Pragmatik Bir Yaklaşım*", Ankara: Grafiker.

Arat, Reşid Rahmeti (1992). *Atebetü'l-Hakayık* (Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Arnazarov, Seyit Nazar (2004). “Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Ortak Fiillerinin Anlam Bakımından Genel Bir Mukayesesi”. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I*. s.193–219. Ankara: TDK Yayınları.

Barutcu Özönder, F. Sema (1999). “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”. *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2, 56-64

Banguoğlu, Tahsin, (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Biber, D.; Johansson, S.; Leech, G.; Conrad, S.; Finegan, E. (1999). *Grammar of Spoken and Written English.* London: Longman

Boas, H. C. (2010). “The syntax-lexicon continuum in Construction Grammar. A case study of English communication verbs”. *Belgian Journal of Linguistics*, 24, s. 54–82.

Cüceloğlu, Doğan (2011). *Yeniden İnsan İnsana*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Deny, Jean. (2009). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).* (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Doğan, Nuh (2017). “Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları” *I. Uluslarası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 223-252. Karabk: Karabük Üniversitesi Yayınları.

Doğru, Fatih. (2021). “Risaletü’n-Nüshiyye’de İletişim Fiilleri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23*(Yunus Emre ve Türkçe Özel Sayısı), 138-154.

Erdem, Melek (2007). "Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 4/2: 94-103.

Erdem, Mevlüt (2016). “Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Volume 11/20 Fall 2016.*

Ergin, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınevi.

Günay, V.Doğan (2004). *Dil ve İletişim*. İstanbul: Multilingual.

Gürüz, Demet ve Temel Eğinli, Ayşen (2008). *Kişilerarası İletişim*. Ankara: Nobel Yay.

Hartley, Peter (2010). *Kişilerarası İletişim*. (Çev. Ülkü Doğanay vd.) Ankara: İmge Yayınevi.

Hirik, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Jaeckel, Ralph and Doğanata Erciyeş, Gülnur (2006). *A Dictionary Of Turkish Verbs: In Context and By Theme = Örnekli ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü*. Washington: Georgetown University Press.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yay.

Karaağaç, Günay (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim).* İstanbul: Kesit Yayınları.

Karadoğan, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış.* Ankara: Divan Kitap.

Karahan, Leylâ (1999). "Fiil Tanımı Üzerine". *Türk Gramerinin Sorunları II.* Ankara: TDK Yay.

Klavans, Judith and Kani Min-Yen (1998). "Role of Verbs in Document Analysis", In *COLING, Volume 1: The 17th International Conference on Computational Linguistics*. 680-686.

Korkmaz, Zeynep. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.

Levin, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* Chicago: University of Chicago Press.

Merhan, Aziz (2009). "Atabetü'l Hakayık'ta Birleşik Fiiller*". Bilig 49. 101-112.*

Pinker, Steven (2018). *Düşüncenin Maddesi* . İnsan Doğasına Açılan Pencere Olarak Dil. Çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Alfa Bilim.

Rifat, Mehmet (2014). *XX.Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*. 2.Temel Metinler. İstanbul: YKY.

Salar, İbrahim (2013). *Atebetü'l Hakayık'ta Fiil.* Fırat Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Sarıyev, Bedri ve Güder, Nurcan (1998). *Türkmencenin Grameri (Morfologiya: Şekil Bilgisi).* Ankara: MYB

Şirin User, Hatice. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

Taylan Erguvanlı, Eser (2001). *The Verb in Turkish.* Linguistik Aktuel Linguistik Today. John Benjamins Publishing.

Uğurlu, Mustafa (2003). "Türkiye Türkçesinde Bakış (Aspektotempora)". *Türkbilig* 5: 124-133.

Vardar, Berke vd. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Watzlawick, Paul vd. (1967). *Pragmatics of Human Commincation.* A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes. New York: W.W.Norton & Co.

Yıldız, Hüseyin (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Yıldız, Hüseyin (2017). "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi". *Littera Turca, Journal Of Turkish Language and Literature*. 3/1. 337-362.

Yıldız, Hüseyin (2018). "Atabetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri" *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 163-181.

Yükneki, Edip Ahmet (2019). *Atebetü'l-Hakayık* (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım). Ed. Hatice Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yay.

ÖZBEKÇEDE BİRİNCİ KİŞİ VE KANITSALLIK ETKİLEŞİMİ: *-(i)bman* ve *ekanman*[*]

Melike ÜZÜM[**]

0. Giriş

Konuşucunun önermesel olaya temel oluşturan bilgiye hangi yolla eriştiğini bildiren dil araçları, kanıtsallık kategorisi altında ele alınır. İncelemelerde daha çok dilbilgisel araçlara odaklanılır, ama bilginin kaynağı sözlüksel olarak da işaretlenebilir (Johanson, 2000; 2003; 2018; Csató, 2000; Dwyer, 2000; Kılıç, 2005; Corcu Gül, 2010; Rind Pawlowski, 2014; Demir, 2012; Simon, 2018; Doğan, 2018; Aslan Demir, 2022). Türk dilleri, kanıtsallığı dilbilgisel olarak işaretleyen dillerdendir. Kanıtsalığı işaretleyen ögelerin kullanımı ise Orhon yazıtları dahil çeşitli metin türlerinde tanıklanmaktadır. Bu yüzden, karşılaştırmalı incelemelerde dilbilgisel kanıtsal kullanımı nedeniyle Türk dillerine de yer verilir (Aikhenvald, 2004: 30).

Kanıtsalların üçüncü kişi ile kullanımı birinci kişiden daha fazladır. Bu yüzden kanıtsallık teorisi çalışmaları genel olarak üçüncü kişiye odaklanır. Kanıtsalların birinci kişiyle kullanımında farklı anlamlar ve durumlar ortaya çıkar. Genel olarak dillerde birinci kişide doğrudan kanıtsallık kullanımı, dolaylı kanıtsallıktan daha sık görülür (Curnow,

---

[*] The research for this paper was made possible by a grant from the Alexander von Humboldt Foundation in 2021-2022.

[**] Doç. Dr., Johannes Gutenberg Üniversitesi, Mainz/Almanya, Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye, melikeuzum@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2338-8066.

2002: 184). Dünya dillerinde kanıtsallık sistemlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Aikhenvald (2004: 220), birinci el olmayan ya da görsel delillere dayanmayan ifadelerde tercih edilen işaretleyiciler ve anlam alanlarını birinci kişi bağlamında örnekler üzerinden değerlendirir. Belirlediği anlam alanları kısaca şöyledir: *kasıtsız* (non-intentional), *irade dışı* (non-volitional), *kontrol eksikliği* (lacking in control) ve *olanların farkına varma* (awareness of what is happening). Aikhenvald, bunları 'birinci kişi etkisi' (first person effect) olarak nitelendirir. Türkçe veriye dayanan incelemelerde çıkarımsallık altında birinci kişide 'farkına varma' (awareness) anlamının ortaya çıktığına dikkat çekilir (Slobin ve Aksu, 1982: 192). Özbekçe ve Kazakçada kanıtsallığı inceleyen Straughn (2011: 79), *uxla-b qol-ibman* ve *unut-ibman* örneklerinin unutma, bir eylemi kasıtsız gerçekleştirme, kontrol edememe gibi anlamlarda kullanıldığını örneklerle açıklar. Alan yazınında kanıtsalların ayırıcı özellikleri, genel eğilimleri vb. konulara yer verilse de farklı kanıtsalların kişilere göre kullanımı üzerinde durulmaz (bk. Straughn, 2011). Oysa Türk dillerinde kanıtsallar ve kişi etkileşimi, yeni kanıtsalların gelişimi, kanıtsalların belirli ulamlarda özelleşmesi, Türk dilinin farklı kollarında işaretleyicilerin değişik işlevler üstlenmesi vb. durumlar incelenmeyi beklemektedir.

Özbekçe, Johanson'un (2018) sunduğu anlamda kapsamlı bir kanıtsallık sistemine sahip olması sebebiyle kişi etkisi açısından incelenebilecek veriler sunmaktadır. Farklı işaretleyicilerin birinci kişi ile kullanımlarının görülmesinden yola çıkarak bu çalışmada, Özbekçede birinci kişi ile kanıtsal kullanımında hangi anlam alanlarının ortaya çıktığı ve kanıtsal seçimindeki etkenler sorgulanacaktır. Ayrıntılı bir inceleme yapabilmek amacıyla *-(i)bman* ve *ekanman* kullanımlarına odaklanılacaktır. İncelemenin sık kullanılan iki işaretleyiciyle sınırlandırılma nedenleri *shekilli* gibi yeni gelişenlerin kişi eki almaması, iki farklı kökten gelişmiş olmaları, *(e)mishman*[1] kullanımının rüya anlatımları gibi kısıtlı alanda ve sadece bir eserde tespiti olarak sıralanabilir. İnceleme sonucunda işaretleyicilerin kullanımlarını sınırlayan anlamsal ve söz dizimsel etkenler, birinci kişide ortaya çıkan anlam bilimsel ya da edim bilimsel okumaya

[1] *Men tushimda samolyot haydar emishman, masalan.* 'Ben rüyamda uçak pilotuymuşum, mesela'. (OQD, 30)

dayalı anlamlar ve kanıtsalın kökeninin kullanım alanına zemin hazırladığı ortaya konmuştur.

Çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. İlk olarak yöntem hakkında bilgi verilerek incelenen veri kısaca tanıtılacaktır. Bölüm 2'de alan yazınını içerecek şekilde incelemede temel alınan görüşlere yer verilecek ve kanıtsallıkla ilgili temel kavramlar tanıtılacaktır. Bölüm 3'te derlemden hareketle birinci kişi ile kanıtsal kullanımında ortaya çıkan anlam alanları ve kanıtsalların ayırıcı özellikleri tartışılacaktır. Son olarak bölüm 4'te ise erişilen bulgular genel bir değerlendirmeyle paylaşılacaktır.

1. Yöntem ve Veri

Çalışmanın kuramsal çerçevesini, Aikhenvald'in (2004) dünya dillerinden hareketle ortaya koyduğu görüşleri ve Johanson'un (2000; 2003; 2018) Türk dillerinin kanıtsallık sistemi üzerine bulguları oluşturur. Türk dillerinde kanıtsallığın görünümü açısından Johanson'un işaretlenmiş (marked) ve işaretlenmemişlik (unmarked) zıtlığı kabul edilerek örnekler işaretlenmiş kanıtsallık altında değerlendirilmiştir. İnceleme derlem temelli olarak planlanmış, kullanımlar modern Özbek edebiyatından seçilmiştir. Örneklerin sunumunda Özbek Latin alfabesi kullanılmıştır.

Kanıtsalların Türkçeye aktarımında Özbekçenin kapsamlı bir kanıtsallık sistemine sahip olması ve kanıtsallığın farklı görünümünden dolayı bazı durumlarda anlam, belirteçlerle açık hale getirilmiştir. Aktarımlarda ve bazı açıklamaların örneklendirilmesinde ana dili konuşucularının görüşlerine başvurulmuştur.[2]

İki dilbilgisel işaretleyiciyle sınırlandırılan çalışma çerçevesinde kanıtsalların öncelikle hangi alt ulamda kullanıldığı sorgulanmış ve birinci kişide edimsel düzeyde ortaya çıkan anlamlar tartışılmıştır. İkinci aşamada ise kullanılan eylemin türü ve kanıtsal ilişkisi değerlendirilmiştir. Birinci kişi ile kanıtsal kullanımı üçüncü kişi ile işaretlenen kanıtsala göre daha az olduğu için bazı kullanım türlerine ancak bir örnek verilebilmiştir. Bu örneklerin, (çalışmanın güvenilirliğini düşürmemesi göz önünde bulundurularak) farklı bir kullanım alanını temsil etmesi açısından alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

---

[2] Dr. Avaz Han'a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Kanıtsallık

Bilginin kaynağını (source of information) bildiren kanıtsallık (evidentiality); dilde farklı araçlarla işaretlenebilmekte (Aikhenvald, 2004: 3), konuşucunun bilgiye erişimine dayalı olarak doğrudan kanıt (direct evidence) ve dolaylı kanıt (indirect evidence) ya da ilk el (firsthand) ve ilk el olmayan (non-firsthand) bilgi şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Plungian, 2001: 353; Aikhenvald, 2004: 25). Bunların altında ise dillere göre alt ulamlar belirlenebileceği gibi diller arası incelemeler temelinde de kapsamlı sınıflandırmalar sunulmaktadır. Çalışmaya genel bir çerçeve oluşturmak amacıyla, Özbekçenin kanıtsallık sistemini tanımlamaya ve bazı alt ulamları açıklamaya yardımcı olabilecek temel bilgileri içerdiği düşünülerek Plungian'ın sınıflandırması, Türkçeye şöyle aktarılabilir:

Tablo 1: Plungian'a (2001: 353) göre kanıtsal değerlerin sınıflandırılması

Bu çalışmada ele alınan kanıtsallarda dolaylı kanıtın alt ulamları önem taşımaktadır. Ancak bazı kavramlar kısaca açıklanabilir. Tablo 1'de içsel durum olarak Türkçeye aktardığımız *endophoric* terimi konuşucunun hissettiği zihinsel ya da fiziksel durumlarla ilgili kanıtlar için kullanılmaktadır, örneğin '<u>Korkarım</u> biz bunu başaramayacağız' (Jing-Schmidt ve Kapatsinski, 2012: 349). Hislere dayalı olan bu kanıtsallık

türünü Givon (1982: 44) epistemik yorumlamayla duyusal kanıtsallıktan daha az güvenilir olarak nitelendirir. Eş zamanlı ve geriye dönük çıkarım ise kanıtın ortaya çıkış zamanı ve önermesel olayla yakından ilişkilidir. Diğer bir ölçüt ise önermesel olayın konuşma anında geçerli olup olmamasıdır. Plungian'ın bu iki alt ulamı ayırması Özbekçedeki kullanımları tanımlamada büyük önem taşır. Elbette Özbekçede tespit edilen kanıtsallardan hareketle ayrı bir sınıflandırmaya ihtiyaç vardır. Bunun için yeni gelişen kanıtsalların da ele alındığı kapsamlı incelemelere ihtiyaç vardır.

Plungian'ın sınıflandırmasından farklı olarak Aikhenvald (2004: 3) mantık yürütmeyi *varsayımsal kanıtsal* (assumed evidential) içinde verir ve çıkarımla ilişkilendirerek değerlendirir. Özbekçede de bu ulam yaygın olarak çıkarımsallık bildiren kanıtsalın bazı durumlarda varsayımsallık ulamında kullanımı şeklinde görülür. Bu ulamların aynı işaretleyicide örtüşmesinden dolayı, kanıttan hareketle çıkarım ve genel bilgiden hareketle çıkarım olmak üzere ikiye ayrılabilir. Johanson ise bütün durumları göz önünde bulundurarak işaretlenmiş ve işaretlenmemişlik ayrımı yapar ve alt ulamları dolaylılıkla ilişkilendirir: *algısal kullanım* (perceptive use), *aktarımsal kullanım* (hearsay), *çıkarımsal kullanım* (inferential use). Sınıflandırmada işaret edildiği gibi algısallığın dolaylı işaretlenmesinden ötürü Aikhenvald'in (2004: 25, 29-31) 'birincil olmayana karşı diğerleri' (non-firsthand versus 'everything else) olarak aktarabileceğimiz sınıflandırması Türk dillerindeki bütün durumları kapsamamaktadır. Buna ek olarak birinci kişi ile kanıtsal etkileşiminde ortaya çıkan durumlar da Aikhenvald'in sınıflandırmasına uymamaktadır.

Yukarıda verilen ulamları Özbekçe üzerinden kısaca değerlendirdiğimizde, geriye dönük kanıtların işaretlenmesinde sınır sonrası görünüş işaretleyicilerinden gelişen kanıtsalların kullanıldığı, eş zamanlı kanıtın işaretlenmesinde ise *shekilli* gibi yeni kanıtsalların kullanıldığı görülür. Geriye dönük kanıtın özelliği sınır sonrasılıkla yakından ilişkilidir. Bu ulamın işaretlenmesinde, konuşucu, olayın kritik sınırı aşıldıktan sonra ardında bıraktıklarını gözlemleyerek çıkarımda bulunur. Eş zamanlı kanıtta ise önermesel olayla ilişkili başka bir olay izlenmektedir. Bunlar Plungian'ın (2001) çalışmasında 'işaretler' (signs) olarak tanımlanır. Mantık yürütme ya da varsayımsal kanıtta ise tekrar eden

olaylar, genel bilgi ya da konuşucunun kendi bilgisi önermeye temel oluşturur.

Alan yazınında kanıtsallık, kiplikle bağlantılı olarak önermesel kipliğin alt ulamı ya da delile dayalı kiplik türü olarak da ele alınmaktadır (bk. Palmer 2001; Hirik 2019). Ancak önermesel kiplik altında sınıflandırılan epistemik kiplik (bilgi kipliği) konuşucunun önermenin olgusal durumuna yönelik yaklaşımıyla ilişkiliyken kanıtsallık bu önermesel durumun olgusallığına temel oluşturan kanıtların varlığıyla ilişkilidir (Palmer, 2001: 8). Bu çalışmada, kanıtsallık kaplamsal (extensional) olarak epistemik okumalara izin veren ayrı bir kategori kabul edilmektedir.

Birinci kişi ve kanıtsallık etkileşimi açısından değerlendirildiğinde Özbekçe ve Türkçedeki kullanımlara dayanarak birinci kişi ile kanıtsal kullanımının mümkün olduğu, ancak üçüncü kişi ile kullanımına göre daha az tercih edildiği söylenebilir. Bu genel eğilim nedeniyle birinci kişi ile kanıtsal kullanımına alan yazınında kısaca değinilir ve Türkçe kanıtsal sınır sonrasılık işaretleyicileriyle örneklendirilir: *Uyumuşum* (Aksu ve Slobin 1982: 192). Burada dikkat çekici nokta standart Türkçenin Özbekçeye göre daha az kanıtsal seçimi sunmasıdır. Bu açıdan Türkçe konuşma dilinde ya da bölgesel kullanımlara yer veren yazı dilinde, farklı kanıtsal gelişimlerinden söz edilebilir (bk. Demir 2007). Ancak alan yazınında *-mIş* ve *ImIş* kullanımlarına odaklanılır. Örneğin *zahar* ağızlarda sıkça duyulan bir kanıtsaldır ve bazı eserlerde de kullanımına rastlanır: *Esrar içenin ağzından köpük gelir mi?- Bilmem, geliyor zahar!* (Gördüklerimden hareketle çıkarımda bulunuyorum) (Tietze, 2019: 471). Bunlara ek olarak diğer Türk dillerine bakıldığında kanıtsallığın birinci kişi ile kullanılabileceğini dillerden örneklerle ele alan Curnow (2002: 183), Anderson'dan aldığı *usxuna čačirap parzam, čider čirlblske čit kiltlrbls* (Hakasça) 'Uyandığımda, biz hedefe ulaşmışız' kullanımını verir. Bu tür kullanımları çıkarımsallık altında toplar.

Kanıtsalların birinci kişi ile kullanımında eylemin türü de önem taşımaktadır. Örneğin içsel durum eylemleriyle kullanımları yaygındır (Curnow, 2002: 186; Üzüm 2022). İçsel durum eylemleri fiziksel durum, hisler, değerlendirme, biliş gibi birçok alanı kapsar ve dillerde bu eylemlerin kullanımında kişi ve kanıtsal seçimi arasında benzer ilişkiler

görülür (Aikhenvald, 2004: 324-325). Kanıtsallık bağlamında değerlendirildiğinde bu eylemlerin ortak özelliği gözlenebilir kanıt sunmaması ve önermesel olaydaki kılıcı ile konuşucunun örtüşmesidir. Eylemlerin anlamları Aikhenvald'in görüşleri doğrultusunda *istemli x istemsiz, kontrol edilebilirlik, algıya dayalı olma* ölçütlerine göre ayrılabilir. Buna göre eylemlerin içeriği ve kanıtsal tercihi, birinci kişi ile kullanımındaki eğilimler dillerde ortaklık gösterir. Dolaylılık altında ele alınan kanıtsallar öncelikle bilgiye dolaylı erişimi bildirir. Bunun sonucu olarak birinci kişi ile kullanımlarında beklenilen durum, olay gerçekleşirken konuşucunun gözlemleyememesidir. Bundan dolayı bilinç dışı, istemsiz, kontrol edilemeyen vb. anlam alanlarında kullanımları olası durumlardır. Özellikle sınır sonrası bakış açısından gelişen işaretleyiciler bu gibi anlam alanlarını işaretlemek için uygundur. Ancak *ekanman* gibi görünüş değeri bulunmayan işaretleyicilerin kullanımında ortaya çıkan anlam alanlarının neler olduğu, bu işaretleyici ayrıca algısallık için de kullanılabildiğinden karşılaştırmalı bir incelemeyle açıklanabilir. Ancak bu durumda kanıtsalın üçüncü kişi ile kullanımı görülür: *Qalampir achchiq ekan* 'Kırmızı biber acıymış' (tatma yoluyla bilgiye erişim).

2.2. Özbekçede kanıtsallık ve birinci kişi etkisi

Kanıtsallar, zamanla belirli ulamlarda özelleşebilir ya da farklı kaplamlara (semantic extension) sahip olabilirler. Ayrıca kullanım sıklığına bağlı olarak kanıtsalların edimsel düzeyde ortaya çıkan anlamları dilbilgiselleşme sonucu birincil anlamları haline gelebilir (Curnow, 2002: 187). Bu nedenle kanıtsalların farklı bağlamlarda kullanımı, kişiye göre ortaya çıkan anlam alanları, kökenleri kanıtsallık sisteminin değerlendirilmesinde önemlidir. Öncelikle Türk dillerindeki kanıtsallık sistemine bakıldığında tipolojik olarak zorunlu olmadığı ancak bazı kollarında gelişmiş bir sistemin ortaya çıktığı görülür. Johanson (2018) Türk dillerini genel bir bakış açısıyla değerlendirerek kanıtsal sayısına göre Türk dillerini şu şekilde sınıflandırır:

Sistem 1:	Özbekçe, Uygurca, Kazakça, Türkmence gibi kapsamlı kanıtsallık sistemine sahip diller
Sistem 2:	Nogayca gibi iki çekim eki, bir koşaçla kanıtsallığı işaretleyen diller
Sistem 3:	Tatarca, Çuvaşça ve Başkurtça gibi basitleştirilmiş kanıtsallık sistemi görülen diller, aktarımsal ve aktarımsal olmayan gibi
Sistem 4:	Türkçe ve Yakutça gibi bir çekim eki ve bir koşaçla kanıtsallığı işaretleyen diller

Tablo 2: Türk dillerinde kanıtsallık sisteminin görünümü

Alan yazınında genellikle Özbekçedeki kanıtsallık işaretleyicileri – *(i)bdi, ekan* ve *(e)mish* şeklinde sıralanır. Bunlara ek olarak *-gan* sınır sonrası bakış açısını işaretleyen fakat az da olsa kanıtsallık sezdirimi yapan bir biçimbirim olarak değerlendirilir (Straughn, 2011; Johanson, 2018; Tuğlacı, 2020). Johanson'un (2018: 517) belirlediği sistemler çerçevesinde Özbekçe; zayıf kanıtsalık değeri olan *-gan*, kanıtsal/sınır sonrasılık bildiren –*(i)bdi*, sadece kanıtsallık bildiren *ekan* ve *(e)mish,* bunlara benzer şekilde kullanılan *bolip* işaretleyicileriyle kapsamlı bir kanıtsallık sistemine sahiptir. Bundan dolayı tablo 2'de sunulan sınıflandırmada sistem 1'de yer alır. Bunlara ek olarak *shekilli* de kanıtsala gelişen işaretleyiciler arasındadır (Rentzsch, 2015: 26-27). Bu işaretleyiciler arasındaki genel eğilimleri değerlendiren Johanson (2018) *emish*'in aktarımsallık alanında özelleştiğini, *ekan*'in ise daha çok çıkarımsal ve algısal kanıtsallık için kullanıldığını belirtir. Dillerde kanıtsallık sisteminin gelişebileceği ve değişebileceği dil ilişkileri sonucu ortaya çıkan durumlarla da doğrulanmaktadır (Johanson, 1996; Lazard, 2001; Aikhenvald, 2004; Friedman, 2018). Bu bilgi ışığında kanıtsalların belirli alanlarda özelleşmesi, yerini başka bir işaretleyiciye bırakması ya da yeni kanıtsalların gelişmesi olasıdır.

Birinci kişi ile işaretlenen kanıtsallıkla doğrudan tecrübe edilen kanıtsallık Türk dillerinde ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü bu durumların görünümünü değerlendirebilmek için işaretleyici tercihi ve kişilerle kullanımı açısından belirli ölçütlere ihtiyaç vardır. Yukarıda da

verildiği gibi örneğin Özbekçe ve Türkçede tatma yoluyla erişilen kanıt üçüncü kişi ile işaretlenirken, birinci kişi ile işaretlenen durumlar farklılık göstermektedir. Özellikle Türk dillerinde tecrübeye dayalı kanıtsallık olarak da değerlendirilebilen algısallığın dolaylılıkla bildirimi dikkat çekicidir, ancak çalışmanın çerçevesi gereği bu konu üzerinde durulmayacaktır.

Genel olarak kanıtsalların birinci kişi ile kullanımındaki durumlara bakıldığında sarhoş olma, bilincin kapanması gibi durumlardan ötürü kontrol edememe, bilinç eksikliği, farkında olmama vb. anlamların kodlanabildiği görülür. Olayın gerçekleşme sürecinde konuşucunun bilinçsiz katılımı Johanson'un (2018: 520) tanımında yer alan 'bilginin bilinçli bir özne tarafından algılanması' ifadesi bu anlam özellikleriyle çelişmemektedir. Çünkü kanıtsallık kullanımı konuşucunun belirtilen durumlarının sonunda ortaya çıkar (Aslan Demir, 2013: 411). Diğer bir ifadeyle konuşucu, bilinci açıldıktan sonra ya da bilgiye eriştikten sonra kanıta dayalı önermeyi ifade eder. Bu aşamada ise olayın ardında bıraktıkları söz konusudur ve bunlar kanıt niteliğindedir. Kanıtsallığın birinci kişide kullanımıyla ilgili bir diğer özellik ise konuşucu ve önerme arasında oluşturduğu mesafeyle ilişkilidir. Bu mesafe bağlama göre farklı yaklaşımlarla değerlendirilebilir. Örneğin konuşucunun algısal olarak eriştiği bilgiyi dolaylılıkla işaretlemesi sonucunda mesafeden kaynaklanan bir nesnellik ve düşük beklentisi ya da hazırlıksız bir zihin temelinde iltifat anlamı ortaya çıkabilir: *Ne güzel şarkı söylüyormuş* (bk. Slobin ve Aksu, 1982: 197). Bu tür ifadeler kaplamsal olarak şaşkınlık (mirativity) olarak da yorumlanmaktadır (Aikhenvald, 2004: 221). Birlikte kullanıldığı eylemlerin anlamlarına göre ise çıkarımsallık altında birinci kişide hatırlama ve farkına varma anlamlarına dikkat çekilir: *Unutmuşum, Uyumuşum* (Demir, 2012: 102).

Alan yazını dikkate alınarak birinci kişi etkisi sonucu ortaya çıkan anlam alanları şu şekilde sıralanabilir: *kontrol edilemeyen durumlar, kontrol eksikliği ya da sorumluluğu azaltma, olay gerçekleşirken farkına varmama, erişilebilir kanıta sonradan ulaşma, kendini değerlendirme*. Belirlenen bu anlam alanları çerçevesinde ele alınan *-(i)bman* ve *ekanman* kanıtsallık işaretleyicilerinin ayırıcı özelliklerinin olup olmadığı, bunlardan farklı bir anlam alanına işaret edip etmedikleri aşağıda incelenecektir.

3. İnceleme

Birinci kişi ile kanıtsallık kullanımı, konuşucunun katılımcı olarak önermedeki olay ya da durumla ilişkisi, mesafesi ve bilinç durumu açısından farklı yaklaşımlarla değerlendirilebilir. Bunlara ek olarak kanıtsalla birlikte kullanılan eylem ya da ad, yüklemde yer alan görünüş işaretleyicileri de anlama ve kanıtsal tercihine etki eder. Aşağıda ele alınan iki işaretleyici arasında en önemli fark *ekanman*'in görünüş işaretleyicilerinden sonra ya da adlardan sonra gelebilmesidir.[3] Bu durumda öncelikle algısalık ve aktarımsallık için kullanımı ön plana çıkar ama önermeye göre çıkarımsallık da bildirebillir. Buna karşılık *-(i)bman* doğrudan eyleme eklenir, sınır sonrasılıktan geliştiği için de olayların ardında bıraktığı izlerden hareketle kendini değerlendirme, olay gerçekleşirken bilincinde olmama vb. anlamlarda kullanımı beklenir. Genel bir bakış açısıyla belirlenen bu ayrımdan sonra örnekler üzerinden anlam alanları ayrıntılı olarak tartışılacak ve işaretleyicilerin ayırıcı özellikleri derleme dayalı olarak belirlenecektir.

3.1. Kanıtsal *ekanman*

Koşaçtan gelişen *ekanman* < *er-* ‘olmak’ *-ken*[4]*-man*$_{\text{1.tekil kişi}}$ Özbekçede sadece kanıtsallık işleviyle görülür. Johanson (2018: 515-516), işaretleyicinin kökenini açıklarken sınır sonrasılıktan gelişmiş olabileceğini ancak modern Türk dillerinde eş değer olarak görülen kanıtsalların kullanımına bakarak sınır sonrasılıkla ilişkisinin artık kalmadığını belirtir. Ayrıca Türk dillerinde genel olarak algısallık ve çıkarım bildirdiğini örnekler üzerinden açıklar. Bu anlam alanları dikkate alınarak aşağıdaki örneklerde birinci kişi bağlamında hangi anlamların ortaya çıktığı tartışılacaktır.

---

[3] Örneğin konuşucunun bilgiye tatma yoluyla erişiminde genellikle sıfatla kurulan önerme ve koşaçtan gelişen kanıtsal kullanımı görülür. Ancak üçüncü kişi ile işaretlenir.

[4] Köken olarak sınır sonrası bakış açısı işaretleyen *-gan*'dan fonetik olarak farklıdır, bu nedenle gelişimi belirsizdir (Johanson, 2018: 516).

(1) *O'-ho', juda maqtab yubordingiz-ku. Shunchalik zo'rligimni bilmas* ***ekanman.***
'Ooo! Çok överek yücelttiniz ya. Bu kadar iyi olduğumu bilmiyormuşum.' (EO, 25)

Örnek (1)'de konuşucu kendisini öven alıcıya karşılık kendisiyle ilgili bir durumun farkına vardığını *ekanman* ile bildirir. Ancak bağlamda ironi anlamı ortaya çıkar. Kanıtsal geniş zamanın olumsuz biçiminden sonra gelerek konuşucunun konuşma zamanına kadar farkında olmadığı bir durum olduğunu, diğer yandan da söylenenlerden hareketle bir çıkarım yaptığını önermeye ekler. Bu kullanım kaplamsal olarak yeni bilgiyle de ilişkilendirilebilir ancak burada birincil olan çıkarım anlamıdır.

Kanıtsalların soru zamirleriyle kullanımı ayrıca dikkat çeker. Kanıtsallar genellikle bildirme cümlelerinde (declarative clause) incelense de soru, emir ya da yardımcı cümleler gibi diğer cümle türlerinde de bilginin kaynağını işaretleyebilmektedir. Bazı dillerde ise soru cümlelerinde kullanılmaz (Aikhenvald, 2004: 242). Sorularda retorik soru, yeni bilgi sezdirimi vb. farklı anlam alanlarına işaret edebilirler ve kanıtsal seçimi cümle türüne göre sınırlı olabilir. Cümle türleri açısından kanıtsal kullanımı sorgulandığında derlemde soru zamirleriyle *ekanman* kullanımı tespit edilmiş, *-(i)bman* kullanımına rastlanmamıştır. Sorularda kişi eki almadan *ekan* kullanımını kiplik işlevi açısından değerlendiren Johanson (2018: 523) kanıtsalın kiplik parçacık olarak işlev gören *erki'*den etkilenerek bu işlevi kazandığı görüşündedir. Aikhenvald (2004: 247) ise soru cümlelerinde kanıtsalların epistemik sezdirimleri olabileceğini belirtir. Aşağıdaki örneklerde cevap beklenmeyen retorik soru anlamının *ekanman* ve soru zamirinin birlikte kullanımı sonucu ortaya çıktığı görülür. Epistemik kiplik işaretleyicilerinin soru cümlelerinde kullanımıyla ortaya çıkan retorik soru ve kanıtsalların kullanımıyla ortaya çıkan anlam karşılaştırıldığında tespit edilen kullanımlardan hareketle, kanıtsalların aslında karşıt görüş bildirimi için kullanıldığı söylenebilir.

(2) *Qamatib ko'r-chi, qani! Qamatib ko'r-chi! Nima qilar* ***ekanman****!*
'Hapse attırıp gör! Hadi! Hapse attırıp gör! Ne yaparmışım.' (KK, 225)

Örnek (2)'de konuşucu gelecekteki bir olaya atıfta bulunur ve edimsel düzeyde tehdit anlamı alıcıya sezdirilir. Bu yönüyle örnek (3) ve (4)'ten farklıdır, ancak yine karşıt görüş altında değerlendirilebilir. Önermenin oluşturuluşu açısından da örnek (3) ve (4)'te konuşucu duyduğu ifadenin ilgili kısmına soru zamiri ekleyerek önermeye yerleştirir ve kanıtsalla işaretler.

(3) *So'fi, o'zingiz «vatan», «vatan» deysiz-u, vataningizni bilmaysiz. So'fi shu «bilmaysiz» degan narsaga tutoqib ketdi: — Nega bilmas* ***ekanman****, aka! Bilib gapirsangiz-chi!* (KK, 12)
'Sufi, kendiniz vatan vatan diyorsunuz da vatanınızı bilmiyorsunuz. Sufi bu "bilmiyorsunuz" sözüne sinirlendi.- Niye bilmezmişim, birader! Lütfen bilerek konuşun!'

(4) *Qayoqdan bilasiz? — Nimaga bilmas* ***ekanman.*** *Qishloqda to'y qilganlaringizda kelganman.*
'Nereden biliyorsunuz? -Niye bilmezmişim. Köyde düğün yaptığınızda geldim.' (EO, 99)

Yukarıda da belirtildiği gibi örnek (3) ve (4)'te *ekanman*'in soru cümlelerinde kullanımı ile retorik soru sezdirimi ortaya çıkar. Aikhenvald (2004: 249) bu tür kullanımlara dünya dillerinde sık rastlandığını belirtir. Özbekçeyle diğer diller arasında ortaklık ise aktarımsallık bildiren bir kanıtsalın kullanımı ve yukarıdaki örneklerde de aktarımsal ya da söylentiye dayanan bir bilgiyi temel almasıdır. Ancak *ekan*'in farklı kanıtsallık türlerini işaretlemesi sebebiyle diğer dillerde görülen aktarımsal kanıtsalla bu anlamın ortaya çıktığı söylenemese de bağlamda açıkça aktarımın önermeye kaynak oluşturduğu ve karşıt görüş bildirimi için kullanıldığı görülür. Konuşucu *Nega bilmas ekanman* ile alıcıya bildiğini ve bu görüşe karşı olduğunu işaretler.

Soru cümlelerinde kanıtsal kullanımında temel olarak 'konuşucunun bilgisinin kaynağını yansıtmak' ve 'alıcının bilgisinin kaynağı hakkında konuşucunun varsayımlarını yansıtmak' biçiminde iki anlam ortaya çıkabilir (Aikhenvald, 2004: 244). Bu anlam alanlarından ilkinin nadir olduğuna alan yazınında dikkat çekilir ve üçüncü tür olarak aktarımsal

kanıtsalların üçüncü kişinin bilgisinin kaynağını yansıtabileceği de bunlara eklenir.[5] Örnek (2), (3) ve (4)'teki kullanımlar ikinci tip anlamlandırmayla ilişkilendirilebilir. Konuşucu kanıtsalla alıcının bu bilgiyi bilemeyeceğini ya da yeterince bilmediğini varsayar (bk. Aikhenvald, 2004: 247).

(5) *Rahmat, o'g'lim! Seni shogirdlikka olib yanglishma**gan ekanman.*** (EO, 159)
'Teşekkürler oğlum! Anlaşılan/besbelli, seni çıraklığa alırken yanılmamışım.

Örnek (5)'in Türkçeye aktarımında *ekan* karşılığı olarak 'anlaşılan/besbelli' belirteçleri kullanılabilir. Bu belirteçler, önermeyi kapsamına alan *tümce belirteçleri* (sentential adverbs) olarak işlev görmektedir (Üzüm ve Gençer, 2021; Üzüm, 2021). Cümlede *-gan ekanman* kullanımı *-mışmışım* olarak da düşünülebilir, ancak *yanılmamışım* şeklinde aktarımı daha uygun görünmektedir.[6] Doğrudan *yanılmamışım* da aynı anlamı kodlar fakat anlamı açık hale getirme ve eklerin karşılıklarını gösterebilmek açısından belirteçle aktarımı tercih edilmiştir. Öztürk (2005: 53) *-gan*'ı 'öğrenilen geçmiş zaman' altında vererek *-DI* ile Türkçeye aktarılabileceğini belirtir. Ancak bazı aktarımlarda yine *-mIş* olarak karşılanabileceğine de dikkat çeker. Bu farklı aktarım önerileri, işaretleyicilerin odaksıl olup olmamalarıyla ilişkilendirilebilir. Türkçede *-mIş* odaksıl bir sınır sonrası bakış açısı işaretlerken, Özbekçede *-gan* odaksıl olmayan bir bakış noktasına işaret eder. Bu nedenle *-mIş* Türkçede sınır sonrası bakış açısı ve çoğu durumda kanıtsallık işaretleyicisi olarak kullanılırken *-gan* bazı durumlarda kanıtsallık sezdiriminde bulunur. Burada kanıtsallığın *-mIş*'ın ya da *-gan*'ın ayrılmaz bir işlevi olmadığı başka bir kanıtsalla kullanılabilmeleriyle açık hale getirilebilir: *-mIşmIşIm*

---

[5] Aikhenvald (2004: 248), Johanson'un (2018: 521) *O böyle demiş mi?* örneğine ve diğer Türk dillerindeki kullanımlara bu üçüncü tipte atıfta bulunur. Bu kullanımların ayırıcı özelliğini alıcıya yönelik varsayım olmaması olarak açıklar. Ancak yukarıdaki örneklerde alıcıya yönelik kullanımlar görülür ve Johanson'un verdiği cümlelerden farklıdır.

[6] Türkçe Ulusal Derlemi'nde 'yanılmamışmışım' ve 'yanılmamışım' sorgulanmış ve ilk sorgulamayla ilgili hiçbir kullanım örneği çıkmazken 'yanılmamışım' için 29 kullanım örneği tespit edilmiştir (Aksan vd., 2012).

(Türkçe), *-gan ekanman* (Özbekçe). Ancak *–(i)bdi* (bazı yardımcı eylemlerle kullanımı dışında) daima kanıtsallık işleviyle yorumlanabilir. Çünkü odaksıl sınır sonrasılık işaretleyicileri olayın kendisinden ziyade olayın sonucuna yönelik bir bakış noktasını bildirir (Johanson 2021: 651). Bu da odaksıl sınır sonrasılık işaretleyicilerinin kanıtsallığa gelişimlerinde önemli bir etkendir. Örnek (5) anlamsal açıdan değerlendirildiğinde konuşucu alıcının davranışlarından hareketle çıkarım yapar ve birinci kişide kendini değerlendirme anlamı ortaya çıkar. Bu kullanım üzerinden *-gan ekanman* ve *-ibman* karşılaştırıldığında ise, sırasıyla önermedeki olay ve konuşma zamanı arasında 'zamansal uzaklık' ve 'zamansal yakınlık' zıtlığı ortaya çıkmaktadır. Bu da yine *–(i)bdi*'nin odaksıl sınır sonrasılık işaretlemesi ve olayın sonuçlarına yönelik bakış açısını bildirmesiyle ilişkili görünmektedir. Diğer bir ifadeyle olayın izlerinin gözlemlenebileceği bir zamanda gerçekleşmiş olması beklenir.

(6) *Shunday gaplarni gapiradiki, ko'zim piyoladay bo'ldi. Men uyquda* ***ekanman...*** *g'aflat bosgan ekan bizni.* (KK, 171)
'Öyle sözler söylüyor ki, gözüm fal taşı gibi (cam bardak gibi) oldu. Men uykudaymışım… anlaşılan gaflet basmış bizi.'

Örnek (6)'nın bağlamında konuşucu, başkasının anlattıklarından hareketle aradığı soruların cevaplarını bulduğunu düşünmekle birlikte olanların farkında olmadığını *men uyquda ekanman* ile ifade eder. Burada 'uykuda olmak' mecaz anlamda kullanılır. Cümlenin devamında gelen 'dikkat etmemişiz' anlamında *g'aflat bosgan ekan bizni* uykuda olmakla ilgili ima edilen anlamı açık hale getirir. İki ifadede de *ekan*man ve *ekan* çıkarım bildirimi olarak değerlendirilebilir. Ancak birinci kişi bağlamında konuşucu önermesel durumla kendisi arasında bir mesafe oluşturarak kendisini dışardan bir gözlemci gibi değerlendirir. Bu kullanım aşağıda ele alınacak olan *–(i)bman*'den farklıdır. Burada 'uykuda olmak' mecaz anlamının yanı sıra konuşucunun bir şeylerin farkında olmaması ve kendini duyduklarını temel alarak değerlendirmesi söz konusudur. Bu içerik nedeniyle olay gerçekleşirken konuşucunun bilinç dışı katılımını işaretleyen *-(i)bman*'le (olay gerçekleşirken farkına varmama) aynı değildir.

(7) *Endi o'zimning qilmishlarimdan pushaymon bo'ldim... Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unut**qan ekanman**...*
'Şu anda yaptıklarıma pişman oldum. Anlaşılan, ben sizin yaptığınız iylikleri unutmuşum' (OK, 59)

Örnek (7)'de *unut-* eylemiyle birlikte kontrol eksikliği ve sorumluluğu azaltma anlamının ortaya çıktığı söylenebilir. *Unut-* anlam içeriği olarak konuşucunun kontrolünde olmayan bilişsel bir eylemdir. Konuşucu kanıtsallıkla birlikte arasına mesafe koyarak gerçekleştirilen eyleme yönelik sorumluluğunu azaltır. Aktarımda çıkarımsallık altında değerlendirilebileceği düşünülerek kanıtsal 'anlaşılan' belirteciyle karşılanmıştır. Çünkü konuşucu, geçmişte yaptığı şeylerden hareketle bir çıkarımda bulunur.

(8) *Yaxshi o'qisalaring, maktabga mototsiklda olib borib, mototsiklda olib kelaman. Yo'q, olib kelolmas **ekanman**, o'zlaring piyoda kelar ekansizlar. Men kechqurun mototsiklda maylisga borar **ekanman.*** (OQD, 73)
'İyi okursanız okula motosikletle alıp götürürüm ve motosikletle alıp getiririm. Yok, (kişisel bilgime göre) alıp gelemem, kendiniz yürüyerek gelirsiniz. (Kişisel bilgime ve/veya tecrübelerime göre) ben akşamleyin motosikletle meclise giderim.'

Metnin geçtiği bağlamda konuşucuya bir motosiklet hediye edileceği, bundan kimseye söz etmemesi gerektiği söylenir. Konuşucu bu hediyeyi alması durumunda neler yapacağını hayal eder. Yapacaklarını çocuklara anlatırken birden yapması gerekenleri hatırlar. Kanıtsalların gerçeklik dışı kullanımları mitoloji, hikâye, rüya ve şakalar gibi farklı anlatı türlerinde tipiktir (Slobin ve Aksu, 1982: 187). Özbekçede masalların anlatımında 'bir varmış bir yokmuş' karşılığı *bir bor ekan, bir yo'q ekan* kullanımı görülür (Straughn, 2011: 80). Derlemde rüya anlatımında *emish* kullanımı da vardır ancak *ekan* gibi yaygın değildir. *Ekan* örnek (8)'de farklı bir kullanım türü olarak varsayımsal kanıtsallık bidirir. Motosikleti aldığında gerçekleşebilecek durumları kişisel bilgisini temel alarak ifade eder. Mantık yürütmeye dayalı olarak varsayım ve kanıttan hareketle

çıkarım ayrımını göstermek için kullanım örneği *shekilli* ile karşılaştırılabilir.

(9) *Kelmaydi* ***shekilli.*** *Ketaman…* (EO, 23)
'Gelmeyecek belli ki. Gideceğim…'

Örnek (9)'da kanıtlardan hareketle konuşucu çıkarımda bulunur ve beklediği kişinin gelmeyeceği önermesini oluşturur. Açık olmasa da kanıtın varlığını *shekilli* ile işaretler. Örnek (8)'de verilen varsayımsal durum da geleceğe yöneliktir ama *ekanman* ile konuşucu kişisel bilgisini temel aldığını bildirir. Kanıt türü açısından örnek (9)'da, konuşucu için kanıtlar söz konusu kişinin gelmemiş olması, görünürde olmaması vb. iken örnek (8)'de kanıt niteliğinde olan aynı durumda tekrar eden olaylar, kişisel ya da genel bilgidir. Varsayımsal ve çıkarımsal kanıtsallığın kaplamsal olarak olasılık içermesi nedeniyle kiplik konusu içinde de yer verildiği burada hatırlanabilir (Palmer, 2001: 28-29). Ancak varsayımsallıkta birincil olarak aynı durumda aynı şeylerin yaşanması, kişisel ya da genel bilgi kanıt niteliğindedir ve konuşucu önermesini bu kanıtlara dayandırır. Bu nedenle çalışmada birincil olarak kanıtsallıkla ilişkilendirilmiştir.

3.2. Kanıtsal/Sınır sonrasılık işaretleyicisi *-(i)bman*

Kanıtsalların yapısı açısından çekim ekleri içinde değerlendirilen –*(i)bdi*'nin kökeniyle ilgili olarak Johanson (2018: 515) *(B)$_{\text{zarffiil eki}}$ *tur-ur* "durmak" kullanımından gelişmiş olabileceğini belirtir. Sınır sonrasılık işleviyle görülen işaretleyici, bu görünüş değerinin yorumlanması sonucu Özbekçede kanıtsala gelişmiştir. Olayın sonucuna yönelen görünüş işaretleyicisi, önermesel olayın izlerinin varlığını işaretler hale gelmiştir.

Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi Özbekçede kanıtsal ve sınır sonrasılık işaretleyicisi olarak *-(i)bman* konuşucunun katılımcı olarak olayda yer aldığı durumlarda kullanılır. Bu kullanımlar kendi içinde kişisel tecrübe olarak değerlendirilebilir. Bunun altında ise bilinçli ve bilinçsiz katılım şeklinde iki durum ortaya çıkar. İki farklı ulamın gerçekleşmesinde *-(i)bman*'in geriye dönük (retrospective) kullanımı ve konuşma anına yönelik *tur-*, *yur-* gibi yardımcı eylemlerle (Kononov, 1960: 221) ve *o'tir-*

vb. ön sınırı vurgulayan eylemlerle kullanımı önem taşır (bk. Johanson, 2000: 65). Geriye dönük kullanımında görünüş bildirme özelliğinden kaynaklanan olayın ardında bıraktığı izlerin yorumlanmasıyla çıkarım bildirdiği görülürken belirtilen yardımcı eylemlerle kullanımında eylemlerin kılınış özellikleriyle ilişkili olarak ön sınırı vurgulama işlevi ön plana çıkar. Buna göre olayın ön sınırı aşılmış ve devam etmektedir. Süreç bildiren yardımcı eylem ve *–(i)bdi* birlikte sınırlar arası bakış açısıyla okunabilir. Yani görünüş işlevinin baskın olduğu bu kullanımlar, birinci kişi çekiminden kaynaklanan kişisel tecrübe olarak yorumlanabilir. Ancak birincil işlevi ön sınırı vurgulamak olduğu için eklendiği eylemin kılınış değerine etki eder. Bu nedenle örnek (10) ve (11)'de yardımcı eylemlerle kullanımı açıklanacak, bu kullanımlar kanıtsallık açısından değerlendirilmeyecektir.

(10) *Hali, shunga poezd pulini o'ylab* ***o'tiribman****.*
'Şu anda, ona tren parasını düşünüp duruyorum.' (OQD 58)
(11) *Sigirimizni qidirib* ***yuribman****, Podadan kemadi.*
'Sığırımızı arayıp duruyorum, sürüden çıkmadı.' (EO, 22)

Örnek (10) ve (11)'de *–(i)b o'tir* ile *–(i)b yur-* kullanımları süreç bildirmektedir (bk. Öztürk, 2005: 57). İki kullanım da *-(i)bman* ile birlikte sınırlar arası bakış açısı (intraterminal) eki *-yor*'la aktarılabilir. Konuşucu durumunu konuşma anını da içine alan bir süreç içinde durumunu ifade ederek bilginin kaynağını söylemez.

Aşağıdaki örneklerde kanıtsal *-ibman* kullanımları değerlendirilecektir.

(12) *Voy, o'layin, uxlab qol****ibman****!*
'Vay, öleyim, uyuya kalmışım.' (KK, 23)
(13) *Ha, xo'jayin, shunaqa... Sizni kutib o'tirib, uxlab qol****ibman****.*
'Evet emirim, öyle… Sizi beklerken uyuyakalmışım.' (KK, 59)

Örnek (12) ve (13)'de eylemin gerçekleşme sürecine bilinçsiz katılım *-(i)bman* ile bildirilir. Burada süreç bildirimi *qol-* eyleminin kılınış

özellikleriyle ilişkilidir. Böylelikle konuşucu uyuma eylemi sürecini de vurgulayarak olayın gerçekleşmesi sürecine bilinçsiz katıldığını ifade eder. Ancak kritik sınır aşılmış ve eylemin ardında bıraktıkları söz konusudur. –*(i)bman*'in *uxla-* eylemiyle ile kullanımı çok yaygındır. Genel olarak değerlendirildiğinde uyumak eylemiyle ilişkili olarak konuşma anında yansımalarının, kalıntılarının gözlenebilmesi, eylemin gerçekleşme sürecinde bilincin kapalı olması vb. nedenlerden dolayı sınır sonrasılıktan gelişen bir kanıtsalın kullanımı beklenen bir durumdur.

(14) *Men o'lgur, o'sha kuni Zebixonning ovoziga mast bo'lib, hech narsani o'ylayolma**bman**-da! Kundoshimning qiziga: "Siz chaqirsangizmikan, men chaqirsammikan?" deb maslahat sol**ibman**-a!*
'Ben öleyim, o gün Zebihan'ın sesiyle mest olup hiçbir şeyi düşünememişim ki! Kumamın kızına siz mi çağırsanız ki ben mi çağırsam ki?" diye tavsiye vermişim ya!' (KK, 39)

Örnek (14)'te sırasıyla kendini değerlendirme ve kontrol eksikliği anlam alanlarında *–(i)bman* kullanımları görülür. İlk olarak *o'ylayolmabman* 'düşünememişim' örneğinde konuşucu kendi yaptıklarını bir mesafe oluşturarak değerlendirir. İkinci kullanımda ise gerçekleşen bir olayda rol alsa da bilincinin açık olmadığını kodlar. Buna benzer şekilde sarhoşluk vb. durumlarda konuşucu eylemin gerçekleşmesinde aktiftir ancak bilinç açık değildir. Bu kullanımlar, bağlamda bilincin kapalı olduğu verildikten sonra kanıtsalın sadece zihinsel eylemlerle sınırlandırılmadığını gösterir.

(15) *Chin, katta bo'libdi, bilmay qol**ibman**, chin.*
'Gerçekten, çok büyümüş, fark etmemişim, gerçekten.' (OQD, 70)

(16) *A... Chindan ham hayol surib ket**ibman**, — dedi Abdulla biron narsa deyish uchun.*
'- A… Gerçekten de hayale dalmışım, -dedi Abdullah bir şey demek için.' (OBQ, 75)

Örnek (15) ve (16) sonradan/ertelenmiş farkına varma ile ilişkilendirilebilir. Konuşucu olayın gerçekleşme sürecinde bilinçli olarak sürece tanıklık etmediğini erişimine açık olan bilgiye erişiminin sonradan gerçekleştiğini belirtir. Örnek (16) kendini değerlendirme olarak da yorumlanabilir ancak burada temel olan erişilebilir bilgiye konuşucunun bir süre sonra erişiminin gerçekleşmesidir. Bu nedenle bu kullanımlarda kaplamsal olarak şaşkınlık okuması da yapılabilir. Bu yorumlamada cümledeki *gerçekten* belirteci de etkilidir.

(17) *Senga telegramma keldi. — Qani? — shoshib so'radi Gulchehra Abdulladan deb o'ylab. — Mana, olib qo'y***ibman***.*
'Sana telgraf geldi. -Nerede? Gülçehre Abdullah'tan diye düşünüp aceleyle sordu. -İşte, alıp (buraya) koymuşum.'

Örnek (17)'de konuşucu katılımcı olarak rol aldığı eylemi unutur ve sonrasında telgrafı bulmasından hareketle bulduğu yere koyduğunu ifade eder. İfadede *-(i)bman* 'unuttum ama görünen o ki buraya koymuşum' olarak okunabilir. Konuşucu eylemi gerçekleştirirken bilinç eksikliği yaşamaz ancak sonrasında eylemin nasıl gerçekleştiğini unutur ve konuşma anındaki kanıttan hareketle çıkarımda bulunur.

(18) *Gulchehra O'rdagacha piyoda keldi. «Yaxshi tufli ol***ibman***, — dedi muyulishda havas bilan oyoqlariga qarab. — Yumshoq, yengil. O'zi ham menga yarashibdi».*
'Gülçehre Orda'ya kadar yaya geldi. İyi ayakkabı almışım, dedi köşe başında hevesle ayaklarına bakıp. -Yumuşak, hafif. Bana da yakışmış.' (OBQ, 104)

Yukarıdaki örnekte konuşucu ayakkabı alır, giyip yürür ve ayakkabının rahatlığına bakarak çıkarımını bildirir. Yine ardında bıraktığı izler önermesel olayın temelini oluşturur. Kanıtsallık değeriyle birlikte 'görünüşe göre iyi ayakkabı almışım' şeklinde okunabilir. Burada ayakkabı alma eylemini konuşucu bilinçli yapar ancak iyi bir ayakkabı aldığı çıkarımını kanıtlara dayandırır. Bu nedenle kullanım geçmişe yönelik

çıkarım olarak değerlendirilebilir. Birinci kişi özelinde ise konuşucunun mesafe oluşturarak kendini değerlendirmesi anlamı ortaya çıkar.

Genel olarak örneklere bakıldığında kanıtsallık işlevinde *-(i)bman*'in zihinsel eylemlerle kullanımı yaygındır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bağlam içinde bilinç dışı katılımın verildiği durumlarda, unutulan olaylar ya da konuşucunun yaptıklarını değerlendirmesi gibi kullanımlar farklı eylemlere eklenebilmesine imkân sağlar.

3.3. İki İşaretleyicinin Ayırıcı Özellikleri

Sınır sonrasılık bildiren bir işaretleyiciden ve koşaçtan gelişen iki kanıtsalın kullanım farklılıkları kökenleriyle yakından ilişkilidir. Aşağıdaki örnekte aynı bağlam içinde kullanımları tartışılacak devamında bütün örnekler dikkate alınarak işaretleyiciler değerlendirilecektir.

(19) *Qanday esi past xotin* ***ekanman*** *men! Yana qaytib botqoqqa sakramoq uchun balandroqqa chiq****ibman****...*
'Ne kadar aklı kıt bir kadınmışım. Yine dönüp bataklığa atlamak için daha yükseğe çıkmışım.' (KK, 169)

Örnek (19)'da iki işaretleyici art arda kullanılır. İkisi de konuşucunun çıkarımı ve birinci kişi bağlamında bir mesafe koyarak kendini değerlendirmesi olarak yorumlanabilir. Adla kurulan bir önermede *ekanman* belirli bir zamana atıfta bulunmadan konuşucunun kendine yönelik genel çıkarımını, bir eyleme ihtiyaç duyan *-(i)bman* ise sınır sonrası bakış açısından gelişmiş olduğu için geriye dönük bakış açısıyla olay gerçekleştikten sonraki kanıtlar temelinde bir çıkarımı işaretler. Örnekte konuşucu, deyimsel bir kullanım tercih eder, hareket noktası yaptığı eylemlerin arkasında bıraktığı izlerdir. Konuşu, gerçekleşen eylemi değil genel olarak olaylara yönelik kendi değerlendirmesini bildirir. Bu yönüyle yukarıda verilen bilinçsiz katılım örneklerinden farklı görünse de olaylar gerçekleşirken bilinçli olmama anlamı vardır. Bu kullanımlara uygun zemini odaksıl sınır sonrası işaretleyicilerinin olaya değil de sonucuna yönelmesi sağlar.

Birlikte kullanıldığı görünüş işaretleyicilerine göre *ekanman* değerlendirildiğinde, *-mas ekanman* yapısı öncelikle çıkarımsallık bildirimiyle görülür. İncelenen örneklerde konuşma anından öncesinde tekrar eden, odaksıl olmayan bir zaman dilimi içindeki duruma atıfta bulunarak birinci kişide farkına varma anlamı ortaya çıkar. *Ekanman*'in önemli bir özelliği soru cümlelerinde kullanımıdır. Soru sözcükleriyle aktarımsallık temelinde karşıt görüş bildirir. Ancak bir örnekte karşıt görüş okumasına ek olarak tehdit sezdirimi de vardır. *-gan ekanman* kullanımlarında ise birincil çıkarım anlamı işaretlenir. İfadede sınır sonrası görünüş işaretleyicisiyle kanıtsal, uzak geçmişteki olayların temel alındığına işaret eder. Bu kullanım örnekleri birinci kişide kendini değerlendirme olarak yorumlanmıştır. Son olarak, *ekanman*'in varsayımsal bir durum için kullanım örneği tespit edilmiştir. Bu tür kullanımlarda konuşucu kişisel bilgisini ya da genel bilgiyi temel alır.

-(i)bman ise çoğunlukla konuşucunun bilinç durumuyla ilişkili bağlamlarda görülür. Zihinsel eylemler[7] ya da bağlamla olayın gerçekleşme sürecinde konuşucunun bilincinin açık olmadığı bildirilir. Diğer yandan olayın ardında bıraktığı kanıtlar açısından önermesel olay ve konuşma zamanı arasında zamansal bir yakınlık vardır. Aşağıda derlem çerçevesinde kanıtsalların ayırıcı özellikleri şemalaştırılmıştır.

ad + ekanman	-Çıkarıma dayalı olarak birinci kişide kendini değerlendirme anlamında kullanılır.
-gan ekanman	-Önermesel olay ve konuşma zamanı arasında mesafe oluşturarak kendini değerlendirme için kullanılır.
-ar/-mas ekanman	-Soru zamirleriyle birlikte kullanımında, aktarımsallık temelinde karşıt görüş bildirir. -Konuşucunun kendi bilgisini/genel bilgiyi temel aldığı varsayımsal kanıtsallık bildirimi için kullanılır. -Konuşucunun çıkarım yoluyla farkına vardığı durumlarda kullanımı görülür.

[7] Zihinsel ya da mental eylemler kendi içinde istemli ya da istemsiz olarak ayrılmaktadır (bk. Goddard 2008; Hirik 2018).

-(i)bman	-Önermesel olay ve konuşma zamanı açısından *-gan ekanman* kullanımına göre yakın bir mesafe görülür. Bunun sonucu olarak konuşma anında olayın ardında bıraktığı izler hala erişilebilir durumdadır. -Gerçekleşen bir olaya bilinçsiz katılım ya da olayın ardında bıraktığı izlerden hareketle kendini değerlendirme anlamı önermeye eklenir. -Bunlara ek olarak unutma ve erişilebilir durumdaki bilgiye sonradan erişme anlamlarında kullanımı tespit edilmiştir.

İki işaretleyici sıklık açısından değerlendirildiğinde *–(i)bman* kullanımı *ekanman* kullanımına göre daha yaygındır. Bunun nedeni *–(i)bman*'in eyleme göre sınırlar arası okumaya izin vermesi ve kanıtsallık işleviyle doğrudan eyleme eklenebilmesi olabilir. Diğer bir ifadeyle kanıtsal-sınır sonrası kullanılmadığı durumların da mümkün olması kullanım alanını genişletmektedir (bk. Özal, 2021: 61-68). Kılınışın belirli bir aşamasına vurgu yapan bir unsur olarak değerlendirildiği kullanımların algısal kanıtsallık altında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmaya açıktır (bk. Gül, 2017: 26[8]). Ancak bu çalışmada sınırlar arası okuma gerektirdiği görüşü kabul edilmiştir: *Bola edim… kuz edi… so'rida dars qilib yotibman.* 'Çocuktum… güzdü… yatakta ders yapıyorum' (Özal, 2021: 62).

Sonuç

Ekan çıkarım, algılama ve aktarımsal kanıtsallığı bildirmesinin yanı sıra masal, hikâye ve rüya gibi gerçeklik dışı anlatı türlerinde de tipiktir. Birinci kişi etkileşimi açısından incelenen örneklerde de yine bu üç alanı temel alarak farklı kaplamlarda kullanıldığı görülür. Bunlara ek olarak konuşucu ifadesinin varsayımsal olduğunu ve bilgisine dayandığını *ekanman* ile işaretleyebilir. Bu kullanımda gözlenebilir kanıt yoktur, konuşucu aynı durumda aynı olayların tekrar ettiği bilgisine sahiptir. Kanıtsalın görünüşle etkileşimine bakıldığında, *-gan ekanman* kullanımları, *-gan* odaksıl olmayan sınır sonrasılık işaretlediği için olaya yönelik kullanılırken, *-(i)bman* odaksıl sınır sonrasılık özelliğinden dolayı olay sonrasına yönelik bir bakış açısına işaret eder. Bu nedenle kanıtsalların

[8] Gül'ün (2017: 26) görüşüne göre, *-mIş* dolaylı kanıtsallığı işaretlerken sonda yer alan yani yüklemdeki (predicate) *-mIş* haricindeki tüm ekler doğrudan kanıtsallığı bildirir.

seçiminde bir etken olarak konuşma zamanı ve önermesel olay arasında zamansal bir farklılık ortaya çıkar.

Soru zamiri ile *ekanman* kullanımlarının öncesinde söylenilen ifadeye yönelik bir karşıt görüş bildirimi görülür: — *Nega bilmas ekanman, aka!* 'Niye bilmezmişim, birader'; *Nima qilar ekanman*! 'Ne yaparmışım'. Bu iki kullanım karşıt görüş altında ortaklık gösterse de kurulumları açısından farklıdır. İlkinde konuşucuya yöneltilen yargı bildirimini alarak konuşucu önermesel olayı oluşturur ve *ekanman* ile işaretler. Ayrıca birincil olmasa da karşıt görüş olması sebebiyle alıcıya bir açıklama yapması gerektiği sezdirilir. İkincisinde ise böyle bir durum yoktur ve soru içeriği taşımaz, daha çok tehdit sezdirimi vardır. Çıkarım temelinde ise farkına varma, kendini değerlendirme ve bazı örneklerde ironi sezdirimi için kullanımı tespit edilmiştir. Konuşucu karşısındakinin kendi hakkında söylediklerini ya da geçmişteki olayları yorumlar ve çıkarım yapar: *Qanday esi past xotin ekanman men!* 'Ne kadar aklı kıt kadınmışım'.

Kanıtsal -*(i)bman* kullanımında olayların arkasında bıraktığı izlerden hareketle çıkarım yapılır. Bu anlam alanı temel alınarak birinci kişide değerlendirme, bilinç dışı katılım ve istemsiz olarak eylemi gerçekleştirme anlamları ortaya çıkar. Unutulan bir eylem sonrasında, hatırlama ya da konuşma anındaki kanıttan hareketle çıkarım yapma anlamlarında da kullanımı görülür. Genel olarak gözlenebilir kanıtın olduğu durumlarda tercih edildiği söylenebilir. Bu görüşü destekleyen diğer bir durum ise işaretleyiciler arasındaki zaman ilişkisidir. Buna göre çıkarım anlam alanında -*gan ekanman* ve –*(i)bman* tercihi sorgulandığında önermesel olay ile konuşma zamanı açısından farklıdırlar. Bu ayrıma göre –*(i)bman* zamansal olarak konuşma zamanına daha yakındır, bu sayede izler gözlemlenebilir durumdadır.

Veri

KK Abdulhamid Sulayman Choʿlpon (1936, 2000). *Kecha va Kunduz*. Toshkent: Sharq Nashriyoti. 288 p.

OK Abdulla Qodiriy (1922, 1926, 2004). *O'tkan Kunlar* Toshkent: Sharq. 384 ss.

EO Mamatqul Xazratqulov (1995). *Eshiklar ochiq*. Toshkent: Ga'fur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaaijodiy uyi. 197 ss.

OBQ Oʻlmas Umarbekov (1970, 2018). *Odam Boʻlish Qiyin*. Toshkent: Yoshlar Nashriyot uyi. 213 ss.

OQD Togʻay Murod (1993). *Otamdan Qolgan Dalalar*. Toshkent: Sharq Nashriyot. 272 ss.

Kaynakça

Aikhenvald, Alexandra Y. (2004). *Evidentiality*. Oxford: University Press.

Aksan, Yeşim vd. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation* (LREC 2012). İstanbul. Turkiye. http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html

Aslan Demir, Sema (2013). "Türkmencede Kanıtsallık/Evidensiyellik". *Leylâ Karahan Armağanı*. (Ed. Ülkü Gürsoy, Figen Güler Dilek, Feyzi Ersoy, Yavuz Kartallıoğlu, Habibe Yazıcı Ersoy) Ankara: Akçağ Yayınları, 409-420.

Aslan Demir, Sema (2022). "Yunus Emre'nin şiirlerinde dilbilimsel bir kategori olarak kanıtsallık". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (Özel Sayı): 223-234. https://doi.org/10.18037/ausbd.1053039

Corcu Gül, Demet (2010). *Tanıtsallığın Durum ve Anlambilimsel Sunumu: Türkçede Tanıt Türleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Csató, Éva A. (2000). "Turkish MIŞ and IMIŞ-items. Dimensions of a functional analysis". *Evidentials. Turkic,* Iranian *and Neighbouring Languages.* (Ed. Lars Johanson, Bo Utas). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 29-44.

Curnow, Timothy J. (2002). "Types of Interaction between Evidentials and First-Person Subjects". *Anthropological Linguistics*, Vol. 44, 2: 178-196.

Demir, Nurettin (2007). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki -(y)XK." *Dil ve Edebiyat Yazıları*. *Mustafa İsen'e Armağan*. Ankara: Grafiker Yayınları. 133-148.

Demir, Nurettin (2012). "Türkçede Evidensiyellik". *Bilig,* 62: 97-118.

Doğan, Talip (2019). "Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında Kanıtsallık (Evidentiality)". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (44): 1-14 . DOI: 10.21563/sutad.511037

Dwyer, Arienne (2000). "Direct and Indirect Experience in Salar". *Evidentials. Turkic,* Iranian *and Neighbouring Languages.* (Ed. Lars Johanson, Bo Utas). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 45-59.

Friedman, Victor 2018. "Where do Evidentials Come From?". *The Oxford Handbook of Evidentiality*. (Ed. Alexandra Y. Aikhenvald) Oxford University Press. 124-147.

Givon, Talmy (1982). "Evidentiality and epistemic space". *Studies in Language* 6/1: 23-49.

Goddard, Cliff (2008). "Towards a systematic table of semantic elements". *Cross-Linguistic Semantic*. (Ed. Cliff Goddard). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing, 59-81.

Gül, Demet (2017). "Evidentiality in Turkish: Native Speaker Judgment". *International Journal of Language Academy*, Volume, 5/7: 17-29.

Hirik, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Hirik, Seçil (2019). *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Jing-Schmidt, Zhuo, Kapatsinski, Vsevolod (2012). "The apprehensive: Fear as endophoric evidence and its pragmatics in English, Mandarin, and Russian". *Journal of Pragmatics*, Volume 44, Issue 4: 346-373.

Johanson, Lars (2000). "Turkic Indirectives". *Evidentials. Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*. (Ed. Lars Johanson, Bo Utas). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 61-87.

Johanson, Lars (2003). "Evidentiality in Turkic". *Studies in Evidentiality.* (Ed. Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon). Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 273-290.

Johanson, Lars (2018). "Turkic Indirectivity". *The Oxford Handbook of Evidentiality.* (Ed. Alexandra Y. Aikhenvald). Oxford: Oxford University Press, 511-525.

Johanson, Lars (2021). *Turkic.* Cambridge: Cambridge University Press.

Johanson, Lars 1996. "On Bulgarian and Turkic indirectives". *Areale, Kontakte Dialekte, Sprache und ihre Dynamik in mehrsprachigen Situationen*. (Ed. Norbert Boretzky, Werner Enninger, Thomas Stolz). Bochum: Brockmeyer, 84-94.

Kılıç, Filiz (2005). "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2/1*: 68-113.

Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogojazyka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk.

Lazard, Gilbert (2001). "On the grammaticalization of evidentiality". *Journal of Pragmatics* 33: 359-367.

Özal, Senem (2021). *Özbekçede Şimdiki Zaman İşaretleyicilerinin Zaman ve Görünüş Açısından İncelenmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, Rıdvan (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Yayınevi.

Palmer, Frank R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Plungian, Vladimir A. (2001). "The place of evidentiality within the universal grammatical space". *Journal of Pragmatics,* 33: 349-357.

Rentzsch, Julian (2015). *Modality in the Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective.* Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Rind Pawlowski, Monika (2014). "Text Types and Evidentiality in Dzungar Tuvan". *Turkic Languages* 18: 159-188.

Simon, Camille (2018). "Evidential modalities in Salar. The development of a Tibetan-like egophoric category". *Turkic Languages* 22, 3-35.

Slobin, Dan I., Aksu, Ayhan A. (1982). "Tense, Aspect and Modality in the Use of the Turkish Evidential". *Tense-Aspect: Between Semantics & Pragmatics.* (Ed. Paul J. Hopper). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Co, 185-200.

Straughn, C. A. (2011). *Evidentiality in Uzbek and Kazakh*. Library Faculty Publications. 3. Erişim adresi: https://neiudc.neiu.edu/lib-pub/3

Tietze, Andreas (2019). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Sözlüğü* (9. Cilt). (Ed. Nurettin Demir, Emine Yılmaz). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Tuğlacı, Gülşah (2020). "Özbekçede Dolaylılık Kategorisi". *Dil Araştırmaları,* Bahar, 26: 175-192.

Üzüm, Melike (2021). "Türkçede Tümcesel Belirteçlerin Söz Dizimsel ve Semantik Özellikleri: Konuşucuya Yönelik Belirteçler". *Türkbilig,* (42): 149-167.

Üzüm, Melike (2022). "Birinci Kişi Katılımı Bağlamında Mehmet Âkif Ersoy'un Eserlerinde Kanıtsallığın Görünümü". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Yürklerde Akif Dillerde Hürriyet:* 73-90.

Üzüm, Melike, Gökter Gençer, Bilge (2021). "Türkçede Belirteçlerin İşlevleri ve Sözlük Tanımları: özetle, basitçe, açıkçası, açıkça". Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 5 (4): 2757-2779.

DİLİN BİR SAVAŞ SEBEBİ OLMASI: RUSYA ÖRNEĞİ

Muhammed Emin YILDIZLI*
Rauf MUSTAFAOĞLU**

Giriş

Gelişen, değişen ve dönüşen dünyada insanlığın birbirleriyle girmiş olduğu mücadelelerin hem nedenleri hem de yöntemleri farklılık göstermeye başlamıştır. Mücadelenin savaşa dönüşmesi ve savaşın kitlelerle birlikte dünya düzenini de etkilemeye başlaması bilimin savaş olgusunu incelemesine neden olmuştur. Literatürde savaş kavramı ve nedenleri üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde kavrama yönelik bilimsel çalışmaların birçok bilim dalı tarafından incelendiği görülecektir. Hazırlanan bu çalışmayla dilin savaş nedeni olarak görülmesi veya gösterilmesi Rus yöneticilerin açıklamalarından hareketle Rusya özelinde değerlendirilecektir.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, savaşı "devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele[1]" şeklinde tanımlamıştır. Savaş, devletlerin kendi politikaları çerçevesinde ulaşmak istedikleri amaçlar için çıkarları çarpıştığında başvurdukları yöntem olarak da değerlendirilebilir. Çıkarların çarpışması ya da çatışması söz konusu olduğunda devletler bu çıkarları bahane ederek savaş ilanına gidebilirler. Bu durum on sekizinci yüzyıldan itibaren, filozoflar, tarihçiler ve uluslararası ilişkiler uzmanlarını, savaşın nedenlerini bulmaya yöneltmiştir

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, eminyildizli@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2459-9543.
** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul/Türkiye, rauf.mustafaoglu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2250-992X.
[1] URL: https://sozluk.gov.tr/

(Holsti 5-6). Teknolojinin, iletişim araçlarının ve özellikle ticaret anlayışının gelişmesi ve değişmesi devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini etkilemiştir. Bu değişim ve dönüşümler, doğal olarak savaş sebebi olarak öne sürülen bahanelerin de değişmesine neden olmuştur. Örneğin 18. yüzyılda bir devlet başka bir devlete nükleer silah üretme bahanesiyle savaş açamazken, 21. yüzyılda değişen ve dönüşen teknoloji ile birlikte "*nükleer silah üretme*" savaş sebebi olarak gösterilebilmektedir.

> "Bir ülkenin sağlığına, refahına sosyal istikrarına ve siyasi barışına meydan okuyan herhangi bir şey kısa sürede ulusal güvenliğe tehdit oluşturur ve bu tehdit doğal olarak potansiyel bir savaş nedeni olarak görülebilir (Parker, 2006: 469-470)." Yani devletlerin güvenliğini tehdit eden ya da edebilecek her unsur herhangi bir neden, doğal olarak savaş sebebi sayılabilir. Holtsi'ye göre savaş nedenleri arasında 24 sorun söz konusu iken bu sorunlar arasında büyük oranda ön plana çıkan nedenler toprak ve toprağa bağlı konulardır, Wright ise savaşın nedenlerini genel olarak dört ana başlık etrafında hukuk, kültürel nedenler, sosyo-politik yapılanma ve teknoloji etrafında değerlendirir (Büyükakıncı, 2015: 600; Yalçınkaya, 2004: 33-34).

En az iki devlet arasında kendilerince haklı bir nedene bağlı olarak başlatılan savaş, devletler arası ittifaklar vasıtasıyla küresel bir hâl almış ve yıkımları tüm dünyada hissedilebilir hâle gelmiştir. Bu durum önce Milletler Cemiyeti'nin[2] daha sonra da Birleşmiş Milletler'in kurulmasında etken olmuştur. Bu kurumlar savaşın engellenmesi ve barışın sağlanması için uluslararası bir hüviyet kazanmışlardır[3]. 193 üyesi bulunan Birleşmiş Milletler'in uluslararası katılımı bu denli yüksek bir örgüt olmasına rağmen dünyadaki savaşların büyük çoğunluğu yine bu örgüte üye devletler arasında çıkmaktadır[4]. Bu katılımcı devlet sayısı fazla olan örgütün savaşı

---

[2] Detaylı bilgi için bakınız: Orallı, L. E. "Uluslararası Hukukta ve BM Sisteminde Askeri Müdahale Olgusu"; Tosun, F. "Uluslararası Hukuk'ta "Kuvvet Kullanma ve Karışma" Kavramlarının Değişen Anlamı".

[3] Birleşmiş Milletler'in amaç ve ilkelerinde bu durum 1. maddede şu şekilde verilmiştir: "Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak ve barışın bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyuşmazlık veya durumların düzeltilmesini ya da çözümlenmesini barışçı yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek (https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf). "

[4] İran- Irak Savaşı, Körfez Savaşı, Bosna- Sırbistan Savaşı, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Rusya- Gürcistan Savaşı, vb.

engelleme faaliyetlerine karşın dünyada savaşlar çeşitli nedenler/ bahaneler öne sürülerek artmaktadır.

Devletlerin millî kimliklerini ön planda tutarak ürettiği politikalar belli bir süre sonra devletler arasında çıkar çatışmalarına yol açmaktadır. Bu çıkar çatışmaları da çarpışmalara ve savaşlara neden olmaktadır. Savaşı, "düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemi" şeklinde tanımlayan Clausewitz (2015: 30), "bir toplumun -tüm halkın- özellikle uygar halkların savaşı, daima politik bir durumdan doğar ve ancak politik bir gerekçeyle başlatılır. O hâlde savaş politik bir eylemdir" (Clausewitz, 2015: 44) düşüncesini öne sürerken modern devletlerde politikanın da savaşı doğurabileceği üzerinde durur. Devletin siyasi gücü tarafından belirlenen bu politika ise Stephens'e göre daima bir amaç için belirlenir ve organize edilmiş bir topluluk tarafından gücün akılcı ve bilinçli bir şekilde kullanılmasıyla amaca ulaşılması hedeflenir (2009: 227).

Devletler 18. yüzyıldan sonra güçlerini korumak ve bilinçli bir yönetim süreci yürütmek adına politikalarını millî kimliklerini koruyacak ve güçlendirecek şekilde üretmişlerdir. Devletler bu koruma ve güçlendirme aşamasında ulus bilinci oluşturmak için de özellikle dilden faydalanmışlardır. Dili inceleyen filoloji bu minvalde devletlere kendi kültürel kimliklerini belirleme, koruma ve güçlendirmek adına yeni çalışma alanları açmıştır.

Dile yönelik araştırmalar yapan filoloji, incelediği dile yönelik fonetik, semantik, morfolojik, sentaktik açıklamalar ve araştırmalar yaparak dilin yapısını değiştirip dönüştüren etkenler üzerine odaklanmıştır. Filoloji zaman içerisinde kendi içyapısını etkileyen dış unsurları da araştırma sahası kapsamında disiplinler arası olarak ele almış, kültür[5], tarih[6], sosyoloji[7] vb. bilim dallarıyla hareket etmiş, dilin etkilediği/etkilendiği alanları neden sonuç ilişkileri bağlamında açıklamaya çalışmıştır. Filoloji gelişim seyri içerisinde kendi yöntemlerini çağa uygun olarak dönüştürürken dünyada meydana gelen siyasi, sosyal vb. değişimlerden de etkilenmiştir.

---

[5] Dil olmasa tarih, kültür, edebiyat ve medeniyet de olmazdı (Kaplan, 2015: 136).

[6] Tarih ve filoloji, birbirinden ayrı düşünülmeyecek biçimde iki bilim dalı olarak gelişmiştir (Tepekaya, 2022: 691.

[7] Toplumsal dilbilim araştırmaları dilin merkeze alınıp gözlemlenerek, toplumsal yapıdan elde edilen verilere dayalı olarak sürdürülmektedir (Güven, 2012: 60).

Ulus devletin en belirleyici ögesi olan dilin özellikle bir öteki algısı oluşturacak şekilde millî kimliğin başat unsuru olarak siyasi erk tarafından devlet politikasına uygun olarak kullanılmaya başlanması Fransız ihtilalinden sonra hız kazanmıştır. Fransız ihtilalinden sonra dünyaya yayılmaya başlayan milliyetçilik düşüncesi aydınları, bilim insanlarını, siyasetçileri ve bunlarla birlikte devletlerin politikalarını da etkilemiştir. Devletler bu yeni ideolojinin tesiriyle hem yöneticilerinin hem de aydınlarının marifetiyle ulusal yapıları içinde devletin kurucu unsuru olan etnik kimliği korumaya ve yüceltmeye yönelik birçok politika üretmişlerdir. Bu politikaların başında ise millî kimliğin en belirleyici unsuru olan dil ile ilgili politikalar gelmektedir. Örneğin Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren, Latince yerine kendi dillerini yazı dili hâline getirmeye başladıkları görülen birçok millet vardır. Alman, İtalyan, Fin, Norveç gibi birçok millet kendi ana dilleriyle yazı dili oluşturmaya ve millî kimliklerini inşa etmeye başlamıştır (Anderson, 2014: 90-91). Bu süreç zaman içerisinde dilin siyasi erkin elinde bir devlet politikası olarak yer bulmasını hızlandırmış sonuç olarak da dil, ulus devletlerin var oluş taşlarından birisi olarak yerini almıştır.

Bu değerlendirmeler birlikte düşünüldüğünde araştırma sorusu şu şekilde gelişmiştir: *Devletin varlığını devam ettirecek temel taşlarından biri olan dile yapılan saldırılar, doğrudan veya dolaylı bir şekilde devlete karşı yapılmış bir eylem şeklinde görülerek savaş sebebi sayılabilir mi?*

Bu araştırma sorusuna cevap aramak için son zamanlarda dünya gündemini etkileyen Ukrayna-Rusya savaşının nedenleri incelenmiştir. Özellikle siyasilerin savaşa dair çeşitli konuşmalarında savaş sebepleri arasında "dil"i de gösterdikleri görülmüştür. Araştırma kapsamında Rus siyasetçilerinin röportaj ve açıklamalarından elde edilen verilerden hareketle ülkelerin birbiriyle girmiş olduğu savaşlarda dilin savaş sebebi olarak nasıl öne sürüldüğü araştırılmıştır. Araştırma kapsamında Rusya'nın 2008 Gürcistan müdahalesinde "dil"e yönelik elde ettiği kazanımlar hakkında kısa bir değerlendirme yapılacak, 2014 Kırım ve 2022 Ukrayna müdahalesi sırasında savaş sebeplerinden biri olarak "dili" (Rusçayı, Rus dilli halkları, Rusça konuşan insanları) göstermesi Rus yöneticilerinin açıklamalarından hareketle değerlendirilecektir.

İnceleme

Araştırmanın bu bölümünde Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, teorisyen ve siyaset bilimci Aleksandr Gelyeviç Dugin, Rusya Federasyonu Dış İşleri Bakanı Sergey Viktoroviç Lavrov'un dili savaş sebeplerinden biri olarak göstermeleri yapmış oldukları açıklamalardan hareketle değerlendirilecektir.

2008 yılında Rusya Güney Osetya'daki etnik problemleri bahane ederek Gürcistan'a açmış olduğu savaşta birçok neden ortaya koymuştur. Özellikle; Gürcistan'ın NATO üyeliği için çaba göstermesi, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünün korunması, bölge petrol boru hatlarının korunması, Saakashvili'nin Amerika ve Avrupa ile yakın ilişkiler kurması gibi bir çok neden Rusya tarafından tehdit olarak almış ve savaş sebebi olarak görülmüştür. (Güçlü Akpınar, 2009; Dumlupınar, 2021; Parulava, 2012; Erkan, 2016). Bu vb. sebeplerle birlikte Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesinde Rusça da savaş nedenleri arasında gösterilmiştir. Rusça savaş nedenlerinden biri olarak gösterilirken Gürcistan'da kullanılan dillerin durumu ise şu şekildedir; Gürcistan'da halkın %71'i Gürcüce (resmi dil), %9'u Rusça, %7'si Ermenice, %6'sı Azerbaycan Türkçesi, %7'si diğer dilleri kullanmaktadır. Rusya ve Gürcistan arasında gerçekleşen "Beş Gün" savaşından önce Güney Osetya'da Osetçe ve Gürcüce resmi dil olarak kullanılırken savaştan sonra bölgede kullanılan resmi diller Osetçe ve Rusça olarak değişmiştir (Bakhishova, 2017: 34-36). Bu durum Putin'in savaş öncesi Rusçaya yönelik ortaya koymuş olduğu politikanın savaş sonrası başarıya ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Putin, 21 Nisan 2007 tarihinde kuruluşu için imza attığı Rusça Dünya Vakfı (Russky Mir) ile ilgili vermiş olduğu mülakatta; "Rus dili yalnızca gerçek anlamda küresel başarıların bütün bir katmanını korumakla kalmaz, aynı zamanda Rusya'nın kendisinin çok ötesine geçen bir topluluk olan Rusça konuşulan dünyadaki milyonlarca insanın yaşam alanıdır. Birçok halkın ortak mirası olan Rus dili asla nefretin, düşmanlığın, yabancı düşmanlığının veya izolasyonun dili hâline gelmeyecektir." şeklindeki ifadesiyle Rusçanın Rusya dışında da korunacağının işaretini vermiştir[8]. 2007'den sonra gelişen süreçte Gürcistan müdahalesi Rusya yanlısı haber siteleri "Rusya'nın Rusça konuşan halkı korumak için hareket ettiği (Dumlupınar 2021: 86)" yönünde

[8] https://russkiymir.ru/en/fund/index.php

birçok haber de yapılmıştır. Ayrıca Putin'in yukarıdaki açıklamaları devam eden süreçte Kırım ve Ukrayna harekâtları için de geçerli olmuştur.

Rusya Ukrayna'nın doğusu için 2014 yılında başlatmış olduğu harekâtla Kırım ve çevresini işgal etti. 18 Mart 2014 tarihinde gerçekleşen bu işgalin öncesinde ve sonrasında Ukrayna Cumhurbaşkanı Poroşenko'nun ve Putin'in bölgede gelişen olaylara yönelik yapmış oldukları açıklamalarda hem Ukraynacanın hem de Rusçanın yer aldığı görülebiliyor. Ukrayna Cumhurbaşkanı P. Poroşenko "Ukrayna'nın yegâne devlet dili şimdi, geçmişte ve gelecekte sadece Ukraynacadır. Rus diline yerel düzeyde özel bir statü sunmak gerekiyor." demiştir. Daha sonra 3 Ekim 2014'te Lviv'deki halka açık toplantı sırasında Ukrayna'da ikinci zorunlu dilin Rusça değil, İngilizce olması gerektiğini de ilan etmiştir (Juravel', 2015: 4)." Ukrayna liderinin açıklamalarına karşın Putin Kiev'deki darbenin milliyetçiliği tetiklediğini ve Kırım bölgesindeki Rusça konuşan insanların bu akımdan olumsuz etkilendiğini, bölgede Rusların ve Rusça konuşanların diğer etnik guruplara göre daha yoğun bir nüfusa sahip olduğunu iddia etmiştir[9]. Bölgeye müdahale için harekât kararının alınmasında ise Ukrayna'nın ana dil kullanımına ilişkin kararlarının etken olduğu yine Putin'inin açıklamalarından anlaşılmaktadır. Putin bölge halkını "*Ruslar bu bölgenin yerli halkıdır*[10]" diye nitelendirirken anadil kullanımı ile ilgili kararın "*Ana dilin kullanımına ilişkin kararların hemen geri çekilmesi için girişimde bulunuldu. Bütün bunlar elbette insanları harekete geçirdi*.[11]" ifadelerini kullanmıştır. Bu açıklamayla Rusya'nın

---

[9] 6.1. *Ukrayna'daki darbeden korkmuş 2,5 milyon halk olarak anlıyorum. Kiev'deki darbeden sonra iktidara gelen aşırı milliyetçi güçler Ukrayna'da ve özel olarak Kırım'da yaşayan hem Rusları hem de* ***Rusça konuşan insanları*** *doğrudan tehdit etmeye başlamışlardır. Çünkü Kırım'daki Rus nüfusu ve Rusça konuşanlar daha yoğundur…*

[10] 1.1. *Ukrayna'nın bu bölgesinde yaşayan Ruslar bu bölgenin yerli halkıdır. Ancak* ***ana dilin kullanımına ilişkin*** *kararların hemen geri çekilmesi için girişimde bulunuldu. Bütün bunlar elbette insanları harekete geçirdi.*/ 5.1. *Ukrayna'nın hem doğusunda hem de güneydoğusunda, insanlar kendi gelecekleri, çocuklarının geleceği için endişe duymaya başladılar, yani bir milliyetçilik dalgası, kendilerine yönelik tehditler ve bazı haklarını ortadan kaldırma arzusunu gördüler. Rus azınlıklar da dâhil olmak üzere ulusal azınlıkları.*

[11] 1.1. *Ukrayna'nın bu bölgesinde yaşayan Ruslar bu bölgenin yerli halkıdır. Ancak* ***ana dilin kullanımına ilişkin*** *kararların hemen geri çekilmesi için girişimde bulunuldu. Bütün bunlar elbette insanları harekete geçirdi.*/ 5.1. *Ukrayna'nın*

Kırım'a yönelik müdahalesinde Rus asıllı halkın ana dillerine yönelik Ukrayna devletinin aldığı kararın harekât sebeplerinden biri olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.

Putin açıklamasının dil ile ilgili kısmında durumu riskli olarak değerlendirmiştir ve "*Rusça konuşan nüfusa karşı özellikle bir tehdit oluştuğunu*[12]" ifade ederek oradaki "*Rusça konuşan nüfusun Rusya'dan yardım istediğini*[13]" ifade etmiştir. Rusya'dan istenen bu yardıma karşılık Rusya'nın "*Rus ve Rus dilli halkların meşru hak ve çıkarlarını*[14]*"* korumak amacıyla bölgeye müdahale ettiği de yine Putin tarafından dile getirilmiştir. Böylece "*Ukrayna'nın Rus dilli vatandaşlarının rahat bir siyasi ortamda tehlike ve tehditlerden uzak bir şekilde yaşaması*[15]" da harekâtın hedefleri arasında gösterilmiştir.

Kırım'ın işgali ve Putin'in benzer açıklamalarına karşılık Ukrayna 2014-2015 arasında Rusçaya karşı Ukrayna Yükşek Şurası (Verhovna Rada Ukrayını) vasıtasıyla bazı kararlar aldı. "VRU'nun aldığı karar ile 15 Rus TV kanalı kapatıldı. Ayrıca birçok gazete ve dergi yasaklandı, okullarda Rus dili ile ilgili dersler kaldırıldı. Bununla birlikte Rus halkını övdüğü, Rus ordusunu yücelttiği ve savaş propagandası yaptığı için Rus filmleri yayından kaldırıldı, yasaklandı (Juravel', 2015: 6-8)." VRU, Ukraynacayı korumak ve güçlendirmek adına 16 Temmuz 2019 tarihinde de

---

hem doğusunda hem de güneydoğusunda, insanlar kendi gelecekleri, çocuklarının geleceği için endişe duymaya başladılar, yani bir milliyetçilik dalgası, kendilerine yönelik tehditler ve bazı haklarını ortadan kaldırma arzusunu gördüler. Rus azınlıklar da dâhil olmak üzere ulusal azınlıkları.

[12] 2.1. *Her şeyden önce riskli olarak nitelendirilecek durum* ***Rusça konuşan nüfusa*** *yönelik tehditlerin kesinlikle somut olması gerçeğine dayanmaktadır. Kırım halkının ve orada yaşayan yurttaşların geleceklerini düşünmeye ve yardım için Rusya'ya başvurmalarının nedeni de budur.*

[13] 2.1. *Her şeyden önce riskli olarak nitelendirilecek durum* ***Rusça konuşan nüfusa*** *yönelik tehditlerin kesinlikle somut olması gerçeğine dayanmaktadır. Kırım halkının ve orada yaşayan yurttaşların geleceklerini düşünmeye ve yardım için Rusya'ya başvurmalarının nedeni de budur.*

[14] 4.1. *Mesele Ukrayna'nın güneydoğusundaki Rus ve* ***Rus dilli halkların*** *meşru hak ve çıkarlarını sağlamaktır...*

[15] 3.1. *Ama biz de her zaman Rus halkımızın,* ***Ukrayna'nın Rus dilli vatandaşlarının*** *kendileri için rahat siyasi koşullarda, rahat bir ortamda yaşamalarını ve hiçbir şekilde taciz edilmemelerini, tehdit edilmemelerini düşündük ve umduk.*

"Ukraynacanın devlet dili olarak işleyişinin sağlanması üzerine[16]" bir dizi yasa hazırlayarak yürürlüğe koydu. Yasa, Ukrayna'daki tek devlet (resmî) dilinin Ukraynaca olduğunu ve devlet genelinde kamu alanları için Ukraynacanın kullanılmasının zorunluluğunu vurgularken, memurların bu dile muhakkak hâkim olmaları gerektiğini, dilin eğitimden sağlığa, tüm kamu alanlarındaki etkinliklerden reklamlara kadar yaşamın her alanında kullanılmasını zorunlu hâle getiriyordu. Yasaya uygun davranmayanlar ve dilin kullanımını engelleyenler için ise para cezası isteniyordu.

Her iki ülke yönetiminin de zaman içerisinde almış oldukları kararlar ve hayata geçirdikleri uygulamalar, süreci 2022 Şubat ayına getirdi. Özellikle Rusya'nın eski Sovyet topraklarına bakış açısı Ukrayna'yı kendisinin doğal bir parçası olarak değerlendirmesi, Donetsk ve Luhanks bölgelerindeki Rus nüfusu ön plana çıkarıp ayrılıkçıları destekleyerek onların millî kimliğini öne çıkaran açıklamalarıyla süreç daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirildi.

Bu noktada Rusya yöneticilerinin Belarus'u da örnek göstererek bölgeye yönelik yapmış olduğu açıklamalar Rusya'nın tüm bölge halkına ve devletlerine bakışını da açık bir şekilde göstermektedir. Dil ile kültürü[17] birbirinden ayrı görmediğini dile getiren Dugin, "*Belarus halkı Rus halkının bir parçasıdır, tıpkı Ukraynalılar gibi*[18]" derken Putin de benzer bir açıklamayla Belarus için "*Burası bize çok yakın, belki de en yakın ülke: etnik, dilsel, kültürel, ruhsal, her açıdan en yakın ülke*.[19]" ifadelerini kullanmıştır. Bölgeye bakışı ve özellikle Avrasyacılık çalışmalarıyla

---

[16] https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/07/16/7221005/

[17] 12.1. *Önceliğim idealar ve kavramlar olsa da ikinci olarak dille ilgileniyorum denebilir; işte tam da burada biz kültüre yaklaşıyoruz çünkü ben kültürü dillerden bir alan (dil alanı) olarak görüyorum. Dil çok farklı olabilir, sadece iletişim kurduğumuz klasik dil değil; müziğin, seslerin dili, işaretler(görüntüler) ve resimlerin dili, duyguların dili, beden dili olabilir. Benim için dil bir bütündür...*

[18] 13.1. *Ukraynalılar gibi, ama bunun tamamen özel bir kimlik olduğunu hesaba katmamak, onunla (onun üzerine) çalışmamak ...*

Lukaşenko kesinlikle bu kimlikle çalışmadı. Rusya'ya olan yakınlığından, kimlikten, egemenlikten, kültürünü ve halkını Batıdan koruma ihtiyacından bahsetti, bu konuda haklıydı ama bunlar güvenlik (koruyucu) biçimlerdir. Fakat ortaya olumlu bir şey koymadı ve bu büyük bir sorundur...

[19] 7.1. *Burası bize çok yakın, belki de en yakın ülke: etnik,* ***dilsel****, kültürel, ruhsal, her açıdan en yakın ülke.*

Rusya'ya yön verdiği bilinen Dugin'in şu açıklamaları Rusya'nın hareket alanını anlamada yardımcı olacaktır.

> 14.1. *Rus dünyasının ideoloğu olduğumu inkâr etmiyorum. Ama bu benim de bağlı olduğum Avrasyacılıkla çelişmiyor. Rus dünyasının Rus Avrasyalılarından daha büyük destekçileri olduğunu hayal etmek güçtür.*
>
> *Rusya'nın bağımsız bir uygarlık olduğu, Rus kimliğinin ulusal, etnik olmadığı, kültürel bir tip, açık bir kimlik olduğu konusunda adil ve doğru bir şekilde ısrar edenler Avrasyacılardı. Bu bir bakıma, her şeyi içine almış bir imparatorluktur.*
>
> *Bu İmparatorluğun Merkezi Rus halkıdır. Ve kaderlerini Rus halkının kaderiyle birleştiren halklara açıktır...*[20]

Açıklamalarda görüldüğü üzere kendisini Slav kökenli bölge halkının hamisi olarak gören Rusya, Şubat 2022'de Donetsk ve Luhanks'da kurulan hükümeti tanıyarak bölgeye müdahale hakkını "*Ukrayna, Rusya için sadece komşu bir ülke değil, aynı zamanda tarihin bir parçasıdır, Ukraynalılar yoldaşlarımız ve akrabalarımızdır*[21]" ifadeleriyle meşrulaştırmıştır.

Putin'in Ukrayna'ya savaş ilanından bir kaç gün önce yapmış olduğu ulusa sesleniş[22] konuşmasında VRU'nun dil kullanımına ilişkin almış olduğu kararların Rusya siyasilerini nasıl etkilediği de açık bir şekilde dile getirilmiştir. Putin bu ulusa sesleniş konuşmasında kendilerini Rus olarak gören vatandaşlara karşı asimilasyon[23] yapıldığını bunun bölgede ayrımcılığı arttırdığını, Rusçanın kamu ve özel alanların tümünden

---

[20] https://www.mk.ru/social/2022/03/30/aleksandr-dugin-solnechnyy-putin-pobedil-lunnogo.html (Çevrimiçi, 2022).

[21] https://www.haberler.com/haberler/putin-ulusa-seslenis-aciklamasi-nedir-putin-ne-14749154-haberi/

[22] https://tass.ru/politika/13791435?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Çevrimiçi, 2022).

[23] 8.1. *Derusifikasyon ve zorunlu asimilasyon devam ediyor. Verkhovna Rada (Ukrayna Yüksek Şurası) durmadan tüm yeni ayrımcı eylemlerini ileri sürüyor, sözde yerli halklarla ilgili bir yasa zaten yürürlükte. Kendilerini Rus olarak gören ve kimliklerini,* ***dillerini,*** *kültürlerini korumak isteyen insanlara açıkça Ukrayna'da yabancı olduklarını belirttiler.*

sürüldüğünü[24] ifade ederek insanların dillerini konuşamayıp kültürlerini yaşayamadığını iddia ederken durumun Neonazi faşizmine dönüştüğünü ve insanların temel insani hakları için savaştığını[25] ileri sürmüştür. Benzer bir söylem ilerleyen tarihlerde Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov tarafından da Rus dilini, eğitimini ve medyasının yasaklandığı, bu tutumunun Neonazi yaklaşımı olduğu ve tüm uyarılara rağmen Ukrayna'nın bu adımlarından vazgeçmediği ileri sürülmüştür[26]. Ukrayna'nın bu tutumuyla, Rus statüsünü bölgeden[27] yok etmeye çalıştığını da ifade eden Lavrov müzakereler için Rus dilinin statüsünün[28] de gözden geçirilmesinin muhakkak bir öneme sahip olduğunu özellikle vurgulamıştır.

---

[24] 9.1. *Eğitim yasalarına ve Ukrayna'nın devlet dili olarak işleyişine uygun olarak,* ***Rus dili,*** *okullardan, tüm kamusal alanlardan, sıradan mağazalara kadar adeta sürülmektedir. Lustrasyon olarak adlandırılan iktidarın «temizlenmesi, arınması» yasası, istenmeyen devlet çalışanlarıyla başa çıkmayı mümkün kıldı.*

[25] 10.1. *Sözde uygar dünya, ki tek temsilcileri bizim batılı meslektaşlarımızdır; kendilerini yine kendileri seçmişlerdir. Bunlar bazı şeyleri görmezden gelmeyi tercih etmektedirler. Terör, soykırım (yaklaşık 4 milyon kişinin maruz kaldığı) vb. Bunu da bunlara maruz kalan halk Batının bazı eylemlerinde onların yanında olmadığı için yapmaktadırlar. Batı'nın 2014 yılında Ukrayna'daki darbesinde Batı karşıtı sınıf, mağara(ilkel) ve saldırgan milliyetçiliğe ve neo-nazizme karşı durmaktadır ve temel hakları için savaşmaktadır – kendi topraklarında yaşamak,* ***kendi dillerini konuşmak,*** *kültürlerini ve geleneklerini korumak için...*

[26] 15.1. *Anayasaya karşı kanlı bir darbe sonucu iktidara gelenler, kendi halkına, Ruslara ait olan her şeye karşı****, Rus dilini,*** *eğitimini ve medyasını yasaklayarak bir savaş başlattılar. Nazi teorisini ve pratiğini teşvik eden yasalar çıkardılar. Uyarmıştık. Tüm uyarılarımız kulak ardı edildi, sessiz kalındı...*/ 16.1. ***Rus diline,*** *Rus medyasına müdahaleler (baskı) olduğundan bahsetmiştim. Rusça kanalların kapatılmasından, (hem Rusya'dan hem de Ukrayna'da yayınlanan) Rusça her türlü basılı materyalin satışının durdurulmasından, Devletimizde ve toplumumuzda kutsal bir kurum olan Rus Ortodoks Kilisesi'ne, Nazi teorisini ve pratiğini ilerletmek için yasaların kabul edilmesinden bahsetmiştim...*

[27] 17.1. *Ukrayna'da, Başkan başka bir şehre gitti ve yapılacak başka bir şey yok. Darbeyi yapanların ilk açıklamalarının* ***Rus dilinin*** *bölgesel statüsünün ortadan kaldırılması ve Kırım Yüksek Konseyi'ne saldırmak için silahlı gruplardan (aynı şekilde aşırı radikallerden) savaşçılar gönderme çağrısıyla ilgili olduğunu fark ettik. İşte her şey böyle başladı...*

[28] 18.1. ***Muhabir soru:*** *Rusya-Ukrayna görüşmeleri dünya kamuoyundan büyük ilgi gördü. Şu anda müzakerelerin önündeki başlıca engeller nelerdir? İki taraf arasında bir barış anlaşması ihtimalini nasıl görüyorsunuz? Rusya gelecekte Ukrayna ile hangi ikili ilişkileri kurmayı planlıyor?*

Cevap*: Şu anda, Rus ve Ukraynalı delegeler neredeyse her gün video konferans yoluyla olası bir anlaşma taslağını tartışıyorlar...*

24 Şubat 2022 tarihinde Rusya; Ukrayna'nın Batıya yanaşması, NATO genişlenmesinden duyulan rahatsızlık, Ukrayna'nın nükleer çalışmaları vb. nedenlerle birlikte bölge halkının dil ve kültür yönünden asimile edildiğini de öne sürerek Ukrayna'ya savaş ilan etmiştir. Rusya Ukrayna savaşının başlamasından yaklaşık yirmi gün sonra Putin yapmış olduğu aşağıdaki açıklamayla en temel insani haklardan biri olarak gördüğü dili korumak için bölgede olduklarını dünya kamuoyuna açıklamıştır.

> *Bu, neredeyse sekiz yıldır en barbarca yöntemlerle (abluka, büyük çaplı cezai eylemler, terör saldırıları ve sürekli topçu bombardımanı) gerçek soykırıma maruz kalan Donbass'taki halkımıza bir yardımdır.*
>
> *(Halkımız buna ne) için maruz kalıyor peki? Sadece temel insan haklarını aradıkları için atalarının yasalarına ve geleneklerine göre yaşamak,* ***kendi dillerini konuşmak,*** *çocuklarını istedikleri gibi büyüttükleri için...*[29]

Sonuç

Gürcistan, Ukrayna ve Rusya yönetimlerinin kendi millî politikaları çerçevesinde almış oldukları kararlar bu devletleri savaş alanında karşı karşıya getirmiştir. Savaşın başlatan tarafı olarak görülen Rusya bu devletlere çeşitli nedenlerle savaş ilan etmiştir. Hazırlanan bu çalışmayla 2008, 2014 ve 2022 yıllarında Rusya tarafından başlatılan savaşlarda savaş nedeni olarak dilin hangi söylemlerle politik bir şekilde savaş nedeni olarak öne sürüldüğü tespit edilmiştir. İnceleme bölümünde örnekleri verilen

---

...Müzakerelerin gündeminde ayrıca Nazilerden arındırma, yeni jeopolitik gerçeklerin tanınması, yaptırımların kaldırılması, ***Rus dilinin statüsü*** *vd. yer alıyor.*

[29] 11.1. *Zor bir süreçte bir araya geldik; Silahlı Kuvvetlerimiz Ukrayna'da ve Donbass'ta özel bir askeri operasyon gerçekleştirmektedir. Bu operasyonun en başında, 24 Şubat sabahı erken saatlerde, Rusya'nın eylemlerinin nedenlerinin ve asıl amacının kamuya açık bir şekilde belirtildiğini hatırlatayım. Bu, neredeyse sekiz yıldır en barbarca yöntemlerle (abluka, büyük çaplı cezai eylemler, terör saldırıları ve sürekli topçu bombardımanı) gerçek soykırıma maruz kalan Donbass'taki halkımıza bir yardımdır.*

(Halkımız buna ne) için maruz kalıyor peki? Sadece temel insan haklarını aradıkları için – atalarının yasalarına ve geleneklerine göre yaşamak, ***kendi dillerini konuşmak,*** *çocuklarını istedikleri gibi büyüttükleri için...*

söylemlerden anlaşılmaktadır ki, Rusya'nın siyasi temsilcileri dili ve kültürü devletin siyasi sınırlarının ötesinde değerlendirmektedir. Rusya dışında yaşayan ve bir şekilde Rusça ve Rus kültürüyle bağlarını organik veya inorganik bir şekilde devam ettiren topluluklar Rus devlet yöneticileri tarafından Rusça konuşan vatandaşlar ve Ruslar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma Rusya'yı bu iki gurubun çıkarlarını korumak noktasında harekete geçirmektedir. Özellikle siyasilerin kullanmış olduğu şu ifadeler, konunun Rus millî kimliğinin ötesinde bir üst kimliği işaret etmesi açısından da önem arz etmektedir: Ana dil kullanımı; Rusça konuşan nüfus; Ukrayna'nın Rus dilli vatandaşları; Rus dilli halklar; Rusça konuşan insanlar; ana dilin kullanımına ilişkin alınan kararlar; Rus ve Rus dilli halklar; Rusça konuşan insanların dilsel kimlikleri; dillerini- kültürlerini korumak isteyen insanlar; Rus dilinin okullardan, tüm kamusal alanlardan, sıradan mağazalara sürülmesi, insanların kendi dillerini konuşma hürriyeti.

Bu söylemler Rusya açısında şöyle değerlendirilebilir: Ruslar başka bir ülkede yaşasa bile (özellikle Çarlık Rusya ve SSCB'nin doğal sınırları gözetilmektedir) bölgenin yerli halkı olarak görülmektedir. Bu durum onlara doğal olarak bazı siyasi, insani, sosyal ve anayasal haklar sağlamaktadır. Rusya Federasyonu bu hakların koruyucusu ve garantörü olarak kendisini görmektedir. Gürcistan, Kırım ve Ukrayna'ya yapılan müdahaleler tamamen bu hakların bölge halkına sağlanması adına yine bölge halkının isteğiyle ve davetiyle Rusya tarafından sağlanmıştır ve sağlanacaktır. Bu hakların en temellerinden birisi olan kendi dilini konuşabilme ve kültürünü yaşayabilme hakkı da Rusya'nın müdahale sebeplerinin başında gelmektedir. Bölge halkının Rusçayı kamusal alanlarda konuşmasının yasaklanması ya da öncelikli olarak Ukraynaca veya Osetçenin kullanılması, Rusçanın anadil olarak öğretilmesinin kaldırılması vb. yukarıda verilen bahaneler Rusya tarafından savaş sebebi sayılmıştır.

Siyasetçilerin ortaya koyduğu söylemler uygulayacakları politikaları göstermesi açısından önem arz etmektedir. Putin, Dugin ve Lavrov'un konuşmaları incelendiğinde görülmüştür ki "dil" merkezli olarak Rus millî kimliğine ve yapılacak her türlü saldırıya karşı Rusya savaşla karşılık verecektir. Rusya Federasyonu için siyasi sınırların ötesinde bir Rus kimliğinin varlığı ve bu kimliğin haklarının korunmasının bir devlet

politikası hâline getirilmektedir. Rusya'nın bu düşünüşle birlikte uzun vadede Slav milliyetçiliğini de ön plana çıkarması olası görülmektedir.

Son olarak bu çalışma siyaset ve uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirilebilecek gibi görünse de çalışmayla ulaşılmak istenen asıl amaç dilin de savaş nedenleri arasında aktif bir araç olarak kullanıldığını göstermektir.

Vladimir Putin' in 17 Nisan 2014 Tarihinde Rusya'nın Kırım İşgali ile İlgili Vermiş Olduğu Röportaj[30]

1. Vladimir Putin(2014): Русские в этой части Украины всё-таки являются коренными жителями. Но была предпринята сразу попытка отменить решения, связанные с использованием родного языка. Это всё, конечно, людей насторожило.

1.1. Vladimir Putin(2014): *Ukrayna'nın bu bölgesinde yaşayan Ruslar bu bölgenin yerli halkıdır. Ancak* ***ana dilin kullanımına ilişkin*** *kararların hemen geri çekilmesi için girişimde bulunuldu. Bütün bunlar elbette insanları harekete geçirdi.*

2. Vladimir Putin(2014): Риски заключались прежде всего в том, что угрозы в отношении русскоязычного населения были абсолютно конкретными и осязаемыми. Именно это побудило народ Крыма, граждан, которые там проживают, задуматься о своём будущем и обратиться к России за помощью. Но именно этим мы и руководствовались.

2.1. Vladimir Putin(2014): *Her şeyden önce riskli olarak nitelendirilecek durum* ***Rusça konuşan nüfusa*** *yönelik tehditlerin kesinlikle somut olması gerçeğine dayanmaktadır. Kırım halkının ve orada yaşayan yurttaşların geleceklerini düşünmeye ve yardım için Rusya'ya başvurmalarının nedeni de budur.*

3. Vladimir Putin(2014): Но мы также всегда думали и надеялись на то, что наши русские люди, русскоязычные

[30]Çalışmada röportajların tamamı verilmemiş olup, araştırma konusu ile ilgili olan bölümler tercüme edilmiştir. http://kremlin.ru/events/president/news/20796 (Çevrimiçi, 2022)

граждане Украины будут проживать в комфортных для себя политических условиях, в комфортной обстановке и не будут никак притесняться, им не будут угрожать.

3.1. Vladimir Putin(2014): *Ama biz de her zaman Rus halkımızın,* ***Ukrayna'nın Rus dilli vatandaşlarının*** *kendileri için rahat siyasi koşullarda, rahat bir ortamda yaşamalarını ve hiçbir şekilde taciz edilmemelerini, tehdit edilmemelerini düşündük ve umduk.*

4. Vladimir Putin(2014): Вопрос в том, чтобы обеспечить законные права и интересы русских и русскоязычных граждан юго-востока Украины...

4.1. Vladimir Putin(2014): *Mesele Ukrayna'nın güneydoğusundaki Rus ve* ***Rus dilli halkların*** *meşru hak ve çıkarlarını sağlamaktır...*

5. Vladimir Putin (Nisan, 2014): И на востоке, и на юго-востоке Украины люди забеспокоились за своё будущее, за будущее своих детей, имея в виду, что они наблюдали и всплеск национализма, и угрозы в свой адрес, и желание отменить некоторые права национальных меньшинств, в том числе русского меньшинства. Хотя это условно, потому что всё-таки русские в этой части Украины всё-таки являются коренными жителями. Но была предпринята сразу попытка отменить решения, связанные с использованием родного языка. Это всё, конечно, людей насторожило.

5.1. Vladimir Putin(Nisan, 2014): *Ukrayna'nın hem doğusunda hem de güneydoğusunda, insanlar kendi gelecekleri, çocuklarının geleceği için endişe duymaya başladılar, yani bir milliyetçilik dalgası, kendilerine yönelik tehditler ve bazı haklarını ortadan kaldırma arzusunu gördüler. Rus azınlıklar da dâhil olmak üzere ulusal azınlıkları.*

Ukrayna'nın bu bölgesindeki Ruslar hâlâ yerli halktır. Ancak ***anadillerini kullanmalarıyla*** *ilgili kararların iptaline yönelik girişimler oldu. Bunların hepsi elbette insanları harekete geçirdi.*

Vladimir Putin' in 11 Ocak 2016 Tarihinde Alman Bild Yayınındaki Röportajı[31]

Vladimir Putin(2016): Что Вы подразумеваете под словом "Крым"?

Vladimir Putin(2016):*"Kırım" kelimesinden ne anlıyorsunuz?*

Bild sunucusu(2016): Изменение границ.

Bild sunucusu(2016): *Sınırların değişmesi*.

6. Vladimir Putin(2016): А я под этим понимаю людей – 2,5 миллиона человек. Это люди, которые испугались переворота, надо прямо сказать, были встревожены государственным переворотом на Украине. И после переворота в Киеве, а это было не что иное, как государственный переворот, как бы его ни приукрашивали, крайне националистически настроенные силы, которые приходили тогда к власти и отчасти, в значительной степени пришли к власти, они просто впрямую начали угрожать людям. И русским людям, и русскоязычным людям, проживающим на Украине вообще и в Крыму в частности, потому что там концентрация русских и русскоговорящих больше, чем во всех других частях Украины.

6.1. Vladimir Putin(2016): Ben ise şunları anlıyorum: ....

Ukrayna'daki darbeden korkmuş 2,5 milyon halk olarak anlıyorum. Kiev'deki darbeden sonra iktidara gelen aşırı milliyetçi güçler Ukrayna'da ve özel olarak Kırım'da yaşayan hem Rusları hem de ***Rusça konuşan insanları*** *doğrudan tehdit etmeye başlamışlardır. Çünkü Kırım'daki Rus nüfusu ve Rusça konuşanlar daha yoğundur...*

Putin'in Belarus ile İlgili Görüşü (27 Ağustos 2020)[32]

7. Vladimir Putin(2020): Это очень близкая, может быть, самая близкая к нам страна: и этнически самая близкая, и в языковом плане, и в культурном, в духовном, каком угодно.

---

[31] https://rg.ru/2016/01/11/sankcii-site.html (Çevrimiçi, 2022).
[32] https://www.vesti.ru/article/2450072 (Çevrimiçi, 2022).

7.1. Vladimir Putin(2020): *Burası bize çok yakın, belki de en yakın ülke: etnik,* ***dilsel****, kültürel, ruhsal, her açıdan en yakın ülke.*

Vladimir Putin' in 22 Şubat 2022 Tarihinde Ulusa Sesleniş: Ukrayna Savaşı[33]

8. Vladimir Putin(Şubat, 2022): Продолжается курс на дерусификацию и принудительную ассимиляцию. Верховная Рада безостановочно выпускает все новые дискриминационные акты, уже действует закон о так называемых коренных народах. Людям, которые считают себя русскими и хотели бы сохранить свою идентичность, язык, культуру, прямо дали понять, что на Украине они чужие.

8.1. Vladimir Putin(Şubat, 2022): *Derusifikasyon ve zorunlu asimilasyon devam ediyor. Verkhovna Rada (Ukrayna Yüksek Şurası) durmadan tüm yeni ayrımcı eylemlerini ileri sürüyor, sözde yerli halklarla ilgili bir yasa zaten yürürlükte. Kendilerini Rus olarak gören ve kimliklerini,* ***dillerini,*** *kültürlerini korumak isteyen insanlara açıkça Ukrayna'da yabancı olduklarını belirttiler.*

9. Vladimir Putin(Şubat, 2022): В соответствии с законами об образовании и о функционировании украинского языка как государственного русский язык изгоняется из школ, из всех публичных сфер, вплоть до обычных магазинов. Закон о так называемой люстрации, «очищении» власти позволил разобраться с неугодными государственными служащими.

9.1. Vladimir Putin(Şubat, 2022):*Eğitim yasalarına ve Ukrayna'nın devlet dili olarak işleyişine uygun olarak,* ***Rus dili,*** *okullardan, tüm kamusal alanlardan, sıradan mağazalara kadar adeta sürülmektedir. Lustrasyon olarak adlandırılan iktidarın «temizlenmesi, arınması» yasası, istenmeyen devlet çalışanlarıyla başa çıkmayı mümkün kıldı.*

10. Vladimir Putin(Şubat, 2022): ...так называемый цивилизованный мир, единственными представителями которого самозванно объявили себя наши западные коллеги,

[33]https://tass.ru/politika/13791435?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Çevrimiçi, 2022).

предпочитает этого не замечать, как будто и нет всего этого ужаса, геноцида, которому подвергаются почти 4 миллиона человек, и только потому, что эти люди не согласились с поддержанным Западом переворотом на Украине в 2014 году, выступили против возведенного в ранг государственного движения в сторону пещерного и агрессивного национализма и неонацизма. И борются за свои элементарные права – жить на своей земле, говорить на своем языке, за сохранение своей культуры и традиций.

10.1. Vladimir Putin(Şubat, 2022): *Sözde uygar dünya, ki tek temsilcileri bizim batılı meslektaşlarımızdır; kendilerini yine kendileri seçmişlerdir. Bunlar bazı şeyleri görmezden gelmeyi tercih etmektedirler. Terör, soykırım (yaklaşık 4 milyon kişinin maruz kaldığı) vb. Bunu da bunlara maruz kalan halk Batının bazı eylemlerinde onların yanında olmadığı için yapmaktadırlar. Batı'nın 2014 yılında Ukrayna'daki darbesinde Batı karşıtı sınıf, mağara(ilkel) ve saldırgan milliyetçiliğe ve neo-nazizme karşı durmaktadır ve temel hakları için savaşmaktadır – kendi topraklarında yaşamak,* ***kendi dillerini konuşmak,*** *kültürlerini ve geleneklerini korumak için...*

Vladimir Putin' in <u>16 Mart 2022</u> Tarihindeki Toplantısı[34]

11. Vladimir Putin(Mart, 2022): "Мы встречаемся в сложное время, когда наши Вооружённые Силы проводят на Украине и на Донбассе специальную военную операцию. Напомню, что в самом её начале, ранним утром 24 февраля, мною публично, открыто были названы причины и главная цель действий России. Это помощь нашим людям на Донбассе, которые в течение почти восьми лет самыми варварскими методами – блокадой, крупномасштабными карательными акциями, терактами и постоянными артиллерийскими обстрелами – подвергались настоящему геноциду. И за что? Только за то, что они добивались элементарных человеческих прав – жить

[34] http://kremlin.ru/events/president/news/67996 (Çevrimiçi, 2022).

по законам и традициям своих предков, говорить на родном языке, растить своих детей так, как они хотят."

11.1. Vladimir Putin (Mart, 2022): *Zor bir süreçte bir araya geldik; Silahlı Kuvvetlerimiz Ukrayna'da ve Donbass'ta özel bir askeri operasyon gerçekleştirmektedir. Bu operasyonun en başında, 24 Şubat sabahı erken saatlerde, Rusya'nın eylemlerinin nedenlerinin ve asıl amacının kamuya açık bir şekilde belirtildiğini hatırlatayım. Bu, neredeyse sekiz yıldır en barbarca yöntemlerle (abluka, büyük çaplı cezai eylemler, terör saldırıları ve sürekli topçu bombardımanı) gerçek soykırıma maruz kalan Donbass'taki halkımıza bir yardımdır.*

(Halkımız buna ne) için maruz kalıyor peki? Sadece temel insan haklarını aradıkları için – atalarının yasalarına ve geleneklerine göre yaşamak, ***kendi dillerini konuşmak,*** *çocuklarını istedikleri gibi büyüttükleri için...*

Aleksandr Gelyeviç Dugin'in 5 Eylül 2018[35] Tarihindeki Röportajı

12. Dugin (Eylül 2018): Поскольку меня интересуют идеи и концепты в первую очередь, то во вторую очередь меня интересует язык. И вот здесь как раз мы подходим к культуре, потому что я воспринимаю культуру как языковое поле. Язык может быть самым разным, не только классическим языком, на котором мы общаемся. Может быть язык музыки, звуков, язык образов, картин, язык чувств, body language.

12.1 Dugin (Eylül 2018): *Önceliğim idealar ve kavramlar olsa da ikinci olarak dille ilgileniyorum denebilir; işte tam da burada biz kültüre yaklaşıyoruz çünkü ben kültürü dillerden bir alan (dil alanı) olarak görüyorum. Dil çok farklı olabilir, sadece iletişim kurduğumuz klasik dil değil; müziğin, seslerin dili, işaretler(görüntüler) ve resimlerin dili, duyguların dili, beden dili olabilir. Benim için dil bir bütündür...*

[35] https://knife.media/dugin/ (Çevrimiçi, 2022).

Aleksandr Gelyeviç Dugin'in 26 Ağustos 2020[36] Tarihindeki Röportajı

13. Dugin (Ağustos, 2020): Да, это часть русского народа, как и украинцы, но на самом деле не учитывать то, что это совершенно особая идентичность, не работать с ней… А Лукашенко, конечно, не работал с этой идентичностью. Он говорил о близости к России, он говорил о самобытности, он говорил о суверенитете, он говорил о необходимости сохранять свою культуру и свой народ от Запада, в этом он был прав, но это защитные формы. А вот позитивного содержания он не вложил, и это большая проблема.

13.1. Dugin (Ağustos, 2020): *Belarus halkı Rus halkının bir parçasıdır, tıpkı Ukraynalılar gibi, ama bunun tamamen özel bir kimlik olduğunu hesaba katmamak, onunla (onun üzerine) çalışmamak ...*

Lukaşenko kesinlikle bu kimlikle çalışmadı. Rusya'ya olan yakınlığından, kimlikten, egemenlikten, kültürünü ve halkını Batıdan koruma ihtiyacından bahsetti, bu konuda haklıydı ama bunlar güvenlik (koruyucu) biçimlerdir. Fakat ortaya olumlu bir şey koymadı ve bu büyük bir sorundur...

Aleksandr Gelyeviç Dugin'in 30 Mart 2022[37] Tarihindeki Röportajı

14. Dugin (Mart, 2022): Я не отказываюсь от того, что я идеолог Русского мира. Но это не противоречит и евразийству, которого я также придерживаюсь. Больших сторонников Русского мира, чем русские евразийцы, и представить сложно.

Именно евразийцы справедливо и правильно настаивали на том, что Россия - самостоятельная цивилизация, что русская идентичность не национальна, не этническая, это культурный тип, открытая идентичность. Это в каком-то смысле империя, которая вобрала в себя все.

---

[36] https://radiokp.ru/podcast/vecherniy-mardan/36081 (Çevrimiçi, 2022).

[37] https://www.mk.ru/social/2022/03/30/aleksandr-dugin-solnechnyy-putin-pobedil-lunnogo.html (Çevrimiçi, 2022).

Ее центр - русский народ. И он открыт для тех народов, которые сочетают свою судьбу с судьбой русского народа...

14.1. Dugin (Mart, 2022): *Rus dünyasının ideoloğu(düşüngücü) olduğumu inkâr etmiyorum. Ama bu benim de bağlı olduğum Avrasyacılıkla çelişmiyor. Rus dünyasının Rus Avrasyalılarından daha büyük destekçileri olduğunu hayal etmek güçtür.*

Rusya'nın bağımsız bir uygarlık olduğu, Rus kimliğinin ulusal, etnik olmadığı, kültürel bir tip, açık bir kimlik olduğu konusunda adil ve doğru bir şekilde ısrar edenler Avrasyalardı. Bu bir bakıma, her şeyi içine almış bir imparatorluktur.

Bu İmparatorluğun Merkezi Rus halkıdır. Ve kaderlerini Rus halkının kaderiyle birleştiren halklara açıktır...

Sergey Viktoroviç Lavrov'un 1 Mayıs 2022[38] Tarihindeki Röportajı

15. Lavrov (Mayıs, 2022): Те, кто пришел к власти в результате кровавого антиконституционного переворота, начали войну против собственного народа, против всего русского, запрещая русский язык, образование, СМИ. Они принимали законы, поощряющие нацистскую теорию и практику. Мы предупреждали. Все наши предупреждения разбивались о стену молчания.

15.1. Lavrov (Mayıs, 2022): *Anayasaya karşı kanlı bir darbe sonucu iktidara gelenler, kendi halkına, Ruslara ait olan her şeye karşı**, Rus dilini,** eğitimini ve medyasını yasaklayarak bir savaş başlattılar. Nazi teorisini ve pratiğini teşvik eden yasalar çıkardılar. Uyarmıştık. Tüm uyarılarımız kulak ardı edildi, sessiz kalındı...*

16. Lavrov (Mayıs, 2022): Я упоминал гонения на русский язык, СМИ России, закрытие каналов на русском языке, прекращение продаж любой печатной продукции на русском языке (и из России, и которые публикуются на Украине), на русскую православную церковь, которая является священным

[38] https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1811569/ (Çevrimiçi, 2022).

институтом в нашем государстве и обществе, принятие законов по продвижению нацистской теории и практики...

16.1. Lavrov (Mayıs, 2022): ***Rus diline,*** *Rus medyasına müdahaleler (baskı) olduğundan bahsetmiştim. Rusça kanalların kapatılmasından, (hem Rusya'dan hem de Ukrayna'da yayınlanan) Rusça her türlü basılı materyalin satışının durdurulmasından, Devletimizde ve toplumumuzda kutsal bir kurum olan Rus Ortodoks Kilisesi'ne, Nazi teorisini ve pratiğini ilerletmek için yasaların kabul edilmesinden bahsetmiştim...*

17. Lavrov (Mayıs, 2022):...на Украине Президент уехал в другой город, и ничего больше делать не надо. Мы обратили внимание, что первое заявление тех, кто сделал переворот, касалось ликвидации регионального статуса русского языка и призыва направить бойцов вооружённых отрядов (тоже ультрарадикальных) на штурм Верховного Совета Крыма. Вот так всё начиналось.

17.1. Lavrov (Mayıs, 2022): *Ukrayna'da, Başkan başka bir şehre gitti ve yapılacak başka bir şey yok. Darbeyi yapanların ilk açıklamalarının* ***Rus dilinin*** *bölgesel statüsünün ortadan kaldırılması ve Kırım Yüksek Konseyi'ne saldırmak için silahlı gruplardan (aynı şekilde aşırı radikallerden) savaşçılar gönderme çağrısıyla ilgili olduğunu fark ettik. İşte her şey böyle başladı...*

Sergey Viktoroviç Lavrov'un <u>30 Nisan 2022</u>[39] Tarihindeki Röportajı

18. Lavrov (Nisan, 2022): Вопрос: Российско-украинские переговоры привлекли большое внимание мировой общественности. Каковы основные препятствия на пути переговоров в настоящее время? Как Вы видите перспективу мирного договора между двумя сторонами? Какие двусторонние отношения Россия намерена установить с Украиной в будущем?

[39] https://russian.news.cn/20220430/07c112fead63406893ade40f3d90bb99/c.html (Çevrimiçi, 2022).

Ответ: В настоящее время российская и украинская делегации фактически в ежедневном режиме по видеоконференцсвязи обсуждают проект возможного договора... В повестке дня переговоров также вопросы денацификации, признания новых геополитических реалий, отмены санкций, статуса русского языка и другие.

18.1. Lavrov (Nisan, 2022):

Muhabir soru: *Rusya-Ukrayna görüşmeleri dünya kamuoyundan büyük ilgi gördü. Şu anda müzakerelerin önündeki başlıca engeller nelerdir? İki taraf arasında bir barış anlaşması ihtimalini nasıl görüyorsunuz? Rusya gelecekte Ukrayna ile hangi ikili ilişkileri kurmayı planlıyor?*

Cevap*: Şu anda, Rus ve Ukraynalı delegeler neredeyse her gün video konferans yoluyla olası bir anlaşma taslağını tartışıyorlar...*

...Müzakerelerin gündeminde ayrıca Nazilerden arındırma, yeni jeopolitik gerçeklerin tanınması, yaptırımların kaldırılması, ***Rus dilinin statüsü*** *vd. yer alıyor.*

Kaynakça

Anderson, Benedict (1995). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. (*Çeviren: İskender Savaşır). İstanbul: Metis Yayınları.

Bakhishova, Aydan (2017). *Gürcistan- Avrupa Birliği İlişkileri Çerçevesinde Güney Osetya Sorunu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Büyükakıncı, Erhan (2015). "John A. Vasquez". *Savaş Kuramları*. (Ed. Erhan Büyükakıncı). Ankara: Adres Yayınları.

Clausewitz, Cari Von (2015). *Savaş Üzerine*. (Çeviren: Selma Koçak) İstanbul: Doruk Yayınları.

Dumlupınar, Nihat (2021). *Soğuk Savaş Sonrası Batı'da Rus Tehdid Algısı: Hibrit Tehdir ve Clausewitsin Üçlemesi Bağlamında Gürcistan, Ukrayna ve Suriye Krizlerinin Karşılaştırmalı Analizi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güçlü Akpınar, Burcu (2019). *Postmodern Siyasi Söylemler Çerçevesinde 1990 Sonrası Gürcistan Rusya İlişkilerinin Analizi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güven, Ali (2012). "Toplumsal Dilbilimin Kapsam Alanı". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (13): 55– 62.

Holsti, Kalevi J. (2001). *The State, War, an The State of War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Juravel', Valeri (2015). "Русский мир на Украине: проблемы и перспективы", *Instıtute Of Europe Russıan Academy Of Scıences***,** , s. 3-8: http://instituteofeurope.ru/images/uploads/analitika/an3.pdf

Kaplan, Mehmet (2015). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Parker, Geoffrey (2014). *Cambridge Savaş Tarihi*. (Çeviren: Füsun Tayanç- Tunç Tayanç). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Parulava, Tamara (2012). *Rusya'nın Gürcistan'a Askeri Müdahalesi 2008 Ağustos Savaşı.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Stephens, Alan ve Baker, Nicola (2009). *Savaşı Anlamak 21. Yüzyıl için Strateji*. (Çeviren: Süleyman Yazır). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Tepekaya, Muzaffer (2022). "Tarih Yazıcılığı ve Filoloji**"** Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler (II.cilt). , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 689-706.

Yalçınkaya, Hasan (2014). *Devletlerin Dış Politka Aracı Olarak Kullandığı Savaşın Soğuk Savaş Sonrası Değişimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

URL-1: https://sozluk.gov.tr/ (Erişim: 22.08.2022).

URL-2: https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf (Erişim: 22.08.2022).

URL-3: https://russkiymir.ru/en/fund/index.php (Erişim: 22.08.2022).

URL-4: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2019/07/16/7221005/ (Erişim: 22.08.2022).

URL-5: https://www.mk.ru/social/2022/03/30/aleksandr-dugin-solnechnyy-putin-pobedil-lunnogo.html (Erişim: 22.08.2022).

URL-6: https://www.haberler.com/haberler/putin-ulusa-seslenis-aciklamasi-nedir-putin-ne-14749154-haberi/ (Erişim: 22.08.2022).

URL-7:https://tass.ru/politika/13791435?utm_source=google.com&utm_mediu

m=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Erişim: 22.08.2022).

URL-8: http://kremlin.ru/events/president/news/20796 (Erişim: 22.08.2022).

URL-9: https://rg.ru/2016/01/11/sankcii-site.html (Erişim: 22.08.2022).

URL-10: https://www.vesti.ru/article/2450072 (Erişim: 22.08.2022).

URL-11: https://tass.ru/politika/13791435?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com (Erişim: 22.08.2022).

URL-12: http://kremlin.ru/events/president/news/67996 (Erişim: 22.08.2022).

URL-13: https://knife.media/dugin/ (Erişim: 22.08.2022).

URL-14https://radiokp.ru/podcast/vecherniy-mardan/36081 (Erişim: 22.08.2022).

URL-15: https://www.mk.ru/social/2022/03/30/aleksandr-dugin-solnechnyy-putin-pobedil-lunnogo.html (Erişim: 22.08.2022).

URL-16: https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1811569/ (Erişim: 22.08.2022).

URL-17: https://russian.news.cn/20220430/07c112fead63406893ade40f3d90bb99/c.html (Erişim: 22.08.2022).

TARİHÎ TÜRKÇEDE MOĞOLCA ALINTI FİİLLERİN KRONOLOJİK DURUMU

Musa SALAN*

1. Giriş

Altay dil ailesinin iki önemli bileşeni olarak kabul edilen Moğolca ve Türkçe arasında hem yazılı olmayan hem de yazıyla takip edilen devirlerde her iki yönde de pek çok sözcük alışverişi olmuştur. Moğolcadan Türkçeye alıntılar için 13. yüzyılda gerçekleşen Moğol istilası çok önemli bir rol oynamış, Asya'nın içlerinden Anadolu'ya kadar uzanan çok geniş bir bölgede Moğolca alıntılar kendilerini göstermiştir. Bu etkileşim ve alışveriş Türkolojinin de önemli bir araştırma konusu olarak pek çok çalışmaya yansımıştır. Csaki 2006a dışında, doğrudan doğruya Moğolca alıntı fiiller üzerine müstakil bir çalışma yapılmamış, alıntı fiiller isimler ve diğer unsurlarla birlikte ele alınmıştır. Bu çalışmada herhangi bir saha/bölge ayrımı gütmeksizin 13-18. yüzyıllar arasında kayda geçen Moğolca alıntı fiillerin kronolojik durumunu aydınlatmaya çalışacağız.

Bu çalışmayla tarihî Türkçedeki Moğolca alıntı fiillerin tam bir dokümantasyonunu yapmak, Moğolca fiillerin müstakil olarak hangi zaman aralığında ve ne sıklıkta Türkçe kaynaklarda görüldüğünü tespit etmek ve günümüz Türk dillerinde kullanılmakta olan Moğolca fiillerin tarihlendirmesini yapmış olmak amaçlanmaktadır.

İncelemeye tabii tutulan söz varlığı Moğol istilasının gerçekleştiği ve Moğolca sözcüklerin Türkçeye yoğun şekilde girdiği 13. yüzyıldan başlayarak Çağatay Türkçesinin son bulduğu 19. yüzyıla kadar olan eserleri esas alır. 13. yüzyıl öncesinde de -yani Eski Türkçe döneminde- Moğolca

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın/Türkiye, msalan@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7624-7614.

alıntıların olduğu ileri sürülmüşse de Clark (1977) Moğolca olduğu iddia edilen sözcüklerin pek çoğunun yanlış metodoloji kaynaklı olduğunu ortaya koymuştur.[1] Diğer yandan Clauson (1959: 178) ve Şçerbak (2019: 35) da Moğolca alıntılar için 13. yüzyılı milat olarak kabul ederler. 19. yüzyıl ise özellikle kronolojik kapsamın dışında bırakılmıştır; zira Vambery, Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Efendi gibi doğrudan Çağatay Türkçesi söz varlığını veya Budagov ve Radloff gibi çalışırların Çağatay söz varlığını da içeren sözlükleri çok büyük oranda kendinden önceki söz varlığını tekrar etmektedir. Diğer yandan 19. yüzyıl, Çağatay Türkçesinin zayıfladığı daha önce yazı dili olmayan Türk halklarının özgün yazı dilerini yazıya geçirmeye başladıkları bir dönemdir. 19. yüzyıla taşan, daha doğrusu 18-19. yüzyıl aralığında Anadolu'da yazılan Kamus Tercümesi ve Burhan-ı Katı Tercümesi gibi eserler 18. yüzyıl kaydı olarak kapsamda tutulmuştur.

Çalışmamızda, verilerin tarihleri mümkün olduğunca bir yüzyıl aralığında gösterilmekte, eğer söz konusu eser veya eserler bütünü iki yüzyılı kapsıyorsa ilgili veri de kronolojik çizgide her iki yüzyıla ait olarak gösterilmiştir. Örneğin; Ermeni harfli Kıpçakça eserler 150 yıl kadar süren bir dönemde muhtelif tipte yazılı eserlerden müteşekkil olduğu için bu dönemi (Garkavets'in "Kıpçak Sözlüğü" eseri çerçevesinde) 16-17.yy. arasında tek bir dönem olarak kabul ettik. Aynı şekilde Uygur sivil belgeleri de kabaca 13-14. yy. aralığında yazıldığı için o eserler de aynı şekilde o zaman aralığında değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra yazılış tarihi bir yüzyılın sonu ile başı arasında tam olarak bilinemeyen bir tarihte yazıldığında (ör. *Defter-i Çingizname, Şiban Han Divanı*) yine aynı iki yüzyıl aralığında işaretlendirilmiştir. Moğolca fiillerin sıklıkla karşımıza çıktığı Ali Şir Nevai eserlerinin tamamını 15. yüzyıl olarak değerlendirdik.

---

[1] Clark, Eski Türkçede tanıklandığı düşünülen 110 sözcüğü ele almış; yanlış okuma/yorumlama gibi metodolojik hata barındıranları eleyerek *Kutadgu Bilig*'in Herat nüshasında ve *Divanu Lugati't-Türk*'te bulunan Moğolca olduğunu düşünülen sözcüklere kadar indirgemiştir. Herat nüshası 1439 tarihli olduğu için onda yer alan Moğolca sözcüklerin Eski Türkçe örneği olması olasılık dışıdır. Ayrıca bu nüshada bulunan Moğolca sözcüklerin Nemengan (Fergana) ve Kahire nüshalarında yer almayışı da bu gerçeği tasdik eder. Clark, DLT'de Moğolca olduğu düşünülen 9 sözcükten Moğolca olması en kesin olanlar olarak *çakır, turumtay* ve *ula*'yı belirttikten sonra tartışmalı *ula* dışında DLT'deki 9 sözcükten sekizinin Türkçeden Moğolcaya girmiş de olabileceğini, bundan dolayı bunların Eski Türkçede Moğolca alıntılar olarak kullanılmasının aceleci bir çıkarım olacağını ifade eder (1977: 124-125). Clark, çalışmasının başka bir yerinde de DLT nüshasının geç tarihli (1266) olduğu için Orta Türkçenin etkisine maruz kaldığını da dile getirir (1977: 117).

Verilerin alındığı eserleri yazı dili eseri (kronolojik çizelgelerde "koyu yeşil" renkte) ve konuşma dili eseri (kronolojik çizelgelerde "açık yeşil" renkte) olarak birbirinden ayırt ettik, zira örneğin *Codex Cumanicus*, Memluk sahası eserleri veya kimi Çağatay dönemi eserleri edebî dile girmemiş veya çok sonra girmiş yabancı ögeleri doğrudan halktan derleyerek kayda geçirmiş eserlerdir. Dolayısıyla bu eserlerin dönemlerinde henüz yazı diline yerleşmemiş Moğolca sözcükleri yansıtma olasılıkları daha yüksektir. Bu renklendirmeyle söz konusu alıntıların ne ölçüde edebî dile yansıdığı göstermeyi amaçladık. Kronolojik gösterimde eğer ki bir veri aynı yüzyılda hem konuşma dili hem de yazı dilinde kullanılmışsa sadece edebî dil işaretlemesi yaptık.

Tablo 1 Alıntı fiillerin yer aldığı eserlerin kronolojik çizelgesi

Yüzyıl	**Yazı Dili Eseri**	**Konuşma Dili Eseri**
13.yy	Kur'an tercümesi (Borovkov), Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı	Codex Cumanicus
13-14.yy	Uygur sivil belgeleri	İbnü Mühenna Lügati,
14.yy	Altın Ordu Y.B., Husrev u Şirin, Çağatayca Gulistan tercümesi, Fütuhu'ş-Şam Tercümesi, Gulistan bi't-Türki, Kelile ve Dimne, Kadı Burhaneddin D., Kısasu'l-Enbiya, Meşhed Kur'an Tercümesi, Muhabbetname, Nehcu'l-Feradis	Mukaddimetu'l-Edeb
14-15.yy	İskender Kitabı	
15.yy	Ali Şir Nevai'nin ilgili eserleri, Dede Korkut hikayeleri, Gedai D., Kabusname Tercümesi, Kırım Y.B., Munyetu'l-guzat, Tezkire-i Evliya,	Bedayiul-luga, Et-tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye,
15-16.yy	Şiban Han D.,	
16.yy	Babürname, Kazan Y.B., Gülşen-i Raz Tercümesi, Şehname Tercümesi	Abuşka Lugati,
16-17.yy	Ermeni harfli Kıpçakça metinler (Garkavets sözlüğü esasında)	

17.yy	Evliya Çelebi seyahatnamesi, Şecere-i Terakime	Miftahu'l-Lugat
17-18.yy	Defter-i Çingizname	
18.yy		Kanunu'l-edeb, Burhan-ı Katı Tercümesi, Kamus Tercümesi, Senglah

Moğolca verilerin derlemesinde öncelikle Moğolca alıntılar üzerine yapılan -aşağıda ayrıntılı şekilde bahsedilecek olan- müstakil çalışmalar kullanılırken bu çalışmaların kapsamadığı tarihî saha veya eserlerde tarama tarafımızca yapılmıştır.

1.1. Kapsam Dışı Tutulan Fiiller

1.1.1. *çuura-*

Kincses-Nagy (2018: 87-88)'de ele alınan *çuura-* 'to wear through, get a hole in' || 'yıpranmak, delinmek' fiili Çağatay dönemi eserleri arasında sadece Ahmedî'nin *Telli Sazların Münazarası* eserinde tanıklanmıştır: *Sakla tiliŋ çuraġıl, ay Bêadab*! "Dilini sakla (ağzında) ve ey Edebsiz! (derin tamamen soyuluncaya kadar arkan, yere sürtmeye devam et!)" (325b: l l) (Bodrogligeti, 2012: 244). Bu eserdeki fiilin, Moğolca fiil olup olmadığını tanıklandığı eserdeki anlamıyla teyit etmek güç olduğu için bu fiil dışarıda tutulmuştur.

1.1.2. *dümük-*

Tuna (1972: 223)'da *dümük* ve Schönig (2000: 91-92)'de *dömüg* maddelerinde ele alınan bu fiil varsayımsal olarak Moğolca *dömü-* 'to be barely able to make a living, eke out a miserable existence, live in poverty' (MED: 267) sözcüğüne götürülebilir; ancak fiilden fiil yapan {-k-} eki özellikle Anadolu Türkçesinde işlek bir ek olmadığı için Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde kayda geçen ve *Derleme Sözlüğü*'nün tanıklığıyla hâlâ Anadolu ağızlarında bulunan *dümük-* fiilinin Moğolca bir fiil olmayıp Moğolca ismin fiil gibi düşünülüp o şekilde kullanıma sokulduğu düşüncesindeyiz.

1.1.3. *ḳar-*

Berbercan, tarafından hazırlanan Çağatayca Gülistan tercümesinde bulunan bir *ḳar-* örneği Moğolca *ġar-* fiiline bağlanmış ve 'gitmek; gelmek' olarak anlamlandırılmıştır (2011: 406). Sözcüğün yer aldığı;

yaḫşı aṭ yol üze telim ḳalıp

yaman éşek éviŋe yetmişi bar

aġrıġ érge ***ḳar****ġanıŋ gūrde*

oluba[n] ten-dürüst yetmişi bar

dörtlükte bu sözcüğün Moğolcadan alınmış bir *ḳar-* olup olmadığını söylemek güçtür.[2] 'gitmek' anlamında *bar-* çok güçlüyken Moğolca bir alıntının kullanılması ihtimal dâhilinde gözükmemekte ve bu sözcüğün hem söz konusu eserde hem de tüm Çağatay sahasında yalnızca bir kez tanıklanması da örneğin sıhhati açısından şüphe doğurmaktadır.

1.1.4. *salġa-*

Abuşka lügatinde 'göndermek' anlamıyla ve *Gül u Nevrûz-i Lutfî* tanığıyla yer alır (Atalay, 1970: 270):

Anı hem ***salga****dı Nevrûz birle*

Köçürdi tâli-i firûz birle

Bu fiil Ünlü (2013: 944)'te 'haber etmek, müjdelemek' anlam ilaveleri ve Moğolca etiketiyle sunulmuştur. Moğolcada böyle bir fiil vardır: *salga-* 'to separate, divide; to take apart; to remove; to sort out, classify; to break up (as a set, a marriage, etc.)' (MED: 665). Bununla birlikte verici dildeki anlamlar ne 'göndermek' ne de 'haber etmek, müjdelemek' ile paralellik arz eder veya ona dönüşmesi muhtemel görünür.

1.1.5. *sandıra-*

'çıldırmak' anlamıyla *Codex Cumanicus*'ta bulunan bu fiilin Moğolca olduğu yalnızca Güner (2017: 19) tarafından iddia edilir.[3] Bu sözcük Eski Türkçede *sanrı-* (*sandrış* örneğinde /d/'li (EDPT: 837),

---

[2] Müstensihin bu sözcükte *ze* harfinin noktasını unuttuğu varsayılırsa mısra şu şekilde aktarılabilir: *Hasta kişiye kazdığın mezarda.*

[3] Bununla birlikte Clauson'un etimolojik sözlüğünde de bu ihtimale temas edilir (1972: 837).

Clauson'a göre doğru biçim *sandrı-*) şeklinde geçer. Clauson, Çağdaş örneklerin Moğolcadan geri alıntı olduğunu düşünür. Sözcüğün Kuman Türkçesine Moğolcadan alındığına dair kesin bir işaret bulunmamakla birlikte Moğolca olarak etiketlenmesi de yanlış sayılamaz. Bununla beraber bu fiil derlemimize yansıtılmamıştır.

1.1.6. *soyurġa- / soyurka-*

Bu fiil Eski Türkçede Türkçe bir ekle Çince bir isim tabanından türemiş (< Çin. *tz'u* 'nazik, affedici' + {+IrkA-}) ve 'affetmek, bağışlamak' anlamında kullanılmış, daha sonra Moğolcaya geçmiştir. Moğolcada 'ihsanda bulunmak, hediye etmek' anlamında kullanılmaya başlamış ve bu yeni anlamla Türkçeye geri alıntılanmıştır (EDPT: 556). Dolayısıyla bu örnek bir anlam kopyası gibi 13. yüzyıl sonrasında karşımıza çıkar. Bundan ötürü bizim derlemimizde sadece 'ihsanda bulunmak, hediye etmek' ve paralel anlamlı fiiller dikkate alınmıştır.

1.1.7. *yöpsen- / yöpsin-*

'kabul etmek; tasvip etmek' anlamıyla *Codex Cumanicus*'ta mevcut olan bu fiili Poppe (1962: 340), Knüppel (2009:357), Güner (2017: 23), Moğolca *cöbşiye-* (< cöb+şiye-) fiiline bağlamıştır. Ancak bu etimoloji {+şiye-} ekinin nasıl {+sin-}'e (sonra +sen-) döndüğünü tam olarak açıklamaz. Bu fiilin Moğolca *cöb* (> *yöp*) isim tabanından Türkçe {+sIn-} (< +sI-n-) ekiyle türemiş olması bu etimolojiden daha olasıdır. Bu neden bu sözcük de derlem dışında tutulmuştur.

1.1.8. Wilkens örnekleri

Wilkens'in *Handwörterbuch des Altuigurischen* (Eski Uygurcanın El Sözlüğü) (2021) adlı sözlük çalışmasında Moğolca olarak kayda geçen; *akala-* 'önceliğe sahip olmak, kıdemli olmak', *bışıl-/ bişil-* 'düşünmek, düşünceye dalmak, ilgi duymak, mülahaza etmek', *kıdu-* 'yok etmek, ortadan kaldırmak', *tüşi-* 'nakletmek, teslim etmek, tevdi etmek' fiilleri tarih aralığı belirlenemediği için değerlendirmeye alınmamıştır.

1.1.9. Senglah örnekleri

Senglah'ta Clauson tarafından Moğolca olarak kayda düşülen fiillerden *koŋgar-*[4] sözcüğünün Türkçe olması dolayısıyla, *sugur-*[5] sözcüğünün ise Clauson'un anlam tayini yapmamış olması ve Çağatay Türkçesinde sesteş fiillerin yarattığı belirsizlik nedeniyle dışarıda bırakılmıştır.

1.2. Öncül Çalışmalar

Altay dil ailesinin iki önemli bileşeni kabul edilen Türkçe ve Moğolca arasında yüzyıllar boyunca her iki yönde de pek çok alıntılama gerçekleşmiş bunlar da yapılan çalışmalara yansımıştır[6].

Moğolcadan Türkçeye alıntılanan sözcüklere dair yapılan çalışmalarda araştırmacılar ya bir dönemin dili (Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Osmanlı Türkçesi) ya çağdaş bir Türk dili ya bir eser (Codex Cumanicus) ya da bir şair veya yazar (Ali Şir Nevai) çerçevesinde sınırlandırmaya gitmişlerdir.

Bu çalışmaların hemen hemen tamamında Moğolca fiillere de yer verilmekle birlikte pek çoğunun bu konuya özel bir dikkat sunmadıkları görülür.

Moğolcadan alıntı fiillere dönük ilk dikkatler Macar Türkologlardan gelir: Eva Csaki, Karaçay-Balkar Türkçesinde orta Moğolca alıntı fiiller çalışmasında "fiiller daha nadiren kopyalanırlar, kopya fiiller Orta Moğolcanın Karaçay-Balkar Türkçesi üzerindeki güçlü etkisini gösterirler" (2006a: 38) der. Yine başka bir Macar Türkolog olan Eva Kincses-Nagy da 2006 yılında sunduğu bildiride Türkçede fiil alıntılama yollarına değinmiş, Moğolca alıntıları yalın olarak kopyalanan tipte (verbal stem + Ø) ele almıştır. Kincses-Nagy, 2018 yılında yayımlandığı *Mongolic Copies in Chagatay* adlı kitap çalışmasında ise Türkçe-Moğolca arasında fiillerin

---

[4] Bu sözcük, Clauson'ın 1960 tarihli Senglah çalışmasında Moğolca olarak sunulmuş, ancak 1972 tarihli etimolojik sözlüğünde (*koŋur-* maddesinde) aynı sözcük için bu durumdan bahsedilmemiştir (bk. EDPT: 640).

[5] Argunşah'ın Meşhed Kur'an tercümesinde Moğolcayla ilişkilendirdiği *suykır-* fiili hakkında bk. (Argunşah, 2022: 38-39)

[6] Türkiye'de yapılan Moğolca alıntı çalışmaları (içerdikleri söz varlığıyla birlikte) için bk. Kaymaz, 2019. Yurt içi ve yurt dışı tüm Moğolca alıntı çalışmaları için bk. Karaayak, 2021.

hiçbir yardımcı unsur olmaksızın iki taraflı olarak kopyalandığını, bunun tipolojik ve yapısal benzerlikle mümkün olduğunu belirtir (2018: 247).

1.2.1. Fiil Alıntılama

Fiil alıntılama Türkçede olduğu gibi dünya dillerinde de isim türüne nazaran çok daha düşüktür. Kimileri bunu fiillerin az sayıda olmasına bağlasalar da Tadmor vd.'nin 41 dil üzerinden ortaya koyduğu çalışmada fiillerin isimlere oranı 1'e 2.5 iken alıntılardaki oran 1'e 5.5'tur (2010: 31).

Fiil alıntılama dış literatürde sadece bir fiilin yalın şekilde kopyalanması anlamına gelmez, ancak tabii bu da fiil alıntılamanın bir çeşididir. Wohlgemuth (2009)'a göre alıntı fiillerin ikamesinde dört yol vardır:

1. Direct insertion (= doğrudan yerleştirme)
2. Indirect insertion (~ ek yardımıyla yerleştirme)
3. The light verb strategy (= yardımcı fiil yolu)
4. Paradigm insertion (~ kalıp yerleştirme)

Robbeets; Wohlgemuth'un verilerine dayanarak Altay dil ailesine mensup dillerde (Robbeets'in tanımıyla *Transavrasya Dilleri*) *non-verbal strategy*, yani fiil dışı stratejinin tercih edildiğini söyler (2015: 68). Altay dil ailesi üyelerinde Wohlgemuth'un fiil ikame yollarına göre alıntılama sayıları şöyledir:

Tablo 2 Altay dil ailesi üyelerinde Wohlgemuth'un fiil ikame yollarına göre alıntılama sayıları

	Dil Sayısı	Doğrudan Yerleştirme	Ek Yardımıyla Yerleştirme	Yardımcı Fiil Yolu
Türkçe	13	2	7	10
Moğolca	4	1	4	1
Tunguzca	4	2	2	0

Korece	1	**0**	**0**	**1**
Japonca	2	**1**	**1**	**1**
Toplam		**6**	**14**	**12**

Wohlgemuth'a göre "dependent before head" (= nesne-yüklem, tamlayan-tamlanan dizilimli sondan eklemeli diller) kategorisindeki diller yardımcı fiil yoluyla fiil ikame ederlerken tam tersi dizilime sahip olan (ör. Hint-Avrupa dilleri) daha çok doğrudan yerleştirme ikamesini kullanırlar (2009: 205). Buna ilaveten güçlü eklemelilik gösteren dillerin de doğrudan yerleştirme tipinden kaçınıp ek yoluyla yerleştirme ve yardımcı fiil yolunu tercih ettiklerini belirtir (Wohlgemuth 2009: 202). Altay dillerinin en az kullandığı fiil ikame tipinin doğrudan yerleştirme tipi olması da bu genel çıkarımlarla örtüşmektedir.

Bu durumda şu soruyu sormalıyız, öyleyse neden Moğolca-Türkçe dil ilişkilerinde karşılıklı olarak pek çok yalın fiil alıntılama (= doğrudan yerleştirme) gerçekleşmiştir? Bu soruya cevaben, Robbeets'in (her ne kadar yakın zaman örnekleriyle sınırlıysa da) aktardığı kadarıyla Altay ailesi üyelerinin birbirinden veya aile dışı dillerden *yalın fiil alıntılaması* yapması yalnızca iki dilliliğin yüksek düzeyde yaşandığı iki taraflı yoğun temas çerçevesinde gerçekleşmektedir (2015: 169).

Moğol istilası sonrasında Türklerle Moğolların iç içe bir yaşam sürdürdüğünü ve pek çok Moğol devletinin kısa zamanda Türkleştiğini dikkate alırsak Moğolca fiillerin yalın olarak Türkçeye alıntılanması olası gözükmektedir.

Kincses-Nagy, Moğolca-Türkçe arasındaki fiil alışverişini yapısal benzerlikle izah etmekteydi (2018: 247); ancak yapısal benzerlik taşımayan Türkçe-Farsça arasında da Farsça → Türkçe yönlü *yalın fiil alıntılama*sı az da olsa görülmektedir (bk. Balcı, 2014: 97-98). Bu noktada *yalın fiil alıntılama*sı için en önemli faktörün Robbeets'in belirttiği gibi yoğun iki dillilik olduğu, bununla birlikte alıntılamanın yoğunluğu ve karşılıklılığı içinse yapısal benzerliğin rol oynadığını söylemek mümkündür.

2. İNCELEME

ABRA- ‘korumak, savunmak’

→ Poppe, 1962: 334

→ Knüppel 2009: 354

→ Çiçek, 2015: 80

→ Güner, 2017: 12

13.YY. = *abra*- ‘korumak, savunmak’ (CC, 10b/1, 2, 3 → Argunşah ve Güner, 2015: 413)

14.YY. = *apra*- ‘saklamak, muhafaza etmek’ (NF 179-6 → Ata, 1998: 19)

16-17.YY. = *abra*- ‘опрятать, обмывать, пеленать и повивать новорож денного’ (KS: 16)

Şekil 1 *abra*- fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***abra***- (Karayca, Tatar ağızları, Anadolu ağızları), ***abıra***- (Sahaca), ***awura***-/***awıra***- (Tuvaca) ***upra***- (Çuvaşça) (bk. Csaki, 2006b: 25)

ALDARA- ‘acı çekmek, gücenmek; kendinden geçmek’

→ Ölmez, 2007: 230

15.YY. = *aldara*- (FK, 261-5; NŞ → Ölmez, 2007: 230), (BL, 12a-12b → Borovkov, 1961: 74)

16.YY. = *aldara*- (Ab. → Atalay, 1970: 23) = FK, NŞ; ‘acele etmek, şaşırmak, telâşlanmak; yorulmak, gevşemek.’ (Bab. 127b-4, 202a-2, 193a-7 vd. → Şen, 1993: dizin 21; ayrıca bk. Kumsar, 2021: 1303; Yılmaz, 2021: 1572; Kara, 2022: 603);

18.YY. = *aldara*- (S 47v21 → Clauson, 1960: 35), ‘ıztırap çekmek, huzursuz olmak’ (Heyet, 2021: 339)

Şekil 2 *aldara-* fiilinin kronolojik görünümü

ALĠASA- 'şaşırmak; endişelenmek, korkmak'

< Mo. *alġasa-* 'to be distracted, confused, absentminded, inattentive; to be unstable; to be worried; to be concerned; to miss, skip' (MED: 31)

15.YY. = *alġasa-* 'korkutmak, tedhiş etmek'[7] (Kâbusname → TS I: 100)

16-17.YY. = *alġasa-n-* 's'effrayer, avoir peur' (DAK: 63), *alġasa-lan-* /*alhasa-lan-* 'пребывать в растерянности, смятении, умопомрачении, удручении '(KS: 73)

Şekil 3 *alġasa-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***alġasa-***, ***alġısa-, alġıs-*** (Tatarca), ***alġaδa-, alġaδı-*** (Başkurtça) (bk. Csaki, 2006b: 40), ***alġasa-*** (Trakay Karaycası → KRPS: 62-63)

ALĶI- 'vurmak, dövmek'

< TMo. *alki-* 'to beat, hit' > HMo. *alχi-* (MED: 32)

14.YY. = alķı- 'vurmak, dövmek' (ÇGT, 95/12 → Berbercan, 2011: 281)

---

[7] '*Ve savaştığın kişiyi* ***algasadum*** *deyü bühtan etme ki barışmadığından boynunda mazleme* (aynen!) *kalmasın.'* Bu cümleye göre fiilin anlamını verici dildekine uygun olarak geçişsiz olarak, yani 'kormak' olarak, düzeltmek mümkündür. Bu durumda *algasadum* bir iç cümle durumunda olmalı.

Şekil 4 *alḳı-* fiilinin kronolojik görünümü

ARÇILA- 'tartışmayı kesmek, başından savmak'

→ Poppe, 1962: 334

→ Knüppel, 2009: 354

→ Çiçek, 2015: 80-81

→ Güner, 2017: 12

13.YY. = *arçıla-* 'tartışmayı kesmek, başından savmak' (CC, 57b/15 → Argunşah ve Güner, 2015: 635)

Şekil 5 *arçıla-* fiilinin kronolojik görünümü

Ryspakova'ya göre bu fiilin Kırgızcadaki biçimi *araçala-* 'tartışmayı kesmek'dir (2007: 148).

ARĠA- 'tatlı sözle kandırmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 51

16.YY. = *arġa-* 'aldatmak' (Ab. → Atalay, 1970: 11)

Şekil 6 *arġa-* fiilinin kronolojik görünümü

ARĠADA- 'tatlı sözle kandırmak; teselli etmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 51-52

15.YY. = *arġada-* 'обманывать, обольщать' (BL, 7b → Borovkov, 1961: 63), (ML, 775b19 → Barutçu Özönder, 2011: 169), (FK), (GS)

16.YY. = (Ab. → Atalay, 1970: 11)

17.YY. = (Mif.L, 138 → Rahimi, 2021: 116) = (GS)

18.YY. = (S 36r 15 → Clauson 1960: 34), 'aldatmak' (Heyet, 2021: 260)

Şekil 7 *arġada-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar**:** ***arġata-*** (Sarı Uygurca), ***arġada-*** (Kumandı), ***arġala-*** (Tuva ve Tofalar) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 51)

ASRA- 'beslemek, bakmak'

→ Poppe, 1962: 334

→ Knüppel, 2009: 354

→ Çiçek, 2015: 81

→ Güner, 2017: 12

→ Kincses-Nagy, 2018: 55-56

13.YY. = *asra-* 'beslemek, bakmak' (CC, 70b/8 → Argunşah ve Güner, 2015: 638)

13-14.YY. = *asıra-* ‘verpflegen, versorgen, ernähren’ (SUK: 241; Clark, 1975: 147)

14.YY. = *asra-* ‘besleyip büyütmek, himaye etmek’ (KE, 33v7,184v6, 186r 14, 166v7, 230v20, 231r1 → Ata, 1997: 37), ‘bakmak, besleyip büyütmek, himaye etmek’ (NF, 286- 5, 154-4, 178-12, 359-6, 154-2 → Ata, 1998: 23), ‘хранить, сохранять; содержать, кормить’ (MNa, 15 → Nadjip, 1961: 164), ‘proteggere’ (MNb, 15b, 47ab, 124b, 144b vd. → Gandjei, 1959: 92), (GT, 1771-11 → Karamanlıoğlu, 1978: 205), *asıra-* ‘korumak, sakınmak’ (UÇİS: 152), *асра-* ‘хранить; охранять; кормить; поспитывать; выращивать’ (HŞ, Nadjip, 1979: 196), (HŞ, Zajackowski, 1961: 12); *asar-/asra-* ‘muhafaza etmek, sakınmak, esirgemek, korumak’ (Fütuhu’ş-Şam Tercümesi, Kadı Burhaneddin D., Kelile ve Dimne →T I: 243)

15.YY. = *isra-* ‘смотреть за кем-л., чем-л., защищать’ (BL, 28b → Borovkov, 1961: 115), *asra-* (SD, 155 → Eraslan, 1999: 401), *asıra-* (TE, 113v15 → Kincses-Nagy, 2018: 55-56), (FK → Ab.)

16.YY. = *asra-* (Ab. → Atalay 1970: 236; 14); *asra-* ‘muhafaza etmek, korumak’ (Bab., 197a-9, 255a-3, 254b-14 → Şen, 1993: dizin 35)

16-17.YY. = *asra-l-* ‘быть питаемым, воспитываемым, содержаться’ (KS: 150)

17.YY. = *asra-* (Mif.L, 100 → Rahimi 2021: 105) = (HE)

18.YY. = *asra-* (S 39v11 → Clauson, 1960: 34) = ‘saklamak’ (Heyet, 2021: 284)

Şekil 8 *asra-* fiilinin kronolojik görünümü

Oğuz grubu haricinde pek çok çağdaş Türk dilinde farklı fonetik formlarda mevcuttur.

BAVLI- ‘alıcı kuşu veya köpeği eğitmek’

→ Kincses-Nagy, 2018: 60-61

18.YY. = *bavlı-* 'taze av tutmağa alışmak', *bavlı-t-* 'av tutmağa alıştırmak' (Kamus Tercümesi → TS I: 458)

Şekil 9 *bavlı-* fiilinin kronolojik görünümü

Bu sözcük 19. yüzyıl Çağatay sözlüklerinde de bulunur (*Kincses-Nagy, 2018: 60).*

Çağdaş varyantlar: ***bavlı-*** (Türkçe), ***bawlı-***[8] (Kazakça) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 60-61)

BORDA- 'semirmek'

→ Ölmez, 2015: 189-191

→ Kincses-Nagy, 2018: 66

15.YY. = *borda-* (Sİ, THE, TMA, Mün. → Ölmez, 2015: 189-191)

16.YY. = burda- (Ab. → Atalay, 1970: 144)

Şekil 10 *borda-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***burda-*** (Tatarca), ***bordo-*** (Kırgızca), ***porda-*** (Sarı Uygurca) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 66)

BOS- 'kaçmak, terk etmek; uzun aradan sonra geri gelmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 67-68

[8] Kincses-Nagy; Radloff verisine dayanarak *bawlu-* şeklinde vermiştir.

17-18.YY. = *bos-* 'abwandern, auswandern' (ÇN, 8v11; 9r1; 48r22 → Ivanics ve Usmanov, 2002: 134)

18.YY. = *bos-* (S 134v 7 → Clauson, 1960: 46)

Kincses-Nagy'e göre bu sözcük ayrıca yanlışlıkla Muhakemetu'l-lugateyn'de *bus-* 'saklanmak, pusuya yatmak' maddesiyle birleştirilmiştir (2018: 68).[9]

Şekil 11 *bos-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***bos-*** (Karakalpakça, Kazakça, Türkmence), ***pos-*** (Tuba, Lebed, Baraba) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 68).

BÖGEY- 'söz dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek'

< TMo. *bökei-* 'to bend down, bow, bow one's head, salute by bowing, stoop, incline; to lean' > HMo. *böḫiy-* (MED: 127) < ET *bük-* (bk. Ünal, 2016: 171)

13.YY. = *bögey-* 'söz dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek' (CC, 82a/22b → Argunşah ve Güner, 2015: 672)

Şekil 12 *bögey-* fiilinin kronolojik görünümü

Codex Cumanicus'u içeren Moğolca alıntı çalışmalarında Moğolca bir fiil olarak dikkate alınmamıştır. Bu sözcük tarihî Moğolcada *bökei-*, çağdaş Moğolcada da *böḫiy-* olarak kayda geçer (bk. MED: 127; ayrıca bk.

[9] Burada şunu belirtmek gerekir ki Barutçu Özönder, 2011: 110'da "fiiller" başlığı altında sunulan *bus-* fiiline verilen anlam doğrudan el yazmasından elde edilen bir anlam olmayıp müteakip eserlerden mülhemdir, zira T775b24'te (= Barutçu Özönder, 2011: 170) bulunan sözcüğe müellifçe bir anlam tayini yapılmamıştır.

VEWT: 91-92). Türkçe *bük-* fiilinin Moğolcadan geri alıntılaması söz konusu olabilir. Sözcüğün Moğolca kökeni yok sayılsa bile böylesi bir sözcüğün Türkçe fiil yapım ilkelerine uymadığını söylemek yerinde olur.

Çağdaş varyant: ***bököy-, bukuy-, mukuy*** (Sahaca) (bk. VEWT: 91-92)

BÜDRE- (veya *büdüre-*/ *büdüri-*/ *büdür-* olarak okunabilir) 'sürçmek, takılıp düşmek, sendeleyip yıkılmak'

→ Tuna, 1976: 286

15.YY. = *büdre-* (DK, 35, 5; 66, 3; 154, 8 → Tuna, 1976: 286)

Şekil 13 *büdre-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***püdürle-*** (Teleütçe) (bk. VEWT: 91); ***büdre-*** (Azerbaycan T., Türkmence), ***büdüre-*** (Kumukça), ***büdürüy- / müdürüy-*** (Sahaca) (bk. Schönig, 2000: 77).

BÜRKE- 'örtmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 73

15.YY. = *bürke-* (FK, Ü2-83b-4 → Kaya, 1996: 571)

16.YY. = *bürke-* (Ab. → Atalay, 1970: 145), *bürke-t-* (Atalay, 1970: 145)

17.YY. = *bürke-* (Mif.L, 199 → Rahimi, 2021: 136) = (FK)

Şekil 14 *bürke-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***burka-*** [burke-] (Özbekçe), ***bürke-*** (Altayca, Karakalpakça, Kazakça, Kumukça, Nogayca, Tuba-Kiji), ***bürge-*** (Tuva),

bü'rhe- (Tofalar), ***bürki-*** (Uygurca), ***bürküy-*** (Sahaca) ***pürke-*** (Tobol, Şor, Sagay, Koybal), ***pürge-*** (Hakas), ***pürkö-*** (Lebed) (bk. *Kincses-Nagy 2018: 73)*

BÜSRE-/BÜSÜRE- 'onaylamak, kabul etmek; teşekkür etmek'

→ Poppe, 1962: 335

→ Knüppel, 2009: 355

→ Çiçek, 2015: 82

→ Güner, 2017: 13-14

13.YY. = *büsre-/büsüre-* 'onaylamak, kabul etmek, tasvip etmek' (CC, 66a/27b, 66a/23b-24b, 70a/4 → Argunşah ve Güner, 2015: 677)

Şekil 15 *büsre-/büsüre-* fiilinin kronolojik görünümü

BUTRA- / BOTRA- / BÜTRE- 'dağılmak, saçılmak'

→ Ölmez, 2015: 197-200

< TMo. *butara-* 'to break to pieces, smash; to disperse, scatter' > HMo. *butra-* (MED: 141)

15.YY. = *butra-* (NŞ → Ölmez, 2015: 197-200), *bütre-* 'быть рассеянным, разбросанным' (BL, 40v → Borovkov, 1961: 139), (GS), *botra-* (FK, 249-1 → Kaya, 1996: 236), *botrat-* (FK, Ü2-14a-1 → Kaya, 1996: 69)

16.YY. = *butra-t-*, *butra-ş-* (Ab. → Atalay, 1970: 141-142)

17.YY. = *butra-t-* 'dağıtmak, saçmak' (Mif.L, 199 → Rahimi, 2021: 136) = (GS)

18.YY. = *botra-* (S 129v22 → Clauson, 1960: 46)

Şekil 16 *botra-/butra-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***pudra- / pudırla-*** 'die zweige abbrechen' (Şor) (R IV: 1383), ***pıtra-***[10] 'auseinanderlaufen, sich verstreuen' (Kazak) (R IV: 1316)

CABDU- 'hazırlamak, donatmak; tanzim etmek, döşemek'

< TMo. *cabdu-/cabda-* 'to have or find time or leisure for; to be in time; to be about to do something; to prepare for; to forestall; to do something at the right moment; to attempt, undertake; to intend; to be approaching' > HMo. *cavda-* (MED: 1018)

13-14.YY. = *cabdu-* 'hazırlamak, donatmak; tanzim etmek, döşemek' (UÇİS: 157)

Şekil 17 *cabdu-* fiilinin kronolojik görünümü

CAYLA- 'saklamak, gizlemek'

< TMo. *cayila-* 'to go away from; to step aside; to yield, give way; to avoid, elude, evade, dodge' > HMo. *zayla-* (MED: 1026)

13-14.YY. = *cayla-* 'saklamak, gizlemek' (UÇİS: 157)

[10] Räsänen (1969: 90-91) tarafından da alıntılanmış bu örnek günümüz Kazakçasında veya Kırgızcasında bu biçimde bulunmamaktadır. Bununla birlikte *bıtıra-* 'dağılmak, saçılmak, yayılmak ' şeklinde her ikisinde de mevcuttur.

Şekil 18 *cayla-* fiilinin kronolojik görünümü

CERGELE-/ÇERGELE- 'sıra hâlinde durmak, av çemberi oluşturmak'

→ Tuna, 1976: 288

→ Kincses-Nagy, 2018: 125

16.YY. = *çergele-* 'çember içine almak (av yakalamak için)' (Bab. 364b/1 → Şen, 1993: dizin 166)

18.YY. = *çergele-n-/cergele-n-* 'insan ve hayvanlar çepeçevre bir halka meydana getirmek' (Burhan-ı Katı → TS II: 762)

Şekil 19 *cergele-/çergele-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***cergele-*** (Kırgızca), ***çergeleş-*** (Tuvaca), ***yergele-*** (Karayca), ***yergeleş-*** (Teleüt), ***dʸergele-/yergele-*** (Altayca), ***sergeles-*** (Sahaca) (bk. Kincses-Nagy, 2018:125)

ÇIDA-/CIDA- 'dayanmak, tahammül etmek; karşı koymak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 80

14.YY. = *çıda-* 'dayanmak, tahammül etmek' (KE, 204v16 → Ata 1997: 159)

15.YY. = 'терпеть' (BL 55b → Borovkov, 1961: 177), *cıda-* (ML, 775b27 → Barutçu Özönder, 2011: 170), (FK)

16.YY. = *çıda-* (Ab. → Atalay 1970: 115, 233) = FK

16-17.YY. = *çıda-* 'терпеть, выдерживать, выстоять, устоять, преодолевать,

преодолеть собственную слабость, боль, искушение' (KS: 387)

18.YY. = *çıda-* (S 216r 17 → Clauson, 1960: 57)

Şekil 20 *çıda-/cıda-* fiilinin kronolojik görünümü

ÇİNE- 'ölçmek, tartmak'

< TMo. *çine-* 'to measure, weigh' (MED: 188)

16.YY. = *çine-* 'tahmin etmek, tasavvur etmek' (Bab. 354a/10, 210a/9, 261a/4, 264b/7, 270a/7 → Şen, 1993: dizin 174; ayrıca bk. Kara, 2022: 639), (ŞD, 122a-12 → Karasoy, 1998: 214)[11]

18.YY. = (S 221r6 → Clauson, 1960: 57)

Şekil 21 *çine-* fiilinin kronolojik görünümü

ÇUB(U)RU- 'birbiri ardından gitmek, sıra hâlinde gitmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 86-87

15.YY. = *çubru-t-* (ML, 775b26 → Barutçu Özönder, 2011: 170), *çubru-t-* (FK, Ü2-41a-6 → Kaya, 1996: 206)

16.YY. = *copruş-* (Ab. → Atalay, 1970: 240-241), *çupru-* 'birbiri ardınca dizilerek gitmek, uzamak, akmak' (Bab., 197b-14, 290b-12, 230a-11 → Şen, 1993: dizin 175)

17.YY. = *çubru-t-* 'birbirinin ardınca dizmek, art arda uzatmak' (Mif.L, 320 → Rahimi, 2021: 175) = (FK)

---

[11] Karasoy, dizinde bu sözcüğü 'çiğnemek' olarak adlandırmıştır; fakat beyitte bu anlamdan ziyade söz konusu Moğolca fiilin anlamına paralel bir anlamda kullanıldığını düşünmekteyiz: *hoş hoş içip mest olmışam derd-i safın tanlamayın / saf saf katar tarkatmışam buğra bota* ***çinemeyin***.

18.YY. = *çubru-* (S 211r 5 → Clauson, 1960: 56)

Şekil 22 *çubru-* fiilinin kronolojik görünümü

DALDALA- 'gizlemek'

→ Tuna, 1976: 293

→ Kincses-Nagy, 2018: 92

14.YY. = *taldala-* 'sığınmak, barınmak, örtülmek (rüzgâr, yağmur vb.den) (UÇİS: 172)

15.YY. = *daldala-* (FK, Ü1-155b-3 → Kaya, 1996: 483)

17.YY. = *duldala-n-* 'iltica etmek, sığınmak, siper almak' (Evliya Çelebi S. → TS II: 1248)

18.YY. = *daldala-* (S 224r 18 → Clauson, 1960: 58), *duldala-n-* (Kamus Tercümesi → TS II: 1248)

Şekil 23 *daldala-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***daldala-*** (Azerbaycan T., Kazakça, Kırgızca, Türkmence), ***daldili-*** (Uygurca), ***duldalan-*** (Anadolu ağızları).

DARI- 'başına (bela vs.) gelmek'

→ Ölmez, 2013: 3375

15.YY. = (LT, CXXXVI, 2327; HE, BV, MK → Ölmez, 2013: 3375), (FK, Ü2-84b-4 → Kaya, 1996: 576)

16.YY. = 'arız olmak, gelmek, getirmek' (ŞD, 186a-13, 183b-7 → Karasoy, 1998: 408), 'gelmek, karşısına (önüne) çıkmak' (Bab. 196b/6 → Şen, 1993: dizin 180)

17.YY. =‘uğramak, karşılaşmak, maruz kalmak’ (Mif.L., 348 → Rahimi, 2021: 184) = (FK)

darı-

Şekil 24 *darı-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***darı-*** (Kazakça), ***tarıy-*** (Sahaca) (bk. VEWT: 133), ***dari-*** (Uygurca) (bk. Ölmez, 2013: 3375)

DOPTUL- ‘ayaklar altında ezmek, tepinmek; dörtnala sürmek, çok hızlı gitmek’

< TMo. *dobtul-* (ME-M, 830-831 → Poppe, 2017: 43), *dobtul-* ‘to ride a horse at full speed, gallop; to attack, raid, storm (mil.)’ > HMo. *dovtlogo-* (MED: 255)

14.YY. = *doptul-* ‘tepinmek; dörtnala sürmek, çok hızlı gitmek’ (ME-M, 830-831 → Poppe, 2017: 43)

15.YY. = *doptul-* (ML, 775b-27 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

doptul-

Şekil 25 *doptul-* fiilinin kronolojik görünümü

DÜRBE-T- ‘mağlup edip kaçırmak’

< Mo. *dürbi-* ‘to be frightened, panic-stricken; to run or flee in panic’ > HMo. *dürve-* (MED: 281)

16.YY. = *dürbe-t-* ‘mağlup edip kaçırmak’ (Bab. 309b/5 → Şen, 1993: dizin 195), *durbat-* ‘mağlup edip kaçırmak’ (Bab. 309b/5 → Kara, 2022: 641)

Şekil 26 *dürbet-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***dürbö***- (ve ***dürböt***-) (Kırgız) (bk. Şen, 1993: dizin 195)

ĖNEL- 'üzülmek; şaşırmak'

< TMo. *enel*- 'to suffer pain of body or mind; to grieve, lament, be distressed' > HMo. *enel*- (MED: 317)

15.YY. = *ınal*-[12] (FK, R603a-5 → Kaya, 1996: 70)

17.YY. = *ėnel*- 'gamlı olmak, üzülmek; gözü yaşarmak; hayrette kalmak' (Mif.L., 152 > Rahimi, 2021: 121) = (FK)

Şekil 27 *enel-* fiilinin kronolojik görünümü

EREMSİ- 'kibirlenmek, övünmek'

→ Poppe, 1962: 336

→ Knüppel, 2009: 355

→ Çiçek, 2015: 82

→ Güner, 2017: 15

13.YY. = *eremsi*- 'gururlanmak, kibirlenmek, övünmek' (CC, II 80b-24 → Argunşah ve Güner, 2015: 701)

[12] *ḳarıp ni hālġa ḳaldım ki yār ḳılmas rahm / niçük ki tıfl kibi zār yıġlasam* ***ınalıp***.

eremsi-

Şekil 28 *eremsi-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyant: ***eremtsi-*** (Teleüt) (bk. VEWT: 46)

ERKELE-N- 'nazlanmak, şımarmak'

→ Poppe, 1962: 336

→ Knüppel, 2009: 355

→ Çiçek, 2015: 83

→ Güner, 2017: 15

13.YY. = *erkele-n-* 'nazlanmak, şımarmak' (CC 81b/27b → Argunşah ve Güner, 2015: 702)

erkele-n-

Şekil 29 *erkelen-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***erkele-*** (Kumuk, Kırgız), ***erkelen-*** (Altay, Karaçay-Balkar, Teleüt), ***erkelet-*** (Kırgız, Karakalpak, Kumuk, Tarancı) (bk. R I: 780; Csaki, 2006: 100), ***irkele-*** (Başkurt ve Tatar), ***erkile-*** (Uygur) (bk. Csaki, 2006b: 100-101)

ĠIŊŞI- / ĠIŊIŞ- '(köpek) ciyaklayarak kaçmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 110

15.YY. = *ġıŋşı-* (FK, Ü2-36b, Ü1-57b-5 → Kaya, 1996: 181)

16.YY. = *ġıŋış-* (Ab. → Atalay, 1970: 301)

17.YY. = *ġıŋşı-* 'canı yanan köpek bağırmak, çenilemek' (Mif.L., 422 → Rahimi, 2021: 206) = (FK)

18.YY. = *ġıŋşı-* (S 262v 28 → Clauson, 1960: 65)

Şekil 30 *ġıŋşı-* / *ġıŋış-* fiilinin kronolojik görünümü

Oğuz grubu haricinde pek çok çağdaş Türk dilinde farklı fonetik formlarda tanıklanır (bk. Kincses-Nagy, 2018: 110)

ĠILCAY- 'aklını kaçırmak, çıldırmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 111-112

18.YY. = *ġılcay-* (S 262v 18 → Clauson, 1960: 65)

Şekil 31 *ġılcay-* fiilinin kronolojik görünümü

HONILA- 'yaya oku yerleştirmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 113

16.YY. = *holıla-* (Bab. 107a → Kinces-Nagy 2018: 113), *Yana bir oqnı* ***hūnilep*** *ilgerirek yürüdüm*. (Bab. 107a/7 → Kumsar, 2021: 303)

18.YY. = *honıla-* (S 324r29 → Clauson, 1960: 76)

Şekil 32 *honıla-* fiilinin kronolojik görünümü

HÜRE-T- 'ortadan kaldırmak, kovmak', **ÜRE-L-** 'davalı ile davacı anlaşıp aralarındaki davayı bozmak' < Mo. *üre-*

→ Kincses-Nagy, 2018: 114

16.YY. = *hüret-* 'uzaklaştırmak, çıkartmak, ayırmak, tart etmek (rütbe, mevki vs. için)' (Bab. 239a-12, 240a-6 → Şen, 1993: dizin 295)

17.YY. = *üre-l-* 'davalı ile davacı anlaşıp aralarındaki davayı bozmak' (Mif.L 51 → Rahimi, 2021: 92)

18.YY. = *hüret-* (S 324r29 → Clauson, 1960: 76)

hüre-t- ve **üre-l-**

Şekil 33 *hüret-* ve *ürel-* fiillerinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***üre-*** (Altay, Hakas, Teleüt, Tofalar, Tuba-Kiji, Tuva, Şor, Sagay), ***ürö-*** (Kırgız) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 114)

ILBARA- 'sıcaktan kabarmak ve su toplamak'

< TMo. *ulbara-* [*ulbura-*] 'to become, soft, tired out, exhausted; to be cooked or stewed, be overcooked' = HMo. (MED: 872)

15.YY. = *ilbara-t-/ılbara-t-* 'yakmak, haşlamak' (LM → Ünlü, 2013: 497, 520)

16.YY. = *ılbara-* 'yanmak, haşlanmak' (Ab. → Atalay, 1970: 73)

18.YY. = *ılbara-* (S 111r5 → Clauson, 1960: 43)

ılbara-

Şekil 34 *ılbara-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***albıra-*** (Kazak) (R I, 435), ***albır-*** (Kırgız)

ILĠA- / YILĠA- ‘aramak, istemek; seçmek’

→ Kincses-Nagy, 2018: 115

14.YY. = *ılġa-* ‘seçmek, ayıklamak’ (UÇİS: 160)

15.YY. = *ılġa-*, *yılġa-* (TE, 198r17-198v1, 198v3-4 → Kincses-Nagy, 2018: 115)

18.YY. = *ılġa-* (S 112r1 → Clauson, 1960: 43)

Şekil 35 *ılġa-* / *yılġa-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***ılġa-*** (Altayca, Kırgızca, Baraba Tat., Tarancı ağ., Teleüt, Tuva, Uygurca), ***ılġā-*** (Sahaca) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 115)

IRCAY- ‘diş gıcırdatmak’

→ Kincses-Nagy, 2018: 118-119

15.YY. = *ırçay-* (FK, Ü1-80b-2 → Kaya, 1996: 252)

17.YY. = *ırcay-* (Mif.L., 147 → Rahimi, 2021: 119) = (FK)

18.YY. = *ırcay-* (S 98r14 → Clauson, 1960: 42)

Şekil 36 *ırcay-* fiilinin kronolojik görünümü

Çeşitli fonetik formlarıyla Oğuz dışı pek çok Türk dilinde yaşamaktadır (bk. Kincses-Nagy, 2018: 119).

ĶADA- ‘çivilemek, mıhlamak, çakmak’

→ Poppe, 1962: 337

→ Tuna, 1976: 296

→ Knüppel, 2009: 356

→ Çiçek, 2015: 83-84

→ Güner, 2017: 15

→ Kincses-Nagy, 2018: 166-167

13.YY. = 'çivilemek, mıhlamak, çakmak' (CC, 74a2 → Argunşah ve Güner, 2015: 723)

14.YY. = 'takmak, dikmek' (UÇİS: 161)

15.YY. = (ML, 775b27 → Barutçu Özönder, 2011: 170), (NŞ → Ab.); *ḳada-l-* (FK, R603a-4 → Kaya, 1996: 70)

16.YY. = (Ab. → Atalay 1970: 305) = (NŞ), (Bab. H340b-10 → Şen, 1993: dizin 278; Kara, 2022: 684), (Bab. 113a-5 → Kumsar, 2021: 1402), *ḳada-n-* 'pekişmek, bağlanmak, sağlamca yerleşmek' (Gülşen-i Raz Tercümesi → TS IV: 2157)

16-17.YY. = *χada-* 'пригвоздить; вонзить, воткнуть, проткнуть' (KS: 788)

17.YY. = *kada-l-* (Mif.L., 491 → Rahimi, 2021: 229)

18.YY. = *ḳada-* (*S 267v28 → Clauson, 1960: 66)*

Şekil 37 *ḳada-* fiilinin kronolojik görünümü

Anadolu ağızları da dâhil olmak üzere hemen her çağdaş Türk dilinde yaşar (bk. Kincses-Nagy, 2018: 166-167)

ḲAHA- 'kuşatma altına almak; çevrelemek, etrafını sarmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 167

15.YY. = *ḳaha-* (ML, 775b27 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

Şekil 38 *ḳaha-* fiilinin kronolojik görünümü

ḲARA- 'bakmak; gözetlemek; korumak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 172-173

14.YY. = *ḳara-* 'bakmak' (KE 81v15 → Ata, 1997: 297), (ME-M 2259 → Poppe, 2017: 127)

15.YY. = *ḳara-* (GD, 228 → Kincses-Nagy, 2018: 172)

17.YY. = *ḳara-* (Şec.T. 91b-2, 93b-17, 96a-2 → Ölmez, 2020: 385)

17-18.YY. = *ḳara-* (ÇN, 12r 12, 16v 17, 17r5 → Ivanics ve Usmanov, 2002: 160)

18.YY. = *ḳara-* (S 268r20 → Clauson, 1960: 66)

Şekil 39 *ḳara-* fiilinin kronolojik görünümü

Oğuz grubu dışında (Türkmence hariç), çağdaş Türk dillerinde yaygınlıkla bulunur (bk. Kincses-Nagy, 2018: 172).

ḲATAĠ(A)LA- 'korumak; yerine getirmek'

→ Ağca ve Gül, 2018: 54-55

13. YY. = *ḳataġ(a)la-* 'korumak; yerine getirmek' (OKD → Ağca ve Gül, 2018: 54-55)

14. YY. = *ḳataġla-* 'uğraşmak, meşgul olmak, yapmak, yerine getirmek'[13] (UÇİS: 162)

[13] Bununla birlikte, *ḳataġlaġu* verisinin anlamında OKD verisini destekleyen 'korumak, saklamak' anlamı mevcuttur (UÇİS: 162).

Şekil 40 *ḳataġ(a)la-* fiilinin kronolojik görünümü

ḲATRA- 'dörtnala koş(tur)mak; hızlı sürmek; acele etmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 177

16.YY. = *ḳatra-* (Bab. 25b, 223b → Kinces-Nagy, 2018: 177-178*; ḳatra-* 'meşgul olmak, uğraşmak' (Bab. 115a-13 → Kumsar, 2021: 1407) = (Bab. 222a-16, 223b-10 → Yılmaz, 2021: 1716) = (Bab. 315b-4 → Kara, 2022: 687)

18.YY. = *ḳatra-* (S 267r1 → Clauson, 1960: 66)

Şekil 41 *ḳatra-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***ḳatra-, ḳatara-*** (Uygurca) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 178)

ḲAYFA-N- / ḲAYPA-N- 'bir yana çekilmek'

< TMo. *χayba-* 'to sway or rock from side to side' > HMo. *χayva-* (MED: 911)

18.YY. = *ḳayfan-* (S 281r5 → Clauson, 1960: 68), *ḳaypan-* (S 279v10 → Clauson, 1960: 68)

Şekil 42 *ḳayfan-* / *ḳaypan-* fiilinin kronolojik görünümü

KİÇE- 'gayret etmek'

< TMo. *kiçiye-* 'to exert oneself, apply oneself to; to make an effort, endeavor, strive; to arrange; to take care, be cautious; to guard against, beware of' > HMo. *χiçee-* (MED: 463)

14.YY. = *kiçe-* 'içtihatla çalışmak, gayret etmek, ceht kılmak' (UÇİS: 164)

Şekil 43 *kiçe-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***kiçe-*** (Teleüt), ***kiçey-*** (Sahaca), ***kiçen-*** (Hakasça, Tuvaca) (bk. TMEN I: 487)

ḲOMAR- 'çevrelemek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 180

17.YY. = *ḳomar-* / *ḳovar-* 'kuşatmak, çevirmek' (Mif.L., 476 → Rahimi, 2021: 225)

18.YY. = *ḳumar-* (S 290r17 → Clauson, 1960: 69)

Şekil 44 *ḳomar-* fiilinin kronolojik görünümü

ḲORĠADA-

< TMo. *χorġuda-* 'to sit in a shelter, take shelter; to hide; to stay at a place for a long time, be attached to a place' > HMo. χorġodo- (MED: 965)

18.YY. = *ḳorġada-* (S 284v23 → Clauson, 1960: 68)

Şekil 45 *ḳorġada-* fiilinin kronolojik görünümü

ḲUBUL- / XUBUL- 'şekil değiştirmek; dirilmek'

→ Sertkaya, 1987: 273-274

→ Kincses-Nagy, 2018: 228-229

15.YY. = *kubul-* 'to change shape' (Mirac. 10/5-6 → Sertkaya, 1987: 273-274)

18.YY. = *χubul-* (S 222v22 → Clauson, 1960: 58)

Şekil 46 *kubul- / χubul-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***χubul-*** (Hakasça), ***χūl-*** (Tuvaca), ***kubul-*** (Altayca, Kırgızca, Şor, Teleüt, Tuba-Kiji), ***kubuluy-*** (Sahaca) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 228)

ḲUYLA- 'gömmek'

< TMo. *χuila-* 'to put into the sheath' > HMo. *χuyla-* (MED: 982)

18.YY. = *ḳuyla-* 'to bury' (S 292r21 → Clauson, 1960: 70)

Şekil 47 *ḳuyla-* fiilinin kronolojik görünümü

MAXTA-, **MAḲTA-** 'övmek'

→ Poppe, 1962: 336

→ Tuna, 1972: 232-233

→ Knüppel, 2009: 355

→ Çiçek, 2015: 84-85

→ Güner, 2017: 17

→ Kincses-Nagy, 2018: 144

13.YY. = *maχta-* 'övmek, methetmek' (CC, 82b-25 → Argunşah ve Güner, 2015: 772)

15.YY. = *makta-* (TZ, 13b7, 35b11, 85a11 vd. → Atalay, 1945: 216)

16.YY. = *maχta-/maḳta-* (ŞD, 43b-9; 102a-11 → Karasoy, 1998: 536-537), *maḳta-* (Şehname Tercümesi → TS IV: 2793)

16-17.YY. = *maχta-/maġta-* 'хвалить, восхвалять' (KS: 940)

17.YY. = *maχta-* (Şec.T., 99a-15 → Ölmez, 2020: 405)

17-18.YY. = *maḳta-*(ÇN, 10r6, 10r7, 10r9, 13r10 vd. → Ivanics ve Usmanov, 2002: 170)

18.YY. = *maḳta-* (S 318v4 → Clauson, 1960: 74)

Şekil 48 *maχta-/ maḳta-* fiilinin kronolojik görünümü

NAHİLLE-, NAḲILLA- 'at rahvan yürümek, yorgalamak'

→ Tuna, 1976: 301

15.YY. = *naḳ(ı)lla-* 'atı yürütmek, harekete geçirmek' (MG, 41a-9, 41b-1 → Uğurlu, 1984: 218)

18-19.YY. = *nahille-* 'at rahvan yürümek, yorgalamak' (Kamusu'l-Edeb → TS IV: 2825), *naḳılla-* (Kamus Tercümesi, Burhan-ı Katı Tercümesi → TS IV: 2825)

Şekil 49 *naḳılla-, nahille-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***naikal-*** 'ходить переваливаясь, гордо ходить, шататься - sich in die Hüften wiegend gehen, stolz einherschreiten, schwanken, wackeln' (Kir. = Kazak), ***naikkıl-*** 'шататься, колебаться - hin und her schwanken' (Soyot, Teleüt) (R III: 634)

NAMLA- 'okla vurmak'

→ Tuna, 1972: 233

15.YY. = *namla-* (DK-Dresden → Tuna, 1972: 233)

Bu veri, Wilkens'in Eski Uygurca sözlüğünde de bulunmakla birlikte tarihlendirilmemiştir (2021: 485), ancak kabaca 13-14. yüzyıl aralığında kayda geçtiği varsayılabilir.

Şekil 50 *namla-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyant: ***namna-*** (Şor) ‘разметать по гумну - auf der tenne auseinenderwerfen’ (R III, 666)

NĖKE- ‘takip etmek; talep etmek; rahatsız etmek’

→ Kincses-Nagy, 2018: 150

15.YY. = (ML 775b20 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

Şekil 51 *nėke-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***neke-*** (Altay, Tuba-Kiji, Kumandı), ***nike-*** (Başkurt), ***nege-*** (Tuva), ***ne’he-*** (Tofalar), ***ñekey-***, ***ñekiy-*** (Saha) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 178).

NEME- ‘çoğaltmak, eklemek, güçlendirmek; derecesi yükselmek, şöhret sahibi olmak’

< TMo. *neme-* ‘to add, supplement, increase’ (MED: 573)

14.YY. = *neme-* ‘çoğaltmak, eklemek, güçlendirmek; derecesi yükselmek, şöhret sahibi olmak’ (UÇİS: 167)

Şekil 52 *neme-* fiilinin kronolojik görünümü

OĠULCA-, OVULCA-Ş- 'ululamak, saygı göstermek; yakınlaşmak' oġulca-, ovulca-ş-

< TMo. *agulca-* 'to meet; to merge (as rivers, etc.)'

17.YY. = *oġulca-* 'tazim etmek, ululamak, saygı göstermek' (Mif.L., 62 → Rahimi, 2021: 94), *ovulcaş-* 'yaklaşmak, yakınlaşmak' (Mif.L., 112 → Rahimi, 2021: 108)

17. yüzyıl örnekleri dışında, Senglah'ta kayda geçen *ölce- /ölceş-* 'to do homage' (84r12-26 → Clauson, 1960: 94) örnekleri bu fiillerle ilişkili olabilir.[14]

Şekil 53 *oġulca-, ovulca-ş-* fiillerinin kronolojik görünümü

OLCALA- 'harpte ganimet almak'

→ Tuna, 1972: 235

14.YY. = *olcala-* 'ganimet almak, yağma etmek' (ME 180-4 → Yüce, 1993: 162),

14-15.YY. = *olcala-* (İskender Kitabı → TS V: 2970)

18.YY. = *olcala-* (S 84v13 → Clauson, 1960: 40)

Şekil 54 *olcala-* fiilinin kronolojik görünümü

[14] Clauson, bu veriyle ilgili olarak şu detayı verir: "Muhtemelen *ölcemişi* sözcüğünden elde edildi (yazar burada ters türetimi kastediyor). Türkçe değil, ama tam anlamıyla Moğolca da değil, yine de *ölcey*'le bağlantılı". Diğer yandan Doerfer'e göre Clauson'un bu verisinde hem yazılış hem de etimoloji hatalıdır (TMEN I: 173).

Çağdaş varyantlar: ***olcala***- (Kazakça, Nogayca), ***olcolo***- (Kırgızca), ***oldzala***-, ***olcalan***- (Karayca-Haliç), ***ulcala***- (Uygurca), ***old'olo***- (Altayca), ***olzolo***- (Küerik) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 153).

ÖÇİ- 'haber vermek, bilgi vermek, rapor sunmak (hakana, hükümdara)'

< TMo. *oci*- 'bildirmek, haber vermek' (Haenisch, 2020: 246), TMo. *öçi*- 'to say, answer, testify; to pray; to offer (Buddhist)' > HMo. *öçi*- (MED: 628)

14.YY. = *öçi*- 'haber vermek, bilgi vermek, rapor sunmak (hakana, hükümdara)' (UÇİS: 169)

Şekil 55 *öçi*- fiilinin kronolojik görünümü

ÖŊGERE- 'geçmek (önünden)'

< TMo. *önggere*- 'to pass (over, by, up); to pass away, die' > HMo. *öngörö*- (MED: 638) < Tr. **öŋger*- ?

14.YY. = *öŋgere*- 'geçmek (önünden)' (UÇİS: 169)

Şekil 56 *öŋgere*- fiilinin kronolojik görünümü

ÖS- 'büyümek, gelişmek, yetişmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 144

13.YY. = *ös*- 'büyümek, gelişmek, yetişmek' (CC, 72a-8 → Argunşah ve Güner, 2015: 796)

14.YY. = *ös*- 'uzamak, büyümek' (KE, 104v9, 147r16 193v13 → Ata, 1997: 510)

16-17.YY. = *ös-* ‘расти, вырасти, возрастать’ (KS: 1101)

17.YY. = *ös-* (Şec.T., 90a-13, 94b-9, 98a-8, 104b-9 → Ölmez, 2020: 405), *üs-* ‘yetişip büyümek’ (Evliya Çelebi S. → TS VI: 4094)

17-18.YY. = *ös-* (ÇN, 13r5 → Ivanics ve Usmanov, 2002: 119)

Şekil 57 *ös-* fiilinin kronolojik görünümü

SABA- ‘sopa ile dövmek’

< TMo. *saba-* ‘to hit or throw an object against something; to beat wool in making felt’ > HMo. *sava-* (MED: 653)

15.YY. = *saba-* ‘sopa ile dövmek’ (MK → Ünlü, 2013: 931)

18.YY. = *saba-* (S 228v2 → Clauson, 1960: 60)

Şekil 58 *saba-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyant: ***saba-*** (Kazakça, Kırgızca, Şor, Teleüt) (R IV: 412)

SIBḲAR- / SIPḲAR- ‘bir kerede içmek, hepsini birden içmek’

< TMo. *sibχar-* ‘to squeeze out; to pour out to the last drop, empty out’ > HMo. *şavχra-* (MED: 696)

15.YY. = *sıpḳar-* (FK, R602a-6 → Kaya, 1996: 58); (ML 775b20 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

17.YY. = *sıbḳar- / sıpḳar-* ‘bir dikişte içmek, hepsini birden içmek, başına dikmek, sömürüp içmek’ (Mif.L, 364 → Rahimi, 2021: 188)

Şekil 59 *sıbḳar-* / *sıpḳar-* fiilinin kronolojik görünümü

SOYURĠA- / SUYURĠA- / SIYURĠA / SOYURḲA- 'ihsanda bulunmak, hediye sunmak'

→ Poppe, 1962: 338

→ Knüppel, 2009: 356

→ Kincses-Nagy, 2018: 195

→ Ağca ve Gül, 2018: 57

13.YY. = *soyurġa-* 'ödüllendirmek, nimet vermek; lütfetmek' (CC, 76a-3, 70a-5 → Argunşah ve Güner, 2015: 817); *suyurġa-* 'одарить' (Tef., 16b26 → Borovkov, 1963: 277); *soyurḳa-* 'ihsan vermek' (Temir Kutluk Yarlığı, A. II, 17 → Özyetgin, 1996: 106); *soyurḳa-* 'bağışlamak, hediye etmek' (OKD → Ağca ve Gül, 2018: 57)

14.YY. = *soyurġa-* 'hediye etmek, mükâfatlandırmak' (KE, 96v15, 88v21, 248v5 → Ata, 1997: 566), *suyurġa-* 'дарить' (MNa, 118 → Nadjip, 1961: 193); *suyurġa-* 'taltif etmek, ihsanda bulunmak' (Fütuhu'ş-Şam Tercümesi → T V: 3604)

15.YY. = *soyurġa-* 'azletmek ?, hediye etmek, mükâfatlandırmak' (TZ → Khairullah, 2015: 549)[15]; *soyurġa-* 'ihsan vermek' (İbrahim Han Yarlığı, Ka. I, 6 → Özyetgin, 1996: 130); *suyurġa-* 'taltif etmek, ihsanda bulunmak' (İskendername → T V: 3605)

16.YY. = *soyurġa-* (Ab. → Atalay, 1970: 295), *sıyurġa-* (Ab. → Atalay, 1970: 283); *soyurġa-* 'ihsan vermek' (Sahib Girey Han Yarlığı, Ka. II, 8 → Özyetgin, 1996: 131)

[15] TZ üzerine yapılan öncül çalışmalar Arapça karşılığın nüansını kaçırdıkları için yanlış anlamlandırma yapmışlardır: *soyurg/ka-* 'hakanı tahttan indirmek' (Atalay, 1945: 241), *soyurga-* 'свергать, низлагать (правителя)' (Fazılov ve Ziyayeva, 1978: 375). Khairullah (2015), bu fiil için göz ardı edilmesi gereken anlamı tutmasına rağmen fiilin orijinaline uygun anlamları vererek doğru bir iş yapmıştır. Kapsamlı Arapça sözlüklere bakıldığında Arapça خلعة [*χala*^{c}*a*] için "hediye" (3) ve "vermek" (4) anlamları görülmektedir (bk. URL 1).

Şekil 60 *soyurġa- / suyurġa- / sıyurġa / soyurḳa-* fiilinin kronolojik görünümü

SÖGEDE- 'tapınmak, hürmet göstermek'

< TMo. *sögüd-* 'to kneel down' > HMo. *sögtö-* (MED: 730) < ET *sökit- / sökü̈t-* 'to kneel' (EDPT: 820)

15.YY. = *sögede-* (ML, 775b24 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

Şekil 61 *sögede-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***sögede-*** (Tarancı ağ.) (R IV: 575), ***sögedekte-*** (Soyot) (VEWT: 430)

ŞILDA- / SILTA- 'bahane bulmak'

< TMo. *silta-* 'to be a cause or reason, be caused by; to pretend, simulate, find a pretext' > HMo. *şalta-* (MED: 707) < ET *tılta- / tılda-* 'to make excuses, to seek pretext' (EDPT: 494)

13-14.YY. = *şilda-* 'Ausflüchte machen' (Mi21-5 → SUK: 284)

15.YY. = *sılta-* 'bahane bulmak' (TZ, 9b2 → Atalay, 1945: 237)

Sözcüğün isimleşmiş versiyonları kimi eserlerde görülmektedir: 13.yy. ***sıltov*** 'iftira, suçlama, hakaret' (CC, 82b/2 → Güner, 2017: 19); 14.yy. ***şıltak*** 'kavga, gürültü, anlaşmazlık' (Kadı Burhaneddin D., Nesimi D. → T V: 3664); 15.yy. ***şıltak*** 'bahaneli, özürlü' (TZ, 12b9 → Atalay, 1945: 247), ***sıltalı*** 'bahaneli, özürlü' (TZ, 12b9 → Atalay, 1945: 237); 18.yy. ***şıltak*** (S 260v3 → Clauson, 1960: 64)

Şekil 62 *şılda- / sılta-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyant: ***sılta-*** (Tatar) (bk. R IV: 653-654)

ŞİM-

< TMo. *sime- /simi-* 'to draw a liquid into the mouth, suck up or in; to sip; to suck (as candy)' > HMo. *şime-* (MED: 709)

18.YY. = *şim-* (S 260v5 → Clauson, 1960: 64)

Şekil 63 *şim-* fiilinin kronolojik görünümü

TAPTA- 'ayaklarıyla bir şeyin üzerine basmak, basıp çiğnemek'

< TMo. *dapta-* 'to forge, beat' > HMo. *davta-* (MED: 213)

13.YY. = *tapta-* 'ayaklarıyla bir şeyin üzerine basmak, basıp çiğnemek' (CC, 57b34 → Argunşah ve Güner, 2015: 829)

Şekil 64 *tapta-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***tapta-*** (Azerbaycan T., Anadolu ağ., Kazakça, Kırım Tat., Kumukça) (bk. ESTY 1980: 112)

TARĶA- / TARĠA- / TARXA- / DARĠA- 'saçmak; uzaklaşmak; dağılmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 206

13.YY. = *tarχa-* 'gitmek, yola gitmek, çekip gitmek' (CC, 82a-2 → Argunşah ve Güner, 2015: 829)

14.YY. = *darġa-* 'dağılmak, ayrılmak' (ME, 190-1, 160-3, 114-3, 177-3 → Yüce, 1993: 113), *tarķa-* 'dağılmak, taramak' (UÇİS: 173); *targa-* 'rozejść się, rozpierzchnąć się' (HŞ, 102, 113, 210, 239 vd. → Zajackowski, 1961: 171)

15.YY. = *tarķa-* 'расходиться, рассеиваться' (BL, 43b → Borovkov, 1961: 149), *targa-* 'zail olmak, dağılmak, uzaklaşmak' (Kâbusname → TS V: 3762), *tarķa-l-* (FK, Ü1-48b-7 → Kaya, 1996: 152)

16.YY. = *tarķa-* (Ab. → Atalay, 1970: 159); *tarķa-* (Bab. 72a, 209a → Kinces-Nagy, 2018: 206), *tarqa-* 'dağılmak, ayrılmak; perişan olmak' (Bab. 72a/7, 77b/13, 101a/12, 106a/6 → Kumsar, 2021: 1444) = (Bab. 190a/15, 209a/5, 227a/9 → Yılmaz, 2021: 1760)

17.YY. = *tarķa-l-* (Mif.L., 291 → Rahimi, 2021: 165)

17-18.YY. = *tarqa-* (ÇN, 40r 2, 40r 7 → Ivanics ve Usmanov, 2002: 186)

18.YY. = *targa-* (S 154r6 → Clauson, 1960: 40)

Şekil 65 *tarġa-* / *tarķa-* / *tarχa-* / *darġa-* fiilinin kronolojik görünümü

TAVUS- / TUVUS- 'tamamlamak, bitirmek, tüketmek'

→ Kincses-Nagy, 2018: 208

13.YY. = *tavus-/tuvus-* 'tamamlamak, bitirmek, tüketmek' (CC, 58a/7c, 58a/8c → Argunşah ve Güner, 2015: 832, 856)

14.YY. = MN: *davıs-* 'to repeat (smt.)'[16] (Sertkaya, 1987: 271); *daus-* 'terminare' (Gandjei, 1959: 94); *davus-* 'кончать' (Nadjip, 1961: 187);

[16] Bu anlam yanlış tayin edilmiştir.

tağus- 'bitmek, tamamlanmak, sona ermek' (UÇİS: 172), *toğus*- 'bitirmek, tamamlamak' (UÇİS: 174)

18.YY. = *tawus*- (S 164v27 → Clauson, 1960: 40)

Şekil 66 *tavus-/tuvus*- fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş varyantlar: ***tavus***- (Karayca), ***tawıs***- (Karakalpakça, Kazakça), ***taus***- (Karaçay-Balkarca), ***tovsil***- (Özbekçe), ***tos***- (Salur, Şor, Teleüt), ***dos***- (Salur), ***tōs***- (Hakasça), ***dōs***- (Tuva, Tofalar), ***tūs***- (Uygurca) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 153).

TEMEÇE-Ş- 'tartışmak, dalaşmak, rekabet etmek'

< TMo. *temeçe*- 'to fight, struggle; to contest, contend, argue, compete, rival; to strive for' > HMo. temtse- (MED: 799)

14.YY. = *temeçeş*- 'tartışmak, dalaşmak, rekabet etmek' (UÇİS: 173)

Senglah'ta Farsçaya girip oradan tekrar Çağatay Türkçesine girmiş olan *temecemişi* (161v7) kayda geçmiştir (Clauson, 1960: 50).

Şekil 67 *temeçeş*- fiilinin kronolojik görünümü

TOXTA- / TOḲTA- 'durmak, sabit olmak'

→ Çiçek, 2015: 85

→ Güner, 2017: 21

→ Kincses-Nagy, 2018: 214

13.YY. = *toχta-* ‘(hafızada) tutmak, saklamak’ (CC, 81b/24 → Argunşah ve Güner, 2015: 846)

14.YY. = *toḳta-* ‘sabit kalmak’ (KE, 3r 18 → Ata, 1997: 639)

14-15.YY. = *toχta-* (İskender Kitabı → T V: 3813-3814)

15.YY. = *toḳta-* ‘sabit kılmak/olmak’[17] (TZ, 5b9, 22b11, 24a2 → Atalay, 1945: 260); *toḳta-* ‘останавливаться; отдыхать’ (BL, 48a → Borovkov, 1961: 160); *toḳta-* (SD, 150 → Eraslan, 1999: 587); *toḳta-* (FK, Ü1-85b-6 → Kaya, 1996: 267)

16.YY. = *toχta-* (Ab. → Atalay, 1970: 197), *toḳta-* (Ab. → Atalay, 1970: 210); (Bab. 89b, 105a → Kinces-Nagy, 2018: 214), *toχta-* ‘dinlenmek, saklanmak’ (Bab. 93b/1, 105a/5, 108a/9 vd. → Kumsar, 2021: 1449) = (Bab. 202b/12, 210b/17, 214a/7 vd. → Yılmaz, 2021: 1777) = (Bab. 337a/14, 297b/08 → Kara, 2022: 710); *toχta-* (Şehname Tercümesi → T V: 3813-3814)

16-17.YY. = *toχta-* ‘останавливаться, становиться устойчивым, твердым, надежным’ (KS: 1473)

17-18.YY. = *toḳta-* (ÇN, 14r 14, 33v 16 → Ivanics ve Usmanov, 2002: 190)

18.YY. = *toḳta-* (S 180v13 → Clauson, 1960: 52), *toχta-* (S 169v 20 → Clauson, 1960: 51)

Şekil 68 *toχta-* / *toḳta-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş Türk dillerinin büyük bölümünde sıklıkla kullanılmaktadır.

TONA-

< TMo. *tonu-* ‘to pillage, plunder, hold up, rob’ > HMo. *tono-* (MED: 825) < ET **tona-* (bk. EDPT: 517; ayrıca bk. Ünal, 2016: 698-699)

[17] Sadece “sabit olmak” dikkate almak daha uygundur. Aynı veri Khairullah tarafından şöyle çevrilmiştir: *ṭoḳṭadı* “sabit oldu, çivilendi, yerine çakıldı” (2015: 621).

18.YY. = *tona-* (S 185v7 → Clauson, 1960: 53)

Şekil 69 *tona-* fiilinin kronolojik görünümü

Sözcük kökü ve yapım ekiyle Türkçe olmasına rağmen Clauson (1972: 517)'un dikkat çektiği üzere Eski Türkçede bu şekliyle değil, daha ziyade dönüşlülük veya ettirgenlik eki almış biçimleri ile görünür.[18]Çağatay Türkçesiyle birlikte görülen *tona-* 'elbisesini çıkarmak, soymak' ise, Räsänen'in belirttiği üzere (1969: 488), Moğolcadan geri alıntılama olmalıdır. 19. yüzyıl örneği olarak bk. *tonamak* 'çıplak ve uryan etmek || Nackt machen' (Kúnos, 1902: 193)

Çağdaş varyantlar: ***tona-*** 'berauben, ausplündern' (Hakasça, Kazakça), ***tonna-*** id. (Soyot), ***tonō-*** (Sahaca) 'рубить, ломать' (bk. VEWT: 488), ***tono-*** (Kırgızca) (bk. EDPT: 517)

TOS- 'beklemek; yolu kapatmak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 216-217

15.YY. = (TE, 128v13-14 → Kincses-Nagy, 2018: 216)

16.YY. = *tos-* (Bab. 125b → Kinces-Nagy 2018: 216-217), *tus-* 'beklemek; yolunu kesmek' (Bab. 196a/2, 239a/5 vd. → Yılmaz, 2021: 1773) = *tus-* 'beklemek' (Bab. 378a/4 → Kara, 2022: 713)

18.YY. = *tos-* (S 176r4 → Clauson, 1960: 51)

Şekil 70 *tos-* fiilinin kronolojik görünümü

[18] Bununla birlikte bir 14. yüzyıl eseri olan KE'de *tona-* 'bezemek' (249v6 → Ata, 1998: 642) mevcuttur.

Çağdaş varyantlar: ***tos-*** (Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca, Salur, Teleüt), ***tus-*** (Özbek) (bk. Kincses-Nagy, 2018: 217)

TÖLE- 'ödemek'

< TMo. *tölü-* 'to compensate, pay off, pay a debt, recompense' > HMo. *tölö-* (MED, 833)

13.YY. = *töle-* 'ödemek' (CC, 75a 6-7 → Argunşah ve Güner, 2015:849)

13-14.YY. = *töle-* 'bezahlen, rekompensieren' (Mi19-17 → SUK: 293; ayrıca bk. Clark, 1975: 155)

14.YY. = *töle-* 'ödemek, tediye etmek' (UÇİS: 175)

15.YY. = *töl-* 'borcunu ödemek' (TZ, 27a13 → Atalay, 1945: 262)

16-17.YY. = *töle-, töli-* 'платить, возвращать долг, восполнять, компенсировать' (KS: 1491)

18.YY. = *töle-* (S 183v7 → Clauson, 1960: 52)

Şekil 71 *töle-* fiilinin kronolojik görünümü

Oğuz grubu dışında (Türkmence hariç), çağdaş Türk dillerinde yaygınlıkla bulunur (bk. VEWT: 493).

TUŊA- 'bildirmek, ilan etmek'

→ Poppe, 1962: 339

→ Knüppel, 2009: 357

→ Çiçek, 2015: 85-86

→ Güner, 2017: 22

13.YY. = *tuŋa-* 'bildirmek, ilan etmek' (CC, 58b/6 → Argunşah ve Güner, 2015: 852)

Şekil 72 *tuŋa-* fiilinin kronolojik görünümü

TUYLA-

< TMo. *tuila-* 'to buck (of horses)' > HMo. *tuyla-* (MED: 840)

18.YY. = *tuyla-* (S 188r7 → Clauson, 1960: 53)

Şekil 73 *tuyla-* fiilinin kronolojik görünümü

UÇRA- 'karşılaşmak, rastlamak'

→ Kincses-Nagy, 2018: 221

15.YY. = *uşra-* 'rastlamak' (TZ, 22b7 → Atalay, 1945: 271); *uçra-* 'tesadüf etmek, rastlamak' (Eminek Mirza Bitigi, K VI, 31 → Özyetgin, 1996: 238); (MG, 62a-3 → Uğurlu, 1984: 271); (BL → Borovkov, 1961: 90); (SD, 97, 147, 148 → Eraslan, 1999: 593); (NM)

16.YY. = *uçra-* (Ab. → Atalay, 1970: 90) = (NM); (Bab. 73a, 96a,102b → Kincses-Nagy, 2018: 221; 'karşılaşmak' (Bab. 105a/9, 114a/7, 115a/8, 118a/5 vd. → Kumsar, 2021: 1458; Bab. 178b/2, 231a/5 → Yılmaz, 2021: 1778; Bab. 296a/13, 285b/02, 356b/4 → Kara, 2022: 716)

17.YY. = *uçra-* (Şec.T., 76b-7, 78a-14, 85b-15, 88a-12 vd. → Ölmez, 2020: 446)

18.YY. = *uçra-* (S 64v11 → Clauson, 1960: 38)

Şekil 74 *uçra-* fiilinin kronolojik görünümü

Oğuz grubu dışında (Salurca hariç), çağdaş Türk dillerinde yaygınlıkla bulunur (bk. Kincses-Nagy, 2018: 221).

YADA- 'yorulmak; zayıflamak'

→ Poppe, 1962: 340

→ Tuna, 1972: 243

→ Knüppel, 2009: 357

→ Çiçek, 2015: 86

→ Güner, 2017: 22

→ Şimşek, 2017: 107-108

→ Kincses-Nagy, 2018: 230-231

13.YY. = *yada-* 'yorgun düşmek, yorulmak; zayıflamak' (CC, 58b/6 → Argunşah ve Güner, 2015: 871)

13-14.YY. = *yada-* 'aciz olmak' (İML, 93b1 → Karagözlü, 2018: 313), 'nicht können' (Mi19-2 → SUK: 299)

14.YY. = *yada-* 'meczyc sie, byc zmeczonym' (HŞ, 142 → Zajackowski, 1961: 63); 'muztarip, muazzep olmak' (Süheyl ü Nevbahar 180 → TS VI: 4189), *yata-* 'usanmak, bıkmak' (MKur.Terc. → Şimşek, 2017: 107-108)

15.YY. = *yada-* 'sıkılmak, daralmak' (TZ, 23a13 → Atalay, 1945: 275); (BL, 82b → Borovkov, 1961: 256), ML, 775b27→ Barutçu Özönder, 2011: 170); (FK)

16.YY. = *yada-* (Ab. → Atalay, 1970: 90) = (FK); 'mustarip olmak, üzülmek' (ŞD, 184b-13 → Karasoy, 1998: 672)

16-17.YY. = *yada-* 'испытывать чувство прещения, неудовольствия, отвращения; изнуриться' (KS: 1619)

18.YY. = *yada-* (S 326v 29 → Clauson, 1960: 76)

Şekil 75 *yada-* fiilinin kronolojik görünümü

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi haricinde hemen her çağdaş Türk dilinde doğrudan veya türemiş versiyonuyla karşımıza çıkar (bk. Kincses-Nagy, 2018: 230).

YARÇIMLA- ‘idare etmek, düzende tutmak; alıkoymak, yasaklamak’

< TMo. *carçimla-* ‘to establish as a principle; to make a rule or law; to follow a principle’ > HMo. *zarçimla-* (MED: 1037)

14.YY. = *yarçımla-* ‘idare etmek, düzende tutmak; alıkoymak, yasaklamak’ (UÇİS: 178)

Şekil 76 *yarçımla-* fiilinin kronolojik görünümü

YASA- ‘yapmak, üretmek, hazırlamak, kurmak, inşa etmek; düzeltmek, tamir etmek’

→ Poppe, 1962: 340

→ Sertkaya, 1987: 275

→ Knüppel, 2009: 357

→ Çiçek, 2015: 86

→ Güner, 2017: 22

→ Kincses-Nagy, 2018: 233

14.YY. = *yasa-* ‘yapmak’ (KE, 162r5 → Ata, 1997: 714); ‘hazırlamak’ (ME 65-1, 101-7, 102-2, 104-1 → Yüce, 1993: 204); ‘sevk etmek, tertip ve tanzim etmek, hazırlamak’ (GT, 20/13 → Karamanlıoğlu, 1978: 393);

'yapmak, düzene sokmak, hazırlamak' (UÇİS: 178); 'ustawiac (w szeregi), porzadkowac, urzadzac' (HŞ, 194 → Zajackowski, 1961: 73)

15.YY. = *yasa-* 'düzeltmek' (TZ, 25b7 → Atalay, 1945: 280); (BL, 83b → Borovkov, 1961: 260); (SD, 348, 191, 287 vd. → Eraslan, 1999: 604); (LM)

16.YY. = *yasa-* (Atalay, 1970: 393) = (LM)

16-17.YY. = *yasa-* 'делать, производить, изготовлять, строить, исправлять' (KS: 1662)

17.YY. = *yasa-* (Şec.T., 73a-5, 67a-11, 68b-3, 67a-4 vd. → Ölmez, 2020: 454); (Mif.L, 581 > Rahimi, 2021: 257) = (BV)

18.YY. = *yasa-* (S 331r2 → Clauson, 1960: 77)

Şekil 77 *yasa-* fiilinin kronolojik görünümü

Çağdaş Türk dillerinde yaygınlıkla kullanılır (bk. Kincses-Nagy, 2018: 233)

YIRĠA- / CIRĠA- 'eğlenmek, keyiflenmek, lezzet almak'

→ Poppe, 1962: 340

→ Knüppel, 2009: 357

→ Çiçek, 2015: 88

→ Ölmez, 2016: 142-143

→ Kincses-Nagy, 2018: 126-127

13.YY. = *yırġa-* 'eğlenmek, keyiflenmek, lezzet almak' (CC, 80b/15 → Argunşah ve Güner, 2015: 891)

14.YY. = *yırġa-* 'bawić się, ucztować, rozkoszować się, przebywać w dobrobyme' (HŞ, 227, 255 → Zajackowski, 1961: 92)

15.YY. = *cırġa-* (ML 775b26 → Barutçu Özönder, 2011: 170)

16.YY. = *cırġa-* (Ab. → Atalay, 1970: 236)

18.YY. = *cırġa-* (S 216v 29 → Clauson, 1960: 57)

Şekil 78 *yırġa-* / *cırġa-* fiilinin kronolojik görünümü

Farklı fonetik varyantlarla Oğuz grubu dışındaki Türk dillerinde yaşamaktadır (bk. Kincses-Nagy, 2018: 127).

3. Sonuç ve Tespitler

Tespit edilen 78 fiil arasında; *abra-*, *çıda-*, *kara-*, *maχta-*, *ös-*, *tarḳa-*, *toχta-*, *töle-*, *uçra-*, *yada-*, *yasa-* ve *yırga-/çırga-* belirlenen yüzyıllar arasında en çok tanıklanan alıntılardır. Tarihî sahadaki bu yaygın görünüş çağdaş Türk dillerindeki mevcutlarla da paralellik arz eder.

aldara-, arġa-, bavlı-, *borda-*, *bos-, büdre-, bürke-*, *cabdu-*, *cayla-*, *cergele-, darı-, dürbet-, ġılcay-, honıla-, ılġa-/yılġa-, ırcay-*, *ḳaha-*, *ḳatra-*, *kiçe-*, *ḳorġada-*, *ḳuyla-, nėke-*, *neme-, öçi-, öŋgere-, sögede-, şim-, temeçeş-*, *tuyla-* ve *yarçımla-* (ve yalnızca *Codex Cumanicus*'ta tanıklananlarla birlikte) en az tanıklananlardır.

arçıla-, *bögey-*, *eremsi-*, *erkele-n-*, *tapta-*, *tuŋa-* yalnızca *Codex Cumanicus*'ta, *cabdu-*, *cayla-, kiçe-*, *neme-, öçi-, öŋgere-, temeçeş-*, *yarçımla-* yalnızca *İdikut* sözlüğünde, *ġılcay-*, *ḳayfan-/ḳaypan-*, *ḳorġada-*, *ḳuyla-, şim-, tuyla-* ise sadece Senglah eserinde tanıklanmaktadır.

alġasa-, *bavlı-, büdre-*, *cergele-n-*, *duldalan-*, *kadan-, maχta-*, *nakılla-/nahille-*, *namla-, üs-*, *olcala-* ve *yada-* Osmanlı Türkçesinde görülmeleri açısından dikkat çekerler. Pek çoğu bugün standart Türkçede yaşamasa da ağızlarda izlerini saklamaktadır. 18-19. yüzyıl eserleri olan *Kamus Tercümesi, Burhan-ı Katı Tercümesi* ve *Kanunu'l-Edeb*'de tanıklanıp daha eski eserlerde görülmeyen Moğolca fiiller bu eserlerin sözcük dağarcığı açısından dikkate değer eserler olduğunu vurgular.

Yukarıda belirtildiği üzere tek başına sadece bir eserde tanıklanan örnekler çok büyük oranda konuşma dili eserleri olarak nitelediğimiz *Codex Cumanicus*, *İdikut* sözlüğü ve *Senglah*'ta kayda geçmiştir. Bunun en önemli sebebi olarak giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi bu eserlerin

edebî bir standarda uyma kaygıları olmadığı için yazıcıların veya yazarların çevrelerinden duydukları herhangi bir sözcüğü doğrudan yazıya geçirmeleri etkili olmuş olabilir. Ancak bu durum bu sözcüklerin diğer eserlerde hiç görülmemesini açıklamaz. Bunun için de söz konusu sözlüklerin söz varlığının derlendiği Türk topluluklarında iki dilli Moğolların bulunduğu ve bunların da farklı Moğol boylarından olduğu için örneğin *Codex Cumanicus*'ta kayda geçen Moğolca sözlükbirimler ile *İdikut* sözlüğünde bulunanların farklı olduğu öne sürülebilir. Çağatay Türkçesinin zirvesindeki şair ve yazar Ali Şir Nevai'nin Türkçenin Farsçaya olan üstünlüğünü kanıtlamaya çalıştığı eseri *Muhakemetu'l-Lugateyn*'de, eser her ne kadar edebî dil eseri olsa da, pek çok Moğolca fiil dikkati çeker.[19] Bu eser özelinde Nevai'nin söz varlığı kıyasında sınırları zorlayıp mümkün olduğunca daha fazla sözlükbirim ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir.

Söz başında *y-* ~ *c-/ç-* durumuna bakıldığında 15. yüzyıl öncesi örneklerin çoğunlukla Türkçeye adapte edilerek *y-* ile kayda geçtiğini, sonrasında ve özellikle Çağatay sahası eserlerinde *c-/ç-*'li varyantların Moğolcadan alındığı gibi kullanıldığı görülmektedir. Bu da ilk temaslarda Türkçeye aykırı bu durumun (*c-* için) hemen bertaraf edildiğini sonraki devirlerde ise alışkınlık kazanıldığı için korunduğunu düşündürür.

Tespit edilen tüm fiillerin toplu kronolojik listesi aşağıdaki gibidir:

	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
abra-						
aldara-						
algasa-						
alḳı-						
arçıla-						
arga-						
argada-						
asra-						
bavlı-						
borda-						

[19] Bu eserde hâlâ pek çok fiilin kökeni belirsiz olup açıklığa kavuşturulmayı beklemektedir.

	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
bos-						
bögey-						
büdre-						
bürke-						
büsre-/büsüre-						
butra-/botra-/bütre-						
cabdu-						
cayla-						
cergele-/çergele-						
çıda-/cıda-						
	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
çine-						
çub(u)ru-						
daldala-						
darı-						
doptul-						
dürbet-						
ėnel-						
eremsi-						
erkelen-						
ġıŋşı-/ġıŋış-						
	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
ġılcay-						
honıla-						
hüret- ve ürel-						
ılbara-						
ılġa-/yılġa-						
ırcay-						
ḳada-						
ḳaha-						
ḳara-						
ḳatra-						

	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
ḳayfan-/ḳaypan-						
kiçe-						
komar-						
ḳorġada-						
ḳubul-/χubul-						
ḳuyla-						
maχta-/maḳta-						
nahille-, nakılla-						
namla-						
nėke-						
	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
neme-						
oġulca-, ovulaş-						
olcala-						
öçi-						
öŋgere-						
ös-						
saba-						
sıbḳar-/sıpḳar-						
soyurġa-/soyurḳa-						
sögede-						
	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
şılda-/sılta-						
şim-						
tapta-						
tarġa-/tarḳa-/tarχa-						
tavus-/tuvus-						
temeçeş-						
toχta-/toḳta-						
tona-						
tos-						
töle-						

	13.yüzyıl	14.yüzyıl	15.yüzyıl	16.yüzyıl	17.yüzyıl	18.yüzyıl
tuŋa-						
tuyla-						
uçra-						
yada-						
yarçımla-						
yasa-						
yırġa-, cırga- / çırga-						

Listeye topluca bakıldığında fiillerin eskiden yeniye doğru artan veya azalan eğilime sahip olmadığı, bu noktada bir fikir vermediği söylenebilir.

İki tanıklanma noktası arasında boşluklar olsa da bu boş zaman dilimi için sözcüğün var olduğu varsayılabilir.

Çağdaş verilere başvurulduğunda tarihî Türkçede sıklıkla tanıklanmış fiillerin günümüzde de yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Oğuz dışı çağdaş Türk dillerinde sıklıkla kullanılan *alcı-, acıra-* (< T. *ayır-*), *aŋgar-, çarça-/şarşa-, mata-, müldüre-, yalga-/calga-* gibi Moğolca alıntı fiillerle taramalarımızda karşılaşmadık. Dolayısıyla bu örneklerin daha geç tarihli alıntı olduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

Ab. : Abuşka lugati
ağ. : ağzı/ağızları
Bab. : Baburname
bk. : Bakınız
BL : Bedayiu'l-Lugat
BV : Bedayiu'l-Vasat
CC : Codex Cumanicus
ÇGT : Çağatayca Gulistan Tercümesi
ÇN : Defter-i Çingizname
D. : Divanı
DAK : Dictionnaire Arméno-Kiptchak
DK : Dede Korkut Hikâyeleri
DLT : Divanu Lugati't-Türk
ET : Eski Türkçe
FK : Fevaidu'l-Kiber
GS : Garaibu's-Sıgar
GT : Gulistan bi't-Turki
HE : Hayretu'l-Ebrar
HMo. : Halha Moğolcası = Çağdaş Moğolca
HŞ : Husrev u Şirin
id. : Aynısı
İML : İbnü Mühenna Lugati
KE : Kısasu'l-Enbiya
KRPS : Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar'
KS : Kıpçakskiy Slovar'
LM : Leyli vu Mecnun
LT : Lisanu't-Tayr
ME : Mukaddimetu'l-Edeb
MED : Mongolian-English Dictionary
ME-M : Mukaddimetu'l-Edeb - Moğolca
MG : Munyetu'l-Guzat
Mif.L : Miftahu'l-Lugat bk. Rahimi, 2021
Mirac. : Miracname
MK : Mahbubu'l-Kulub
MKur.Terc. : Meşhed Kur'an Tercümesi
ML : Muhakemetu'l-Lugateyn
MN : Muhabbetname
NF : Nehcu'l-Feradis

NŞ : Nevadiru'ş-Şebab
OKD : Oğuz Kağan destanı
ör. : Örneğin
R : bk. Radloff
S : Senglah
S. : Seyahatnamesi
Sİ : Sedd-i İskenderi
SD : Sekkaki Divanı
SUK : Sammlung Uigurischer Kontrakte
ŞD : Şiban Han Divanı
Şec.T. : Şecere-i Terakime
T. : Türkçesi
Tat. : Tatarcası
TE : Tezkiretu'l-Evliya
Tef. : bk. Borovkov 1963
THE : Tarih-i Enbiya ve Hükema
TMA : Tarih-i Müluk-i Acem
TMEN : Türkische und mongolische elemente im Neupersischen
TMo. : Tarihî Moğolca
Tr. : Genel Türkçe
TS : Tarama Sözlüğü
TZ : Et-tuhfetu'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye
UÇİS : Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü
vd. : Ve diğerleri
VEWT : bk. Räsänen 1969
vs. : ve saire
Y.B. : Yarlık ve Bitikler
yy. : Yüzyıl

Kaynakça

Ağca, Ferruh; Gül, Bülent (2018). "Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanında Geçen Moğolca Sözcükler". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (36), 47-62.

Argunşah, Mustafa; Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, Mustafa (2022). "Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası 293) Yayımı Üzerine Görüşler III: Bazı Anlamlandırma Önerileri". *Prof.*

Dr. Recep Toparlı Armağanı. (Ed. Mustafa Argunşah - Hanifi Vural). İstanbul: Kesit Yayınları, 28-44

Ata, Aysu (1997). *Kıṣaṣı'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) II Dizin.* Ankara: TDK Yayınları.

Ata, Aysu (1998). *Nehcu'l-Ferādīs III Dizin-Sözlük.* Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1945). *Ettuhfet-üz- Zekiyye fil-Lugat-it-Türkiyye*. Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Balcı, Mustafa (2014). *Türkçe Farsça ilişkileri: Türkçenin Farsça üzerindeki etkilerine dair bir inceleme*. Çizgi Konya: Kitabevi.

Barutçu Özönder, Sema (2011). *Alî Şîr Nevâyî–Muhâkemetü'l-Lugateyn–İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Berbercan, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bodrogligeti, Andrâs J. (2012). "Orta Asya Türk Hicvinin Bir Şaheseri: Ahmedî'nin Telli Sazların Münazarası" (Çev. Ayşegül Sertkaya). *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 35(35): 229-282.

Borovkov, Aleksandr Konstantinoviç (1961). *"Badai al-lugat" Slovar' Tali Imani Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi*. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy literaturı.

Borovkov, Aleksandr Konstantinoviç (1963). *Leksika sredneaziyatskogo tefsira XII–XIII. vekov*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Clark, Larry V. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bloomington: The Department of Uralic and Altaic, Indiana University.

Clark, Larry V. (1977). "Mongol elements in old Turkic?". *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 75, 110-168

Clauson, Gerard (1959). "The earliest Turkish loan words in Mongolian". *Central Asiatic Journal*, 174-187.

Clauson, Gerard (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mehdî Xan.* London.

Csáki, Éva (2006a). "Middle Mongolian loan verbs as they appear in Karachay-Balkar". *MTAD (Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* cilt 3, sayı 4: 36-65.

Csáki, Éva (2006b). *Middle Mongolian loan words in Volga Kipchak languages*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Çiçek, Sevim Erdem (2015). "Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 63(1), 49-98.

DAK = Tryjarski, Edward (1968-72). *Dictionnaire Arméno-Kiptchak*. Warszawa: Państwowe Wydawnistwo Naukowe.

EDPT = Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press

Eraslan, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.

ESTY 1980 = Sevortyan, Ervand Vladimirovich (1980). *Etimologiçeskij Slovar' Tyurskih Yazıkov Obşçetyurskie i mejtyurskie osnovı na bukvı "v", "g" i "d"*. Moskva: Izdatelstvo Nauka.

Fazılov, Ergaş İsmailov; Ziyayeva, Muhabbat Tojitdinovna (1978). *İzıskkannıy Dar Tyurskomu Yazıku (Grammatiçeskiy taraktat, XIV v. na Arabskom yazıke)*. Taşkent: İzdatel'stovo "Fan" Uzbekskoy SSR.

Gandjei, Tourkhan (1959). *Il lessico del "Muhabbat-nama"*. Roma: Tipografia Del Senato

Güner, Galip (2017). "Codex Cumanicus'ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (20), 9-24.

Haenisch, Erich (2020). *Moğolların Gizli Tarihi Sözlük* (Çev. Mustafa S. Kaçalin). Ankara: TDK Yayınları.

Heyet, Mehmet Rıza (2021). *Mirzā Mehdī Han Esterābādī, Senglah, Mebāniyü'l-Lüğat ve Kitābü'l-Elif (1v.-119r.)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ivanics, Maria; Usmanov, Mir Kasım A. (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nämä)*.

Kara, Hatice Kübra (2022). *Babur-Nāme'nin [245a-382b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaayak, Tümer (2021). "Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Moğolca Unsurlar I". *Esengü Bitig Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*. İstanbul: Kesit Yayınları, 485-534.

Karagözlü, Savaş (2018). *İbnü Mühenna Lügati*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1978). *Seyf-i Sarayi, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. İstanbul: MEB Basımevi.

Karasoy, Yakup (1998). *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.

Kaymaz, Zeki (2019). "Türkçedeki Moğolca Söz Varlığı Hakkında Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Tona". *Türk-Moğol, Dil-Tarih-Kültür Araştırmaları.* (Ed. Şaban Doğan). İstanbul: Kesit Yayınevi, 259-270.

Kaya, Önal (1996). *Fevayidü'l-Kiber / Ali Şir Nevayi*. Ankara: TDK Yayınları.

Khairullah, Hamdi Lateef (2015). *Et-tuḥfetü'z-zekiyye fi'l-kuġati't-Türkiyye Çeviri-Fiil İncelemesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kincses-Nagy, Éva (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Knüppel, Michael (2009). "Noch Einmal zu den mongolischen Lehnwörtern im Komanischen". *Turcica*, 41, 353-361.

KRPS = *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*. (1974). Moskva: İzdatelstvo "Russkiy Yazık".

KS = Garkavets, Aleksandr (2010). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III. Kıpçakskiy Slovar'*. Almatı: Kasean Baur.

Kumsar, Alara (2021). *Babur-Nāme'nin [1b-120a] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kúnos, Ignaz (1902). *Şejkh Sulejman Efendi's Çagataj-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest.

MED = Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Nadjip, Emir Nadjiboviç (1961). *Horezmi - Muhabbat-name. İzdanie teksta, transkriptsiya, perevod i issledovanie*. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy literaturı.

Nadjip, Emir Nadjiboviç (1979). *İstoriko-sravnitel'nıy slovar' tyurkskix yazıkov XIV veka, na materiale "Khosrau i Şirin" Kutba*. I. Moskva: Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı "Nauka".

Ölmez, Zühal (2007). "Mongolian Loanwords in the Classical Chagatay Period". *Festschrift in Honor of András JE Bodrogligeti, Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 17, 229-236.

Ölmez, Zühal (2013). "Çağataycadaki Moğolca Sözcükler". *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 3, 3371-3377.

Ölmez, Zühal (2015). "Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler -II-". *Türk Dilleri Araştırmaları. Festschrift für Uwe Bläsing*, 25(2), 183-206.

Ölmez, Zühal (2016). "Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler -IV-". *Türk Dilleri Araştırmaları, Festschrift for Henryk Jankowski*, 26 (1), 137-148.

Ölmez, Zühal (2020). *Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terâkime*. Ankara: TDK Yayınları.

Özyetgin, Ayşe Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Poppe, Nicolas (1962). "Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen". *Németh Armağanı*. (Ed. János Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu). Ankara: TDK Yayınları: 331-340.

Poppe, Nicolas (2017). *Mukaddimetü'l-Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. (Çev. Mustafa S. Kaçalin). Ankara: TDK Yayınları.

R III = Radloff, Wilhelm (1905). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Dritter Band*. St. Petersbourg.

R IV = Radloff, Wilhelm (1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Vierter Band*. St. Petersbourg.

Rahimi, Farhad (2021). *Feraği'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Ryspakova, Merim (2007). *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesi Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi (Ses Bilgisi).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Robbeets, Martine (2015). *Diachrony of verb morphology - Japanese and the Transeurasian Languages*. Berlin: De Gruyter Mouton.

Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen* (Vol. 47). Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Sertkaya, Osman Fikri (1987). "Mongolian Words and Forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35, 265-280.

SUK = Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte: Textband: Texte in Transkription und Übersetzung, Bemerkungen, Listen, Bibliographie und Wörterverzeichnis*. Japan: Osaka University Press.

Şen, Mesut (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur - Baburname I (Giriş - Metin (Kabil ve Hindistan Bölümleri) - Açıklamalı Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Şçerbak, Aleksandr (2019). *Eski Dönem Türk-Moğol Dil İlişkileri (8-14. Yüzyıllar).* (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: TDK Yayınları.

Şimşek, Yaşar (2017). "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 97-111.

Tadmor, Uri; Haspelmath, Martin; Taylor, Bradley (2010). "Borrowability and the notion of basic vocabulary". *Diachronica*, 27 (2): 226–246.

TMEN I = Doerfer, Gerard (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Türkische Elemente im Neupersischen Band I*. Wiesbaden: F. Steiner.

TS I = *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I A-B.* (1995). Ankara: TDK Yay.

TS II = *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü II C-D.* (1995). Ankara: TDK Yay.

TS IV = *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I K-N.* (1995). Ankara: TDK Yay.

TS V = *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V O-T.* (1996). Ankara: TDK Yay.

TS VI = *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü VI U-Z.* (1996). Ankara: TDK Yay.

Tuna, Osman Nedim (1972). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası*, 17, 209-250.

Tuna, Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası,* 18, 231-314.

UÇİS = Yunusoğlu, Mağfiret Kemal (2012). *Ming hanedanı tercüme odası tarafından hazırlanan Uygurca-Çince İdikut sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Uğurlu, Mustafa (1984). *Munyetu'l-Ġuzāt (Metin-indeks).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ünal, Orçun (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

VEWT = Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch–Deutsch–Türkisch*. Göttingen Universitätsverlag Göttingen.

Wohlgemuth, Jan (2009). *A typology of verbal borrowings*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

Yılmaz, Neslihan (2021). *Babur-Nāme'nin [120a-244b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*. Ankara: TDK Yayınları.

Zajackowski, Ananiasz (1961). *Najstarsza Wersja Turecka Husräv u Şirin Qutba, Czesc III - Slownik*. Warszawa: Polska Akademia Nauk.

URL 1 = https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%AE%D9%84%D8%B9%D8%A9/ (Erişim tarihi: 05.07.2022)

SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ YAZIM TUTARSIZLIKLARI VE NEDENLERİ: /ḳ/ > /ḫ/ SIZICILAŞMASI ÖRNEĞİ

Mustafa KARATAŞ[*]
Büşra TUNALI UÇAR[**]

0. Giriş

Var olduğu andan itibaren dili sözlü iletişim aracı olarak kullanan insan, duygu ve düşüncelerini kalıcı kılmak, yaymak ya da kendisiyle aynı anda ve yerde olmayan diğer insanlara iletmek gibi gerekçelerle çizgileri (resim), şekilleri (*ideogram, piktogram*) veya işaretleri (harf) kullanmayı öğrenmiştir. Binlerce yıl süren bu öğrenme sürecinde, önceleri varlıkları resmeden insan, sonra kavramları çeşitli simgelerle anlatmayı ve en sonunda da varlık ve kavramların adlarındaki sesleri *harf* adı verilen çeşitli simgelerle yazmayı başarmıştır (Şirin User, 2006: 15-25). Böylece sözü kalıcı kılma bilgisine sahip olmayı başaran toplumlar, dili hem sözlü hem de yazılı olarak kullanmıştır. Dillerin yazıya geçirilmesiyle önce *yazılı diller*, bu dillerin de işlenmesi, geliştirilmesi ve ölçünlü hâle getirilmesiyle de *yazı dilleri* ortaya çıkmıştır (Karataş, 2019: 113-117; 2020: 45-46).

Türkler tarafından binlerce yıldır sözlü olarak kullanılan Türk dilinin bilinen en gelişmiş ve en eski belgeleri Orhun Yazıtları'dır.

---

[*] Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir/Türkiye, mustafakaratas@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8165-4166.

[**] Lisansüstü Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD, Nevşehir/Türkiye, busratunali20@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6315-4347.

Yazıtlarda kullanılan dilin özellikleri Türk dilinin çok daha eski dönemlerden itibaren *yazılı dil* olarak kullanıldığını ispatlamaktadır.[1]

Türk tarihi boyunca Türkçenin birçok *değişke*si ortaya çıkmıştır. Bu değişkelerden bazıları *yazılı dil* olarak kullanılmış olsa da bunların *yazı dili* olarak gelişimleri farklılık göstermiştir. Örneğin Oğuz ağzına dayanan ölçünlü yazı dili 15-16. yüzyılda Osmanlı Türkçesi ile birlikte Anadolu'da mümkün olabilmiştir (Uğurlu, 2011: 130-150). Ancak Doğu Türkçesinde daha erken bir tarihte (11. yy) Karahanlı Türkçesi ölçünlü, gelişmiş bir yazı dili olarak kullanılmaya başlamıştır. Türk dili değişkelerinin yazılı dilden yazı diline geçiş sürecinde dilin ölçünlüleşmesini belirleyen ve etkileyen en önemli konu kullanılan alfabeler ve yazım gelenekleri olmuştur (Karataş, 2020: 47-51).

Bu çalışmada; Arap, Latin ve Kiril harfleriyle yayımlanan, SSCB Dönemi'nin en önemli gazetesi olan *Kommunist* örneklemi üzerinden Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımındaki tutarsızlıklar belirlenmiş[2] ve bu tutarsızlıklarda Türkiye Türkçesinin etkisi üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

1. Alfabe Değişiklikleri ve Yazıma Etkileri

Türk dilinin yazımı için tarih boyunca birçok alfabe kullanılmıştır.[3] Gerek alfabelerin sesleri karşılama özelliklerinin farklılığı gerekse bir

---

[1] Köktürk harfli bilinen en eski yazılı belge MS 687-692 yıllarıyla tarihlendirilen *Çoyr/Çoyren Yazıtı*'dır. Asya'da yapılan önemli kazılar sonucunda Kazakistan'da MÖ 5-4. yüzyıllar olarak tarihlendirilen *Esik Kurganı* (Altın giysili adamın mezarı) bulunmuş ve gümüş bir çanağın üzerinde Köktürk yazısı ile yazılmış satırlara rastlanmıştır. Ayrıca Tanrı Dağları'nda MÖ 2. yüzyıla ait olduğu düşünülen diğer bir kitabe bulunmuştur (Kafesoğlu, 2019: 322-323, Akar, 2014: 95). Bununla birlikte, MÖ 4000-2000 yılları arasında Sümerler tarafından Anadolu'da konuşulan bir dil olan Sümercede tespit edilen yüz kırk dokuz Türkçe kelimeden hareketle Türkçenin en erken Sümerler döneminde de Anadolu'da konuşulan bir dil olduğu ispatlanmıştır (Tuna, 1997). Orhun Yazıtlarında kullanılan dilin özelliklerinden hareketle de Türk dilinin çok daha eski dönemlerden itibaren yazılı dil olarak işlenmiş olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Aksan, 2003).

[2] Bu çalışmada, Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesi yazı dili ve yazım geleneği açısından örnek metin olma özelliği taşıyan Kommunist gazetesi kullanıldığı için dönemin diğer gazete ve yayınlardan örnek alınmamıştır.

[3] Çin, Köktürk, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Ermeni, Arap, Kiril, Latin alfabeleri (Şirin User, 2006).

alfabeden diğerine geçtikten sonra çakışan yazım gelenekleri nedeniyle bu alfabelerin kullanımı sürecinde Türkçenin yazımında birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar iki farklı biçimde ele alınabilir:

1.1. Alfabe Kaynaklı Sorunlar: Her alfabenin belli bir dilin ses yapısına göre üretilmiş olması nedeniyle o alfabedeki harfler o dildeki ses birimlerini karşılayabilecek biçimde tasarlanmıştır. Bu nedenle bir alfabenin başka bir dil için kullanılması ses ve harf denkliği konusunda birtakım sorunların yaşanmasına neden olabilmiştir. Bu durumda, ilgili alfabede çeşitli düzenlemeler yapılmış ve harfler o dile uygunlaştırılmaya çalışılmıştır. Genel olarak bakıldığında her alfabenin her dile uyarlanabilmesi olanaklı görünse de uygulamalarda birtakım uyum sorunları görülebilmektedir. Bunlar alfabenin o dil için "yetersiz"[4] kalabildiğini göstermektedir.

Tarih boyunca çok farklı alfabelerle yazılan Türkçenin yazımında bazı sorunlarla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu sorunların temeli genellikle Türkçenin ünlü sayısının çokluğundan ve bazı ünsüzlerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Türkçenin Türkler tarafından yazıldığı ilk alfabe olan Köktürk alfabesinde Eski Türkçedeki 9 ünlüyü gösteren sadece dört harf bulunmaktadır (Ölmez, 2017: 39-40). Ayrıca genel Türkçede bulunan /c/, /f/, /h/, /v/ ünsüzlerinin harf karşılığının Köktürk alfabesinde olmadığı görülmektedir (Şirin User, 2006: 37-39).

Uygur alfabesinde[5] 9 ünlüyü işaretlemek için kullanılan üç harf bulunmaktadır. Ayrıca /b/ ve /p/ sesleri Uygur alfabesinde tek bir harf ile gösterilmektedir (Şirin User, 2006: 61-62).

---

[4] Bir dildeki sesbirimlerin karşılığı, işaretleri ya da simgeleri olan harflerden oluşan alfabeler bir dilin seslerini tam olarak yansıtamaz. Bu nedenle de "*hiçbir doğal dil yazıldığı gibi okunmaz, okunduğu gibi yazılmaz.*" (Demir ve Yılmaz, 2014: 126). Bu anlamda her alfabe "yetersiz"dir. Ancak bu alfabelerin temel yetersizliği dışında, aslında her alfabenin her dilin yazımında kullanılabilmesi olanaklıdır. Ancak uygulamalardaki örnekler alfabelerin dile uygulanışında çeşitli sorunların ortaya çıktığını ve bu uyarlama işleminin yapılamadığını göstermektedir. Bu durum, alfabenin o dili yazma konusunda yetersiz kaldığını düşündürmüştür.

[5] Uygur alfabesiyle Türk dilinin yazılmasındaki yetersizlikler ve sorunlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Eraslan, 2012: 57-62).

11. yüzyılda Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte kullanılmaya başlayan Arap alfabesinden kaynaklanan en temel sorunlar şunlardır: Genel Türkçedeki 8 ünlüye karşılık Arap alfabesinde ünlüleri gösteren üç harf bulunmaktadır. Türk dilinde ünsüzler alfabede tek bir harf ile gösterilmişken Arap alfabesinde /h/ sesi /ح /, /خ /, /هـ /; /s/ sesi /ث/, /س/, /ص/; ve /z/ sesi de /ذ/, /ز/, /ض/, /ظ/ harfleriyle işaretlenmiştir (Şirin User, 2006: 97-100).

1.2. Yazım Geleneği Kaynaklı Sorunlar:

Bir alfabenin bir dilin yazımı için kullanılmaya başlaması; o harflerin hangi durumda, nasıl yazılması gerektiği, ses-harf eşdeğerliğinin nasıl sağlanacağı, ünlülerin ne zaman veya hangi durumlarda gösterileceği, harflerin bitişik mi yoksa ayrı mı yazılacağı gibi konuları da ortaya çıkarır. Bu nedenle, yazım ile alfabenin her zaman birlikte düşünülmesi gerekir. Buna göre bir dili yazmak için kullanılan her alfabe bir yazım sistemini zorunlu kılacağı gibi aynı alfabenin farklı diller için kullanılması durumunda da farklı yazım sistemleri, kuralları ortaya çıkabilir (Karadoğan, 2018: 336-338). Alfabenin zorunlu kıldığı ve *yazım* adı verilen bu kurallar, zamanla ölçünlüleşir ve "yazım gelenekleri"ni oluşturur.

Türkler, kullandıkları her alfabeyi Türk dilinin seslerine uyarlamaya ve her alfabeyle de bir yazım geleneği oluşturmaya çalışmıştır. Her bir alfabe farklı yazım özellikleri ve yazım kuralları anlamına geldiği için alfabe değişiklikleri sonrasında yeni alfabenin yazımı süresince eski alfabe geleneğinden de bir anda kopulamamış ve kullanılan harfler yeni olsa da özellikle yazının koruyuculuk ve yavaş değişmesi özelliklerinden dolayı eski geleneğin etkisi devam etmiştir. Bunun sonucu olarak da iç içe geçmiş ikili yazım gelenekleri görülmüş ve bu durum yazım birliğinin oluşmasını zorlaştırmıştır. Bu konuda Türklük biliminde en iyi bilinen örnek Arap alfabesidir.

11. yüzyılda Arap alfabesinin Türkçenin yazımı için kullanılmaya başlanmasıyla hem alfabe hem de yazım geleneği kaynaklı bazı sorunlar görülmeye başlamıştır. Arap alfabesinin kullanımıyla birlikte Arap yazım geleneğinden de etkilenilmiştir. Ancak Uygur dönemi yazım geleneğinin de devam etmesi Araplardan farklı, Türklere özgü bir yazım geleneğinin oluşmasını sağlamıştır (Karadoğan, 2018: 336). Bununla birlikte, Arap ve Uygur yazım geleneklerinin birlikte kullanılması yazımda ikilik ortaya

çıkarmıştır. Bu durum da dilin ölçünlüleşmesini zorlaştırmış ve geciktirmiştir. Bu sorunların en belirgin şekilde gözlendiği Türk lehçesi Eski Anadolu Türkçesidir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ilk dikkati çeken özellik, Türkçe sözcüklerin yazımındaki çoklu yazım şekilleridir. Bir kelimenin aynı eserde, hatta aynı sayfada farklı yazım şekilleri görülmektedir. Bu durumun önemli nedenlerinden biri Anadolu'daki Oğuz yazarlarının Maveraünnehir'den taşıdıkları Uygur yazım geleneğinin Arap harfli yeni yazıda etkisini devam ettirmesidir.[6] 10. yüzyılda İslam'ı kabul eden Türkler, Uygur alfabesinin yazım şekillerini, yazı sistemi açısından benzeyen Arap alfabesine aktarmışlardır. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan metinlerde Uygur ve Arap-Fars yazımı olmak üzere iki ayrı yazım geleneğinin özellikleri görülmeye başlamıştır (Akar, 2018: 91-93).

15-16. yüzyıldan itibaren ölçünlü bir yazı dili olarak gelişimini sürdüren Osmanlı Türkçesi döneminde de yazı ve yazım sorun olmaya devam etmiştir. Birtakım "ıslah" çabaları da sonuç vermeyince 1 Kasım 1928'de yapılan Türk Harf Devrimi'yle "Yeni Türk Alfabesi"nin kabul edilmesinden sonra Türkiye Türkçesi Latin alfabesiyle yazılmaya başlamıştır. O tarihten itibaren de Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Yazım Kılavuzu'nun yeni baskılarında yazım kurallarında güncelleme ya da düzeltme yapıldığı görülmektedir. Bu durum, yazımda ölçünlülük tutturmanın zorluğunu göstermektedir.

---

[6] Arap harfli Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen "Uygur yazı geleneği"nin etkileri şunlardır: Uygur alfabesi ile yazılan metinlerde genellikle ünlülerin gösterilmesi, Uygur alfabesinde /ñ/ sesi için نک (nun ve kef) kullanılması, art ünlüler ile yazılan kelimelerde س (sin) harfi kullanılması, /ç/ sesi ج (cim) ile /p/ sesi ise ب (be) harfi ile gösterilmesi ve bazı eklerin kök ve gövdeden ayrı bir şekilde yazılmasıdır. Bu dönemde Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülen "Arap-Fars yazı geleneğinin" etkileri ise şunlardır: Arap alfabesi ile yazılan metinlerde ünlülerin yazıda gösterilmesi, /ñ/ (geniz n) sesi için ک (kef) ya da ن (nun) harfi kullanılması, art ünlüler ile yazılan kelimelerde ص (sad) harfi kullanılması, /ç/ sesi چ (çim) ile /p/ sesi ise پ (pe) harfi ile gösterilmesi ve bazı eklerin kök ve gövdeye bitişik bir şekilde yazılmasıdır (Mansuroğlu, 1979: 144-145).

Görüldüğü gibi alfabe değişimleri sonrasında sadece yeni kabul edilen alfabeden kaynaklı değil, eski yazım geleneğinin yenisiyle birlikte kullanılmasından da kaynaklanan birtakım yazım sorunları görülebilmektedir. Bu durum çeşitli Türk lehçelerinde farklı yazım geleneklerinin birlikte yaşamasına ve böylece belli bir yazı dili geleneğinin oturup ölçünlüleşememesine ya da geç ölçünlüleşmesine neden olmuştur.

Alfabe değişikleri sonrasında görülen yazım sorunlarının yaşandığı çağdaş Türk lehçelerinden biri de 20. yüzyılda üç farklı alfabeyle (sırasıyla Arap, Latin, Kiril, Latin) yazılan Azerbaycan Türkçesidir.

2. Azerbaycan Türkçesinin Sovyetler Birliği Dönemindeki Yazımı

11. yüzyıla kadar Hazar'ın doğusunda, Türkistan (Orta Asya) coğrafyasında yaşayan Oğuzlar, bu tarihten itibaren birtakım sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel nedenlerden dolayı bu bölgeden göç etmek zorunda kalmış ve Kafkasya, İran, Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır (Akar, 2018: 40; Uğurlu, 2011: 125). Türk dili tarihinde *Batı Türkçesi, Güneybatı Türkçesi, Oğuz Türkçesi* ve *Oğuzca* gibi farklı biçimlerde adlandırılan bu yazı dili kolunun ilk dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi sonrasında Oğuz coğrafyasında Türkçe farklı yazı dillerine bölünmüş ve 21. yüzyılda Türkiye Türkçesi, Kuzey/Güney Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi lehçelerini ortaya çıkarmıştır.

Oğuz Türkçesinin Batı kolunda yer alan Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde siyasi, ekonomik ve kültürel nedenlerle görülmeye başlayan farklılıklar ile birlikte Anadolu'daki Oğuz yazı dilinden uzaklaşmaya başlamış, 15. yüzyıldan itibaren de Karakoyunlu-Akkoyunlu-Osmanlı siyasi çatışmaları ve 16. yüzyılın başında Safevi Devleti'nin kuruluşuyla da ayrı bir yazı dili olarak gelişimini sürdürmeye başlamıştır (Ercilasun, 2007: 430). Her ne kadar bu ayrılığın daha çok konuşma diline mahsus mahalli farklılıklar düzeyinde kaldığı, her iki kolun hiçbir zaman ayrı yazı dilleri hâline gelmediği ve bir yazı dilinin iki ayrı görünüşü oldukları yönünde görüşler bulunsa da (Ergin, 1981: VIII), özellikle 20. yüzyılda yaşanan siyasi gelişmeler sonucunda Azerbaycan Türkçesi ayrı bir yazı dili hâline dönüştürülmüştür.

25 Ekim 1917'de (Miladi 7 Kasım 1917) yönetime karşı başlayan isyanların sonucunda, Vladimir İliç Lenin (1870-1924) önderliğinde Bolşeviklerin gerçekleştirdiği *Bolşevik/Ekim Devrimi* ile Çar Hükümeti devrilmiş ve Rusya'da yeni bir dönem başlamıştır (Sadıgov, 2015: 172). Lenin, başta "*ulusların kendi kaderini belirleme"* haklarına müsaade ederek dil, din, kültür ve yaşayışta özgür olma vaatleriyle Türklerin desteğini almış, ancak onun ölümünden sonra başa geçen Josef Stalin (1878-1953) *"ulusların sadece sosyalizm rejimini seçmesiyle kaderini belirleyebileceğini*" açıklamıştır (Qafarov, 2008: 139-140).

1552'de Kazan ile başlayan ve 1876 Hokand Hanlığı'nın işgaliyle sona eren Rus işgal hareketi[7] (Devlet, 1999: 3-4), 1917 Ekim Devrimi'nden sonra farklı bir kimliğe bürünmüştür. Sovyet Dönemi adıyla bilinen bu süreçte, Sovyetler Birliği içerisinde başta alfabe, dil, eğitim ve kimlik olmak üzere her alanda "Sovyet insanı" yaratmak amacına yönelik politikalar uygulanmıştır. Bunların başında da "dil planlaması"[8] gelmektedir (Gökdağ, 2002: 93-107; Aliyeva, 2005: 34-109). Ruslar özellikle Müslüman Türklerin kültürlerine, dinlerine ve dillerine etki edecek olan çalışmalarıyla onları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için en güçlü kimlik birimi olan "dil"i kullanmışlardır (Yalçın, 2008: 664-669). Dil planlaması ile işgal edilen topraklardaki etnik farkları korumak ya da etnik fark yoksa bunu icat etmek amaçlanmıştır. Böylece dil, sadece etnik farklılığı ortaya koymak, belirginleştirmek için değil, aynı zamanda o dili

---

[7] Gaspıralı, Rusya Müslümanları adlı eserinde "500 yıl önce Kuzey ve Doğu Müslümanlarının, özellikle Türk-Tatar boylarının Rus kavmine tâbi edilmesi meselesi kader ve tarihin hükmüyle kat'î bir şekilde Kulikovo meydanında hâlledildi." diyerek 1380'de gerçekleşen ve "Rusların Tatarları (Moğolları) yendiği ilk savaş" olduğu belirtilen Kulikovo Savaşı'na dikkat çekmiştir (Akpınar, 2004: 79). Dolayısıyla Türklerin Ruslar karşısındaki ilk yenilgisi Kulikova Savaşı olduğu ileri sürülse de geniş çaplı toprak kayıpları Kazan'ın 1552'de işgal edilmesiyle başlamıştır.

[8] Sovyet yönetimi tarafından uygulanan *dil planlaması* temelde bir siyasî uygulamadır ve "Dil değişkelerinin işlev ve yapısını etkileyecek yazım, standartlaştırma, çağdaşlaştırma programları veya çok dilli toplumlarda belli bir dile işlevlerin yüklenmesi gibi bütün bilinçli gayretler"i ifade eder. Siyasi bir uygulama olduğu için de "hâkim gruplar tarafından dil kullanımında egemenliği kurma mekanizması" olarak değerlendirilmiştir (Tollefson, 1991, s. 16'dan aktaran Aliyeva, 2005: 19).

konuşan topluluğu kültürel açıdan yalnız bırakmak amacıyla da kullanılmıştır (Uzman, 2005: 35).

Rus dil planlamasının en önemli ismi olan Rus Ortodoks misyoneri Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891) her Türk boyunun konuşma dilinin ayrı bir yazı diline dönüştürülmesini istemiş ve dili bölerek Türk birliğini bozmayı, Türkleri Ruslaştırmayı amaçlamıştır (Ercilasun, 2017: 97). Bu amacını gerçekleştirmek için bir "eğitim reformu" hazırlamış ve uygulanmıştır. Bu uygulamalarla Rus idaresi altında yaşayan Müslüman Türklerin konuşma dillerini Rus alfabesi kullanılarak yazıya geçirmeleri ve böylece alfabe ve dil aracılığıyla Ortodoksluğu ve Rus kültürünü bu toplumlara aşılamaya çalışmıştır (Süleymanlı, 2006: 67). Sovyet yönetimi tarafından uygulanan bu dil planlamasıyla Türk topluluklarının konuşma dillerinin, alfabe aracılığıyla birbirinden farklı yazı dillerine dönüştürülmesi ve bu yazı dillerinin de farklı bir dil adı gibi adlandırılması (*Azerbaycanca, Kazakça, Özbekçe* vb.), bu dilleri kullanan topluluğun ayrı birer milletmiş gibi (*Azeri/Azerbaycanlı, Kazak, Özbek* vb.) hafızalarına işlenmesi çabası olarak değerlendirilmiştir (Buran, 2009: 433).

Dil planlaması uygulamalarının hedefi olan Türk lehçelerinden biri de Azerbaycan Türkçesidir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde dil planlaması, Merkezi Komite Kurultayı'nda alınan kararlar sonucunda başta gazete ve dergi olmak üzere tüm kitle iletişim araçları, okullar, Millî Eğitim Bakanlığı ve Bilimler Akademisinin Dilcilik Enstitüsü, Edebiyat Enstitüsü, Tarih Enstitüsü aracılığıyla uygulamaya konmuştur (Aliyeva, 2005: 215, 221, 363).

Dilden hareketle millet ve kimlik oluşturma çabasının en açık uygulaması Azerbaycan Türkçesinin adında görülmüştür. Azerbaycan'da Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dil 1937'ye kadar *Türk Dili* ve *Türkçe* (Rusça kaynaklarda *Tatar Dili, Türk-Tatar Dili, Azerbaycan Tatar Lehçesi, Tatar Dilinin Kafkas Lehçesi, Türk-Azerbaycan Dili*); 1937-1992 arasında *Azerbaycan Dili, Azerbaycanca*; 1992-1995 arasında *Türk Dili* ve *Türkçe*, 1995'te günümüze kadar olan süreçte ise *Azerbaycan Dili* olarak adlandırılmıştır (Karataş, 2018: 461).

Azerbaycan Türkçesi, 20. yüzyılda siyasi ve kültürel sebeplerle üç farklı alfabe (Arap-Latin-Kiril) ile yazılmıştır (Ergun, 2010: 139). Arap alfabesi Azerbaycan'da resmi olarak 1922'ye, gayriresmî olarak 1929'a

kadar kullanılmıştır (Şirin User, 2006: 224-225). Arap alfabesinin değiştirilme veya ıslah edilme konusu, 19. yüzyıldan önce başlamış ve 20. yüzyılın başlarından itibaren gazete ve dergilerde tartışılmaya başlamıştır. Bu tartışmalarda farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Grupların temel düşünceleri; Arap alfabesinin korunması, Arap alfabesinin ıslah edilmesi, Latin alfabesine dayalı yeni bir alfabenin üretilmesi ve Rus alfabesine geçilmesi yönünde olmuştur.[9] (Ələkbərov, 2010: 33-35; Ergun 2010: 139; Aliyeva, 2005: 258).

Bahsedilen görüşlerin içerisinde Azerbaycan Türkçesinin ses özelliklerine uygun Latin kaynaklı bir alfabe oluşturma fikri biraz daha önem ve ağırlık kazanmıştır. Bu konuda komisyonlar kurulmuş ve çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Latin alfabesine geçilmesini savunan aydınlar, 1922-1925 yılları arasında kurslar, konferanslar aracılığıyla yeni alfabeyi tanıtmıştır. Bu uğraşların sonucunda Latin alfabesine dayalı yeni alfabe hükümet onayına sunulmuş ve kabul edilerek yayımlanmıştır. Bu onayla birlikte hemen faaliyetlere başlayan yeni alfabe komisyonu, maddi yetersizliklere rağmen alfabe konusuyla ilgili kitaplar bastırmaya başlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda da yeni alfabe gazete ve dergilerde yayımlanarak daha geniş kitleler arasında yayılmıştır (Ələkbərov, 2010: 35).

Alfabe konusu, 1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı'na katılan aydınlar arasında ele alınan konulardan biri olmuş ve tartışılmıştır. Bu tartışmaların sonucunda Latin alfabesine dayalı "Yeni Türk Alfabesi" adıyla yeni bir alfabenin Sovyetlerde yaşayan Türk halkları tarafından benimsenmesinin kendi yetkilerine bırakılması yönünde bir karar alınmıştır. Ayrıca, kararda "Kongre"nin yeni Türk alfabesinin Azerbaycan'da ve birkaç başka bölgede, cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğu, bu uygulamaların diğer cumhuriyetler için de örnek olması gerektiği dile getirilmiştir (Şimşir, 2008: 128).

Kurultay sonrasında Azerbaycan'da, 1922-1929 yılları arasında Latin ve Arap kökenli alfabeler birlikte kullanılmıştır. 1933 yılında

---

[9] Savunulan bu görüşler 1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı'na katılan aydınlar arasında ele alınan konulardan biri olmuştur (Hacıyev, 2012 II Cilt: 334-335).

"Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası" projesi hazırlanmış ve harflerde bazı çeşitli düzenlemeler yapılmıştır (Şirin User, 2006: 228-230). 1924'te yeni ders yılından itibaren ilkokul 1. ve 2. sınıf dersleri sadece yeni alfabe ile 3, 4 ve 5. sınıflar ile ortaokullarda ise ders olarak verilmesi hakkında karar alınmıştır. 1925 yılında ise yeni alfabe okullar aracılığıyla öğretilmiş, öğretmenler için yaz kursu düzenlenmiş ve 1. sınıflar için ders kitapları hazırlanmıştır. 1926 yılından itibaren alfabe yaygın olarak kullanılmaya ve Türk dillerine uygun şekle gelmeye başlamıştır. 1 Ocak 1929'dan itibaren Azerbaycan'daki tüm yayınevleri, okullar, eğitim kurumları vb. çalışmalarını yeni alfabe ile yürütüleceğine dair karar alınmıştır. Bu tarihten itibaren de Arap alfabesi tamamen kullanımdan kalkmıştır (Ələkbərov, 2010: 37-50).

Azerbaycan'da 8 Mayıs 1939'da SSCB İlimler Akademisi'nin Azerbaycan şubesi ve Azerbaycan Sovyet Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu'nun girişimiyle bir toplantı düzenlenerek Rus alfabesine dayalı yeni bir Azerbaycan alfabesi oluşturma konusu tartışılmıştır. Aydınlar bu alfabenin kabulü ile sosyalist ülke halklarının dostluğunu güçlendireceğini, Azerbaycan halkının siyasi ve kültürel gelişimine katkı sağlayacağını ve başta Rus halkı olmak üzere Sovyetler Birliği halklarının kültürüne yakınlaşacaklarını savunmuşlardır. 15 Kasım 1939'da Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçme kararı alınmıştır. Bu karara göre; 1 Ocak 1940 tarihinden itibaren Rus alfabesine dayalı yeni Azerbaycan alfabesi, sosyal ve politik hayatın her alanında kullanılmalıdır. Alfabe 36 harf ile 1 işaretten (apostrof) oluşmaktadır. Azerbaycan Türkçesinin fonetik yapısı dikkate alınmadan, tüm alfabe Rus harflerine göre sıralanmıştır (Şirin User, 2006: 232-233, Ələkbərov, 2010; 52-56).

18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da, 25.12.1991 tarihli "Latin Grafikalı Azerbaycan Elifbasının Berpası Hakkında Azerbaycan Respublikası Kanunu"yla "1940'a kadar Azerbaycan'da kullanılan 32 harften ibaret Latin harfli Azerbaycan alfabesinin küçük değişikliklerle yeniden kullanılması" kararı alınmıştır. Bu karar sonrasında Latin alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Ancak Kiril'den de vazgeçilememiş, böylece 2001'e kadar Latin ve Kiril alfabeleri birlikte kullanılmıştır. 30 Temmuz 2001 yılından itibaren resmen Latin alfabesine geçilmiştir (Şirin User, 2006: 237).

Özet olarak Azerbaycan Türklerinin tarih boyunca kullandıkları alfabeler yıllara göre şöyle sıralanabilir:

1918'e kadar olan dönem: 13. yüzyıl-1922/1929, Arap alfabesi.

1918-1937 arasındaki dönem: 1918-1922, Arap alfabesi; 1922-1937, Latin alfabesi.

1937-1992 arasındaki dönem: 1937-1940, Latin alfabesi; 1940-1991, Kiril alfabesi.

1992- 2001 arasındaki dönem: Latin ve Kiril alfabeleri.

1 Ağustos 2001'den günümüze kadar olan dönem: Latin alfabesi (Karataş, 2018: 461).

Başlangıçtan 1918'e kadar kullanılan Arap alfabesi, Azerbaycan Türkçesinde bir yazı geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Bu yazı dili geleneğinin Eski Anadolu Türkçesinin devamı niteliğinde olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin; Azerbaycan Türkçesinde ayrılma durumu eki (+dAn), Arap harfleri ile tek bir biçimde (+دن) yazılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde zarf-fiil eki (-Ib/+Ub) şeklindedir ve Arap harfli metinlerde iki biçimde (- وب/- يب) yazılmıştır. Şimdiki zaman eki de (-r/-Ir/-Ur) şeklindedir ve Arap harfleriyle (- ر/- ير) iki biçimde yazılmıştır (Hacıyev, 2012 II Cilt: 29-30).

Sesçil (fonetik) bir nitelik taşıyan Latin ve Kiril alfabelerinde genellikle her harfin bir sese karşılık gelme özelliği olsa da alfabe değişimleri Azerbaycan Türkçesinin yazım geleneğini önemli ölçüde etkilemiştir. Adı geçen tüm alfabelerle basılmış olan Kommunist gazetesi bu açıdan çok önemli veriler sağlamaktadır.

3. Kommunist Gazetesi ve Yazım

3.1. Kommunist Gazetesi

Sovyet döneminin en önemli ve etkili gazetesi olma özelliğini taşıyan Kommunist gazetesi, 29 Ağustos 1919'da Azerbaycan Bolşevikleri tarafından gizlice ve "Türkçe" olarak çıkarılmış ve ilk sayısı dört sayfa olarak yayımlanmıştır. Gazetenin resmi ve düzenli olarak yayımlanmasına 30 Nisan 1920'de başlanmıştır. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinden sonra Bolşevikler, gazetenin matbaasına el koymuş ve Türkçe ile yazılan

gazetelerin yayın hayatına son vermiştir. Onların yerine Kommunist gazetesi ilk başta "Türkçe", ardından 1 Mayıs 1920'de Rusça yayımlanmaya başlamıştır. 1920-1922 döneminde kısıtlı sayıda yayımlansa da bu dönem milli eğilimin baskın olduğu bir dönem olarak değerlendirilebilir. 70 yıl boyunca Azerbaycan Kommunist Partisi ve Azerbaycan Sovyet devletinin tarihinde tarım, kültür, ekonomi vb. toplumu ilgilendiren temel konulara yer vermesi açısından çok önemli bir vazife üstlenmiştir. 29 Ağustos 1919'da yayın hayatına başlayan gazetenin basımı 27 Ağustos 1991'e kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren de *Xalq Qəzeti* adını alarak günümüze kadar yayımlanmaya devam etmiştir (Məhərrəmov ve Məhərrəmli 2009: 11-82; Karataş, 2017: 859-860).

Sovyet döneminde yaşanan alfabe değişiklikleri bu gazeteye de yansımış ve 1991'e kadar süren yayın hayatı boyunca Kommunist gazetesi üç farklı alfabeyle yayımlanmıştır.

1919 yılında ilk sayısı yayımlanan Kommunist gazetesi, Arap harfleriyle basılmıştır. 1923 yılının Aralık ayında yayımlanan 18 sayfalık Kommunist gazetesinin 12. sayfasının tamamı Latin harfleri ile yayımlanmıştır. 1924 yılının elimizde bulunan sayılarına göre 1924-09-01-N194 ve 1924-12-31-N294 numaralı 6 sayfalık gazetelerin 3. sayfasında bulunan 6 sütundan ikisi Latin alfabesi ile basılmıştır. 1925 yılında yayımlanmış tüm sayılarda gazetenin sadece iki sütunu Latin alfabesi ile yazılmıştır. 1926 yılı Aralık ayında gazete N276'dan N302'ye kadar yarım sayfa şeklinde Latin alfabesi ile yayımlanmıştır. Ayrıca 31 Ocak (1927) N26'dan itibaren gazetenin numaraları Latin sayılarıyla yazılmaya başlanmıştır. Gazete, 1927 yılı Mayıs ayının 4. sayısına kadar yarım sayfa, 5. sayısından itibaren ise tam sayfa Latin alfabesi ile çıkmıştır. 1928 yılının Ekim ayının sonuna kadar gazete tam sayfa olarak Latin alfabesi ile yazılmıştır. Kasım ayının ilk sayısından (N255) itibaren ise gazetenin başlığı, başlığın yanındaki tüm bilgiler, gazetenin ilk sayfasında bulunan başlıklar ve diğer sayfalarda Latin harfli sütunlar bulunmaktadır. Bu sayıdan itibaren de bazı reklamların Latin harfleri ile yayımlanmaya başladığı görülmektedir. 01.01.1929'dan itibaren tamamen Latin harfleriyle yayımlanmaya başlayan gazete, 1940'tan itibaren Kiril alfabesi ile yazılmıştır. 1992-2001 yılları arasında Latin-Kiril alfabesi bir arada kullanılmış, 1 Ağustos 2001'den itibaren de Latin esaslı Azerbaycan

alfabesi ile günümüze kadar yazılmaya devam etmiştir (Karataş, 2017: 864-865).

3.2. Kommunist Gazetesinde Yazım Tutarsızlıkları

Sovyet dönemi Azerbaycan Türkçesinin Arap harfleriyle yazıldığı ilk dönemde (1919-1929), en önemli ve etkili yayın organı olan Kommunist gazetesi incelendiğinde[10] yazılarda bazı yazım tutarsızlıklarının olduğu, bu tutarsızlıkların aynı alfabe içinde, hatta aynı sayfada dahi olabildiği gibi farklı alfabeler arasında da görülebildiği, ancak tutarsızlıkların bazı ses ve sözcüklerde daha yaygın olduğu dikkat çekmektedir.

Tutarsızlıkları belirlemek amacıyla aynı gazetenin Kiril ve Latin harfli sayıları da taranmış ve ilgili örnekler Arap harflilerle karşılaştırma yapmak amacıyla çıkarılmıştır. Ayrıca bu örnekler artzamanlı ve eşzamanlı bakış açısıyla hem dönemin Arap harfli Türkiye Türkçesiyle (Al Bayrak gazetesi) hem de çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle karşılaştırılmıştır.

Belirlenebildiği kadarıyla bu tutarsızlıklar birkaç biçimde görülmektedir. Tutarsızlıkların çoğu Arap harfli metinlerde yer almaktadır. Bu tür metinlerde bazı sözcükler (*faiz/fayız, dair/dayir, put/pud*, *artıḳ/artuḳ, aḳşam/aḫşam* vb.) aynı metinde, hatta aynı sayfada dahi farklı yazılmıştır. Diğer bazı tutarsızlıklar ise Arap, Latin ve Kiril harfli metinler arasında görülmektedir. Bu örneklerde ise aynı sözcüğün farklı alfabelerdeki yazımında tutarsızlıklar olduğu, her birinin farklı ses özelliklerine göre yazıldığı görülmüştür.

Kommunist gazetesinde yazımlarında en çok tutarsızlığın olduğu belirlenen sözcükler, Türklük biliminde *sızıcılaşma* terimiyle bilinen /-ḳ-/>/-ḫ-/, /-ḳ/>/-ḫ/ ses olaylarının bulunduğu sözcüklerdir.

"Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi" olarak tanımlanan (Korkmaz, 1992: 135; Karaağaç 2018: 703) sızıcılaşmanın Türk dilinde görülen örneklerinden biri de art damak, tonsuz, süreksiz, patlayıcı /ḳ/ sesinin gırtlak, tonsuz, sürekli, sızıcı /ḫ/ sesine dönüşmesidir.

---

[10] 1921-2-9-N7, 1921-2-10-N8, 1921-2-11-N9, 1921-2-14-N11, 1922-7-6-N148, 1922-8-1-N170, 1923-5-2-N98, 1923-9-28-N219, 1924-11-4-N246, 1924-12-15-N280, 1925-1-8-N6, 1939-1-1-N1, 1940-1-1-N1, 1940-1-3-N2, 1940-5-1-N4.

Türk dili tarihinde /ḳ/>/ḫ/ değişimi Eski Türkçe Brahmi yazılı metinlerden itibaren izlenebilmektedir. /-ḳ-/>/-ḫ-/ ve /-ḳ/>/-ḫ/ değişimleri ise daha çok Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak bilinmektedir (Karaağaç, 2012: 187-189, 190-192). Bu sızıcılaşma örnekleri Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren yaygın, ancak düzensiz bir ses değişikliği olarak görülmektedir (Timurtaş, 1994: 49; Akar, 2018: 120-121; Şahin, 2003: 43). Bu dönem eserlerinde aynı sözcüklerin hem /ḳ/lı hem de /ḫ/lı örnekleri yer almaktadır. Ancak 15. yüzyıldan itibaren Azerbaycan sahasında /ḫ/lı örnekler, Osmanlı sahasında ise /ḳ/lı örnekler artmaya ve ölçünlüleşmeye başlamıştır. Böylece çağdaş Azerbaycan Türkçesinde söz içi ve söz sonundaki bütün /ḳ/ sesleri /ḫ/ sesine dönüşmüştür. Buna karşılık Osmanlı sahasında /ḳ/ sesleri korunmuştur (Ergin, 1981: 91-92). Bu bilgilere göre /-ḳ-/>/-ḫ-/ ve /-ḳ/>/-ḫ/ sızıcılaşması, Azerbaycan Türkçesinin diğer Türk yazı dillerinden ayırt edici bir ses özelliği olarak görülmektedir.

Bu çalışmada, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerindeki söz içi ve söz sonu /ḳ/ ve /ḫ/ seslerinin durumu ve /-ḳ-/>/-ḫ-/ ve /-ḳ/>/-ḫ/ değişimlerinin metinlere yansıması incelenmiştir. Bu incelemede eşzamanlı (Arap harfli metinler içerisinde) ve artzamanlı (Arap harfli metinler ile diğer Latin ve Kiril harfli metinler arasında) tutarsızlıklar belirlenmiştir.

3.2.1. /-ḳ-/~/-ḫ-/:

3.2.1.1. Eşzamanlı Tutarsızlıklar

Söz içi /-ḳ-/ ve /-ḫ-/ seslerinin durumuyla ilgili Kommunist gazetesinin Arap harfli metinleri arasında görülen tutarsızlık örnekleri şunlardır:

***aḳsa-* ~ *aḫsa-* "ilerlememek, iyi gitmemek, geride kalmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün bazen /ḳ/ ünsüzünü karşılayan kaf (ق) harfi ile -آقسا (*aḳsa-*) biçiminde bazen de /ḫ/ ünsüzünü karşılayan hı (خ) harfi ile -آخسا (*aḫsa-*) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *aḳsa-* yazımının 8, *aḫsa-* yazımının ise 2 defa yer aldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için 1928-1940 yılları arasında kullanılan Latin alfabesinde bu sözcük hem /ḳ/ hem de /k/ sesini işaretlemek için kullanılan "k" harfiyle yazılmıştır. Bu dönemde kullanılan Latin alfabesinde /ḫ/ sesini işaretlemek için "x" harfi kabul

edilmiş ve kullanılmaya başlamıştır. Bu harf 1940-1991/2001 yılları arasında kullanılan Kiril alfabesinde ve 2001 sonrasında kabul edilen Latin alfabesinde de aynı sesi karşılamak için kullanılmaya devam etmiştir.

1940-1991/2001 yılları arasında kullanılan Kiril alfabesinde de /ḫ/ sesinin karşılığı olarak "x" harfi kullanıldığı için /-ḳ-/ > /-ḫ-/ değişimi yazıya yansıtılmış *ve aḳsa-* fiili "x" harfiyle *axca-* (*aḫsa-*) biçiminde yazılmaya başlamıştır. Aynı harf 1991'den itibaren Kiril ile birlikte kullanılan ve daha sonra 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren tek resmî alfabe olarak kabul edilen Latin alfabesinde de yer alarak çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *axsa-* biçiminde kullanılmaya devam etmiştir. Böylece sözcük 1940'tan günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazılarak Kiril alfabesiyle yazıya geçirilen Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesindeki yazım geleneği sürdürülmüştür.

aḳsa- ~ *aḫsa-* fiili, Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin ortak kaynağı konumundaki Eski Anadolu Türkçesi metni olan Dede Korkut'ta bulunmasa da dönemin diğer metinlerinde yer almış olup Tarama Sözlüğü'nde -اخسا (*aḫsa-*), -اغسا *aġsa-* biçimlerinde ve "aksamak, topallamak" anlamıyla kaydedilmiştir.

20. yüzyıl Osmanlı Türkçesi sözlüğü olan Kâmûs-ı Türkî'de -آقسا (*aḳsa-*)[11], Türkiye Türkçesinin ilk yazım kılavuzu olan İmlâ Lûgati'nde *aksa-* (-آقسا) şeklinde kaydedilen (İL 1928: 9) Al Bayrak gazetesinde[12] ise tanıklanamayan bu sözcük, Harf Devrimi'nden sonra kabul edilen Latin esaslı "Yeni Türk Alfabesi"yle *aksa-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-آقسا *aḳsa-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

---

[11] "[Aslı ağsamak olup "ağmak"tan] Bir ayağın kısa veya ma'lul olmasından sekerek yürümek, topallamak; mec. Nâkıs ve nâtamam kalmak, ilerlememek, iyi gitmemek" (KT, 1996: 44).

[12] Bu çalışmada 1920'li yılların Kommunist gazetesindeki Arap harfli metinlerin yazımı ile karşılaştırılmak amacıyla aynı dönemde Türkiye Türkçesiyle yayımlanan Al Bayrak gazetesi kullanılmıştır. Al Bayrak gazetesi Erzurum'da yayın hayatına başlayıp özellikle Milli Mücadele sürecini kapsayan ikinci döneminde (5 Mart 1919-14 Şubat 1921) toplam 131 sayıyla yayın yapmış bir gazetedir (2009: 9).

Sonuç olarak, *aḳsa-* ~ *aḫsa-* fiilinin Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi		**ÇAZT**		**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
aḳsıyor[13]	*aksayır*[14]	*aḫsayardı*[15]	*axsamaq*[16]	-	*aksamak*[17]
aḫsamasını[18]					

***aḳşam ~ aḫşam* "akşam":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *aḳşam* (آقشام) hem de *aḫşam* (آخشام) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *aḳşam* yazımının 85, *aḫşam* yazımının ise 7 defa yer aldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *axşam,* Kiril alfabesiyle de *axşam*[19] ve *ахшам*

---

[13] 1923-5-2-N98: s. 2.
[14] 1929-1-1-N1: 5.
[15] 1970-N6: 2.
[16] "1. Bir ayağının qısalığı və ya xəstələnməsi nəticəsində bir tərəfini çəkəçəkə yerimək, taytamaq. 2. məc. İrəliləməmək, yaxşı getməmək, ləng getmək, geridə qalmaq, işi yarıtmamaq." (ADİL, 2011 C. I: 82).
[17] "1. Hafifçe topallamak. 2. mecaz. Bir iş gereği gibi yürümemek" https://sozluk.gov.tr/ (E.T.: 02.08.2022).
[18] 1923-3-2-N63: 3.
[19] Sözcüğün Kiril harfli metinlerdeki yazımında dikkat çekici bir ikilik görülmektedir. Sözcüğün bazı yazımlarında /ş/ sesinin Latin alfabesindeki karşılığının bazı yazımlarında ise Kiril alfabesindeki karşılığının kullanıldığı görülmektedir. Yapılan incelemede 1940'ta Kiril alfabesine geçilmiş olmasına rağmen /ş/ sesi için gazetenin Mart sayısına kadar 1 sayfanın tamamında Latin alfabesindeki "ş" harfinin kullanıldığı görülmüştür. Diğer sayfalarda ise Kiril

biçimlerinde yazılan bu sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *axşam* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Latin harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Dede Korkut'ta bu sözcüğün آخشام (*aḫşam)*[20] olarak tek bir biçimde yazıldığı görülmektedir.

Kâmûs-ı Türkî'de[21] ve İmlâ Lûgati'nde *akşam* آقشام (İL 1928: 9) ve dönemin gazetelerinden biri olan Al Bayrak'ta آقشام (*aḳşam*) biçiminde kaydedilen (AB 2009: 142) bu sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *akşam* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (آقشام *aḳşam*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *aḳşam* ~ *aḫşam* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

alfabesinde bulunan "ш" harfi kullanılmıştır. Kelime Mart sayısından sonraki aylarda tamamen Kiril alfabesinde bulunan "ш" harfi ile yazılmıştır.

[20] "akşam": D40-2, 43-13, 45-11, 46-9, 47-5, 172-5 (Ergin, 1997 C. II: 7).

[21] "1. Gurûb-ı şems vakti, mesâ, şâm. 2. Gurûb-ı şems ile yatılacak vakit arasındaki zaman. 3. Dünkü akşam vakti " (KT, 1996: 44)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
akṣam[22]	*aḫşam*[23]	*aḫşam*[24]	*axşam*[26]	*akṣama*[27]	*akşam*[28]
aḫşam[29]		*aḫşam*[25]			

***aḳtar-* ~ *aḫtar-* "aramak; iletmek, bildirmek":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *aḳtar-* (-آقتار) hem de *aḫtar-* (-آختار) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *aḳtar-* (-آقتار) yazımının 4, *aḫtar-* (-آختار) yazımının ise 3 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *aktar-*, Kiril alfabesiyle *axtar-* biçimlerinde yazılan bu sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *axtar-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[22] 1921-2-11-N9: 2.
[23] 1929-01-01-N1: 4.
[24] 1940-01-01-N1: 4.
[25] 1940-05-01-N100: 4.
[26] "Günəşin batmasından gecənin başlanmasına qədər olan vaxt, günbatan vaxt." (ADİL, 2011 C I: 82)
[27] 7 Aralık 1919, S. 50: 2.
[28] "1. Güneşin batmasına yakın zamandan gecenin başlamasına kadar olan vakit, akşam vakti, akşamleyin; 2. Gece 3. Akşam ezanı; 4. Akşam namazı." (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 04.08.2022)
[29] 1921-02-15-N12: 1.

Sözcük Dede Korkut'ta -اختر (*aḫtar*-)[30] şeklinde tek bir biçimde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de -آقتار (*aḳtar*-)[31] biçiminde kaydedilen sözcük, İmlâ Lûgati'nde yer almamaktadır. Al Bayrak'ta tanıklanamayan fiil, Harf Devrimi'nden sonra *aktar*- şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-آقتار *aḳtar*-) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *aḳtar*- ~ *aḫtar*- sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
آقتارماق *aḳtarmaḳ*[32]	aktarıb *aktarıp*[33]	ахтарышлары *aḫtarışları*[34]	*axtarmaq*[35]	-	*aktarmak*[36]
آ حتارماغه *aḫtarmaġa*[37]					

[30] "aktarmak, devirmek, yere yıkmak, attan düşürmek": D74-13 (Ergin, 1997 C. II: 7).

[31] "Bir yerden veya bir kaptan diğerine nakletmek, taşımak, devretmek. 2. Arayarak alt üst etmek. 3. Altını üstüne getirmek." (KT, 1996: 43-44).

[32] 1925-12-07-N280: 1.

[33] 1929-01-01-N1: 5.

[34] 1970-N1: 1.

[35] "1. Gizli, yaxud gizlədilmiş və ya itmiş bir şeyi tapmağa, üzə çıxarmağa çalışmaq, aramaq. 2. Əldə etməyə çalışmaq. 3. Yoxlamaq, araşdırmaq, müayinə etmək, təftiş etmək. (…)" (ADİL, 2011 C. I: 84).

[36] "1. Bir şeyi bir yerden, bir kaptan başka bir yere veya kaba geçirmek; 2. Bir şeyin yolunu, yönünü değiştirmek. 3. Bir lehçeyi başka bir lehçeye uyarlamak (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 04.08.2022)

[37] 1922-08-30-N192: 2.

***oḳşa ~ oḫşa-* "benzemek":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *oḳşa-* (-اوقشا) hem de *oḫşa-* (-اوخشا) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *oḳşa-* yazımının 2, *oḫşa-* yazımının ise 3 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *okuıa-* (*okşa-*), Kiril alfabesiyle *oxuıa-* (*oḫşa-*) biçimlerinde yazılan bu sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *oxşa-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Bu sözcük, Dede Korkut'ta -اوخشا (*oḫşa-)*[38] şeklinde tek bir biçimde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de -اوخشا (*oḫşa-*)[39], İmlâ Lûgati'nde -اوقشا (*oḳşa-*) biçiminde kaydedilen, Al Bayrak'ta -اوقشا (*oḳşa-*) (AB 2009: 32) biçiminde yer alan sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *okşa-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-اوقشا *oḳşa-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *oḳşa- ~ oḫşa-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[38] "okşamak, iltifat etmek, sevmek, gönül almak, gönlünü yapmak, tavlamak": D75-10, 21-1, 151-8, 239-7, D238-11 (Ergin, 1997 C. II: 230).

[39] Sözlükte *oḳşamak* maddesinde *oḫşamak* maddesine gönderme yapılmış ve sözcük orada tanımlanmıştır: "Sevmek, taltif ve nevâziş etmek. 2. Bir şeye cüzice benzemek, andırmak" (KT, 1996: 193).

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
oḳşuyor[40]	okşar *okşar*[41]	oxшajырдыг. *oḫşayırdıġ.*[42]	*oxşamaq*[43]	*oḳşamaḳta*[44]	*okşamak*[45]
oḫşayan[46]	okşajıb *okşayıp*[47]				

***oḳu- ~ oḫu- "okumak"*:**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *oḳu-* (-اوقو) hem de *oḫu-* (-اوخو) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *oḳu-* yazımının 103, *oḫu-* yazımının ise 8 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *oky-* (*oku-*), Kiril alfabesiyle *oxy-* (*oḫu-*) biçimlerinde yazılan bu sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *oxu-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[40] 1922-08-30-N192: 3.
[41] 1929-1-24-N19: 3
[42] 1970-N1: 4
[43] "1. Nəvaziş etmək, öz sevgisini, riqqətini ifadə etmək; nazlamaq; Nəvaziş, sevgi, riqqət əlaməti olaraq əli ilə sığallamaq, əlini sürtmək. 2. məc. Xoşlandırmaq, ləzzət vermək, ruhunu oxşamaq. 3. Ölü üçün oxuyub ağlamaq." (ADİL, 2011 C. III: 517).
[44] 22 Nisan 1919, S. 6: 1.
[45] "1. Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak, 2. Hafifçe dokunmak, 3. mec. Hafifçe dövmek (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 04.08.2022)
[46] 1922-08-30-N192: 2.
[47] 1930-1-7-N6: 3

Sözcüğün Dede Korkut'ta hem *oḳı-* (-اوقی)[48] hem de *oḫı-* (-اوخی)[49] biçiminde yazıldığı görülmektedir.

Kâmûs-ı Türkî'de,[50] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 37), ve Al Bayrak'ta (AB 2009: 54) ortak olarak -اوقو (*oḳu-*) biçiminde yer alan sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *oku-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-اوقو *oḳu-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *oḳu-* ~ *oḫu-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[48] "okumak, çağırmak": D279-4, D84-8, D300-2, D6-10 (Ergin 1997, C. II: 230).

[49] "çağırmak": D69-8, 283-5, D81-13, D81-11 (Ergin, 1997 C. II: 229).

[50] "Yazılmış bir şeyi gözden geçirip sesle veya sessiz kıraat etmek, mütalaa etmek, tilavet eylemek. 2. Öğrenmek, tahsil etmek. 3. Şarkı ve türkü söylemek, terennüm ve teganni etmek. vd." (KT, 1996: 212-213)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
اوقوماقدان *oḳumaktan*[51]	okydıgı *okudığı*[52]	oxymaga *oḫumaga*[53]	*oxumaq*[54]	اوقودق *oḳuduḳ*[55]	*okumak*[56]
او ومقدن *oḫumaktan*[57]					

***saḳla- ~ saḫla-* "kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak; gizli tutmak, duyurmamak; bulundurmak; sağlamak; korumak, esirgemek":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *saḳla-* (-ساقلا) hem de *saḫla-* (-ساخلا) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *saḳla-* yazımının 47, *saḫla-* yazımının ise 1 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *sakla-*, Kiril alfabesiyle *сахла-* (*saḫla-)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *saxla-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[51] 1925-1-8-N6:16.
[52] 1939-1-1-N1: 1.
[53] 1940-1-1-N1: 3.
[54] "1. Yazılmış bir şeyi gözdən keçirib səslə və ya səssiz qiraət etmək, mütaliə etmək. 2. Təhsil almaq, elm almaq, öyrənmək; Dərsi mənimsəmək,bilikləri, fənləri öyrənmək. 3. Mahnı və s. ifa etmək, bir şeyi hava ilə ifa etmək. (…)" (ADİL, 2011 C. III: 518).
[55] 31 Ağustos 1919, S. 24: 2.
[56] "1. Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek veya seslendirmek. 2. Yazılmış bir metnin iletmek istediği şeyleri öğrenmek. 3. Bir konuyu öğrenmek için okulda, bir öğretmenin yanında veya yazılı şeyler üzerinde çalışmak, öğrenim görmek. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 05.08.2022)
[57] 1921-2-11-N9: 1.

Sözcük, Dede Korkut'ta -صاقلا (*ṣaḳla-*) ve -ساقلا (*saḳla-*) biçimlerinde[58] yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de,[59] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 175) ve Al Bayrak'ta -صاقلا (*ṣaḳla-*) biçiminde geçen sözcük (AB 2009: 138), Harf Devrimi'nden sonra *sakla-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *saḳla-* ~ *saḫla-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
saḳladığı[60]	*saklamak*[61]	*saḫlayıp*[62]	*saxlamaq*[63]	*saḳlar*[64]	*saklamak*[65]
saḫla[66]					

[58] "saklamak, besleyip bakmak, gizletmek, gizli tutmak": D29-6, 175-1, 101-1, 101-3, 4-3, 9-12, 56-5, 129-4, 129-7, 129-12, 130-1, 129-4, 129-9, 129-11, 93-9, 204-4, 3-5 (Ergin, 1997 C. II: 256-257).

[59] "1. Gizlemek, setr, ihfâ, ketm etmek. 2. Beklemek, gözetmek, korumak, hıfz, vikaye, sıyanet etmek. 3. Kaldırıp bulundurmak, biri için yahut başka bir vakit için bırakmak. " (KT, 1996: 808-809)

[60] 1921-2-9-N7: 2.

[61] 1929-1-1-N1: 1.

[62] 1970-N1: 3

[63] "1. Bir şeyi əlində (ağzında, dişində və s.-də) tutub düşməyə qoymamaq. 2. Hərəkətini kəsmək, dayandırmaq, əyləmək. 3. Getməsinə, irəli hərəkətinə mane olmaq, qabağını kəsmək, dayandırmaq. (…)" (ADİL, 2011 C. IV: 19)

[64] 4 Aralık 1919, S. 49: 2.

[65] "1. Elinde bulundurmak, tutmak. 2. Kaybolmaması, görünmemesi için gizli bir yere koymak. 3. Görünmesine engel olmak, ortalıkta bulundurmamak. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 05.08.2022)

[66] 1921-02-11-N9: 2.

***yaḳın~yaḫın* "yakın":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yaḳın* (ياقين) hem de *yaḫın* (ياخين) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yaḳın* yazımının 112, *yaḫın* yazımının ise 3 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jakın* (*yakın*), Kiril alfabesiyle *яхын* (*yaḫın)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yaxın* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta يقين (*yaḳın)*[67] biçiminde yazılmıştır

Kâmûs-ı Türkî'de[68] ve İmlâ Lûgati'nde *yaḳın* ياقين (İL, 1928: 338), Al Bayrak'ta ise يقين (*yaḳın*) biçiminde geçen sözcük (AB 2009: 40), Harf Devrimi'nden sonra *yakın* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Sonuç olarak, *yaḳın ~ yaḫın* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[67] "yakın": D2-1, 101-4, 148-10, 188-8, 208-9, 40-10, 41-6, 200-6 (Ergin, 1997 C. II: 317).

[68] "1. Uzak olmayan, karîb, nezdîk. 2. Karabeti ziyade olan. 3. Çok benzeyen, takarrüp eden. vd." (KT, 1996: 1533)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				TÜRKİYE TÜRKÇESİ	
Kommunist Gazetesi			ÇAZT	Al Bayrak Gazetesi	ÇTT
Arap	Latin	Kiril	Latin	Arap	Latin
yaḳın[69] *yaḫın*[75]	*yakın*[70]	*yaḫın*[71]	*yaḫın*[72]	*yaḳın*[73]	*yakın*[74]

***yaḳşı ~ yaḫşı* "güzel, iyi":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yaḳşı* (ياقشى) hem de *yaḫşı* (يخشي)biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yaḳşı* yazımının 98, *yaḫşı* yazımının ise 25 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jakзı* (*yakşı*), Kiril alfabesiyle *яхшы* (*yaḫşı*) biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yaxşı* biçimiyle kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[69] 1921-2-14-N11: 2.
[70] 1939-1-1-N1: 1.
[71] 1940-1-1-N1: 1.
[72] "1. Məsafə etibarilə çox uzaqda olmayan; yovuq (uzaq qarşılığı); Qısa. 2. Zaman etibarilə uzaq olmayan, tezliklə olacaq, yaxınlaşan; gələcəyinə, olacağına və s.-yə az qalmış; Qan qohumluğu və ya dostluq münasibəti ilə bağlı olan. Yaxın qohum. Yaxın dost. Yaxın yoldaş." (ADİL, 2011 C. IV: 507)
[73] 18 Ağustos 1919, S. 20: 1.
[74] "1. Az bir ara ile ayrılmış olan (zaman veya yer), uzak karşıtı. 2. Küçük, önemsiz değişikliklerle birbirinden ayrılan. 3. Aralarında sıkı ilgi bulunan. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 05.08.2022).
[75] 1921-2-10-N8: 1.

Sözcüğün Dede Korkut'ta يخشي (*yaḫşı*)[76] şeklinde tek bir biçimde yazıldığı görülmektedir.

Kâmûs-ı Türkî'de يخشي (*yaḫşı/yaḫşi*)[77] şeklinde kaydedilen, İmlâ Lûgati'nde ve Al Bayrak'ta bulunmayan sözcük, Türkiye Türkçesinde de kullanılmamıştır.

Sonuç olarak, *yaḳşı ~ yaḫşı* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yaḳşı[78]	*yakşı*[79]	*yaxşı*[80]	*yaxşı*[81]	-	-
yaḫşı[82]					

[76] "iyi, güzel": D8-4, 69-10, 69-12, 70-5, 71-4, 73-9, 77-12, 94-1, 102-3. 108-11, 148-2, 155-9, 156-2, 156-8, 156-9, 158-8, 158-12, 159-4, 208-5, 208-6, 208-6, 208-7, 208-8, 214-7, 2 14-7, 237-3, 237-4, 239-6, 253-13, 269-10 (Ergin, 1997 C. II: 317).

[77] Sözlükte sözcüğün aksinin *yakşı* olduğu belirtilmiştir. "Yakışık alan, iyi, güzel, yaman mukabili" (KT, 1996: 1544)

[78] 1922-08-1-N170: 4.

[79] 1939-1-1-N1: 3.

[80] 1940-1-1-N1: 1.

[81] "1. Müsbət xüsusiyyətlərə və ya keyfiyyətlərə malik olan, // Öz keyfiyyəti ilə verilən tələbləri təmin edən, lazımi qaydada olan bəyənilən (yaman ziddi), Yaxşı. // Gözəl, xoş. // Sevimli, mehriban, əziz, istəkli. // Əlverişli, faydalı, dəyərli, müsbət; Xoş, səfalı. // Təcrübəli, məharətli; Müsbət mənəvi keyfiyyətlərə malik olan. // nəcib. // Dəyanətli, sədaqətli. 2. Zərf mənasında. Kifayət qədər, lazımınca, əməlli-başlı. // Tələbələrin biliyinə verilən "orta" qiymətlə "əla" qiymət arasında qiymət – "4". Fizikadan "yaxşı" almaq. 3. Kifayət qədər, kafi miqdarda (böyüklükdə); çoxlu. // məc. Güclü, qüvvətli, bərk, əməlli-başlı. (…)" (ADİL, 2011 C. : 509-510)

[82] 1922-8-1-N170: 1.

***yuḳarı ~ yuḫarı* "yukarı":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yuḳarı* (یوقاری) hem de *yuḫarı* (یوخاری) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yuḳarı* yazımının 50, *yuḫarı* yazımının ise 2 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jykarı* (*yukarı*), Kiril alfabesinyle *юхары* (*yuḫarı)* biçiminde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yuxarı* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcüğün Dede Korkut'ta یوقرو (*yuḳaru*)[83] şeklinde yazıldığı görülmektedir.

Kâmûs-ı Türkî'de,[84] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 345) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 38) یوقاری (*yuḳarı*) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *yukarı* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Sonuç olarak, *yuḳarı ~ yuḫarı* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[83] "yukarı": D99-11, 187-7, 198-10, 243-10, 301-7, 84-12, 178-13, 209-7, 250-8, 84-9 (Ergin ,1997 C. II: 341).

[84] "1. Yüksek, yüksekte bulunan, üstündeki, alâ, bâlâ, mürtefi, fevkanî. 2. İlerlemiş, müterakki. 3. Pahali, gâlî vd." (KT, 1996: 1594)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yuḳarı[85]	*yukarıda*[86]	*yuḫarı*[87]	*yuxarı*[88]	*yukarı*[89]	*yukarı*[90]
yuḫarı[91]					

3.2.1.2. Artzamanlı Tutarsızlıklar: Söz içi /-ḳ-/ ve /-ḫ-/ seslerinin durumuyla ilgili Kommunist gazetesinin Arap, Latin ve Kiril harfli metinleri arasında görülen tutarsızlık örnekleri şunlardır:

***yoḳsa ~ yoḫsa* "yoksa":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün sadece *yoḳsa* (يوقسه) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yoḳsa* yazımının 6 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *joksa (yoksa*), Kiril alfabesiyle *joxsa* (*yoḫsa)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yoxsa* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[85] 1924-11-4-N246: 5.
[86] 1939-01-01-N1: 1.
[87] 1940-05-01-N4: 1.
[88] "1. Üst, üstdə olan, yüksəkdə olan, yuxarıda olan. // Zərf mənasında. Yuxarı qaldırmaq. Yuxarı çıxmaq. 2. Qoş. mənasında. Artıq, çox. 3. Vəzifəcə, mənsəbcə, dərəcəcə yüksək, üstün. (…)" (ADİL, 2011 C. IV: 619)
[89] 8 Ağustos 1919, S. 19: 2.
[90] "1. Bir şeyin üst bölümü, fevk, aşağı karşıtı. 2. mecaz Yetkili kimse. 3. Benzerleri arasında üstte bulunan. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 06.08.2022).
[91] 1922-7-6-N148: 1.

Sözcük, Dede Korkut'ta يوخسه (*yoḫsa*)[92] şeklinde tek bir biçimde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de[93] يوقسه (*yoḳsa) yahut* يوخسه (yoḫsa), İmlâ Lûgati'nde, *yoḳsa* (يوقسه), (İL, 1928: 345) ve Al Bayrak'ta يوقسه (*yoḳsa*) biçiminde geçen (AB, 2009: 100) sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *yoksa* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (يوقسه *yoḳsa*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *yoḳsa* ~ *yoḫsa* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
يوقسا *yoḳsa*[94]	Joksa *yoksa*[95]	Joxca *yoḫsa*[96]	*yoxsa*[97]	يوقسه *yoḳsa*[98]	*yoksa*[99]

[92] "yoksa": D27-11, 48-7, 50-6, 53-4, 87-1, 95-13, 108-8, 125-11, 1 36-9, 139-2, 158-11, 163-2, 164-9, 173-13, 274-10 (Ergin, 1997 C. II: 337).

[93] "Ve illâ böyle olmaya idi. 2. (cümle-i istifhamiyyede) Ve yahut ya, olmadığı halde" (KT ,1996: 1594)

[94] 1925-12-30-N300: 1.

[95] 1929-1-29-N23: 2

[96] 1970-N4: 4

[97] "1. Əks surətdə, əks təqdirdə, belə olmasa (olmazsa). 2. Olmaya, bəlkə (sual yerində). 3. Sual cümlələrində ehtimal bildirir - ya, yaxud." (ADİL, 2011 C. IV: 606)

[98] 30 Ekim 1919, S. 40: 1.

[99] "1. `Aksi takdirde` anlamında kullanılan bir söz. 2. Sayılan ihtimallerin dışında bir ihtimali bildirmek için kullanılan bir söz. 3. Endişe, merak, umut gibi duyguları güçlü biçimde anlatmak için kullanılan bir söz." (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 06.08.2022).

***yoḳsul ~ yoḫsul* "yoksul, fakir":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün sadece *yoḳsul* (يوقسول) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yoḳsul* yazımının 32 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *joksyl* (*yoksul*), Kiril alfabesiyle *joxsyл* (*yoḫsul)* biçiminde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yoxsul* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta kullanılmamıştır. Ancak TS'de *yohsul (yoğsul)* biçiminde madde başı yapılmış ve birçok eserden örnekler verilerek tanıklanmıştır (https://sozluk.gov.tr/, E.T. 09.08.2022).

Kâmûs-ı Türkî'de "يوقسول (*yoḳsul*) yahut يوخسول (*yoḫsul*)" [100], İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 345) ve Al Bayrak'ta يوقسول (*yoḳsul*) biçiminde geçen sözcük (AB, 2009: 366), Harf Devrimi'nden sonra *yoksul* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (يوقسول *yoḳsul*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *yoḳsul ~ yoḫsul* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

[100] "Yokluk çeken fakir, muhtaç" (KT, 1996: 1594)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yoḳsulları [101]	*yoksul* [102]	*yoḫsulluġa*[103]	*yoxsul*[104]	*yoḳsul*[105]	*yoksul*[106]

3.2.2. /-ḳ/~/-ḫ/:

3.2.2.1. Eşzamanlı Tutarsızlıklar

Söz sonu /-ḳ/ ve /-ḫ/ seslerinin durumuyla ilgili Kommunist gazetesinin Arap harfli metinleri arasında görülen tutarsızlık örnekleri şunlardır:

***baḳ- ~ baḫ-*:**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *baḳ-* (-باق) hem de *baḫ-* (-باخ) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *baḳ-* yazımının 146, *baḫ-* yazımının ise 4 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *bak-*, Kiril alfabesiyle *бах- (baḫ-)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *bax-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[101] 1925-12-7-N280, Sayfa 1.
[102] 1929-1-1-N1: 6.
[103] 1970-N3: 2
[104] "1. Yaşamaq üçün kifayət qədər vəsaiti, imkanı olmayan, ehtiyac içində olan adam; kasıb, möhtac. // Sif. mənasında. Yoxsul kəndlilər. Yoxsul adam. Əhalinin yoxsul təbəqəsi. 2. Miskin, kasıb, bəzəyi-düzəyi olmayan, çox sadə. // Bir şeyi çatışmayan, ya az olan; nöqsanlı, çox məhdud." (ADİL, 2011 C. IV: 606)
[105] 23 Ağustos 1920, S. 106: 2.
[106] "1. Geçinmekte çok sıkıntı çeken (kimse, toplum, ülke), parasız, yoksuz, varlıksız, variyetsiz, fakir, fukara, zengin, varsıl karşıtı; 2. mec. İstenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz." (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 06.08.2022).

Sözcük, Dede Korkut'ta -باق (*baḳ*-)[107] şeklinde tek bir biçimde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de,[108] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 50) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 352) -باق (*baḳ*-) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *bak*- şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-باق *baḳ*-) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *baḳ*- ~ *baḫ*- sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[107] "bakmak": 1 13-5, 181-11, 184-7, 187-12, 189-2, 266-7, 138-3, 207-5, 277-3, 124-2, 124-2, 124-3, 1 15-9, 16-6, 23-10, 28-3, 49-7, 50-9, 67-12, 71-2, 76-9, 77-9, 83-4, 91-1, 95-4, 97-12, 98-13, 99-2, 100-9, 101-4, 102-5, 105-3, 123-9, 123-10, 123-11, 124-11, 135-9, 181-1, 181-2, 191-1, 192-3, 195-13, 207-7, 226-2, 226-11, 236-4, 236-6, 243-10, 266-11, 272-10, 297-10, 127-6, 273-6, 156-11, 156-11, 292-1, 292-1, 249-1, 148-12, 261-3, 261-3, 261-4, 22-5, 22-5, 22-6, 144-7, 144-7, 144-8, 68-7, 26-6, 27-2, 61-8, 70-5, 151-13, 181-11, 184-8, 187-12, 189-2, 261-7, 261-8, 261-9, 261-10, 73-9, 132-12, 132-12, 229-5, 109-10, 55-13, 56-1, 259-10, 124-12, 125-1, 125-3, 138-3, 15-12, 76-12, 180-3, 9-1, 187-8, 92-5 (Ergin C. II: 1997: 35-36).

[108] "1. Görmek üzere gözlerini atf ve tevcih etmek, nazar, nigah etmek. 2. İtibar etmek, nazar-ı itibara almak. 3. Tabi olmak, tetebbu etmek, uymak. vd." (KT, 1996: 272)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
باقمیاراق *baḳmayaraḳ*[109]	bakyb *bakıp*[110]	бахышы *baḫışı*[111]	*baxmaq*[112]	باقارق *baḳaraḳ*[113]	*bakmak*[114]
باخلمامشدر *baḫmamışdı*[115]					

***bıraḳ-/buraḳ-* ~ *bıraḫ-/buraḫ-* "bırakmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün dört biçiminin de kullanıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *bıraḳ-* (-براق) yazımının 92, *bıraḫ-* (-براخ) yazımının ise 1; *buraḳ-* (-بوراق) yazımının 62, *buraḫ-* (-براخ) yazımının ise 4 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *bırak-* (*bırak-*), Kiril alfabesiyle hem *бырах- (bıraḫ-)* hem de *бурах- (buraḫ-)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *burax-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[109] 1921-02-10-N8: 1.
[110] 1929-1-1-N1: 2.
[111] 1940-1-1-N1: 2.
[112] "1. Bir şeyi görmək üçün gözlərini ona dikmək, nəzərini bir şeyə dikmək, nəzər yetirmək. 2. Tamaşa etmək, gözdən keçirmək, müşahidə etmək, seyr etmək. 3. Mütaliə etmək, ötəri oxuyaraq, ya göz gəzdirərək tanış olmaq, gözdən keçirmək. // tanış olmaq; Öyrənmək, oxumaq, məşğul olmaq. // Yoxlamaq, gözdən keçirib düzəltmək, təshih etmək. (…)" (ADİL, 2011,C. I: 208)
[113] 2 Ağustos 1920, S. 103: 1.
[114] "1. Bakışı bir şey üzerine çevirmek. 2. Aramak. 3. Bir şeyin yüzü bir yöne doğru olmak. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)
[115] 1921-02-10-N8: 1.

Sözcük, Dede Korkut'ta -براق (*bıraḳ*-)[116] şeklinde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de,[117] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 52)[118] ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 368) -براق (*bıraḳ*-) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *bırak*- şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-براق *bıraḳ*-) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *bıraḳ-/buraḳ-* ~ *bıraḫ-/buraḫ-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[116] "bırakmak, koymak": D273·7, 41-12, 93-10, 107-8, 108-10, 172-8, 177-6, 189-7, 225-6, 236-8, 246-10, 260-9, 226-13, 255-13, 270-9, 274-5, 135-2, 62-7, 42-1 (Ergin C. II: 1997: 45).

[117] "1. Elden atmak, artık tutmamak, elden çıkarmak. 2. Terk etmek, vazgeçmek, feragat etmek. 3. Koymak, vazı ve ilka etmek. vd." (KT, 1996: 286)

[118] Buradaki kayıtta *bırakmak* fiili "brakmak" biçimi ile birlikte kaydedilmiştir (s. 52): bırakmak,brakmak براقق

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				TÜRKİYE TÜRKÇESİ	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
براقماسیله *bıraḳmasıyla*[119] براخوبده *bıraḫup da*[120]	bıraḳılması *bıraḳılması*[121]	буракылмасы *buraxa biler*[122]	*buraxmaq*[123]	براقمش *bıraḳmış*[124]	*bırakmak*[125]
بوراقیلمشدر *buraḳılmışdır*[126] بوراخدیغی *buraḫdıġı* [127]					

***çoḳ ~ çoḫ* "çok":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *çoḳ* (چوق) hem de *çoḫ* (چوخ) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *çoḳ* yazımının 463, *çoḫ* yazımının ise sadece 1 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *çok,* Kiril alfabesiyle *чох* (*çoḫ)* biçiminde yazılan sözcük,

---

[119] 1921-2-11-N9: 1.
[120] 1921-2-10-N8: 1.
[121] 1929-1-1-N1: 5.
[122] 1970-N2: 1
[123] "1. Əlini açaraq əlindəki, yaxud əli və s. ilə tutduğu şeyin çıxmasına, düşməsinə, getməsinə imkan vermək, daha tutub saxlamamaq. // Əlindən salmaq. 2. İçərisindən keçirmək, bir şeyin öz içərisindən keçməsinə imkan vermək. 3. Bir yerə daxil olmağa, keçməyə icazə vermək, girməsinə, daxil olmasına mane olmamaq. (…)" (ADİL, 2011 C. I: 360-362)
[124] 10 Ağustos 1920, S. 368: 1.
[125] "1. Elde bulunan bir şeyi tutmaz olmak. 2. Koymak. 3. Bir işi başka bir zamana ertelemek. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)
[126] 1921-2-9-N7: 2.
[127] 1921-2-9-N7: 1.

Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *çox* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta *çoḳ* (چوق)[128] ve *çoġ* (چوغ)[129] biçimlerinde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de[130], Al Bayrak'ta (AB 2009: 44) ve İmlâ Lûgati'nde (İL 1928: 105) *çoḳ* (چوق) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra da *çok* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki (چوق *çoḳ*) yazımıyla ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *çoḳ* ~ *çoḫ* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[128] "çok": 115-13, 115-13, 116-1, 116-2, 116-3, 116-5, 119-4, 123-10, 124-3, 133-12, 168-10, 169-3, 182-6, 193-13, 202-9, 223-10, 233-5, 233-7, 233-8, 233-9, 245-7, 245-8, 257-12, 296-8, 296-9, 296- 10, 296-11, 299-13, 191-7, 73-1 (Ergin, 1997, C. II: 76).

[129] "çok": 73-2, 158-4, 158-6 (Ergin, 1997 C. II: 76).

[130] "Miktarı ziyade olan, az mukabili, bol, kesîr, vâfir, bisyâr. 2. Fazla, ziyade, lüzumundan artık" (KT, 1996: 221)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				TÜRKİYE TÜRKÇESİ	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
çoḳ[131]	*çok*[132]	*çoḫ*[133]	*çox*[134]	*çoḳ.*[135]	*çok*[136]
çoḫusu[137]					

***ḳorḳ-* ~ *ḳorḫ-* "korkmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *ḳorḳ-* (قورق-) hem *de ḳorḫ-* (قورخ-) biçiminin kullanıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *ḳorḳ-* yazımının 32, *ḳorḫ-* yazımının ise 1 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *kork-*, Kiril alfabesiyle *горх- (ġorḫ-)* biçimlerinde yazılan sözcük,[138] Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *qorx-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[131] 1922-07-06-N148: 1.
[132] 1929-01-01-N1: 2.
[133] 1940-01-01-N1: 1.
[134] "1. Sayca az olmayan; miqdarı artıq olan (az ziddi). 2. Xeyli, artıq, artıq dərəcədə, olduqca. 3. Sifət və zərflərdən əvvəl gələrək onların mənasını qüvvətləndirir. vd. ". (ADİL, 2011 C. I: 490).
[135] 21 Ağustos 1919, S. 21: 1.
[136] "1. Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı. 2. Aşırı bir biçimde. (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 20.08.2022).
[137] 1921-02-09-N7: 2.
[138] Bu yazımda ön seste Oğuz Türkçesinde gerçekleşen /ḳ-/ > /ġ-/ değişimi (tonlulaşma) ve bunun yazıya geçirilmiş olması da dikkat çekmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta hem *ḳorḳ-* (-قورق)[139] hem *de ḳorḫ-* (-قورخ)[140] biçiminde kullanılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de,[141] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 239) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 134) -قورق (*ḳorḳ-*) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *kork-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-قورق *ḳorḳ-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *ḳorḳ-* ~ *ḳorḫ-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[139] "korkmak": D42-2, 26-1 (Ergin, 1997 C. II: 190)

[140] "korkmak": D143-5, 278-8, 176-5, 283-2, 16-13, 140-8, 28-10 (Ergin, 1997 C. II: 190)

[141] "Korkuya tabi ve duçar olmak, havf etmek. 2. Çekinmek, ihtiraz ve içtinap etmek, sakınmak. 3. Ürkmek, dehşet duymak, tevahhuş etmek. vd." (KT, 1996: 1095)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				TÜRKİYE TÜRKÇESİ	
Kommunist Gazetesi			ÇAZT	Al Bayrak Gazetesi	ÇTT
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
قورقیور *ḳorḳuyor*[142]	korkarak *korkarak*[143]	горхмамышдыр *ġorḫmamıştır*[144]	*qorxmaq*[145]	قورقمقدەدر *ḳorḳmaḳtadır.* [146]	*korkmak*[147]
قورخویه *ḳorḫuya* [148]					

***yaḳ- ~ yaḫ-* "yakmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yaḳ-* (-یاق) hem de *yaḫ-* (-یاخ) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yaḳ-* yazımının 8, *yaḫ-* yazımının ise 2 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jak-* (*yak-*), Kiril alfabesiyle *jax-* (*yaḫ-)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yax-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[142] 1923-5-2-N98: 1.
[143] 1929-1-1-N1: 2.
[144] 1970-N4: 2
[145] "1. Bir adam, ya şey, yaxud hadisə və s. qarşısında qorxu hiss etmək, ürkmək, xoflanmaq, qorxaqlıq göstərmək; Cəsarət edə bilməmək. // Narahat olmaq, təşvişə düşmək, təlaş etmək. 2. Çəkinmək, sağınmaq, ehtiyat etmək. 3. Bir şeyin təsirindən xarab olmaq, pozulmaq, korlanmaq." (ADİL, 2011 C. III: 181-182)
[146] 30 Kasım 1919, S. 48: 2.
[147] "1. Korku duymak, ürkmek, dehşete kapılmak. 2. Kaygı duymak, endişe etmek. 3. Çekinmek, sakınmak, saygı duymak. 4. Yapamamak, cesaret edememek." (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)
[148] 1921-2-16-N13: 2.

Sözcüğün Dede Korkut'ta *yaḳ-* (-ياق)[149] biçiminde yazıldığı görülmektedir.

Kâmûs-ı Türkî'de,[150] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 337) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 246) -ياق *yaḳ-* biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *yak-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-ياق *yaḳ-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *yaḳ- ~ yaḫ-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yaḳdığı[151]	-	*yaḫıp*[152]	*yaxmaq*[153]	*yaḳmış*[154]	*yakmak*[155]
yaḫan[156]					

[149] "yakmak": 181-12, 184-8, 187-12, 189-2, 42-6, 91-11 (Ergin, C. II: 1997: 317).

[150] "Ateşe vermek, ihrak etmek. 2. Tutuşturmak, alevlendirmek. 3. Çok ısıtmak, çok sıcak olmak. vd." (KT, 1996: 1532)

[151] 1921-2-10-N8: 1.

[152] 1970-N3: 4

[153] *Yaxmaq* (1): "1. Qatı, yağlı bir maddəni bir şeyin üstünə sürtüb yaymaq; Bulamaq, batırmaq. 2. məc. Əsassız olaraq isnad etmək, boynuna qoymaq, üstünə atmaq." *Yaxmaq* (2): bax yandırmaq. (ADİL, 2011 C. IV: 509).

[154] 15 Mart 1920, S. 76: 2.

[155] *Yakmak* (1): "Kına, yakı vb.ni koymak, sürmek." *Yakmak* (2): "1. Yanmasını sağlamak veya yanmasına yol açmak, tutuşturmak. 2. Ateşle yok etmek. 3. Işık vermesini sağlamak. (…)" *Yakmak* (3): "Türkü, ağıt vb. düzenlemek, bestelemek (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)

[156] 1922-8-30-N192: 1.

***yıḳ- ~ yıḫ-* "yıkmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yıḳ-* (-ییق) hem de *yıḫ-* (-یخ) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yıḳ-* yazımının 8, *yıḫ-* yazımının ise 2 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jık-* (*yık-*), Kiril alfabesiyle *jых-* (*yıḫ-)* biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yıx-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta *yıḳ-* (-ییق)[157] şeklinde yazılmıştır. Ancak metinde *yıḳ-* fiilinden türeyen *yıkıl-* fiilinin hem *yıḳıl-* hem de *yıḫıl-* biçiminde kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 1997 C. II: 329).

Kâmûs-ı Türkî'de,[158] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 348) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 122) -ییق (*yıḳ-*) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *yık-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-ییق *yıḳ-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *yıḳ- ~ yıḫ-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[157] "yıkmak, yere yıkmak, yere sermek, düşürmek": 42-1, 180-11, 280-2, 280-4, 136-5, 23-1, 4 1-10, 41-10, 126-11, 121-1, 40-5, 36-12, 176-10, 212-7, 279-7, 290-7, 60-6, 149-5, 150-6, 151-5 (Ergin, 1997 C. II: 329).

[158] "1. Düşürmek, yere vurmak, aşağıya almak. 2. Bozmak, hedm ve tahrip etmek." (KT, 1996: 1572)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yıḳan[159]	*yık*[160]	*yıḫan*[161]	*yıxmaq*[162]	*yıḳmış*[163]	*yıkmak*[164]
yıḫılar![165]					

***yoḳ ~ yoḫ* "yok":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün hem *yoḳ* (يوق) hem de *yoḫ* (يوخ) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *yoḳ* yazımının 137, *yoḫ* yazımının ise 5 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *jok* (*yok*), Kiril alfabesiyle *ŭox* (*yoḫ*) biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *yox* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

---

[159] 1921-2-9-N7: 1.
[160] 1929-1-1-N1: 2.
[161] 1970-N1: 3
[162] "1. İtələyib, vurub, yaxud bərk toxunub yerə salmaq, yerə düşürtmək, yerə vurmaq; aşırmaq. // Üzərindən atmaq, yerə salmaq, devirmək, yerə vurmaq. 2. Yanı üstə qoymaq. 3. Bütün ağırlığı ilə düşmək, salmaq. (…)" (ADİL, 2011, C. IV: 601).
[163] 16 Kasım 1919, S. 45: 2.
[164] "1. Kurulu bir şeyi parçalayarak dağıtmak, bozmak, tahrip etmek. 2. İnsan, hayvan veya ağaç devirmek. 3. Bir yana eğmek. (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)
[165] 1921-2-10-N8: 1.

Sözcük, Dede Korkut'ta *yoḳ* (يوق)[166], *yoḫ* (يوخ)[167] ve *yoġ* (يوغ)[168] biçimlerinde yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de[169] ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 138) *yoḳ* (يوق), İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 345) *yoḳ* (يوق) ve *yoġ* (يوغ), biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *yok* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün ağırlıklı olarak dönemin Türkiye Türkçesindeki (يوق *yoḳ*) yazımıyla ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *yoḳ* ~ *yoḫ* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[166] "yok/yoktur; hayır, değil; olmayan, yok": 9-7, 9-8, 10-8, 29-9, 30-5, 33-5, 33-8, 33-9, 33-10, 33-12, 33-13, 34-3, 38-13, 68-1, 68-2, 76-6, 79-5, 79-5, 83-6, 83-6, 101-8, 103-8, 103-10, 103-12, 103-13, 104-2, 104-3, 104-11, 104-12, 104-13, 106-13, 106-13, 107-1, 107-2, 113-4, 113-4, 113-7, 113-13, 114-1, 114-4, 125-9, 125-10, 134-7, 184-10, 210-5, 210-6, 210-6, 239-6, 239-6, 241-1, 245-8, 245-9, 245-10, 266-3, 277-11, 277-11, 278-11, 278-12, 278-12, 279-11, 279-11, 280-7, 280-7, 281-7, 198-8, 238-5, 282-5, 47-9, 59-1, 59-1, 102-10, 26-13, 28-6, 28-7, 28-7, 28-8, 28-10, 28-12, 31-11, 55-5, 85-1, 142-9, 160-4, 165-11, 226-10, 275-2, 42-9, 48-7, 251-13 (Ergin 1997, C. II: 337).

[167] "yok/yoktur: 242-3, 260-2, 262-2, 281-3, 281-4, 170-10-11 (Ergin, 1997 C. II: 337).

[168] "yok; hayır, değil": 225-3, 11-2, 254-2-3, 230-1, 230-13, 30-8 (Ergin 1997, C. II: 337).

[169] "Olmayan, var mukabili, gayr-ı mevcud, mefkûd" (KT, 1996: 1594…)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
yoḳtur[170]	*yok*[171]	*yoḫdur*[172]	*yox*[173]	*yoḳtur.*[174]	*yok*[175]
yoḫdur[176]					

3.2.2.2. Artzamanlı Tutarsızlıklar: Söz sonu /-ḳ/ ve /-ḫ/ seslerinin durumuyla ilgili Kommunist gazetesinin Arap, Latin ve Kiril harfli metinleri arasında görülen tutarsızlık örnekleri şunlardır:

***aḳ- ~ aḫ-* "akmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün sadece kaf harfli *aḳ-* (-اَق) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *aḳ-* sözcüğünün 2 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *ak-*, Kiril alfabesiyle *ax-* (*aḫ-)* biçimlerinde yazılan

---

[170] 1921-2-9-N7: 1.
[171] 1929-1-1-N1: 3.
[172] 1940-1-1-N1: 3.
[173] "1. Xəbər mənasında. Bir şeyin hazırda, yaxud ümumiyyətlə olmadığını bildirir (var ziddi).// Həmin mənada adətən yoxdur şəklində işlənir. 2. Suala mənfi cavab və ya bir şeylə razı olmamağı bildirmək üçün işlənir (hə, bəli ziddi).// İnkar edilən şeyin təkrarlanması ilə. // Ümumiyyətlə, etiraz, narazılıq bildirmək üçün işlənir (bəzən təkrar şəklində). Yox, yox, buna dözmək olmaz. Yox, yox, razı deyiləm. // Söylənmiş fikri, sözü düzəltmək üçün işlənir. // Bir şeyi rədd və ya qadağan etməyi bildirir. // Cümlədə inkar bildirən xəbərin, yaxud söz birləşməsinin əvəzində işlənir. 3. İs. mənasında. Yoxa çarə yoxdur. (…)" (ADİL, 2011 C. IV: 604).
[174] 4 Aralık 1919, S. 49: 2.
[175] "1. Bulunmayan, mevcut olmayan (nesne, kimse vb.), var karşıtı. 2. Olmayan, bulunmayan şey. 3. Yasak. (…)" (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)
[176] 1922-8-30-N192: 2.

sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *ax*- biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta *aḳ*- (-آق)[177] şeklinde tek biçimli olarak yazılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'de,[178] İmlâ Lûgati'nde (İL, 1928: 9) ve Al Bayrak'ta (AB, 2009: 460) *aḳ*- (-آق) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *ak*- şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-آق *aḳ*-) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *aḳ*- ~ *aḫ*- sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

---

[177] "akmak": 27-8, 89-3, 180-5, 147-10, 19-7, 25-2, 35-4, 66-2, 138-9, 154-5, 170-1, 27-8, 27 -8 (Ergin, 1997 C. II: 7).

[178] "1. Mayi şey bulunduğu yerden aşağıya doğru hareket etmek, cereyan, seyelan etmek. 2. Sızmak, teraşşüh etmek. 3. (Kap) içindeki mayii teraşşüh ettirmek, damlatmak. vd." (KT, 1996: 45)

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
آقان *aḳan*[179]	akın *akın*[180]	axan *aḫan*[181]	*axmaq*[182]	آقاجق *aḳacaḳ*[183]	*akmak*[184]

***çıḳ- ~ çıḫ-* "çıkmak":**

Kommunist gazetesinin Arap harfli sayılarında sözcüğün sadece kaf harfli *çıḳ-* (-چیق) biçiminde yazıldığı görülmektedir. İncelenen sayılarda *çıḳ-* sözcüğünün 399 defa kullanıldığı belirlenmiştir.

Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinin yazımı için kullanılan Latin alfabesiyle *çık-* (*çık-*), Kiril alfabesiyle *чых-* (*çıḫ-*) biçimlerinde yazılan sözcük, Latin harfli çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de *çıx-* biçiminde kullanılagelmiştir. Böylece sözcüğün Kiril harflerinin kullanılmaya başladığı dönemden günümüze kadar /ḫ/ sesini karşılayan "x" harfiyle yazıldığı görülmektedir.

Sözcük, Dede Korkut'ta hem *çıḳ-* (-چیق)[185] hem de *çıḫ-* (-چیخ)[186] biçimlerinde yazılmıştır.

---

[179] 1923-5-2-N98: 2.
[180] 1930-1-7-N5: 3
[181] 1970-N1: 3
[182] *Axmaq* (1) "1. Bir istiqamətdə getmək, cərəyan etmək (mayelər və hava haqqında). 2. Sızmaq, xarab olduğu üçün mayeni buraxmaq. 3. Damcı-damcı tökülmək (axmaq).(…). (ADİL, 2011 C. I: 81)
[183] 7 Şubat 1920, S. 13: 1.
[184] "1. Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddeler bir yerden başka bir yere doğru gitmek. 2. Sıvı maddeler aşağıya yönelmek. 3. Sıvı bir madde bir yerden çıkmak." (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)

[185] "çıkmak": 26-7, 186-2, 213-12, 230-5, 197-13, 24-5, 136-5, 115-8, 18-9, 20-3, 21-11, 26.:5, 26-6, 36-9, 3'·13, 70-8, 88-11, 119-9, 126-10, 131-12, 174-3, 190-8, 191-12, 195-4, 195-12, 197-7, 198-12, 202-5, 203-3, 216-10, 217-13, 226-8, 228-6, 238-9, 240-9, 256-9, 266-10, 286-13, 290-9, 79-2, 260-8, 88-5, 126-4, 126-6, 21-2, 131-8, 161-3, 24-7, 183-4, 300-13, 78-10, 278-1, 155-6, 19-13, 27-2, 127-12, 157-4, 194-6, 12-8, 62-8, 117-13, 211-6, 243-1, 257-13, 284-1, 134-5, 45-3,

Kâmûs-ı Türkî'de[187], İmlâ Lûgati'nde (İL 1928: 108) ve Al Bayrak'ta (AB 2009: 36) -چیق (*çıḳ-*) biçiminde geçen sözcük, Harf Devrimi'nden sonra *çık-* şeklinde yazılmaya başlamıştır. Bu yazım günümüzde de devam etmektedir.

Bu bilgilere göre, Kommunist gazetesinin Arap harfli metinlerinde sözcüğün dönemin Türkiye Türkçesindeki yazımıyla (-چیق *çıḳ-*) ortak bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak, *çıḳ-* ~ *çıḫ-* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki yazımının gelişimi şu şekildedir:

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ				**TÜRKİYE TÜRKÇESİ**	
Kommunist Gazetesi			**ÇAZT**	**Al Bayrak Gazetesi**	**ÇTT**
Arap	**Latin**	**Kiril**	**Latin**	**Arap**	**Latin**
چیقان *çıḳan*[188]	çıkmışdır.[189]	чыхармышлар. *çıḫarmışlar*[190]	*çıxmaq*[191]	چیقار *çıḳar*[192]	*çıkmak*[193]

62-5, 142-2, 243-2, 288-4, 115-13, 200-3, 246-12, 291-12, 3-11, 242-7, 300-11, 175-11, 176-7 (Ergin, 1997 C. II: 73-74).

[186] "çıkmak": 3-1 (Ergin, 1997 C. II: 73).

[187] "İçeriden dışarıya varmak, huruç etmek. 2. Yükselmek, yukarı kalkmak, su'ud etmek. 3. Meydana gelmek, büruz ve zuhur etmek, görünmek. vd." (KT, 1996: 529)

[188] 1921-2-9-N7: 1.

[189] 1929-1-1-N1: 3.

[190] 1940-1-1-N1: 3.

[191] "1. Bir yerdən (binadan, otaqdan və s.-dən) kənar olmaq, içəridən dışarıya varmaq, getmək, xaric olmaq. 2. Bir yerə getməyə başlamaq, yola düşmək. 3. Doğmaq, tülu etmək, görünmək. (…)" (ADİL, 2011 C. I: 475).

[192] 8 Ağustos 1919, S. 19: 1.

[193] "1. İçeriden dışarıya varmak, gitmek. 2. Elde edilmek, sağlanmak, istihsal edilmek. 3. Bir meslek veya bilim kurumunda okuyup yetişmek, mezun olmak. (…) (https://sozluk.gov.tr/ E.T. 07.08.2022)

Sonuç

Bu çalışmada, Azerbaycan'da SSCB döneminde *Türkçe* yayımlanmış Kommunist gazetesinin Arap, Latin ve Kiril harfli metinlerinde görülen yazım tutarsızlıkları konusu /ḳ/ > /ḫ/ sızıcılaşması örnekleminden hareketle açıklanmaya çalışılmış ve şu sonuçlar elde edilmiştir:

1. Kommunist gazetesinde dil ve yazım konusunda görülen en belirgin özellikler, bu metinlerde Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi özelliklerinin birlikte kullanılmış olması ve bu nedenle sözcüklerde eşzamanlı, artzamanlı yazım tutarsızlıklarının ortaya çıkmasıdır.

2. Belirlenen yazım tutarsızlıklarının çok büyük bir kısmı, Oğuz Türkçesinin en belirgin ses özelliklerinden biri olan /ḳ/ > /ḫ/ sızıcılaşmasının bulunduğu örneklerde görülmektedir. Çünkü bu ses değişimi, Oğuz Türkçesinin ölçünlüleşmesi sürecinde Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin önemli "konuşma dili" farklılıklarından biri olmuştur. Örneğin, Osmanlı Dönemi'nden itibaren Türkiye Türkçesi yazı dilinde *oḳu-* fiili kullanılırken Azerbaycan Türkçesinde *oḫu-* fiili ölçünlüleşmiştir.

1919 yılından itibaren yayımlanan Kommunist gazetesindeki Arap harfli metinlerde iç ses ya da son seste sızıcılaşmanın görüldüğü sözcüklerin (*aḳsa- ~ aḫsa-, aḳşam ~ aḫşam, aḳtar- ~ aḫtar-, oḳşa-~ oḫşa-, oḳu- ~ oḫu-, saḳla- ~ saḫla-, yaḳın ~ yaḫın, yaḳşı ~ yaḫşı, yuḳarı ~ yuḫarı, baḳ- ~ baḫ-, bıraḳ- ~ bıraḫ- (buraḳ- ~ buraḫ-), çoḳ ~ çoḫ, yaḳ- ~ yaḫ-, yıḳ- ~ yıḫ-, yoḳ ~ yoḫ, ḳorḳ- ~ ḳorḫ-*) yazımında hem Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan /ḳ/lı biçimler hem de Azerbaycan Türkçesinde kullanılan /ḫ/'lı biçimlerin kullanıldığı belirlenmiştir. Bunların dışında; *yoḳsa ~ yoḫsa, yoḳsul ~ yoḫsul, aḳ- ~ aḫ-, çıḳ- ~ çıḫ-* örneklerinde ise Arap harfli metinlerde sadece Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan /ḳ/lı biçimler kullanılmıştır. Her iki gruptaki sözcükler de Latin ve özellikle Kiril alfabesine geçildikten sonra /ḫ/'lı biçimlerle yazılmaya başlamış ve bunlar Azerbaycan Türkçesinde ölçünlüleştirilmiştir.

3. Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesi ve Kommunist gazetesi ile ilgili daha önceki çalışmalarımızda da (Karataş, 2017: Karataş ve Karaduman, 2021) ortaya konulduğu gibi özellikle 1920-1922 yıllarında

Arap alfabesiyle yazılan metinlerinde kullanılan dil (ör. belirtme durumu ve şimdiki zaman çekimleri) dönemin Türkiye Türkçesiyle çok yakın, hatta nerdeyse ortak olduğu görülmektedir. Bu yakınlığı veya ortaklığı sağlayan temel etken ise Türkiye Türkçesinin Azerbaycan basın ve yazı dilindeki etkisidir.

20. yüzyılın başında Azerbaycan'da gelişen basın yayın faaliyetleri yazı dili ve "matbuat dili" konularının tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bir grup aydın (Ör. Ali Bey Hüseynzade, H. Cavid vd.) Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde İstanbul Türkçesinin esas alınması gerektiğini savunmuştur. Örneğin Həyat (1905-1906) ve Füyuzat (1906-1907) gazeteleri bu dille yayımlanmıştır. Diğer bir grup aydın ise Azerbaycan konuşma dilinin yazı dili olarak da kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu aydınların da savunduğu bu görüş dönemin en etkili mizah ve eleştiri dergisi olan Molla Nəsrəddin'de karşımıza çıkmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinin yazı dili tartışmalarının sürdüğü 1920'li yıllarda sadece basında değil, birçok alanda şair ve yazarların (S. Vurgun, C. Cabbarlı, S. Rüstem) Türkiye Türkçesi yazı dilinden çok etkilendikleri ve bu dile mahsus özellikleri eserlerinde sıkça kullandıkları da bilinmektedir. Bu dönemde Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakın siyasi ve kültürel ilişkiler, eğitim görmek için Türkiye'ye giden Azerbaycan Türklerinin çokluğu, bu kişilerin döndükten sonra basın hayatında yer alması, editörlük yapması vb. etkenler nedeniyle Türkiye Türkçesi dönemin Azerbaycan basınında çok etkili olmuştur (Hacıyev, 2012, C. II: 285-368).

Kommunist gazetesi gibi "Sovyet" yayın organları ise yukarıda bahsedilen iki grubun dışında yer almaktadır. Komünist Parti Merkezi Komitesi'nin yayın organı olan Kommunist gazetesinin dilinin Türkiye Türkçesiyle olan yakınlığı son derece dikkat çekicidir. Bu gazetenin "Türkçe" ve özellikle de ilk yıllarında (1920-1922) "halkın dili"yle yayımlandığının belirtilmiş olması çok anlamlıdır. Bu durum 1920'li yıllarda Azerbaycan'daki Türkiye Türkçesi etkisinin sadece "Türkçü" bir hareketin sonucu olmadığını göstermektedir. Çünkü Türkiye Türkçesine çok yakın bir yazı diliyle çıkarılan Kommunist gazetesini Komünist Parti çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu gazetede Türkiye Türkçesi yazı dilinin bilinçli olarak kullanıldığını düşünmek mümkün değildir. Burada kullanılan dil, dönemin Azerbaycan Türkçesi yazı dilidir.

Bu bilgilerden hareketle, genel olarak Azerbaycan'da özel olarak ise Kommunist gazetesinde kullanılan dildeki ikili kullanımların ve yazım tutarsızlıkların temel nedeninin Türkiye Türkçesi etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu etki nedeniyle, Türkiye Türkçesi yazım geleneğine hâkim gazete yazarları hem sözcüklerin Türkiye Türkçesindeki "kaf"lı biçimlerini (ör. *aḳşam*) yazmış hem de bu sözcüklerin Azerbaycan konuşma dilindeki /ḫ/'lı biçimlerini (ör. *aḫşam*) yazıya geçirmişlerdir. Buna göre bu ikili kullanımlar ve yazım tutarsızlıklarının konuştuğunu yazanlar ile okuduğunu yazanlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

4. Bu sözcüklerin kullanım sıklıkları incelendiğinde ilgi çekici sonuçlara ulaşılmıştır. Bazı sözcük çiftleri (*aḳsa- ~ aḫsa-, aḳtar- ~ aḫtar-, oḳşa-~ oḫşa-, yaḳ- ~ yaḫ-, yıḳ- ~ yıḫ-*) birbirine çok yakın sayılarda kullanılmış olmasına rağmen bazı çiftlerde (*aḳşam ~ aḫşam, oḳu- ~ oḫu-, saḳla- ~ saḫla-, yaḳın ~ yaḫın, yuḳarı ~ yuḫarı, yoḳsul ~ yoḫsul, baḳ- ~ baḫ-, bıraḳ- ~ bıraḫ- (buraḳ- ~ buraḫ-), çoḳ ~ çoḫ, yoḳ ~ yoḫ, ḳorḳ- ~ ḳorḫ-, çıḳ- ~ çıḫ-*) Türkiye Türkçesinde kullanılan biçim büyük oranda diğerinden fazla kullanılmıştır. Bazı çiftlerde (*yoḳsa ~ yoḫsa, yoḳsul ~ yoḫsul, aḳ- ~ aḫ-, çıḳ- ~ çıḫ-*) ise sadece Türkiye Türkçesindeki biçim kullanılmıştır.

Bu sözcüklerin içerisinde en dikkat çekici durum *yaḳşı ~ yaḫşı*'da görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinin en belirgin dil birimlerinden biri olan *yaḫşı* sözcüğü, hiçbir zaman Türkiye Türkçesinde kullanılmamış olmasına rağmen sızıcılaşma örneği olan diğer sözcüklerin etkisiyle bu metinlerde 98 örnekte *yaḳşı* biçiminde yazılmıştır. *Yaḫşı* örneğinin tekrar sayısı ise sadece 25'tir.

5. Yazımında tutarsızlık olduğu belirlenen bu sözcüklerin tamamının ortak özelliği ise Kiril harfli metinlerde istisnasız bir biçimde /ḫ/'lı biçimlerinin kullanılmaya başlamış olmasıdır. Bu durum SSCB'de 1930'lu yıllardan itibaren hayata geçirilen "dil planlaması"nın bir uygulamasıdır.

İlminsky'nin "eğitim reformu"na dayanan bu planlamaya göre Azerbaycan Türkçesindeki ses farklılıkları Latin alfabesine geçildikten sonra yazıya geçirilmeye başlamış, 01.01.1940'ta Kiril alfabesine geçildikten sonra ise artık adı da 1920'li yıllardaki gibi "Türkçe" değil, "Azerbaycan dili" olan Azerbaycan Türkçesinde bu kullanımlar

yaygınlaştırılmıştır. Buna göre 1920'li yıllarda Latin alfabesi ile oluşturulmaya başlayan halkın konuşma dilinin yazıya geçirilmesi esasına dayanan yeni yazım geleneği, Kiril alfabesiyle yerleştirilmiş ve 1991 sonrasında çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de sürdürülmüştür. Böylece önceleri sadece konuşma dilleriyle birbirinden ayrılan, ancak ortak bir yazı dili kullanan Türkiye ve Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Türkçesinin "dil"e dönüştürülmesiyle alfabeleri ve yazı dilleri farklı iki halk hâline getirilmek istenmiştir. Sızıcılaşmış sözcüklerin tamamının Kiril harfli metinlerde ortak bir biçimde "x" harfiyle yazıya geçirilerek ölçünlüleştirilmesi ve bu geleneğin günümüze kadar sürdürülmesi Sovyet Dönemi'nden itibaren "dil planlaması"nın etkili bir biçimde "ince ince" uygulandığını göstermektedir. Bu uygulamada 20. yüzyılın başında, bazı Azerbaycanlı aydınların Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde halkın konuşmasının ölçüt alınması gerektiği yönündeki düşüncelerinin kullanılmış olması çok dikkat çekici ve üzerinde düşünülmesi gereken bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, /ḳ/ > /ḫ/ sızıcılaşması örnekleminde Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesinde görülen yazım tutarsızlıklarının Kommunist gazetesinden alınan örnekler üzerinden incelendiği bu çalışmada, dilin doğasında bulunan bir ses değişmesinin ve bu değişimle ortaya çıkan farklılıkların "politik" bir araç hâline nasıl getirildiği, farklı seslerin yazıya geçirilerek bir konuşma dilinin nasıl yazı dili hâline dönüştürüldüğü ve böylece de Azerbaycan Türkçesinin bir yazı dili olarak Türkiye Türkçesinden nasıl uzaklaştırılmaya çalışıldığı somut örneklerle gözler önüne serilmiştir.

***Kommunist* Gazetesi Sayıları:** 1921-2-9-N7, 1921-2-10-N8, 1921-2-11-N9, 1921-2-14-N11, 1922-7-6-N148, 1922-8-1-N170, 1923-5-2-N98, 1923-9-28-N219, 1924-11-4-N246, 1924-12-15-N80, 1925-1-8-N6, 1939-1-1-N1, 1940-1-1-N1, 1940-1-3-N2, 1940-5-1-N4.

Kısaltmalar

AB: Al Bayrak Gazetesi

ADİL: Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti

İL: İmlâ Lûgati

KT: Kâmûs-ı Türkî

N: Numara

Kaynakça

Akar, Ali (2014). *Türk Dili Tarihi.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akar, Ali (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Akpınar, Yavuz (2004). *İsmail Gaspıralı (Seçilmiş Eserleri 2: Fikrî Eserleri)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aksan, Doğan (2003). *En Eski Türkçenin İzlerinde*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Aslan, Yavuz (Gen. Koord.) (2009). *Al Bayrak Gazetesi (1919-1921) Tıpkıbasım ve Yeni Türk Alfabesiyle*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayını.

Aliyeva, Gönül (2005). *SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması,* Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (Dörd Cilddə) (2011). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərq-Qərb.

Buran, Ahmet (2009). "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı". *Turkish Studies*, Volume 4/3: 430-444.

Demir, Nurettin; Yılmaz, Emine (2014). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Dil Encümeni (1928). *İmlâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.

Ələkbərov, A. Q. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili (3. Cilddə) I. Cild*. Bakı: Çıraq Nəşriyyatı.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler*. Hz. Ekrem Arıkoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2017). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, Muharrem (1981). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ergin, Muharrem (1997). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ergin, Muharrem (2016). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergun, Ayça (2010). "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri". *Bilig,* 54: 139-160.

Gökdağ, Bilgehan Atsız (2002). "Dil Planlaması Bağlamında Türk Yazı Dillerinin Görünümü", *Türkler Ansiklopedisi,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C.19, s. 92-125.

Hacıyev, Tovfiq (2012). *Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi 2*. Bakı: Elm ve Təhsil.

Kafesoğlu, İbrahim (2019). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul*: Kesit Yayınları.

Karaağaç, Günay (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karadoğan, Ahmet (2018). "Alfabeler Arası İmla Geçişleri ve Yeni Türk İmlası". *Yeni Türkiye,* 101: 336-339.

Karataş, Mustafa (2017). "Sovyet Dönemi Azerbaycan Matbuatında Kommunist Gazetesinin Dili". *6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası,* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 857-874.

Karataş, Mustafa (2018). "Azerbaycan Türklerinin Konuştuğu Dilin Adı Nedir?". *Türkiye İle Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar,* Ankara: Bengü Yayınları, 425-466.

Karataş, Mustafa (2019). *Her Yönüyle Türk Dili.* Kayseri: Kimlik Yayınları.

Karataş, Mustafa (2020). *Türkçe ve Felsefe Terimleri.* Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Karataş, Mustafa ve Karaduman Merve (2021). "Belirtme Durumu Çekiminin Kommunist Gazetesi Örneğinde Sovyet Dönemi Azerbaycan Türkçesindeki Değişimi ve Bu Değişimde SSCB'nin Dil Planlaması Politikasının Etkisi". *Söylem Filoloji Dergisi,* 6(3): 762-793.

Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurmu Yayınları.

Mansuroğlu, Mecdut (1979). "Karahanlıca". *Türk Tarihi Şiveleri.* (Mehmet Akalın). Ankara: Sevinç Matbaası, 141-182.

Məhərrəmov, E. ve Məhərrəmli, A. (2009). *Xalq Qazeti, Yaranması ve İnkişafı Tarixinden*. Bakı: Azerbaycan Milli Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Elm ve Tehsil.

Ölmez, Mehmet (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Qafarov, Vasif (2008). "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu". *Akademik Bakış,* Cilt 2, Sayı 3: 139-151.

Sadıgov, Ramin (2015). "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol". *Gazi Türkiyat,* 16: 165-185.

Sami, Şemseddin (1996). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Süleymanlı, Ebulfez (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Şahin, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Akçağ Yayınları.

Şimşir, Bilâl (2008). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şirin User, Hatice (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ.

Timurtaş, Faruk Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tuna, Osman Nedim (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Uğurlu, Mustafa (2011). "Oğuzca ve Anadolu Merkezli Oğuz Türkçesi". *Turkish Studies (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic),* C. 6/1 :123-156.

Uzman, Mehmet (2005). *Türkistan'da Dil Tartışmaları Özbekçe'nin İcat Edilişi (1917-1940)*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Yalçın, Süleyman Kaan (2008). "Rusya'da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları". *Turkish Studies,* Volume 3/7: 662-678.

URL-1: https://sozluk.gov.tr/ (Erişim tarihi 21.12.2020)

BUDDHİST ÇEVRE ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE TABÂBET İLE İLGİLİ SÖZCÜK TÜRETME FAALİYETLERİ*

Neslihan ÇELİK**

1. Eski Uygur Türkçesinin Türk Dili Tarihi İçerisindeki Yeri ve Rolü

Türk dili tarihselden moderne herhangi bir kesintiye uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Bu durum Türk dilinin, konuşulduğu coğrafyalarda resmî dil olarak kullanımının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk tarihi tamamıyla sülaleler tarihidir. Hâkim olan boy diğer boyları bir araya getirir ve devleti tesis eder, devlet de edebî dilini kendi siyasî coğrafyasında 'resmî dil' konumunda getirerek, kültürünün temel taşıyıcısı olarak kullanır. Köktürk Kağanlığı bu durumun en somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. Köktürk Kağanlığı bir Türk Konfederasyonudur ve bu konfederasyonu oluşturan her boy kendi bulunduğu coğrafyada kendi yazılı dilini kullanırken devletin resmî dili olarak ise bu konfederasyonda demografik olarak en kalabalık boy durumunda olan Oğuzların yazılı dilini kullanmışlardır. Konuşma dilinin yazılı dilden yazı diline geçişinde asıl etken güçlü devlet hâkimiyetidir. Bu durum Köktürklerden başlamak üzere Türk dilinin tarihsel her dönemi için geçerlidir. Doğuda Türk boyları ittifakının gerçekleştiği Köktürk devletinin birinci hanedanlığı döneminde Türk dili konuşma dili seviyesinden yazılı dil seviyesine ulaşmış, hatta devlet dili olma özelliği kazanarak yazı dili

---

* Bu çalışma, 2016 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, VII. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilerek yayıma hazırlanmış biçimidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye, neslihan.celik@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4471-6978.

olmuştur. Bu durum ikinci hanedanlık döneminde de pekiştirilmiştir. Daha sonra İslamiyet'in kabulü ve sonrasında tek merkezli Ötüken'in yerini çok merkezli idari yapıların almasıyla birlikte, boylar kendi yazılı dillerini kullanmışlar ve kendi bulundukları coğrafyada hâkim güç olma yoluna gitmişlerdir.

Köktürk Kağanlığı döneminde yazılı dil statüsünde bulunan Eski Uygur Türkçesi, Köktürk Kağanlığının tek merkezli hâkimiyetini yitirmesinin ardından 8. yüzyılın sonlarından itibaren yazı dili seviyesine ulaşmış ve Çin'in Kansu ilinin kuzey batısında 18. yüzyılın sonlarına kadar resmî yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür. Uygur Türklerinin Köktürk Kağanlığını oluşturan boylardan biri olduğu ve Köktürk Kağanlığının sona ermesinin ardından çok farklı coğrafyalara dağılmadıkları göz önünde bulundurulursa, Eski Uygur Türkçesi ile Köktürkçe arasında yapısal olarak farklılıkların olmadığı görülmektedir. Türk dili tarihsel bütün dönemlerde yazı dili olma özelliğini koruduğu için yapısal olarak hiçbir kesintiye ve ciddi farklılıklara uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir.

Uygur Türkleri, farklı inanç sistemlerinin çevrelerine girmelerinin etkisiyle karşılarına yeni çıkan kavram alanlarını karşılamak üzere türetme faaliyetlerinde bulunmuşlar ve Türkçenin yapısına aykırı olmamak kaydıyla Türkçe sözvarlığını kullanarak yeni sözcükler türetmişlerdir. Bu sebeple Eski Uygur Türkçesi, yapım ekleri bakımından oldukça zengindir. Eski Uygur Türkçesini Köktürkçeden ayıran en önemli husus, bahsedilmekte olan bu türetme faaliyetlerinin yoğunluğu nedeniyle bu dönemde Türk diline birçok yeni sözcüğün kazandırılmış olmasıdır. Bununla birlikte, Eski Uygur Türkçesinin söz dizimi Türk dilinin genel kurallarına uygundur. Bu durum, Türk dilinin tarihsel bütün dönemlerde resmî yazı dili statüsünde kullanılmış olmasının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk dili tarihsel hiçbir dönemde yapısal değişikliğe uğramamış ve günümüze kadar gelmiştir.

Eski Uygur Türkçesi, yazı dili olarak kullanımının ardından yazılı dil olarak da sonraki dönemlerde varlığını devam ettirmiştir. Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin temeli Uygur edebî dilidir. 15. yüzyılda ortak yazı dili olan Doğu Türkçesinin de temelinde Uygur edebî dili vardır. Bu dönemde belirleyici rol oynayan Ali Şir Nevâyî, Doğu Türkçesinin temelini Uygur yazı diline dayandırmıştır. Boy birliğinin sağlanmış olması, dil

birliğinin sağlanmış olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bunun sonucu olarak, Doğu Türklük sahasında ortak yazı dilinin Batı Türklük sahasından önce sağlanmış olduğu ifade edilebilmektedir. Nitekim Türk edebiyatının bilinen ilk şairler tezkiresi olan *Mecâlisü'n-Nefâis*'in Doğu Türklük sahasında kaleme alınmış olması söz konusu durumu tanıklatmaktadır.

Tek merkezli Ötüken'in elden çıkması ve buna bağlı olarak tek merkezli siyasi yapının yerini çok merkezli yapılara bırakmasının ardından resmî yazı dili statüsünü kaybeden Köktürkçe, yerini Eski Uygur Türkçesine bırakmıştır. Buna bağlı olarak, Köktürkçe, dil mirasını Eski Uygur Türkçesi üzerinden devam ettirmiş ve Eski Uygur Türkçesi de Türk dilinin günümüze kadar kesintiye uğramadan gelmesini sağlamıştır. Türk edebî dilinin büyük bir canlılık ve kudretle yaşatıldığı dönem Eski Uygur Türkçesi dönemi olmuştur (Togan, 1981: 100).

2. Uygur Türklerinin Girdikleri Farklı Sosyal Çevreler ve Buna Bağlı Olarak Eski Uygur Türkçesindeki Türetme Faaliyetleri

Kültürün birinci asli unsuru dildir ve dil olmadan da bir toplumun varlığından söz etmek imkânsızdır. Toplumlar, her dönemde yaşadıkları coğrafyayla ilintili olarak yeni sözcükler türetmişler ve kullanmışlardır. Bu nedenle bir dilin mevcut söz varlığına bakılarak o dili konuşan toplumun kültürü hakkında genel çıkarımlar yapılabilmektedir. Benzer olarak, Türk dili de Türk kültürünü yansıtmakta ve Türk kültürünün taşıyıcısı görevini yüzyıllardır sürdürmektedir. Kültürel bir kavramın varlığından söz edebilmek için o milletin dilinde o kavramla ilgili sözcüklerin varlığından söz etmek gerekmektedir.

Tarihsel bütün dönemlerde girilen sosyal çevreyle beraber ihtiyaç dâhilinde sözcük türetme faaliyetleri yapılmıştır. Eski Uygur Türkçesi dönemi bunun en somut örneği olarak gösterilebilmektedir. Maniheizm ve Buddhism inanç sistemlerinde okumak ve okutmak sevap olarak kabul edildiğinden bu dönemde birçok eser tercüme edilmiştir. Nitekim Türk dilinin hiçbir tarihî döneminde inanç sistemlerine dair telif eserlere rastlanılmamaktadır. Eski Uygur Türkçesi döneminde de farklı inanç çevrelerine girilmesiyle beraber tercüme eserlerin ön plana çıkması dolayısıyla yeni kavram alanlarına ihtiyaç duyulmuş ve bu durum

beraberinde yeni sözcükler türetme ihtiyacını doğurmuştur (Çelik, 2012: 13-15).

Dil, bütün dönemlerde kültürle ilintili olarak gelişim göstermiştir. Bu durum, dil ve kültürün birbirinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Diğer bir ifade ile eserler ele alınırken yazıldıkları dönemlerden bağımsız değerlendirilmemeli, kaleme alındığı sosyal şartlar ve yazıldığı toplumun kültürel unsurları göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim, Eski Uygur Türkçesi dönemi eserleri incelenirken onları sosyal çevreden bağımsız olarak değerlendirmek, eserleri yeniden anlamlandırmak ve sözcüklerin kavram alanlarına ilişkin açıklamalarda bulunmak mümkün değildir.

Türkler, gittikleri her yerde kültür merkezleri oluşturmuşlardır ve dâhil oldukları sosyal çevrelere göre farklı yazı sistemleri kullanmışlar ve geliştirmişlerdir. Burada dâhil olunan sosyal çevrelerden kasıt, kabul edilen inanç sistemleri ve dinlerdir. Benimsenen her inanç sistemi ve din beraberinde yeni bir harf sistemini de getirmiştir. Nitekim Türkler, girdikleri farklı sosyal çevrelerle beraber Türk-Runik, Soğud, Mani, Brahmi, Arap, Süryani ve Latin alfabelerini kullanmışlardır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, her bir yazı sisteminin yeni bir dil anlamına gelmemesidir.

Uygur Türkleri, medeniyet bakımından gelişmiş bir Türk boyu olup sahip oldukları yüksek medeniyet seviyelerini Maniheizm, Buddhism, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi farklı sosyal çevreler dâhilinde verdikleri eserlerle günümüze kadar iletebilmeyi başarmışlardır. Bunun bir sonucu olarak, Uygur Türkleri, geleneğin devamının sağlanmasında önemli rol oynamışlardır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ortaya konulan eserler farklı inanç sistemlerinin birer mahsulleridir ve Eski Uygur Türkçesi döneminde türetme faaliyetlerinin yaygın bir şekilde karşımıza çıkması farklı inanç sistemlerinin beraberinde getirdiği kavram alanlarına dair ihtiyaçtır.

Bu çalışmamızda, Buddhist çevre Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Üç İtigsizler*, *Maytrısimit*, *Kuanşi İm Pusar*, *Uygurca Üç Hikâye*, *Çaştani Bey Hikâyesi* ve *Altun Yaruk* adlı eserlerde tabâbet ile ilgili söz varlığı tespit edilmiş olup elde edilen madde başlıkları kendi içerisinde "adlar" ve "eylemler" olarak iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Tasnif

edilen madde başı sözcüklerin aldıkları yapım ekleri, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri eser kısaltmaları ile belirtilerek listelenmiştir. Taradığımız metinlerde çekim eklerinin çok olması Eski Uygur Türkçesinde sözcüklerin etkin ve işlek bir biçimde kullanılmış olmasının somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Karahanlı Türkçesinin ve daha sonra Doğu Türkçesinin de dayandığı edebî dil olan Eski Uygur Türkçesinin Türk dili tarihi içerisindeki yerini açıklamaktadır.

3. Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet

Uygur Türkleri medeniyet açısından gelişmiş bir Türk boyudur. Kültürün taşıyıcısı dildir. Buna bağlı olarak, Uygur Türkleri sahip oldukları yüksek medeniyet seviyelerini Maniheizm, Buddhism, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi farklı sosyal çevreler dâhilinde verdikleri eserler ile günümüze değin iletebilmeyi başarmışlardır. Bunun sonucu olarak, Uygur Türkleri geleneğin devamının sağlanmasında önemli rol oynamışlardır.

Uygur Türkleri yaşadıkları coğrafyada sun'i sulama kanalları oluşturarak söz konusu coğrafyada şehirler meydana getirmişlerdir. Sun'i su kanallarının yapılmış olması ve şehir yaşamının Türk kültür tarihinde eski dönemlerde başlamış olması Türklerin yüksek medeniyet seviyelerinin somut bir göstergesi niteliğindedir. Bu su kanalları, Uygur Türklerinde şehir hayatının varlığını 8. yüzyıla değin götürebilmemizi sağlamaktadır. Sun'i su kanallarının yapılmış olması, Uygur Türklerinin yaşadıkları coğrafyada onlara tedavi amacı ile kullanılabilecek otları, sebzeleri ve meyveleri yetiştirmeleri için olanak sağlamıştır (Çelik, 2012: 24).

Uygur Türkleri, dil ve gelenekleri gibi tedavi yol ve yöntemlerini de muhafaza etmişlerdir. Uygur Türk medeniyetinin en önemli yönlerinden biri onların tabâbete verdikleri önemden ileri gelmektedir. Uygur Türklerine ait en eski tıp metinlerine Turfan seferleri sırasında ulaşılmıştır ve Berlin Turfan yazmaları arasındaki bu tıp metinleri günümüzde bilinen en eski Türk tıp metinleridir (Yaylagül, 2010: 3).

Köktürklerin de halk sağlığını önemsedikleri ve tedavi için değişik bitkilerden ilaçlar yaptıkları bilinmektedir. "otaçı" sözcüğünün varlığı bu duruma örnek teşkil eder niteliktedir (Yaylagül, 2010: 3). Benzer şekilde, Uygur Türklerinin de "otaçı, emçi" gibi sözcükleri muhafaza etmeleri,

onların geleneklerini de muhafaza ettiklerini ve günümüze kadar kültürlerini söz varlıkları aracılığı ile taşıdıklarını göstermektedir.

Uygur Türklerinin sihir ve büyü gibi manevi tedavi yöntemleri dışında bitki ve otlarla yaptıkları ilaçlarla hastalıklara maddî çözüm yolları bulmuş olmaları Türk kültür ve medeniyetinin gelişmiş olduğunu tanıklatmaktadır. Günümüzde Anadolu'da kullanılan bazı tedavi yöntemlerinin Uygur Türkleri dönemindeki yöntemlerle benzeşmesi bu noktada kayda değer bir durumdur. 8, 9 ve 10. yüzyıllarda Türkler, medeniyet açısından en yüksek dönemlerini yaşamışlardır. Bunun bir sonucu olarak, Uygur Türk dili, Türk dilinde bir inkişaf noktası olarak değerlendirilmelidir (Ünver, 1936: 12-15).

Bu çalışmamızda, tedavi yöntemleri ele alınmamış, tabâbet sözcüğü kavram alanı olarak değerlendirilmiş ve bu bağlamda, ele alınan eserlerde tıp ile ilgili olduğu düşünülen sözcükler taranmış ve ilgili sözcüklerin Eski Uygur Türkçesinde türetme faaliyetleri çerçevesinde aldıkları yapım eklerine örneklerin bir kısmı aşağıda listelenmiştir.

Eski Uygur Türkçesinde tabâbet ile ilgili tespit ettiğimiz sözcükleri tasnif ettiğimiz ve ilgili sözcüklerin aldıkları yapım eklerinden bazılarını gösterdiğimiz bölümde Sema Barutçu Özönder'in ***Üç İtigsizler*** adlı eseri (Üİ) kısaltması ile, Şinasi Tekin'in ***Uygurca Metinler II: Maytrısimit adlı*** eseri (M) kısaltması ile, yine Şinasi Tekin'in ***Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pusar*** adlı eseri (KİP) kısaltması ile, A. Von Gabain ve F. W. K. Müller'in hazırlamış olduğu S. Himran'ın çevirdiği ***Uygurca Üç Hikâye*** adlı eser (UÜH) kısaltması ile, yine A. Von Gabain ve F. W. K. Müller'in hazırlamış olduğu S. Himran'ın çevirdiği ***Çaştani Bey Hikâyesi*** adlı eser (ÇBH) kısaltması ile, Ceval Kaya'nın ***Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*** adlı eseri (AY) kısaltması ile gösterilmiştir.

4. Türetme Faaliyetleri Çerçevesinde Tabâbet İle İlgili Sözcükler:

4.1. Adlar:

Organ Adları:

+n: "alın", "boyın/boyun", "burun"

"yitiz alını ḳovuşamış* teg (.) körtle burunı (.)" [UÜH B 50]

"sıġun begini͡ng boyının bıçıp başın" [UÜH C 133]

"burun til et-…'(üz) (kön͡gül) (ol)" [M 42/7]

-ġ/-ḳ: "ḳapaḳ", "tamġaḳ", "ḳaçıġ"

"-geninte sevigligrek (.) közi ḳapaḳı tüp tüz" [UÜH B 48]

"tili tamġaḳı ḳatıp sav sözleyü uma-" [AY 624/11]

-g/-k: "emik", "sün͡gük"

"-inte iki emigi artuḳraḳ yaraşıp turur" [UÜH B 55]

"kelirler . . amarıları ḳuruġ sü͡ngük" [M 74/4]

"bitiyü biz .. ol emgekke sü͡ngükümüzke tegi etimiz yinimiz yarılur" [M 61/6-7]

"yala yorıyurlar .. kim yime ol ḳuruġ sün͡gük küvre etüzlüg otda" [M 75/58-59]

+z: "kögüz"

"kön͡gül kögüz töz yıltız ḳılınç erig" [M 4/13]

Hastalık Anlamına Gelen Adlar:

-ġ: "aġraġ", "aġrıġ", "tolġaḳ", "tolḳaḳ"

"baş aġraġ iginte oz(ġurup)…" [M 5/42]

"monçulayu ig aġrıġ emgeki üze" [AY 586/13]

"yme busuş ḳadġu emgek tolġaḳ" [AY 101/21]

"-si tolḳaḳda tınımın altı … biri" [AY 7/20]

Hasta Olma Durumu İle İlgili Adlar:

-mAḳ: “ağuḳmaḳ”, “çolmaḳ”, “iglemek”

“ḳadġu üdsüz ölüm yilpikmek ağuḳmaḳ yaşın” [AY 472/15]

“çolmaḳların tarḳarur kiterür siz ::” [AY 111/15]

“… [iglemek]” [AY 112/12]

-mIş: “ağuḳmış”, “çolmış”, “iglemiş”

ağuḳmışlarıġ emlemek … oġlanḳ(a)yalarıġ” [AY 593/17]

turtaçı isilmiş çolmış köŋ͡güllüg” [AY 500/16]

töşek iglemişdeki ot emde” [AY 80/20]

Hastalıklı Olma Durumu İle İlgili Adlar:

+lIġ: “ağrıġlıġ”, “iglig”, “kegenlig”, “kemlig”, “tolġaḳlıġ”

“yapşursar ig ağrıġlıġ kişig sat-” [M 51/5]

“ağır iglig … toyınnıŋ͡g” [M 5/38]

“ol ilte … ig kegenlig ölüm” [AY 555/16]

“birser . . buyanlıġ itip buşı birser . . iglig kemlig bertük beçel tınlıġ-” [M 52/51-52]

“-lig tolġaḳlıġ tınl(ı)ġlarnıŋ͡g küsüş-” [AY 448/3]

Tedavi Etme Durumu İle İlgili Adlar:

-gü: “emlegü”, “türtgü”

“edgü köŋ͡güllüg kişiler … netegleti emlegü ol … montaġ yaŋ͡glıġ ig toġaġ … ḳayu” [AY 588/16-17]

“türtgü saçġu köyürgü ıslaġular” [AY 544/11]

-mek: “emle-”

“ağrıġ emlemek uzanmaḳın ayıtayın” [AY 587/7]

+lük: “emlegülük”, “öŋ͡gedtürgülük”, “türtgülük”

“emlegülük … ötünür m(e)n ayıtu …” [AY 588/1]

"alġuluḳ igliglerig öŋ͡gedtürgülük … yaġı yavlaḳıġ utġuluḳ" [AY 534/22-23]

"türtgülük ıslaġuluḳ neçe edgü yıd" [AY 120/14]

Fiziksel Kusur İfade Eden Adlar:

-k: "bertük"

"-lig kemlig bertük beçel tınlıġ-" [M 52/52]

-ḳ/-ġ: "çolaḳ", "şaşıġ"

"-ınta eŋ͡grey bedey aḳsaḳ çolaḳ köz-" [AY 300/10]

"oġulum şaşıġ oġulta ulatılarnıŋ͡g" [AY 686/11]

+sUz: "boyunsuz", "közsüz"

"-ŋ͡gler bilgelerim başsız boyunsuz kö-" [M 78/58]:

"azlanmaḳın başsız közsüz ezük" [M 13/12]

Sağlıklı Olma Durumu İle İlgili Adlar:

+sIz: "aġrıġsız", "igsiz", "kegensiz", "kemsiz", "toġasız", "tolġaḳsız"

"aġrıġsız adasız tudasız bolġay …" [AY 192/1]

"igsiz bolzun" [M 19/58]

"ikinti igsiz kegensiz açsız ḳız-" [AY 196/19]

"-ke teggeyler :: igsiz kemsiz busuşsuz …" [AY 453/1]

"igsiz toġasız adasız tudasız ögrünçü" [M 1/44]

"[meŋ͡g]ilig bodun ḳara emgeksiz tolġaḳsız" [AY 547/15]

+lüg/+lig: "esengülüg", "esenlig"

"uzatı inçkülüg esengülüg ḳılġay" [AY 403/1]

"ayınç tarıḳıp kitip :: inçkülüg esen[lig … ḳıltı] :: ḳ(a)ltı erklig küç-" [AY 97/6-7]

+gü: "esengü"

"[tınl(ı)ġla]rnı tegürtüngüz … inçkü esengü meŋ͡gi-" [AY 348/10]

İlaçsız Olma Durumu İle İlgili Adlar:

+siz/+suz: “emsiz”, “otsuz”, “ürüntegsiz”

“emsiz ürüntegsiz ḳılmış erser … (ayıġ)” [M 79/11]

“o(tsuz emsi)z ürüntegsiz ayıġ” [M 79/28]

Meslek Adı:

-tAçı/-deçi: “otaçı”, “emledeçi”, “öŋ͡gedtürteçi”

“-te otaçı … yime {M’}ser ot emig …” [AY 590/16]

“bodıs(a)t(a)v .. … LQ yigig emledeçi” [AY 34d/29]

“iglerig öŋ͡gedtürteçi … içgü ot-” [AY 595/20]

Mekân Adları:

+luḳ/+lIg: “borluḳ”, “iglig yatġu ev”, “ḳamışlıġ”, “yimişlig”

“yirin suvın bağın borluḳın” [M 69/13]

“(i)glig yatġu evler itip buşı” [M 52/50]

“olurup ol ḳamışlıġ arıġḳa tavraḳ” [AY 625/6]

“ḫua çeçeklig yimişlik<de> .. ba[rça]” [AY 563/13]

Araç-Gereç Adları:

-ġu: “bıçġu”

“badruḳ çkir bintipalta ulatı bı bıçġu-” [ÇBH 237]

-ge: “biçge”

“ölürgeli azu ḳınaġalı saḳınsar ḳılıçı biçgesi ḳağılı” [KİP 27]

Diğer Adlar:

-ġ: "tatıġ"

"-luġın tip. adın öngün yıd tatıġ böritigte ulatı-" [Üİ 118b/6]

+laġ/+luġ/+lIġ: "aġarlaġ", "aġuluġ", "dyanlıġ", "dyanlaġ", "ḳaçıġlıġ", "ḳarınlıġ", "içlig", "yinlig", "yiriŋ͡glig"

"… aġarlaġ içlig udçı kızı" [M 60/20]

"saçların eŋ͡ginlerinte tüşürüp aġuluġ yılan-" [ÇBH 12]

"sansız saḳışsız dyanlıġ bilge" [AY 316/14]

"dyanlaġ meŋ͡gi teginü ertürü yarlıḳ(a)-" [M 7/21]

"iy(i)n yügürür … altı ḳaçıġlıġ orunta …" [AY 365/4]

"öldürdüm … alḳunuŋ͡g ḳarınlıġ ḳovuk-" [M 33/51]

"… aġarlaġ içlig udçı kızı" [M 60/20]

"alsar balıġ başlıġ ḳanlıġ yinlig" [M 33/20]

"-sizdin berü bo yıdıġ sarsıġ ḳanlıġ yiriŋ͡glig sevgüsüz taplaġusuz yarsınçıġ et'özke" [AY 613/1-2]

+li: "yinli"

"yinli süŋ͡gükli biş bolur … yilikli" [AY 591/2]

-süg: "tütsüg"

"yıd tütsüg ḫua çeçek buşı bir-" [M 54/19]

-mış: "ḫualanmış"

"sögütke maŋ͡ggal ḳalpavarḳaş ḫualanmış şala" [AY 685/5]

-teçi: "siŋ͡gürteçi"

"siŋ͡gürteçi arvış küçin vıtar adasın" [AY 475/9]

4.2. Eylemler:

Hastalanmak İle İlgili Eylemler:

-n-: "aġırın-", "soḳlun-"

"yalbarmaḳ aġırınmaḳ möŋ͡gremek" [AY 12/21]

"(an)ta tegdükte soḳlunup tüş(zün)" [M 58/18]

Tedavi Olmak İle İlgili Eylemler:

-t-: "emlet-"

"aġrıġların emletgeli öŋ͡gedtürgeli" [AY 597/21]

-tür-: "öŋ͡gedtür-"

"-nıŋ͡g k(e)rgekin … öŋ͡gedtürüp igliglerig" [AY 596/10]

-n-: "türtün-"

"turḳaru et'özin türtünür erdi . bir oġur-" [UÜH C 53]

-me-: "öŋ͡gedmeser"

"öŋ͡gedmeser … ötrü bo nom erdinig" [AY 478/18]

Bir Kimseye Fiziksel Anlamda Zarar Vermek İle İlgili Eylem:

-tur-: "burçıntur-"

"irintürtüm burçınturtum örletdim emgek-" [AY 136/11]

Eski Uygur Türkçesinde uzuv ve insan bedeni ile ilgili asli söz varlığının Türkçe olması dikkat çekici husustur. "Adaḳ, aġız, alın, aya, ayaça, azıġ, baġarsuḳ, baş, bil, bilek, bod, boġaz, boyın, bögre, böksik, burun, but, egnin, eŋ͡grek, elig, emig, erin, et'öz, ḳapaḳ, ḳaraḳ, ḳarın, ḳaş, kirpik, ḳol, kögüz, kövteŋ͡g, köz, ḳulġaḳ, miyin, ömgen, öt, sın, siŋ͡gir, süŋ͡gük, tamġaḳ, tamır, tırŋ͡gaḳ, til, tiş, tiz, yilik, yin, yürek ve yüz" gibi sözcüklerin varlığı bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanı sıra felsefi düşüncenin ürünü olan bazı sözcüklerde ödünçlemeler görülmektedir. "Vışay" gibi genel olarak düşünme organı ile ilgili bu sözcüğün ödünçleme olması bu duruma örnek teşkil eder niteliktedir. Benzer şekilde taradığımız eserlerde karşımıza çıkan "gönlünü ve karnını bozmak" anlamlarındaki "kakaksi" sözcüğü de felsefi düşünce ürününün tezahürüdür ve Sanskritçeden ödünçleme yolu ile alınmıştır. Konar-göçer yaşam biçiminde "istiğrak, meditasyon" anlamlarına gelen "dyan", "yoga" anlamına gelen "yam" gibi kavramlar yoktur. Ancak, Eski Uygur Türkçesi döneminde Uygur Türklerinin farklı sosyal çevrelere girmeleri beraberinde yeni

kavram alanlarına ilişkin ödünçleme sözcükleri de getirmiştir. Eserlerde karşımıza çıkan "dyan" ve "yam" sözcükleri bu duruma kanıt olarak gösterilebilmektedir.

Buddhist çevre Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde "çinaġantik, ḫua, ḳuzişay, lenḫua, mntarḳ" gibi bazı çiçek adlarının ödünçleme olması da girilen farklı sosyal çevrelerin birer tezahürüdür. Benzer şekilde, "çambu, dana, udumbar" gibi bazı meyve adları; "çından, çintan, divdar, pariçatr, patal, şiriş, tal, udumbar" gibi bazı ağaç adları; "çıġ, ekir, ikşu, tamalaptr, uşır, uşıra" gibi bazı diğer bitki adları; "kürküm" gibi baharat adı; "parmanu, prmanu" gibi bazı biyoloji terimleri de yukarıda belirtildiği gibi girilen farklı sosyal çevrelerin toplum yaşamında somut birer göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. Ödünçleme sözcükler, girilen farklı sosyal çevreler ile beraber yeni kavram alanlarına dair duyulan ihtiyacın neticesi olarak eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, yeni kavram alanlarına ilişkin duyulan ihtiyaçla beraber Türkçe söz varlığını kullanarak türetilen sözcükler de dikkat çekmektedir. "Hastane" anlamına gelen "iglig yatġu ev" sözcüğü bu duruma örnek gösterilebilmektedir.

Taradığımız metinlerde "eylemler" adı altında tasnif ettiğimiz madde başlıkları altında ödünçleme sözcüğün olmaması Türk dilinin tarihsel hiçbir dönemde inkıta evresi geçirmemiş olmamasının somut bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Buddhist çevre Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yapılan tarama çalışması sonucunda tabâbet ile ilgili sözcükler tasnif edilmiş ve elde edilen söz varlıklarının bir kısmı örnekler ile somutlaştırılarak listelenmiştir. Sözcüklerin işlek ve etkin bir biçimde kullanılabiliyor olması Karahanlı Türkçesinin, akabinde de Doğu Türkçesinin dayandığı edebî dil olan Eski Uygur Türkçesinin sözcük türetme faaliyetleri noktasında Türk dili tarihi içerisindeki yeri ve önemini göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi Eski Uygur Türkçesi, sözcük türetme faaliyetleri ile birlikte Türk dilinin tarihsel hiçbir dönemde inkıta evresi geçirmeden günümüze kadar gelebilmesini sağlamıştır.

Kısaltmalar

Üİ Üç İtigsizler

M Uygurca Metinler II: Maytrısimit

KİP Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pusar

UÜH Uygurca Üç Hikâye

ÇBH Çaştani Bey Hikâyesi

AY Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)

Kaynakça

Barutçu Özönder, Sema (1998). *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çelik, Neslihan (2012). *Buddhist Çevre Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Tabâbet.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gabain, Annemarie von ve Müller, F. Wilhelm Karl (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi.* (Çev.: Saadet Himran). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Basımevi.

Gabain, Annemarie von ve Müller, F. Wilhelm Karl (1946). *Uygurca Üç Hikâye.* (Çev.: Saadet Himran). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Şinasi (1960). *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pusar.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrısimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma - Uygurca İptidai Bir Dram.* Ankara: Sevinç Matbaası.

Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Ünver, Ahmet Süheyl (1936). *Uygurlarda Tabâbet.* İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

Yaylagül, Özen (2010). *Ebvāb-ı Şifā (Metin Dilbilimsel Bir İnceleme).* Ankara: KÖKSAV Yayınları.

AT KOŞUM TAKIMLARI ÖRNEĞİNDE KAZAKÇADAKİ MOĞOLCA ÖDÜNÇLEMELER*

Osman KABADAYI**

Giriş

Tarihî süreç içerisinde coğrafî yakınlık nedeniyle Türkler ile Moğollar birbiriyle etkileşim hâlinde olmuşlardır. Bu etkileşim her iki bozkırlı göçebe topluluğun dillerine de yansımış, dil tipolojisindeki benzerlik ve söz varlığındaki ortaklıklar önceleri Türkler ve Moğolların akraba oldukları düşüncesiyle Altayistik bağlamında incelenmiş, son yıllardaki araştırmalarda ise bu ortaklıklar kopyalama ve karşılıklı ödünçlemeler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Moğolcadan Türk diline söz girişinin yoğun olduğu dönemi Moğol fütuhatıyla ilişkilendirmek mümkündür.

Moğol dil etkisi ilk defa Korecede araştırılmış; bu araştırmalar Karaim, Yakut, Kuman gibi tarihî ve modern Türk yazı dilleriyle devam etmiştir (Csáki, 1996: 143). Gerek tarihî gerek modern Türk yazı dillerindeki Moğolca alıntılar şimdiye kadar çeşitli araştırma ve incelemelerde ele alınmıştır. Türkçedeki Moğolca ödünçlemelere temas eden yayınları şu şekilde sıralayabiliriz: Tuna (1972 ve 1976), Sertkaya (1987), Schönig (2000), Csáki (2006), Ersoy (2012), Kincses-Nagy (2018),

---

* "Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-" başlıklı doktora tezinden üretilen bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihlerinde Samsun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından çevrim içi formatta düzenlenen "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar Çalıştayı"nda sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

** Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Türk Dili Bölümü, Kırşehir/Türkiye, kabadayiosman@yandex.com, ORCID: 0000-0002-3607-5384.

Kaymaz (2019) ve Karaayak (2021). Kazakçadaki Moğolca ödünçlemelere dikkat çeken çalışmalar arasında ise Clauson (1962), Sıdıkov (1983), Poppe (1991), Qoja-Ahmet (2013), Ölmez (2018), Adilov (2019), Özveren (2021)'in araştırmaları akla ilk gelenler arasındadır.

Türk-Moğol atları ve atçılıkla ilgili söz varlığı ortaklığını dile getiren isimlerden biri Clauson (1965) olmuştur. Araştırmacı, "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study" başlıklı çalışmasında Türkçe ve Moğolca bazı atçılık ve at koşum takımlarıyla ilgili sözlere kısaca değinmiştir.

Bu çalışmada daha önce "Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-" başlıklı doktora tezinde ele alınan *noqta* (< Moğ. nogtu), *qanjığa* (< Moğ. ganzaga), *qaptal* (< Moğ. qabtasun), *şılaw* (< Moğ. cılav), *şılbır* (< Moğ. çilbugur), *şider* (< Moğ. çödör), *tağa* (< Moğ. taxa), *toqım* (< Moğ. toxum) gibi Moğolca ödünçlemeler üzerinde durulacaktır.

Atçılık Terminolojisiyle İlgili Kazakçadaki Moğolca Ödünçlemeler

1. noqta /нокта "Yular" (QETS 11, 564) < Moğ. *nogtu*

Noqta, tek kat veya çift kat kayıştan, deriden veya yün ipten elde edilebilmektedir. Yöntemine göre dikilerek elde edilen iple yapılana *ızba noqta*, örülerek yapılana *örme noqta*, bağlanılarak yapılana *tüyme noqta* adı verilmektedir. *Noqta* kayışının atın kamçı vurulan bölümünden başlayıp ensesine doğru uzanan uzun bölümüne *jelkelik* adı verilmektedir. Eski dönemlerde Kazaklar arasında at satıldığında *noqta* veya *jügen*, atı satın alan kişiye verilmeyip saklanmıştır. Bununla birlikte Kazak geleneklerinde bir cenaze yemeğinde kesilip ikram edilen atın *noqta*'sı atın kanının akıtıldığı çukura gömülmekte veya yakılmaktadır (QEKUADJ 4, 525). Genellikle uzun yol giden atı dinlendirirken veya otlatırken de *noqta* kullanılmaktadır (Qayratulı 2019: 276).

Sözcük, tarihî metinlerden *Codex Cumanicus*'ta *noqta* "Halfter" [yular] (Grønbech 1942: 172) biçiminde tanıklanmıştır.

Räsänen, bu kelimenin Moğ. *nogta* 'halfter' [yular] sözünden alıntılandığını dile getirmiştir (1969: 354). Ramstedt ise Moğ. *nogta* ~ *nogtu* sözünün Çinceden (< *luñtū*) geldiğini ifade etmiştir. Ramstedt'in

görüşünü aktaran Eren de bu kanıdadır (Eren 1999: 458). Doerfer, Moğ. *nogta* sözünün fonetik nedenlerden dolayı Çin. *luñtū* sözüyle ilişkilendirilemeyeceğini ifade etmiştir (1963: 518). Tuna, DLT'de tanıklanan Tü. *yogda* "devenin bir tutam hâlindeki uzun ense kılları" sözü ile Moğ. *nogtu* "yular" sözlerini birleştirmiş, Moğ. *nogosun* < **nuñarsun* "yün, kıl" ve Tü. *yuñ* "yün, kıl, tüy" sözlerini karşılaştırmıştır (1972: 234-235). ESTY'de de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğu bilgisi yinelenmiştir (2003: 106). Csáki, kelimenin Orta Moğ. *noḳta*'dan geldiğini vurgulamış, Volga Kıpçak dillerinde sözcüğün önsesinin *n-* olması ve atçılık terminolojisiyle ilgisinden dolayı Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2006: 163-164). Knüppel de 'halfter' [yular] olarak anlamlandırdığı sözcüğün Moğolca biçimlerine yer vermiştir (2009: 355).

Lessing'in Moğolca sözlüğünde *nogtu* 'halter' [yular] (1960: 588) biçimi bulunan kelimenin diğer Moğol dillerindeki görünümü şu şekildedir: Kalm. *nokto*, Buryatça *nokta*, Ordosça *noG't'o*, Halha Moğ. *nokt* (Tuna 1972: 234).

2. **qanjığa /қанжыға** "Eyerin terkisinde yer alan ve bir şey bağlamak için kullanılan uzun, ince, dört adet kayış" (QETS 9, 234) < Moğ. *ganzaga*

Kazakçada *qanjığa qandı bolsın* şeklinde bir dilek bulunmaktadır. Ava çıkmak üzere olan bir avcı ile karşılaşıldığında söylenen bu dilek, "avlanıp avı *qanjığa*'ya bağlayın; zafer kazanın" anlamlarına gelmektedir. Eğer avdan dönen bir avcı ile karşılaşılırsa Kazak geleneklerine göre *qanjığa maylansın!* (avın çok olsun!) şeklinde temennide bulunmak gerekmektedir (QEKUADJ 3, 438). Kazakçada *qanjığada jürdi* deyimi ise "hep birlikte olma"yı ifade etmektedir (QETS 9, 234).

Kelime, Türkçede ilk olarak Çağatayca döneminde *ḳancuġa* "büktürme, kancurga" (ÇTS, 575) biçimiyle tanıklanmıştır (Kincses-Nagy, 2018: 171). Sözcüğün çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder, 1996: 85.

Budagov sözlüğünde Tatarca kaydıyla verilen ve ilk kez bu sözlükte Moğ. *ganzaga* ile (1871: 27) birleştirilen bu söz, Radloff sözlüğünde *ḳancıġa* "der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen" [hafif şeyleri bağlamak için kullanılan eyerin arkasındaki kayış]

biçiminde Kazakça ve Osmanlıca kaydıyla verilmiştir (1899: 130). Doerfer, kelimenin Türkçeye Moğolcadan geçtiğini söylemiştir (1963: 419). Räsänen de bu görüşe katılmıştır (1969: 231). QTQES'de *qanjığa* sözünün Başk. *qan'yaga,* Alt. *qand'baga*, Moğ. *ganzaga,* Kalm. *ganzg'* biçimlerinde görüldüğü ve Türkiye ile Azerbaycan Türkçelerinde bu sözün yerine *terki* sözünün kullanıldığı; Kaz. *qanjığa*'nın Moğolca bir alıntı olabileceği bilgisi kayıtlıdır (s. 116). Janpeyisov, Kazakçada *qanjığağa baylaw* (eyer terkisine bağlamak) birleşik fiilinin bulunduğunu ve bunun eski zamanlardan kalma, avcılıkla ilgili bir yapı olduğunu dile getirmiştir. Eski zamanlarda daha küçük yaştaki avcıların, avlarını saygı gereği daha büyük yaştakilerin terkisine bağlama geleneği bulunmaktaydı. Araştırmacıya göre bu birleşik fiilin ortaya çıkışı, söz konusu gelenekle ilgilidir (1976: 108). Tuna, Moğ. *gancuga* biçiminin Moğol dilinin bütün devrelerinde yaygın olduğu hâlde Türk dilinde ilk olarak Çağatayca döneminde görüldüğünü ancak kelimenin her iki dilde de çözülemediğini belirtmiştir. Bununla birlikte *gancu-ga, gancu-gan, gancu-rga* biçimlerinden hareketle **gancu-* fiilini tasarlamıştır (1976: 298). Nurmağambetov da Kaz. *qanjığa* biçiminin Moğ. *ganzaga* biçiminden alıntı olduğunu ifade etmiştir (1994: 57). Eren, 'terki kayışı, terki bağı' biçiminde anlamlandırdığı *kancığa ~ kancuğa* sözcüğünün Moğ. *ġancuğa* şeklinde görüldüğünü, sözcüğün *kamçı* ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu ve Moğolcadan veya Türkçeden komşu dillere geçtiğini kaydetmiştir (1999: 206). Mankeyeva, Kazakçadaki *qanjığağa bayladı* ve *qanjığa maylandı* deyimlerine yer vermiş, kelimenin Moğolca kökenli olduğuna dikkat çekmiştir (2008: 213).

Lessing'in sözlüğünde "thongs attached to a saddle for tying an object" [bir nesneyi bağlamak için eyere tutturulan kayışlar] (1960: 350) biçiminde tanımlanan Moğ. *ganzaga* sözünün Moğol dillerindeki görünümü şu şekildedir: Orta Moğ. *gancuga*, Buryatça *ganzaga,* Kalm. *ganzaga*, Manç. *gancuḫan ~ gancurga* (Tuna, 1976: 298).

3. **qaptal /қаптал** "Eyerin atın böğrünü acıtmaması için iki yanına konulan tahta destekler, kaltak" (QETS 9, 262) < Moğ. *qabtasun*

QTAS'deki bilgilere göre Taldıqorğan'ın Panfilov ilçesinde ön kaşı yuvarlak, arka kaşı yassı olan Kazak tarzı eyere *qaptal er*; Oral'da ise

eyerin altına serilen keçeye *qaptal kiyiz* adı verilmektedir (s. 385). Eyerin ağırlığını taşıyan asıl parça olduğu için *qaptal*, tek parça ve sağlam ağaçlardan yapılmaktadır. Bu sebeple eyer ustaları eyerin yapımında bu parçaya ayrı bir önem vermişlerdir (QEKUADJ 3, 447). İyi bir ustanın elinden çıkan *qaptal*, atın sırtında yağır oluşmasını engellemektedir (Qayratulı, 2019: 265).

Kelime, ilk olarak tarihî Türk yazı dillerinden Kıpçak Türkçesinde *ḳabtal* "at eyerinin iki yan örtüleri" (KTS, 121) biçiminde görülmektedir. Çağataycada ise *ḳaptal* "yan, taraf, yakın, sağ sol, kapı" (ÇTS, 577) anlamlarındadır.

Ramstedt, Kalm. *xaptasun* ~ Moğ. *qabtasun* sözünün Kırg. *kaptal* 'seitenbretter des sattels' [eyerin yan tahtaları] biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir (1935: 167). ESTY'de de *ḳaptal* sözünün Moğ. *qabtasun* sözünden bir alıntı olduğu dile getirilmiştir (1997: 268). Nugteren ise **kabtal* (? **kabtaal*) biçiminin Moğolcanın Dagur lehçesi dışında diğer Moğol lehçelerinde nadir görüldüğünü, bu biçimin Türk lehçelerinde daha yaygın kullanıldığını ve kelimenin Mançucada *habta* biçimini aldığını belirtmiştir (2011: 397).

4. şılaw /шылау "Atın başındaki kayışa bağlanan bir çeşit yular" (QTS, 932) < Moğ. *cılav*

Anadolu'da Iğdır, Kars yöresi ağızlarının söz varlığında *cılav* "at yuları" (DS III, 907) biçimi bulunan kelimenin türemiş bir varyantı olan *çılavda-* "gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek" (HATS, 136) fiili tarihî Türk yazı dillerinden Harezm Türkçesinde tanıklanmıştır. Kelime Çağataycada da *çılav* "dizgin" (ÇTS, 245) şeklinde bulunmaktadır.

Doerfer, kelimenin Moğolcadan Türkçeye ve Mançucaya geçtiğini söylemiş, kelimeyi Tun. *dil* "baş", *dilawun* "vergi", *diluga* "yular" sözcükleriyle karşılaştırmış ve Ana Moğolca **ciluga* biçimini tasarlamıştır (1963: 297). Eren, diyalektlerin bir bölümünde 'dizgin' anlamında Moğolca kökenli *cılav* sözünün kullanıldığını belirtmiştir (1999: 116). Tietze, *cılav* sözünün 'at yuları, dizgin' anlamını vermiş ve kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (2002: 368). Kincses-Nagy, kelimenin 14. yüzyıldan önceki Türkçe tarihî kaynaklarda tanıklanmadığını dile getirmiş; ancak Harezm Türkçesi dönemi eserlerinden *Muhabbet-nâme*'de geçen

çılavda- "gemlemek, gemini çekip hayvana yön vermek" fiilini gözden kaçırmıştır (2018: 126).

Sözcük, Eski Moğolcada *jilo'a ~ jilu'a* "dizgin", Kalm. *džola* "dizgin", Buryatça *coloo* "dizgin, yular", Ordosça *džilō* "dizgin, yular" biçimlerindedir (Ölmez, 2016: 140).

5. **şılbır /шылбыр** "Atı bir yere bağlamak için kullanılan düz kayış, yular" (QETS 15, 546) < Moğ. *çilbugur*

Söz, Kazakistan'ın Tawlı Qoşağaş bölgesinde *şilbir* biçimindedir (QTAS, 780). Bu yular, yaklaşık iki veya iki buçuk kulaç uzunluğundadır. *Şılbır*, genellikle koyun, keçi yününden ya da at kılından elde edilmektedir. Yapıldığı malzemeye bağlı olarak *qayıs şılbır, qıl şılbır, jip şılbır* gibi isimler alabilmektedir. (QEKUADJ 5, 737). Kullanımda her ne kadar *qıl şılbır* yaygınlık kazanmışsa da bazı durumlarda deriden elde edilen *qayıs şılbır* da kullanılmaktadır. Sağlam bir *qayıs şılbır*, geyik ya da ceylanın boyun derisinden yapılmaktadır. Bu malzemelerden elde edilen bir yuları at koparamamaktadır. *Şılbır*, atı elle yürütmek veya bir yere bağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra atı kamçılamada da *şılbır*'dan faydalanılmaktadır (Babalıqulı 1987: 271).

Anadolu ağızlarında *çılbır ~ cılbır ~ cılbir* "hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir" (DS III, 1171) biçimlerinde görülen kelime, tarihî yazı dillerinden Harezm Türkçesinde *çibilger* "çılbır, yulara geçirilen ip" (HATS, 137), Çağataycada *cibilger* "gem" ~ *çılbur* "yular, yular sapı" (ÇTS, 206-245) biçimlerinde tanıklanmıştır. Ölmez, kelimenin Çağatayca sözlüklerdeki biçimlerini sıralayıp Moğolcadaki görünümünü vermiştir (2017: 518). Sözcüğün çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder, 1996: 89.

Tuna, Osmanlıcada da tanıklanan bu kelimenin Moğolcada *çilbur ~ çilbugur* şeklinde iki biçiminin görüldüğünü söylemiş, kökünün Evenkicedeki *dil* "baş" kelimesine bağlanabileceğini düşünmüştür. Bu durumda *cil* yerine *çil*'in görülmesinin açıklanmaya muhtaç olduğunu da belirtmiştir (1976: 289-290). Tekin ise baştaki */ç/* sesinin bu değişime imkân vermeyeceği ve anlamsal olarak da bir bağlantı kurulamayacağını söyleyerek Tuna'nın bu görüşüne karşı çıkmıştır. Tekin'e göre bu söz,

fiilden isim yapan *-gur/-gür* ekiyle türetilmiştir ve sözcük, Moğ. *çiliyi-* "uzatmak" ve Tun. *çilu-* "çekmek" fiilleriyle ilgili olmalıdır (2003: 145-146). Doerfer, kelimenin Moğ. *çilbugur* biçiminde olduğunu ve Türkçeye Moğolcadan geçtiğini belirtmiştir. Kelime, Türkçeden de Rusçaya *чембур* (çembur) biçimiyle geçmiştir (1963: 310). Räsänen de 'Pferdeleine' [at yuları] olarak anlamlandırdığı kelimenin Moğolca kökenli olduğunu vurgulamıştır (1969: 108). Nurmağambetov, eski dönemlerde yuların yün, kıl gibi gereçlerden yapıldığına dikkat çekerek *şılbır* sözünün etimolojisini ET *çübür* ~ Çağ. *çubur* "kıl, koyun ve keçi yünü" sözüyle ilişkilendirmiş ve bunun Kaz. *jün-jıbır* "kıl yün" ikilemesinde korunduğunu söylemiştir (1994: 298). Araştırmacının bu düşüncesi tartışmaya açıktır. Eren, *çılbır* sözünün Farsça ve Rusçaya Türkçe aracılığıyla geçtiğini dile getirmiştir (1999: 89). Tietze, *çılbır* sözünü 'yular' olarak anlamlandırmıştır (2002: 440). Csáki ise modern Kıpçak lehçelerine ödünçlenmeden önce, kelimenin Orta Moğolca biçimindeki *-ugu-* hecesinin *-ū-* şeklinde geliştiğini ifade etmiştir (2006: 79). Kincses-Nagy de kelimenin Türkçeye Moğol fütuhatından sonra geçtiğini kaydetmiştir (2018: 82).

6. şider /шідер "Atın ön iki ayağı ile arka bir ayağına bağlanan ip; bukağı, köstek" (QETS 15, 610) < Moğ. *çödör*

Şider'in atın ayaklarına bağlanan ve *balaq* adı verilen üç ucu bulunmaktadır. Bunun ön iki ayağa bağlanan kısmına *tusaw*, diğer ucuna ise *oqpan* denilmektedir. *Şider* kıl yünden, kayıştan ya da zincirden yapılabilmektedir. At, *şider* ile bağlanırken ön ayakları bileğinden arka ayağı ise dizinden bağlanmaktadır. *Şider*'in *oqpan* adı verilen bölümü genellikle kayıştan bazen de zincirden yapılmaktadır (QDMES, 234). Yapıldığı malzemeye ve yapılış şekline göre *örme şider, tüyme şider, qayıs şider, ızba şider, qıl şider, şınjırlı şider* gibi isimler almaktadır. *Şider*, otlanırken atın uzaklaşmasını engellemek için kullanılmaktadır (QEKUADJ 5, 750).

Kelime, Çağ. *çide* ~ *çider* "die Fussfesseln der Pferde" [at kösteği] (Radloff 1905: 2144) biçiminde tanıklanmıştır.

Radloff sözlüğünde Çağatayca kaydıyla verilen bu söz, Anadolu ağızlarının söz varlığında *çideri* "at kösteği" biçimiyle yer almaktadır (DS III, 1204). Kelimenin aslı Moğ. *çödör* biçimidir. Bu söz, Kalm. *çodr*

şeklindedir (Lessing, 1960: 178). Räsänen de kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (1969: 110).

7. tağa /таға "Nal" (QETS 13, 600) < Moğ. *taxa*

Nal, kullanıldığı mevsime göre *qıstıq tağa* (kışlık nal) ve *jazdıq tağa* (yazlık nal) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kışlık nalın kar ve buzda kaymaması için altında tanecikli pürüzleri bulunmaktadır. Nalın bu pürüzlerine *emşek* adı verilmektedir. Buna bağlı olarak bu tür kışlık nala *bürşik tağa, emşek tağa* da denilmektedir (Nurğaliyev, 1990: 34). Yerde kar, buz olmadığı zamanlarda atın tırnağına taş batmaması için *jaydaq* (*jaypaq*) *tağa* adı verilen nal türünden faydalanılmaktadır. Bu nal türü, *emşek tağa* adı verilen türden daha basittir ve kenarlarında yalnızca dört adet çivi deliği bulunmaktadır. *Jaypak tağa* adı verilen nal, taşlı bölgelerde atın tırnağını korumaktadır; ancak dağlık arazi için elverişsizdir. Çünkü bu nal türünde *emşek* adı verilen pürüzler bulunmadığından dağ yamacında yetişen otlar atın ayağının kaymasına sebep olabilmektedir. Atın ayağına çakılıp sonra çıkarılan nal, aşınmamış ve eskimemişse tekrar kullanılmaya imkân vermektedir. Bu nal türüne de *qasañ tağa* adı verilmektedir (QEKUADJ 5, 316).

Sözcük, tarihî Türk yazı dillerinden Kıpçak Türkçesinde *taġa* "nal" (KTS, 18), Çağataycada ise *taḳa* ~ *tāḳā* "at nalı, nal" (ÇTS, 1066) biçiminde tanıklanmıştır.

Räsänen, kelimeyi Moğ. *taqa* 'hufeisen' [at nalı], Manç. *taχan* sözleriyle birleştirmiştir (1969: 456). Lessing sözlüğünde kelimenin Moğolca şekli *taxa* 'horseshoe' [nal] biçimindedir (1960: 788). EDAL'da kelimenin farazi biçimi **t'ēk'o* 'bottom, foundation' [alt, temel] sözünden Tun. **texēn*, Moğ. **taka*, Tü. *tēk* olarak verilmiştir (2003: 1413). Nugteren de Proto-Moğolca için **taka* "horseshoe" [nal] biçimini tasarlamıştır (2011: 510).

8. toqım /тоқым "Atın sırtına eyerin batmaması için serilen dışı iki kat hâlinde keçe veya deri ile kaplanmış eyer takımının örtüsü; teğelti" (QETS 14, 229) < Moğ. *toxum*

Tebingi[1] ile birlikte dikilen büyük teğeltiye *olbır toqım* denilmektedir. Bu ifade Kazakistan'ın batısından ve Türkmenistan'da yaşayan Kazaklardan derlenmiştir (QTAS, 536). Moğolistan'daki Kazaklar ise dört köşeli büyük teğeltiye *qalbır toqım* adını vermişlerdir (QTAS, 376).

Toqım, eyerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sebeple Kazakçada eyer, *toqım* sözüyle birlikte *er-toqım* şeklinde adlandırılmaktadır. At eyerlenirken ilk önce ince keçeden dokunan *terlik* serilmektedir. *Terlik*'in üstüne daha kalın kumaştan yapılan *işkilik* konulmakta, onun üstüne de *toqım* yerleştirilmektedir. Bazı durumlarda atın sırtı yara olmasın diye *jeldik* adı verilen eyer yastığı da kullanılmaktadır. *Toqım* çoğunlukla keçeden yapılmakta, keçenin erken yıpranmaması için dokumada çeşitli materyaller de bulunmaktadır. Eski zamanlarda maddi durumu iyi olanlar, eyer takımının gösterişli görünmesi için *toqım*'ı kadife, yün gibi daha değerli kumaşlarla süsletmişlerdir. Günlük binilen atların teğeltilerinde ise işleme veya süs görülmez. Yapıldığı malzemeye göre *toqım*; *sırma toqım, kiyiz toqım, bılğarı toqım, kömkerme toqım* gibi isimler almaktadır. Tabaklanmış deri anlamındaki *bılğarı* adı verilen materyalden yapılan *toqım*'ın da *oymalı toqım* ve *tutas bılğarı toqım* olmak üzere iki ayrı türü bulunmaktadır. Bu deri *toqım*'ın üzerine baskı tekniğiyle çeşitli desenler de çizilebilmektedir (QEKUADJ 5, 440).

Kelime, Çağataycada *toḳum* "palan, semer" ~ *toḳulġa* "at örtüsü, çul" (ÇTS, 1143) biçiminde tanıklanmıştır. Sözcüğün çağdaş Türk yazı dillerindeki biçimleri için bk. Barutçu Özönder, 1996: 88.

Lessing'in sözlüğünde Moğ. *toxum* sözü "saddle fender made of felt or leather which is attached to the saddle" [eyere bağlı olan, keçe veya deriden yapılmış eyer örtüsü] şeklinde tanımlanmıştır (1960: 830). Doerfer'e göre Moğ. *toqu-* fiilinden türetilen *toqum* 'Filzunterlage unter dem Sattel' [eyer altındaki keçe] sözü Moğolcadan bir alıntıdır (1963: 273). Räsänen, Çağataycada tanıklanan *toḳum* ve *toḳulġa* sözlerinin kökeninin Moğ. *toqum* 'Schweisspolster' [teğelti] olduğunu ifade etmiştir (1969: 485). Eren, çağdaş diyalektlerde 'eyer örtüsü' anlamında kullanılan *toḳum* sözünün Moğolca bir alıntı olduğunu söylemiştir (1999: 79). Tenişev de

[1] Pantolon paçasını atın terinden korumak amacıyla teğeltiye dikilen veya eyere iliştirilen deri parçası (QETS 14, 80).

kelimenin Moğolca bir alıntı olduğunu yinelemiştir (2001: 544). Csáki, kelime kökünün Moğ. *toqu-* fiili olabileceğini belirtmiştir (2006: 199). Kincses-Nagy ise yalnızca Çağatayca dönemi metinlerinde tanıklanan *toḳulġa* "at örtüsü, çul" sözünün Türkçede bir hapax olduğunu söylemiştir (2018: 215).

Sonuç

Tarihî ve modern Türk yazı dillerindeki Moğolca ödünçlemelere çeşitli araştırmalarda bugüne kadar temas edilmiştir. Araştırıcılar arasında 13. yüzyılda Moğolların Türkistan coğrafyasında hakimiyet kurup yayılmasından sonra Moğolca söz varlığının Türk dillerine girmeye başladığı konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Clauson, özellikle Kazakça ve Kırgızcadaki Moğolca ödünçlemelerin şaşırtıcı bir biçimde fazla olduğuna dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada Kazakçada atçılık ve at koşum takımları kavram alanı içerisinde yer alan *noqta* (< Moğ. nogtu), *qanjığa* (< Moğ. ganzaga), *qaptal* (< Moğ. qabtasun), *şılaw* (< Moğ. cılav), *şılbır* (< Moğ. çilbugur), *şider* (< Moğ. çödör), *tağa* (< Moğ. taxa), *toqım* (< Moğ. toxum) olmak üzere sekiz adet Moğolca kökenli söz üzerinde durulmuştur. Söz konusu kavram alanı içerisindeki Moğolca alıntılar elbette bunlarla sınırlı değildir. Kazakçadaki Moğolca kökenli alıntılardan *noqta* sözü ile kökteki düz-dar ünlünün korunması dolayısıyla *şılaw*, *şılbır*, *şider* sözlerinin Orta Moğolcanın ilk devirlerine mahsus ödünçlemeler olduğu söylenebilir. Kaz. *toqım* sözünün kökenini Moğ. *toqu-* fiiliyle açıklamak mümkündür. Kaz. *qanjığa* sözünün çözümü için ise daha fazla veriye ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu alıntı unsurlar tarihî süreç içerisinde Kazakların Moğollarla kültürel etkileşim hâlinde bulunduklarını göstermektedir.

Kısaltmalar

Alt. Altayca

Başk. Başkurtça

Çağ. Çağatayca

Çin. Çince

ÇTS → Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

DLT Divânu Lügâti't-Türk

DS → *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I-XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ED → Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

EDAL → Starostin, Sergei; Dybo, Anna V.; Mudrak, Oleg A. (2003). *Etymological dictionary of the Altaic languages*. Leiden-Boston: Brill.

ESTY → Levitskaya, Liya Sergeyevna; Dıbo, Anna Vladimirovna; Rassadin, Valentin İvanoviç (1997). *Etimologiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvı "k", "q"*. Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.

ESTY → Levitskaya, Liya Sergeyevna; Dıbo, Anna Vladimirovna; Blagova, Galina Fyodorovna; Rassadin, Valentin İvanoviç; Nasilov, Dimitriy Mihayloviç; Potseluevskiy, Evgeniy Aleksandroviç (2003). *Etimologiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na bukvı "l", "m", "n", "p", "s"*. Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk institut yazıkoznaniya.

ET Eski Türkçe

HATS → Ünlü, Suat (2012). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Kalm. Kalmukça

Kaz. Kazakça

Kırg. Kırgızca

KTS → Toparlı, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Manç. Mançuca

Moğ. Moğolca

QDMES → Quralulı, Ayubay (1997). *Qazaq dästürli mädeniyetiniñ entsiklopediyalıq sözdigi*. Almatı: Sözdik-slovar baspası.

QEKUADJ → *Qazaqtıñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ dästürli jüyesi. Entsiklopediya*. I-V. Tom. (2011). Almatı: DPS.

QETS → *Qazaq ädebiy tiliniñ sözdigi. [1-15]. On bes tomdıq*. (2011). Almatı: Til bilimi institutı.

QTAS → *Qazaq tiliniñ aymaqtıq sözdigi*. (2005). Almatı: Arıs baspası.

QTQES → *Qazaq tiliniñ qısqaşa etimologiyalıq sözdigi*. (1966). Almatı: Ğılım baspası.

QTS → Januzaqov, Telğoja [red.] (1999). *Qazaq tiliniñ sözdigi.* Almatı: Dayk-Press baspası.

Tun. Tunguzca

Tü. Türkçe

Kaynakça

Adilov, Marlen (2019). "Kazakçada Deyimlerde Korunan Bazı Moğolca Kelimeler Üzerine". *Türkbilig*, 38: 119-142.

Babalıqulı, Jağda (1987). "Er-toqım". *Er qanatı*. Almatı: Qaynar baspası, 259-278.

Barutçu Özönder, Fatma Sema (1996). *Ali Şir Nevâyî Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Budagov, Lazar (1871). *Sravnitelnıy slovar turetsko-tatarskix narçiy, tom II*. Sanktpeterburg: Akademik nauk.

Clauson, Sir Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

Clauson, Sir Gerard (1965). "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study". *Central Asiatic Journal*, X/3-4: 161-166.

Csáki, Éva (1996). "Volga Boyu Kıpçak Lehçelerinde Orta Moğolca Ödünç Kelimeler". *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 143-146.

Csáki, Éva (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Doerfer, Gerhard (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Unter Besonderer Berücksichtigung Älterer Neupersischen Geschichtsquellen, vor Allem der Mongolen und Timuridenzeit. Band I.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag Gmbh.

Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Ersoy, Feyzi (2012). *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Grønbech, Kaare (1942). *Komanisches Wörterburch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

Janpeyisov, Erbol (1976). *M. Äwezovtıñ "Abay jolı" epopeyasınıñ tili (Tarixi-etimologiyalıq bayqawlar, materiyaldar)*. Almatı: Qazaq SSR-niñ ğılım baspası.

Kabadayı, Osman (2020). *Kazak Türkçesinin At Koşum Takımlarıyla İlgili Söz Varlığı -Tarihî Karşılaştırmalı Bir İnceleme-*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaayak, Tümer (2021). "Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Moğolca Unsurlar". *Esengü Bitig, Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (Editörler: Tümer Karaayak - Uğur Uzunkaya). İstanbul: Kesit Yayınları, s. 485-534.

Kaymaz, Zeki (2019). "Türkçedeki Moğolca Söz Varlığı Hakkında Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Tona". *Türk-Moğol Dil, Tarih, Kültür Araştırmaları* (Editör: Şaban Doğan). İstanbul: Kesit Yayınları, s. 259-270.

Kincses-Nagy, Éva (2018). *Mongolic Copies in Chaghatay*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Knüppel, Michael (2009). Noch Einmal zu den mongolischen Lehnwörtern im Komanischen. *Turcica*, Volume 41: 353-361.

Lessing, Ferdinand D. [General Editor] (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Mankeyeva, Jamal A. (2008). *Qazaq tilindegi etnomädeni atawlardıñ tanımdıq negizderi*. Almatı: Jibek jolı baspa üyi.

Nugteren, Hans (2011). *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht: LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap).

Nurğaliyev, Rımğali [red.] (1990). *Şañıraq (qısqaşa üy-turmısı entsiklopediyası)*. Almatı: Qazaq Sovet Entsiklopediyası.

Nurmağambetov, Äbilbek (1994). *Bes jüz bes söz (söz törkini)*. Almatı: Rawan baspası.

Ölmez, Zühal (2016). "Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler-IV". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 26: 137-148.

Ölmez, Zühal (2017). "Ali Şir Nevâyî'nin Eserlerindeki Moğolca Sözcükler-V". *Divânu Lügâti't-Türk'ten Senglah'a Türkçe Doğumunun 60. Yılında Mustafa S. Kaçalin Armağanı*. (Editörler: M. Ölmez, T. Çulha, K. Özçetin). İstanbul: Kesit Yayınları, s. 513-520.

Ölmez, Zühal (2018). "Kazakçadaki Moğolca Yırtıcı Kuş Adlarından Örnekler". *International conference Kaynekei Zharmaganbetov's work and actual problems of the modern literary process*, Almaty.

Özveren, Habibe Özge (2021). "Bazı Kazakça Anlatılardaki Bazı Moğolca Unsurlar Üzerine Bir Deneme". *Esengü Bitig, Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (Editörler: Tümer Karaayak - Uğur Uzunkaya). İstanbul: Kesit Yayınları, s. 655-662.

Poppe, Nicolas (1991). "Mongolian loan words in Kazak". *Varia Eurasiatica, Festschrift für Professor András Róna-Tas.* Szeged: Department of Altaic Studies: 149-152.

Qayratulı, Beken (2019). *Qazaqtıñ atbegilik öneri*. Nur-Sultan.

Qoja-Ahmet, Hasen (2013). *Ğasırlarğa jalğasqan jañsaqtıq*. Almatı: Bilim baspası.

Radloff, Wilhelm (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Zweiter Band - Die Consonanten*. St. Petersbourg.

Radloff, Wilhelm (1905). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. Dritter Band*. St. Petersbourg.

Ramstedt, Gustaf John (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Sertkaya, Osman Fikri (1987). "Mongolian words and forms in Chagatay Turkish (Eastern Turki) and Turkey Turkish (Western Turki)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35: 265-280.

Sıdıkov, Sagalı (1983). *Mongolsko-tyurkskiye yazıkovıye paralleli*. Frunze: İlim.

Tekin, Talat (2003). "Notes on some Altaic harnessing terms". *Talat Tekin Makaleler 1 Altayistik* (Hazırlayanlar: E. Yılmaz - N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları, s.139-148.

Tenişev, Edhem Rahimoviç (2001). *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika tyurkskix yazıkov. Leksika*. Moskva: Nauka.

Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Birinci Cilt A-E*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1972). "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler I". *Türkiyat Mecmuası*, XVII: 209-250.

Tuna, Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler". *Türkiyat Mecmuası*, XVIII: 281-314.

HÜSÂM KÂTİB VE HAREZM TÜRKÇESİ ÖZELLİKLERİ GÖSTEREN FARKLI BİR CÜMCÜME SULTÂN MESNEVİSİ ÜZERİNE

Samet ONUR*

Giriş

Cümcüme Sultân hikâyesinde Hz. İsa'nın yol üzerinde karşılaştığı bir kurukafayı dirilterek onunla konuşması anlatılmaktadır. Grek-Mısır efsanelerinden inkişaf ettiği düşünülen bu anlatının ilk örneklerinde Hz. İsa yerine IV. yüzyılda yaşamış olan Mısırlı Aziz Macarius yer alır (Grypeou, 2016: 110–111; Brakel-Papenhuyzen, 2002: 1). Anlatının sonraki dönemlerde ortaya çıkan varyantları hem Yahudiler hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından benimsenmiş, asırlarca okunmuş ve Cümcüme Sultân hikâyesi birçok dilde yeniden yazılmıştır. Bunlar arasında İbranice, Arapça, Farsça ve Türkçenin yanında Gürcüce, Malayca ve Çince gibi diller de vardır (Pennacchietti, 2005: 291–292). Cümcüme Sultân hikâyesinin İslami literatürdeki ilk yazılı örneği Ebu Nuaym'ın XI. yüzyılda yazdığı *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* adlı eserinde karşımıza çıkar. Ebu Nuaym'ın eserinde Cümcüme Sultân hikâyesinin iki farklı versiyonu bulunmakta ve bu iki versiyon da Yahudilik'ten İslam'a dönen Ka'b el-Ahbâr'a isnat edilmektedir (Tottoli, 2003: 231; Ørum, 2017: 15).

* Arş. Gör., Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, İstanbul/Türkiye, samet.onur@yeditepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8675-9840.

Türkiye'de Cümcüme Sultân hikâyesine ilk olarak 1919 yılında yayımlanan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde Fuat Köprülü dikkat çekmiş, şahsi kütüphanesinde bulunan Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir *Cümcümenâme*'nin Sahib Giray Han'ın emriyle H 955 (M 1548-1549) tarihinde Hüsâm Kâtib adlı bir Altınordu şairinin eserinden Oğuz Türkçesine aktarılmış olduğunu bildirmiştir (1976: 176). *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde Altınordu şairleri arasında Hüsâm Kâtib'e de yer veren Köprülü, burada meseleyi daha geniş kapsamlı olarak ele almıştır. Köprülü'ye göre Hüsâm Kâtib'in eseri Ferîdüddîn Attâr'ın Farsça *Cümcümenâme*'sinin bir tercümesi olmakla beraber eserin Farsça aslında bulunmayan cehennem tasvirleri tercümeye Hüsâm Kâtib tarafından ilave edilmiştir (1980: 308). Köprülü'nün bu yorumları, daha sonraki araştırmaların hemen hepsinde sorgulanmadan kabul edilmiştir. Hâlbuki Köprülü'nün vermiş olduğu bu bilgilerin her ikisi de yanlıştır. Ferîdüddîn Attâr ve eserleri üzerinde çalışan İranlı araştırmacılar, Attâr'a atfedilen birçok eserle beraber Farsça *Cümcümenâme*'nin de ona ait olmadığını ortaya koymuşlardır (Şahinoğlu, 1995: 98). Köprülü'nün Hüsâm Kâtib'e atfedilen eserdeki cehennem tasvirlerinin Hüsâm Kâtib tarafından ilave edilmiş olduğuna dair iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Arapça yazılmış birçok Cümcüme Sultan hikâyesinde bu cehennem tasvirleri mevcuttur. Mesela İdil Bulgar Hanlığı âlimlerinden Süleymân bin Dâvud es-Saksinî'nin XII. yüzyılda yazdığı *Zehretü'r-Riyâz ve Nuzhetü'l-Kulûbi'l-Miraz* adlı eserinde bulunan Cümcüme Sultan hikâyesinde mezkûr cehennem tasvirlerine yer verildiği görülmektedir (URL-1).

Hüsâm Kâtib'e Atfedilen *Cümcümenâme*

Köprülü'nün şahsi kütüphanesinde bulunduğunu belirttiği, Hüsâm Kâtib'in eserinden Oğuz Türkçesine aktarılan metin veya bu metnin başka bir nüshası hâlihazırda Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesinde *Hâzâ Hikâyet-i Cimcime Sultân* adıyla 156/2 numarada kayıtlıdır (Babacan-Bursalı, 2018). Müellifi bilinmeyen bu aktarımın sebeb-i telif kısmında Sahib Giray Han'ın M 1549 yılında hazine kitapları arasında Hüsâm Kâtib tarafından M 1375 yılında "Moğol dili" ile nazmedilmiş bir Cümcüme Sultan hikâyesi bulduğu ve kitabı duacıya vererek okuması ve dinlemesi kolay olsun diye "Türkî" diline mensur olarak aktarılmasını emrettiği belirtilmektedir (Babacan-Bursalı, 2018: 272). Köprülü "Moğol dili" ile kastedilenin "Kıpçak lehçesi" veya "Uygur yazısı ile yazılmış Çağatayca"

olduğunu ileri sürmüştür (1980, 307). Bununla beraber XIV. yüzyılda Doğu Türkçesiyle yazılıp Sahib Giray Han tarafından daha kolay anlaşılması için "Türkî" diline aktarılan metnin neden tamamen Oğuz Türkçesiyle yazılmış olduğu hususu izaha muhtaçtır. Köprülü bu meseleyi Sahip Giray Han zamanında Anadolu Türkçesinin Kırım'da moda olmasıyla izah etmektedir (1976: 176, 16. dipnot).

Hüsâm Kâtib ismi geçen ve bu aktarımın kaynağı olan metnin en eskisi XVIII. yüzyıl sonuna ait olan ve hemen hepsi Kazan'da istinsah edilmiş olan çok sayıda nüshası mevcuttur (Beşirova, 2015: 288–289):

Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi: № 1971т, № 2050, № 2529, № 2528т, № 2538т, № 2539т, № 2540т, 3705т, № 4374т, № 4460т, № 4461т, № 4063

Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi (Koleksiyon 39, Liste 1): № 1, № 375, № 552, № 4156

Tataristan Millî Kütüphanesi: № 568

Başkurdistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Arşivinde ve Rusya Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde de üçer nüsha bulunmaktadır (Beşirova, 2015: 289).

Bu nüshaların en eskisi M 1796 tarihli olup Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsünün Mirashane Adlı Arşivinde Koleksiyon 39, Liste 1, № 1 arşiv numarasıyla saklanan ve *Sıfatü'l-Kıyâmet*'i de ihtiva eden mecmuanın 68b-78b sayfaları arasındadır (Beşirova, 2015: 289; Onur, 2021: 909). "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?" dizesiyle başlayan bu metnin bazı nüshalarında H 770 bazı nüshalarında ise H 777 tarihi, hemen hemen tüm nüshalarında da Hüsâm Kâtib adı görülmektedir. Ne var ki bu nüshalarda görülen dil özelliklerinin XIV. yüzyılda yazılmış bir metne ait olduğunu söylemek mümkün değildir. Mezkûr metinde *aḏaḳ*, *eḏgü*, *İḏi*, *kaḏġur-* ve *kéḏin* gibi sözcüklerinin görülmesi, araştırmacıların bu metnin XIV. yüzyılda yazıldığını düşünmelerine neden olmaktadır. Ne var ki Harezm Türkçesi temelinde gelişen Eski İdil Türkçesinde bu sözcükleri XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar görmek mümkün olduğu için bunlar Hüsâm Kâtib'e atfedilen metnin XIV. yüzyılda yazılmış olduğuna delil olarak gösterilemezler. Üstelik

Hüsâm Kâtib'e atfedilen metinde birçok Oğuzca unsur görülmektedir. XVIII. yüzyılda İdil boyunda Osmanlı Türkçesinin tesiri çok güçlüdür ve bu dönemde Eski İdil Türkçesiyle yazılan eserlerde birçok Oğuzca unsur karşımıza çıkar. Hüsâm Kâtib'e atfedilen metindeki Oğuzca unsurların bir kısmının XVIII ve XIX. yüzyıllarda müstensihler tarafından metne dâhil edildiklerini söylemek mümkündür. Bununla beraber bu metindeki en dikkat çekici Oğuzca unsurlardan biri olan *{-(y)IsAr}* ekinin müstensihler tarafından metne dâhil edildiğini söyleyemeyiz. Zira İdil boyunda XVIII ve XIX. yüzyıllarda yazılan eserlerde, Eski Oğuz Türkçesinin en sık kullanılan gelecek zaman eki olan bu eke hiç tesadüf edilmez. *{-(y)IsAr}* eki, XIV. yüzyılda Harezm Türkçesiyle yazılmış bazı eserlerde görülmekle beraber bu eserlerin hiçbirinde çok sık kullanılmamıştır. Bu ek; Kutb'un 4729 beyitlik *Hüsrev ü Şîrîn*'inde 2 kez, 58 varaklık *Harezm Türkçesi Fal Kitabı*'nda 1 kez ve Eckmann tarafından "Çağatayca" bir eser olarak tavsif edilmiş olsa da lisani karakteri bakımından Harezm Türkçesiyle yazılmış eserlere çok daha yakın olan Sibicâbî'nin 110 varaklık *Gülistân Tercümesi*'nde 1 kez tanıklanmaktadır (Hacıeminoğlu, 2000: 140; Onur, 2020: 9; Eckmann, 1969; Ergene, 2017: 158–159). Hüsâm Kâtib'e atfedilen ve "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?" dizesiyle başlayan 309 beyitlik *Cümcümenâme*'de ise *{-(y)IsAr}* eki tam 10 kez kullanılmıştır (Toker ve Uygun, 2020). Aynı metinde Oğuzca olmayan Türk lehçelerinde en sık kullanılan gelecek zaman eki olan *{-GAy}* eki, 16 kez tanıklanmakta olup bu örneklerin yarısında *{-GAy}* ekinin istek eki fonksiyonunda kullanıldığı görülmektedir (Toker ve Uygun, 2020). Bir başka ifadeyle Hüsâm Kâtib'e atfedilen *Cümcümenâme*'de gelecek zaman eki olarak *{-GAy}* ekinden daha fazla *{-(y)IsAr}* eki tercih edilmiştir. *{-(y)IsAr}* ekinin bu denli sık kullanımına ancak Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde tesadüf edilebilir. Mesela XIV veya XV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan manzum dinî destanlardan 310 beyitlik *Dâsitân-ı Hibâl*'de *{-(y)IsAr}* eki 8 kez kullanılmıştır (Çabuk, 2019). Kanaatimizce Hüsâm Kâtib'e atfedilen *Cümcümenâme*'de *{-(y)IsAr}* ekinin sıkça kullanılmış olması, doğrudan doğruya bu metnin XVI. yüzyılın ortalarında oluşturulduğuna işaret etmektedir. Bilindiği üzere Kırım Hanlığı'nın 1475 yılında Osmanlı idaresine girmesiyle beraber Kırım'da Osmanlı Türkçesinin tesiri hızla artmıştır (Ercilasun, 2017: 400). 1532-1551 yılları arasında hüküm süren Sahip Giray Han'ın sarayında Oğuz Türkçesinin prestij lehçesi olduğuna ve

onun sarayındaki şairlerin Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış metinlere aşina olduklarına şüphe yoktur. Öyle sanıyoruz ki Hüsâm Kâtib'in orijinal metni, konusu itibarıyla Sahip Giray Han'ın ilgisini çekmiş ve onun emriyle Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış metinlere de hâkim bir şair tarafından genişletilip Hüsâm Kâtib ismi muhafaza edilerek yeniden yazılmıştır. Sir Gerard Clauson'a göre Hârezmî'nin *Muhabbetnâme*'si de aynı akıbete uğramıştır. *Muhabbetnâme* müstensihler tarafından adeta yeniden yazılmış denebilecek kadar çok değiştirilmiş olmasına rağmen müellifin ismi ve telif tarihi muhafaza edilmiştir (Clauson, 1962: 242–244).

Hüsâm Kâtib'e atfedilen *Cümcümenâme*'nin Sahip Giray Han'ın emriyle Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış metinlere hâkim bir şair tarafından yeniden yazılmış olduğunu düşünmemizin bir diğer nedeni de bu metnin aruz vezninin fâilâtün / fâilâtün / fâilün kalıbı ile yazılmış olmasıdır (Toker ve Uygun, 2020: 14). Bilindiği üzere Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan manzum dinî destanların kahir ekseriyetinde bu kalıp tercih edilmiştir (Ş. Doğan, 2012: 2). Harezm Türkçesiyle yazılmış manzum eserlerde ise bu kalıp hiç kullanılmamıştır. Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn* tercümesi, Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'i gibi mefâîlün / mefâîlün / feûlün kalıbıyla yazılmış sadece çehâryâr methiyesinde *Kutadgu Bilig* vezni yani feûlün / feûlün / feûlün / feûl kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2000: VIII). *Mu'înü'l-Mürîd, Cevâhirü'l-Esrâr* ve Berke Fakih'in manzumesi de *Kutadgu Bilig* vezniyle yazılmış eserlerdir (Toparlı ve Argunşah, 2018: 28; Köprülü, 1980: 315). Coçi ulusunun edebî dili olan Harezm Türkçesiyle eser veren müelliflerin hepsi Hakaniye Türkçesi geleneğini devam ettirirken Altınordu şairi Hüsâm Kâtib'in Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan manzum dinî destanlarda olduğu gibi fâilâtün / fâilâtün / fâilün kalıbını kullanması pek de makul görünmemektedir.

Hüsâm Kâtib'e atfedilen *Cümcümenâme*'nin üslubu da bu eserin Oğuz Türkçesiyle yazılan eserlerin tesirinde oluşturulduğunu göstermektedir. Mesela bu metinde dünyanın gelip geçiciliğine dikkat çekilen, "ḳanı" sözcüğüyle başlayan ve çeşitli tarihî şahsiyetlerden bahsedilen beyitler yer almaktadır. Benzer beyitlere XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da yazılan *Muhammediye, Nâme-i Mahşer* ve *Ahvâl-i Kıyâmet* gibi eserlerde de tesadüf edilmektedir (Toker ve Uygun, 2020: 92–93; Çelebioğlu, 2018: 534–535; Köksal, 2011: 262–263; Dilçin, 1978: 56):

Cümcümenâme (10-17)	*Muhammediye* (4690-4695)	*Nâme-i Mahşer* (90-93)	*Ahvâl-i Kıyâmet* (97-99)
Ḳanı evvel Ādem ü Nūḥ u Ḫalīl / Bakī ḳalmas ʿāḳıbet illā Celīl Ḳanı Ṣafvān ḳanı Cemşīd cehre-bād / Ḳanı Ḫusrev Şīrīn Ẕu'l-Ḳarneyn ʿĀd Ḳanı ol Daḳyanūs Şeddād-ı Laʿīn / Ḳanı ol Nemrūd Ferīdūn-güzīn Ḳanı ol Rüstem-i Zāl İsfendiyār / Yāhūd ol Nūşīrevān kim şehriyār Ḳanı ol dīn şāhı Maḥmūd Ġaznevī / Kim turur ṣūretde dürüst maʿnevi Ḳanı İbrāhīm Edhem ol kebīr / Kim özin sulṭān éken ḳıldı faḳīr Ḳanı Çıñgıs tā helāk boldı ḳamuġ / Yā melik Buḫtu'n-naṣar mekkāre mūġ	Ḳanı Ādem ḳanı İdrīs ḳanı ʿilm ü ḳanı tedrīs / Ḳanı kibr eyleyen İblīs ḳanı göster Ṣemūd u ʿĀd Ḳanı Hārūt ile Mārūt ḳanı Ṭālūt ile Cālūt / Giyip ekfān ile tābūt ḳara yerde yatar ecnād Ḳanı Ḍaḥḥāk ü Efrīdūn ki dūn itdi anı gerdūn / Ḳanı Nemrūd u İbrāhīm ḳanı İskender ü Şeddād Yele urdu Süleymān'ı idindi loḳma Loḳmān'ı / Remīm itdi Nerīmān'ı ne kılar gör cihān bī-dād Ḳanı Yūsuf Zelīḫa hem Kūbād u Keykūbād u Cemʿ / Ḳanı Keyḫusrev ü Ḫusrev ḳanı Şīrīn ile Ferhād Ḳanı Firʿavn ile Mūsā ḳanı Yaḥyā ile ʿĪsā / Belirsiz oldular fersā savurdu tozlarını bād	Ḳanı ol Firʿavn u Şeddād-ı cihān / Ḳanı ol Nemrūd u Ḳārūn-ı zamān Ḳanı onlar ki cihānda mīr-idi / Ölmezüz dünyā bizümdür dir-idi Ḳanı onlar kim tekebbür oldılar / Ḳahrum-ile her biri gör n'oldılar Ḳanı onlar ki cihānda şāh-ıdı / Her birinüñ yüzi hem-çü māh-ıdı	Ḳanı anlar kimdür eyde mülk benim / Şimdi maḥv oldı be-küllī iş benüm Ḳanı bāġ u bāġçe çün daʿvā ḳılan / Bunları ḳıldum fenā ben cāvidān Ḳanı Firʿavn u Nemrūd u Şeddād ʿĀd / Ḳanı Aḥdūd yaʿnī Ṭaḳyānūs Merād

Kanaatimizce Hüsâm Kâtib'e atfedilen *Cümcümenâme*'nin meçhul müellifi, mezkûr dizeleri Oğuz Türkçesiyle yazılmış bu gibi eserlerden mülhem olarak kaleme almıştır. Anadolu'dan Kırım'a giderek uzun süre Sahip Giray Han'ın sarayında bulunan Nidâî Ankaravî namıdiğer Remmâl Hoca da *Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Hân: Hikâyet-i Boğdan* adlı eserinde dünyanın faniliğini anlatırken gelmiş geçmiş peygamberleri ve İskender, Dârâ, Dârâb, Kubâd, Cemşîd, Nûşîrevân gibi hükümdarları anmıştır (Şen, 2013: 158–159). Eseri keşfeden Fatma Meliha Şen, mezkûr bölümlerden metin örneği vermese de eserde hükümdar adlarının zikredildiği bölümün yine "ḳanı" sözcüğü ile başlayarak Çingiz Han'ın anıldığı *Ḳanı ol heft kişver hanı Çingiz / Anılur ad-ile sultān-ı Çingiz* beytiyle sona erdiği anlaşılmaktadır (2013: 159). Nidâî'nin bu beyitlerini de mevzubahis üslubun Anadolu'dan Kırım'a intikal ettiğini gösteren mühim bir delil olarak değerlendirmek mümkündür.

Farklı Bir Cümcüme Sultân Mesnevisi

Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde 3706т arşiv numarasıyla saklanan küçük bir mecmuada *Destân-ı Cümcüme Sultân* başlıklı bir metin bulunmaktadır. Bu metin, "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?" dizesiyle başlayan metnin bir nüshası değildir. Mecmuanın 2 varağında sondan eksik Cümcüme Sultân mesnevisi, 2 varağında da XVIII. yüzyılda İdil boyunda yazıldığı anlaşılan mensur dinî bir metinden parçalar bulunmakta ve her iki metnin de aynı müstensihin elinden çıktığı anlaşılmaktadır. Bu mecmuada yer alan *Destân-ı Cümcüme Sultân* adlı metin, Hüsâm Kâtib'e atfedilen metindeki gibi dünyanın faniliğinden bahsedilen otuz beyitlik bir girişle değil Kâ'b el-Ahbâr'a bir atıfla başlamakta ve hemen ikinci beyitte hikâyenin anlatımına geçilmektedir. Metnin sadece baştan 2 varağı elde olduğu için eserin sonunda Hüsâm Kâtip adının geçip geçmediğini bilemiyoruz. Bununla beraber XVIII. yüzyılda istinsah edilmiş ve kısmen de tahrif edilmiş olan bu metinde görülen bazı dil özellikleri, bu metnin müellif nüshasının XIV. yüzyılda yazılmış olduğuna işaret etmektedir. Üstelik bu metindeki beyitlerin kahir ekseriyetinin XIV. yüzyılda Harezm Türkçesiyle yazılan manzum eserlerde olduğu gibi aruz vezninin feûlün / feûlün / feûlün / feûl kalıbı ile yani *Kutadgu Bilig* vezniyle yazıldıkları görülmektedir. Metinde yer yer veznin bozulduğu beyit veya dizelere de tesadüf edilmekle beraber bu durum

elimizdeki metnin oldukça geç bir dönemde istinsah edilmesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

fe	**û**	**lün**	**fe**	**û**	**lün**	**fe**	**û**	**lün**	**fe**	**ûl**
Bi	li͡ng	Ḳaʿb	e	laḥ	bār	ri	vā	yet	ḳı	lur
			Ulama							

fe	**û**	**lün**	**fe**	**û**	**lün**	**fe**	**û**	**lün**	**fe**	**ûl**
Re	sūl	din	bu	söz	ni	é	şit	tim	té	yür
					İmale					

Metinde Harezm Türkçesinin en karakteristik özellikleri olarak /ḏ/ sesinin muhafaza edildiği *aḏaḳ* sözcüğü ve üç noktalı fe (ڤ) harfiyle yazılan *evür-* sözcüğü tanıklanmaktadır (Eckmann, 1988: 198):

aḏaḳıġa (03), *evürgil* (08)

Yine Nevâyî ile beraber Türkistan'da büyük oranda terk edilen, ünlüyle biten fiillere gelen *{-(y)U}* zarf-fiil eki ve *{-(y)Ur}* geniş zaman eki de bu 33 beyitlik kısa metinde karşımıza çıkan Harezm Türkçesi unsurlarındandır (Eckmann, 1958: 124):

téyür (01), *téyü* (29)

Tabii bu Harezm Türkçesi özellikleri, Eski İdil Türkçesinde XIX. yüzyıla kadar muhafaza edildikleri için metnin tarihlendirilmesinde bir kıstas olarak kullanılamazlar. Bununla beraber sadece 33 beyti elimizde olan *Destân-ı Cümcüme Sultân*'da *ma ~ me* kuvvetlendirme edatının 6 kez tanıklanması, tarihlendirme noktasında fikir verici niteliktedir. Bu edat, Kutb'un 4370 beyitlik *Hüsrev ü Şîrîn* tercümesinde 108 kez, Berke Fakih'in 66 beyitlik manzumesinde 8 kez kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2000; C. Doğan, 2014: 14–20). Bu edatın bu denli sık kullanımına son olarak Sibîcâbî'nin M 1398 yılında tamamladığı *Gülistân Tercümesi*'nde tesadüf edilir (Ergene, 2017: 142). "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?"

dizesiyle başlayan metinde hiç görülmeyen *ma ~ me* kuvvetlendirme edatı, Eski İdil Türkçesinde muhafaza edilen Harezm Türkçesi unsurlarından birisi de değildir. XV. yüzyıl ve sonrasında yazılıp *ma ~ me* kuvvetlendirme edatının çok sık kullanıldığı bir eser bulunmamaktadır. *Destân-ı Cümcüme Sultân*'da *ma ~ me* kuvvetlendirme edatının sıkça kullanılmış olması, metnin XIV. yüzyılda oluşturulmuş olduğunu gösteren en önemli delildir:

Netég **me** kişi-ni͡ng başı-dur bu baş (05)

Peyġamber Uġanġa **ma** ḳıldı niyāz (06)

Ḳav baş **ma** tilge eẇürgil tédi (08)

Peyġamber **me** Uġanġa ḳıldı niyāz (09)

Ḳav başdın **ma** çıḳtı ʿacāyib āẇāz (09)

Musāfirler faḳirġa **ma** anı yedürüp (31)

Transkripsiyonlu Metin

[1a] Bi'smi'llāhi'r-raḥmani'r-raḥīm

Ḥikāyet-i Destān-ı Cümcüme Sulṭān

01. Bili͡ng Kaʿb el-Aḥbār rivāyet ḳılur / Resūldin bu sözni éşittim téyür

02. Şām atlıġ şehrni͡ng tégresinde / Yörür érdi ʿĪsā tün ortasında

03. Aḏaḳıġa tégdi bir nihān kihān / Aşuġup ʿĪsā köterdi o zamān

04. Naẓar ḳıldı kördi kişi-ni͡ng başı / Ḳavarmış başı hem tökülmiş tişi

05. Peyġamber közige tola kéldi yaş / Netég me kişi-ni͡ng başı-dur bu baş

06. Peyġamber Uġanġa ma ḳıldı niyāz / Ġāciz-men ḳādīr-sen ḳılur-men niyāz

07. Yok érdi yarattı͡ng bu éki cihān / Kerīm-sén raḥīm-sén ay ériklig Uġan

08. Ḳav baş ma tilge eẇürgil tédi / Sorayın bileyin āḥvālın tédi

[1b] 09. Peyġamber me Uġanġa ḳıldı niyāz / Ḳav başdın ma çıḳtı ʿacāyib āẇāz

10. Yā ʿĪsā sen émdi sorar-sen ma͡nga / Başımdın né keçdi ayayın sa͡nga

11. Peyġamber aytdı başıŋ-dın bu rāz / Sorar-men aytġıl cevābıŋnı bāz

12. Maŋa ayt né érdi tirigde işiŋ / Munıŋ tég ḳavarıp yaturḳu başıŋ

13. Tamuġ-nıŋ otıġa köyer mü sen? / Yā uçmaḥda ceẇelān ḳılur mu sen?

14. Ḳav baş aydur ḳından āmān bolmadım / Uçmaḥdan bir ẕerre asıġ bulmadım

15. Maŋa tégdi ḳutluġ ḳademiŋ seniŋ / ʿAẕābdın ḳutuldı bu cānım benim

[2a] 16. Atadın anadın toġġan oġul / Eşitgil sözümni maŋa tut köŋgül

17. Men érdim eşitgil bu Şām sulṭānı / Çekürtge ḳumursḳa çerigim sanı saḳı

18. Eşikim-de ḫiḏmet ḳılur érdiler / Baḫşış-ler teserrī-ġa alur érdiler

19. ʿĀdil-lik ḳılur érdim bu él kün ara / Ḥükm-ler ḳılur érdim bu ḳalın yere

20. Aṭım yaḫşı çıḳtı bu comār[d]lıḳ bile / Ḳaytmadı mendin hīç kim kéle

21. İrikmey tüni küni dād birür érdim / Bu inṣāf ḳıluban turur érdim

22. Ḳamuġ ḫalāyıḳ dādım bilür érdiler / İlāhī sén asra munı tér érdiler

23. Meniŋ çaġımda ḳuzı hem böri / Yanaşıp yörür érdi éşi[t]liŋ berī

24. Abuşġa ḳarıġa raḥm-lik érdim / .....[1]

[2b] 25. Yetīmge atalıḳ ḳılur érdim / Aş ötmek ṭon ofraḳ berür érdim

26. Köp türlüg niʿmet-ler āreste ḳılıp / Yer érdi ol ḫalāyıḳlar kélip alıp

27. Aşımnı yer érdi ḫalāyıḳ barı / Bu yoksuz tul öksüz yetīm hem ḳarı

28. Tümen mal beriben bu tofraḳ ṣıfāt / Ḳoyarım éşitgil bu mescid ri[b]āṭ

29. Süçük uyḳudın keçe küntüz uyımadım / Musāfir kélgey téyü yatmadım

30. Yıraḳ-dın taḳı musāfir kélgey ol / Ḳarnı aç boluban yatġay ol

31. Yörürdim şeb-lerde niʿmet-ler alıp / Musāfirler faḳirġa ma anı yedürüp

32. Musāfirler üçün bu munça ḥayır / Ḳılur érdim anı yaratġan bilür

33. Taḳı sordı bu ḳav başındın yana / Neçe köp yaşadıŋ ayġıl sen baŋa

[1] Müstensihin bir dizeyi atladığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

1. İdil boyunda yayılmış olan ve "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?" dizesiyle başlayan metinde, Hüsâm Kâtib ismi ve H 770 tarihi geçse de bu metnin dil özellikleri, vezni ve üslubu onun XIV. yüzyılda oluşturulmadığına işaret etmektedir. Mezkûr metinde *{-(y)IsAr}* eki Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış manzum dinî destanlarda olduğu gibi oldukça sık kullanılmış, vezin olarak da yine Anadolu'da yazılan manzum dinî destanlarda kullanılan vezin tercih edilmiştir. Üstelik eserin üslubunda da Anadolu'da yazılmış eserlerle büyük benzerlikler dikkat çekmektedir. Kanaatimizce; gerek lisani karakteri gerek takip ettiği edebî gelenek bakımından Altınordu sahasında yazılan manzum eserlerden çok farklı olan bu eser, Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış metinlere hâkim bir şair tarafından genişletilip Hüsâm Kâtib ismi ve telif tarihi muhafaza edilerek yeniden yazılmıştır.

2. Sondan eksik olduğu için müellif ismini göremesek de Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde № 3706т arşiv numarasıyla saklanan *Destân-ı Cümcüme Sultân* mesnevisinin Sahip Giray Han'ın hazine kitapları arasında bulduğu Hüsâm Kâtib'in orijinal eserinin bir nüshası olma ihtimali, "Ay cihān bāḳī-dür tégen ḳanı?" dizesiyle başlayan metne nazaran çok daha yüksek bir ihtimaldir. Altınordu şairlerinin manzum eserleri gibi *Kutadgu Bilig* vezniyle yazılmış olan bu eser, XIV. yüzyıla ait dil özellikleri göstermektedir. Bilhassa *ma ~ me* kuvvetlendirme edatının Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'inde ve Berke Fakih'in manzumesinde olduğu gibi sıkça kullanılmış olması, bu metnin XIV. yüzyılda Altınordu sahasında yazılmış olduğunu gösteren en mühim filolojik veridir.

Kaynakça

Babacan-Bursalı, Meryem (2018). "Cümcüme Sultan Hikâyesi'nin Kökeni Üzerine Bir Giriş Denemesi ve Anlatının Mensur Bir Yeniden Yazım Örneği". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(2): 247–280.

Beşirova, Ilida (Ed.) (2015). *Tatar Edebi Tele Tarihi (13. Gasir - 20. Yüz Başı)*. C. 1, Kazan: Tehsi.

Brakel-Papenhuyzen, Clara (2002). "The Tale of the Skull: An Islamic Description of Hell in Javanese". *Bijdragen tot de Taal-Land-en Volkenkunde*, 158(1): 1–19.

Clauson, Sir Gerard (1962). "The Muḥabbat-Nāma of Xwārazmī". *Central Asiatic Journal*, 7(4): 241–255.

Çabuk, Eren (2019). "Manzum Dini Hikayeler ve Destân-ı Hibâl". *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 117–165.

Çelebioğlu, Âmil (Haz.) (2018). *Muhammediye - Yazıcıoğlu Mehmed*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Destân-ı Cümcüme Sultân. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3706т.

Dilçin, Cem (1978). "XIII. Yüzyıl Metinlerinden Yeni Bir Yapıt: Aḥvāl-i Ḳıyāmet". *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 49–86.

Doğan, Cihan (2014). *Harezm Türkçesi ile Memlük Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Karşılaştırmalı Gramer Denemesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğan, Şaban (2012). "Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni "Hikâye-i Fâtıma" ve Dil Özellikleri". *Akademik Bakış Dergisi*, 32(1): 1–20.

Eckmann, János (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6(1): 115–126.

Eckmann, János (1969). "Sadî Gülistan'ının Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 16(1): 17–29.

Eckmann, János (1988). "İslâmî Orta Asya Türk Edebî Dilinin Özellikleri". (Çev. Lilien Buzas). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 57(1): 193–201.

Ercilasun, Ahmet Bican (2017). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergene, Oğuz (2017). *Sadî / Gülistan Tercümesi Giriş Dil İncelemesi Metin Çeviri Dizinler Tıpkıbaskı (Çev. Sibîcâbî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Grypeou, Emmanouela (2016). "Talking Skulls: On Some Personal Accounts of Hell and Their Place in Apocalyptic Literature". *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 20(1): 109–126.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köksal, Mehmet Fatih (2011). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılan Meçhul Eserlerden: Nâme-i Mahşer". *Turkish Studies*, 6(1): 249–291.

Köprülü, Mehmet Fuad (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuad (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Onur, Samet (2020). "Harezm Türkçesi Fal Kitabı'nda Oğuzca Unsurlar". *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 1–30.

Onur, Samet (2021). "Harezm Türkçesi Özellikleri Gösteren Sıfatü'l-Kıyâmet Risalesi ve Harezm Türkçesi Üzerine Yeni Bir Teori". *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(2): 907–946.

Ørum, Olav Gjertsen (2017). *ʾUṣṣitil-Gumguma or 'The Story of the Skull' with Parallel Versions, Translation and Linguistic Analysis of Three 19th-century Judaeo-Arabic Manuscripts From Egypt. Supplemented with Arabic transliteration*. Leiden-Boston: Brill.

Pennacchietti, Fabrizio Angelo (2005). "Versioni Cristiane e Giudaiche di Una Legenda İslamica". *Redefining Christian Identity - Cultural Interaction in the Middle East Since the Rise of Islam*. (Ed. Jan Jacob van Ginkel). Louvain: Peeters, 291–299.

Şahinoğlu, Mehmet Nazif (1991). Attâr, Ferîdüddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi içinde*. C. 4, 95–98. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Şen, Fatma Meliha (2013). "Nidâî ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eseri: Nusret-i Gazâ-yı Sâhib Gerây Han, Hikâyet-i Boğdan". *Türkiyat Mecmuası*, 23(2): 145–169.

Toker, Mustafa ve Uygun, Muhsin (2020). *Hüsam Kâtip - Cümcümenâme (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizinler-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.

Toparlı, Recep ve Argunşah, Mustafa (2018). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tottoli, Roberto (2003). "The Story of Jesus and the Skull in Arabic Literature: The Emergence and Growth of a Religious Tradition". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 28(1), 225–259.

URL-1: "Yeshche Raz o «Dzhumdzhuma Sultan» Khusama Katiba". https://matbugat.ru/enc/kyatib-hsm-1666 (Erişim: 15.03.2022).

Tıpkıbasım

بسم الله الرحمن الرحيم

حکایت داستان جمجم سلطان

بیلنک کعبة الاحبار روایت قیلور

رسولدین بو سوزنی ایشتم تیور

شام اتلغ شهرده ننک تیکا اسنده

یورقا ایردی عیسی توتن اورتا سنده

اذا قیعه تیکدی بر شهرات کرسان

اشوعوب عیسی کوتاردی اوزمان

نظر قیلدی کوردی کشی ننک باشنی

قوارمش باش سمرتو کوبمش تشنی

پیغمبر کوزیکا تولا کیلدی یاشنی

نیتکرماکشی ننک باشنی دور بوباشنی

پیغمبر اونغا نغما قیلدی نیاز

فاجز من قادیرسن قلورمن نیاز

یوق ایردی یراتینک بوایکی جهان

3706 т.

1a

1b

2a

2b

ATASÖZLERİNDE SAVAŞLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI VE DİL BİLGİSEL-ANLAMBİLİMSEL İLİŞKİLER*

Seçil HİRİK**

1. Giriş

Bir milletin var olduğu süre boyunca biriktirmiş olduğu en değerli soyut miraslardan biri atasözleridir. Kültürün bir parçası olan atasözleri ait oldukları toplumla ilgili hayat görüşü, inanç sistemi, gelenek-görenekler, eğitim, insan ilişkilerine bakış açısı ve pek çok kültürel unsura dair bilgi vermektedir. Atasözleri sayesinde toplumun olay ve durumlara karşı tutum ve tavırları, duygu ve düşünceleri hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Söyleyeni/yaratıcısı bilinmeyen bu sözler, yaşanmışlıkların, birikimlerin, görülüp tecrübe edilmiş deneyimlerin gözlemci bir bakış açısıyla ortaya konmuş ürünleridir. Aynı zamanda üzerinde uzlaşılmış geçmiş ve gelecek yaşantıları içermesi bakımından zamansal değer de taşımaktadır. Dilçin'e göre atasözü, beşer cemiyetiyle beraber doğmuş, onunla birlikte oba, boy ve oymak olarak asırlarca göçebe hayatı yaşamış ve sonunda gelişip özleşerek ulus haline gelmiş, medenileşmiş törelerdir (2000: XV).

Türk Dil Kurumunun *uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz* şeklinde tanımladığı atasözleri, kendine özgü söz dizimsel ve anlamsal boyutuyla pek çok kalıplaşmış sözden ayrılmaktadır.

---

* Bu çalışma 21-22 Haziran 2022 tarihlerinde Milli Savunma Üniversitesi tarafından düzenlenen "Türk Harp Dili ve Edebiyatı Sempozyumu"nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/Türkiye, secilhirik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2698-9350.

Aksoy, *Dîvânü Lugati't-Türk*'te geçen atasözleri için Arapça *mesel*, Türkçe *sav*; Divan edebiyatında ve Osmanlı Türkçesinde *mesel* ve *darbımesel* sözcüklerinin kullanıldığını dile getirmektedir. Bugün *atasözü* ya da *atalarsözü* şeklinde kullanılan kavram için Aksoy, Allah ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etkisi olduğunu, atasözleriyle belgelendirilen tutumun doğruluğunun herkesçe kabul edildiğini belirtmektedir (1988: 131, 132). Çobanoğlu, atasözlerini, ataların uzun denemelere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düstürlaştıran, kültürel birliktelik ve sosyal olarak bir arada yaşama ilkelerine dönüştüren ve kalıplaşmış şekilleri bulunan, sosyal ve kültürel olarak benimsenmiş ve meşruiyeti tartışmasız kabul gören özlü sözler, şeklinde tanımlamaktadır. Başka türlü konuşmanın yetersiz olduğu durumlarda kullanılan atasözleri zaman, söz ve ifade bakımından son derece kısıtlı bir konuşma anında etkili ikna etme veya fikir beyan edip iletme tekniği olarak kullanılmaktadır (2004: 13, 15).

Yazılı ilk örnekleri[1] Orhun Yazıtları'nda görülen atasözleri üzerine yapılan ilk derleme çalışmalarının geçmişini Kaşgarlı Mahmud'a kadar götürmek gerekmektedir. Kaşgarlı'nın *sav* adı altında boy boy gezerek topladığı sözler, Türk kültüründe atasözlerinin eskiliğini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değerdir. Şavk'a göre bir sözün atasözü niteliğine kavuşabilmesi için uzun bir zamana ihtiyacı vardır. Atasözleri bir zamanlar, yalnızca belirli bir amaçla söylenmiş (ibret, nasihat, uyarı gibi) daha sonra da kullanıla kullanıla halkın diline değişmezlik esasıyla yerleşerek özlü ifade biçimini almıştır. Bu sebeple de bir dilden diğerine aktarılması en zor dil ögelerindendir (2002: IX).

Atasözlerinin dil bilgisel ve anlamsal olmak üzere iki temel boyutundan söz etmek mümkündür. Çalışmanın asıl bölümünde bahsedileceği için burada yalnızca bu söz varlığının genel hatlarını hatırlatmak yeterli olacaktır.

---

[1] Şenocak, Orhun Yazıtları'nda halk edebiyatı unsurları üzerine yapmış olduğu çalışmasında "Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin,", Yufka olanın delinmesi kolay imiş ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş", "Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa zayıf boğa olduğu bilinmezmiş" gibi atasözlerini tespit ederek söz konusu ürünlerin sözlü gelenek içerisinde aktarılarak birtakım değişikliklerle bugüne kadar ulaştığını dile getirmektedir (2001: 174, 175).

- Eylem tümcesi şeklinde kurulmuş atasözlerinde geniş zaman, emir ve gereklilik kipi çekimi (Ör. "Saman pazarında mücevherin kıymeti olmaz.", "Ağ ottan balta sapı olmazsa, birini yine yap.", "Sakalsıza gülenin, sakalı kalın olmalı.") daha çok görülürken görülen geçmiş ve duyulan geçmiş zaman çekimlerine de rastlanmaktadır (Ör. "Para tükendi, dükkân kapandı.", "Oğlunu yılan yalamış, babasını kuduz dalamış."). Ad tümcelerinde ise geniş zaman ve geçmiş zaman çekimleri (Ör. "Sabır, maksadın en kestirme yoludur.", "Sabrın sonu kabir imiş.") kullanılmaktadır.

- Atasözlerinde yüklemcil öge büyük oranda eylemle kurulmaktadır (Ör. "Beylik lahana, tarlada satılmaz.", "Elin malı mal olmaz, sen malı kazanagör."). Eksiltili tümce yapısının da görüldüğü (Ör. "Elin ne aşı biter ne işi.", "Konya sudan, Adana yılandan, Kayseri sudan.") atasözleri tek tümceden oluşmakla birlikte bu tümce de sıralı/bağlı biçimde dizimlenmiştir (Ör. "İyi gün ağartır, kötü gün karartır.", "Yaza çıkmaz koyun olmaz ama derisi ne çeker.").

- Sözcük kullanımı ve yüklemcil ögenin çekimlenişi bakımından kalıplaşmış (donuk) bir yapıya sahip olan bu sözler, farklı bölgelere göre ikame sözcüklerle değişkenlik gösterebilmektedir (Ör. "Yayladaki yoğurda mantı sıkılmaz (kesilmez)./Yayladaki yoğurda sarımsak dövülmez.", "Katığını ekmeğine denk etmeyen, aç kalır./Katığını ekmeğine denk etmeyen, kuru ekmek yer.").

- Verilmek istenen düşünce kısa, öz biçimde ve çeşitli söz sanatlarından yararlanarak akılda kalıcı biçimde sunulmaktadır.

- Toplumun başından geçen doğal, sosyal, ekonomik olaylar üzerinden ders alınmasını gerektiren öğüt verici niteliğe sahiptir.

- Verilen tüm bilgiler defalarca deneyimlenmiş, gözlemlenmiştir (Ör. "Kavgadan sonra yiğit çok olur.", "Celebin paralısı, sözün sıralısı iyidir.").

- Atasözlerinde geçen sözcükler temel, yan veya mecaz anlamlarıyla kullanılabilmektedir (Temel anlamlı ör. "Akraba olsa da düşman, yabancıdan ehven.", Mecaz anlamlı ör. "Balık ağa girdikten sonra aklı başına gelir.").

- Toplumun yaşantısı, gelenek-görenekleri, inanışları ile ilgili bilgi sunmaktadır. Sadece üretildiği toplum değil karşılaştırma yaptığı başka

toplumlar ve milletler hakkında da genel bilgiler verebilmektedir (Ör. "Ne Şam'ın şekeri, ne Arap'ın yüzü.", "Acem pehpehe, Türk pohpoha gelir.").

Yukarıda genel özelliklerinden kısaca bahsedilen atasözleri üzerine pek çok çalışma yapıldığı bilinmektedir. Atasözlerinin genel özellikleri ele alındığı gibi söz varlığı üzerine yapılan incelemeler de dikkat çekmektedir. Uğuzman (2014), anlam temelli çalışmasında deyimlerle beraber atasözlerini tematik olarak kategorilere ayırmaktadır. Güriz (2008), yine atasözleri ve deyimlerden hareketle Türk insanını devlet-egemenlik, yönetim, adalet, ceza-ödül, din, zenginlik-yoksulluk gibi kavram alanları çerçevesinde değerlendirmektedir. Çotuksöken (2004), deyimlerle beraber ele aldığı atasözleri hakkında genel bilgiler verdikten sonra kısa açıklamalarla atasözlerini alfabetik olarak sunmaktadır. Çalışmasında daha çok ortaöğretim çağı gençliğini hedef aldığını belirten Pala (2010), atasözlerinde geçen ve daha az bilindiği düşünülen sözcüklerin anlamını verdikten sonra sözleri açıklama yoluna gitmektedir. Hirik (2017a, 2017b, 2018) çalışmalarında Türk atasözlerinde farklı bağlamlarda ele almıştır. Ölmez (2008), *Divanü Lugati't-Türk*'te geçen atasözlerinden bahsederek söz konusu esere kadar *Orhun Yazıtları*'nda ve Eski Uygur Türkçesinde de daha eski örneklerinin görüldüğüne vurgu yapmaktadır. Albayrak (2009: 22-26), çalışmasında atasözlerinin kavram özelliklerini belirli başlıklar altında toplamış ve buna göre *insan kişiliği, sosyal olay ve konular, kişisel değerler, ekonomik kavramlar, tabiat olayları, ahlak, aile, görgü kuralları, inanış, psikoloji, Türk milletinin karakteri, hayvanlar* olmak üzere kavram alanlarını tespit etmiştir.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi atasözlerinde savaşla[2] ilgili söz varlığı tespiti yapılmış ve savaş kavramı etrafında söylenmiş atasözleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tarih sahnesinde ilk kez yer almaya başladıkları andan itibaren konar-göçer yaşantıdan yerleşik hayata kadar farklı şekillerde varlığını sürdürmeye çalışan Türk milletinin devamlılığını sağlayabilmesi ve huzur ortamını halk arasında devam ettirebilmesi için başka boy ve milletlere karşı dikkatli davranması gerekmektedir. Gerektiğinde anlaşmalarla barış

---

[2] Çalışmada "savaş" kavramı Türk Dil Kurumunun da sözlüğünde tanımını yaptığı "devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele, harp, cenk, cidal" ve "uğraşma, kavga, mücadele" anlamları dikkate alınarak ele alınmıştır.

ortamı sağlanacak gerektiğinde de savaşarak ve belki de bedeller ödenerek ayakta kalınacaktır. Dolayısıyla var olduğu süre boyunca hem kendi içinde hem de dışarıda uyanık olması gereken Türk milletinin düşmanlarına karşı farkındalığının yüksek ve gücünün yerinde olması önemlidir. *Kültigin Yazıtı*'nda da Bilge Kağan'ın uyarıda bulunduğu satırlarda (*Tabgaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş* "Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş.") (KT G: 5)[3] olduğu gibi Türklerin tatlı söze, ipekli kumaşa kanmayıp her daim tetikte olması gerekliliği hatırlatılmaktadır. En eski belgelerle takip edilebilen düşmana karşı dikkatli ve uyanık olunması durumunu öğütleyen sözler, yalnızca yazılı eserlerde değil sözlü kültür içerisinde özellikle atasözleri ile kendini göstermektedir.

Kağanlık Yazıtları olarak nitelediği II. Türk Kağanlığı dönemi runik harfli metinlerinin tarihsel belge niteliği taşımasından olayların anlatış düzeninde sözcüklerin çoğu kez temel anlamlarının dışında kullanıldığını belirten Şirin User, bu durumun yazıtlarda özel bir politik ve askerî üslubun gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtmektedir: Örneğin *sıŋar su* (BK D 32) "ordunun yarısı" değil, "savaş düzeninde ordunun iki kanadından biri" anlamındadır. Bu bağlamda sözcükler, söz öbekleri ve tümceler somut kanıtlar sunmaktadır (2012: 258).

Şirin User, eski Türk yazıtlarında geçen *kagan* (*türgiş kaganı* "Türgiş kağan(lık ordusu)" ve *sü* (*on ok süsi* "On Ok ordusu") sözcüklerinin kurduğu söz öbekleriyle idari ve siyasi terim niteliğinde kullanıldığına ve devlet ile ordu örgütlenmesi hakkında açık bilgi ve belge niteliği taşıdığına dikkat çekmektedir. *Taşık-* eylemi ise politik ve askerî bazı hareketlerin adı olarak yazıtlarda "(ordu) sefere çıkmak, baş kaldırmak, isyan etmek" anlamlarıyla "çıkmak" anlamının dışında da sıkça kullanılmaktadır. Söz konusu eylem *kagan* ve *sü* adlarıyla eşdizimlenerek bu adların tümcede nesne değil özne göreviyle yer almasını sağlamaktadır (2012: 259-262). Yılmaz çalışmasında, dilbilimsel bakış açısıyla ele aldığı runik metinlerden yola çıkarak metinlerde kullanılan askerî-siyasî terimler ile unvan niteleyicilerin tarihi süreç içinde geçirdikleri evrelere dikkat çekmektedir (2018: 261).

Türk tarihinin savaşlarla ve kahramanlıklarla dolu bir panorama sergilediğini belirten Teres'e göre genelde atlı ve göçebe bir toplum olarak yaşayan Türk halklarının atı ustaca kullandıkları, savaş aletlerini kullanma

[3] Tekin (2003: 34)

konusunda maharetleri kaynaklarda malum bilgilerdendir ve bu durum, birçok esere de büyük ölçüde yansımıştır. Araştırmacı, hem Köktürk hem de sonrasında Karahanlı dönemi eserlerini incelediği ve savaşla ilgili terimleri ele aldığı çalışmalarında *kaçut (savaş), başak (temren), böğde (hançer), yeten (okla atılan yay), yėzek (asker öncüsü), yortug (savaşta hakanın yanında giden kimseler); basu (demir tokmak), karguy (dağ doruklarında düşmanı ihbar için yapılan kule), yasıç (yassı ve uzun temren), süŋü (süngü), temürgen (ok temreni), tolum (silah), toy (ordu karargahı), çıgılvar (kısa bir ok türü), keş (ok kılıfı), yagıçı* (savaşçı) sözcüklerini tespit etmiş ve bu sözcüklerin etimolojileri hakkında önerilerde bulunmuştur (2007: 1186).

Karahanlı dönemi eserlerinden *Kutadgu Bilig*'i incelediği çalışmasında Göksu, eserde işlerin, insan için en değerli hazine olan bilgi ve anlayışla düzeltilememesi durumunda savaşın kaçınılmaz olduğuna dikkat çekerek ordu veya asker celbi, konak yeri ve sefer güzergâhının tespiti, muharebe şekilleri, harp zamanında orduların nasıl tanzim edileceği ve düşman ordusunu mağlup etmek için başvurulacak çarelere de temas edildiğinden bahsetmektedir (2009: 269). *Dîvânü Lugati't-Türk*'te de azımsanmayacak sayıda askerî terim ve askerî bilimlerle ilgili önemli veriler bulunduğunu bildiren Eker, çalışmasında *sü* ile yapılan ya da *sü*'den türeyen askerî terimlerin fazlalığını dile getirerek malzemesini Eski Türkçe, *Dîvânü Lugati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* ile sınırlamıştır (2006: 105). Zeylek için, Türkçenin daha sonraki safhaları içerisinde askerî terimler, harp stratejilerinin ve harp sanatının vazgeçilmez ögesidir. Osmanlı Devleti sahada, 15. yy.dan 17. yy.a kadar Avrupa'nın en güçlü ordularına sahip olduğu için askerî düzende kullanmış olduğu sözcük ve terimler çok fazla değişiklik göstermemiş, Osmanlıca terimler ağırlıkta olmuştur (2016: 1). Osmanlı Türkçesinde askerlik ve savaşla ilgili söz varlığı üzerine başka çalışmaların varlığı da dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Bülbül'ün (2011) "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü"ndeki askerî terimlerin tespiti üzerine kurulmuş tezi zikredilebilir. Bu terimlerin nasıl oluşturulduğunu, terim yapmadaki hareket noktalarını değerlendirmek, köken bilimi incelemelerini yapmak ve askerî terminoloji araştırmalarına katkıda bulunmak ve Askerî Terimler Sözlükleri için önemli bir başvuru kaynağı olmak, Bülbül'ün çalışması ile amaçladıkları arasındadır.

Tarafımızdan yürütülen bu çalışmada, sözlü kültürün önemli ürünleri olan atasözlerinde geçen savaşla ilgili söz varlığı üzerinde durulmaktadır. Öncelikle savaşla ilgili söz varlığının tespiti yapıldıktan sonra bu kavram alanı çerçevesinde atasözleri belirlenmiştir[4]. Türkiye Türkçesi atasözlerinde savaşla ilgili söz varlığını şu şekilde sıralamak mümkündür: *alay, asker, atlı, barut, bozgun, ceng, çavuş, çeri, denizci, düşman, emir, galip, gülle, harp, kama, komutan, kurşun, mağlup, menzil, mermi, nefer, ordu, ok, paşa, piştov, savaş, sefer, silah, siper, subay, sulh, süngü, tabanca, top, tuğ, tüfek, yay, yen-, yeniçeri, yenil-*. Sıralanan sözcüklerin haricinde *albay, amiral, başlı, binbaşı, esir, kuvvet, nöbet, talim, tank, tekmil, yüzbaşı* gibi sözcüklerin de savaş terminolojisi içerisinde yer aldığı bilinmesine rağmen atasözlerinde örneklerine rastlanmaması nedeniyle söz varlığı listesinden çıkarılmıştır.

"Atasözlerinde Savaşla İlgili Söz Varlığı Kategorileri" başlığını taşıyan ikinci bölümde yer alan örnekler birincil yani temel anlamı ve temel+yan-mecaz anlamı savaşla ilgili olan atasözleri arasından seçilmiştir. Savaşla ilgili belirlenen söz varlığını taşımasına rağmen doğrudan bu kavram alanı ile ilgili olmayanlar ise "Savaşla İlgili Söz Varlığı Taşımasına Rağmen Farklı Anlamda Olan Atasözleri" başlığı altında sunulmaktadır.

2. Atasözlerinde Savaşla İlgili Söz Varlığı Kategorileri

2.1. Dil Bilgisel Yapı

2.1.1. Biçimbirimsel Yapı

Atasözlerinin tümce yapısında taşıdığı yüklemcil ögenin ad tümcesi ya da eylem tümcesi olması durumuna göre zaman ekinin varlığı değişkenlik gösterebilmektedir. Savaşla ilgili atasözlerinin ad tümcesi yapısında olması durumunda ek eylem geniş zaman yapısındadır ve tam tümce biçiminde kurulanlar ise bildirme eki taşımaktadır:

Palasız Türk, kanatsız kuş.

Silah atanın, av kapanın.

Silah, beldeki değil, eldekidir.

Bin akçalık sulh, bir akçalık nizadan iyidir.

Eylem tümceleri, ad tümcelerinden farklı olarak hem genel-geçer bilgiler sunmasından dolayı geniş zamanla hem de nasihat verici yapısı

---

[4] Türkiye Türkçesinde atasözlerinin tespiti için Albayrak (2009)'tan yararlanılmıştır.

sebebiyle, sınırlı örnekte de olsa, emir kipiyle çekimlenmiştir. Tespit edilen atasözlerinde *-r/-Ar* eki ile çekimlenmiş yüklemcil ögelerin sayıca fazlalığı dikkat çekmektedir.

Bir mıh, bir nal kurtarır; bir nal, bir at kurtarır; bir at, bir yiğit (er, komutan) kurtarır; bir yiğit (er, komutan), bir memleket (vatan) kurtarır.

Yiğit harpte, dost kentte, kâmil insan hiddette belli olur.

Hoyrattan savaş kopar.

Tabancanın başında düşman olunca tetiği ağır gelir.

Askersiz serdar olmaz.

Olumsuzlanan eylemlerin bir kısmı aynı tümce içinde olumlu eylemle zıtlık oluşturacak biçimde kullanılmıştır. Yüklemcil ögesinde olumsuzluk eki bulunduran tümcelerin sıralı tümce yapısında oldukları görülmektedir. Aynı eylemin olumlu-olumsuz karşıtlığına dayanılarak oluşturulan atasözünde (bk. Ör. "Su uyur, düşman uyumaz.") tümceleri oluşturan adların birbirini içerme ilişkisine dayanılarak oluşturuldukları yani alt-üst anlamlılık (hyponymy-hyperonymy) ilişkisinde bulundukları görülmektedir. Bu şekilde ilk tümce olumlu, ikincisi olumsuz dizimlenirken her iki tümcesi de yapıca ya da anlamca olumsuzluk bildiren yüklemcil ögenin bulunduğu atasözleri de örneklenmiştir.

Dil Bilgisel Dizi	**Yüklemcil Öge 1**	**Yüklemcil Öge 2**	**Atasözü**
Aynı eylemin olumsuz tekrarı	*olmaz*	*olmaz*	*Devlete hıyanet olmaz, düşmandan nimet olmaz.*
Aynı eylemin olumlu-olumsuz dizilimi	*uyur*	*uyumaz*	*Su uyur, düşman uyumaz.*
Farklı eylemlerin dizilimi	*olur*	*istemez*	*Ot olur karış, düşman istemez barış.*
Basit yapılı tümce	*gözleyen*	*girmez,*	*Selamet gözleyen, savaşa girmez.*
Birleşik yapılı tümce	-	*vermez*	*Silah insana yiğitlik vermez.*
Biçimce olumlu anlamca olumsuz tümce yapısı	-	*arar / (anar)*	*Savaşta (dövüşte) yumruğu kim anar?/(arar)?*

Birincil anlamı savaşla ilgili olan atasözlerinde emir çekimi ise sınırlı örnekle karşılanmıştır. Aşağıda verilen atasözünde uyak unsurundan yararlanarak seci sanatı yapılmıştır. *-Iş* ekiyle yapılan ahenk unsuru yüklemcil ögelerde göz ve kulağa hoş şekilde hitap etmektedir. Aynı zamanda *aş* ve *savaş* sözcüklerinde de bulunan /ş/ sesi bu uyumu devam ettirerek aliterasyona sebep olmaktadır.

Aş buldun, yılış; savaş buldun, sıvış.

Diğer atasözlerinden farklı olarak savaşla ilgili söz varlığı barındıran atasözlerinde geçmiş zaman bildiren eklere rastlanmamaktadır.

2.2. Sözcüksel Yapı

2.2.1. Eşdizimlilik

Bağımlı ya da bağımsız nitelikli biçimbirimin bir başka biçimbirimle sık kullanımı ya da anlamca birbirinin tamamlayıcısı olma durumu için *eşdizimlilik* (collocation)[5] kavramı kullanılmaktadır. Hirik'e göre eşdizimlilik, deyimler gibi kalıplaşma göstermeyen ancak bir araya gelmeleri veya bir arada bulunmaları bakımından alışkanlık gösteren biçimbirim birlikteliğidir (2017: 720). Fernandez için bir dilde sıklıkla veya tesadüfen daha sık bir araya gelen sözcük birleşmesi olan eşdizimlilik olgusu, bir şeyleri söylemenin uzlaşımsal yollarına karşılık gelmektedir (2009: 2).

Bu özellikleri dikkate alınarak incelenen ve anlam temelli yaklaşımla taranan savaşla ilgili söz varlığı taşıyan atasözlerinde sözcüklerin eşdizimlisi olduğu diğer sözcükler aşağıda verilmeye çalışılmıştır. Tarama esnasında savaşla doğrudan ilgili ya da temel+yan-mecaz anlam taşıyan atasözleri dikkate alınmıştır. Örneklerde eşdizimlenen sözcük koyu renk ile eşdizimlendiği sözcük ise altı çizili şekilde gösterilmiştir. Aşağıda yer alan atasözleri, savaşla ilgili söz varlığının tespit edildiği atasözleri içerisinden seçilerek sunulmuştur. Seçilen atasözlerinin birincil anlamının savaş üzerine olmasına dikkat edildiği için içerisinde her ne kadar belirlenen kavram alanı sözcükleri geçse bile örnekleme alınmamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi koyu renkli olanlar altı çizili sözcükle eşdizimlenmiştir. Söz konusu eşdizimlenme kullanım sıklığına göre verilmemiştir. Kullanım sıklığına göre biçimbirimlerin belirlenebilmesi için elde edilen malzemenin daha çok sayıda örnek

[5] Eşdizimlilik için bk. Firth (1957).

sunması gerekmektedir. Bu sebeple anlamlı temelli eşdizimlilik yaklaşımı çerçevesinde savaş kavram alanı içerisine giren sözcüğü zihinsel çağrışıma sebep olduğu ve belirlenen anlam kümesi içerisinde gösterilebilecek ad ve eylemle eşdizimlenmiş haliyle vermek daha uygun düşmektedir.

Atasözlerinde eşdizimliliği gerektirme ilişkisi taşıyanlar ve öbek yapı kuranlar biçiminde ikiye ayırmak mümkündür.

2.2.1.1. Gerektirme İlişkisi Taşıyanlar

Gerektirme ilişkisi taşıyan eşdizimliler; ilgili olma, parçası olma ve alt-üst anlam ya da Filizok'un (2001: 15, 16) ifadesiyle *içlem-kaplam* hiyerarşisini yansıtmaktadır.

Örneğin en altta verilen örnek grubu içerisinde yer alan ve "düşman" sözcüğü ile eşdizimlenmiş olan *dost*, *barış* ve *su* (ordu) adları "düşman"ı çağrıştırabilen ve birlikte yer aldığı sözcükle ilgili olan bağımsız yapılı biçimbirimlerdir. Aynı durum serbest çağrışım ve anlam alanlarının yakınlığı sebebiyle *harp-yiğit, tabanca-tetik, kurşun-kılıç, ok-menzil, ok-yay, ok-öldür-, barut-ateş, savaş-barış, savaş-yumruk, dost-düşman, düşman-barış, düşman-su* sözcükleri arasında da görülmektedir.

*Bir **mıh**, bir **nalı**, bir nal bir **atı**, bir at bir **komutanı**, bir komutan bir orduyu, bir ordu bir **vatanı** kurtarır.*

***Yiğit** harpte, dost kentte, kâmil insan hiddette belli olur.*

*Tabancanın karşısında düşman olunca, **tetiği** ağır gelir.*

***Kılıç** kesmez, kurşun geçmez beladan sakın.*

*Ok **menzil** alır, yay elde kalır.*

***Okumu** attım, yayımı astım.*

***Öldüren**, ok; günahkâr, okçu.*

***Ateş** ile barut bir yerde (bir arada) durmaz (olmaz)./ Barut ile **ateş** bir yerde durmaz.*

***Barışta** ter dökmeyen, savaşta kan döker.*

*Savaşta (dövüşte) **yumruğu** kim anar? / (Savaşta yumruğu kim arar?)*

***Dost** uyur da düşman uyumaz.*

*Ot olur karış, düşman istemez **barış.***

***Su** uyur, düşman uyumaz.*

2.2.1.2. Öbek Oluşturan Eşdizimliler

En az iki sözcüğün anlamsal, söz dizimsel ve biçimbirimsel bağlantılar kurarak ortaya çıkan birlikteliği öbek yapıları oluşturmaktadır. Adların yine ad türünden sözcüklerle bir araya gelerek oluşturduğu birleşikler gibi eylemler de yine eylemlerle ya da adlarla birleşerek eylem öbeklerini oluştururlar. Bu çalışmada taranan atasözleri arasında eşdizimlenerek eylem öbeği oluşturan birleşmeler söz konusudur.

Aşağıda yer alan örneklerden "silah" ve "kurşun" adı verilen ve savaşta kullanılabilecek aletler arasında sayılan bu iki nesne adı bir hareket belirtmek amacıyla kullanıldığında *at-* ve *geç*-eylemleriyle eşdizimlenerek öbek yapı oluştururlar.

Silah ***atanın****, av kapanın.*

Kılıç kesmez, kurşun ***geçmez*** *beladan sakın*

Sana kurşun ***atana****, sen ekmek at.*

Okumu ***attım****, yayımı astım.*
Okun ***atıldığı*** *yerde nişan gerek.*
İlk ***vuran*** *okçudur.*

Atasözlerinde yer alan özellikle adlar her zaman kendileri gibi ad türünden sözcüklerle değil kimi zaman da eylemlerle eşdizimlenebilmektedir. "Kurşun", "silah" ve "ok" sözcükleri *at-, atıl-, değ-, sıkıl-, vur-* eylemleri ile eşdizimlenmiş ve aynı zamanda öbekleşmeye yatkın hale gelmişlerdir. Adlar, başka adlarla öbekleşme temayülü sıkça göstermezken adlar eylemlerle eşdizimlenerek birleşik eylem grubu kurma konusunda isteklidir. Taranan atasözleri de bu tezi doğrulamaktadır.

2.3. Söz Dizimsel Yapı

2.3.1. Yüklemin Türüne Göre

Atasözleri belirli yargıları karşılayan söz dizimsel yapı niteliği taşımasından dolayı yüklemcil ögedeki sözcüğün türü bakımından iki kategoride kendini göstermektedir: Eylem tümcesi ve ad tümcesi. Tespit edilen atasözlerinde eylem tümcelerinin sayı bakımından ad tümcelerinden daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Ad tümceleri ise büyük oranda eksiltili yapıya sahiptir ve tek yüklemcil ögeden oluşmaktadır. Aşağıda eylem ve ad tümcelerini temsilen birkaç örnek sunulmaktadır.

2.3.1.1. Eylem Tümcesi Şeklinde Kurulan Atasözleri

Yüklemcil ögesi eylem türünden sözcük bulunduran tümce yapısında olan atasözleri savaşla doğrudan ya da temel+yan-mecaz anlam şeklinde ilgili hareket barındıran eylemleri taşımaktadır. Geniş zaman ve emir kipiyle çekimlenmiş olan bu eylemler devinim içerisinde genel-geçer bilgileri de taşımaktadır. Aşağıdaki örneklerde de dikkat edildiği üzere yüklemcil ögedeki eylemin sürekli tekrarı yerine eksiltili yapıya yer verilerek tümce tekrar sıklığından kurtarılmış olmaktadır. İlk örnekte savaş için çok önemli olabilecek en küçük unsurdan koca bir vatanı korumaya kadar varan silsile yüklemcil ögedeki *kurtar-* eylemi ile verilmektedir. Diğer tümcelerde yer alan *belli ol-, ağır gel-* eylemleri birleşik yapı gösterirken son örnekteki *var-* eylemi yönelme durum ekli bir varlık adı istemektedir.

Bir mıh, bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir komutanı, bir komutan bir orduyu, bir ordu bir vatanı kurtarır.

Yiğit harpte, dost kentte, kâmil insan hiddette belli olur.

Tabancanın karşısında düşman olunca, tetiği ağır gelir.

Dur dur, durmuşa var; askerden gelmişe var, karısı ölmüşe var.

2.3.1.2. Ad Tümcesi Şeklinde Kurulan Atasözleri

Yüklemcil ögesi ad türünden sözcük veya sözcük öbeği taşıyan unsurdan kurulmuş olan ad tümcesi örneğine atasözlerinde sıkça rastlanmaktadır. Ek-eylemin geniş zamanı biçiminde olan yüklemcil öge basit yapılı yani eylemsi almamış tümcelerde *-DIr* eki ile görünüm sergilerken birleşik yapılı tümcelerde bu ekin varlığı görülmez.

Silah sahibine bile düşmandır.

Silah, can yoldaşıdır.

Bin akçalık sulh, bir akçalık nizadan iyidir.

Hüküm galibindir.

Silah atanın, av kapanın.

Subay oğlan, mitil yorgan.

Asker ocağı, millet kucağı.

2.3.2. Tümcenin Yapısına Göre Atasözleri

2.3.2.1. Eksiltili Yapıların Varlığı

Eksiltili yapı, dil bilgisel en küçük birimden söz dizimsel yapıya kadar farklı birimlerle kendini göstermektedir. Özne, nesne, yer tamlayıcısı, belirteç, yüklemcil öge eksiltme yoluyla tümcenin tamamlanma işlemi bilişsel yollara devredilmiştir. Atasözlerinde tamamlanmamış tümce yapıları dikkat çekmektedir. Ya basit bir tümcede tümce sonunda yüklemcil öge eksiltisi vardır ya da birleşik yapılı tümcede ilk ya da ikinci tümcenin yüklemcil öge taşımasından dolayı diğer paralel yapıdaki aynı unsur tümce dışına atılmıştır. Aşağıda yer alan örneklerde yay ayraç içerisinde gösterilen unsurlar eksiltilmiş yapıları göstermek için kullanılmıştır. Eksiltili yapıların tespit edildiği tümcelerde sıfır biçimbirimle gösterilen unsuların yüklemcil öge oldukları dikkat çekmektedir.

Denizcinin parası pul, karısı dul (olur).
Palasız Türk, kanatsız kuş (gibidir).
İki göç bir bozgun yerini tutar, üç göç bir yangın (yerini tutar).

Ad tümcelerinde ise *-DIr* ekinin yüklemcil ögede kullanılmadığı dikkat çekmektedir.

Silah atanın(dır), av kapanın(dır).
Subay oğlan, mitil yorgan(dır).
Asker ocağı, millet kucağı(dır).

2.3.2.2. Basit-Birleşik Tümce Yapıları

Atasözleri, bir durumu, olayı, düşünceyi en etkili ve kısa yoldan söylemeyi amaç edindiği için bu söz dizimsel yapılarda karışık tümce kuruluşlarına rastlamak mümkün değildir. Bir düşüncenin veriliş biçimini en kısa yoldan anlatmak için bir ya da en fazla ikili tümce kullanımı atasözleri için de yeterli olmaktadır. Tek tümce içinde verilen atasözlerinin bazıları basit yapılı olup yani eylemsi taşımadan kurulmuş bazısı da eylemsi ile kurulmuş yan tümceyi barındırmakta veya iki ayrı tümcenin art arda sıralanması şeklinde oluşturulmaktadır.

2.3.2.2.1. Basit Yapılı Tümceler

İçerisinde tek bir yargıyı, tek bir hareketi ya da durumu bildiren; yüklemcil ögesi tek olan tümcelere basit yapılı tümce denmektedir. Atasözleri içerisinde bu yapıya sahip pek çok örnek görülmektedir. Aşağıda

verilen atasözleri, yüzey yapısında basit tümce görünümde olanlardır. Ancak son iki atasözünün derin yapı çözümlemesinde eksiltilmiş yüklemcil ögelerin varlığı bilinmektedir. Tekrardan kaçınmak amacıyla yapılan bu eksiltme işlemi, yüzey yapısında basit görünen tümceyi derin yapıda birleşik tümce formundan uzaklaştırmaktadır. Söz konusu örneklerde yüzey yapıda gösterilmeyen yüklemcil unsurlar yay ayraç içerisinde verilmiştir. Nihayetinde çalışmanın söz dizimsel inceleme kısmı yüzey yapı temeline dayandığı için tümce düzeyinde sıfır biçimbirimlerin görüldüğü tümceler de basit yapılı olanlar arasında verilmektedir.

Cengin denginle olsun.

Silah sahibine bile düşmandır.

Bin akçalık sulh, bir akçalık nizadan iyidir.

Bir mıh bir nalı (kurtarır), bir nal bir atı (kurtarır), bir at bir komutanı (kurtarır), bir komutan bir orduyu (kurtarır), bir ordu bir vatanı kurtarır.

Yiğit harpte (belli olur), dost kentte (belli olur), kâmil insan hiddette belli olur.

2.3.2.2.2. Birleşik Yapılı Tümceler

Birleşik yapılı tümce, çoğu kaynakta[6] yalnızca eylemsilerin yer aldığı ve başka konuşurlardan sözlerin alıntılandığı, yan tümcenin görüldüğü tümce yapısı şeklinde tanımlanmaktadır. İncelenen atasözlerinde savaşla ilgili söz varlığı taşıyanlar arasında birleşik tümce yapısına sahip olan atasözü örneklerine rastlanmaktadır.

Tabancanın karşısında düşman olunca, tetiği ağır gelir.

Barışta ter dökmeyen, savaşta kan döker.

Galip olan, mağlup da olur.

Ancak bu çalışmada yine kaynaklarda sıralı tümce başlığı altında verilerek birden fazla tümcenin virgül veya noktalı virgüllerle ayrıldığı tümce yapısı da birleşik tümceler içerisinde değerlendirilecektir[7].

---

[6] bk. Delice (2003), Bilgegil (2009), Gülensoy (2010), Akbayır (2013).

[7] "Atasözlerinde Savaşla İlgili Söz Varlığı" başlığını taşıyan bu çalışmanın amacı tümce yapılarını incelemek olmadığı için *birleşik tümce* bahsi üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır. Ancak sıralı tümcenin de varlığının tarafımızdan inkâr edilmediğini ve bununla birlikte tümce türleri üzerine farklı kategorilerden de söz etmenin mümkün olabileceğini belirtmek gerekmektedir.

İki göç bir bozgun yerini tutar, üç göç bir yangın.

Dur dur, durmuşa var; askerden gelmişe var, karısı ölmüşe var.
Aş buldun, yılış; savaş buldun, sıvış.
Su uyur, düşman uyumaz.
Silah, beldeki değil, eldekidir.

Birleşik yapılı tümcelerin ortak özelliği arasında biçimbirimsel ve söz dizimsel eksiltmeler olduğu söylenebilir. Söz tekrarından kaçınmak, akıcı olmak ve sözcük tasarrufu sağlamak amacıyla yapılan eksiltmeler ek düzeyinde (*-DIr* eki: "Silah atanın(dır), av kapanın(dır)."') olabildiği gibi eylem düzeyinde de görülmektedir Ör. "Askerden gelen, kırk gün havaya (çatar), kırk gün tavaya çatar.")

Silah atanın, av kapanın.
Askerden gelen, kırk gün havaya, kırk gün tavaya çatar.

2.4. Anlambilimsel Yapı

Bir dilin çok kıymetli görülen, yaşanmışlıkları, uzun süreli deneyimleri taşıyan ve öğüt verici nitelikli olan atasözlerinin anlambilimsel özelliklerinden bahsetmek, bu çalışmanın temel hedeflerindendir. Oluşumları için büyük bir arka plana sahip olan bu söz unsurları, ataların gözlemledikleri veya bizzat başlarından geçerek deneyimledikleri olay ve durumları kısa, özlü biçimde yansıtabilme niteliği gösterdikleri için oluşumlarına zemin hazırlayan tarihsel, kültürel, milli değerler hakkında fikir sahibi olmak gerekmektedir. Bu bakış açısından hareketle ifade edilen görüşlerin hangisinin temel anlamlı hangisinin metaforik zeminli olduğu bulgusuna ulaşılabilir. Elbette ki söz konusu olan atasözleri ise edimbilimsel bakış açısı ve çözümlemelerden yararlanma gerekliliği kaçınılmazdır.

Türk milletinin tarihine bakıldığında konar göçer yaşantıdan yerleşik hayata, sonrasında uzun süren devletler ve imparatorluklar zamanından günümüze kadar sürekli bir hareket ve mücadele halinde olunduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türkler atasözlerinde düşmana karşı dikkatli olunmasını, savaşta emek vermeyenin barışa ulaşamayacağını, barışın her zaman savaştan tercih edilir olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır. Yine dönemin şartları içerisinde temel anlamda kullanılmış olsun ya da olmasın, *silah, kurşun, barut, top* gibi savaş araç gereçlerinin

varlığı atasözlerinden çıkarılabilecek edimbilimsel sonuçlar arasındadır. Teknolojik savaş aletlerine yer verilmemiş ya da bu söz varlığını içeren atasözünün olmaması, sözün üretildiği zamanın eskiliği hakkında fikir vermektedir.

Atasözlerinin anlambilimsel yapısı değerlendirilirken tespit edilenlerden hareketle bu sözlerin iki kategori altında incelenmesi uygun görülmüştür. Buna göre atasözleri, doğrudan savaş anlamı taşıyanlar, savaş aletleri ile ilgili olanlar, savaşta yer alan kişi ve gruplarla ilgili olanlar olmak üzere *Anlam Alanlarına Göre Atasözleri* ve *Temel-Yan-Mecaz Anlam Durumuna Göre Atasözleri* ile *Savaşla İlgili Söz Varlığı Taşımasına Rağmen Farklı Anlamda Olan Atasözleri* şeklinde başlıklar halinde ele alınmıştır.

2.4.1. Anlam Alanlarına Göre Atasözleri

Savaşla ilgili söz varlığı barındıran atasözleri sahip oldukları anlam alanlarına göre doğrudan savaş anlamı taşıyan atasözleri, savaş aletleri ile ilgili atasözleri ve savaşta yer alan kişi ve gruplarla ilgili atasözleri olmak üzere üç alt kategoride ele alınmaktadır. Bu başlık altında verilen örnekler, hem birincil anlamında savaş kavram alanını gösteren hem de yan anlam veya mecaz anlama karşılık gelse de birincil anlamda savaş kavramını taşıyan/koruyan atasözlerinden oluşmaktadır.

Doğrudan Savaş Anlamı Taşıyan Atasözleri

Aş buldun, yılış; savaş buldun, sıvış.
Barışta ter dökmeyen, savaşta kan döker.
Bin akçalık sulh, bir akçalık nizadan iyidir.
Devlete hıyanet olmaz, düşmandan nimet olmaz.
İki göç bir bozgun yerini tutar, üç göç bir yangın.
Ot olur karış, düşman istemez barış.
Savaşta (dövüşte) yumruğu kim anar? (Savaşta yumruğu kim arar?)
Selamet gözleyen, savaşa girmez.
Su uyur, düşman uyumaz.
Yiğit harpte, dost kentte, kâmil insan hiddette belli olur.

Savaş Aletleri ile İlgili Atasözleri

Palasız Türk, kanatsız kuş.
Silah atanın, av kapanın.
Silah insana yiğitlik vermez.
Silah sahibine bile düşmandır.
Silah, beldeki değil, eldekidir.
Silah, can yoldaşıdır.
Tabancanın karşısında düşman olunca, tetiği ağır gelir.

Savaşta Yer Alan Kişi ve Gruplarla İlgili Atasözleri

Asker ocağı, millet kucağı.
Askerden gelen, kırk gün havaya, kırk gün tavaya çatar.
Askerin parası pul karısı dul.
Askersiz serdar olmaz.
Bir mıh, bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir komutanı, bir komutan bir orduyu, bir ordu bir vatanı kurtarır.
Bitlis'in kışına, askerin işine akıl ermez.
Dur dur, durmuşa var; askerden gelmişe var, karısı ölmüşe var.
Galip olan, mağlup da olur.
Hüküm galibindir.
Subay oğlan, mitil yorgan.

2.4.2. Temel-Yan-Mecaz Anlam Durumuna Göre Atasözleri

Bir toplumun hayal gücünü, geçmiş ve geleceğini, kültürel yaşantısını özetleyen atasözleri için Çobanoğlu, *çok katlı anlamlılık* adı verilen dilsel özellikler bulunduğundan bahsetmektedir. Atasözlerinin en büyük özelliği dil ekonomisine dayanıyor olması ve dolayısıyla tek bir gereksiz sözcük kullanımına yer verilmemesidir. Sözcüklerin eş anlamlılarıyla değiştirilemez olması donuk yapılarının bir gereğidir (2004: 19, 20). Atasözleri ile kısa söz aracılığıyla çok şey anlatılması amaçlandığı için bir sözcük ya da oluşturulan sözün tamamı birden fazla anlama gelebilecek şekilde kullanılabilmektedir. Kinaye, mecaz, mübalağa, intak, teşbih gibi pek çok söz sanatından da yararlanılan atasözlerinde birincil ve tek anlamı kullanılan sözlere rastlamak mümkün olabildiği gibi birincil anlamı ile yan ve mecaz anlamları taşıyan atasözleri örnekleri de sıklıkla görülmektedir. Özellikle söz konusu olan atasözleri olduğunda Aksan'ın da

dediği gibi anlam, dil içindeki kullanımla belirlenir. Atasözünün işaret ettiği gösterge değişik bağlamlar içinde ele alınarak yorumlanabilir. Aksan, anlamı dilde birer gösterge niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve konu içinde ilettikleri kavram, olarak tanımlamakta ve temel anlam ya da diğer bir deyişle göndergesel anlam ve buna bağlı olarak göndergenin göstergeyle olan ilişkisinde ortaya çıkan değişmeler beraber kazanılan yan ve mecaz[8] anlam şeklinde alt kategorilerden söz etmektedir (2006: 46, 48, 50).

Atasözlerinin çok katlı anlamsal yapıya sahip olması, bir sözün hem temel hem de birincil anlamı dışında yan ve mecaz anlam taşıyabileceğini göstermektedir. Bu sebeple ilk akla gelen anlam olan birincil anlamı savaşla ilgili atasözleri ve bu anlamla beraber yan ve mecazlı kullanımları barındıran sözler olmak üzere atasözleri iki başlık altında ele alınmış; bununla birlikte üçüncü bir başlık olarak içerisinde savaşla ilgili söz varlığı taşımasına rağmen "savaş" kavram alanına işaret etmeyen atasözleri verilmiştir.

2.4.2.1. Temel Anlamlı Olanlar

Atasözleri, hem sözcük düzeyinde hem de tümce boyutunda çok anlamlılık niteliğine sahiptir. Elbette derin anlamda ikincil anlam katmanına ulaşmak mümkün olsa da içerisinde geçen sözcüklerin etkisiyle gerçek anlamında savaş kavram alanına karşılık gelen atasözleri bulunmaktadır. Bir sözü tek bir anlama sıkıştırmak çoğu kez zor görünmesine rağmen sınırlı örnekte de olsa birincil çağrışımı gerçek anlamda savaşla ilgili olan atasözleri aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Bir mıh, bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir komutanı, bir komutan bir orduyu, bir ordu bir vatanı kurtarır.

Devlete hıyanet olmaz, düşmandan nimet olmaz.

Devletli o (ol) kişidir ki düşmanını bile (bilir).

Dur dur, durmuşa var; askerden gelmişe var, karısı ölmüşe var.

Galip olan, mağlup da olur.

İki göç bir bozgun yerini tutar, üç göç bir yangın.

---

[8] Guiraud, yan ve mecaz anlam gibi her zaman kullananların ve bağlı bulundukları durumların imgesini anımsatan *bağlamsal anlam*ı, temel anlama alternatif olarak sunmaktadır (1999: 45, 46).

Osmanlı ekmeği yiyip düşmana dua olmaz.

Savaşta (dövüşte) yumruğu kim anar? (Savaşta yumruğu kim arar?)

Silah, beldeki değil, eldekidir.

Su uyur, düşman uyumaz.

Tabancanın karşısında düşman olunca, tetiği ağır gelir.

2.4.2.2. Yan ve Mecaz Anlam Taşıyanlar

Birincil anlamı doğrudan savaşla ilgili olup derin yapıda farklı yorum ve çağrışımlara uğrayarak yan ve mecaz anlam ifade eden atasözleri de aşağıdaki gibi seçme örneklerle sunulmaktadır. Örneğin aşağıda verilen ilk atasözü ("Bir korkak bir orduyu bozar."), hem temel anlamda korkak kişinin tüm orduyu zora sokması durumunu ifade edebileceği gibi aynı zamanda korkak ve cesur olmayan bir kimsenin bir topluluk adı olarak kullanılabilen ordu sözcüğü üzerinden kalabalık kitleyi engelleyebileceği, etkileyebileceği, bozabileceği şeklinde de yorumlanabilir. Aynı şekilde "Ok menzil alır, yay elde kalır." atasözünde bir savaş aleti olarak kullanılan okun hedefe ulaşma durumuna atıfta bulunulurken aynı zamanda Albayrak'ın da belirttiği gibi "Sürekli gayret gösterip çalışan kimseler bulundukları yerden, bulundukları seviyeden daha ileri giderler; gayret göstermeyen, içinde bulunduğu durumu yeterli bulan kimseler hep oldukları yerde sayarlar." anlamında mecazlı kullanım örneğine rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde hem temel anlamı hem de yan ve mecaz olmak üzere diğer anlam türlerini karşılayabilen atasözleri, sayıca yalnızca temel anlam taşıyan atasözlerinden daha fazladır. Ancak aşağıda bahsi geçen atasözlerinden sınırlı sayıda örnek verilmesi uygun görülmüştür.

Aç kılıca sarılır, kimle olsa savaşır.

Aç, arık erden; açık kabzalı yaydan kork.

Bir korkak bir orduyu bozar.

Cengin denginle olsun.

Çıkmadık tabancayı belinde gezdirme

Çok çeri peksimeti kıt eder.

Deli ile helva yemekten, uslu ile savaş yeğdir.

Dost uyur da düşman uyumaz.

Dünya tükenir, düşman (yalan) tükenmez.

Düşman çok olunca, kaçmak mertliktir.

Düşman eline kılıç verilmez.

Düşmandan yara esirgeyen, öz canında bulur.

Düşmanın karınca ise, gözlerini merdane aç.

Elin ile verirsen aş olur, sonra kalan savaş olur.

Gönüllü yiğit, okunu ileride arar.

Gülle düştüğü yeri belli eder.

Hileye aslanlar da mağlup olur.

Köyünde bulamaz güdük eşeği, askerde beğenmez kır atı başçavuş.

Ok menzil alır, yay elde kalır.

Tabancanın karşısında düşman olunca, tetiği ağır gelir.

Tabansız insana tabanca, kılıç yük.

Top otu beylikten olunca, güllesi Bağdat'a gider.

2.4.2.3. Savaşla İlgili Söz Varlığı Taşımasına Rağmen Farklı Anlamda Olan Atasözleri

Atasözleri her zaman, bir sözcüğün ya da bütünde tümcenin birincil ya da yan ve mecaz anlamlarını yansıtmazlar. Serbest çağrışım veya toplumsal değer yükleme ile savaşla ilgili gibi görünen sözcükler tamamen farklı bir anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Tabii yine bu atasözlerinde sözcüklerin birincil, ikincil anlamları art alanda tutulmak suretiyle benzerlik, yakınlık, ilgili olma durumları göz önünde bulundurularak bilinçli sözcük seçimiyle bambaşka göstergeleri karşılayacak şekilde kullanıldıkları söylenebilir. Aşağıda *ordu, kurşun, menzil, siper, paşa, atlı, düşman* vs. savaşla ilgili söz varlığı içerisinde yer almasına rağmen farklı anlamda olan atasözlerinden bazıları örneklenmektedir.

Abdaldan paşa olmaz, kamıştan maşa olmaz.

Abdest müminin silahı(dır).

Acele ile menzil alınmaz.

Ah arka, ah arka; düşman göre de korka.

Akıl ile nefis birbirinin düşmanıdır.

Akıllı düşman, akılsız dosttan yeğdir (hayırlıdır).

Aklı olan, kaza okuna siper aramaz

Aşığa ya sabır ya sefer gerektir.

At torbası ile yatar, meteliğe kurşun atar, kuyruğunu dik tutar.

At, avrat, silah emanet verilmez.

Atlı ile yayanın yoldaşlığı olmaz.

Bağdat'ın paşası, hani bu mangalın maşası?

Bakmaz haline, kama takar beline.

Bir ağızdan çıkan, bin (beş) ağza (orduya) yayılır.

Bir dostun bin düşman (bir düşman) kadar kahrı olur.

Cahil kendinin düşmanıdır, başkasına nasıl dost olabilir?

Dost olan vah der, düşman olan oh der.

Düşman uyumaz, kadın unutmaz.

Eceli gelene mermisiz silah atılsa da ölür.

Ekmek paşa, et vezir; ondan kalanı ıvır zıvır (vızır vızır).

Eşeğin sırtına bir yük tüfek yüklemişler de, eşeği gene kurt yemiş.

Faydasız kardeşten yeğen, çakmaksız tüfekten söven (yeğdir).

Geç başa, ol paşa.

Gitti ağalar paşalar, kellere (itlere) kaldı köşeler.

İp kuşaklının sulhunu, kur kuşaklı bozamaz.

İşini bilmeyen çavuşlar, döner pisliğini avuçlar.

Karı ile silah emanet verilmez.

Maşa kadar eri olanın, paşa kadar değeri (hatırı) olur.

Meşe gölgesi, paşa gölgesi.

Oğlandır oktur, her evde yoktur.

Oğlu olan, orduya gülmez; kızı olan o…ya gülmez.

Ok gibi doğru olsam yabana atarlar, yay gibi eğri olsam elde tutarlar

Piştovunun taşı yok, okkayla barut taşır.

Samanlıktaki ite kurşun mu değer?

Soğanı akşamdan düşmana, sabahtan dostuna yedir.

Topa top deyince, top da küp der.

Yaralı ava silah atılmaz.

Yaz, galibindir.

Yenilmeyi ayı bile istemez (sevmez).

Sonuç

1. Bir milletin kültürünün önemli dil yadigarlarından olan atasözleri, içine doğdukları toplumla ilgili gelenek-görenek, hayata bakış şekli, dünya görüşü, inanç sistemi, eğitim anlayışı, insan ilişkileri gibi konularda söylenmiş özlü, kısa, kalıplaşmış sözlerdir.

2. Sözlü kültürün ürünü olan atasözlerinin yazıya geçirilmiş ilk örnekleri *Orhun Yazıtları*'nda görülmekte; Kaşgarlı Mahmud'la beraber ise ilk atasözü derleme çalışmalarına rastlanmaktadır.

3. Atasözleri ile ilgili hem genel özelliklerine hem de belirli kavram alanlarına yönelik çalışmalar görülmektedir.

4. Tarih boyunca farklı boy, millet ve devletlerle mücadele etmiş olan Türkler atasözlerine de genel anlamda "savaş" kavramı etrafında oluşturulan söz varlığını yansıtmışlardır.

5. Savaşla ilgili söz varlığını taşıyan atasözlerinin incelendiği bu çalışmada atasözleri biçimbirimsel, sözcüksel, söz dizimsel ve anlambilimsel olarak dört kategoride ele alınmıştır.

a. Biçimbirimsel Yapı

- Ad tümcelerinde geniş zaman çekimine rastlanmaktadır. Basit yapılı tümcelerde yüklemcil öge bildirme eki alırken birleşik yapılılarda bu ek kullanılmamaktadır.
- Eylem tümcelerinde geniş zaman ve emir kip çekimi görülmektedir.
- Olumsuzlanan tümceler, sıralı tümce yapısındadır. Aynı eylemin olumlu-olumsuz karşıtlığında tümceleri oluşturan adlar içerme ilişkisine dayanmaktadır. İlk tümce olumlu, ikincisi olumsuz dizimlenirken her iki tümcesi de yapıca ya da anlamca olumsuzluk bildiren yüklemcil ögenin bulunduğu atasözleri de örneklenmiştir.
- Emir çekimi sınırlı örnekte görülmektedir: "*Aş buldun, yılış; savaş buldun, sıvış.*"

b. Sözcüksel Yapı

- Anlam temelli yaklaşımla taranan ve savaşla ilgili söz varlığı taşıyan atasözlerinde sözcüklerin eşdizimlisi olduğu diğer sözcükler gerektirme ilişkisi taşıyanlar ve öbek oluşturanlar şeklinde kategorilendirilebilmektedir.

c. Söz Dizimsel Yapı

- Eylem tümcesi yapısındaki atasözleri, belirlenen anlam alanı dikkate alınarak incelendiğinde ad tümcelerine göre sayıca daha fazladır.
- Ad tümcelerinin eksiltili kuruluşu dikkat çekmektedir.
- Birleşik ya da sıralı yapılı eylem tümcelerinde ise eksiltili yapılar, *-DIr* bildirme eki ve yüklemcil ögede görülmektedir.

d. Anlambilimsel Yapı

- Bir milletin kültürel-sözlü yaratısı olan atasözlerinin anlambilimsel yapısının çözümlenebilmesi için bu söz unsurlarına edimbilimsel bakış açısıyla yaklaşılması gerekmektedir. Türk milletinin tarihine bakıldığında sürekli bir hareket ve mücadele halinde olan Türkler atasözlerinde düşmana karşı dikkatli olunmasını, savaşta emek vermeyenin barışa ulaşamayacağını, barışın her zaman savaştan tercih edilir olduğunu vurgulamaya çalışmakta; *silah, kurşun, barut, top* gibi savaş araç gereçlerinin ister gerçek anlamda ister diğer anlamlarda olsun söz varlığına etki ettiği anlaşılmaktadır.

- Atasözlerinin anlambilimsel değerlendirmesi yapılırken atasözleri, doğrudan savaş anlamı taşıyanlar, savaş aletleri ile ilgili olanlar, savaşta yer alan kişi ve gruplarla ilgili olanlar olmak üzere anlam alanlarına göre atasözleri ve temel-yan-mecaz anlam durumu göre atasözleri ile savaşla ilgili söz varlığı taşımasına rağmen farklı anlamda olan atasözleri şeklinde kategorilere ayrılmıştır.

Kaynakça

Akbayır, Sıddık (2013). *Eğitim Fakülteleri İçin Cümle ve Metin Bilgisi*. Ankara: Pegem Akademi.

Aksan, Doğan (2006). *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. İstanbul: Engin Yayınevi.

Aksoy, Ömer Asım (1988). "Atasözleri, Deyimler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962*, S. 217, Ankara: TDK Yayınları.

Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Albayrak, Nurettin (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Bilgegil, Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.

Bülbül, Ferdi (2011). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'ndeki Askerî Terimler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Çobanoğlu, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Çotuksöken, Yusuf (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.

Delice, H. İbrahim (2003). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi.

Dilçin, Dehri (2000). *Edebiyatımızda Atasözleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eker, Süer (2006). "Sü ve sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme". *Türkbilig*, 12: 104-133.

Fernández, R. F.; Prahlad, S. R. R.; Rubtsova, e.; Sabitov, O. (2009). "Collocations in the Vocabulary English Teaching as a Foreign Language". *Acimed*, 19(6), 1-6.

Filizok, Rıza (2001). *Anlam Analizine Giriş*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Firth, J. R. (1957). Modes of Meaning. *Papers in Linguistics 1934-1951*, 190-215. Newyork: London-Oxford University Press.

Göksu, Erkan (2009). "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6: 266-281.

Guiraud, Pierre (1999). *Anlambilim*. (Çev. Berke Vardar). İstanbul: Multilingual Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ Kitabevi.

Güriz, Adnan (2008). *Atasözleri ve Halk Deyimleri Işığında Türk İnsanı*. Ankara: Phoenix Yayınevi

Hirik, Erkan (2017a). "Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar ve Anlam Alanları". *International Journal of Languages Education and Teaching*, 5(1): 223-241.

Hirik, Erkan (2017b). "Türkiye Türkçesi Atasözlerinde Akrabalık Bildiren Kelimeler ve Duygu Değerleri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3): 1726-1746.

Hirik, Erkan (2018). "Söz Edimleri Kuramı Bağlamında Atasözleri-Deyimlerde Toplum/Topluluk Adları ve Duygu Değerleri". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(24): 158-177.

Ölmez, Mehmet (2008). "Divanü Lugati't-Türk'teki Atasözleri Üzerine". *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*. 683: 525-527.

Pala, İskender (2010). *Sözün Özünden Dünden Bugüne Atasözleri.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Şavk, Ülkü Çelik (2002). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şenocak, Ebru (2001). "Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11(2): 165-176.

Şirin User, Hatice (2012). "Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler", *Bilig*, 60: 257-272.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Sanat Kitabevi.

Teres, Ersin (2007). "Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine 2", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* Volume 2/4 Spring, s. 1186-1192.

Yılmaz, Saffet Alp (2018). "Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri". *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4 (7), 260-296.

Zeylek, Ömer (2016). *"Usūl ü Fenn-i Harb" Transkripsiyon-Askerî Terimlerin İncelenmesi ve Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

SARF-I TÜRKÎ'DE ARAPÇA DİL BİLGİSİ KİTAPLARININ ETKİLERİ*

Sevda KAMAN**

"Bir lisânın nice senelerden beri nâ-mazbut olan kavâ'idini zabt ve temhit etmek yeniden bir lisan yapmaktan daha müşkil…"

Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmâniyye*

Yazıldığı dönemin dil özelliklerini barındıran, edebiyat ve kültür tarihi açısından değerli ve gün ışığına çıktığında ses getiren pek çok yazma eserin mahfazası kütüphanelerdir. Bu eserlerin bir kısmı da kitap koleksiyoncularının yahut sahafların raflarında keşfedilmeyi beklemektedir. *Dede Korkut Hikâyeleri*, *Yunus Emre Divânı* gibi eserlerin yeni nüshalarının yakın zamanda bulunması; edebiyat ve dil tarihinin ancak günümüze ulaşan, bilimsel çalışmaya konu olmuş eserler esas alınarak yazılabildiğini dahası eserler gün ışığına çıktıkça güncellendiğini göstermektedir. Bu bağlamda "ismi var cismi yok " olarak nitelendirilen *Divânu Lugâti't-Türk*'te bahsi geçen Kaşgarlı Mahmut'un ilk Türkçe dil bilgisi kitabı *Cevâhirü'n-Nahv fi-Lugât-it-Türk*'ünün, Divriğili Fahreddin Efendi'ye ait (ö. H. 713/M. 1313) *Kasîdetü fi-Kavâ'id-i Lisâni't-Türk* (*Ümmühâtü'l-kelimeteyn, Kavâ'idü lisâni't-Türk*)'ün yahut Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin *Zahrü'l-Mülk fi-Mahvi't-Türk ile el-Ef'âl-i fi-Lisâni't-Türk* isimli eserinin nüshaları bulunursa literatürün yenilenmesi, yeni bilgiler ışığında mevcut çalışmaların yeniden değerlendirilmesi gerekecektir.

---

* Bu çalışma, 26-27 Mayıs 2022 tarihleri arasında Samsun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından düzenlenen "Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar" isimli çalıştayda sunulmuş olan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın/Türkiye, skaman@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8167-8961.

Dil ve edebiyat tarihi, süreklilik devam ilişkisini büyük ölçüde geçmişe dair bilgilerin gün ışığına çıkarılması bağlamında yürütür. Tarihin kaydı biraz da bu olasılıkların (her an yeni bir eserin ortaya çıkması) ortaya çıkardığı tamamlanmamışlık hissi ve yeni eserlerin bulunacağı umuduyla tutulur.

Günümüze ulaşabilmiş ve keşfedilmiş eserler ışığında Türk dili tarihine bakıldığında ansiklopedik bir sözlük olmanın yanı sıra dil özelliklerini de içeren bilgilere sahip olduğu için Türkçenin bilinen ilk dil bilgisi kitabı *Divânü Lügati't-Türk* (1077) sayılmaktadır. Onun gibi aslında bir sözlük olan ancak Harezm, Çağatay ve Osmanlı Türkçesi ile ilgili bazı dil bilgisi konularına değindiği için bu bahiste ikinci en eski tarihli eser Zemahşeri (ö. 538/1144)'nin *Mukaddimetü'l-edeb*'idir (Yüce, 1993: 8). Divriğili Fahreddin Efendi'nin XIII-XIV. yüzyıllarda *Kasîdetü fi-Kavâid-i Lisâni't-Türk* isimli manzum bir dil bilgisi kitabı yazdığı bilinmektedir (Korkmaz, 2019: 87); ancak yukarıda bahsedildiği gibi hâlihazırda eserin günümüze ulaşmış bir nüshası yoktur. 13-17. yüzyıllar arasında Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini içeren ve Araplara Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan sözlük-gramer niteliğinde eserler (*Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Ed-dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugâti't-Türkiyye, El-kavaninü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lugâti't-Türkiyye, Et-tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugâti't-Türkiyye, Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak, Eş-şüzûrü'z-Zehebiye ve'l Kıtâ'il-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiye*) yazılmıştır. Bahsi geçen bu lehçe sözlükleri, kimi dil kurallarına yer verdiği için dil bilgisi kitabı olarak da sayılmışlardır. Türk dilinin Türkçe yazılmış ilk dil bilgisi kitabı Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm* (1530)'udur (Levent, 1972: 167). Batı Türkçesiyle yazılmış ilk dil bilgisi kitabı olan *Müyessiretü'l-Ulûm,* Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'ya sunulmuş; eserde Türkçe Arapçanın kalıplarına uydurulmaya çalışılmış; Türkçe dil bilgisi kuralları Arapça ile karşılaştırılarak açıklanmıştır. Dilâçar (1971: 128), meseleye eserin yazıldığı dönemin kültürel ve toplumsal şartlarının dikkate alınması gerektiği prensibinden yaklaşır. Ona göre Bergamalı Kadri Efendi'nin Arap kalıplarına bağlı kalmasını yazıldığı dönem için doğal karşılamak ve buna anlayış göstermek gerekmektedir. Mehmet Fuat Köprülü'nün (1933: 5) 27 Mart 1933 tarihli yazısında sarf ettiği "… Bergamalı Kadri'nin eseri, bugün anladığımız manada ilmî bir gramer değildir; son zamanlara kadar

memleketimizde yazılan gramer kitapları, Cevdet Paşanınkinden Şeyh Vasfi Efendininkilere kadar, hep Arap grameri taklit edilerek yazıldığı için, Bergamalı Kadri'ye bu hususta kabahat bulmak insafsızlık olur. " sözlerinden Dilaçar ile aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Türk dili tarihi açısından önemli bu eseri yayıma hazırlayan Esra Karabacak (2002: VII, VIII) 1911 yılında Bursalı Mehmet Tahir'in bulduğu nüshanın kaybolduğunu, elde sadece bu nüshanın tıpkıbasımının bulunduğunu, bu tıpkıbasımın fotoğraflarının Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Besim Atalay'a verildiğini aktarmış; eseri yayıma hazırlarken bu tıpkıbasımı esas aldığını, yerli ve yabancı kütüphanelerin kataloglarında eserin herhangi bir nüshasına ulaşamadığını belirtmiştir. *Müyessiretü'l-Ulum*'u ele alan Türkçe yayınlarda bahsi geçmeyen Manfred Götz'ün hazırladığı *Türkische Handschriften* (VOHD Band XIII,4) isimli kütüphane kataloğunda (1979: 438-439) *Müyessiretü'l-Ulûm*'un Berlin Devlet Kütüphanesinde Ms. Or. Oct. 2056 katalog numarasıyla kaydedilen nüshasının tavsifi yapılmış; eserin giriş ve son cümleleri, bölüm başlıkları aktarılmış, Besim Atalay'ın çalışması dipnot şeklinde verilmiştir. Mücahit Kaçar (2018: 258-259) "Müyessiretü'l-Ulûm'un Kayıp Nüshaları" isimli makalesinde Mehmet Fuat Köprülü'nün 27 Mart 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesinde bahsettiği nüshanın Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 802/1 numarada bulunduğunu, eserin tek orijinal nüshasının ise Berlin Devlet Kütüphanesinde Ms. Or. Oct. 2056 katalog numarasıyla kaydedildiğini, tıpkıbasımın Berlin nüshasından alındığını aktarmıştır.

16. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar devam eden süreçte Türkçenin dil bilgisi üzerine kayda değer bir çalışma yoktur ancak 18. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını ve şekil özelliklerini içermesi bakımından ve Türkçe öğretmek adına kaleme alındığı için önemli sayılabilecek bir risale vardır. Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda Ms. Diez A quart. 95 numarasıyla kaydedilen *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî* (H. 1201/M. 1786), küçük bir Türkçe şekil bilgisi kitabıdır (Kaman ve Karaoğlu, 2020: 133). Wilhem Pertsch'in hazırladığı *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (1889: 101-102) isimli kütüphane kataloğundan anlaşıldığı üzere eserin yazarı İbrahim Efendi, yazmayı kütüphaneye bağışlayan Heinrich Friedrich von Diez'in (1751-1817) Türkçe öğretmenidir ve 1201 yılında (24 Ekim 1786'da başlamıştır) bu risaleyi Diez için derlemiştir. Diez'e

Arapça, Farsçayı da öğreten İbrahim Efendi ödenmemiş borçları nedeniyle cezaevindeyken yardım için Diez'e mektup yazacak kadar yakındır (Rauch ve Stiening, 2020: 224-225).

Tanzimat döneminde ve sonrasında dilde sadeleşme, sözlükçülük çalışmalarıyla okullarda ana dil öğretimi önem kazanmış; lisân-ı Osmânî kavâidi, imlâ ve inşâ, mükemmel Türkçe kitabet, kıraat gibi derslerin okutulmasına başlanmıştır. İlk modern ve bilimsel Türk akademisi olarak nitelendirilen Encümen-i Dâniş, 18 Temmuz 1851'de (19 Ramazan 1267) kurulduğunda herkesin anlayabileceği sade bir dille telif ve tercüme eserleri hazırlama görevini üstlenmiş, Türkçenin bilim dili olmasına katkıda bulunmayı amaçlamış; Türkçe dil bilgisi kitaplarının hazırlanması ve bu dil bilgisi kitaplarının okullarda okutulması yönünde kararlar almıştır. Bu dönemde yazılan ilk Türkçe dil bilgisi kitabı pek çok kaynakta Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ile Keçecizâde Fuat Paşa (1815-1868) tarafından hazırlanan ve Encümen-i Dâniş'in açılış gününde padişaha sunulan *Kavâid-i Osmâniyye* (1851) olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte (1299) 1882'de basılmasına rağmen 1847'de yazılmaya başlandığı için Tanzimat döneminde meydana gelen ilk dil bilgisi kitabını hazırlama onuru ise Abdurrahman Fevzi'ye atfedilmiştir. Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye hocalarından Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi (d. 1802-ö. 1864) *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân* isimli eserini (1263-1278) 1847-1861 yılları arasında tamamlayabilmiş; eser onun ölümünden sonra 1882'de (1299) Meclis-i Maârif'in izniyle İstanbul'da Mahmut Bey Matbaası'nda bastırılmıştır (Erdem, 1999: 155).

Bu çalışmada *Kavâid-i Osmaniyye*'den dört yıl önce kaleme alınan, Türkçenin tarihi ile ilgili kaynaklarda bahsi geçmemiş, yazılış tarihi itibarıyla Tanzimat dönemi Türkçe dil bilgisi kitaplarının en eskisi *Sarf-ı Türkî* üzerinde durulacaktır. 2019 yılının sonralarında başka bir eserin tespiti için katalog taraması yaparken İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde 6531 arşiv numarasıyla *Türkçe Sarf* ismiyle kaydedilmiş bu eseri fark ettim. Eseri 2021 yılında yayına hazırlarken isminin *Sarf-ı Türkî* olduğu, 1847'de (1263) Şehzade Murat'a ithafen hazırlanıp Sultan Abdülmecit'e takdim edildiği, eserin yazarı Haremeyn tercümanı Ahmet Nazif'in padişah tarafından 7500 kuruşla ödüllendirildiği bilgilerine ulaştım. Bu çalışmada amaç Tanzimat dönemi dil bilgisi kitaplarının ilki olma onurunu bahsi geçen eserlerden devralan *Sarf-ı Türkî* üzerinden

Arapça sarf kitaplarının Tanzimat dönemi dil bilgisi kitaplarındaki etkilerini, Ahmet Nazif'in Arap dil ekollerinin metodolojisinden ne ölçüde yararlandığını tespit etmektir.

***Sarf-ı Türkî'*de Arapça Dil Bilgisi Kitaplarının Etkileri**

Sahaflar Şeyhi Hacı Ahmet Efendi'nin torunu, Vakanüvis Esat Efendi'nin yeğeni (birader-zâdesi), başmüsevvit Mustafa Efendi'nin oğlu Ahmet Nazif b. Mustafa el-İstanbulî **(**H.1280/M. 1863), eserinin mukaddimesinde ve hatimesinde Türkçenin dil bilgisi üzerine daha önce yazılmış kaynak bir eser olmadığını, eserinin de bu eksikliği gidermek amacıyla yazıldığını ifade etmiştir (Kaman, 2021: 30):

> *(*3b) Zîrâ fenn-i mezkurda merci ve me'haz olarak müesses kitap gayr-ı mevcut ve nâyâb olmağla mücerret fikr-i kesîrü'l-hatâ ile ebniyesini tetebbu vukû'âtını müceddeden dıraht-ı istikrâdan meyvehâlarını iktitâf ile tenevvü ve teferru olunmuş olmağla taslih ve ıslaha cesban ve ilhak ve ziyâde ve tebdil ve tağyîre şâyân olduğundan erbâb-ı kemal ve fuzalâ-yı zevi'l-icbal hazerâtı gevher-i efkâr-i neyyireleriyle nice fevâ'id-i müstenîre ve kavâ'id-i müfeyyide-i vafîreyi ilhak bu bende-yi kemîne hakkında safh ve iğmâz-ı ehdak buyurmaları mergub ve mütemennâdır.

Eserinin hatimesinde okurlarından Türkçenin dil bilgisi ile ilgili benzer bir kitabın öncesinde yazılmadığını dikkate alarak kitabında eksikliklik ve hata olursa bunu mazur görmelerini dilediğini belirtmiştir (Kaman, 2021: 68):

> (37a) Ve'l-hamdülli'l-lâhi evvelen ve âhiren işte akl-ı kaasirî ve fikr-i fâtirî ile lisân-ı Türkî tasrîfinden bu mikdâr cem u telfîk olundu. Ve hayru'ş-şurû' kusur ve hatâ için itizâr olundu ise de bu mahalde dahi arz-ı iltimâs ederim ki işbu mecmû'ama ıtlâ eden zevât-ı dirâyet-simâta hatâ ve noksâna gayr-ı insâf ile mülâhaza edip ve mesbûk-ı bi'l-misl olmadığını bilip hatâsını ıslah ve noksânını tekmîl ederek i'tirâz ve tezyif tarîkinden udul ve bu kullarını ma'zûr buyurulmalarını niyâz u iltimâs ederim.

Haremeyn tercümanı Ahmet Nazif Türkçeyle mukayese edecek derecede Arapçaya hâkimdir. Pek çok eseri (*Terceme-i Nisâbü'l-İhtisab, Terceme-i Nuhbetü'l-Fikr, Terceme-i Telhîsü'l-Me'ânî, Terceme-i Risâle-i Kevâkibî, Terceme-i Ta'lîmü'l-Müte'allim, Terceme-i Tabakat-ı Şurnubî, Terceme-i Hâl-i Şeyh Salâhî, Tercüme-i Elf el-Leyle ve'l-Leyle, Şerhu Mevâridü'l-Kelîm, Terceme-i Şerhi Kasîde-i Lâmiye, Terceme-i Melikü's-seyf Zü'l-Yezen, Ukûdü'l-le'âl Fî Tercemeti'l-Simâri'l-Esmâr*) Arapçadan Türkçeye tercüme eden yazar *Sarf-ı Türkî'*de Arap kavâ'id geleneğini Türkçeye uygulamış; eserinde Sîbeveyhî, Ahfeş, Ferrâ, Zeccâc, İbn Harûf, İmam Razî, gibi Arap dil bilginlerine, Arapça dil bilgisi çalışmalarıyla bilinen Harezm Türklerinden Zemahşerî ile Osmanlı aydını Eskicizâde'ye ve eserlerine atıflarda bulunmuştur (Kaman, 2021: 19). Eserde bu isimlerin sıkça anıldığı bölüm "Faslün Fî Emsileti Fi'li'l-Ta'accüb" (Ahmet Nazif, 1847: 26-28; Kaman, 2019: 56-59) başlıklı bölümdür:

[27b] *Ey hüsn Zeyd ile çok hüsnlü ol* (ای حسن زید ایله چوق حسنلو اول) demektir. Ve Zeccâc'ın işbu kavli zayıftır. Ve **Ferrâ** ile **Zemahşerî** ve İbn **Haruf** احسن lafzı her bir kişiye emirdir ki *Zeyd'i hüsn ve güzel etsin* (زیدی حسن و کوزل ایتسون) ve bunu böyle etmesi şol vecihle ki *onu hüsn ile vasfetsin* (اني حسن ایله وصف ایتسون) kâne *sen onu nice ister isen hüsn ve güzellik ile vasf eyle* (سن اني نیجه ایستر ایسك هوسن و کوزلك ایله وصف ایله). Zîrâ *her bir şahısta vücûdu mümkün olan hüsnün cihetleri onda vardır* demektir. **İmam Razî** işbu ma'nâ-yı ta'accübe "Münâsebeti vardır ve **Sîbeveyh'in** takdîrinden evfaktır." dedi. Ve ma'lûm ola ki ما افعاله وافعل به 'te zikrolunan i'rap ve ma'ânî ancak vaz'-ı evvellerine itibârıyladır. Ve illâ inşâ-i ta'accüp için vaz'-ı sânîlere göre değildir. Zîrâ ol ma'nâlar bütün zehâp oldu. Ancak متعجب به olan ma'nâ-yı masdarîleri kaldı. Pes ما افعاله'de ca'l olunan asıl ma'nâsı mahvolunup onun semeresi olan تعجب منه kaldı. Ve sânîde emrin ma'nâsı منحى olup içinde mahz inşâ-i ta'accüp kaldı. Ve dediler ki افعل به 'nin ma'nâsı ta'accüpte ما افعاله ma'nâsında olup aralarında **[28a]** fark yoktur. Ve ma'nâları birdir. Nitekim **Razî** ve başka eimme nahiv kitaplarında zikretmişler ancak ما افعله lafzının hurûfu افعل به lafzının hurûfundan ekser olmağla ta'accüpte ziyâdece mübâlağayı ifâde eder. Ve bu mübâlağaya nazaran **Eskicizâde**

emsilenin ما انصره şerhinde *ne acep yardım etti* (نه عجب ياردم ايتدى) dediler ki mübâlağaya müfît olan *ne* (نه) kelimesini bu fiil-i evvelde getirdiler dedi.

Eserde üç yerde (25b, 26b, 27b) ismi geçen Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn) **Sîbeveyh** Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. H. 180/M. 796) Basra ekolünün (Basriyyun) önemli bir temsilcisidir ve Arapçanın nahiv, sarf, fonetik ve lugat alanındaki çalışmaları ile tanınmıştır (Özbalıkçı, 2009: 130). Edirneli Eskicizâde Ali Mehdi Efendi'nin (ö. H. 1243/M. 1828) ismi de eserde üç kez (28a, 29b, 31b) anılmıştır. Edirne'de tahsil gören Eskicizâde medreselerde Arapça öğretimi için okutulan anonim sarf kitabı *el-Emsile*'yi şerhetmiş bir Osmanlı aydınıdır. *Şerhu'l-Emsile* isimli eserinde Arapça ve Türkçe arasındaki farklara dikkat çekmiştir (Derebaşı, 2019: 13-17). *Sarf-ı Türkî'de* Eskicizâde'nin bu eserine de gönderme yapılmıştır. Ahmet Nazif, Basra ekolünün Bağdat'ta yükselmesini sağlayan Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-**Zeccâc** el-Bağdâdî'nin (ö. H. 311/M. 923) (İşler, 2013: 173) ismini iki kez (27a, 27b.) anmıştır. Eserde iki kez ismi geçen (27b, 28a) Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-**Râzî** et-Taberistânî (ö. H. 606/M. 1210) Şâfiî ve Eş'arî kaynaklarında "İmâm" unvanıyla anılan, Arap dili, felsefe, mantık gibi birçok ilimde eserler veren çok yönlü bir İslam âlimidir (Yavuz, 1995: 89). Eserde ismi bir kez zikredilen (27a) nahiv sahasındaki otoritesi sebebiyle ilk akla gelen isimlerden olan Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-**Ahfeş** el-Evsat (ö. H. 215/M. 830?) Basra ekolündendir. (Koçak, 1988: 526). Yine nahiv sahasındaki önemli çalışmalarıyla tanınan ve Kûfe ekolünden (Kûfiyyûn) olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-**Ferrâ'ya** (ö. H. 207/M. 822) ve Basra ekolünden ***İbn Harûf*** *en-Nahvî'ye* (ö. H. 606/M. 1210) eserde bir kez gönderme (27b) yapılmıştır (Tüccar, 1995: 406). Eserde bir kez anılan (27b) Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-**Zemahşerî** (ö. H. 538/M. 1144) dil ve din ilimlerindeki çalışmalarıyla tanınan İslam âlimidir (Yüce, 1993: 6).

Ahmet Nazif, köklü bir geçmişe sahip Arapça ekollerinin temsilcilerine ait kitapların medreselerde okutulmasının etkisiyle kitabını Arapça dil bilgisi kitaplarının esaslarına göre düzenlemiştir. Banguoğlu (1941: 9-10), Tanzimat dönemindeki diğer dil bilgisi kitaplarında da

görülen Türkçeyi Arapçanın kalıplarına uydurarak açıklama yoluna gidilmesinin sebeplerini -18. yüzyıldan sonra Avrupa'da çeşitli dillerde başarılı Türkçe dil bilgisi kitapları yazılsa da- Tanzimatçıların Türkçe dil bilgisi üzerine doğuda ve batıda yapılan tercümeleri iyi tanımamalarına bağlamaktadır. Dönem yazarları Türkçeyi Arapça sarf, nahiv, kavâ'id kitaplarının yöntemlerini esas alarak bildikleri klasik dilin izinden giderek açıklamışlar; Türkçenin kendine has özelliklerini, kurallarını derinlemesine incelememişlerdir. Muallim M. Cevdet'in arşiv vesikalarını kaynak gösteren Osman Ergin (1977: 331), Tanzimat'a kadar Türkçenin de bir gramerinin olacağı fikrinin hatıra gelmediğini, okullarda okutulan ilk Türkçe dil bilgisi kitabında Arapçanın etkilerini şu sözleri ile aktarmıştır:

> Tanzimat devrine kadar Arapçanın olduğu gibi Türkçenin de bir grameri olacağı hatıra getirilmemiş ve gramer yalnız Arapçaya hasredilmiştir. Azerbaycan'da ilk Türk mektepleri açıldığı sırada programı yapmak için toplanan komisyonda bulunan ve 'Türk dilinin grameri olur mu?' diye hayret eden bir Türk hocasının bu telâkkisi hakkında ibret alınacak bir yazıyı *Muallim M. Cevdet'in Hayatı ve Eserleri* isimli kitapta daha önce neşretmiştim… Hattâ Encümen-i Dâniş kararıyla Fuat ve Cevdet Paşalara yazdırılmış ve yarım asır kadar mekteplerimizde okutulmuş olan *Kavâid-i Osmâniye*'nin bile dikkat edilirse Arap gramerinden mülhem olduğu anlaşılır.

Osmanlı medrese kültüründe "sarf cümlesi" diye anılan beş eser *Emsile, Binâ'(ü'l-efʿâl)* ve *el-Maḳṣûd* ile İzzeddin ez-Zencânî'nin *el-ʿİzzî* ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un *Merâḥu'l-ervâh'tır* (Durmuş, 2005: 166-167). Ahmet Nazif'in başta Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eser müellifi bilinmeyen *Emsile* ile bu eserin şerhinden (Eskicizâde'nin *Şerhu'l-Emsile'si)* ve bahsi geçen dil bilginlerinin kitaplarından yararlandığı görülmektedir.

Medrese filolojisinin etkisiyle S*arf-ı Türkî'*de Türkçe, Arapça dil bilgisi kuralları ve örnekleri üzerinden açıklanmıştır. Eserde ilk bahis harfler üzerinedir. Eserin "Bâb-ı hurûfü'l-hecâ fi'l-kelâmi't-türkî" başlıklı bölümünde (4a-7b) Türkçede kullanılan harflerin yazıda yirmi dört, telaffuzda otuz beş olduğu ifade edilmiştir. Arapçada olup Türkçede bulunmayan harfler de belirtilmiştir:

(5a) Sâ (ث) harfi: Türkçede yoktur. **Sin** (س) harfiyle iktifâ ettiler. **(5b) Zâl (ذ) harfi**: Türkçede yoktur. **Zâ** (ز) harfiyle iktifâ olundu. **Dad (ض) harfi: [6a]** Türkçede olmayıp **zâ** (ظ) harfiyle iktifâ edilir *iktizâ* (اقتضا) ve *hazret* (حضرت) gibi. Kelimeler **dad** (ض) harfi ile kitâbet ederler ise de okuduklarında *iktizâ* (اقتظا) etmez.Ve *hazret* (حظرت) okudukları ıstılâh-ı âmdır.

Eserde fiillerin şahıslara göre çekimi (o, onlar, sen, siz, ben, biz) Arapçadaki gibidir:

(11 a) *açıldı* (آچلدى)/*açıldılar* (اچلديلر)/*açıldın* (اچلدك)/*açıldınız* (اچلديكز)/*açıldım* (اچلدم)/*açıldık* (اچلدق). **(11 b)** *açmadı* (اچمدى)/*açmadılar* (اچمديلر)/*açmadın* (اچمدك)/*açmadınız* (اچمديكز)/*açmadım* (اچمدم)/*açmadık* (اچمدق)/a*çmadı* (اچمدى).

Eserdeki dil bilgisi terimleri büyük ölçüde Tanzimat döneminde yazılmış diğer eserlerdeki terimlerle aynıdır, Farsça terkibe göre düzenlenmiş Arapça kökenli terimler tercih edilmiştir. Dil bilgisi kurallarının açıklandığı kısımlarda Arapça kelime kalıplarından ve cümlelerden örnekler verilmiştir: "Ve sevkettikleri emsileye göre ya'ni اشجع من عمر و بكر اكرم من خالد و غلامي اجمل من غلامك و سيفي اقطع من سيفك زيد temsillerin Türkçesi (30a) bi-'aynihi bu siyakta olup **-rek** (رك) kelimesi ilhâk etmeksizin terkipleri müsta'mel olduğu mesmû' olmuştur."

Eserde başlıklarda Arapça terkip esas alınmıştır. Yine fiillerin olumlu-olumsuz çekimleri, fiil çatıları, teklik ve çokluk, ekler (-lI, -ICI-, cIK, -rEk vs.), isim, zarf, şahıs ve iyelik ekleri, şahıs ve işaret zamirleri Türkçe ile Arapça karşılaştırılarak verilmiştir.

Sonuç

Ahmet Nazif, daha önce Türkçede dil bilgisi üzerine yazılmış bir kaynak olmadığı için bu eksikliği gidermek adına yazdığı eserinde Arapça dil bilgisi kitaplarını başvuru kaynağı olarak kullanmıştır. Yazarın eserinde atıf yaptığı Eskicizâde'nin *Şerhu'l-Emsile'*sinde de Arapça dil bilgisi kuralları Türkçe ile karşılaştırılarak verilmiştir. Ahmet Nazif'in *Emsile* ile bu eserin şerhi (Eskicizâde'nin *Şerhu'l-Emsile'si)* başta olmak üzere kitabında bahsi geçen Arap dilcilerinin çalışmalarını eserinin tanzimi,

verilen örnekler, eserdeki başlıklar, kullanılan dil bilgisi terimleri yönünden örnek aldığı anlaşılmaktadır.

Ahmet Nazif'in Türkçe dil bilgisi kurallarını Arapça ile karşılaştırarak vermesinde modernleşme tecrübelerinin başlangıcında (Tanzimat döneminde) Arapça ve Farsça bilinmeden Türkçe yazmanın mümkün olup olmadığı yönünde yürütülen güncel tartışmaların etkisi belirgindir. Bununla birlikte modernleşme tartışmalarının bir anlamda krizlerinin yalnızca yeni edebi türlerin ortaya çıkması yahut edebi eserlerin içerikleri üzerinden inşa edilemeyeceği, dil sorunlarının da bu tecrübenin bir parçası olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

16.yüzyılda Bergamalı Kadri'nin Türkçeyi Arapçanın kalıplarıyla işlemesi geleneği dönemin atmosferinden dolayı yadırganacak bir durum değildir; Tanzimat döneminde de bu tutumun *Sarf-ı Türkî* ve diğer dil bilgisi kitaplarında sürdürülmesi Tanzimatçıların –edebi eserlerde de görüldüğü üzere- her ne kadar yenilikçi olsalar da şeklen şarka ve geleneğe bağlı olduklarını göstermektedir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın "bir lisânın nice senelerden beri nâ-mazbut olan kavâ'idini zabt ve temhit etmek yeniden bir lisan yapmaktan daha müşkil" (Özkan 2020, s.73-74) sözleri bir anlamda dönemin yazarlarındaki Arapça etkilerinin gerekçesi niteliğindedir. Dönem yazarları Türkçenin yazılmamış kurallarını belirleyip yazmayı yeni bir dil yaratmak kadar zor gördükleri için bildikleri yoldan gitmeyi, başka bir dilin (Arapçanın) metodolojisini Türkçeye uydurmayı tercih etmişlerdir. Ahmet Nazif'in Arapçadan etkilenmesinde Tanzimat Döneminin atmosferinin, mesleğinin ve medrese filolojisinin payı vardır.

*Sarf-ı Türkî'*nin Tanzimat döneminde yazılmış diğer eserlerden ayrılan yönleri yazılış tarihi itibarıyla Tanzimat döneminin birinci eseri olması, Basra ve Kûfe ekollerinin temsilcilerine göndermeler yapılması ve bu dilcilerin eserlerinden örnekler verilmesi şeklinde sıralanabilir.

Kaynakça

Banguoğlu, Tahsin (1941). *Dil Bahisleri 1, (Gramer Meselesi, İmla Meselesi, Türkçede Kelime Teşkili).* İstanbul: Vakit Matbaası.

Derebaşı, Hatice (2019). *Edirneli Eskicizâde Ali Efendi'nin Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dilâçar, Agop (1971). "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi". *TDAY Belleten.* (19), 83-145.

Durmuş, İsmail (2005). "el-Emsile". DİA, C. 11. Ankara: TDV Yayınları. 166, 167.

Erdem, İlhan (1999). "Abdurrahman Fevzi Efendi ve Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân İsimli Eseri". Şubat, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi. C. 1999/I, S. 566, 155-162.

Ergin, Osman (1977). *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, 1.-2. C., İstanbul: Eser Matbaası.

Götz, Manfred (1979). *Türkische Handschriften* Teil 4 (VOHD XIII, 4). Wiesbaden.

İşler, Emrullah (2013). "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 44, 173-174, İstanbul.

Kaçar, M. (2018). Müyessiretül-Ulûm'un Kayıp Nüshaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten.* 66 (2) , 247-264.

Kaman, Sevda (2021), *Ahmet Nazif Sarf-ı Türkî.* Çanakkale: Paradigma Yay.

Kaman, Sevda ve Karaoğlu Elif Gizem (2020). "18. Yüzyıla Ait Bir Türkçe Sarf Kitabı: Hāẕā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (50), 133-164.

Karabacak, E. (2002). *Bergamalı Kadrî, Müyessiretü'l-Ulûm*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Koçak, İnci (1988). "Ahfeş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C.1, 526, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Ankara: TDK Yay.

Levent, Agâh Sırrı (1972). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. 3. baskı, Ankara: TDK Yay.

Özbalıkçı, M. Reşit (2009). "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, 130-134, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Özkan, Nevzat (2020). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi (Kavâ'id) Kitapları*. Ankara: TDK Yay.

Pertsch, Wilhem (1889). *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin.

Rauch, Christoph ve Stiening, Gideon (Herausgeber) (2020), *Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) Freidenker - Diplomat – Orientkenner*. Berlin.

Tüccar, Zülfikar (1995). "Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, 406-408, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Yavuz, Yusuf Şevki (1995). "Fahreddin er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, 89-95, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

Yüce, Nuri (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb: H(v)ârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*. 2. Baskı, Ankara: TDK Yay.

GREGORYAN MUHİTİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE GÜN ADLARI VE ART ZAMANLI İNCELENMESİ

Soner ATALAN*

Giriş

Türklerin zamanı nasıl algıladıklarına ve kullandıkları takvim sistemlerine dair ilk veriler 7. Yüzyıldan itibaren Yukarı Yenisey ve Moğolistan'da yazıya geçirilen runik harfli yazıtlarda ve Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Eski Türkçe döneminde yazılmış olan bu yazıtlardaki yıl, mevsim, ay ve gün bilgileri sonraki yüzyıllarda ve farklı coğrafyalarda Türk boyları tarafından kullanılmaya devam eden 12 hayvanlı takvim sisteminin Türk dili ile yazıya geçirilmiş ilk örnekleridir. Kullanıldığı her dönem ve sahada bu takvimde 12 yıllık, 12 aylık ve her birinde üçer ay bulunan 4 mevsimlik döngüler mevcuttur.

Eski Türkçe dönemindeki metinler incelendiğinde tarihlendirmelerde genellikle yıl bilgisi sonrasında ay bilgisi ve gün bilgisi verildiği görülmektedir. "Kül Tigin ḳony yılḳa yiti yigirmike uçdı. Toḳuzunç ay yiti otuzka yoġ ertürtümüz. Barḳın bedizin bitig taşın biçin yılḳa yitinç ay yiti otuzḳa ḳop alḳdımız." (Kül Yazıtı Kuzey-Doğu Yüzü, Ergin, 2011: 28).

Bu sistemde 12'li yıl döngüsü genel olarak "ud yılı, bars yılı, tabışkan yılı, lu yılı, yılan yılı, yunt yılı, kony yılı, biçin yılı, takıgu yılı, it yılı lagzın ya da tonguz yılı" olarak ve bu listedeki hayvan adlarının

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, soner.atalan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8950-1498.

değişkeleriyle adlandırılmaktadır. Mevsim adları da sırasıyla "yaz, yay, küz ve kış" olarak tespit edilmektedir.

Bir yıl içindeki 12 ayın adlandırılmasında birden fazla yöntem görülmektedir. "birinç ay, ikinç ay, üçünç ay …" gibi sıra sayılarıyla yapılan adlandırma yaygın olmakla birlikte yıl isimlendirmelerinde kullanılan hayvan adlarının da ay adı olarak kullanıldığı görülmektedir (Bazin, 2011: 369).

Metinlerden tespit edildiği kadarıyla 12 hayvanlı takvim sisteminde hafta kavramı ve 7 günlük döngüler bulunmamaktadır. Önceleri bir ay içindeki günler sıra sayılarıyla ifade edilirken Eski Uygur Türkçesi metinlerinde yıl ve ay adı olarak kullanılan 12 hayvanın adıyla da tespit edilmektedir. Ayın günlerinin hayvan adları ile kullanıldığı metinlerde bu günlerle ilgili kehanetler de yazıya geçirilmiştir. Örneğin Turfan Metinleri Koleksiyonunda bulunan 1202 tarihli rulo halindeki metinde saç kestirmenin günlere göre kehaneti anlatılmıştır:

> "*Sıçan gününde saç kestirilirse zengin olunur, öküz gününde kestirilirse kazançlı çıkılır, kaplan gününde (saç kestirilirse) yaşam kısalır, tavşan gününde kestirilirse saçlar ağarır, Ejderha gününde utanç duyulur, yılan gününde kestirilirse hasta olunur, at gününde kör olunur, koyun gününde kestirilirse çok sayıda oğlan ve kız çocuklarına sahip olunur, Maymun gününde çalışma sona erer, tavuk/horoz gününde kavga edilir, Köpek gününde zengin olunur, Domuz gününde saç kestirilirse büyük ve küçük baş hayvanlar ölür."* (Bazin, 2011: 279).

Görüldüğü üzere 12 hayvanlı takvim sisteminin temelinde hafta kavramı, ayı oluşturan 4 haftalık döngü ve haftayı oluşturan 7 günlük bir döngü bulunmamaktadır.

1. Yedi Günlü Hafta Kavramı ve Türk Diline Girişi

Bazı toplumlarda hafta çeşitli nedenlerle dört gün olarak belirlenirken Güney Amerika'da beş, Asurlularda altı ve Hristiyanlık öncesi Roma kültüründe sekiz gün olarak hesaplanmıştır. Mısırlılar ve

Yunanlılarda ise 10 günlük üç döngü bir ayı oluşturmaktadır (Şahin 2018: 6).

7 günlük hafta sisteminin hesaplanmasında ya da bir aylık sürecin 7 günlük parçalara bölünmesinde dünyanın uydusu olan ayın evreleri belirleyici olmuştur. Ay'ın dünyadan gözlemlenebilen ve güneş ışığının yansıması neticesinde oluşan şekilleri 4 haftalık bir döngüyle hesaplanmıştır. İki hilal evresi arasında geçen süre "ay" olarak belirlenmiştir. Hilal ile ilk dördün evresi arasında geçen 7 günlük süreç, ilk dördün ile dolunay evresi arasında geçen 7 günlük süreç, dolunay ile son dördün arasında geçen yedi günlük süreç ve son dördün ile hilal arasında geçen yedi günlük süreç 4 haftalık ay döngüsünü oluşturmaktadır. Ayın evreleri arasında geçen bu 7 günlük süreç de hafta olarak hesaplanmıştır. Haftayı oluşturan 7 güne bazı dillerde sıra sayılarıyla birinci gün, ikinci gün, üçüncü gün diye devam eden adlar verilirken bazılarında da bu 7 güne gök cisimlerini temel alan adlar verilmiştir.

Gök cisimlerine dayalı 7 günlük haftanın gün adları sırasıyla Güneş (Pazar), Ay (Pazartesi), Mars (Salı), Merkür (Çarşamba), Jüpiter (Perşembe), Venüs (Cuma) ve Satürn (Cumartesi)'den gelmektedir (Bazin, 2011: 250).

Gök cisimlerine dayalı hafta sisteminin Babil veya Kalde kökenli olduğu ya da en azından eski Mezopotamya'da doğmuş astrolojik düşüncelerden kaynaklandığı bilinmektedir. Söz konusu yedi günlük hafta daha sonra Samilere ve Eski Perslerden itibaren de İranlılara yayılmıştır. İran'dan Hindistan'a, sonra Budacılıkla birlikte Çin'e geçmiştir (Şahin, 2018: 6).

7 günlük hafta sisteminin günlerinin sıra sayılarıyla adlandırılması ise takip edilebildiği kadarıyla Museviliğe dayanmaktadır. Dini inanışa göre Tanrı, yaratmaya Pazar günü başlamış ve altı günde yaratılış tamamlanmıştır. Yedinci günde ise Tanrı dinlenmiştir. O yüzden Museviler yedinci günde yani Şabat gününde dinlenirler. Bu inanış temelli oluşan hafta günlerinin adları genellikle sıra sayılarıyla oluşturulmuştur.

Türklerde 7 günlük hafta sisteminin tarihi seyri incelendiğinde, ilk olarak Eski Uygur Türkçesiyle 9. Yüzyılda yazıya geçirilen bir metinde "yetti pagarla" (Yedi gezegenli) kavramıyla gezegen temelli hafta sistemi

olarak görülmeye başlanmıştır (Şahin, 2018: 7). Bu metinde 7 gök cismi Soğdcadaki adlarıyla yazılmıştır. 7 gök cismine dayalı hafta kavramı bundan başka yukarıda bahsi geçmiş olan 1202 tarihli ruloda "yetti greẖler" ifadesiyle tespit edilmektedir. Buradaki haftanın günlerini oluşturan 7 gök cismi yine aynı sırayla: Güneş (Pazar), Ay (Pazartesi), Mars (Salı), Merkür (Çarşamba), Jüpiter (Perşembe), Venüs (Cuma), Satürn (Cumartesi) olarak Sanskritçe adlarıyla verilmiştir (Bazin, 2011: 284).

Museviliğin Yaratılış anlatısıyla temellenen hafta sistemi İslamiyet ile birlikte Araplar ve Farsların hafta sistemlerinin de temelini oluşturmuştur. Dünyayı 6 günde yaratan Tanrı 7. Gün dinlenmiştir. Bu dinlenme gününün adı Musevilikte Şabbat olarak kullanılmıştır. Farsça etimolojik kaynaklara göre Şabbat gününün adı Şabbat > Şabba > Şamba > Şenbe değişimleri üzerinden ya doğrudan İbraniceden ya da Aramice üzerinden Farsçaya dahil olmuştur (Dehhoda, 1998: 14517). Musevilikte Cumartesi günü için kullanılan Şabbat adı Farslarda da Cumartesi gününü karşılamak için Şenbe olarak kullanılmıştır. Farsçada şenbe kelimesinin anlamı genişleyerek cumartesi günü için kullanılmakla birlikte gün kavramının adı haline de gelmiştir. İslamiyet'in mübarek günü olan Farsçada Cuma ya da Adine/Ayine günü olarak isimlendirilen günden sonra Şenbe (Cumartesi) günüyle hafta başlamaktadır. Haftanın birinci günü Şenbe (Cumartesi), ikinci günü Yekşenbe (Pazar), üçüncü günü Doşenbe (Pazartesi), dördüncü günü Seşenbe (Salı), beşinci günü Çaharşenbe/Çarşenbe (Çarşamba), altıncı günü Pençşenbe (Perşembe), yedinci günü Adine/Ayine ya da Cuma'dır.

	İbranice	**Arapça**	**Farsça**	**Gün adının anlamı**
Pazar	Yom rişon	Yevmu'l-ahad	Yekşenbe	Birinci gün
Pazartesi	Yom şeyni	Yevmu isneyni	Doşenbe	İkinci gün
Salı	Yom şlişi	Yevmu's-sulesau	Seşenbe	Üçüncü gün
Çarşamba	Yom revii	Yevmu'l-erbaau	Çeharşenbe	Dördüncü gün
Perşembe	Yom hamişi	Yevmu'l-hamis	Pençşenbe	Beşinci gün
Cuma	Yom şişi	Yevmu'l-cumati	Cuma	Altıncı gün/Cuma
Cumartesi	Yom şabat	Yevmu's-sebti	Şenbe	Şabat günü

Tablo 1: Sıra sayıları ile adlandırılan günlerin İbranice, Arapça ve Farsçadaki durumları

İslamî kültür çevresinde yazılan Türkçe metinlerde de Farsçadaki bu hafta sistemi kullanılmaya başlanmıştır. Türk dilinin tarihi dönemleri içinde İslamiyetten başka din veya dinlere intisab etmiş boyların yazı dilleri de mevcuttur. Özellikle Tarihi Kıpçak Türkçesi bünyesinde değerlendirilen dönemlerde ve sahalarda Hristiyan ve Musevi kültür çevrelerinde de eserler ortaya çıkmıştır. Altın Ordu Kıpçak Türkçesi döneminin dil verilerine ulaşıldığı *Kodeks Kumanikus*'ta 7 günlü hafta sistemi yine Farsça üzerinden Türk diline geçen hafta sistemidir. Ancak *Kodeks Kumanikus'*taki gün isimleri "tuşanbe, seşanbe, çaarşanbe, panşanbe, ayna/eyne, Şabat kün, yeşenbe" olarak Türk dilindeki fonetik değişiklikleriyle yer almaktedır (KK: 36b, Grönbech, 1992: 47; Ünal, 2010: 183-184). Bunun yanında Cumartesi günü Farsçadaki gibi Şenbe kelimesiyle değil bu kelimenin Farsçaya girmeden önceki hali olan Şabbat kelimesi kullanılarak "Şabat kün" olarak ifade edilmiştir (Grönbech, 1992: 174).

2. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinde Gün Adları

Tarihi Kıpçak Türkçesinin diğer bir kolu olan ve Hristiyan kültür çevresinde eserler bırakan Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise 7 günlü hafta sistemi daha farklı bir adlandırma yöntemiyle işlek bir şekilde kullanılmıştır.

Bugün Türkiye'de Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi olarak da bilinen bu dönemin tarihi arka planında özellikle 11. Yüzyıldan itibaren Kıpçakların Gürcü ve Haylarla (Ermenilerle) kurdukları ilişkiler neticesinde Kıpçaklar, Hayların millî mezhebi konumunda olan Ortodoksluğun Gregoryanlık mezhebine intisab etmeye başlamışlardır (Çetin Milci, 2014: 23-37). Hay kiliselerine gitmeye ve Haylarla yaşamaya başlayan Kıpçaklar, 16. Yüzyıldan 18. yüzyıla kadar özellikle Kamenets-Podolks (Ukrayna) ve Lvov (Ukrayna) bölgesinde Haylardan dinî vesileyle aldıkları Hay alfabesini kullanarak Kıpçak Türkçesiyle 300'den fazla eser yazmıştır. Bu bildiride bu dönemin adlandırılmasında, Türk dilinin dönemlendirilmesinde dikkat edilen hususlar göz önünde bulundurularak dönemin edebi dil özelliklerinin ve eserlerin verildiği kültür çevresinin de

temsil edilebilmesi için tarafımızca "Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi" kullanımı uygun görülmektedir[1].

---

[1] Bozkırlarda yaşayan ve daima Rus knezleriyle mücadele halinde olan Kıpçak Türklerinin Hristiyanlıkla tanışmasına, Gürcü ve Haylarla ortak coğrafyada birlikte yaşamasına vesile olan Gürcü Kralı II. David'dir. II. David, Bagratlılar sülalesindendir. Bu hanedanlık 575- 619 ve 787- 1015 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bizans'ın doğu ellerindeki topraklarına sahip olan ve gitgide güçlenen Selçuklular, akınlarıyla Gürcüleri de zayıflatmış ve bölgeye hâkim olmaya başlamıştır. Sultan Melikşah döneminde Hay ve Gürcü halkı Selçukluların hakimiyetinde yaşamaktadır.

Kıpçak başbuğu Saruhan ölünce yerine oğlu Atrak geçmiştir. Atrak'ın kızı Gürcü Kralı Bagratlı David ile evlenmiştir. Bu vesileyle Don ve Kuban bölgesinde Kıpçaklarla Gürcüler arasında yakın ilişkiler olmuş ve Kıpçaklar arasında Hıristiyan olanlar görülmeye başlamıştır. Selçuklulardan kaybettiği toprakları geri almak isteyen II. David bozkırlarda oturan Kıpçakları kurduğu akrabalık vesilesiyle ülkesine davet etmiştir. Ruslarla mücadele halinde olan Kıpçaklar David'in bu teklifini kabul etmiştir. 1118'de başbuğ Atrak ve beraberindeki 40.000 Kıpçak aile Kafkaslardan geçerek Gürcistan'a girip Çoruh ve Kür civarına yerleşmiştir. Böylece Kıpçaklar Gürcülerin müttefiki olarak onlar için diğer Türk boylarıyla da savaşmıştır. II. David, 40.000 Kıpçak savaşçısı ve ailelerine iyi bir yaşam sağlamıştır. Kıpçaklar da günden güne Hristiyanlığa intisab etmeye başlamıştır. Ülkesine davet ettiği Kıpçak Türklerinden 40.000 kişilik bir atlı ordu kuran Kral David Selçukluları ülkesinden çıkarmış ve hatta Kıpçaklar sayesinde topraklarının sınırlarını genişletmiştir. Selçuklulara tâbi olan Müslüman Türklerin hücumlarına karşı koydukları gibi Şirvan, İran ve Hayastan'a başarılı seferler yapmışlardır. 1121'de Borçalı Çayı bölgesini de aldıktan sonra 1123'te ele geçirdikleri Tiflis'i Gürcü krallığının başkenti yapmışlardır. Kıpçaklar güvenilir ve faydalı olmaları sebebiyle kral tarafından sevilip takdir görmüşler, askerî, idarî ve siyasî görevlerde önemli makamlara gelmişlerdir.

Kral David ölünce yerine sırasıyla Kral Dimitri ve III. Georgi geçmiştir. Oğlu olmayan Georgi daha hayattayken kızı Tamara'ya taç giydirip yönetimi ve kontrolü kendinde tutarak kızını kraliçe unvanıyla krallığın başına geçirmiştir. Kraliçe Tamara İkinci evliliğini Osetler kralının oğlu Bagratlılar sülalesinden David Soslan ile yapmıştır. Kraliçenin bir Osetle evlenmesiyle yönetimde güç kazanan Osetler zamanla Kıpçakların elinden tüm devlet görevlerini almıştır. Bu sırada Haylar ve Gürcüler arasında dinî bakımdan büyük bir anlaşmazlık yaşanmaktadır. Gürcü devletinde gücü zayıflayan Kıpçaklar bu durum üzerine coğrafî olarak komşuları olan Haylara yaklaşmıştır. Bu iç içe yaşam Kıpçakların Haylardan etkilenerek Hayların millî mezhebi olan Ortodoksluğun Gregoryanlık mezhebine intisab etmelerine sebep olmuştur. Hay kiliselerine gitmeye ve Haylarla yaşamaya başlamışlardır ancak din değişikliği dil değişikliğine varmamıştır. Dillerini muhafaza edip Kıpçak kimliklerini de kaybetmemişlerdir.

Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi bünyesinde yazılan eserlerde tespit edilen 7 günlü hafta sistemindeki gün adları şöyledir:

	Yıḫpaşkün	pazartesi
	nögerikün	salı
	ḫankün	çarşamba
	kiçieynekün	perşembe
	eynekün	cuma
	şabatkün	cumartesi
	yıḫkün, çubuḫuruşkankün	pazar

Tablo 2: Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen gün adları

Bu listedeki gün adları ve bu adların fonetik değişkeleri Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinden sonra Karay/Karaim Türkçesinde, Başkurt Türkçesi ağızlarında, Tatar Türkçesi ağızlarında, Karaçay-Balkar Türkçesi ile Türkiye'de Afyon ve Konya çevresine yerleşen Karaçay Türklerinin kullandığı Türkçede, Volga Bulgar Türkçesinin devamcısı olan Çuvaş Türkçesinde günleri adlandırmada kullanılmıştır. Hatta Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi döneminden önce 13-14. Yüzyıldan kalma Volga Bulgar mezar taşlarında aynı gün adlarından örnekler tespit edilmiştir.

G. Alişan, R. Açaryan ve E. Hurşudyan'nın yaptığı incelemelere göre Hayastan'ın Şirak ilindeki Arıç köyünün eski adı Kıpçak'tır ayrıca 12. yüzyılda inşa edilen ve hala ayakta duran Kıpçakavank manastırı da Kıpçak Türklerinin Gregoryanlığı kabul edip burada bir yaşam alanına sahip olduklarının başka bir kanıtıdır. Detaylı bilgi için bkz. (Çetin Milci, 2014: 23-37).

Buradaki gün adlarınının ayrı ayrı incelenmesi Türk dili ve kültürünün tarihi seyri ve devamlılığı, Türk dilinin ve Türk boylarının dahil olduğu yeni kültür çevreleri ve diğer kültür çevreleriyle olan ilişkileri açısından önem arz etmektedir.

Gün adlarının incelenmesine yıḫkün ile başlamak faydalı olacaktır çünkü bu hafta sisteminin mübarek günü yıhkün yani Pazar günüdür ve hafta bu günden sonra başlamaktadır. Bunun yanında mübarek gün isminden hareketle hafta kavramını isimlendirme mantığı olduğu için Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinde hafta kavramı "yıḫ" kelimesiyle adlandırılmıştır. Önce yıḫkün'ün incelenmesi haftanın diğer günlerinin incelenmesinde kolaylık sağlayacaktır.

2.1. Yıḫkün, Çubuḫuruşkan (Pazar)

Pazar günü için kullanılan bu ad birleşik bir sözcüktür. yıḫ + kün sözcüklerinden oluşmaktadır. Eski Türkçe döneminde yazılan runik harfli yazıtlardan itibaren takip edilebilen mukaddes, kutlu, mübarek anlamlarına gelen "ıduḳ" (KT. D. 10-11) (Clauson, 1972: 46; Ergin, 2011: 94) sözcüğünün izah edilebilir fonetik değişimler geçirerek kullanılmaya devam etmiş biçimidir. Bu sözcüğün dil içi art zamanlı fonetik değişimleri ıduḳ>ıyuḳ>ıyıḳ>yıḳ>yıḫ olarak Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinin fonetik özellikleriyle de uyumlu olarak izah edilebilmektedir. Semantik açıdan da "yıḫkün" birleşik sözcüğünün mübarek gün, kutsal gün anlamlarında bir sıfat tamlaması olup anlamca kalıplaşıp Pazar gününü karşılayan bir gün adı olarak kullanılması söz konusudur (Garkavets, 2018: 1699). Yıḫ sözcüğü bu gün adında olduğu gibi yıḫöv kelimesinde de kiliseyi karşılamak için kutsal ev anlamında kullanılarak kalıplaşmıştır (Schütz, 1968: 133). Bu metinlerde kilise için genellikle yıḫ-öv kelimesi kullanılmıştır. Yıḫkün adı Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi sonrasında Musevi olan Karay/Karaim Türkçesi ve Müslüman olan Karaçay-Balkar Türkçesi bünyesinde Pazar günü için kullanılmıştır. Karay/Karaim Türkçesinin içinde bulunduğu Musevi kültür çevresine göre mübarek günün Cumartesi günü olamasına rağmen Pazar günü için "yıḫkün" gün adı

kullanılmıştır (Arslan, 2018: 429, 1137). Yine Karaçay-Balkar Türkçesi kullananların Müslüman olmasına ve bu kültür çevresinde mübarek günün Cuma günü olmasına rağmen Pazar günü için "ıyıḫkün" gün adı kullanılmıştır (Tavkul, 2020: 195).

Pazar günü için Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde yıhkün adınından başka **çubuḫuruşkan** adı da kullanılmıştır (Öztürk, 2009: 11, 19). Bu gün adı da çubuḫ + uruşkan sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Pazar günü için kullanılan çubuhuruşkan adı aynı zamanda metinlerde gün adından bağımsız olarak mübarek, mukaddes, arınmış anlamlarında tespit edilmektedir (Garkavets, 2018: 404).

Çuvaş köylerinde, Fin-Ugor ve Rus toplumlarında eski bir gelenek olarak yıkanırken yaprak dökmeyen ağaç dallarının kullanılması ve bunun modern hayata da uyarlanması dikkat çekicidir (Теребихин, 2019: 141). Fin-Ugor ve Volga bölgesi Türk toplulukları üzerine yapılan çalışmalarda yıkanma ve arınma geleneğinde, buharlı ortamda kuru dallar veya huş, meşe gibi ağaçların yapraklı çubuklarıyla vücuda vurarak arınma önemlidir (Кандрииа, 2004: 9-14). Çubuk vurmanın fiziksel bir arınmadan hareketle ruhsal bir arınmayı da işaret edebileceği ihtimal dahilindedir. Munkacsi'nin tespitlerine göre Çuvaş Türkçesinde kullanılan gün adlarından bazıları tercüme yoluyla Çeremişçe ve Votyakça gibi Fin diyalektlerine geçmiştir. Bunun gibi karşılıklı etkileşimler de çubuḫuruşkan gün adıyla ilgili semantik ipuçları vermektedir. Buna rağmen bu gün adının izahı için daha fazla ve ikna edici bilgiye ihtiyaç vardır.

2.2. Yıḫpaşkün (Pazartesi)

Pazartesi günü için kullanılan bu ad yıḫ + paş +kün sözcüklerinden oluşmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere bir kültürün mübarek gününün adı o kültürde hafta kavramının da adı olabilmektedir. Bu durumun bir örneği de Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde de tespit edilmektedir. Yıhpaşkün tam olarak haftanın baş günü anlamına gelmektedir. Mübarek gün olan yıhkünden (Pazar) sonra haftayı başlatan gündür (Öztürk, 2009: 10; Garkavets 2018: 1700). Haftanın baş günü anlamına gelen ifade bu metinlerden daha önce Volga Bulgar Kitabelerinde ernebaşı olarak kullanılmaktadır (66 numaralı kitabe 6. Satır) Arıkan, 2014: 17). Bu

yazıtlar İslami kültür çevresine ait olduğu için ve hafta kavramını karşılayan erne kelimesinin Cuma günü için kullanılan ayine, eyne gününden gelmesi de göz önünde bulundurulursa buradaki ernebaşı isminin Cumartesi günü için kullanılmış olması gerekmektedir Ait oldukları inanç çevresiyle ilişkili olarak haftanın mübarek gününün ve hafta başının farklı olmasıyla birlikte iki dönemde de haftanın ilk gününü ifade etmek için aynı mantık ve anlamda ad verildiği ortaya çıkmaktadır. Eyne/Erne adı ve türevleri ileriki bölümlerde daha detaylı incelenecektir.

Pazartesi günü için Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesinden başka Karay/Karaim Türkçesinde yuḫbaşkün (Arslan, 2018: 286; Güner 2018: 582). Karaçay-Balkar Türkçesinde başkün (Tavkul, 2020: 98) adları kullanılmaktadır. Bunun dışında Mişer Tatar Türkçesinde baş-kün ve Mordva-Karatay ağzında baş-kın adları tespit edilmiştir (Munkacsi, 2020: 162).

Çuvaş Türkçesinde ise pazartesi için kullanılan "tuntikon" adının haftanın doğması, başlaması ve haftanın doğan ilk günü olması sebebiyle tuh- doğmak fillinden türeyen bir ad verildiği düşünülmektedir. Yine haftanın ilk günü aynı mantık güdülerek Başkurt Türkçesinin Perm ağzında "tugan-kün" olarak adlandırılmıştır. Wichmann, Pazartesi gününün Çeremişçe ve Votyakçadaki adlandırmalarının da doğan gün anlamında olmasından solayı bu dillere Çuvaşçadan "çeviri-ödünçleme" yöntemiyle bu gün adının geçtiğini düşünmektedir. (Munkacsi, 2020: 166-167).

2.3. Nögerikün (Salı)

Salı günü için kullanılan bu gün adı Türk dilinin başka bir döneminde yazılı metinlerde tespit edilememiştir. Ancak Başkurt Türkçesi Perm ağzında atlangan-kün (Munkacsi 2020: 162), Çuvaş Türkçesinde ıtlari-kon (Bayram 2019: 956) ve Tatar Türkçesinden etkilenen Çuvaş ağızlarında da utlari-kün olarak tespit edilmiştir (Munkacsi, 2020: 162). Munkacsi çalışmasında genel olarak İdil bölgesinde Salı günü için, "atlanılan gün" anlamına gelen adlandırmanın yapıldığını tespit etmiştir. Hatta Tür dili konuşurlarının komşusu olan toplumlarda da atlanılan gün anlamının kendi dillerine tercümesinin Salı günü için kullanıldığını belirtmektedir. Yine Munkacsi tarafından Çuvaşlar ve Başkurtlar arasında

Salı gününün atlanılan ve yola çıkılan, işe başlanılan gün olduğu şu tekerleme ile desteklenmektedir.

tundi-kont yorat Pazartesi uygundur (herkese),

ıtlarikon utlanat Salı ata binilir,

yon-kon yonkat Çarşamba kızgındır,

şmat-kon şımalat Cumartesi sevecendir. (Munkacsi, 2020: 167).

Başkurt ve Çuvaşlar arasında atlanmanın, yola çıkmanın ve bir işe koyulmanın uygun ve uğurlu kabul edilmesi durumu ile Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde Salı günü için kullanılan Nögerikün adı arasında semantik olarak bir bağlantı olup olmadığını anlamak için Nöger sözcüğünü incelemek gerekmektedir. Nöger sözcüğü bu metinlerde, arkadaş, yoldaş ve eş anlamlarında kullanılmaktadır (Garkavets, 2018: 1019). Bilindiği üzere nöger/nöker sözcüğü Moğolcada olup arkadaş, yoldaş anlamlarını taşımaktadır (Lessing, 1960: 593). Bundan başka Türk Dilinin tarihi ve modern dönemlerinde arkadaş, yoldaş, asker, yardımcı, hizmetçi gibi anlamlarda kullanılmıştır. Salı gününe nögerikün adının verilmesi; nöger sözcüğünün anlamları ve aynı güne atlangankün adının verilmesi göz önünde bulundurulduğunda bu durumlar semantik olarak birbiriyle ilişkili gibi görünse de bu konuda daha fazla veriye ihtiyaç duyulmaktadır.

2.4. Ḫankün (Çarşamba)

Çarşamba günü için kullanılan bu ad ḫan ve kün sözcüklerinden oluşmaktadır. Kan günü anlamına gelen bu adın Çarşamba günü için kullanılmasına dair tarafımızca ulaşılan en eski ilk yazılı veri Volga Bulgar yazıtlarında yer almaktadır. Volga Bulgar yazıtlarında "ḫan küwen" (69 numaralı kitabe 8-9. Satır) (Tekin, 1988: 154) olarak yazılan bu gün adı daha sonra Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde de ḫankün olarak tespit edilmektedir (Garkavets, 2018: 796). Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinden sonra ḫankün adı bir çok bölge ve lehçede varlığını devam ettirmiştir. Karay/Karaim Türkçesinde kankün/ḫankün (Gülsevin, 2020: 162, 418) Mordva Karatay Türkçesinde kankın, Başkurt

Türkçesi Perm ağzında da kankün olarak tespit edilmektedir (Munkacsi, 2020: 162-163). Çuvaş Türkçesinde ise yine kan gün anlamına gelen yun-kon adı Çarşamba günü için kullanılmaktadır. Bu güne adını veren kan sözcüğü Çuvaş Türkçesinde Talat Tekin'e göre ḳan > ḫan > hyan > hyun > yun olarak fonetik değişiklikler geçirmiştir (Tekin, 1988: 155). Aşmarinin tespit ettiğine göre Tatarlaşmış Çuvaşlar da Çarşamba günü için kan-kün adını kullanmıştır. J. Mészáros Çuvaşların Çarşamba gününü yun-kon yani ḳan-gün/kan-günü olarak adlandırmalarını Çuvaşların kanlı kurbanlarını bu gün sunma eğiliminde olmaları ile temellendirmiştir. (Munkacsi, 2020: 171). Yegerov Çuvaş dilinin etimolojik sözlüğünde, Çuvaşların Çarşamba gününü kan günü olarak adlandırmlarının çok eski bir gelenek olduğunu ve kurban günü olarak tespit edildiğini vurgulamaktadır (Yegerov, 1964: 349). Fedotov da yazmış olduğu etimolojik sözlükte yunkon yani kan gününde Çuvaşların ölülerini andıkları geleneksel bir tören ve bayrama dikkat çekmektedir (Fedotov, 1996: 487). Fedotov Çuvaşlardaki kan günü adının ve bu gündeki kurban geleneğinin Eski Bulgar atalarından miras kaldığını ve 20 yüzyıla kadar önemli bir gelenek olarak devam ettiğini belirtmektedir (Fedotov, 1996: 488). 13. yüzyıla ait Volga Bulgar Yazıtlarında da bu gün için han-küwen adının kullanılması Fedotov'un vurguladığı bu noktaları destekler niteliktedir.

2.5. Kiçeynekün/Kiçieynekün (Perşembe)

Perşembe günü için kullanılan bu ad temel olarak Cuma gününün durumuna ve Cuma gününe verilen eynekün adından hareketle oluşturulmuştur. Eynekün ise Farsçada Cuma günü için kullanılan adine/azine/ayine adının Türk dilindeki kullanımlarından biridir. Farsçada toplanma, cemaat olma, ayin yapma günü anlamlarında kullanılan bu ad Türk dilinin tarihi dönemlerinde de Cuma gününe ad vermede kullanılmıştır. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde eynekün (Garkavets, 2018: 186). olarak tespit edilen Cuma günü daha önce Volga Bulgar Türkçesi ile yazılan mezar kitabelerinde "erne küwen" adıyla kullanılmıştır (69 numaralı kitabe 10. Satır) (Tekin, 1988: 154-155). Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde kiçieynekün/kiçeynekün (Garkavets, 2018: 685-686) olarak adlandırılan Perşembe günü ise Volga Bulgar Türkçesi metinlerinde kiç erne küwen kullanımıyla tespit edilmektedir (69 numaralı kitabe 10. Satır) (Tekin, 1988: 154-155). Bu gün

adındaki eyne veya erne sözcüğünün Cuma günü demek olduğu ve Farsçadan ödünçleme olduğu bilinmektedir ve bu sözcük Eynekün başlığında detaylı olarak incelenecektir. Kiçernekün, kiçeynekün, kiçieynekün kullanımlarına bakıldığı zaman burada yine iki sözcüğün birleştiği görülmektedir. Kiç/kiçi + eyne + kün sözcüklerinin birleşiminden oluşan bu gün adındaki kiç/kiçi sözcüğü akşam sözcüğünü karşılayan keç ve daha sonra tün sözcüğünün yerine de kullanılmaya başlayan kece sözcükleri ile izah edilmektedir (Munkacsi, 2020: 174). Bu gün adı art zamanlı olarak incelendiğinde, Volga Bulgar Türkçesi metinlerinde kiçerne küwen, Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde kiçeynekün/kiçieynekün, Karay/Karaim Türkçesinde kiçeynekin/kiçibaraski (Güner, 2018: 201; Gülsevin, 2020: 162), Çuvaş Türkçesinde ise ernikiş ya da kişnerni-kon kullanımlarıyla tespit edilmektedir (Bayram, 2019: 304). Perşembe günü için Cuma akşamı, cumaağşamı, Cuma gecesi, ayine gecesi, iyne gecesi, ine gecesi gibi kullanımlar diğer Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaygın olarak kullanılmaktadır (Aşçı ve Yastı, 2008: 107-119).

2.6. Eynekün (Cuma)

Farsçada toplanma, cemaat olma, ayin yapma günü olan Cuma günü için kullanılan (Steingass, 1930: 30) "adine/ayine" sözcüğünün ödünçlenmesiyle oluşturulmuştur. Rotasizm etkisiyle Volga Bulgar Türkçesi metinlerinde "erne küwen" (69 numaralı kitabe 10. Satır) (Tekin, 1988: 154-155) ve onun devamcısı olan Çuvaş Türkçesinde "erne-kon/erne-kun" (Bayram, 2019: 967) biçiminde tespit edilen bu gün adı Kodeks Kumanikus'ta "aynakün" (Ünal, 2010: 183-184,), sonrasında Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Metinlerinde "eynekün" (Garkavets, 2018: 186), daha sonra da Karay/Karaim Türkçesinde "eynekün" (Er, 2020: 21; Kırbaş, 2016: 70, 339), Mişer Tatar Türkçesinde "atnakün" (Alkaya, 2020: 49-53; Ganiyev, 1997: 35). Türk dilinin tarihi dönemlerinde eyne/erne adı haftanın mübarek gününden hareketle hafta kavramının adlandırılmasında da kullanıldığı için doğrudan hafta anlamında da kullanılmıştır. Bunun dışında Çuvaş Türkçesinde Pazar gününü adlandırmak için "vısnerni-kon" (Bayram, 2019: 150) birleşik sözcüğünde de tespit edilmektedir. Vısnerni-kon adı vırıs (urus-rus) + erni (erne) kon sözcüklerinden oluşmaktadır (Munkacsi, 2020: 162). Rusun erne günü yani Rusun mübarek günü, Rusun ayin günü cemaat günü anlamına gelen

vısnerni-kon anlamından da anlaşılacağı üzere Pazar günü için kullanılmaktadır. Bundan başka Volga Bulgar Türkçesi metinlerinde erne başı küwen olarak haftanın ilk günü anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım işlev olarak Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde, Karay/Karaim Türkçesinde ve Karaçay-Balkar Türkçesinde tespit edilen yıhpaşkün kullanımıyla aynıdır. Ancak burada hafta sistemlerindeki mübarek gün-tatil günü ve haftanın başladığı günün hangisi olduğu gibi durumlardaki farklılıklardan dolayı "haftanın baş günü" olarak aynı anlama gelen bu birleşik sözcükler aynı günü işaret etmemektedir. Volga Bulgar Türkçesi metinlerinde "erne küwen" olan Cuma gününden hareketle erne yani hafta adlandırması yapıldığı için "erne başı" yani hafta başı da Cumartesi günü ile başlamaktadır. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde de mübarek, kutsal gün olan yıẖkün'den harketle "yıẖ" yani hafta adlandırması yapıldığı için "haftanın baş günü" olan "yıẖpaşkün" pazartesi gününe işaret etmektedir.

2.7. Şapatkün (Cumartesi)

Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinde Cumartesi günü için kullanılan bu ad (Garkavets, 2018: 1336) daha öncesinde Kodeks Kumanikus'ta de şabatkün (Ünal, 2010: 183-184) olarak tespit edilmektedir. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerinden sonra Karay/Karayim Türkçesinde Şabbatkün (Çulha, 2002: 284), Karaçay-Balkar Türkçesinde şabat/şavatkün (Tavkul, 2020: 327), Çuvaş Türkçesinde de şımatkun ve şamatkun olarak kullanılmıştır (Bayram, 2019: 304). Şabatkün kullanımının Türk diline tam olarak ne zaman ve hangi dil üzerinden girdiği bilinmemekle birlikte yaygın olarak Bulgar grubu ve Kıpçak grubu Türk lehçelerine Hristiyanlık ile birlikte bu girme ihtimali üzerinde durulmuştur. Ancak bunun yanında Zolotniskiy bu gün adının Çuvaş Türkçesindeki fonetik değişikliklerinden hareketle Hazar Türkçesi döneminden miras kalma ihtimaline dikkat çekmiştir (Munkacsi, 2020: 165-168).

Sonuç

Yukarıda Türk dilinde hafta kavramının seyri ve hafta sistemi üzerine verilen bilgilerden hareketle Türk diliyle yazılmış metinlerde 7 günlük hafta kavramı Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Sanskritçe ve

Soğdca gün isimleriyle görülmeye başlamışsa da işlek olarak kullanımı İslami kültür çevresine girildikten sonra gerçekleşmiştir. Eski Uygur Türkçesi döneminde 12 günlük döngülerden oluşan hayvan isimleriyle adlandırılan gün sistemleri ve gök cisimleri temelli 7 günlük hafta sistemi tespit edilmiştir. İslami kültür çevresi ile birlikte Museviliğin yaratılış anlatısıyla temellendirilen sıra sayıları ile ifade edilen 7 günlük hafta sistemi Arapçada ve Farsçada olduğu gibi Türk dilinde de yaygınlaşmaya başlamıştır. İslami Kültür çevresinde Türk diliyle yazılan eserlerde Hicri takvimle birlikte kullanılan 7 günlük hafta sistemi dışında 12 hayvanlı takvim sistemi de farklı coğrafyalarda kullanılmaya devam etmiştir. Türk diline Farsça üzerinden giren sıra sayıları ile adlandırılan 7 günlü hafta sistemindeki günlerin adları Farsçada olduğu gibi Farsça adlarıyla kullanılmıştır.

Farsça üzerinden Türk diline giren gün adlarından başka Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi metinlerlerinde haftanın günlerini adlandırmada kullanılan farklı gün adları dikkat çekmektedir. Bu gün adları sırasıyla, pazartesi için yıhpaşkün, Salı için nögerikün, Çarşamba için hankün, Perşembe için kiçeynekün, Cuma için eynekün, cumartesi için şabatkün, Pazar için yıhkün ve çubuhuruşkankün olarak tespit edilmektedir. Yazılı metinlerle takip edilebildiği kadarıyla bu gün adlarından ḫankün, kiçeynekün, eynekün ve yıḫpaşkün kullanımları, Volga Bulgar Türkçesi yazıtlarında yine sırasıyla, ḫan küwen, kiçierne küwen, erne küwen ve ernebaşı küwen olarak tespit edilebilmektedir. Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesindeki gün adlarının fonetik değişkeleri bu dönemden sonra Çuvaş Türkçesi, Karay/Karaim Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Karaçay Balkar Türkçesi, Başkurt Türkçesi ağızları ve Tatar Türkçesi ağızlarında kullanılmaya devam etmiştir.

Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi gün adları hakkında yukarıda yapılan incelemelerde de görüldüğü üzere hafta sistemindeki günlerin adlandırılmasında bazı katmanlar oluşmuştur. Şabatkün adının kullanılması ve hafta sisteminde yıhkün olan pazardan sonra yıhpaşkün ile yeni haftanın başlaması Musevi ve Hristiyan kültür çevresi ile ilişkiler neticesinde oluşan katmanı göstermektedir. Cuma günü için toplanma, cemaat olma, ayin yapma anlamlarına gelen eynekün adının korunması ve kullanılması Farsça üzerinden Türk diline girmiş olan İslami kültür çevresine ait bir katmanı işaret etmektedir. Çuvaş Türkçesi ve kültürü üzerine yapılan araştırmalarda

tespit edildiği kadarıyla Çuvaş Türkçesinde ve Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesindeki gün adlarının ve bu günlerle ilgili geleneklerin bir bölümünün Çuvaşların çok eski Bulgar Türkü atalarından miras kaldığı bigisine ulaşılmıştır.

Kaynakça

Alî Ekber Dehhodâ (1377/1998). *Lugatnâme-i Dehhodâ*, , Mu'essese-yi İntişârât ve Çâp-i Dânişgâh-i Tahran.

Alkaya, Ercan (2020). "Mişer Tatar Diyalektinin Söz Varlığı Üzerine Tespitler". *Алтын Орда жазба ескерткіштері – ұлт руханиятының негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / жауапты ред.* Б.К. Елікбаев. – Алматы: Қазақ университеті.

Arıkan, İbrahim (2014). "İdil Bulgar Kitâbelerinde Geçen "Baltur" Sözcüğü Üzerine". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 21, 1*. s. 15-24.

Arslan, Işıl (2018). *Karayca Süreli Yayınlar (Çeviri Metin- Dizin-Kelime ve Ek Analizi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Aşçı, Ufuk Deniz ve Yastı, Mehmet (2008). "Derleme Sözlüğü'nde Kullanılan Gün Adları". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 3/3 Spring.

Bayram, Bülent (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bazin, Louis (2011). *Eski Türk Yazıtlarında Kronoloji Yöntemleri*. (Çev.: Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Clauson, Gerard (1972) *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

Çetin Milci, Ebru (2014). *Gregoryan Muhiti Kıpçak Türkçesi Mahkeme Tutanakları (1630-1635) (İnceleme-Metin-Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.

Çulha, Tülay (2002). *Karaylar ve Karayca*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Er, Elvin (2020). "Karaim Halk Takvimi: Ulug Ata Sanavı". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 17, Sayı 1. s. 9-27.

Ergin, Muharrem (2011). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Fedotov, Michail Romanoviç (1996). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı.

Ganiyev, Fuat (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Kazan: İnsan Yayınevi.

Garkavets, Aleksandr Nikolayeviç (2018). *Kıpçakskiy Slovar'*. Almatı.

Grönbech, Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch-Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Copenhagen.

Grönbech, Kaare (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülsevin, Selma (2020). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güner, Tuba (2018). *Karayca Metinler (Çeviri Metin-Dizin-Kelime ve Ek Analizi)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kırbaş, Gülsüm (2016). *W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Karaim Türkçesine Ait Kelimelere Dair Art Zamanlı Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.

Кандрина, Ирина Алексеевна (2004). *Баня в материальной и духовной культуре финно-угорских и тюркских народов Поволжья и Приуралья*. Диссертация. Саранск.

Lessing, Ferdinand (1960). *Mongolian-English Dictionary*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles.

Munkacsi, Bernhard (2020). "İdil-Ural Bölgesinin Eski Halklarında Günlerin Pagan Adları". *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 2020; 2 (1): s. 161-176.

Öztürk, Abdulkadir (2009). *Ermeni Kıpçakçasıyla Yazılmış Kamanets Vakayinamesi (Çeviri Metin- Gramer- Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı.

Schütz, Edmund (1968). *An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621*. Bibliotheca Orientalis Hungarica Budapest.

Steingass, Ferdinand (1930). *Persian-English Dictionary*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.

Şahin, Erdal (2018). “Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ‘Hafta’ Kavramının Adlandırılması”. *Takvim Kitabı*. Ed. Emine Gürsoy Naskali-Burcu Yanıklar. İstanbul: Kitabevi Yayınları. s. 5-18.

Tavkul, Ufuk (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Теребихин, Николай Михайлович (2019). “Топос бани в религиозной антропологии народов Северной России” *Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та*. Сер.: Гуманит. и соц. Науки, 4: 138–146. (Terebikhin, Nikolay M. (2019). “The Topos of Bath in the Religious Anthropology of Northern Russia’s Peoples”. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) Federal’nogo Universiteta*. Ser.: Gumanitarnye i Sotsial’nye Nauki, no. 4: 138–146.)

Ünal, Orçun (2010). *Kodeks Kumanikus 1a-55a (Giriş-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimarsinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Programı.

Yegerov, Vasiliy Georgieviç (1964). *Etimologiçeskiy Slovar‘ Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı.

ANLAM ÇEŞİTLİLİĞİ AÇISINDAN ORHUN YAZITLARI, DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK VE MUKADDİMETÜ'L-EDEB

Ümran ERDOĞAN*

Giriş

Çeşitli bileşenlerden meydana gelen dil, bu yönüyle bir sistemler bütünüdür ve farklı açılardan inceleme konusu olmaktadır. Ses bilgisi, biçim bilgisi, vurgu, söz dizimi gibi alt alanlar yanında anlambilim yönüyle de sürekli gelişim ve değişimini devam ettirmektedir. Bir dildeki adlandırma ve kavramlaştırma yollarını, düşünülenlerin sözcük ve tümceye dönüştürülmesini belirleyen bu düzen dünyayı algılama biçiminin de göstergesi olarak nitelendirilebilir.

Zeynep Korkmaz tarafından dildeki sözcükleri anlam bakımından ele alan, sözcüklerin ses yapıları ile o sözcüklerin ifade ettiği kavramlar, yani dilin düşünce yapısı arasındaki ilişkileri inceleyen dilbilim dalı (1992: 9) olarak tanımlanan anlambilim; sözcük anlambilimi ve cümle anlambilimi olarak iki başlık halinde ele alınmaktadır. Sözcük anlambilimi, sözcükleri tek başlarına ele alarak bunların türemiş biçimlerini ve farklı sözcüklerle bir araya gelerek oluşturdukları yeni şekilleri inceler (Aksan, 2006: 27). Cümle anlambilimi ise sözcüklerin içinde bulundukları cümlenin bağlamıyla beraber düşünülerek anlamlandırılmasını esas alır. Sözcükler tek başlarına belirli bir anlamı yansıtırlar ancak cümle içinde bu anlam,

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, umran.erdogan@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5911-418X.

bağlama göre değişebilmektedir (Aksan, 2006: 139). Bir dilin söz varlığını anlayabilmek ve anlamlandırabilmek, yüzyıllar içindeki değişimini takip edebilmek için anlambilimin her iki alanından da imkânlar elverdiğince faydalanmak zaruridir. Bir dilin bilinen ilk metinleri ve ilk sözlükleri, sözcüklerin anlamlarını ve kavram alanlarını belirleyebilmek için başvurulacak temel kaynaklardır. Bu noktadan hareketle çalışmamızda, Türkçenin yazılı ilk metinleri olan Orhun Yazıtları'nın söz varlığı ele alınmış, bu söz varlığının Türkçenin ilk sözlükleri *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de kendisine hangi anlamlarla yer bulduğu hem sözcük hem de cümle anlamı ekseninde seçilmiş örneklerle belirlenmeye çalışılmıştır.

Elbette tüm bu dil yadigârlarının ait olduğu yüzyıllar arasında Türkçe olarak kaleme alınan birçok eser olmuştur. Gerek Köktürk gerek Uygur gerekse de Karahanlı Türkçesi devresine ait eserler Türk dilinin zenginliğini gözler önüne sermektedir. Ancak bu çalışmadaki amaç, bir sözlük yazarının Türkçe bir sözcüğü eserine alırken hangi anlam(lar)ıyla kayda geçirdiğini, farklı dil konuşurlarına bu sözcüğü hangi anlam(lar)ıyla tanıtmaya ihtiyaç duyduğunu tespit ederek ortaya çıkan çeşitliliği aktarmaktır.

Türk dilinin en eski metinleri olan Orhun Yazıtları; Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk adına dikilmiş abideler olup Köktürk Kağanlığı'nın kuruluşu, Çin ile olan ilişkiler, kağanlığın birinci döneminin sonunda Çin hâkimiyetine girme, devleti yeniden kurmak için verilen mücadeleler ve yapılan savaşları konu edinmekte, devletin yaşaması için yapılması gerekenleri belirtmektedir (Tabaklar ve Korkmaz, 2020: 9). VIII. yüzyıla ait bu metinler konu bakımından sınırlıdır; bununla beraber yazıtlardaki ileri öğeler, soyut kavramlar, çok anlamlılık, leksikolojik özellikler vb. Türk yazı dilinin yaşının çok daha eskiye götürülebileceğini göstermektedir (Aksan, 1976).

Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072'de yazılmaya başlanıp 1074'te tamamlanan ve halife Muktedî Biemrillah'a sunulan *Divânu Lugâti't-Türk*; yazarının Türk kavimlerinin dili, edebiyatı ve kültürü hakkında topladığı yirmi yıllık malzemeye dayanmaktadır (Akalın, 2008). Eserinin girişinde telif sebebini anlatan Kâşgarlı Mahmud, Türklerin faziletlerinden bahsettikten sonra onlara derdini dinletebilmek için yine onların dilini

öğrenmenin gerekli olduğunu belirtir. Bu amaçla Arapça konuşurlara Türkçe öğretmek için eserini meydana getirir.

Divânu Lugâti't-Türk'te Türkçe madde başları için yapılan Arapça açıklamaların yanı sıra bu madde başlarında örnek olarak Türkçe şiir parçaları, atasözleri ve birçok cümle verilmiştir. Bu sayede yalnız sözcükler için yapılan Arapça açıklamalar değil, verilen örnekler de sözcüklerin cümle içinde farklı anlamlarının tespit edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud eserinin başında her bir boydan örnek kökler aldığını, bu köklerin türevlerini almadığını; bu köklerden çeşitli kelimelerin dallandığını ifade eder; bunun sebebi "geniş olanı özetlemekten hikmetlerin doğacak olması"dır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014: 117).

Harezm Türkçesi döneminde kaleme alınan *Mukaddimetü'l-Edeb,* Türkçenin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten sonra kaleme alınan ikinci sözlüğüdür. Türk asıllı olduğu düşünülen Zemahşerî tarafından 1128-1144 arasında yazıldığı anlaşılan bu eser, Harezmşahlar hükümdarlarından Atsız bin Muhammed için tertip edilmiştir. Eser Arapça öğrenimi için hazırlanmış bir kılavuz niteliğindedir; bu bakımdan doğrudan doğruya bir sözlük olarak yazılmamıştır. Ancak Arapça sözcük ve cümlelerin satır altına Türkçe açıklamalarının yapılması, eseri bir sözlük olarak kullanmaya elverişli hâle getirmektedir. Çeşitli dil ve lehçelerde satır altı çevirileri olan eser, Atsız bin Muhammed'in Arapça öğrenmesi için kaleme alındığından ilk çevirinin Harezm Türkçesi veya Farsça olarak yapıldığı düşünülmektedir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in günümüze ulaşan Harezm Türkçesi, Harezmce, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca tercümeli birçok nüshası mevcuttur.

Yöntem

Öncelikle Orhun Yazıtları'nda bulunan sözcükler listelenmiş, daha sonra fonetik değişimler de dikkate alınarak bu sözcüklerden *Divânu Lugâti't-Türk* ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de de yer alanlar belirlenmiştir. Belirlenen bu sözcüklerin anlamları cümlelerin/ifadelerin bağlamından bahsi geçen çalışmaların da yardımı ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Orhun Yazıtlarında bulunan sözcüklerin anlamlandırılması sırasında başta Ahmet Bican Ercilasun'un *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* isimli çalışması olmak üzere (Ercilasun, 2016) kaynakçada

belirtilen çalışmalardan faydalanılmıştır (Ergin, 2011; Korkmaz ve Tabaklar, 2020; Tekin, 1988, 1994; Ölmez, 2015; Aydın, 2017)

Yazıtlarda tespit edilen sözcüklerin *Divânu Lugâti't-Türk*'teki karşılıklarını bulmak için Mustafa S. Kaçalin'in çevirisini yaptığı ve Mehmet Ölmez'in yayına hazırladığı *Divânu Lugâti't-Türk* neşri (2016) esas alınmış ve diğer bazı neşirlerden de istifade edilmiştir (Atalay, 1985; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014).

Mukaddimetü'l-Edeb metnini incelerken Şuşter nüshasını yayımlayan Nuri Yüce'nin çalışmasından faydalanılmıştır (1993). Bu eserden alınan sözcükler için ifadenin/cümlenin bağlamından tespit edilebilen örneklere yer verilmiştir.

Yazıtların okunuşu üzerine birçok çalışma yapılmıştır ancak araştırmacılar tarafından çeşitli sebeplerle birbirinden farklı şekillerde okunan sözcükler mevcuttur. Üzerinde genel görüş birliği bulunmayan sözcükler değerlendirmeye alınmamıştır.

Orhun Yazıtları bir sözlük mantığı ile yazılmamıştır; dolayısı ile sözcüklerin kullanım alanı metnin bağlamı ve yazılış amacı ile sınırlıdır. Bu sebeple *Divânü Lügati't-Türk* ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de farklı anlamları ile de bulunan sözcüklere "anlam değişmesi ya da anlam genişlemesi meydana gelmiştir" şeklinde bir yaklaşım isabetli olmayacaktır. Ele alınan sözcüğün yazıtlara yansımayıp konuşma dilinde var olan başka anlamlarının bulunup bulunmadığını tespit edemediğimiz bir durumdan sözcüğün anlamında "genişleme", "başkalaşma", "iyileşme" ya da "kötüleşme" meydana geldiği yargısını çıkarabilmek mümkün değildir (Şen, 2004: 152). Bunun yerine sözcüklerin yazıtlarda olup sözlüklerde olmayan anlamları veyahut her iki sözlük arasında bulunan anlam farklılıklarına dikkat etmek daha açık sonuçlar verecektir. Çalışmamızın başlığının "çeşitlilik" biçiminde verilmesi de yine bu duruma dayanmaktadır.

Her ne kadar Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu Lugâti't-Türk*'te bir kökün tüm türevlerini eserine almaya gerek görmediğini belirtmiş olsa da yapım eki alan her sözcüğün farklı bir anlama sahip olduğu düşünülerek ele alınan sözcüklerin yalnız metinlerdeki biçimi dikkate alınmış, bu sebeple her üç metinde de aynı morfolojik görünüme sahip sözcükler seçilmiştir.

Üzerinde çalışılan metinlerde sözcüklerden bazıları sözcük grubu oluşturacak biçimde kullanılmıştır; özellikle deyimleşmiş yapılar ve birleşik fiillere sıkça rastlanmaktadır. Bunların içinden sözcüğün tek başına kullanımları ile veya ilk anlamı ile bağlantısı olanlara yer verilmiştir. Ayrıca yine bu sözcüklerin Türkçe sözlüklerde, sözcüğün tek başına verilen anlamları içinde bulunup bulunmadığına göre de bir tercih yapılmıştır.

Orhun Yazıtları, *Divânü Lügati't-Türk* ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de bulunan bazı sözcüklerin gösterdiği anlam çeşitliliği aşağıda izah edildiği biçimde tespit edilmiştir.

<u>aç-:</u> **OY**: *aç-*: (Uykusunu) açmak: *Kırgızıg uka basdımız; (usı)n süŋügün açdımız*. T 28

DLT: *aç-*: Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek: *ḳapuġ açdı.* 92 46[b]

ME: *aç-*: 1. Bir şeyi kapalı durumdan açık duruma getirmek: *açdı ḳapuġlarnı* 69/5

2. Engeli kaldırmak: *açtı anıŋ yolını, boş ḳıldı yolını* 106/3

3. Birbirinden uzaklaştırmak: *açdı barmaḳ-ları arası-nı* 68/4

4. Yarmak: *tamar açdı, kendü tamarın açtı* 130/8

5. Ferahlık vermek: *arıġ köŋül açar yerge çıḳdı* 181/7

6. Bir konu ile ilgili konuşmak: *aydı aŋa ʿöz̲ürni, açdı aŋa ʿöz̲ürni* 60/1

7. Avunmak veya danışmak üzere söylemek, içini dökmek: *açdı ökünç-ni yā örtdi* 36/8

8. Bir konu ile ilgili ayrıntı vermek, açıklama yapmak: *aça ayıra aytdı némeni* 69/4

<u>adrıl-</u>: **OY**: *adrıl-* Bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak: *türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrıltı kanlantı.* T2

DLT: *aḏrıl-* Bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak" *yōl aḏrıldı* "İki yol ayrıldı." İki arkadaş veya iki diş birbirinden ayrıldığı zaman da böyle denir. 129 65[a]

ME: *aḏrıl-/ayrıl-* 1. Bir yerden, bir kimseden, bir şeyden uzaklaşmak: *ayrıldı süŋük* 161/3

2. Seçilmek: *ayrıldı, seçildi* 148/1

ağır: **OY**: *agır* "Önemli, değerli, ağır": *...bunça agır törüg tört buluŋdakı yarat<d>ım bitidim.* BK D2

DLT: *ağır* 1. Önemli, değerli, ağır: "Ağır." Halk tarafından değer verilen kişiye veya beye *ağırlıġ kişi* denir. "Allah bana ikram etti." anlamında *teŋri meni ağırladı* denir. *ağır neŋ* "Pahalı, pahada ağır şey."

2. Yavaş: Geceden uzunca bir süre geçip ortalık sessizliğe *ağır aḏaḳ amruldı* "Ağır ayak durdu." denir. Bu sözle "ağır yürüyen kişinin bile evine vardığı" anlatılmak istenir. 38 19[b]

ME: *ağır* 1. Tartıda çok çeken, hafif karşıtı: *ağır boldı terāzū bir yanı, çerb boldı terāzū* 168/3

2. Tehlikeli, korkulu, vahim: *ağır sökel ḳıldı anı* 22/8

basın-: **OY**: *basın-* Yenilmek: *Az tiyin ne basınalım; tegelim tidim.* T39

DLT: *basın-* Ezmek, sindirmek: *ol erig basındı* "O, adamı zayıf gördü ve ezdi." 338 169[b]

ME: *basın-* Zulmetmek: *öç aldı andın/basındı aŋa* 142/4

bul- **OY:** *bul-* Bir şeyi elde etmek: *Türk Bodun kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı* T2

DLT: *bul-* Arayarak veya aramadan bir şeyle, bir kimse ile karşılaşmak: *ol yarmak buldı* "O, para vb. buldu." 275 138[a]

ME: *bul-* Herhangi bir görüşe, bir yargıya varmak: *ögdül buldı anı, ögümiş buldı anı, ögmekke sezā buldı anı* 8/8

buyruk: OY: *buyruk***:** Yönetici, yüksek memur: *...yırıya tarkat, buyruk begler* KT G1

DLT*: buyruḳ* Buyruk, emir: **buyruḳ*: emir -> *bıruḳ*. *bıruḳ*: "Teşrifatçı, gelenleri rütbesine göre Hakanın huzuruna alan kişi." Bu kelimenin aslı "emir" anlamındaki *buyruḳ*tur, çünkü teşrifatçı, onlara böyle emreder. 190 95[b]

ME: *buyruḳ* "Buyruk, emir": *erklig ḳıldı anı mālı içinde, buyruḳ bérdi aŋa kendü mālı içinde* 87/7

buz: **OY**: *buz-* Bozguna uğratmak, bozmak: … *taŋut bodunug buzdum* (BK D24)

DLT: *buz-* Bozmak, yıkmak: *ol ew buzdı* "O, evi yıktı." 268 134[b]

ME: *boz-* 1. Geçersiz bir duruma getirmek: *satıġ ḳaytarıştı anıŋ birle, bozdı bayʿnı* 50/8

2. Dokunmak, zarar vermek: *bozdı anıŋ ʿaḳlını yek, telve ḳıldı anı* 173/3

ebir-: **OY**: *ebir-* Evirmek, çevirmek: *kögmen yışıg ebirü keltimiz* T28

DLT: *ewür-* Çevirmek, döndürmek: *ol meni yōldın ewürdi* "O, beni yoldan çevirdi." 99 50[a]

ME: *evür-* 1. Çevirmek, döndürmek: *daşnı yöne evürdi, kötürdi* 135/6

2. Tercüme etmek: *ʿarabīge evürdi pārsīni* 66/5

3. İdare etmek: *evürdi anı, taṣarruf ḳıldurdı aŋa, el bérdi aŋa işlerinde* 82/1

egir-: **OY**: *egir-* Etrafını sarmak, kuşatmak: *toŋra bir uguş alpagu on erig toŋa tégin yogınta egirip ölürtümüz* KT K7

DLT: *egir-* 1. Kuşatmak: *beg kend egirdi* "Bey şehri kuşattı."

2. Yün, pamuk vb.ni iğ ile büküp iplik durumuna getirmek: *uraġut yıp egirdi* "Kadın ip eğirdi."

3. Döndürmek, yönünü değiştirmek: *sūw kémini egirdi* "Su gemiyi döndürdü."

4. Sürmek, sevk etmek: *ol meni ī̱ṣ̱ḳa egirdi* "O, beni işe sürdü." 99 50[a]

ME: *egir-* Çevirmek, kuşatmak: *egirdi duşmanını, ḳapsadı yaġını* 111/4

kiyik: **OY**: *kiyik* Yaban hayvanı: *kiyik yiyü tabışgan yiyü olorur ertimiz*. T8

DLT: *keyik* Yabanî canlı: Esasen "yabani" olan şeyi ifade eder. Bu söz, özellikle kullanıldığında ceylan, alageyik ve dağ keçisi gibi eti yenen hayvanlar anlaşılır. *keyik kişi* "Yabani adam." *keyik söğüt* "Yaban söğüdü." Bunun gibi ehlî, evcil olan her türün yabanisine *keyik* denir. 518 259[b]

ME: *keyik* Av hayvanı: *awladı keyikni* 134/5

kötür-: **OY**: *kötür-* (Yukarı) kaldırmak, yükseltmek: …*töpüsinte turup yügerü kötürmüş erinç* KT D11

DLT: *kötür-* Taşımak: *er yük kötürdi* "Adam yük taşıdı." Kadın gebe olursa yine böyle denir. 307 159[a]

ME: *kötür-* 1. Yukarı kaldırmak: *téwe başın kötürdi taḳı iki közin yumdı* 8/2

2. Taşımak: *kötürdi yükni, kötrüldi, kendülüki birle kötürdi yükni* 217/2

3. Önüne katmak, sürmek: *sürdi, kötürdi yel bulıt-larnı*

4. Güçlenmek, şiddetlenmek: (mec.) *ünin kötürdi avrat ıġı birle, ögürdi tişi* 50/7

5. Kaybolmasına, yok olmasına yol açmak: *kötürdi anıŋ yazuḳını* 139/7

6. Uzaklaştırmak: *özini kötürdi ol némedin, kötründi* 174/1

okı-: **OY**: *okı-* Çağırmak, davet etmek: *(Anta) iç irkini kişi itin(ü…) yok (bolmalım … tip biziŋ)e okıgalı kelti.* BK D28

DLT: *oḳı-* 1. Çağırmak, davet etmek: *ol meni oḳıdı* "O, beni çağırdı."

2. Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek veya seslendirmek: *er bitig oḳıdı* "Adam kitap okudu." 556 278[b]

ME: *oḳı-/oḳu-* 1. Bir yazıyı meydana getiren harf ve işaretlere bakıp bunları çözümlemek veya seslendirmek: *oḳuyuştılar kitāblarnı, oḳudılar* 197/2

2. Sesli olarak söylemek: *nāgāh aydı ḫutbeni, bedīhe oḳudı ḫutbeni* 139/8

(3. *namāz oḳu-* "(Namaz) kılmak": *āḏīne namāzınġa barduk, yaʿnī oḳuduḳ, ādīne ḳılduḳ* 80/3)

olur-: **OY:** *olur-* 1. Yerleştiği yerde kalmak: *Altun yışda olurtumuz* T32

2. Hiçbir iş yapmadan boş vakit geçirmek, boş durmak: *Tün udımatı, küntüz olurmatı…* T52

3. Bir yerde sürekli olarak kalmak, ikamet etmek: *Ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen* KT G8

4. Hükümran olmak, hükümdar olmak: *Kişi oġlınta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmış* KT D1

DLT: *oltur-* Oturmak: *ol er olturdı* "O adam (veya başkası) oturdu." Atasözü: *bütün ümlüg ḳança ḳolsa olturur* "Şalvarı sağlam olan nasıl istese oturur." denir. Bu atasözü, kendi iffetinden emin olup da hiçbir töhmete aldırmayan kimse için söylenir. 119 60[a]

ME: *oldur-/oltur-/otur-* 1. Vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmek: *ṣadır yerinde olturdı, dörde oturdı* 170/8

2. Devamlılık bildiren yardımcı fiil: *üstündin baḳtı nérsege, baḳa oturdı* 49/4

ör-: **OY**: *ör-* Ayaklanmak, baş kaldırmak: *Kurıdın (S)ogud örti.* KT B

DLT: *ōr-* 1. Yükselmek: *bulıt ōrdi* "Bulut yükseldi."

2. Kalkmak: *ḳoy ōrdi* "Koyun ağıldan kalktı ve otlağa yöneldi." Koyunlar geceleyin çobansız otlakta otladıkları zaman da böyle denir.

3. Saç, yele vb. şeylerin tellerini birkaç bölüme ayırıp birbirine geçirmek yolu ile dağınıklıktan kurtarmak: *Ol sawdıç ōrdi* "O, sepet ve zembil ördü." İplik ve hurma yapraklarından elle örülen her şey için de böyle denir. *ol saç ōrdi* "O, saç ördü." Örülen her şey için kullanılır. 96 48[b]

ME: *ör-* Yükselmek, kalkmak: *öre ḳaldı, tölendi, ḳoptı sürçgen* 134/3

sab: **OY**: *sab* Söz, haber: *süçig sabıŋa, yımşak agısıŋa arturup üküş Türk bodun ölsikiŋ* BK K5.

DLT: *sāw* 1. Atasözü *sāwda mundaġ kelir* "Bir atasözünde şöyle denir."

2. Kıssa

3. Hikâye

4. Mektup

5. Söz: *bilge eren sāwların alġıl ögüt / eḏgü sāwıġ edlese ōzke siŋer* "Bilgelerin sana verdiği öğüdü tut; çünkü kişi, güzel sözü kabul ederse hikmet onun gönlüne yerleşir."

6. Haberler, havadis. Buradan alınarak peygambere *sawçı* denir; çünkü o, haberleri ve kıssaları anlatır, mesajı tebliğ eder, insanlara ulaştırır ve ders alınacak sözler söyler. 512 256[b]

ME: *sav* 1. Haber, söz: *örtüglü söz yā yaşurġu sav* 36/8

2. Mektup: *payġām ıyıştılar, sav ıyıştılar, bitig ıdıştı* 199/4

sakın-: **OY**: *sakın*- Düşünmek: *Ança sakıntım: ḳözde yaş kelser tıda, köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım*. KT K11

DLT: *saḳın*- Çekinmek, korkmak: *ol méndin saḳındı* "O, benden sakındı." Burada /ḳ/ ünsüzü bundan önceki kelimelerden daha serttir. 344 172[b]

ME: saḳın- 1. Düşünmek: maʿnīsin saḳınu oḳudı Ḳurʾān-nı 170/6

2. Sakınmak, çekinmek, perhiz etmek: *saḳındı ʿafv tilemekdin.* 216/5

siŋil: **OY**: siŋil Kız kardeş: *Siŋilim kunçuyum birtimiz* KT D20

DLT: *siŋil* Küçük görümce: "Erkeğin (kocanın) küçük kız kardeşi." 604 302[b]

ME: -

topul-: **OY**: *topul*- Delmek: *Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş* T13

DLT: *topul*- 1. Delmek: *ol ūt topuldı* "O delik açtı.

2. Giysiyi vücuttan ayırmak, soymak: *Er tōnın topuldı* "Adam elbisesini çıkardı." Oġuz lehçesinde. 328 164[b]

ME: -

tut-: **OY**: *tut*- 1. Tutmak, yakalamak: *Az tutugun eligin tutdı*. KT D38

2. Bir yerde kalmasını sağlamak: *Ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen*. KT G8

3. Denetimi ve yetkisi altına almak: *Men tokuz yigirmi yıl şad olurtum, toku(z yigir)mi yıl kagan olurtum; il tutdum.* BK G9

4. Kurmak, düzenlemek: *Olurupan Türk bodunuŋ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş.* KT D1

5. (İsim) almak, benimsemek: *Tabgaçgı begler Tabgaç ātın tutupan Tabgaç kaganka körmiş* KT D7

DLT: *tut-* 1. Yakalamak: *ıt keyik tuttı* "Köpek geyiği vb. yakaladı." Birisi bir şey yakaladığında/ tuttuğunda da böyle denir.

ol maŋa elig tuttı "O, bana kefil oldu." Atasözü: *elig tutġınça ot tut* "Kefil olacağına ateş tut, daha iyi."; çünkü insan kefil olduğuna bilahare pişman olur. 411 206[a]

ME: tut- 1. Ele geçirmek, yakalamak: yaḳasın tuttı anıŋ, yaḳalaştı anıŋ birle 91/5

2. Bir yerde kalmasını sağlamak: *küçemledi anı nérse üze, kücün tuttı anı fulān iş üze* 12/6

3. Bırakmamak, ortaya çıkmasını engellemek: *köŋlinde tuttu némeni* 14/3

4. Herhangi bir durumda bulundurmak: *ḳulluḳ içinde tuttı ḳulnı* 38/4

5. İzlemek: *könüldi, köni yol tuttı* 150/1

<u>tutun</u>-: **OY**: *tutun-* Tutup bırakmamak, dayanmak, sarılmak veya asılmak: *Yok(k)aru at yete, yadagın, ıgaç tutunu agturtum.* T25

DLT: 1. (Güneş, ay) tutulmak: *kün tutundı* "Güneş tutuldu." *Ay tutundı* "Ay tutuldu."

2. Benimsemek, saymak: *Beg méni oġul tutundı* "Bey (ve başkası) beni oğul edindi, oğullandı."

3. Avlamak: *Er keyik tutundı* "Adam yalnız başına geyik tuttu." Herhangi bir şey yalnız başına elde edilirse yine böyle denir.

4. (Ateş) tutuşmak: *ōt tutundı* "Ateş tutuştu." Şu şiirde geçer:

üḏig otı tutunup

öpke yürek ḳaġrulur

Sevgiyi anlatarak diyor ki: "Aşk ateşi tutuştuğu zaman ciğer, yürek kavrulur."

5. Hizmetine almak: *ol awurta tutundı* "O, sütanne edindi." *ol meni ötügçi tutundı* "O, beni ricacı edindi." O, beni Ḫāḳān yanında şefaatçi edindi. Bunun fiil adı da yukarıdaki gibidir. 339 170[a]

ME: *tutun-* 1. Benimsemek, saymak: ülgü tutundu anı, uydı aŋa

2. (Güneş, ay) tutulmak: *yaruḳsuz boldı kün, kün tutundı, kiterildi künnüŋ yaruḳı*

3. Sabretmek: *özin tutı bilmedin attı fulān nérseni, tutunı bilmedin aytdı anı* 199/1

<u>uzun</u>: **OY**: *uzun* Uzak: *Uzun yelmeg yeme ıt(t)ım ok* T52

DLT: *uzun* Uzun: uzun "Her şeyin uzunu." 51 26[a]

ME: *uzun* Uzun: *uzun eteklik terincek, eteklü terincek* 103/3

<u>yan</u>-: **OY**: *yan-* Geri dönmek: *Ol sabıg eşidip begler kōp yanalım; arıg ubutı yig tidi* T37

DLT*: yan-* 1. Geri dönmek: *er yōldan yandı* "Adam yoldan vb. döndü.*"* Atasözü: *yalŋuḳ meŋgü tirilmes sīnḳa kirip kérü yanmas* "Kişi ebedî yaşamaz, mezara giren geri dönmez."

2. Tehdit etmek: *beg anı yandı* "Bey vb. onu tehdit etti.

3. Alev almak: *ōt yandı* Ḳıfçak lehçesinde "Ateş alev aldı, parladı." /*l*/ ile de söylenir [yani *yal*-]

4. Kusmak, istifra etmek: *er yandı* "Adam kustu." 472 236[b]

ME: *yan*- 1. Yanmak: *yandı ot, kösendi ot* 132/2

2. Tehdit etmek, korkutmak: *ḳaḳıdı aŋa, yandı aŋa* 92/3

yi- : **OY**: *yi*- Yemek: *Kiyik yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz.* T8

DLT: *yé*- 1. Yemek: *er aş yēdi* "Adam yemek yedi." 472 236[b]

2. Telef etmek, yok etmek: *ol aş yēdi* "O, yemek vb. yedi." Yapāḳu lehçesinde *beg kişini yēdi* "Bey birinin malını telef etti, yok etti." denir. 555 278[a]

ME: *yé*- Yemek: *yédi meyveni, içküde yémiş yédi* 179/2

Sonuç

Sözlükleri dil incelemesine tâbi tutarken yazılma amaçlarını da göz önünde tutmak gereklidir. Dil öğretmek amacı ile kaleme alınan sözlükler, muhatabın mutlaka bilmesi gereken sözcükleri ve bu sözcüklerin en çok kullanılan anlamlarını içermelidir. Bu açıdan düşünüldüğünde sözcüklerin günlük dilde kullanılan anlamlarının mümkün olduğunca verilmiş olduğu tahmin edilebilir. Sözcüklerin kaynak dil/hedef dilde aynı dönem ve lehçede sahip olduğu tüm anlamlar söz konusu dönem ve lehçede yazılan diğer eserlerin taranması yoluyla belirlenerek anlam genişlemelerinin/daralmalarının ve çok anlamlılığın sınırları çizilmelidir. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar Türkçenin anlambilimi için de geniş malzeme sağlayacaktır.

Kısaltmalar

DLT: Divânu Lügati't-Türk

ME: *Mukaddimetü'l-Edeb*

OY: *Orhun Yazıtları*

Kaynakça

Akalın, Şükrü Halûk (2008). *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, Doğan (1976). "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyle İlgili Yeni Araştırmalar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 23-24 (1975-1976), 133-141.

Aksan, Doğan (1980-1981). "Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine". *TDAY Belleten*, c. 28-29, s. 1980-1981: 17-21.

Aksan, Doğan (2006). *Anlambilim- Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. 4. baskı. Ankara: Engin Yayınevi.

Arslan Erol, Hülya (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim (1985). *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor).* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş- Metin – Çeviri - Notlar - Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ergin, Muharrem (2011). *Orhun Abideleri*. 45. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gürbüz, Emine (2021). *Türkiye'de Yapılan Çalışmalarda Orhon Yazıtları'nı Okuma ve Yorumlama Farklılıkları* (1936-2016). İstanbul: Kesit Yayınları.

Kaçalin, M.Sinan ve Ölmez, Mehmet (2019). *M. Dîvânu Lugati't-Turk-Mahmûd el-Kâşgarî*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Korkmaz, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575.

Ölmez, Mehmet (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Şen, Serkan (2004). "Orhon Yazıtlarından Uygur Yazmalarına Anlam Daralmaları". *TÜBAR*-XV-/2004-Bahar, s. 151-160.

Tekin, Talat (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.

Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvarizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası: giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

URL-1: https://sozluk.gov.tr/

URL-2: http://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html

NEVAYİ'NİN "GÖNÜL DÜNYASI"

Yaşar ŞİMŞEK*

Giriş

Dil, anlam üzerine kuruludur ve anlamlı olan her şey dilin inceleme alanına girer. Anlambilim, doğal dillerde anlamlı olan her dizgeyi incelerken sözcüklerin sözlüklerde verilen anlamları ile yetinmez. Sözcükler, zaman içinde sözlük anlamlarının dışında da kullanılır hâle gelebilir. Sözcüklerin gündelik kullanımının ve sözlüklerde yer alan anlamlarının dışında başka anlamlar ifade etmesi dilde doğal bir sürecin sonucu olarak ortaya çıkar. Dil, toplumun ortak yapı taşı olmakla birlikte aynı zamanda kullanıcısına özgüdür. Bir sözcüğün sözlük anlamının dışında anlamlar ifade etmesi, dil kullanıcısının dizgeye yüklediği anlam ile ilgilidir. Kullanıcının yüklediği anlamın geçerli olması için ise iletişimin gerçekleşmiş olması gerekir.

Sözcüklerin tarihî süreç içinde geçirdiği anlam değişmeleri, benzetme, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, eş adlılık gibi konular anlambilimin doğrudan inceleme alanıdır. Metafor, günümüz metafor teorilerinde daha çok bilişsel dilbilim içerisinde değerlendirilir. Bilişsel dilbilim; dil verilerini, algılama ve anlamlandırma açısından zihinsel süreçleri inceler.

"Bilişsel dilbilimine göre, insan zihni ve insan davranışlarını metaforlar yoluyla anlarız. Bütün deneyimler, "kavrama" tarafından süzüldüğü için, sonuçta ortaya çıkan dil gerçek dünya (veya olabilir bir dünyanın) tanımından çok gerçek insan kavrayışının tanımıdır. Bu nedenle anlam çalışmalarında hedef ifade ile gerçek veya başka bir dünya arasındaki uygunluğu bulmaktan çok; insanın kavrama ve genel düşünceyle

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun/Türkiye, ysimsek55@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4532-8467.

ilgili kapasiteleriyle harekete geçirilen anlam yollarını açıklamak gerekir. Metaforların açıklanması bu nedenle büyük önem taşır" (Yaylagül, 2010: 112).

Metafor, kavramların niteliğini -çoğu zaman- sanatsal kaygı gütmeden ifade eden unsurlardır. Anlatımı güçlü kılmak için dil kullanıcılarının sıklıkla -ve yine çoğu zaman- bilinçsizce başvurdukları metaforlar, her dilde bulunan ve kavramların niteliğini anlatan unsurlardır. Bir metafor, kullanıldığı çevreye bağlı olarak genele yayılabilir veya bir toplumdaki dil kullanıcılarının özelinde kalabilir. Metaforu oluşturan, kelimenin kendisi değil cümle ve kelimenin kullanıldığı bağlamdır. Kelimeler tek başına metaforik anlamlar ifade edemez. Metaforlar yalnızca dilin değil aynı zamanda düşüncenin ürünüdür (Lakoff-Johnson, 1980).

Araştırma ve incelemelerde mecaz, alegori, istiâre, eğretileme ve deyim aktarması ile çoğu zaman bir tutulan (*bk*. Uçan Eke, 2017) metafor kavramının pek çok tanımı yapılmıştır (bk. Erdem, 2003; Gen, 2015; Şahan, 2017). Lakoff-Johnson'un yaklaşımına göre (Çağdaş Metafor Kuramı/Kavramsal Metafor Kuramı) metafor, "insanın kavramsal sisteminde mevcut olan zihnî modellerin iki alan (kaynak alan ve hedef alan) arasındaki haritalanmasıdır. Yani metafor bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur." (Lakoff, 1987: 219, Kemal Yunusoğlu, 2016: 31). Lakoff ve Johnson'ın anlayışına göre, sıradan kavram sistemimizin çoğunu tabiatta metaforik olarak buluruz. Yine onlara göre, nasıl algıladığımız, nasıl düşündüğümüz ve ne yaptığımızı bütünüyle metaforlar planlamaktadır (Erdem, 2003: 21). "Metafor klasik görünüşte bir söz sanatıdır. Modern görünüşte kavramsal sistemin bir parçasıdır. Metafor dildeki nesne isimlerinin anlam yönünden genişleyerek esas anlamına gelen bazı özellikler yönünden benzerlik mevcut olan diğer bir nesneyi ifade etmek için kullanılan durumlarda ortaya çıkar. Sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen hedef anlam arasındaki çağrışım yaratılması metaforu oluşturur." (Kök, 2016: 104).

Mir Ali Şir Nevayi, XV. yüzyılda Doğu'da gelişmeye başlayan Türk dili ve edebiyatını en yüksek kata ulaştırmış, eserlerinin Türk kültür dünyasında uyandırdığı geniş yankı ve kendinden sonra gelen şairler üzerinde yaptığı sürekli etki ile Türk edebiyatı tarihinde en önemli yeri

almaya hak kazanmıştır (Levend, 1965: 1). Nevayi'nin Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. Divan şiirine Türk hayatından gelen millî ve mahallî unsurlar kazandırmıştır (Kut, 1989: 450). Nevayi'nin klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde seçkin bir yeri vardır. Divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda otuz kadar irili ufaklı eser vermesi, onun büyük ve velud bir sanatkâr olduğunu geniş kültürünü ve zamanının ilimlerine vukufunu açıkça göstermektedir. Nevayi, bu bakımdan devrinin olduğu kadar Türk sanat ve fikir hayatının da en mühim şahsiyetidir. Denilebilir ki Nevayi kadar geniş bir tesir sahası olan ve mensup olduğu edebiyatın teessüs ve tekâmülünde hizmeti bulunan bir başka şahsiyete rastlamak mümkün değildir (Alpay Tekin, 2012: VII-VIII).

Nevayi'nin -bizzat verdiği isimlerle- 4 Türkçe divanı bulunmaktadır: Garaibü's-Sıgar (GS); Nevadirü'ş-Şebab (NŞ); Bedayiü'l-Vasat (BV); Fevayidü'l-Kiber (FK). Çalışmamızda bu 4 divan esas alınmıştır. Çalışma "gönül" kavramının Nevayi'nin zihin dünyasında ne şekilde anlam bulduğu ile ilgili olduğu için örnek olarak verilen beyitlerden çıkarılabilecek metaforlara konunun sınırlılıkları gereği değinilmemiştir. Yalnızca gazeller taranmış; Nevayi'nin diğer eserleri kapsam dışında tutulmuştur. Tespit edilen anlamlar için verilen örnekler tekrara düşmemek için sınırlandırılmıştır. *Köngül* sözcüğü ile kurulan deyimler, bu çalışmanın boyutunu oldukça genişleteceği için detaylı olarak incelenmek üzere sonraki çalışmalara bırakılmış; bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Beyitlerin okunuşunda taranan metinlere bağlı kalınmış; Türkiye Türkçesine aktarmalar ise tarafımızdan yapılmıştır. Aktarmalarda beyitlerin daha iyi anlaşılması için kelime kelime aktarma yapmak yerine mümkün olduğunca sade ve anlaşılır bir aktarma yapmaya özen gösterilmiştir. Çalışma *köngül* sözcüğü özelinde olduğu için beyitlerdeki mazmunlar için açıklama yapılmamış; beyitler şerh edilmemiştir. Beyitlerin sonunda, kısaltmalar ile alındıkları kaynak ve şiir numaraları gösterilmiştir.

Ali Şir Nevayi'de Gönül Kavramı

"İnsanın duygu merkezi"; "Aşk ve sevginin kaynağı"; Yüreğin manevi gücü"; "Aşığın aşkıyla ilgili her türlü gelişmenin algılandığı yer"; "Sevgi, istek, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı" şeklinde anlamlandırılabilecek "gönül", Türk Edebiyatında en sık işlenen

kavramlardan biridir. Sözcüğün metaforik anlamlar ifade etmesi Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Köktürk yazıtlarından itibaren takip edilebilmektedir. Tarihî ve çağdaş Türk dili alanının hemen hemen tamamında kullanılan *köngül* "gönül" sözcüğü şiir dilinde ve deyimlerdeki metaforik kullanımı ile ilgi çekicidir. Bu yazıda Nevayi'nin *köngül* sözcüğüne yüklediği anlamların tespiti aracılığı ile Nevayi'nin "gönül" kavramına ilişkin düşünce yapısıyla ilgili ipuçları tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Bir 'Yer' Olarak Gönül

Nevayi'de gönül kavramı öncelikle bir "yer" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yer, aşığın meskenidir. Gönül evinin açık olmasının yegâne şartı ona ara sıra kadeh tutulmasıdır.

Hûblar zulmi köngül mülkin harâb iyler belî

Köp tefâvüt kildi zâlim şâhdın ʿâdilġaça (BV 575)

(Güzellerin zulmü "gönül mülkünü" harap eder. Evet, zalim şahdan âdil olana kadar çok uygunsuz [şeyler] geldi).

Ey Nevayi çün köngül bir dem açılmas bâdesiz

İsteseng ol öyni rûşen dem-be-dem tutġıl ayaġ (NŞ 296)

(Ey Nevayi, gönül [evi] bâdesiz açılmadığı için o evin açık olmasını istiyorsan ara sıra [ona] kadeh tut).

Gönül evi, içinde barındırdığı putlardan dolayı bir puthaneye; aşık ise bu durumda putların başındaki rahibe benzetilmiştir. Aşık, gönül evinin içinde aşka tapmaktadır. Buna göre aşk, bir ateş; gönül evi ise mecusi tapınağıdır.

Köngül öyi çu sanemlerdin oldı büt-hâne

Meger ki ʿışk bu büt-hâne içre râhibdür (BV 168)

(Gönül evi putlardan put evine döndü. Ancak aşk bu put evi içinde [bir] rahiptir).

ʿIşk bir otdur ki könglümdür anga âteş-kede

Ol visâkın köydürür bizni visâkı köydürür (FK 150)

(Aşk bir ateştir. O ateşin mabedi (Mecusi mabedi) gönlümdür).

Nevayi'nin gönül evi, derdinden ve aldığı yaralardan ötürü yıkık, viran ve harebedir.

Ni tang okı ki bu vîrân köngülge râġıbdur

Kuruġ nihâl buzuġ bâg ara münâsibdür (BV 168)

(Bu yıkık gönül, sevgilinin oklarını [kirpiklerinin kendisine isabet etmesini] istemektedir ki bu şaşılacak bir şey değildir. Kurumuş fidanlar viran [olmuş] bağlara yakışır).

Yana bu akşam buzuġ könglüm besî bed-hâldür

Ten buzuġ zindânıda cân hem harâb-ahvâldür (BV 159)

(Yine bu akşam yıkık gönlüm çok kötü [bir] hâldedir. Tenim ve canım yıkık zindanında perişan [bir] hâldedir).

Köngül ki her sarı çâk oldı tîġ-ı hicrândın

Bir öy durur ki tapıptur şikest her yandın (BV 461)

(Gönlün her tarafı ayrılık yaralarından paramparça oldu. Gönül, her yandan kırılmış/yıkık bir evdir).

Gönül evi yıkık ve viran olduğu gibi kapkaranlıktır. Gönlün aydınlanması, ancak ona bâde sunulması veya aşığın sevgiliye kavuşması ile mümkün olabilir.

Bâde şemʿi birle ay sâkî yarut könglümni kim

Âhdın kılmış kara bu külbe-i vîrânnı dûd (GS 129)

(Ey saki, bâde ışığı ile gönlümü aydınlat. Elem ve keder bu yıkık kulubeyi âh etmekten karanlık kılmış).

Köngülni vasl çerâġı bile diding yarutay

Tutaştı çün bizing öy imdi özge öyni yarut (GS 83)

(Gönülü kavuşma kandili ile aydınlatalım dedin. Bizim evimiz [gönül] şimdi aydınlandığı için [sen] başa bir evi [gönlü] aydınlat).

Gönül evinin temeli yoktur. Bu yüzden yıkılmaya mahkumdur. Gönül evinin sıvası bâde tortusudur. Yıkılmaya mahkum olan evi ayakta tutacak tek şey sürekli sıvanmasıdır.

ʿAkl dir sal könglünge zühd ü veraʿ bünyâdını

ʿIşk aytur yok turur bünyâdı ol bünyâdnıng (GS 369)

(Akıl, "zühd ve takvayı gönlüne sal" der. Aşk ise gönül evinin temeli olmadığını söyler).

Köngül öyige ġam u ġussa seylidin ni kusûr

Ki bâde lâyı bile kılmışam anı maʿmûr (BV 197)

(Gönül evini bâde ile imar ettiğim için [gönül evine] sel gibi [akan] gam ve keder [hiç] sorun değil).

Gönül evinin temelsiz, yıkık, viran, karanlık olmasının tek sebebi kendini beğenmiş bir kâfirdir. Fakat bu kâfir, aynı zamanda gönül evinin tek konuğudur.

Yir tutkalı ol kâfir-i hod-ġâm köngülde

Yok minde köngül eyle ki ârâm köngülde

(O kendini beğenmiş kâfir gönülde yer ettiğinden beri gönlümde eğlenme yok).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen gönül evi, aşığın vatanıdır.

Derdinge cân u könglüm oldı vatan

İstegen taptı munda yâ anda (BV 26)

(Ruhum ve gönlüm, derdinle [dolu] bir vatan oldu. [Bu vatanı] isteyen burada veya orada [onu] buldu)

2. Bir 'Canlı' Olarak Gönül

Gönül, aynı zamanda bir kuştur. Bu kuş, karşımıza çoğunlukla gül bahçesinde gezinen bir bülbül olarak çıkmaktadır. Gül bahçesindeki bülbül, avcının oklarının hedefi durumdadır. Bülbül, avcının oklarından kaçamayarak hapsolmuştur.

Ol perî könglüm kuşın sayd itti zülfin dâm itip

Yüzi birle hâli su vü dânesin râm itip (BV 57).

(O peri gönlümün kuşunu zülüfleri ile tuzak kurarak avladı)

Yangı örgendi köngül bülbüli ol gül yüzige

Tang imestür eger ol kuşnı nev-âmûz didim (BV 440).

(Gönül bülbülü o gül yüzüne yeni alıştı. Eğer o kuşa acemi dediysem bu, şaşılacak bir şey değildir)

Sayd oldı köngül közleringe veh kutulur mu

Bir kuş ki anıng kasdıda bolġay iki sayyâd (GS 122).

(Gönül kuşu gözlerin tarafından [iki avcı] avlandı; acaba kurtulur mu?)

Kaddi şevkıdın hevâ kılmak tiler könglüm kuşı

Niçe ten zindânıda mahbûs kalġay kıynalıp (NŞ 54).

(Gönlümün kuşu endamının şevkinden heveslenir. Nasıl ki ten zindanında zahmet çekip hapsedilecek).

Gönül, sevgilinin sokağında yaprakları saçılmış bir çiçektir.

Köngülni bağır kanıdın lâle kıldım

Koyup dağ perġâle perġâle kıldım (GS 451)

(Gönülü bağır kanından bir lale yaptım. Damgalayıp parça parça ettim).

Berg-i gül kim saçıldı kûyı ara

Ol mining pâre pâre könglüm imiş (NŞ 266)

([Sevgilinin] sokağında parça parça saçılan gül yaprakları benim gönlümmüş).

Zaman zaman bir kuş veya çiçek olarak karşımıza çıkan gönlün hâli sevgiliden gelebilecek ilaca muhtaç hasta, yorgun ve yaralıdır. Gönül evi imgesinde gönül nasıl ki yıkık, viran ve karanlık olarak resmedilmişse burada da hasta, yorgun ve yaralı hâl, gönül evi imgesinin bir izdüşümü olarak görülmektedir.

Vaslsız bolmış Nevayi köz ü könglüne ʿilâc

Kim cürûh üzre cürûh olmış kurûh üzre kurûh

(Ey Nevayi, göz ve gönlüne ilaç ulaşmadığı için [gönlünde] yara üzerine yaralar olmuş).

Çâk bolġan könglüme kılmak ʿilâc âsân imes

Ġonca kim açıldı bütkermek anı imkân imes (GS 245)

(Paramparça olan gönlümü tedavi etmek kolay değil. Gonca açıldığı zaman onu eski hâline getirmek mümkün değil).

Bardı Nevâyiyâ anıng kûyige yaralıġ köngül

Körgil eger ınanmasang yol üzre kanıdın eser (NŞ 176)

(Ey Nevayi, yaralı gönül onun sokağına vardı. Eğer inanmazsan gönlün kanı yol üstündedir; onu gör!)

Ay Nevayi ʿışk eger könglüngni mecrûh itmedi

Pes ni dur kim kan kilür ağzıngdın efġân eylegeç (GS 103)

(Ey Nevayi, aşk eğer gönlünü yaralamadıysa feryat ettiğinde ağzından gelen bu kan neyin nesidir?).

2.1. Gönlün Karakteristik Özellikleri

2.1.1. Gönül Delidir

Tamuġnı ravża saġınġaylar ehl-i haşr ol kün

Ki tilbe könglüm otın âşkâre kılġaylar (BV 190)

(Mahşer ehli, o gün, cehennemi cennet zannedecekler. Deli gönlümün ateşini apaçık görecekler).

Cünûn könglümde Mecnundın irür ġâlibrak iy ʿakıl

Taʿakkul iyleseng sevdâġa bu maġlûb imes ança (FK 28)

(Ey akıl; gönlümdeki delilik Mecnun'dandır [ve senden] üstündür. Sevdaya akıl erdirebilirsen bu nasıl mağlubiyet olsun).

Ey perî rahm it ki könglüm zâr irür bi-çâre hem

ʿIşk u sevdâ deştide Mecnûn irür âvâre hem (BV 431)

(Ey peri, gönlüm çaresiz ve dermansız; aşk ve sevda çölünde avare ve Mecnun'dur. Acı ona).

2.1.2. Gönlün Gözü Karadır

Belâ durur ġam-ı ʿışkıng sining velî yüz vây

Kim ol belâdın ite-almas ictinâb köngül (BV 395)

(Aşk gamın beladır. Gönül ol beladan çekinmez).

2.1.3. Gönül Hayalperesttir

Gûyiyâ könglüm tahayyül mülkining sultânıdur

Kim hayâl içre kılur her ʿîş kim imkânıdur (FK 140)

(Sanki gönlüm hayal mülkünün sultanıdır. Yapabileceği her şeyi hayal ile yapar [Hayatı hayal üzerine kuruludur]).

2.1.4. Gönül Naziktir

Kûyide könglüm köngüller içre kördüm turfa kör

Turfarak kim âşnâlıġ birmedi bîgânemiz (GS 220)

(Sevgilinin sokağında gönlümü diğer gönüller arasında en nazik gördüm. Bize kayıtsız kalan sevgili ise bizi tanımadı).

2.1.5. Gönül Arsızdır

İy köngül hâlinge mecnûn uyalur

Sanga yoktur mu bu hâlingdin uyat (FK 78)

(Ey gönül, bu hâlinden deli [Mecnun] [bile] utanır. Bu hâlinden dolayı sende utanma yok mu?).

2.1.6. Gönül Kâfirdir

ʿIşkdın çün münkir olmış könglüm öltürmek ni sûd

Hecr ara tâ anı korkutmas sin ikrâr eylemes (GS 242)

(Gönlüm aşktan kâfir olmuş, öldürmek çare etmez. Onu ayrılıkla korkutamazsın, bunu açıkça söylemez).

2.1.7. Gönlün Gönlü Toktur

Âh kim aldı karıġan çaġda könglüm bir yigit

Kim eger cân birsem istiġnâdın olmas mültefit (NŞ 81)

(Ah! Yaşlılık çağında gönlüm bir genç sevdi. Eğer canlansa gönül tokluğundan teveccüh etmez).

3. Bir 'Nesne' Olarak Gönül

3.1. Gönül Bir Kaptır

Lalʿing ol ot ki köngül micmer anga

Yâ köngül dürc ü lebing gevher anga (FK 10)

(Dudakların bir ateş, gönül o ateşin yandığı tütsü kabıdır; dudakların bir mücevher, gönül ise o mücevherin kabıdır).

3.2. Gönül Bir Kadehtir

Köngül vahdet meyining câmı irmiş

Bu sâġar sâde yahşı yok münakkaş (NŞ 255)

(Gönül, vahdet şarabının kadehidir. Bu kadeh sade ve güzeldir; **işlemeli (süslü) değildir).**

3.3. Gönül Bir Kefendir

Katl çün kıldıng köngülni bu kefen tiken ikin

Oklarıng kim kaldılar cân perdesiġa tivrelip (NŞ 54)

(Gönülü kefen dikmek için mi katlettin? [Ama] okların [kirpiklerin] ruhumun perdesine saplanıp kaldılar).

3.4. Gönül Bir Tuvaldir

Köngülde kadd u ʿizârıng hayâlin ittim nakş

Bu bâġnı bizedim serv ü gül nihâli bile (GS 578)

(Endamını gönülde resmettim. Bu bağı [gönülü] selvi ve gül fidanları ile süsledim).

4. Anâsır-ı Erbaa (Dört Unsur)

4.1. Toprak

ʿIşk nahlini köngülde iktim

Barçanıng meyli nihâlin kögerip (NŞ 65)

(Aşk ağacını könülde ektim. Hepsinin arzusu o fidanın yeşermesidir).

4.2. Su

Her zamân könglümge ʿışk efsânesin yazmak ne sûd

Çaykalıp deryâ-yı ġam iyler çu zâyil her zamân (BV 463)

(Gönlüm her zaman yalpalayan [fokurdayan/dalganan] bir gam denizi olduğu için aşk efsanesini [ona] yazmak ne fayda!).

4.3. Ateş

ʿIşkıng otıġa kuruġ cismim otun

Köngül ahkerdür anga âh tütün (BV 456)

(Aşk ateşine kuru cismim odun; gönül köz; âhlarım dumandır).

4.4. Hava

Köz ü kaşıng köngülning rûzgârın kim kara kıldı

Kirek şükr itmese zâhir yüzin dağı kara kılmak (FK 327)

(Gönül rüzgarı göz ve kaşını karartt. [Bu durum onu] utandırdığı için şükr etmemesi gerektiği ortadadır).

Değerlendirme ve Sonuç

Nevayi'nin gazellerinde gönlün bir yer olarak imgelenmesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Türk dili tarihinin çeşitli dönemlerinde bu imgeye ve bu imge temelinde gelişen deyimlere rastlamak mümkündür. Mesela, *gönül yıkmak* deyimi GÖNÜL BİR YERDİR metaforuna bağlı olarak ortaya çıkan GÖNÜL EVDİR/GÖNÜL BİNADIR metaforunu doğurur. Klasik Türk Edebiyatı'nda sıklıkla kullanılan *gönül mülkü, gönül kişveri, gönül memleketi, gönül hanesi, gönül sarayı, gönül evi, gönül tahtı, gönül şehri, gönül deyri, gönül iklimi, gönül kaşanesi, gönül burcı* vb. kullanımlar bu metafor çevresinde gelişme gösterip yaygınlaşmıştır. Gönlün bir yer olarak imgelenmesi, Nevayi tarafından farklı gazellerde detaylandırılmıştır. Öncelikle ifade edilen YER bir EVdir.

Evin ateş ile ilgisi iki farklı şekilde kurulmuştur. Bu hususta karşımıza GÖNÜL MECUSİ TAPINAĞIDIR ve GÖNÜL EJDERHA MESKENİDİR metaforları çıkmaktadır.

Gönül, çoğunlukla bir kuş olarak varlık kazanmıştır. Bu kuş, bülbüldür. Acemi bülbül, sevgilinin gözleri tarafından avlanmıştır. Avlanan bülbülün hapsedilip kafeste kalması Klâsik Türk Edebiyatı'nda sık kullanılan bir metafordur. Gönlün bir bitkiyle ilişkilendirilmesi, kuş olarak varlık kazanmasına göre daha az kullanılmıştır. Bunun sebebi "gönül" kavramının Nevayi'de daha çok mutsuzluk ifade etmesiyle alakalıdır. Gönlün bir eve benzetilmesinde olduğunda gibi bir kuşa benzetilmesinde de olumsuz göndermeler ön plandadır. Gönlün bir eve benzetildiği beyitlerde, evin YIKIK/ VİRAN/ HARABE olduğu gibi kuşa benzetilen beyitlerde HASTA/ YORGUN/ YARALI olması, olumsuz göndermelerin izdüşümüyle alakalıdır. Bu sebeple, GÖNÜL EVDİR metaforuna bağlı olarak ortaya çıkan GÖNÜL YIKIK/ VİRAN/ HARABEDİR metaforunun yerini GÖNÜL KUŞTUR metaforunda GÖNÜL HASTADIR/ YORGUNDUR/ YARALIDIR metaforu almaktadır. Nevayi'ye göre gönlün karakteristik özelliklerinin ifade edildiği şu metaforlar Nevayi'nin gönül dünyasını bize göstermesi açısından önemlidir: GÖNÜL DELİDİR; GÖNLÜN GÖNLÜ TOKTUR; GÖNLÜN GÖZÜ KARADIR; GÖNÜL YOLDADIR; GÖNÜL UZAKTADIR; GÖNÜL ARSIZDIR; GÖNÜL HAYALPERESTTİR; GÖNÜL NAZİKTİR.

Bu iki sık kullanılan metaforun yanında yapı metaforları da dikkat çekmektedir: GÖNÜL KADEHTİR; GÖNÜL KAPTIR; GÖNÜL KEFENDİR; GÖNÜL KÖZDÜR; GÖNÜL TUVALDİR.

Nevayi, *köngül* sözcüğünü 4 temel unsurla da ifade etmiştir. GÖNÜL TOPRAKTIR; GÖNÜL SUDUR; GÖNÜL HAVADIR; GÖNÜL ATEŞTİR.

Nevayi, gazellerinde *köngül* sözcüğünü belirli bir sistematik içinde kullanmıştır. Buna göre ilk divanından son gazellerine kadar birbirinin devamı olan metaforları görmek mümkündür. Mesela *Bâde şem'i birle ay sâkî yarut könglümni kim / Âhdın kılmış kara bu külbe-i vîrânnı dûd* (GS 129) beyitinde ortaya çıkan GÖNÜL KARANLIKTIR metaforu başka gazellerde hatta farklı divanlarda ortaya çıkan GÖNÜL BİR YERDİR → GÖNÜL EVDİR → GÖNÜL YIKIK/VİRAN/HARABEDİR metaforlarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

"Gönül" kavramının Nevayi'de hasta, yaralı, dertli, yıkık, viran, harabe vb. gibi olumsuz sıfatlarla tezahürü kavramın Anadolu sahasındaki metaforik kullanımlarıyla benzerdir. Fakat Anadolu sahasında "gönül" kavramı metaforik açıdan bazı olumlu sıfatlarla da ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Nevayi'de "gönül" kavramının çoğunlukla olumsuz anlamlar ifade etmesi "Nevayi'nin gönül dünyasının" melankolik olması ile ilgilidir.

Kaynakça

Alpay Tekin, Gönül (2012). *Ali Şir Nevâyî Ferhâd ü Şîrîn (İnceleme-Metin).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdem, Melek (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar.* Ankara: KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6.

Gen, Sıla (2015). *Özbekçede Metaforlar*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

George Lakoff - Mark Johnson, (1980): *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, USA. (Afterword 2003 by The University of Chicago) .

Karabulut, Mustafa (2015). "İmge Kavramı ve Necip Fazıl Kısakürek'in Şiirlerinde İmge". *Turkish Studies*. 10/4: 603-618.

Karaörs, Metin (2016). *Ali Şir Nevāyi Nevādirü'ş-Şebāb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Önal (1996). *Ali Şir Nevāyi Fevāyidü'l-Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kemal Yunusoğlu, Mağfiret (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerinde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kut, Günay (1989). "Ali Şir Nevayi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C II: 449-453.

Kut, Günay (2003). *Ali Şir Nevāyi Garā'ibü's-Sıgar İnceleme - Karşılaştırmalı Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kök, Abdullah (2016). *Pîr-i Türkistan'ın Metafor Dünyası*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Levend, Agâh Sırrı (1965). *Ali Şir Nevaî I. Cilt: Hayatı, Sanatı, Kişiliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şahan, Kayhan (2017). "Metafor Ne Değildir?" *Kesit Akademi Dergisi*. 8: 166-176.

Toprak, Funda (2021). *Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Alî Şîr Nevāyî*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Türkay, Kaya (2002). *Ali Şir Nevāyi Bedāyiu'l-Vasat*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçan Eke, Nagehan (2017). *Klâsik Türk Edebiyatında Metaforik Üslûp*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yaylagül, Özen (2010). "Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar". *Millî Folklor*, 22/85: 112-121.

Yaylagül, Özen (2014). "Yunus Emre'nin Kavram Dünyası". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir: 449-459.

Yaylagül Üstünel, Özen (2015). "Kutadgu Bilig'deki Bazı Metaforlar Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 12/4: 39-53.

URL-1: Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü http://www.tebdiz.com/ (Erişim Tarihi 01.07.2019).

URL-2: Türkçe Sözlük http://sozluk.gov.tr/ (Erişim Tarihi 01.07.2019).

DENİZCİLİK TERİMLERİNİN KAVRAM ALANLARINA GÖRE TASNİFİ

Zahide PARLAR*

Giriş

Bir dili oluşturan unsurlar çok katmanlıdır. Bu katmanlardan birini teşkil eden *topluluk dili (grup dili, küme dili, sosyolekt)*; "bölgesel ya da yerel kullanımlara karşıt olarak dilin toplumsal gruplara (toplumsal katmanlara, sınıflara, aileye, cinsiyete, yaşa, eğitime, politik gruplara, mesleğe vb.) özgü, özellikle sözvarlığı açısından farklı kullanılan türü" (İmer vd., 2011: 186) olarak tanımlanır. Belirli bir sosyal grup içerisinde oluşan bu özel dil, bireyüstü dil dizgesinin dil birliğinin üyelerinden olan bir grup tarafından karakteristik kullanılışını (Aksan, 1987: 87) ifade eder. Bir dilin mesleklere göre kullanım biçimini de kapsayan topluluk dilleri içine denizci dili, tıp dili, öğrenci dili, kadın dili, erkek dili vb. diller girer. *Jargon (meslek dili/vocational language)*; meslektaşlar arasında herkesin anladığı bir söz dizimi içerisinde meslek dışındaki kişiler tarafından çok az anlaşılan söz ve anlamların kullanılmasıyla oluşur. Dilin gündelik kullanımlarında pek de yaygın olmayan, terim sözlüklerine ve sözlerin terim anlamlarına dayalı olan *jargon*, çeşitli meslek grupları arasında kullanılır. Meslek bilgisinin gelişmişliği ile jargon arasında doğru orantı söz konusudur. Ayrıca meslek dilinin ortak dilin dışına taşan kullanımları, gerek yazı dilini gerekse gündelik dili söz ve anlamca besler. Jargon, dil bilgisel yönden gündelik dil ile ölçünlü dilden farklılık göstermez fakat kendine özgü bir söz varlığına sahip olması bakımından onlardan ayrılır (İmer vd., 2011: 248; Miller ve Brown, 2013: 61; Buran, 2006: 20).

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/Türkiye, zahide.parlar@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4616-9579.

Denizcilik jargonu, özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin denizlerde hâkimiyetinin artması ile gündelik dilden argoya kadar Türkçede önemli bir yere sahip olmuştur. Türkçe denizcilik jargonunda, dönemin lingua franca'sı olan Akdeniz ve çevresinde konuşulan dillerin etkisi oldukça fazla hissedilir. Lingua franca daha önce Akdeniz çevresinde konuşulan Latin dilleri temelli pidgindir[1] (Miller ve Brown, 2013: 267) ve ticaret ile günlük iletişim ihtiyaçlarını karşılamak ve birlikte yaşayışı kolaylaştırmak adına basitleştirilmiş ortak iletişim dilidir (Karaağaç, 2013: 606-607). Akdeniz ülkelerinin dilleriyle etkileşim sonucu oluşturulan Türkçe denizcilik dili bu anlamda uluslararası bir nitelik taşır, denizcilik mesleği etrafında gelişen karma ama ortak bir yapı arz eden denizcilik dili Türkçenin de dâhil olduğu tüm Akdeniz için bir lingua franca teşkil eder. Denizciler arasında oluşan jargonun Akdeniz'de kendisine özgü bir yapısı vardır; Akdeniz gemicileri arasında kullanılan ve kavram benzerliği de içeren bu "ortak" denizcilik terimleri, çoğunlukla dönemin denizciliğinde önemli bir yeri olan İngiltere ve İskandinav ülkelerinin dillerindeki karşılıklarıyla benzeşmez (Yarkın, 2012: 66). Akdenizli denizcilerin kullandıkları dilde özellikle teknik terimlerin yazımları farklı olmasına rağmen söylenişleri benzerdir (Yarkın vd., 2015: 101-103). 14. yüzyıl itibarıyla Akdeniz'de denizcilik faaliyetlerine başlayan Türkler, İtalyanca ve Yunancadan pek çok sözcük alıntılamıştır. Alıntılanan bu söz varlığı, Türkçede temel anlamları yanında yan, mecaz ve argo anlamlar yüklenerek geçmişten bugüne gündelik dil, ölçünlü dil ve argoda kendisine yer bulmuştur (Kahane vd., 1988: VIII-IX). Yabancı kökenli denizcilik terimlerinden bazıları Türkçeleştirilmiştir. Ayrıca denizcilik alanında ihtiyaç duyulan kavram ve sözcükler, Türkçenin (t)üretme ve kavram karşılama imkânları kullanılarak da oluşturulmuştur.[2] Bu kavramların sözlüksel olarak karşılanması için sözcük yapımında daha çok birleştirme ve birden çok sözcükle terim oluşturma yöntemleri kullanılmıştır (Parlar, 2022). Bunun yanında dilde daha önceden var olan bir sözcüğün anlam alanı genişletilerek bu sözcüğe yeni bir anlam eklemesi/yüklemesi yapılmış ve anlam kopyalaması yoluyla metaforik olarak yeni kavram karşılanmıştır (Sarı, 2015: 4). Türkçe denizcilik dilinde kullanılan bu Osmanlıca

---

[1] *Pidgin*: Çeşitli dillerin karışmasından oluşan dil, karma dildir (Karaağaç, 2013: 525).

[2] Türkçe denizcilik terimleri üzerine daha ayrıntılı bilgi için bk. (Parlar, 2022).

terimlerden bazıları da yabancı denizciler tarafından kabul görmüş ve kullanılmıştır.

Türkçede Denizcilik Terimleri

Türkler, Anadolu'ya göç ettikten sonra iç bölgelere yerleştikleri için uzunca bir süre deniz ve denizcilikle ilişkileri olmamıştır; denizcilikle uğraşmaya 13. yüzyılda Akdeniz'de Alanya ve Antalya liman kentlerinde ve Karadeniz'de Sinop'un ele geçirilmesiyle başlamışlardır. Güneyde İtalyan/Cenevizli tüccarlarla başlayan ilişkiler, Venedik dili ve İtalyancada yer alan birçok terimin günlük konuşma diline aktarılmasını sağlamıştır. 14. yüzyıl ve sonrasında hem denizdeki başarı ve hâkimiyetler artmış hem de Osmanlı donanması güçlendirilmeye çalışılmıştır. 15. yüzyıl ile birlikte Türk gemici diline Arapça, Farsça, Yunanca, Romence ve Slav dillerinden yeni terimler girmeye başlamış ve bunların kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısı ise Osmanlı donanmasının gücünün ve gemi sayılarının artmasıyla Akdeniz'deki tüm ülkelerle ilişkilerin yoğunlaştığı ve Türk gemici dilinin hızla geliştiği bir dönem olmuştur (Kahane vd., 1988: 3-10). Akdeniz'de denizcilik yapan gemicilerin yakın ilişkide bulundukları yabancı ülkelerin denizcileriyle birçok teknik terimi paylaşmaları sonucu lingua franca olarak da tanımlanan bir ortak dil oluşmuştur. Bu anlamda gerek Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerin gerekse Türk gemici dilinin ulusal bir nitelik göstermediği ifade edilebilir (Yarkın vd., 2015: 107). Türkçede yer alan denizcilik terimlerinin çoğu, denizcilikte öncü olmuş medeniyetlerin dillerinden alıntılanmıştır. Denizciler arasındaki konuşmalar kendine özgü bir yapı ve söz varlığına sahip olduğu için *denizci dili (jargonu)* söz konusudur. Türk denizci dili, genellikle Akdeniz'e kıyısı olan ülke uluslarının veya bu bölgedeki özellikle denizcilikle uğraşan yerleşik halkların kullandıkları terimlerle yoğun etkileşim yanında denizcilik yoluyla yakın ilişki kurulan Karadeniz'e ve Hint Okyanusu'na komşu diğer ulusların dilleriyle de temas edilmesi sonucu oluşmuştur (Yarkın, 2018: 64-65).

Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki hâkimiyetinin arttığı 16. yüzyıldan itibaren ise klasik Türk şiirinde bile denizcilik terimleriyle yazılmış şiirler görülmeye başlamış, gemici hayatı ve denizcilik terimleri şiirlerde yer

almış ve hatta denizcilik terimleri kullanmak moda hâline gelmiştir[3] (Göre, 2005: 266; Kaplan, 2015: 810). Denizcilik terimleri, şiirlerde bir motif olarak kullanılmış ve deniz seyahatlerindeki tecrübelerin ve gemilerin denize indirilmesi gibi tarihî olayları kayıt altına alınmasını sağlamıştır (Koncu, 2010: 111).

Arapların Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya yaptıkları kara seferleri ve burada uzunca bir süre kalmaları Katalanca, İspanyolca ve Portekizce gemicilik terimlerinin alış-verişine ve Osmanlı denizcilerinin de bundan dolaylı olarak etkilenmesine sebep olur. Denizcilik dilinde özellikle gökbilimle ilgili terimler, gezegen ve yıldız adları çoğunlukla Arapça, teknik terimler ise çoğunlukla Venedik dili, İtalyanca ve Yunancadır. Güney kıyılarına hâkimiyetle kazanılan Akdeniz komşuluğu sayesinde bazı Fransızca terimler de Türkçeye geçmiştir (Yarkın, 2018: 65). Her ne kadar Türk gemici dilinde yabancı kökenli sözcükler önemli bir yer tutsa da birçok denizcilik terimi de Türkçenin kendi imkânları kullanılarak (t)üretilmiştir.

Sanayileşmeyle birlikte gerçekleşen sosyo-kültürel değişimler alan dillerinin ortaya çıkmasında önemli bir ol oynar. Modern toplum içindeki iş dağılımına dayalı ve daha sağlıklı, hızlı bilgi aktarımı sağlama işlevine sahip olan alan dilleri, "gruplaşma-bütünlük-gizlilik-soyutlama" sağlayan özel dillerle ilişkide olmakla beraber kendi içinde "betimleme ve bilgi edinimi" amacını güder (Sağlam, 2007: 168-170). Meslek birliğinden kaynaklanan bu dilin söz varlığı, genel dilin söz varlığından unsurları bünyesinde barındırması yanında kendine özgü, uzmanlık gerektiren terimleri[4] de içerir. Türkçedeki %22,92 oranında (14.629 sözlükbirim) yer alan yabancı dillerden alıntılanan söz varlığının %30'unu (4394 sözlükbirim) yabancı terimler oluşturmaktadır. Türkçedeki yabancı terimler, Fransızca (2305), Arapça (1083), İtalyanca (269), Farsça (242),

---

[3] Bu dönemde denizcilik terimleriyle şiir yazan ilk divan şairi Yetîm olsa da moda hâline gelmesini sağlayan Âgehî'dir; onun denizcilik kasidesine Derûnî, Taşlıcalı Yahya, Aşkî, İlâhî ve Molla Gubârî nazire yazmış; Molla Mehemmed ve Za'fî ise bu şiire tahmiste bulunmuştur (Kaplan, 2015: 807).

[4] Terim; "bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad" (Korkmaz, 2010: 149) olarak tanımlanabilir.

Yunanca (179) ve İngilizce (159 terim) kökenlidir (Sağlam, 2007: 171).[5] Türkçede kullanılan denizcilik terimleri ise çoğunlukla İtalyanca kökenlidir. Türkçeye, Venedik ve Cenevizlilerle olan ilişkilerle girmeye başlayan ve İtalyancadan ya da İtalyanca üzerinden İtalyan kökenli azınlıklar ile Levantenler aracılığıyla giren 125 denizcilik terimi bulunur (Sağlam, 2007: 173). Anadolu'daki ortak yaşamın sonucu olarak Rum kökenli vatandaşlar aracılığıyla, Yunancadan/Antik Yunanca (Grekçe) - ya da Yunanca üzerinden Türkçeye çok sayıda terim girmiştir. Ayrıca özellikle antik Yunancadan da (Grekçe) Türkçeye geçen 179 terimin 28'i denizcilik alanıyla ilgilidir. 19. yüzyılın sonları itibarıyla gemi yapımında önce çıkan ülkenin İngiltere olmasından dolayı İngilizceden ya da İngilizce üzerinden Türkçeye giren ilk terimler gemi yapımıyla ilgilidir.[6] Türkçede yer alan İngilizce 159 terimin 12'sini denizcilik terimleri oluşturur (Sağlam, 2007: 174).

Türkçenin söz varlığının yaklaşık %30'unu oluşturan yabancı kökenli sözcüklerin alıntı yapıldığı diller arasında İtalyanca; Fransızca, Arapça ve Farsçadan sonra gelir.[7] İtalyanca kökenli sözcükler içerisinde yer alan -TS'e göre- 296 İtalyanca terimin yüzde %46,4'ü (125 terim) denizcilik terimidir.

Daha çok ekonomik ve politik sebeplerin gerekliliğinden dolayı başlayan Türkçe ile İtalyanca arasındaki ilişkiler, 12-13. yüzyıla kadar gitmektedir (Sarı, 2008: 43). Türkçe ile Yunanca arasındaki ilişkiler ise 11. yüzyıla kadar uzanır (Karaağaç, 2015: 115). 14. yüzyılda Türklerin Rumeli'ye geçişleri ve İstanbul'un fethi ile daha da hız kazanır (Saygın Akbaşak, 2020: 37). Yunancadan Türkçeye denizcilik terimleri, bitki adları, bazı bilim terimleri ve araç gereç adlarının daha çok geçtiği görülür (Kartallıoğlu, 2016: 55). Türkçede yer alan İtalyanca kökenli denizcilik

---

[5] Sağlam'ın (2007) çalışmasında Türkçedeki yabancı sözcük ve terimlerin tespiti için *Türkçe Sözlük*'ün 2005 yılındaki 10. baskısı kullanılmıştır.

[6] I. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'yle mevcut ilişkilerin siyasi, iktisadi, teknik, askeri ve bilimsel alanda daha da arttırılması ve nihayetinde Türkiye'nin NATO'ya katılmasından sonra olmuştur (Sağlam 2007: 173).

[7] Sözcüklerin kökenlerine ilişkin bilgiler de sözlükten sözlüğü değişiklik gösterir. İtalyanca kökenli sözcüklerin (birleşik ve türemiş yapıdakiler dâhil edilmeden) sayısı TDK *Türkçe Sözlük*'te (2019) 602, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te 679 ve Dil Derneği *Türkçe Sözlük*'te (Özel vd. 2012) 595 olarak verilmiştir (Oytun Altun 2021: 59).

terimlerinin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.[8] Tagliavini, İtalyanca kelimelerin büyük bir kısmının Rumca, bir kısmının ise Slav dilleri ve Romence aracılığı ile Türkçeye geçtiğini savunurken Kundakçı buna katılmayarak bu konu hakkında kesin hüküm vermek için her sözcüğün eski metinlerde taranıp incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir (Kundakçı, 2008: 139-141; Kartallıoğlu, 2016: 54). İtalyancadan Türkçeye geçen sözcüklerin çoğunun Venedik diyalektine ait olduğu görüşü de söz konusudur (Kundakçı, 1978: 138). Ayrıca bu sözcüklerin büyük bir bölümünün Yunancanın köprü dil vazifesi görmesiyle alıntılandığı düşünülmektedir. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca İtalyanlar, Türklerin Akdeniz'de güç sahibi oldukları Yunan adaları ve anakara kıyılarının sakinleriyle yakın ilişki içinde yaşamıştır. Türkler, bu dönemde hem coğrafi yakınlık hem de Osmanlı egemenliği altındaki Yunanca konuşan azınlıklardan (Kahane ve Kahane, 1942: 239) dolayı Yunan denizcilere denizcilik faaliyetlerinde yer vermiş, Yunanca ve/veya Romence, İspanyolca veya Fransızca gibi Romen diller aracılığıyla alıntıladıkları İtalyanca sözcükleri Türk denizcilik diline dâhil etmiştir (Klein, 2018: 169-170; Oytun Altun, 2021: 57; Kartallıoğlu, 2016: 54). Aynı sözlükbirimin doğrudan İtalyancadan Türkçeye alıntılanması yanında Yunanca veya başka bir dil aracılığıyla da ödünçlenmesi de söz konusudur. Bu durum Türkçede *ikili (doublet)* alıntılar olarak görülür (Kahane vd., 1958: 39)

Denizcilik terimleri de sosyal ve ekonomik anlamda toplum yaşamında yer alan denizin kavram alanı etrafında gelişen söz varlığının temel unsurlarıdır. Türkçede denizcilikle ilgili pek çok terimin tarihte denizcilikle ön plana çıkmış uluslardan alıntılandığı ve bu sözcüklerin çoğu kez yabancı dildeki anlamları ve okunuşlarıyla Türkçede terim olarak kullanıldığı görülür. Bu bakımdan denizcilik terimleri içerisinde Türkçe sözcükler yanında daha çok İtalyanca ve Yunanca kökenli sözcükler dikkat çeker.

Bu çalışmada *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te (2005) yer alan denizcilik terimleri derlenmiştir. Sözlükte *deniz.* kısaltması ile verilen sözcükler çalışmaya dâhil edilmiştir. Derlenen denizcilik terimleri önce

[8] İtalyanca kökenli sözcüklerin kökenleri standart Türkçenin ilk sözlüklerinden başlayarak tutarsız bir şekilde kaydedilmiştir. TS'nin farklı yıllardaki basımları arasında bile köken gösterimleri arasında fark vardır (Oytun Altun 2021: 58).

kavram alanlarına ve konularına göre tasnif edilip şu başlıklar altında alfabetik olarak kökenleri de gösterilerek anlamlarıyla birlikte verilmiştir: *1. Gemi Türleri, 2. Geminin Bölüm ve Parçalarının Adları, 3. Deniz ve Gemiyle İlgili Eşya ve Malzeme Adları, 4. Gemi Yapımı ile İlgili Yer Adları, 5. Gemi Kullanma Şekilleri, 6. Geminin Konumuna Göre Verilen Adlar, 7. Denizle İlgili Kişi Adları, 8. Denizcilerin Kıyafetleri İle İlgili Adlar, 9. Coğrafi Yer/Deniz Adları, 10. Denizle İlgili Sözler, 11. Yer ve Yön Belirten Sözcükler, 12. Kumanda Sözleri, 13. Gemi ve Denizcilikle İlgili İş Adları, 14. Denizcilikle İlgili İşaret Adları, 15. Denizcilikte Kullanılan Hat Adları, 16. Denizcilikle İlgili Evrak Adları, 17. Denizcilikle İlgili Kurum ve Bilim Dalı Adları, 18. Diğer Adlandırmalar, 19. Denizcilikle İlgili Eylemler*.

Aynı sözcüğün birden fazla başlığa girecek farklı anlamları söz konusu olduğunda aynı sözcük ilgili başlıkta da gösterilmiştir. Sözcüğün farklı yazılışları madde başı alınmış; fakat sadece birine anlam verilmiş, diğer madde başlarında anlam verilene *bk.* kısaltmasıyla gönderme yapılmıştır. Aynı anlamı karşılayan farklı sözcükler için ise *krş*. kısaltması kullanılmıştır. Sonuç bölümünde ise bu söz varlığı üzerine köken, yapı ve anlam bakımından değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Birbirileriyle ortak bir bağa sahip sözcükler arasında anlam bakımından birbirini tamamlama ilişkisi söz konusudur; bu ilişki dil içinde kavram alanlarının oluşmasını sağlar. Denizciliğe dair söz varlığı içerisinde yer alan terimlerin oluşturduğu kavram alanı incelendiğinde toplumun denizciliğe dair yaklaşımı ve denize dair bakış açısı üzerine yorumlamalar yapmak mümkün olur. Toplumsal düzlemde bir meslek ve uğraş olan denizciliğin kültür ve dile yansıması bu kavram alanlarının tespiti ve değerlendirmesi ile ortaya konabilir. Kültür ve dil içindeki değeri; sözcüklerin sayısı, oluşma biçimleri, farklı kavram alanlarını kapsaması bakımından değerlendirilmesiyle belirlenebilir. Ayrıca bu terimlerin kavram alanı bakımından ele alınması ile dilsel bir veri olarak bir bütünün parçasını teşkil etmeleri bakımından dilin ilgili alanına ışık tutulmuş olur; toplumun bu alana dair söz varlığını kavramlaştırmadaki eğilimleri de yorumlanabilir.

Denizcilik Terimlerinin Kavram Alanına Göre Tasnifi

1. Gemi Türleri

armada (İsp. *armada*) Büyük savaş filosu [İspanya Kralı I. Filip'in XV. yüzyılda İngiltere'ye karşı çıkardığı büyük filoya verilen isimken sonradan teşmil yoluyla büyük savaş filoları için kullanılmıştır].

balıkçı teknesi Balıkçılıkta kullanılan tekne.

filo (İtal. *filo*) Aynı cins yük taşıyan gemilerin bütünü.

filotilla (İtal. *flottiglia*) Dörtten fazla muhrip veya daha küçük savaş gemilerinden ve denizaltılardan meydana gelen filo.

filotilla (İtal. *flottiglia*) Yelken devrinde küçük tonajlı gemilerden meydana gelen deniz kuvveti.

gali (Türkçe olmayan kelimenin kökü bulunamamıştır) Eskiden Akdeniz'de yelken ve kürekle işletilen havalesiz, altı düz gemi.

galyot (Fr. *galiot* < İtal.) Altı düz, baş tarafı ve kıçı aynı biçimde, hafif ve hızlı giden eski bir gemi tipi.

kalite (İtal. *galeotta*) Buharlı gemilerin icadından önce düşmanı kovalama ve takip etme işinde kullanılan 9 ilâ 24 kürekli savaş gemisi [galyot, kaliyota, kaliyeta, kalieta, kalyata gibi çeşitli şekilleri vardır.

kalyeta Bk. *kalite*

karavela Bk. *karavele*

karavele (İtal. *caravella* < Port. *caravela*) *eski.* Denizcilerin büyük teknelere verdikleri isim.

kılavuz gemisi Geçişi tehlikeli boğaz vb. yerlerde büyük gemilere yol gösteren gem

kırlangıç [Eski kaynaklarda başka şekillerde de geçer] Buharlı gemilerin icadından önce donanmada keşif, karakol ve haberleşme hizmeti gören, kürekleri iki veya üç kişi tarafından çekilen, karamürsel tipi gemilerin en küçüğü durumundaki süratli deniz taşıtı.

kotra (Fr. *cotre* < İng.) Genellikle tek direkli, ince gövdeli, hafif spor yelkenlisi.

mercan kayığı Mercan avında kullanılan, serensiz küçük bir tür balıkçı kayığı.

monitör (Fr. *moniteur* < Lat.) XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında kullanılan, sığ sularda yüzebilecek biçimde yapılmış, orta büyüklükte bir çeşit zırhlı savaş gemisi.

sarnıç gemisi Akaryakıt taşıyan gem

servis botu Limanda demirli bir gemiyle kıyı arasında ulaşımı sağlayan bot, motorlu veya kürekli küçük deniz taşıt.

şehdiye Bk. *şehtiye*

şehtiye (Kökü bulunamamıştır) Şitye de denen brik cinsinden iki direkli yelkenli gemi [Büyükleri üç direkli de olabilirdi]. Krş. *şitye*

şitye Şehtiye denen bir gemi çeşidi Krş. *şehtiye*

tekne (Eski Türk. Tekne; kökü belli değildir) *teşmil.* Deniz taşıt

tırandil Bk. *tırhandil*

tırhandil (< Yun. *trekhanteri*) Kürek ve yelkenle hareket ettirilen bir çeşit hafif ve küçük tekne.

tirhandil Bk. *tırhandil*

ticâret filosu Aynı devlete ait olup aynı bayrak altında çalışan her türlü ticaret gemisinin meydana getirdiği filo.

yarış teknesi Deniz **y**arışları için özel olarak düzenlenmiş tekne.

2. Geminin Bölüm ve Parçalarının Adları

alabanda (İtal. *alla banda*) Gemi kaplamalarının teknenin iç kısmında kalan tarafı.

arma (İtal. *arma* < Lat.) Bir gemide güverteden yukarıda bulunan direkler, serenler, yelkenler ve bunların üzerindeki ip ve halatlardan ibâret donanım.

armadora (Yun. *armadora* < İtal.) Bir gemide küpeştenin iç tarafında bulunan ve direklere takılı halatları bağlamaya yarayan ağaç veya demir levha.

armoz Bk. *armuz*

armuz (Yun. *armos*) Gemilerde güverte kaplamalarının birbirine bitiştiği yerde meydana gelen açıklık, sokra.

artene (İtal.) Üçgen yelkenlerin asılması için direğin ortasına yakın bir yerine eğik olarak takılan seren.

aşoz (< Yun. *agathos*) Gemilerde omurga ve bodoslomalara açılan ve kaplama tahtaların başlarının bindirilmesine yarayan üç köşeli yuva.

ayna (Fars. *āyine*'den) Küreğin ucundaki yassı, geniş ve düz kısım.

aynalık Geminin kıç tarafında, üzerinde isminin kayıtlı bulunduğu limanın adı yazılı olan düz veya yuvarlakça kısım.

aynalık tahtası Filikalarda kıç tarafta dikine duran, istendiği zaman çıkarılabilen, oturanların arkalarını dayamalarına yarayan tahta.

babadalya (İtal. [?]) Güverteye yüklenen kerestenin kayarak denize düşmemesi için her iki küpeşte boyunca belirli aralıklarla dik olarak konan direklerden her biri.

baş altı Gemilerin baş tarafındaki tayfa ve erlerin koğuşları.

boca (İtal. *poggia*) Boca, Geminin rüzgâr almayan tarafı, rüzgâr altı, poca. Karşıtı orsa

bogata (< İtal. *bigotta*) Delikleri arasından halat geçirilen üç delikli dilsiz tahta makara.

borda fenerleri Gemilerin sağ ve sol taraflarında yakılan yeşil ve kırmızı fenerler.

borda (İtal. *bordo*) Geminin su üstünde kalan kısmının dış yan tarafı.

bölme Gemilerde su basması ve yangın gibi tehlikelerin yayılmaması için ara kapılar kapanınca birbirinden ayrılacak şekilde bölünmüş olan yerlerden her biri.

bumba (< İtal. *bouma*) Yan yelkenlerin alt kenarını, yakasını gerip açmak için kullanılan meyilli büyük seren. Özellikle ticaret gemilerinde yükleme ve boşaltma işlerinde kullanılan dikme.

cunda (İtal. *zonta*) Gemideki serenlerin uç kısmı.

çalım Bir geminin su kesimi altında kalan kısmının baş ve kıç bodoslamasına doğru darlaşması durumu.

dalgakıran Gemilerin başına çarpan dalgaların kırılıp yanlara dağılması için kasara üstlerine yapılan saç siper.

devir dâiresi Bir teknenin dümeni tam sağ veya tam sola döndürüldüğünde en yüksek hızda çizdiği daire olup çapı tek pervanelilerde tekne boyunun yaklaşık yedi, çift pervanelilerde dört-dört buçuk katıdır.

devvar cam Kaptan köprüsünde, yağışlı havalarda görüşü sağlamak için bir motorla döndürülen pencere.

dikme Yük kaldırmak için kullanılan seren, bumba.

dil Makaraların ve bastikaların kanalları içine yerleştirilmiş olan, çevreleri oluklu demir pirinç veya ağaçtan tekerlek [halatlar bunların olukları üzerinden işler].

döşek Gemi gövdesinde basınç, çarpma, ağırlık vb.ni karşılayabilecek dirençte omurgaya dik konmuş levha veya profiller. Eski ahşap savaş gemilerinde omurga üzerine gelen iskarmozun ilk parçaları.

falaka (Ar. *feleḳa* < Yun. *phalanks-phalang*) Dik ve sabit tutulması gereken halat ve serenlerin üzerine bir kasa ile bağlanan halat ayakları.

fışka Bk. *fişka*

fistan (Yun. *phoustani* < İtal. *fustagno*) Eskiden gemilerde yağmurdan ve sudan korunmak için güverte ıskarçalarının üzerine gerilen kalın branda kılıfı veya ağaç çerçeve.

fişka (< İtal. *fissa*) Gemi demirinin tırnağını kaldırıp asmaya yarayan gemi kenarındaki eğri demir askı.

flador Bk. *filador*

gabya (İtal. *gabbia*) Geminin grandi denen büyük orta direğinin, ana direk denen alt kısmı ile babafingo denen üst kısmı arasında kalan ortadaki bölümüne verilen isim.

gaga (Kökü belli değildir; ses taklidi kelime olabilir) Gemi demirlerinin yukarıya doğru kıvrık sivri kısmı.

giz (İtal. *ghis*) Yan yelkenlerin üst yakalarını bağlamak için direkler üzerine kaldırılan yarım seren. Yelkenli gemilerde kıç direği üzerinde sancağın çekildiği yarım seren.

gorcete Bk. *gurcata*

göğüs Gemi bodoslamasının yukarı doğru genişleyen kısmı.

gurcata (İtal. *gorgiata*) Gemide, üzerine donanımlar bağlanmak ve çanaklık kurulmak üzere ana direğin mavna kolları üstüne omurgaya çapraz olarak konan ağaçlara verilen isim.

gurçeta Bk. *gurcata*

iğnecik Teknelerde dümeni kıç bodoslamaya bağlayan madenî menteşe.

iskele (Yun. *skala* < Lat.) Geminin sol tarafı. Karşıtı sancak.

iskota (İtal. *scotta*) Yelkenleri tutmak ve açmak için alt köşelerine bağlanan halat, zincir ve palangadan ibaret donanım.

kanarya (İsp. [?]) Yelkenli gemilerde kaptan kamarasına bitişik veya geminin kıç tarafını çepeçevre dolaşan balkon, küçük güverte.

kapela (İtal. *cappello*) Gemi direklerinin tepesine konan, bayrak ve işâret flamalarının bağlandığı, çevresi delikli ahşap şapka. Teknedeki araç gereçleri dış etkilerden korumak için kullanılan muşamba başlık.

kapele Bk. *kapela*

kaporta (< İtal. *boccaporta*) Gemi güvertesinde açılan, aşağıya inmeye, iç kısımla irtibat kurmaya ve havalandırmaya yarar, etrafı mezarnalarla kuşatılmış geçit ve menfez.

kaptan köprüsü Bir gemide seyir ve manevraların yönetildiği, güverte üstündeki mahfuz kumanda yer

kaptan köşkü Bk. *kaptan köprüsü*

karanfil (< İtal. *paranchino*) [Güzel kokulu bir çiçek olan karanfil'in etkisiyle şekil değişikliğine uğramıştır] Tekneleri yükleme ve boşaltmada kullanılan makaralardan ibaret düzenek, palanga.

karavele kaplama İç kaplamaları çapraz, dış kaplamaları baştan kıça doğru boydan boya döşenmiş iki kat kaplama.

kasa (İtal. *gassa*) Bir halatın ucuna veya bedenine yapılan halka şeklindeki kıvrım.

kasara (İtal. *cassaro*) Savaş gemilerinin baş, orta ve kıç taraflarında kaptan kamarası hizasında bulunan küçük güvertelere verilen isim [Bunlara ticari gemilerde kanarya denir].

kavalya Bk. *kavele*

kavela Bk. *kavele*

kavele (İtal. *caviglia*) Yelkenin kasa ve halat dikişlerinde kolları arasını açmakta kullanılan ağaç veya demirden sivri parça.

kavilya Bk. *kavele*

kepçe (Fars. *kefçe*) Gemilerde ortasında dümen evinin bulunduğu kıç çıkıntısı.

kıç altı Gemilerin kıç tarafında bulunan kamara, kıç güvertesi altına rastlayan kapalı kısım.

kıç (Kökü belli değildir) [Türkiye Türkçesinde XIV. yüzyıldan itibaren görülür] Deniz araçlarında arka tarafı.

kılavuz çarmıhı Yelkenlilerde, eski gemilerde tırmanmak için kullanılan ip merdiven, şeytan çarmıhı, saltadora.

köprü Gemilerde kaptan köşkü, geminin önünü görecek yükseklikteki kumanda yeri.

kurt ağzı Tekneleri rıhtıma bağlamaya yarayan halatların aşınmasını azaltmak için kullanılan mâdenî parça. Balık. Açık tarafı kıyıya bakan üç çubuğa bağlı perde şeklindeki ağ.

küpeşte (< Yun. *koupaste*) Gemilerde insan ve malzemelerin denize düşmesini önlemek için gövde kenarından yükselen, birbirine bağlanmış dikmelerden ibaret bir nevi korkuluk, güverte tabanından bel hizasına kadar yükselen borda kısmı, parapet [savaş gemilerinde siper vazifesi görür.

lombar (< İtal. *rombaglio*) Gemi borda ve küpeştelerine açılan, kamara ve bataryaların havalandırılmasına, savaş gemilerinde top namlularının geçmesine yarayan ve topun ağzının tam karşısına gelen dikdörtgen biçiminde delik.

lomboz (< Yun. *rómbos* < İtal.) Alt güvertelerin ve kamaraların aydınlanması ve havalanması için bordo ve güvertelerde açılan, bronz bir çerçeve içindeki çok kalın camlı, madenden ikinci bir kör kapağı bulunan yuvarlak gemi penceresi.

lumbar Bk. *lombar*

lumbuz Bk. *lomboz*

manti (İtal. *mante*) Gabya serenlerini direklere bağlamaya ve hareket ettirmeye yarayan halat, zincir ve makaradan ibaret donanım, abaşo, gabya sereni kandilisası.

mantilya (İtal. *mantiglia*) Bumbaları, sirenleri, direk ve çubuklara asmaya, doğrultmaya, ayarlamaya, istenen durumda tutmaya yarayan halat, tel, zincir ve makaralardan ibaret donanım.

mapa (İtal. *mappa*) Gemilerde kanca takmak, halat bağlamak ve makara donatmak için güvertelere veya uygun yerlere çakılmış yahut kaynakla tespit edilmiş olan halkalardan her bir

marsipet (İtal. *marciapiede*) Yelkenleri bağlarken tayfaların rahat çalışabilmek için üzerine bastıkları, serenlerin cundasına hamaylısına bağlanmış halat.

mata (Yun.) Yelkenin ucunda bulunan ve onu toplamaya, kasıp açmaya yarayan makara.

matafora (İtal. *metifora*) Gemilerde filikaları asmaya, kolaylıkla denize indirmeye veya bir şeyi tekneye belli mesafede tutmaya yarayan, bordadan dışarıya doğru uzatılmış dikmelere verilen ad.

matafyon (İtal. *matafioni*) Kolayca bağlanması için yelken ve tentelerin yakalarına açılan takviyeli deliklerden her biri.

mayistra (İtal. *maistra*) Bir gemide grandi direğinin en altta bulunan büyük sereni ve bu serene bağlanan ana yelken.

metafora Bk. *matafora*

mezarna (< İtal. *mezzanili*) İçine su girmemesi için ambar ve kaporta ağızlarının etrafına geçirilen çerçeve.

mizana (İtal. *mezana*) Geminin baştan üçüncü direği "mizana yelkeni." "mizana sereni."

mizana sereni Mizana ana direği üzerinde bulunan seren.

mizana yelkeni Üç direkli yelkenli bir gemide kıçtaki direk.

omurga Geminin bel kemiği durumunda olan ve baş bodoslamadan kıç bodoslamaya kadar alttan devam eden ağaç veya saçtan yapı elemanı.

omuzluk Gemide, borda kaplamalarının baş ve kıç bodoslamalarına bitişmek üzere kavislendiği noktalarla bodoslamalar arasında kalan kısım [baştakine baş omuzluğu, kıçtakine kıç omuzluğu denir].

orsa (İtal. *orza*) Geminin rüzgâr alan tarafı, rüzgâr üstü. Karşıtı boca.

oturak Kayıklarda ve kürekli gemilerde kürek çekenlerin oturduğu enli tahta [Bunların sayısı eski teknelerin sınıfını belirten bir ölçü idi].

poca Bk. *boca*

poça Bk. *boca*

pruva (İtal. *prua*) Geminin baş taraf

pupa (İtal. *puppa*) Geminin kıç tarafı, arkası.

radansa (İtal. *radancia*) Yelkenlerde açılan deliklere, halat çımalarına geçirilen pirinçten veya demirden dış tarafı oluklu halka.

rüzgâr altı Geminin rüzgâr almayan tarafı, boca. Krş. *boca*

rüzgâr üstü Rüzgârın estiği taraf, geminin rüzgâr alan tarafı, orsa. Krş. *orsa*

salma omurga Yelkenlilerin rüzgâr etkisiyle yana yatmasını önlemek, dengeyi sağlamak için omurga üstüne yerleştirilen yassı bir sandık içinden denize sarkıtılıp çekilebilen madenî levha.

saltadora (İtal.) Büyük yelkenlilerde, eski savaş gemilerinde, güverteden çarmıhlara tırmanabilmek için küpeşteden güverteye uzatılmış ahşap basamaklı ip merdiven, şeytan çarmıhı, kılavuz çarmıhı.

sancak Bir geminin burun istikametine göre sağ tarafı [Sol tarafına iskele denir].

sarma yelken Yüzeyi bağlı bulunduğu çubuğun döndürülmesi suretiyle küçültülen bir çeşit yelken.

sarnıç (Ar. *ṣihric* > *ṣahrınc* "küçük havuz"dan) Gemilerde bulunan tatlı su deposu.

sıyırma yelken Yelkenlilerde seren üzerinde kasnaklarla açılıp kapanan bir cins yelken.

sintine (İtal. *sentina* < Lat.) Gemilerde dışarıdan giren suların toplandığı, biraz çukurca olan en alt kısım.

skota Bk. *iskota*

talimar başlığı Talimarın üst ucundaki kısım, kemâne [Bazı gemilerde bu kıvrım yerine baş tasviri konur].

talimar (< İtal. *tagliamare*) Gemilerde cıvadra donanımına desteklik etmek için konulan, baş bodoslamadan omurgaya kadar uzanan ve bodoslamaya içe doğru bir meyil veren kısım.

tambur (Fr. *tambour*) Gemilerde tel halatları sarmaya yarayan, iki ayak üzerinde dönen büyük demir makara.

tarak dubası Denizi taraklamak için kullanılan dolaplı duba.

tekne (Eski Türk. tekne; kökü belli değildir) Bir geminin suya oturan, omurga ve kaplamalardan oluşan temel bölümü.

tiriz (< Yun. *tresa*) Çarpmalardan, sürtünmelerden korunmak için güvertesiz teknelerin, dubaların, direklerin dış kısmına tahta veya halat örgüsü ile yapılmış çıkıntı.

tonoz (< *tonos* < Yun. *tolos*) Palamar.

uskota Bk. *iskota*

uskur (< İng. *screw*) Pervane.

uskuta Bk. *iskota*

vardiya (İtal. *vardia*) (Gemide) nöbet beklenen yer.

vardiye Bk. *vardiya*

velena (< *velana* < Yun. *belalia*) Yelkenlilerde ana direğe bağlı çubukların ucunu ana direğe bağlayan halatlara takılan ve bu çubukların adıyla anılan üçgen şeklindeki yelken: "babafingo velenası."

yaka Yelkenlerin kenarları ve köşeleri: "cunda yakası." "seren yakası."

yeke (Yun. *oiakion*) İstenen yöne çevirebilmek için dümenin baş tarafına takılan ağaç veya demir kol.

yelpâze (Eski kaynaklarda *yelpeze – yelpize* biçiminde geçen kelime, Farsça *bād-bezen* "rüzgâr âleti" şekliyle Türkçe *yelpi-* "rüzgâr meydana getirmek" kökünün karışımı sonunda ortaya çıkmış olmalıdır; bazılarına göre ise kelime *yelpi-* fiilinin bir türevidir) Geminin provasına kuvvet vermek üzere baş bodoslamasının iki tarafına konan ağaçlara verilen isim.

zifos (Yun. *ziphos*) Yelkenli gemilerde direk şapkası ile kontra kapelesi arasında kalan ve genellikle beyaza boyanan kısım.

3. Deniz ve Gemiyle İlgili Eşya ve Malzeme Adları

abli (Yun. *apli*) Bir ucu elde tutularak bağlı olduğu yelkeni idare etmeye yarayan ip.

alavere (*al-* ve *ver-*'ten; nasıl türetildiği kesin biçimde belli değildir) Herhangi bir şeyi taşımak, aktarmak için gemilerin bordalarına konan iskele.

anele (İtal. *anello* < Lat.) Rıhtımlarda, gemi ve şamandıralarda zincir veya halat bağlamak gibi işler için kullanılan hareket hâlindeki demir halka [sabit olanlarına mapa denir].

ayna (Fars. *āyine'*den) Gemilerde işaretçilerin kullandığı dürbün.

bosa (İtal. *bozza*) Gemilerde hareket hâlindeki zincirleri güven altına almak, tutmak ve durdurmak için yapılan iş için kullanılan halat veya zincir.

brasya (İtal. *braccia* < *bracciare* "kasmak, germek") İstenen yöne çevirmek için yelken serenlerinin uçlarına bağlanan ip.

çamçak Filikaların suyunu boşaltmakta kullanılan ağaç kepçe.

çapa (İtal. *zappa*) Bir zincirle denize sarkıtılıp dibe gömülmek suretiyle gemiyi olduğu yerde tutmaya yarayan, iki veya daha fazla kollu gemi demirBu demirin iki kollusu biçiminde olan ve denizcilik sembolü sayılan şeklin adı.

çarmıh Bk. *çarmık*

çarmık (Fars. *çār-miḫ*'ten) Gemide ana direkleri ve gabya çubuklarını yandan tutan, kalın kenevirden veya telden halat.

dalgakıran Liman ve iskeleleri fırtınaların etkisinden korumak, çarpan dalgaların kuvvetini kırıp dağıtmak ve gemilerin barınabilmelerini sağlamak için deniz içine yapılan koruma duvarı veya bu amaçla dizilmiş kayalar, taş bloklar, mendirek.

demir Deniz taşıtlarının akıntı ve fırtına sebebiyle yer değiştirmesini önlemek için ucu gemiye bağlı bir zincirle denize atılan ve dibe gömülüp geminin olduğu yerde kalmasını sağlayan ağır çengel, çapa.

donanım Bir gemide direk, seren ve yelkenlerin veya herhangi bir hareketli parçanın ayrıntısından olan makara, halat vb. şeylerin bütünü.

façuna (İtal. *fascina*) Halatların aşınmasını önlemek için üzerlerine tel veya sicimle yapılan sargı.

filador (İtal.) Çarmıkları istenilen durumda bulundurmak için bogataların gözlerinden dolanan ince katranlı halat.

firar iskelesi Savaş gemilerinin kazan dairelerinde veya etrafla ilişkisi kesilmiş önemli yerlerinde çalışanların, gerektiğinde doğrudan doğruya üst güverteye çıkabilmeleri için yapılmış sabit dik iskele.

gerdel (Yun. *kardari*'den *gerder*, benzeşmezlikle *gerdel*) Gemilerde kullanılan, saç veya demir çemberlerle sıkıştırılmış tahtalardan ibaret, kulpu halattan temizlik kovası.

iskele babası Yanaşan gemileri bağlamak için rıhtıma konmuş beton veya dökme demirden silindir.

iskele (Yun. *skala* < Lat.) Deniz taşıtlarının yanaşması için yapılmış, kıyıdan denize doğru uzanan tahta veya beton yer.

iskele (Yun. *skala* < Lat.) Kıyıya yanaşan bir deniz aracına içindekilerin karaya geçişini sağlamak için uzatılan eğreti küçük köprü.

iskele (Yun. *skala* < Lat.) Vapurların uğrağı olan yerleşim merkezi.

isparçena (< İtal. *spartina*) Aşınmaması için bir halatın üzerine sarılan ince ip.

istinga (İtal. *stinga*) Yelkenleri yukarı kaldırmak ve toplayıp sarmak için kullanılan halat.

izbiro (İtal. *sbirro*) Kaldırılmak istenen cisimlere geçirilen sapan.

kastanyola (İtal. *castagnola*) Demir atılırken çapa zincirini veya iskeleye bağlanırken boşalan zinciri durdurmaya yarayan kama şeklinde ahşap veya demir parça.

kaşkaval (İtal. *caciocavallo*) Gemi direklerinin oynamasını önlemek için üzerlerindeki deliğe geçirilip çakılan takoz.

kaz ayağı Bir halatın ortasına ikinci bir halatın bağlanmasından meydana gelen üç kollu halat.

kerteriz (Yun. *karatarise* < İtal.) Balıkçıların denizdeki sığlıkları belirlemek için kullandıkları işaretler.

kırk ambar Gemiyle taşınan petrol, tahıl, paket, yük gibi karışık kargo ve mal.

koltuk halatı Gemiyi rıhtıma bağlamak için baş ve kıç tarafından verilen palamar.

kopsa (Kökü bulunamamıştır) Mukavemetini arttırmak için kalafat tokmağının ağzına geçirilen demirden çember.

koşma Pekiştirmek maksadıyla bir halat veya ağacın yanına konan halat veya ağaç.

küpelik Dalyan direkleri dikilirken alt ucun batmasını sağlamak için bağlanan zincir veya taş.

lenger (Fars. *lenger*) Gemileri durduğu yerde tutabilmek için denize atılan demir zincir ve ucundaki çapa, gemi demiri.

ligadora (İtal. *legatura*) Üç ilâ dokuz telin bükülmesiyle yapılan ve gemilerde çeşitli bağlama, sağlamlaştırma işlerinde kullanılan bir halat çeşidi.

likatura Bk. *ligadora*

makara (Ar. *bekere*'nin Arap telaffuzundaki şekli *bakara*'dan *makara*) Yükleme ve boşaltmada kullanılan, birbirine paralel iki veya daha çok tabla arasında bir halat yardımıyla dönen tek veya daha çok tekerlekli mekanik düzenek.

makas (Ar. *ḳass* "kesmek"ten *miḳaṣṣ* > *maḳaṣṣ*) Ağır yükleri kaldırmak için tepelerinden çapraz olarak birleştirilip kaymayacak şekilde yere dikilerek üst tarafına makara bağlanan seyyar iki direk.

mandoz (Yun. *mantoz*) Makara takımı, büyük çördek makarası.

manduz Bk. *mandoz*

manişka (İtal. *manesco*) Ağır yükleri kaldırmada kullanılan ve biri iki, diğeri üç dilli iki makaradan meydana gelen palanga.

mapa (İtal. *laterma a mappa*'dan) Eski gemilerde aydınlatılmak istenen yerlere konan, içinde zeytinyağı kandili yakılan siperli fener.

mastalya (İtal. *mastalya-mastela*) Gemi mürettebatınca yıkanma, temizlenme, ortalık silme, temizleme maksatlarıyla kullanılan su kabı.

mastela Bk. *mastalya*

mürsele bağı yalnız birine güç binecek iki halatı birbirine veya bir halatı direk veya serene bağlamak için kullanılan bağ.

orsa (İtal. *orza*) Yelkenleri rüzgâr yönüne çevirmekte kullanılan, her iki taraftan yelkenin ortasına bağlanmış ip.

patrisa (< İtal. *paterazzo* – *paterasso* < Fr.) Yelkenlilerde, gemi direklerini yan taraflarından kıç tarafa doğru tutan halatlara verilen isim.

pinel (İtal. *penelo*) Rüzgârın yönünü göstermek üzere direklerde şapka üstüne konan yelkovan biçiminde âlet.

resen (Fars. *resen*) Halat.

savla (< *savula* < İtal. *sagola*) Gemilerde bayrak, sancak ve flamaları direğe çekmeye yarayan ince halat.

savlo Bk. *savla*

sekstant (Fr. *sextant* < Lat.) Daha çok gemicilerin yön tayini için iki yıldız arasındaki mesafeyi veya bir yıldızın ufuk çizgisinden yüksekliğini ölçmekte kullandıkları âlet, usturlâbın gelişmiş şekli.

selviçe (< *service* < Yun. *serbitsia* < İtal. *servizi*) Gemi armasındaki oynak, hareketli halat.

simit (< Yun. *simigdali* "irmik") [Kelime Arapçaya *semiḏ* (irmik) şeklinde girmiş olup Türkçeye Arapça yoluyla geçmiş olabilir] Denizde can kurtarmaya yarayan çember şeklindeki araç, cankurtaran simidi.

sis düdüğü Sisli havalarda uyarı için kullanılan sesli araç.

şıpka (Kökü bulunamamıştır) Gemilerde kullanılan halattan örülmüş ağ.

tabla (Yun. *tabla* < Lat. *tabula*) Makaraların yüzlerini teşkil eden, dişbudak veya karaağaçtan yapılmış dış kısımları.

tartı Yelkenleri indirip kaldırmaya yarayan ip.

yoma (< Yun. *lygoma*) Gemileri bağlamakta ve sabit manevralarda kullanılan üç kollu halat. Birlikte örülmüş birçok ipten oluşan balıkçı halatı.

yuma Bk. *yoma*

4. Gemi Yapımı ile İlgili Yer Adları

endâzehâne (Fars. *endāze+ḫāne* "ev, yer") Yapılacak teknelerin endazelerinin çıkarıldığı yer.

5. Gemi Kullanma Şekilleri

ayı bacağı Bir teknede, birbiri üstüne kapanmalarını önlemek için yan yelkenleri rüzgârı geriden (pupadan) alacak şekilde birini sağdan, birini soldan kullanma şekli.

kod Bk. *kot*

kot (Fr. *cote* < Lat.) Bir geminin güvenle kullanılabilme durumunu gösteren sayı ve harf.

6. Geminin Konumuna Göre Verilen Adlar

başlı gemi Herhangi bir sebeple başı kıçından fazla su çeken, daha fazla batan başı eğik durumdaki gemi.

demirli Demir atmış (tekne).

lenger-endaz (Fars. *lenger* + Fars. *endāz* "atan" ile) Demir atmış (gemi).

7. Denizle İlgili Kişi Adları

armador (İtal. *armador* < Lat.) 1. Geminin yelken, ip, seren, direk gibi donanımını düzenleyen usta. 2. Armayı yerine koyan, bağlayıp donatan ve armaya ait işleri yapan kimse.

bahriyun (Ar. *baḥrî*'nin Ar. çoğul eki -ūn almış şekli *baḥriyyūn*) Denizcilikte uzman olanlar, denizciler.

çaça (Yun. *tsatsa*) Ticaret gemilerinde usta gemici.

çıplak Kollarını ve baldırlarını açık bırakacak şekilde giyindikleri için bu adla anılan ve daima kaptan paşanın refakatinde bulunan tersane mensuplarına verilen isim.

kabakçı Asılı bir kabağa her önünden geçişte selam vermek suretiyle selama alıştırılan acemi deniz eri.

kaptan (İtal. *capitan*) Bir gemiyi sevk ve idare etmekle görevli, bu hususta her türlü yetkiye sahip gemi kumandanı.

kılavuz [Eski bir İran dilinden gelmiştir] Gemilere yol göstermek üzere belli bölgelerdeki seyir rotalarını, geçitleri, işaretleri, tehlikeleri iyice bilecek şekilde yetiştirilmiş kaptan "açık deniz kılavuzu." "bölge kılavuzu."

kılavuz kaptan Yol gösteren, kılavuzluk yapan kaptan.

koca reis Büyük yelkenlilerin ikinci kaptanı.

kumanyacı Gemilerde erzakın bakımı ve korunması ile görevli olan kimse.

marnel (< İsp. *marinero*) Yelkenli gemilerde çalışan ve acemi tayfaları yetiştirmekle görevli olan tecrübeli denizci, mellah.

mellâh (Ar. *milāhat* "denizcilik"ten *mellāḥ*) Denizci, gemici, kaptan.

meydancı Gemilerde nöbetleşe yapılan belirli bir işi ve vardiyası olmayan, günlük işlerde çalıştırılan denizci.

miço Bk. *muço*

muço (Yun. *mutso* < İtal. *mozzo*) Gemilerde ayak işlerine bakan ve hafif işlerde çalıştırılan tayfa yamağı.

mülâzım kaptan (Ar. *mulāzemet* "ayrılmamak, devam etmek"ten *mulāzim*) Stajyer kaptan.

perâkende (Fars. *perākenden* "dağıtmak"tan *perākende*) Savaş gemilerinde terzi, yazıcı, aşçı, kunduracı, salon ve büfe görevlileri gibi yardımcı görevlerde bulunanlara verilen isim "perakende bölüğü."

serdümen (Fars. *ser* "baş" ve *dümen* ile ser-dümen) Gemilerde dümenin idaresiyle görevli olan tecrübeli tayfa, vardiya çavuşu.

serdümen (Fars. *ser* "baş" ve *dümen* ile *ser-dümen*) Savaş gemilerinde dümen kullanan ve rütbesi çavuştan daha yüksek olan kimse.

seyir subayı Savaş gemilerinde geminin seyriyle ilgili hususlardan sorumlu olan subay.

seyir zabiti Bk. *seyir subayı*

tâife (Ar. *ṭā'ife*) Bk. *tayfa*

tayfa (Ar. *ṭā'ife'*den) Bir gemide çeşitli işlerde çalışan işçi, gemici.

varda bandıra (< İsp. *guarda banderas*) Savaş gemilerinde ışık, bayrak ve flama ile gemiler arasında haberleşmeyi sağlayan, limanda ve seyirde gözcülük yapan işaretçi er.

vardiya subayı Geminin seyir rotasını ve vardiyaları kontrol eden subay.

8. Denizcilerin Kıyafetleri ile İlgili Sözcükler

marnel (< İsp. *marinero*) Deniz erlerinin kıyafetlerinde görülen geniş ve yatık yaka.

palet (Fr. *palette*) Deniz erlerinin ceket yakalarına taktıkları, üzerinde üç sıra beyaz şerit bulunan mavi kumaştan yakalık.

9. Coğrafi Yer/Deniz Adları

bahir-bahr (Ar. *baḥr*) Deniz, derya.

Bahreyn (Ar. tesniye eki -eyn ile) İki deniz [Akdeniz ve Karadeniz için kullanılmıştır].

Bahr-ı ahmer Kızıl deniz. Krş. *Bahr-i kulzüm*

Bahr-i ahdar Pasifik Okyanusu [Akdeniz için de kullanılmıştır].

Bahr-i esved Karadeniz.

Bahr-i kulzüm Kızıl krş. *Bahr-ı ahmer*

bahr-i muhit Okyanus.

Bahr-i müncemid Buz Denizi.

deniz (Eski Türk. *tengiz* < *teng* "göl, bataklık") Deniz.

10. Denizle İlgili Sözler

amik (Ar. '*umḳ* "derin olmak"tan *'amiḳ*) Derin.

azgın deniz Çok dalgalı deniz.

azgın rüzgâr Çok şiddetli, kasıp kavuran rüzgâr.

bahr-i amik Derin deniz.

batyal (Yun.) Derinliği 200 ile 1000 metre arasında olan deniz.

çatlak Dikleşip yükseldikten sonra kırılıp köpük hâlinde düşen dalga.

demir yeri Gemilerin demir atmalarına ve demir üzerinde güvenle yatmalarına elverişli çok sığ ve çok derin olmayan, dibi iyi demir tutan yer, mersa.

dik rüzgâr Bir geminin gidiş yönünden gemiye doğru esen rüzgâr.

düz su Aynı derinlikte devam eden, döküntüsü veya bir engeli bulunmayan temiz sahil suları, filet.

fırışka Bk. *frişka*

filet (İtal.) Derinliği boydan boya aynı olan sığ su alanı, düz su.

firişka Bk. *frişka*

fonda Bk. *funda*

frişka (< İtal. *fresca*) Yelkeni doldurmayacak kadar hafif esen rüzgâr [hızı saniyede 5 – 12 metredir].

funda (İtal. *Fonda*) Geminin demir attığı yer.

fundo Bk. *funda*

liga (< İtal. *ligare*) Üç deniz millik mesafe.

muhâlif rüzgâr Geminin gittiği yönden hızını kesecek şekilde esen rüzgâr. mec. Aksilik, talihsizlik.

ölü dalga Sessizce ve hissedilmeden denizin yüzünün değil dibinin kabarmasıyla ortaya çıkan dalga.

ölü deniz Açık denizden etkilenmeyen dalgasız deniz.

ölü deniz Denizin fırtına dindiği halde fırtına sebebiyle oluşmuş dalgaların devam ettiği çatlaksız dalgalı durumu.

sağlam rüzgâr Değişmeyen, devamlı aynı yönde ve aynı kuvvette estiği için geminin düzgün yol almasını sağlayan rüzgâr.

solugan Bir rüzgârdan veya uzun süre aynı yönde esen bir meltemden sonra nefes alırcasına seyrek seyrek sahile vuran dalga.

uskuru (< İng. screw*)* Yuvarlak çubuklara açılan helezonların adı.

yol Gidiş hızı.

11. Yer ve Yön Belirten Sözcükler

abaşo (İtal. *abasso*) Alt, aşağı, alttaki.

abaşo babafingo Alttaki babafingo.

abaşo gabya yelkeni Alt gabya yelkeni.

alarga (İtal. *allarga-al largo*) Açıkta, sahilden uzakta.

alargada (Deniz araçları için) açıkta, enginde.

alt abaşo Yelkenin alt kenarı, direkle yelkenin birleştiği yaka.

bahren (*baḥr*'ın tenvinli şekli) Deniz yoluyla, denizden.

baştan kara Geminin başı karaya gelecek şekilde.

boca (< İtal. *poggia*) Geminin rüzgâr almayan tarafı, rüzgâr altı, poca. Karşıtı orsa.

orsa (İtal. *orza*) Geminin rüzgâr alan tarafı, rüzgâr üstü. Karşıtı boca.

poca (İtal. *poggia*) Bk. *boca*

poça Bk. *boca*

yıldız (Kutup yıldızının etkisiyle) kuzey "yıldıza dönmek."

12. Kumanda Sözleri

abosa (İtal. *abbozza*) Vira edilmekte olan bir zinciri, yisa edilmekte olan bir halatı durdurmak için veya zincir bosaya vurulurken kullanılan "dur, geçici olarak tut, bırakma!" anlamında kumanda sözü, basta. Krş. *basta*

aganta (İtal. *agguanta*) Bir halat veya zincirin kısa bir zaman tutulması, bırakılmamasını ifade eden kumanda sözü.

alabanda iskele Geminin baş tarafının sola dönmesi için dümenin sonuna kadar sola (gemicilik tâbiriyle iskeleye) doğru kırılması için verilen kumanda, iskele alabanda.

alabanda kürek Kürek çekmenin durdurulup küreklerin çıkarılması ve filika içine istif edilmesi için verilen kumanda.

alabanda sancak Geminin baş tarafının sağa dönmesi için dümenin sonuna kadar sola (gemicilik tabiriyle sancağa) doğru kırılması için verilen kumanda, sancak alabanda.

alarga (İtal. *allarga-al largo*) "Açıktan geç, yaklaşma, uzak dur" anlamında kumanda sözü.

anele (İtal. *anello* < Lat.) Rıhtımlarda, gemi ve şamandıralarda zincir veya halat bağlamak gibi işler için kullanılan hareket hâlindeki demir halka [sabit olanlarına mapa denir].

ariva (İtal. *arriva*) Yelkenli gemilerde "yukarı çık, tırman" anlamında emir.

ariya Bk. *arya*

arma (İtal. *arma* < Lat.) Denizcilikte "aç, hazırla, ger, kur, yap!" anlamlarında emir olarak kullanılır "arma yelken!" "arma tente!" "arma branda!" "arma filika!"

arya direk "Direk indir" kumandası.

arya sancak "Sancak indir" kumandası.

arya (İtal. *aria*) "İndir" anlamında emir "arya direk!" "arya sancak!" "arya yelken!"

arya yelken "Yelken indir" kumandası.

bando (< İtal. *in bando*) (Tutulmakta olan bir şeyi) "bırak" kumandası.

basta (İtal. *basta*) "Dur, bırakma" kumandası, abosa. Krş. *abosa*

çamariva (İtal. *ciama arriva*) Tören için armaya çıkma, küpeşte boyunca dizilip sıralanma kumandası.

foga (İtal. *fuoco*) "Topu ateşle!" kumandası.

fonda Bk. *funda*

fora (İtal. *fuora*) "Aç, açıl" kumandası. Karşıtı *mayna*.

fora yelken "Yelken aç" kumandası.

funda Bk. *funda*

fundo (İtal. *fonda*) "Semir at" kumandası.

iskele alabanda Bk. *alabanda iskele*

istinga (İtal. *stinga*) Yelkenleri topla emri "istinga yelken!"

karga baso "Yelkenleri indir" kumandası.

lava (İtal. *lava*) Bir filikanın kürek çekilmeden kayıkçılar tarafından elle itilmesi için verilen emir; çek, yısa et!

liga bir kat camadan "Yelkeni bir kat camadana vur" emri.

liga (< İtal. *ligare*) Yelkene bir kat camadan vurulması için verilen emir.

mayna (< İtal. *maina* "yelkenleri indir!") (Yelken için) "indir" kumandası. Karşıtı *fora*.

mola (İtal. *molla* "gevşet, bırak!") "Bırak, koyuver, gevşet" emri.

salta borina Yelkenli gemilerde "borinaları koyver!" kumandası.

salta pırasya "Pırasyaları bir miktar koyver!" kumandası.

sancak alabanda Bk. *alabanda sancak*

siya berâber (sancak, iskele) Tekne, filika vb. deniz araçlarına manevra yaptırmak için küreklerden bir kısmının veya tamamının tersine çekileceğini bildiren kumanda sözleri ["Küreklerin tamamını tersine çek" anlamında siya beraber, sağdakiler için siya sancak, soldakiler için de siya iskele denir].

siya siya Geriye doğru, geri geri.

vardabaşo (< İsp. *guardabajo*) Ağır bir yük çıkarılacağı veya demir atılacağı zaman etraftakilerin korunmalarını bildirmek için kullanılan uyarı sözü.

vira (İtal. *vira* "kaldır, çevir" < Lat.) Maçuna vb. makineleri işletmek için verilen emir.

13. Gemi ve Denizcilikle İlgili İş Adları

alabanda [ateş] (İtal. *alla banda*) Geminin yan tarafındaki topların hep birden yaylım ateşine geçmesi, saparta.

bati (Kökü bulunamamıştır) Bir şeyin altını üstüne çevirme, ters yüz etme, sonu başa, başı sona getirme.

borda ateşi Bordadaki topların hep birden ateş etmesi.

borda hattı Donanmadaki gemilerin aynı hizada ve yan yana seyretmek üzere aldıkları düzen.

bosa (İtal. *bozza*) 1. Gemilerde hareket hâlindeki zincirleri güven altına almak, tutmak ve durdurmak için yapılan iş.

camadan (Fars. *cāme* "elbise"den -dān ekiyle *cāme-dān* > *camadan*) Fırtınalı havalarda rüzgârın yelkenler üzerindeki basıncını azaltmak için sararak veya katlayarak yelkenin yüzeyini küçültmek işi.

cırgına (< İtal. *cercina*) Bir direği veya sereni, kırık yerine ağaç çakarak ve üzerini halatla sarıp bağlayarak sağlamlaştırma, tamir etme işi.

dalış (Dalgıç ve altının) belli bir amaçla in dibine inme hareketi.

dirisa (İtal. *drizza* "çevir") Bir taraftan bir tarafa dönme, yön değiştirme.

düşme Seyir hâlinde bulunan bir geminin akıntı, rüzgâr veya iyi kullanmama yüzünden takip etmek istediği rotadan ayrılması.

düşme açısı Devir dairesinin herhangi bir noktasındaki teğet ile geminin omurga hattı arasındaki açı.

gamba (İtal. *gamba*) Halat ve zincirlerde iyi döşenmemekten veya toplanmamaktan ileri gelen burulma ve dolaşıklık.

ıskança – iskança (İtal. *scanza*) Bir gemide tayfaların nöbet değiştirmesi işi ve zamanı.

karavele – karavela (İtal. caravella < Port. caravela) cilik kurallarına aykırı, düzensiz, nizamsız durum.

karga (İtal. *carga*) Yelkenleri toplama.

kaska (İtal.) Gergin bir şeyi iyice germe, gergin tutma.

kavança Bk. *kavanço*

kavanço (İtal.) 1. Yelkeni bir bordadan başka bordaya veya herhangi bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarma.

kerteriz (Yun. *karatarise* < İtal.) 1. Pusula kertelerine bakarak bir noktanın gemiye göre hangi yönde ve ne kadar mesafede olduğunu belirleme.

kıçtan kara Baştan demirli, kıçtan halatlarla kıyıya bağlı bir geminin kıyıya dik durma hâli.

laçka (İtal. *lasca* "bırak, salıver!" < Lat.) Gemi halatının bırakılması, gevşetilmesi.

matiz (Yun. *matise*) İki halatın birbiri üstüne yatırılıp ek yeri şişkinlik yapmayacak şekilde örülerek eklenmesi işi.

meme (Çocuk dilinden) Gemi çapasında kolların birleştiği yerdeki şişkinlik.

mürsele (Ar. *irsāl* "göndermek"ten *mursel* > *mursele* [?]) İki halatı birbirine veya bir halatı bir şeye bağlama.

orsa alabanda Gemiyi hızla rüzgârın üzerine çevirme.

orsa boca Geminin kâh rüzgâr yönüne yaklaşarak kâh uzaklaşarak kâh sağa kâh sola dönerek düzensiz şekilde yol alması durumu.

orsa (İtal. *orza*) Yelkenle yapılan seyirde mümkün olduğu kadar rüzgârın estiği yöne yaklaşılarak yapılan seyir, geminin rüzgârın geldiği yöne döndürülmesi.

orsa poca Bk. *orsa boca*

orsa poça Bk. *orsa boca*

pruva hattı Gemilerin birbiri ardı sıra gitmek üzere aldıkları durum.

pupa yelken Yelkenler rüzgârla tam şişmiş olarak.

rampa (İtal. *rampa*) Bir geminin yanaşacağı yere değecek şekilde yanaşması.

salpa demir Çapayı çekerek demir alma.

salpa [Kökü bulunamamıştır] Gemi demirinin in dibinden kurtulup yükselerek ağırlığının zinciri üzerine binmesi durumu.

salta (İsp. *salto*) Gergin bir halatı biraz koyuverip gevşetme işi.

salya fora Demir atmaya hazırlık olmak üzere çapa zincirini kancasından kurtarıp ırgattan bir miktar çözme, zincir boşaltma, zincir gevşetme.

salya (Kökü bulunamamıştır) İçeriye veya dışarıya çekme, sürme, itme.

saravele (İtal. *serra-vele*) Yelkenleri toplayıp sarma işi.

siya (İtal. *scia* "geri çek") Kayık, tekne vb. araçlarını kürekleri tersine çekmek suretiyle geriye doğru yüzdürme.

tiramola (İtal. *tira-molla*) Geminin rüzgâra göre dönmesi için yelkenlerin bazısını gerip bazısını gevşetme işi.

tumba (ses taklidi k.) Altüst etme, altüst olma.

vardiya (İtal. *vardia*) (Gemilerde) nöbet.

vardiye Bk. *vardiya*

volta (İtal. *volta* < Lat.) 1. (Gemi) rüzgâra karşı gidebilmek için sağa sola zikzak yapma. 2. Bir halatı bir kere dolama, babalara usulüne göre sarma. (zincir için) demire veya başka zincirlere dolanma.

14. Denizcilikle İlgili İşaret Adları

sis işâreti Sisli havalarda geminin yerini bildirmeye yarayan, boru, kampana vb. ile verilen sesli işaret.

sedâ işareti Yer belli etmek, karşılıklı işaretleşmek için gemi, fener vb.nden kampana veya düdükle verilen işaret.

15. Denizcilikte Kullanılan Hat Adları

kerteriz hattı Yeri belirlenmek istenen şeyle kerteriz eden arasındaki hat.

kerteriz noktaları Kerterize elverişli olan, haritalarda yerleri belli ve sabit noktalar.

su kesimi (hattı) Gemi veya rıhtımın su üstünde kalan kısmının su yüzeyi ile kesiştiği hat.

16. Denizcilikle İlgili Evrak Adları

dispeç (İng. *dispatch*) Bir ortak avaryada gemi ve yük sâhiplerinin uğradıkları zararların, yapılan masrafların kimler tarafından nasıl ve ne nispette karşılanacağını belirleme işi ve bu maksatla düzenlenen belge.

manifesto (İtal. *manifesto* – Fr. *manifeste* < Lat.) [Türkçeye önce İtalyancadan ticaret terimi olarak girmiştir] Bir gemideki yükü, yükleme ve boşaltma limanlarını, malların cins, miktar ve özelliklerini bildiren, gümrük idaresine verilmek üzere hazırlanmış liste.

pratika (İtal. *pratica*) Gemilere, sağlık muayenesi yapıldıktan sonra hastalık olmadığına dair verilen belge.

sancak berâtı Geminin hangi devletin sancağını taşıdığını gösteren berat.

sened-i bahrî Liman reisleri tarafından ticaret gemilerinin kime ait olduğunu belirtmek için verilen belge.

seyir defteri Kaptan tarafından geminin seyrüseferle ilgili notlarının yazıldığı defter.

varda bandıra defteri Her vardiyada geçen önemli olayların yazıldığı defter.

17. Denizcilikle İlgili Kurum ve Bilim Dalı Adları

kuvâ-yı bahriyye Deniz kuvvetleri.” Bk. *Bahriye*

seyrisefâin (Ar. *seyr* "gitme, gidiş, yürüyüş"+*sefā'in* "gemiler") Osmanlı Devleti'nde gemi işletme işiyle meşgul olan kuruluş, denizyolları.

seyrisefâin (Ar. *seyr* "gitme, gidiş, yürüyüş"+*sefā'in* "gemiler") Gemilerin güvenlik içinde seyretmesi için gerekli teknik hususları araştıran bilim dalı.

18. Diğer Adlandırmalar

kumanya akçesi Sefere çıkanlara verilen yiyecek parası.

kumanya (< İtal. *compagna*) [Denizcilik terimi olarak Türkçeye giren kelimenin anlamı sonradan ortaya çıkmıştır.] Yolculuk için hazırlanan azık, yolculukta yenecek yiyecek. Gemi erzakı.

19. Denizcilikle İlgili Eylemler

abramak (Bir deniz aracını) fırtınalı havalarda en uygun şekilde kullanmak, yönetmek.

ağızlamak Bir liman veya boğazdan girebilmek için taşıtı geçidin ağzına göre ortalamak.

alabanda etmek Gemi dümenini sağa veya sola doğru sona kadar kıvırmak, çevirmek.

alarga etmek (Gemi için) açılmak, uzaklaşmak. Uzak durmak.

apıştırmak Gemiyi iki ucundan demirlemek veya bağlamak, çifte demir atıp iyice kasmak.

arma (armayı) budatmak Yelken, direk gibi donanımı fırtınaya kaptırmak.

arma (armayı) uçurmak Bk. *arma (armayı) budatmak*

arma budamak Düşman gemisinin yelken ve direklerini parçalamak.

arma donatmak Bir geminin armasını yerine takmak.

arma soymak Tamirin gerekli olduğu veya bir limanda kışlanacağı zaman gemilerin armalarını söküp indirmek.

askıya almak Karaya oturmuş veya batmış bir gemiyi yüzdürmek için başka teknelere asarak kaldırmak.

atmak (İskele ile beraber kullanıldığı zaman) sürmek, uzatmak, indirmek: "çımacı iskeleyi atmadan yolcular vapurdan atlamaya başladı."

atmak (Olta, kova, çıpa, demir vb. kelimelerle) Suya indirmek, sarkıtmak, sallandırmak.

baştan kara etmek Batma tehlikesi karşısında mürettebatı kurtarmak için gemiyi baş tarafından karaya bindirmek.

bocalamak (Gemi için) rüzgâr tarafından sürüklenmek, yalpalamak, rüzgâra karşı gidemeyip ters yöne dönmek.

borda etmek Yandan yanaşmak, rampa etmek.

brasya etmek Serenleri bu iplerle istenen yöne çevirmek.

camadan vurmak Rüzgâra karşı camadan halatlarını karşılıklı bağlayarak yelken sathını küçültmek.

camadanı fora etmek Bağları koyuverip yelkeni rüzgâra maruz bırakmak.

çiftelemek Hava sertleşince ikinci demiri de atarak gemiyi iki demir üzerine bindirip daha sağlama almak.

çullamak (Dalgalar) gemiye çarpıp güverteye yayılmak.

demir almak (Gemi) yola çıkmak üzere çapasını den çıkarmak.

demir atmak (Gemi vb. taşıtları) bir yerde durabilmek için çapasını denize salmak.

deste etmek Demirli bir geminin zincirini veya gemiden bir yere verilmiş halatı iyice germek.

dirisa etmek (Rüzgâr) estiği yönü değiştirmek.

façuna etmek Aşınmaması için bir halatı tel veya sicimle sarmak.

falso etmek (Esmekte olan rüzgâr) birdenbire durmak.

filo etmek Rüzgârı arkaya alıp yelkenleri boşaltmak, işletmemek.

fişka etmek Geminin demirini fişka palangası ile kaldırmak.

foga etmek (Savaş gemisi) ateşe başlamak, ateş etmek.

fora etmek Açmak.

fora etmek Çıkarmak.

fundo etmek Demir atmak.

ıskança etmek (Tayfalar) nöbet değiştirmek.

iskele almak (Bir taşıtı) harekete hazırlanmak için iskele veya merdivenleri kaldırmak.

istinga etmek Yelkenleri toplamak.

kapaklanmak (Yelkenli tekne) kuvvetli rüzgâr veya sağanak etkisiyle devrilmek.

karga etmek Bir geminin serenlerini yatık duruma getirmek, yelkenleri toplamak.

kepçe vurmak Denizin üstündeki balıkları kepçe ile avlamak.

kepçe vurmak Gırgır ağındaki fazla balıkları kepçe ile motora aktarmak.

kuruda kalmak (Gemi) alçaldığı zaman karaya oturmak.

laçka etmek Halatı koyuvermek.

lava etmek Filikayı elle iterek ilerletmek.

lenger almak (kaldırmak) (Gemi) demirini alıp hareket etmek, demir almak.

lenger atmak (bırakmak, bağlamak) 1. (Gemi) demirlemek, demir atmak.

lenger bağlamak Bk. *lenger atmak*

lenger bırakmak Bk. *lenger atmak*

mayna etmek 1. Yelken, filika vb. Bir şeyi halat veya palanga yardımıyla aşağı indirmek. 2. (Rüzgâr veya fırtına için) durmak, hafiflemek, yatışmak, sakinleşmek.

mayna olmak (Yelken, filika vb.) Yukarıdan aşağıya indirilmek.

mürsele etmek Bağlamak, iki halatı birbirine tutturmak.

orsalamak (Gemi) rüzgâr alan tarafa dönmek, rüzgâra doğru seyretmek.

rotaya almak Geminin pruvasını gideceği rotaya getirmek ve bu rotada devam etmek.

rüzgârı başa almak Gemiyi durdurmak veya geriletmek için rüzgârı pruvadan almak.

salta etmek (İp, halat, zincir vb.ni) üzerindeki binmeyi azaltmak için hemen durdurmaya hazır vaziyette yavaş yavaş salıvermek, ağır ağır kaçırmak.

salya etmek Bir taraftan diğer tarafa aşırmak suretiyle çekmek, çevirmek.

saravele etmek Yelkeni indirdikten sonra kat kat serenine sarıp halatla bağlamak.

sarnıç basmak Bir altının su yüzüne çıkması için safra sarnıçlarındaki suyu boşaltmak.

serdümende gitmek Büyük fırtınalarda gemiyi yelken ve kürek kullanmadan yalnız dümenle idare etmek.

siya etmek (yapmak) (Deniz araçlarını geri götürmek için) kürekleri tersine çekmek.

su almak (Deniz taşıtları için) içine su girmek.

toka etmek Karşılıklı iki parçayı getirip birbirine dokundurmak, dayamak.

tonoz etmek (eylemek) Palamarla bağlamak.

tumba etmek Tekneyi omurgası yukarı gelecek şekilde çevirmek.

vira etmek Kaldırmak, çekip çevirmek, döndürmek.

volta atmak Bir aşağı, bir yukarı dolaşmak, belli bir yerde gidip gelmek.

volta vurmak (Gemi) rüzgâra karşı gidebilmek için zikzak yapmak.

volta vurmak Bir aşağı, bir yukarı dolaşmak, gidip gelmek.

yıldıza dönmek Kuzeye dönmek.

Sonuç

Türklerin Orta Asya'da yaşarken temel uğraş alanlarından biri olmayan ve bu sebeple de geçmişten aktarılan bilgi birikimi bulunmayan denizcilik, Anadolu'ya göçle birlikte ve Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki hâkimiyetinin artmasıyla Türklerin hayatında önem kazanmaya başlamıştır. Başlangıçta ekonomik ve siyasi sebeplerle toplum hayatına giren denizcilik, zamanla sosyal ve kültürel alanlarda da yerini genişletmiştir. Toplum ve insan hayatındaki yeri genişledikçe denizciliğe dair pek çok kavram ve sözcük; konuşma dilinden yazı diline, deyimlerden argoya dilde kendisine yer bulmuştur. Denizciliğin bu alandaki öne çıkan medeniyetlerden öğrenilmesi, denizci(lik) dilinin de bu medeniyetlerin dillerinden beslenmesini gerektirmiştir. Dildeki bu verilerin takibiyle denizciliğin de tarihî seyri ortaya konulabilir; denizciliğin öğrenildiği ve öğretildiği medeniyetler, tarihî dönemlere göre denizcilik alanında gücü elinde bulunduran ülkeler üzerine değerlendirmelerde bulunulabilir. Hangi alan olursa olsun o alanı üreten, besleyen ve o alanda gücü elinde bulunduran toplumların meslek dilini de şekillendirmesi olağandır. Bu bakımdan Akdeniz coğrafyasında başlangıçta Yunan ve İtalyan denizcilerin hâkimiyeti sebebiyle 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkçenin denizcilik jargonuna bu milletlerin dillerinden alıntılamalar yapmıştır. Türkler Akdeniz'de denizcilik faaliyetlerine başladıklarında bu bölgede zaten kendine özgü bir denizcilik jargonu söz konusu olduğu için Türkçede denizcilik terimlerinin başlangıçta İtalyanca ve Yunanca kökenli olması beklenen bir durumdur. 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasi ve ekonomik anlamda denizlerdeki gücün artmasıyla gemi yapımından gemi türlerine, balıkçılık yöntemlerinden somut olmayan kültürel verilere kadar denizcilik alanında kendine özgü bir dünya kuruldukça denizcilik jargonunun da Türkçenin kendi imkânları ile geliştirilmesi de mümkün

olmuştur. Hatta Türkçe denizcilik terimleri başka dillere verilmiş veya Türkçe bir köprü dil vazifesi görerek yabancı kökenli denizcilik terimlerinin aktarıcısı rolünü üstlenmiştir.

Türkçedeki denizcilik terimleri incelendiğinde, denizin kavram alanına deniz ve gemiyi ilgilendiren eşya, yer, coğrafya, kişi, evrak gibi pek çok söz varlığının girdiği görülür. Çalışma kapsamında tasnif edilen bu söz varlığı ile şu değerlendirmelerde bulunulabilir: Geminin parça ve bölüm adları ile deniz ve gemide kullanılan eşya ve malzeme adlarına bakıldığında *armuz, aşoz, borda, bumba, gabya, gurcata, kasa, lenger, lombar, mizana* gibi yabancı kökenli sözcük sayısının daha fazla olduğu görülür. Bu durum bu kavram alanlarına giren sözcüklerin denizcilik için temel sözcükler olmasından dolayı denizcilik ile ilk tanışmada bunların alıntılanmasını gerekliliğinden kaynaklanmıştır; çünkü bir dilde henüz karşılığı olmayan bir alanın söz varlığı için dillerde başvurulan ilk yöntem sözcük alıntılamaktır. Fakat denizcilik alanında hâkimiyetin artmasıyla aynı söz varlığı içeresinde deniz ve gemiye dair adlandırmalarda *bölme, çalım, dikme, dil, göğüs, kıç, oturak, sancak, tartı* gibi Türkçe sözcükler de görülmektedir. Türkçe veya Türkçeleş(tiril)miş bu terimler; bazen yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar verilmesi, bazen ilgili kavram, nesne, eşya, eylem için sözcük yapımı yöntemleri kullanılarak yeni bir sözcük (t)üretilmesi, bazen de metafor, ad aktarması, anlam eklemesi/yüklemesi gibi yollarla kavram karşılığı verilmesi ile oluşturulmuştur.

Geminin altı ve üstüne veyahut geminin deniz üstündeki ve rüzgâra göre konumuna bakarak yapılan adlandırmalarda İtalyanca kökenli sözcüklerin tercih edilmesi dikkat çekicidir: *abaşo, alarga, alargada, boca, orsa*. Bu sözcüklerin Türkçeye girerken yüklendikleri terim anlamları bu tercihte etkili olmuştur; çünkü deniz üzerinde dalga ve motor sesleri arasında iletişim kurmak için kısa ve en anlaşılır bir dil kullanımı zorunludur. Bu durum daha çok da gemi ile ilgili kullanılan kumanda sözleri *(arya, basta, siya, vira)* ile geminin istikametinin belirlenmesinde kullanılan yer, yön adlarında *(abaşo, alarga, boca, orsa)* görülür. Bu sözcüklerin hemen hepsinin bir ünlem kategorisindeki İtalyanca kökenli sözcükler olması, deniz ve denize dair bilgi birikiminin İtalyanlardan alındığının da göstergesidir; Türkler için yeni bir meslek olan denizcilik başka bir medeniyetten öğrenildiği için kendine ait bir meslek dilini, jargonunu da beraberinde getirmiştir. Gemi türlerinin adlandırılmasında

yine İtalyanca, Yunanca ve Fransızca sözcükler dikkat çeker; fakat bunların yanında *çalımlı, gagaburun, kılavuz gemisi, kırlangıç, mercan kayığı, sarnıç gemisi, servis botu, yarış teknesi* gibi özelikle geminin şekline ve kullanım yerine göre yapılan adlandırmaların Türkçe olduğu görülür. Teknelerin özellikle gövdesine ait bölümler, Türkçedeki organ adlarıyla benzetim kurularak adlandırılmıştır: *kıç, omurga, kaburga*.

Denizcilik ile ilgili kişi adları incelendiğinde gemiyi kullanan veyahut ona kılavuzluk eden kişilerin bu işte acemi veya usta olmasına göre adlandırıldığı görülür. Usta ya da tecrübeli olan kaptanlar için *bahriyun, çaça, kaptan, kılavuz, kılavuz kaptan, koca reis*; acemi olanlar için ise *kabakçı, mülâzım kaptan, serdümen, seyir subayı, varda bandıra, vardiya subayı* sözcükleri kullanılır. Ayrıca geminin donanımıyla ilgilenen ve gemilerdeki yemek, temizlik gibi günlük işlere bakan kişiler için ayrı sözcükler söz konusudur: *kumanyacı, meydancı, miço, perâkende, tâife, tayfa*. *Marnel* ve *palet* sözcükleri ise deniz erlerinin kıyafetlerine yönelik bir adlandırma olarak denizcilik terimleri içinde yer alır. Bu adlandırmalar köken olarak çoğunlukla İtalyanca, Yunanca ve Arapça sözcüklerden oluşur. Türkçe kökenli sözcükler, yapı bakımından *koca reis, kılavuz kaptan, seyir subayı* örneklerinde görüldüğü gibi sıfat ve ad tamlaması şeklinde kurulmuş birleşik sözcükler ile *çıplak, kabakçı, kumanyacı, meydancı* örneklerindeki gibi +cı ekiyle oluşturulmuş türemiş sözcüklerdir. Burada *çıplak* sözcüğünün oluşumunda mecaz anlama geçiş dikkat çekicidir. Denizcilikle ilgili evrakların adlandırılmasında İtalyanca *(manifesto, pratika)* ve İngilizce *(dispeç)* sözcükler ile *defter* sözcüğüyle kurulan ad tamlamalarının *(seyir defteri, varda bandıra defteri)* kullanıldığı görülür.

Coğrafi adlandırmalarda deniz için Arapça kökenli *bahr, kulzüm*; okyanus için *bahr-ı muhit* sözcüklerinin kullanıldığı görülür. Deniz adları için *bahr* sözcüğü ile oluşturulmuş ve ad verilen denizin rengiyle *(ahmer, ahdar, esved)* kurulan Farsça tamlamalar kullanılmıştır.

Denizle ilgili derinlik ve hızla ilgili ölçü adlarında Yunanca ve İtalyanca sözcüklerin tercih edildiği görülür*: batyal, filet, firişka, liga.* Deniz, dalga, rüzgârın türünü ve niteliğini belirten adlandırmalar Türkçenin kendi imkânları ile karşılanmış ve bunun için *azgın deniz, dik rüzgâr, ölü dalga, ölü deniz, sağlam rüzgâr* gibi sıfat tamlamalarına başvurmuştur. Bu

sözcükler özellikle geçimini denizcilikle sağlayan bir toplumun denize bakış açısını gösteren ve onu niteliklerine göre adlandırmasının güzel örnekleridir. Adlandırmada özellikle ölçü adları gibi teknik sözcüklerin ise yabancı kökenli olması, denizciliğin başka medeniyetlerden öğrenilerek geliştirildiğini gösterir.

Akdeniz'e komşu ülkelerin dillerinden alıntılanan pek çok denizcilik terimi Türk denizciler tarafından farklı söyleniş biçimleriyle *(boca, aşoz, fişka, gurcata, karanfil)* de yer alması yanında özgün biçimleriyle *(kara, gamba, volta)* de kullanılmıştır.

Denizcilik terimleri sözcük türü bakımından değerlendirildiğinde gerek yabancı gerekse Türkçe kökenli sözcüklerin büyük çoğunluğunun ad kategorisinde yer aldığı görülür; bununla birlikte fiil ve deyimlerin sayısı da kayda değerdir. Denizcilik alanında ilerleme kaydedildikçe yabancı kökenli adlara yardımcı fiiller getirilmesiyle oluşturulan birleşik fiil *(alarga etmek, borda etmek, demir atmak, kepçe vurmak, lava etmek, rotaya almak, vira etmek, volta vurmak)* yapılarının denizcilik alanındaki iş, hareket ve oluşları karşılamak üzere kullanıldıkları görülür. Bu fiillerden birçoğu bugün terim anlamlarıyla denizcilik alanında kullanılmaya devam ederken kullanım alanlarını genişleterek konuşma ve yazı diline geçmiş, hatta deyim ve argo anlamlar[9] yüklenmiştir: *volta atmak, tumba etmek, laçka etmek, mayna olmak, fora etmek, demir almak, demir atmak.* Fiil kategorisinde yer alan denizcilik terimlerinden bir kısmı ise zaten Türkçede kullanılan bir fiilin *(ağızlamak, atmak, kapaklamak)* terim anlam yüklenmesi ile oluşturulmuş, bir kısmı ise yabancı kökenli bir isme yapım eki getirilmesiyle türetilmiştir *(boca+la-, orsa+la-)*. Türkçedeki denizcilik terimleri; Türk toplumunun tarihî seyir içinde yaşadığı coğrafî, tarihî, sosyal ve kültürel değişimlerin dil üzerindeki yansımasını gösteren önemli verilerdir.

---

[9] Konu hakkında tarafımızdan çalışılan "Denizcilik Terimlerinden Argoya Geçen Söz Varlığı" adlı makale yayın sürecindedir.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

Bk.: Bakınız

Fars.: Farsça

Fr.: Fransızca

İng.: İngilizce

İsp.: İspanyolca

İtal.: İtalyanca

Krş: Karşılaştırınız

Lat.: Latince

MBTS: Misalli Büyük Türkçe Sözlük

Port.: Portekizce

Teşmil.: Teşmil yoluyla

TS: Türkçe Sözlük

Türk.: Türkçe

Yun.: Yunanca

Kaynakça

Aksan, Doğan (1987). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*-Ankara: TDK Yayınları.

Altun, Hilal Oytun (2021). "So-called Italianisms and Their Etymological Status in Modern Standard Turkish Dictionaries". *Occhialì-Rıvısta Sul Medıterraneo* Islamıco, 8: 57-70.

Ayverdi İlhan ve Topaloğlu, Ahmet (2005). Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Buran, Ahmet (2006). "Karma Diller ve İki Örnek: Klasik Osmanlıca ve Kürtçe". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (20): 19-33.

Göre, Zehra (2005). "Yetîmî ve Şiir Dünyası", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14 (1): 253-69.

Kahane, Henry vd. (1988). *The Lingua Franca in the Levant*. İstanbul: ABC Yayınları.

Kahane, Henry and Rene Kahane (1942). "Turkish Nautical Terms of Italian Origin." Journal of the American Oriental Society 62 (4): 238-261.

Kamile, İmer vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları,

Kaplan, Yunus (2015). "Klasik Türk Şiirinde Denizcilik Terimleriyle Yazılmış Bilinmeyen Şiirler-1". *Turkish Studies.* (Prof. Dr. H. Ömer Karpuz Armağanı), 10/16: 807-826.

Karaağaç, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Karaağaç, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınlar

Kartallıoğlu, Yavuz (2016). "Osmanlı Türkçesinde Ara Biçim-II: Batı Kökenli Kelimeler." *Dil Araştırmaları,* 19: 53-64.

Klein, Giacomo (2018). "Italian Loanwords in Turkish Argot". *In V. International Linguistics and Language Conference LILA '18 Conference Proceedings,* İstanbul: DAKAM (Eastern Mediterranean Academic Research Center), 169-178.

Koncu, Hanife (2010). "Meaning Interests of Ship, Sailor and Ship-related Elements in Classical Turkish Literature", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3 (74): 11-22.

Korkmaz, Zeynep (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Kundakçı, Durdu (1978). "İtalyancadan Türkçeye, Türkçeden İtalyancaya Geçmiş Sözcükler Üzerine", *İtalyan Filolojisi Filologia Italiana*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / İtalyan Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Dergisi, 10 (11): 135-153.

Miller, Jim E. ve Brown, E. Keith. (2013). *The Cambridge Dictionary of Linguistic*s. Cambridge University Press.

Özel, Sevgi vd. (2012). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Dil Derneği.

Parlar, Zahide (2022). "Türkçe Denizcilik Terimleri Üzerine". *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar Çalıştayı.* 26-27 Mayıs 2022. Samsun: Samsun Üniversitesi. [Erişim Adresi: https://www.youtube.com/watch?v=5QQR1AiBOCY&t=2s].

Sağlam, Musa Yaşar (2007). "Türkçedeki Terim Sorunsalı". *Türkbilig*, 14: 168-176.

Sarı, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Sarı, Mustafa (2008). *Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Saygın Akbaşak, Hülya. (2020). *Yunanca'dan Türkçe'ye Geçmiş Alıntı Sözcüklerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bir İnceleme.* Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yayınları.

Yarkın, Derya Şerif (2018). "Denizcilerimizin Türkçemize Kazandırdıkları İki Terim: "Sütliman" ve "Körbaston". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66 (1): 63-71.

Yarkın, Derya Şerif vd. (2015). *Deryâ İçredir Deryâyı Bilmez*. Ankara: Telgrafhane.